O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

BEKTEMIROV A., MAMATQULOV I.A., RUZIBAYEVA N.X., MALIKOVA D.M.

INVESTITSIYALARNI MOLIYALASHTIRISH

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti kengashi tomonidan Biznes va boshqaruv ta’lim sohasining Moliya va moliyaviy texnologiyalar bakalavriat ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun darslik sifatida tavsiya etilgan

Samarqand - 2024

UO‘K: 330.322(075.8)
B 49
KBK: 65.262.1ya73

Bektemirov A., Mamatqulov I.A., Ruzibayeva N.X., Malikova D.M.
Investitsiyalarni moliyalashtirish [Matn]: **darslik** / Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “STEP-SEL” MCHJ nashriyoti, 2024 - 590 bet.

Iqtisodiyotda investitsiyalarni keng miqyosda jalb etishga erishish ko‘plab sohalar, tarmoqlar hamda hududlarga yangi texnologiyalar, ilg‘or tajribalar, yuksak malakali mutaxassislar kirib kelishi va tadbirkorlikning jadal rivojlanishiga ulkan poydevor bo‘lib xizmat qilmoqda.

O‘shbu darslikda investitsiyalarning iqtisodiyotni drayveri sifatida takomillashtirishning roli, investitsiyalarni moliyalashtirishning mohiyati, mamlakat iqtisodiyotida investitsion faoliyat va investitsiya siyosatining yuritilishi, xorijiy investitsiyalar orqali moliyalashtirish shakllari va iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda erkin iqtisodiy hududlarning o‘rni, xorijiy investorlarga yaratilayotgan imtiyozlar, venchur kapital, investitsion faoliyatda risklar, ularning turlari, vujudga kelish shart-sharoitlari, ularni boshqarish usullari, innovatsion faoliyatini moliyalashtirish jarayoni, inson kapitaliga yunaltirilgan investitsiyalarning dolzarbligi, investitsion muhitni yaxshilashda hamda innovatsion-investitsion faollikni oshirishda davlatning roli yoritib berilgan.

Taqrizchilar:

O.Q.Xotamov – Termez davlat universiteti professori, i.f.d.
S.N. Toshnazarov-Samarqand iqtisodiyot va servis instituti “Buxgalteriya hisobi” kafedrasi mudiri, i.f.d., professor.

Darslik institut Kengashining 2024-yil 27-noyabrdagi majlisda muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (4-sonli majlis bayoni).

ISBN: 978-9910-702-22-8

© A. Bektemirov va b. SamISI 2024
© “STEP-SEL” MChJ Nashriyoti, 2024

KIRISH

Investitsiyalarni moliyalashtirish har bir mamlakat iqtisodiyotida muhim o‘rin tutadi. Investitsiyalarni moliyalashtirishda xalqaro tajribalar turli mamlakatlarning iqtisodiy sharoitlari, qonunchilik bazasi va moliyaviy bozorlarining rivojlanish darajasiga qarab shakllangan. Har bir mamlakat o‘zining xususiyatlariga ko‘ra, samarali investitsiya siyosatini yo‘lga qo‘yish uchun turli strategiyalardan foydalanadi. Xususan, O‘zbekistonda iqtisodiy o‘sish va rivojlanish yo‘lida investitsiyalarni moliyalashtirish strategik ahamiyatga ega jarayon sifatida ko‘riladi. Mamlakatning geografik joylashuvi, tabiiy resurslari va so‘nggi-yillarda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar uni investitsiya uchun jozibador hududga aylantirdi.

Haqiqatan ham, iqtisodiyotda investitsiyalarni keng miqyosda jalb etishga erishish ko‘plab sohalar, tarmoqlar hamda hududlarga yangi texnologiyalar, ilg‘or tajribalar, yuksak malakali mutaxassislar kirib kelishi va tadbirkorlikning jadal rivojlanishiga ulkan poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizni kelgusi besh-yilda rivojlantirishga qaratilgan Taraqqiyot strategiyasida ham iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash, investitsion jozibadorlikni yanada oshirishga alohida e’tibor qaratildi. Xususan, 2022-2026-yillar davomida mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish orqali 120 milliard AQSH dollari, jumladan, 70 milliard dollar xorijiy investitsiyalarni jalb etish[1] maqsad qilingani fikrimizni tasdiqlaydi.

Investitsiyalarni moliyalashtirish deganda, yangi loyihalarni amalga oshirish, mavjud ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, modernizatsiya qilish yoki innovatsion texnologiyalarni joriy etish uchun zarur bo‘lgan moliyaviy resurslarni jalb qilish tushuniladi. Bu jarayonning samarali tashkil etilishi iqtisodiy rivojlanish va barqarorlikka sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda so‘nggi-yillarda investitsiyalarni jalb qilish va moliyalashtirish sohasida sezilarli o‘zgarishlar kuzatilmoqda. Xususan, quyidagi omillar mamlakatimizda investitsiya muhitini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etdi:

1. **Iqtisodiy islohotlar:** davlatning turli tarmoqlarda islohotlarning joriy etilishi, xususiy sektorni qo‘llab-quvvatlash va erkin bozor tamoyillariga o‘tishga intilishi investitsiya muhitini yaxshilashga olib keldi.
2. **Qonunchilik va institutsional islohotlar:** investitsiyalarni himoya qilish, soliqlar va bojxona imtiyozlarini joriy etish orqali investorlar uchun qulay shart-sharoitlar yaratildi. Xususan, chet ellik hamda mahalliy investorlar

[1] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-60-son Farmoni

tomonidan amalga oshiriladigan investitsiyalar va investitsiya faoliyati sohasidagi munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan qonun qabul qilindi[2].

3. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish: O‘zbekiston tashqi siyosatda ko‘p tomonlama hamkorlikka alohida e’tibor qaratib, xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni kuchaytirdi. Shuningdek, mamlakatda erkin iqtisodiy zonalar tashkil etildi.

4. Tarmoqlarni diversifikatsiya qilish: iqtisodiyotning turli sohalariga, xususan, qishloq xo‘jaligi, energetika, infratuzilma, sanoat va xizmat ko‘rsatish sohalariga investitsiya jalb qilishga alohida e’tibor berildi.

Investitsiyalarni moliyalashtirishning amaliy ahamiyati shundaki, u ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish, yangi ish o‘rinlari yaratish va eksport salohiyatini oshirishga ko‘maklashadi. Shuningdek, jahon iqtisodiyotidagi o‘zgarishlarga muvofiqlashish va raqobatbardoshlikni saqlab qolish uchun ham investitsiyalar muhim ahamiyatga ega.

Investitsiyalarni moliyalashtirish fanining asosiy maqsadi biznes va boshqaruv bilim sohasidagi talabalarga, magistrantlarga iqtisodiyot tarmoqlarida investitsiyalarni moliyalashtirishning ahamiyati, investitsiyalash maqsadlari, investitsiyalarning loyihaviy tahlili, investitsiya faoliyati va investitsiya siyosati, investitsiya loyihasi bo‘yicha biznes-reja tuzish, investitsiya faoliyatini rivojlantirishda investitsiya muhitining o‘rni, investitsiya faoliyatida kapital qurilish, rivojlanish davlat dasturlarining amalga oshirilishi, investitsiya loyihalarining mohiyati, manbalari va usullari, investitsiya loyihalarining moliyaviy va iqtisodiy samaradorligini baholash, investitsiya harajatlarini moliyalashtirish manbalari, xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga loyihalarni moliyalashtirish, innovatsiya faoliyatini moliyalashtirish, innovatsiya loyihalarini venchurli moliyalashtirish, investitsiya loyihalarini byudjetdan tashqari jamg‘armalar mablag‘lari hisobiga moliyalashtirish, investitsiya va innovatsiya faoliyatini me’yoriy tartibga solinishi hamda qimmatli qog‘ozlarni muomalaga chiqarish hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning istiqboli hamda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning ustuvor masalalarini qamrab oladi.

Darslikda investitsiyalarni moliyalashtirishning nazariy asoslari, moliyalashtirish manbalari, amaliyotda qo‘llaniladigan usullar va mamlakatimizning investitsiya siyosatini tahlil qilishga alohida e’tibor qaratilgan. Shu orqali talabalar mamlakat iqtisodiyotida investitsiyalarning ahamiyati va ularni moliyalashtirish mexanizmlarini chuqurroq anglash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

[2] O‘zbekiston Respublikasining 2019 yil 25 dekabrdagi “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida” gi O‘RQ-598-son Qonuni

I BOB. INVESTITSIYALARNING IQTISODIY MAZMUNI VA MOHIYATI

1.1. Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati.
1.2. Investitsiyalarning tasniflanishi.
1.3. Moliyaviy va real investitsiyalarning o‘zaro bog‘liqligi.
1.4. Asosiy fondlar shakllanishida kapital qo‘yilmalarning roli.
1.5. Investitsiyalarning makro va mikroiqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli.

Tayanch so‘z va iboralar: *Investitsiya, real investitsiya, moliyaviy investitsiya, xorijiy investitsiya, fizik aktivlar, nomoddiy aktivlar, jamg‘arma, moliyaviy sektor.*

1.1. Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati

Investitsiyalar ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini oshirish, milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Investitsiyalar kapital qo‘yilmalarning shakllanishi orqali real va moliyaviy aktivlarni yaratish, ularning yangilanishi hamda innovatsion texnologiyalarni joriy etish imkonini beradi.

Investitsiyalar iqtisodiy tizimda qo‘shimcha qiymat yaratish va resurslardan samarali foydalanishni ta’minlash mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Ular bevosita milliy daromadning shakllanishiga, bandlik darajasiga, ishlab chiqarish quvvatlarining o‘sishiga hamda makroiqtisodiy muvozanatni saqlashga ta’sir ko‘rsatadi. Investitsiyalar real (ishlab chiqarish aktivlariga yo‘naltirilgan) va moliyaviy (qimmatli qog‘ozlar, obligatsiyalar va boshqa moliyaviy instrumentlarga kiritiladigan) shakllarga ajratiladi.

Moliyaviy ma’noda investitsiya - bu shaxsning mablag‘larining foizlar, dividendlar, mukofotlar, pensiya nafaqalari yoki o‘z kapitali qiymatini oshirish shaklida kelajakdagi daromad olish majburiyati. Aktsiyalarni, obligatsiyalarni, pochta bo‘limining jamg‘arma sertifikatlarini, sug‘urta polislarini sotib olish moliyaviy ma’noda investitsiyalardir. Bunday investitsiyalar moliyaviy aktivlarni yaratadi.

Iqtisodiy ma’noda investitsiyalar - bu tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishda foydalaniladigan tovarlar va xizmatlardan iborat bo‘lgan iqtisodiyotning kapital fondiga sof qo‘shimchalar. Bu ma’noda investitsiyalar yangi inshootlar, zavodlar, mashinalar, tovar-moddiy boyliklar va boshqalar

koʻrinishida yangi va samarali kapitalni shakllantirishni nazarda tutadi. Bunday investitsiyalar jismoniy aktivlarni yaratadi. Biroq, ikki turdagi investitsiyalar oʻzaro bogʻliq va qaram. Moliyaviy investitsiyalarga qoʻyilgan pul oxir-oqibat jismoniy aktivlarga aylanadi. Shunday qilib, barcha investitsiyalar moliyaviy yoki jismoniy aktivlarni sotib olishga olib keladi. Barcha investitsiyalar ma'lum xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Keling, investitsiyalarning ushbu xarakterli xususiyatlarini tahlil qilaylik.

Qaytish. Barcha investitsiyalar daromadni kutish bilan tavsiflanadi. Investitsiyalar daromad olishning asosiy maqsadi bilan amalga oshiriladi. Daromad daromad va kapitalning oʻsishi shaklida olinishi mumkin. Sotish narxi va sotib olish narxi oʻrtasidagi farq kapital oʻsishi deb ataladi. Investitsiyadan olingan dividend yoki foiz daromad hisoblanadi. Har xil turdagi investitsiyalar har xil daromad stavkalarini va'da qiladi. Investitsiyadan olinadigan daromad investitsiya xarakteriga, toʻlov muddatiga va boshqa koʻplab omillarga bogʻliq.

Risk. Tavakkalchilik har qanday investitsiyaga xosdir. Bu risk kapitalning yoʻqolishi, kapitalni qaytarishning kechikishi, foizlarni toʻlamaslik yoki daromadning oʻzgaruvchanligi bilan bogʻliq boʻlishi mumkin. Davlat qimmatli qogʻozlari va bank depozitlari kabi ba'zi investitsiyalar deyarli xavfsiz boʻlsa-da, boshqalari xavfliroqdir. Investitsiyalar xavfi quyidagi omillarga bogʻliq. Toʻlov muddati qanchalik uzoq boʻlsa, xavf shunchalik katta boʻladi. Qarz oluvchining kredit qobiliyati qanchalik past boʻlsa, xavf shunchalik yuqori boʻladi. Xavf investitsiya tabiatiga qarab oʻzgaradi. Aksiya kabi qimmatli qogʻozlarga investitsiyalar obligatsiyalar va obligatsiyalar kabi investitsiyalar bilan solishtirganda yuqori xavfga ega. Xavf va investitsiyalarning daromadliligi oʻzaro bogʻliq. Odatda, xavf qanchalik yuqori boʻlsa, daromad shunchalik yuqori boʻladi.

Xavfsizlik.Investitsiyalar xavfsizligi pul yoki vaqtni yoʻqotmasdan kapitalning qaytarilishining ishonchliligini anglatadi. Xavfsizlik investor oʻz investitsiyalari uchun orzu qiladigan yana bir xususiyatdir. Har bir investor oʻz kapitalini muddatidan oldin yoʻqotish va kechiktirmasdan qaytarib olishni kutadi.

Likvidlik. Pul yoʻqotmasdan va vaqtni yoʻqotmasdan osongina sotiladigan yoki sotiladigan investitsiya likvidlikka ega deyiladi. Kompaniya depozitlari, bank depozitlari va boshqalar sotilmaydi. Imtiyozli aktsiyalar va obligatsiyalar kabi ba'zi investitsiya vositalari sotiladi, lekin koʻp hollarda xaridorlar yoʻq va shuning uchun ularning likvidligi ahamiyatsiz. Birjalarda

ro‘yxatga olingan kompaniyalarning aktsiyalari fond birjalari orqali osongina sotiladi. Investor odatda o‘z investitsiyalari uchun likvidlikni, o‘z mablag‘larining xavfsizligini, minimal xavf bilan yaxshi daromadni yoki xavfni minimallashtirishni va maksimal daromadni afzal ko‘radi.

Makroiqtisodiyotga investitsiyalar deganda yalpi xususiy ichki investitsiyalar tushuniladi. Bu iste'mol xarajatlaridan farqli o‘laroq, asosan biznes xarajatlariga taalluqlidir. Iqtisodiy investitsiyalar - bu korxonalar tomonidan ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun kiritiladigan investitsiyalar. Nazariy jihatdan, bu investitsiyalar faqat ishlab chiqarishning kirish qismiga asoslangan. Iqtisodchilar "investitsiya" so‘zini ishlatganda, ular aktsiya yoki obligatsiyalarni sotib olish kabi moliyaviy investitsiyalarni nazarda tutmaydilar. Ular iqtisodiyotdagi boshqa tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga olib keladigan tadbirkorlik faoliyatini nazarda tutadi.

Investitsiya - bu boshqa tovarlarni ishlab chiqarishda foydalanish uchun ishlab chiqarilgan barcha tovar va xizmatlar qiymati. Iqtisodiy investitsiyalarning xarakteristikalari ular qanday amalga oshirilganligi va qamroviga bog‘liq:

Qanday qilib: Iqtisodiy investitsiyalar mehnat, er yoki ishlab chiqarish texnikasi kabi real aktivlarni sotib olish orqali amalga oshiriladi;

Qachon: Odatda, iqtisodiy investitsiyalarning eng katta qismi barcha kerakli aktivlarni sotib olish kerak bo‘lgan biznesni boshlash bosqichlarida amalga oshiriladi;

Qo‘llanilish doirasi: Iqtisodiy investitsiyalar hajmi biznes hajmiga bog‘liq.

Har qanday investitsiyalar singari, iqtisodiy investitsiyalar ham kafolatlarga ega emas. Yangi texnikani sotib olish samaradorlikni oshirishni to‘liq kafolatlamaydi, chunki mashina buzilishi mumkin. Yangi ishchi kuchini olish kabi - yangi ishga qabul qilingan xodim kerakli darajada ishlashiga hech qachon 100 foiz ishonch bo‘lmaydi.

Investitsiyalar tushunchasi (lotincha «investio» so‘zidan olingan bo‘lib, “kiyinaman” degan ma’noni anglatadi) amalda har qanday lug‘atda mamlakat ichkarisida va xorijda iqtisodiyot tarmoqlariga kapital qo‘yish sifatida talqin qilinadi. Bu ta’rif “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi, “Chet el investitsiyalari to‘g‘risida”gi qonunlarida ko‘rsatilganidek aniqlashtiriladi .

Investitsiya, investitsiya muhiti va shu kabilarni iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishdagi rolini oshirish masalasini nazariy va amaliy jihatlari iqtisodchi

olimlar tomonidan chuqur tadqiq va tegishli ilmiy xulosalar shakllantirilgan. Shu o‘rinda aytib tish lozimki, O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabrdagi “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi qonunda investitsiyaga quyidagicha ta’rif berilgan: “investitsiyalar – investor tomonidan foyda olish maqsadida ijtimoiy soha, tadbirkorlik, ilmiy va boshqa faoliyat turlari ob’ektlariga tavakkalchiliklar asosida kiritiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga bo‘lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulk obyektlariga bo‘lgan huquqlar, shuningdek reinvestitsiyalar”, deb ta’rif berilgan bo‘lib, ular quyidagilarni o‘z ichiga olishi mumkin:

- mablag‘larni, shu jumladan pul mablag‘larini (shu jumladan chet el valyutasini), maqsadli bank omonatlarini, paylarni, ulushlarni, aksiyalarni, obligatsiyalarni, veksellar va boshqa qimmatli qog‘ozlarni, ko‘char va ko‘chmas mol-mulkni (binolar, inshootlar, uskunalar, mashinalar va boshqa moddiy qimmatliklarni);
- intellektual mulkka doir mulkiy huquqlarni, shu jumladan u yoki bu ishlab chiqarish turini tashkil etish uchun zarur bo‘lgan, texnik hujjatlar, ko‘nikmalar va ishlab chiqarish tajribasi tarzida rasmiylashtirilgan, patentlangan yoki patentlanmagan (nou-xau) texnik, texnologik, tijoratga oid va boshqa bilimlarni, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa qimmatliklarni. Ushbu ta’rifga tayangan holda aytish joizki, “investitsiya – bu kelgusida daromad (foyda) olish yoki ijtimoiy samaraga erishish maqsadida iqtisodiyotning turli tarmoqlari va sohalariga investorlar tomonidan qonun doirasida qo‘yiladagan yoki taqdim etiladigan barcha turdagi mulkiy, moliyaviy va intekllektual boyliklar tushuniladi”. Bunday ta’rifni e’tirof etishdan ko‘zlangan maqsad ishlab chiqarishni kengaytirish va modernizatsiyalash barcha ishlab chiqarish tarmoqlari va sohalar majmuini yanada takomillashtirish, aholi bandligini to‘laroq ta’minlash, eksport xajmini oshirish bilan birga investitsiya miqdorini ko‘paytirish hisoblanadi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida investitsiya oqimlari mamlakatning uzoq muddatga mo‘ljallangan strategik rejalarini amalga oshirishda barqaror moliyaviy manba bo‘lib hisoblanadi. Keyingi paytda iqtisodiy adabiyotlarda va amaliyotchilar tomonidan investitsiya, investitsiya oqimi, investitsiya muhiti kabi iqtisodiy atamalarga katta e’tibor bergan holda ularga bir nuqtada kesishayotgan ta’riflar berila boshlandi. Ammo yuqorida qayd etilgan fikrlarga katta diqqat qaratish bu katta tadqiqot ishini talab

etilishini e’tiborga olgan holda biz ayni paytda asosiy diqqatni investitsiya atamasiga qaratilish muhimroqdir.

MDH mamlakatlari tadqiqotchilari orasidan rossiyalik mutaxassis T.T.Frolova ning fikriga ko‘ra: “investitsiya – bu xususiy sektor va davlat tomonidan mamlakatning ichida va mamlakatdan tashqarida iqtisodiyotning turli tarmoqlari va qimmatbaho qog‘ozlarga uzoq muddatli qo‘yiladigan kapitaldir”.

M.I.Rimer, A.D.Kasatov va N.N.Matiyenkolar fikrlariga ko‘ra esa: “iqtisodiy adabiyotlarda investitsiyalar tadbirkorlik faoliyatining ob’ektlariga mablag‘larni investitsiya qilish orqali ehtiyojlarni keyingi-yillar davomida yanada to‘liq qondirish maqsadida ne’matlarning joriy iste’mol qilinishidan voz kechishga qaratilgan harakat sifatida e’tirof etiladi”. Shu bois investitsiya atamasini turli xil talqinlarini ko‘rib chiqqan holda, uning ta’rifini berish muhim bo‘lib hisoblanadi.

Fanda investitsiya atamasining yuqorida keltirilganlardan tashqari bir qancha talqinlari ham mavjud, ular quyidagicha tavsiflanadi:

- “investitsiyalar iqtisodiy foyda va ijtimoiy samara olish maqsadida investitsiya sohasi ob’ektlariga kiritiladigan barcha turdagi mulkiy va intellektual boyliklarni aks ettiradi” ;

- “investitsiyalar deganda foyda (daromad) olish va investorlarning individual maqsadlari singari ijobiy ijtimoiy samaraga erishish maqsadida iqtisodiyotning turli tarmoqlari va sohalariga, tadbirkorlik va boshqa turdagi faoliyat ob’ektlariga muayyan muddatga kapitalning maqsadli yo‘naltirilgan qo‘yilmasi shaklida amalga oshiriladigan harajatlar yig‘indisi tushuniladi” ;

- “investitsiyalar o‘zini foyda (daromad) olish maqsadida milliy va xorijiy iqtisodiyotning turli tarmog‘iga xususiy yoki davlat kapitalining uzoq muddatli qo‘yilmasi sifatida namoyon etadi” ;

Investitsiyalar keng ma’noda o‘zini mablag‘lar va resurslarning kelgusida ko‘payishi va iqtisodiy samara yoki boshqa rejalashtirilgan natijalar olish (ijtimoiy, ekologik va boshqa samaralar) maqsadida ularning safarbar etilishi sifatida namoyon etadi. U.Sharp, K.Yeklund, Kempbell R.Makkonell, Stanli L.Bryular investitsiyalarning mazmun-mohiyati yuzasidan turlicha ta’riflarni bayon etishgan. Nobel mukofotining iqtisodiyot bo‘yicha laureati U.Sharp ta’kidlashicha: “investitsiyalar kelgusida (ehtimol, nomuayyan) qiymatlik olish maqsadida hozirgi vaqtda mu¬ayyan qiymatlikdan voz kechishdir”. Ular “Investitsiyalash” atamasining ma’nosini nimanidir amalga oshirishda deb

bilishadilar. “Kelajakda foyda olish uchun bugun puldan ajralishdir” deb qarashadilar, o‘z fikrlarini davom ettirib ular mablag‘lar¬ni yoki real yohud moliyaviy aktivlarga investitsiyalash mumkin deb hisoblaydilar.

Investitsiya tushunchasi yagona va to‘liq belgi berishlik uchun anchagina keng tushuncha bo‘lib hisoblanadi. Shu sababli, iqtisodiy fanlarning turli qismlarida va amaliy faoliyatning turli sohalarida investitsiya mazmuni o‘zining xususiyatlariga ega bo‘lgan holda ajralib ham turishadi, shu jihatdan olganda, makroiqtisodiyotda investitsiyalar ishlab chiqarishda yangi vositalarga, turar-joylarga investitsiyalar va moddiy zahiralarining o‘sishiga qilinadigan harajatlardan tashkil topadigan yalpi harajatlarning bir qismi hisoblanadi. Investitsiyalar – bu joriy davrda iste’mol qilinmagan va iqtisodiyotda kapital o‘sishini ta’minlovchi YAIM ning bir qismi sifatida tashkil topadi.

O‘zbekiston Respublikasida bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida respublika iqtisodiyotida tuzilmaviy o‘zgarishlarni amalga oshirishda investitsiyalardan samarali foydalanilmoqda. O‘zbekiston Respublikasida 1996-yildan boshlab respublika hukumati har-yili davlat byudjeti va byudjetdan tashqari fondlar mablag‘lari hisobidan kapital qo‘yilmalar limitlari, chet el investitsiyalari va hukumat kafolati bilan olingan kreditlar hisobiga aniq qurilishlar dasturi, shuningdek, bevosita chet el investitsiyalari va kreditlari hisobiga qurilishlar dasturidan iborat bo‘lgan Davlat investitsiya dasturini qabul qiladi. Respublika iqtisodiyotiga investitsiya kiritishda davlat byudjeti mablag‘lari, chet el investitsiyalari, korxonalarning o‘z mablag‘lari va aholi jamg‘armalari qatnashmoqda.

Makroiqtisodiyotda investitsiyalar yangi kapitalni (ishlab chiqarish vositalarini va inson kapitalini qo‘shib hisoblanganda) yaratish jarayonidir. Moliya nazariyasida esa investitsiya deganda real yoki moliyaviy aktivlarni olishni tushuniladi, ya’ni bugungi sarflarni maqsadi kelajakda daromad olish bo‘lib hisoblanadi. Boshqacha so‘z bilan aytganda, investitsiyalar – amaldagi muayyan qiymatni, bo‘lishi noaniqroq bo‘lgan kelajak qiymatga almashishdir .

Investitsiyalar – bu kelajakda investitsiyalarning boshlang‘ich miqdoridan oshib ketadigan yoki ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun (jamiyat hayotining sifatini yaxshilash, madaniyat, ta’lim va hokazolarni rivojlantirish uchun) sof daromad olish maqsadida biznes, ijtimoiy-iqtisodiy dasturlar va boshqa loyihalarga bo‘sh kapitalni uzoq muddatli sarmoyasidir. Investitsion faoliyat deganda moliyaviy maqsadlar va foyda olish uchun mablag‘larni investitsiyalash va muayyan harakatlarni amalga oshirish tushuniladi.

Investitsiyalarning o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilaridan iborat (1.1 – rasm).

Investitsiyaning muhim jihatlaridan yana biri innovatsion loyihalarni moliyalashtirish va tadbirkorlikning ayrim sohalarini rivojlantirish uchun investitsiyalarni o‘rni beqiyosligi bugungi kundagi muhim masaladir. Shu bois ham milliy iqtisodiyot sohalariga tashqi va ichki investitsiyalar oqimini faollashtirish iqtisodiy yuksalishning yangi bosqichini boshlab beradigan asosiy omil hisobllanadi.

1.1 – rasm

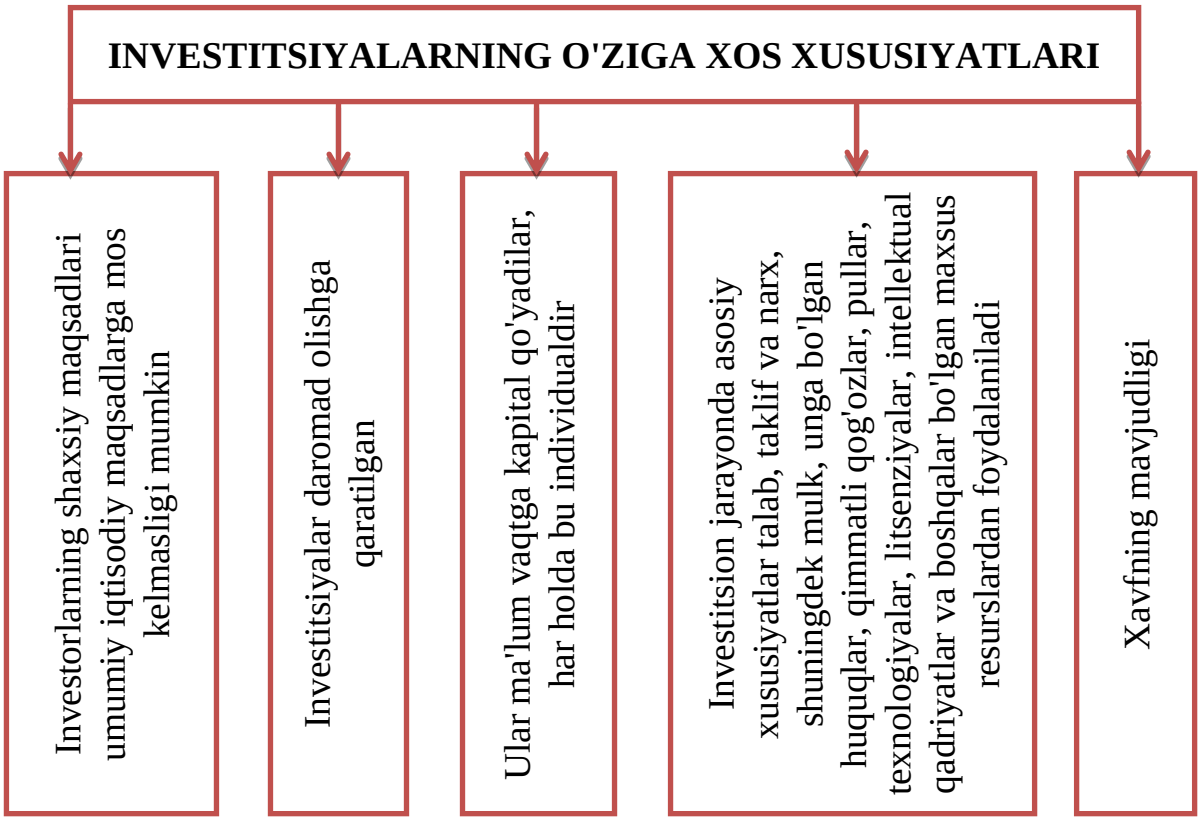

Investitsiyalar har qanday iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi va uning taraqqiyotini ta’minlovchi kuchdir. Shu bois barcha imkoniyatlarni ishga solib iqtisodiyotga yo‘naltiriladigan investitsiyalar xajmini oshirishga xizmat qilish uchun shart-sharoit yaratishga qaratilgan investitsiya ta’rifini va uning shakllarini asoslash muhimdir.

Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida tijorat amaliyotida investitsiyalarning uch shakli bo‘lib ular bir-biridan o‘zaro farqlanadi. Fizik aktivlar deganda, asosiy ishlab chiqarish vositalari, ya’ni ishlab chiqarish binolari va inshootlari hamda xizmat muddati bir-yildan ortiq bo‘lgan har qanday mashina va uskunalar tushuniladi. Pul aktivlari deganda, boshqa jismoniy va yuridik shaxslardan pul mablag‘larini olish huquqi, masalan,

bankdagi depozitlar, aksiyalar, obligatsiyalarni anglatadi. Nomoddiy aktivlar xodimlarni qayta tayyorlash yoki malakasini oshirish dasturlarini amalga oshirish, litsenziyalar sotib olish, savdo belgilarini ishlab chiqarish natijasida firma ega bo‘ladigan boyliklardir. Investitsiyaning uch shakli orasida eng muhimi va hozirgi sharoitda rivojlanish bosqichida turganlaridan biri pul aktivlariga qilingan investitsiyalar bo‘lib hisoblanadi. Qimmatbaho qog‘ozlarga qilinadigan investitsiyalar portfel investitsiyalar, fizik aktivlariga qilinadigan investitsiyalar esa real investitsiyalar deb e’tirof etiladi. Umuman olganda mablag‘larni real aktivlarga yoki moliyaviy aktivlarga investitsiyalash mumkin. Barcha turdagi investitsiyalar milliy iqtisodiyotni rivojlantirish aksi bo‘lib hisoblanadi. Ayniqsa yirik korxonalar barpo etish, innovatsion loyihalarni investitsiyalar orqali moliyalashtirish va tadbirkorlikning ayrim sohalarini rivojlantirish uchun investitsiyalarning o‘rni beqiyosdir. Ushbu investitsiya shakllari har qanday korxona iqtisodiyotini harakatga keltiruvchi va uning raqobatbardoshligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Investitsiyalar eng istiqbolli moliyaviy sohalardan biridir. Investitsiyalar nafaqat korxonalar egalariga, moliyaviy birjalarda tajribali ishtirokchilarga, balki minimal kapital bilan investitsiya qilishni boshlashga qaror qilganlarga ham foyda keltiradi. Muvaffaqiyatli investitsiyalar belgilangan ish haqiga, davlatga, kredit beradigan moliyaviy institutlarga bog‘liqlikdan xalos bo‘lish va ish beruvchining to‘lovidan oshadigan investitsiya daromadiga ega bo‘lish imkoniyatini yaratadi. Albatta, ijobiy natijaga erishish uchun avval siz investitsiya nazariyasini o‘rganishingiz, xatarlar va moliyaviy ahvolni to‘g‘ri baholashingiz kerak. Kapitalning eng samarali shakllari ko‘chmas mulk, aktsiyalar, obligatsiyalar, aktsiyalardir. Ammo siz biznesga, omonatlarga, qimmatbaho metallarga yoki valyutaga sarmoya kiritishingiz mumkin. Qimmatbaho qog‘ozlar uzoq muddatli investitsiyalar uchun eng foydali hisoblanadi, ammo shu bilan birga ular Ajam investor uchun eng qiyin tushunchadir. Investitsiya qilish uchun siz o‘zaro fond bilan bog‘lanishingiz, bankdan yoki ikkilamchi bozorda aktsiyalar sotib olishingiz mumkin. Investitsiyalarni jalb qilish ko‘plab tashkilotlar, korxonalar, boshqaruv kompaniyalari va banklar investorlarga qiziqish bildiradigan dolzarb masaladir, shuning uchun ko‘pincha o‘z segmentida investitsiyalarga muhtoj bo‘lganlar o‘zlarining aktsiyadorlarini topadilar.

Boshqa bir variant – moliya bozoriga sarmoya kiritish, masalan, Forex. Ammo bu o‘ziga xos tote. Yutilgan pul miqdori tashkilotchilarning

komissiyasini hisobga olmasdan yo‘qolgan pul miqdoriga teng bo‘ladi. Albatta, biznesning to‘g‘ri olib borilishi bilan, tebranishlarda o‘ynashga harakat qilmasdan, aksiyalarni muntazam ravishda sotib olish sharti bilan, xususan, pastroq narxlarda, Forex munosib daromad keltirishi mumkin, garchi depozit qo‘yilgan taqdirda ham. Ammo fond bozorida muvaffaqiyatli ishlashni boshlash uchun tasodifiy harakat qilmaslik, tranzaktsion xarajatlarni optimallashtirish, tanlangan mezonga ko‘proq mos keladigan boshqa kompaniyalar aniqlanganda, o‘z investitsiya strategiyangizni ishlab chiqish muhimdir.

1.2. Investitsiyalarning tasniflanishi

Investitsiyalar vaqt omili bilan bog‘liq bo‘lib, qisqa, o‘rta va uzoq muddatli shakllarda amalga oshiriladi. Ularning samaradorligi kapitalning rentabelligi, iqtisodiy o‘sish sur’atlari hamda resurslardan foydalanish darajasi orqali baholanadi. Investitsion faoliyatning natijalari esa faqat mikroiqtisodiy darajada emas, balki makroiqtisodiy kontekstda ham iqtisodiy barqarorlik va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi.

Vaqt o‘tishi bilan "investitsiya" tushunchasi yangi ma’nolar bilan boyitilib, turli faoliyat turlarida keng qo‘llanila boshlandi. Ushbu tushunchalardan biri — korxonalarga uzoq muddatli kapital qo‘yilmalar kiritish bo‘lib, uning keng qo‘llanilishi natijasida investitsiya doimiy foydalaniladigan iqtisodiy kategoriya sifatida shakllandi. Shu tariqa, ushbu atama boshqa ma’nodosh so‘zlar bilan uyg‘unlashib, bizning tilimizga chuqur singib ketdi. Investitsion faoliyatning nazariy va amaliy jihatlarida investitsiyani tasniflash muhim ahamiyat kasb etadi, bu borada turli ilmiy yondashuvlar mavjud.

A.S.Bulatov, V.N.Jimirov, Ya.S.Melkumovlarning fikricha, investitsiyalarni maqsad belgilari bo‘yicha uch asosiy guruhga bo‘lish mumkin: moliyaviy investitsiyalar, real investitsiyalar, intellektual investitsiyalar.

Moliyaviy investitsiyalar – bu davlat yoki korporatsiyalar chiqargan aksiyalar, obligasiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlarga, shuningdek, bank depozitlariga kapital qo‘yishdir. Ularning tarkibida portfel invetisiyalarni farqlash mumkin.

Moliyaviy investitsiyalar, ularning keltiradigan daromadi bo‘yicha baholanadi. Qimmatli qog‘ozlar kursining harakati korxonaning moliyaviy holati va butun iqtisodiyotning yaqin kelajakda istiqbollari va holatini aks ettiradi. Takror ishlab chiqarish jarayonida real aktivlar harakati kapital bozori

va investitsion tovarlar bozorida o‘zaro aloqadorlikda realizatsiya qilinadi. Shuning uchun bitta korxona doirasida moliyaviy investitsiyalarning yopiq doiraviy aylanishi mumkin emas. Bozor iqtisodiyotida aynan moliyaviy qo‘yilmalar muhim rol o‘ynaydi. Bu shu bilan bog‘liqki, moliyaviy kapital, avvalombor harakatchanligi bo‘yicha ishlab chiqarishdan farqli ravishda har doim ham harakatchan emasligi bilan xarakterlanadi. Bizning fikrimizcha, bu shu bilan bog‘liqki, agarda investorlar aktiv vositalarga mablag‘ qo‘ysalar asosan likvid bo‘ladi. Aynan shuning uchun aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog‘ozlar ko‘rinishidagi moliyaviy investitsiyalar iqtisodiy tizimda tarkibiy o‘zgarishlarga ko‘maklashuvchi, bir iqtisodiyot sohasidan boshqasiga kapital ko‘chishini ta’minlaydi.

Portfel investitsiyalar – mulkdan daromad olishda huquq beruvchi qimmatli qog‘ozlarga kapital qo‘yishdir. Moliyaviy aktivlarga investitsiyalar quyidagi shakllardagi qo‘yilmalarni o‘z ichiga oladi:

- asosiy iqtisodiy agentlar faoliyati jarayonida yaratilgan barcha ko‘rinishdagi to‘lov va moliyaviy majburiyatlar;
- naqd pullar;
- joriy hisobdagi mablag‘lar;
- banklarga qo‘yilgan muddatli omonatlar;
- turli xil qisqa muddatli qarz majburiyatlari;
- obligasiya va boshqa qimmatli qog‘ozlar;

Portfel investitsiyalar turli loyihalar guruhlariga kapital qo‘yishni ifodalaydi. Masalan, korxona qimmatli qog‘ozlarini qo‘lga kiritish. Bu yerda investorning bosh vazifasi portfel investitsiyalarni shakllantirish va maqbul boshqarish hisoblanadi. Portfel investitsiyalar qatorida pul-kredit operatsiyalari keng tarqalgan bo‘lib, investorning kapitali kredit sifatida bu omonatlardan keyinchalik foydalanish bilan depozit omonatlar ko‘rinishida bankka joylashtirish tushuniladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar – moddiy ishlab chiqarish tarmoqlariga uzoq muddatli mablag‘lar qo‘yishdir. To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar – u yoki bu mahsulotni ishlab chiqarishga davlat yoki xususiy firmalarning kapital qo‘yishi bo‘lib, real kapital (bino, inshoot, tovar moddiy zahiralari va boshqalar) tashkil etilishini ifodalaydi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar guruhiga quyidagi investitsiya turlarini ajratish mumkin: ishlab chiqarishni texnik qayta qurollantirishda,

rekonstruksiyalashda va ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishda yo‘naltirilganlik hamda eskirgan bino, inshoot va jihozlarning o‘rnini to‘ldirish.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiyalar tovar moddiy boyliklar zahirasi o‘zgarishida muhim rol o‘ynaydi. Bir tomondan ahamiyatli investitsiyalar bu yo‘nalishda korxona faoliyatini noto‘g‘ri rejalashtirish ahamiyatli mablag‘lar susayishini yuzaga keltirilishi mumkin, qaysiki korxona faoliyati natijalarida va uning moliyaviy holatida aks ettiradi. Boshqa tomondan, zahiralar jamg‘armasi chuqur inflyatsiya sharoitida investitsion faoliyatni amalga oshirish uchun yetarli hisoblanmaydi.

Intellektual investitsiyalar bo‘lib, ilmiy ishlar, tajribalar natijasi, lisenziyalar “nou-xau”, mutahassislar tayyorlash va kadrlarni qayta tayyorlash, ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini joriy etish kabilar hisoblanadi.

Investitsiyalarni shakllantirish va ulardan foydalanish, mamlakat va xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarni investitsion siyosat asosida amalga oshiriladi. Bu siyosat birinchidan, kapital quyilmalarning ustivor yo‘nalishlarini, ikkinchidan, ishlab chiqarish kuchlarini to‘g‘ri joylashtirish va rivojlantirish, uchinchidan, fan-texnika taraqqiyoti va butun iqtisodiyotning rivojlanishini belgilab beradi. Investitsiyalar turli shakllarda amalga oshiriladi va ularni tahlil qilish, rejalashtirish uchun alohida xususiyatlaridan kelib chiqqan holda guruhlashtirishni talab etadi. Chunki mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish esa investitsiyalarni shakllarga ajratgan holda tasniflanishini taqozo etadi. Buning uchun kelajakda foyda keltiradigan har qanday narsa investitsiya ob’ekti bo‘lishi mumkin. Ushbu ob’ektning o‘zi toifasiga qarab, siz quyida bilib oladigan investitsiyalar turlari mavjud:

Haqiqiy (real) investitsiyalar. Turli shakllarda kapital bo‘lgan moddiy va nomoddiy ob’ektlarni sotib olish: allaqachon ishlayotgan biznesni sotib olish (biznesga investitsiya kiritish), yer, fondlar, patentlar, biror narsaga egalik qilish huquqi. Bunday sotib olish, odatiy xaridlardan farqli o‘laroq, qo‘shimcha daromad keltirishi mumkin. Haqiqiy ob’ektlarga sarmoya kiritish, investitsiya qilingan mablag‘lar qaytib kelmasligi uchun minimal xavfga ega.

Moliyaviy investitsiyalar. Ular foyda keltiradigan turli xil investitsiya vositalariga investitsiyalardir. Ushbu toifaga PAMM hisoblari, HYIP, qimmatli qog‘ozlarni sotib olish, o‘zaro fondlar kiradi. Qattiq pul ishlagan pulingizni yo‘qotish xavfi juda katta, bunday investitsiya vositalari 100% foyda keltirishingizni kafolatlay olmaydi.

Spekulyativ investitsiya. Ushbu turdagi investitsiyalar "arzonroqni toping

va qimmatroq soting" tamoyili asosida ishlaydi, ya’ni sof spekulyatsiya. Spekulyativ vositalarga investitsiyalarning eng mashhur turi bu amortizatsiya paytida valyutani sotib olish va uning ko‘tarilishida sotishdir. Valyuta operatsiyalaridan tashqari, investitsiyaning ushbu turi qimmatbaho metallarni, qayta sotish uchun aktsiyalarni va obligatsiyalarni sotib olishni ham o‘z ichiga oladi.

Venchur sarmoyasi. Yaqinda boshlangan va kelajakda daromad olish imkoniyatiga ega bo‘lgan yangi korxonalar va boshlang‘ich kompaniyalarga sarmoyalar kiritish. Bu investitsiyalardan olinadigan daromadning o‘ta xavfli turi, chunki u innovatsion biznesga, o‘xshashligi bo‘lmagan loyihalarga investitsiyalardir. Bundan tashqari, investor investitsiya platformasi "otish" yoki qilmasligini aniq bilmaydi. Shu bilan birga, biznes asoslangan g‘oya to‘liq amalga oshirilsa va iste'molchini qiziqtiradigan bo‘lsa, venchur kapital qo‘yilmalar juda katta daromad keltirishi mumkin.

Siz har qanday narsaga – moddiy narsalarga ham, o‘zingizning ta’limingiz va sog‘lig‘ingizga ham mablag 'kiritishingiz mumkin. Investitsiyalarning maqsadiga qarab, quyida tavsiflangan uchta turdagi investitsiyalar ajratiladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar. Agar investor to‘g‘ridan-to‘g‘ri moddiy ob’ektlarga yoki ishlab chiqarishga investitsiya qilsa, unda bunday investitsiyalar to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar deb ataladi. Bundan tashqari, biron bir sarmoyani oladigan kompaniya bo‘lsa, investor o‘zining ustav kapitalida o‘z ulushini oladi.

Moliyaviy bo‘lmagan investitsiyalar. Siz nafaqat moddiy timsolga ega bo‘lgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ob’ektga, balki qonuniy kuchga ega bo‘lgan, apiori foyda keltiradigan hujjatga ham mablag 'kiritishingiz mumkin. Moliyaviy bo‘lmagan investitsiyalar qatoriga litsenziyalar, huquqlar, uskunalar va boshqa loyihalarga investitsiyalar kiradi.

Portfel investitsiyalari. Maqsadli investitsiyalarning oxirgi turi qimmatli qog‘ozlarga investitsiyalarni o‘z ichiga oladi. Ular har qanday kompaniyaning aktsiyalari yoki obligatsiyalarining investitsiya portfeli bo‘lib, investorning faol boshqaruvini talab qilmaydi, u shunchaki pul qo‘yish shartlarida ko‘zlangan foyda oladi. Qimmatbaho qog‘ozlarga sarmoya kiritish juda foydali bo‘lishi mumkin va hech qanday foyda keltirmasligi mumkin – investitsiyalarning dastlabki bosqichida bunday investitsiyalar istiqbollarini aniqlash juda muhimdir.

Mulkchilik shakli. Investor kim ekanligi va investitsiya qilingan obyektga mablag‘ kiritishiga qarab ular investitsiyalar turlarini mulkka qarab ajratadilar. Davlat, kompaniya, jismoniy shaxs, boshqa mamlakatning vakili tomonidan amalga oshirilgan investitsiyalar, shuningdek, bir vaqtning o‘zida bir nechta turli xil investorlar bo‘lgan taqdirda aralash turdagi alohida-alohida ajratiladi.

Davlat shakli. Davlat shaklida, davlat organi yoki mansabdor shaxs davlat g‘aznasi mablag‘lari hisobidan investor sifatida ishlaydi. Ham milliy korxonalar, ham tuzilmalar, shuningdek mahalliy sarmoyadorlar ushbu shaklga kiritilgan. Davlat qayerga sarmoya kiritishi mumkin? Ko‘plab misollar mavjud: ma’lum bir mintaqaning ekologik holatini yaxshilashga sarmoya kiritishdan tortib, madaniyat homiyligiga va aholining ma’naviy rivojlanishiga qadar yo‘llarni ta’mirlashgacha.

Xususiy shakl. Bu yerda hamma narsa oddiy, agar biron bir investor biron bir joyda shaxsiy maqsadlar uchun investitsiya qilsa, unda bizda xususiy investitsiya shakli mavjud. Ko‘pincha xususiy sarmoyadorlar ularni ko‘paytirish va faqat moddiy foyda olish uchun sarmoya kiritadilar. Bu holda investitsiyalar va moliyaviy mablag‘lardan faqat shaxsiy maqsadlarda foydalaniladi.

Xorijiy / chet ellik. Ko‘pincha, boshqa mamlakatning investorlari, fuqarolari, kompaniyalari va davlat idoralari harakat qilishadi - dunyoning turli mintaqalarida biznesni yuritish uchun har xil sharoitlar mavjudligi sababli bu amaliyot juda keng tarqalgan. Agar investor o‘z mamlakatiga qaraganda katta istiqbollarni ko‘rsa, unga hech narsa chet el investitsiyalarini jalb qilishga xalaqit bermaydi.

Investitsiya muddati. Sarmoya kiritishda, qoida tariqasida, depozit ishlaydigan muddat oldindan belgilanadi. Faqatgina istisnolar bu chayqovchilik kabi investitsiya turlari, masalan, xorijiy valyutani sotib olish va uni qayta sotish, bu qulay sharoitlarda amalga oshiriladi – b u-yil, oy yoki 24 soat ma’lum bo‘lmaydi.

Uzoq muddatli. Maksimal foyda olish maqsadida, investor 5-yildan ortiq vaqt davomida o‘z mablag‘lari bilan xayrlashishi mumkin. Ushbu turdagi investitsiyalar uzoq muddatli deb nomlanadi va odatda eng daromadli investitsiyalar hisoblanadi. Ko‘pincha, uzoq muddatli investitsiyalar bu qurilish uchun katta sarmoyalar, biror narsani rivojlantirish, yangi biznes sektorini rivojlantirish, bu juda foydali va kutishga loyiq bo‘lishi kerak.

O‘rta muddatli. Agar investitsiya muddati 5-yildan kam bo‘lishi

aniqlansa, ular o‘rta muddatli investitsiyalar haqida gapirishadi. Qoidaga ko‘ra, bunday amal qilish muddati bo‘lgan investitsiya fondi, loyihasi yoki yo‘nalishi o‘rtacha daromadlilik ko‘rsatkichiga ega.

Qisqa muddatli. Sarmoyador bo‘lish uchun, 5-10-yil ichida o‘zlarining qaytib kelishini kutib, mablag‘laringizni qaytarib berishni va keksayguncha foyda olishni kutishning hojati yo‘q. Bir-yildan oshmagan davrda daromad olishni va’da qiladigan juda ko‘p qisqa muddatli takliflar mavjud. Masalan, bank depozitlarini ham olaylik - bankning har bir mijozi olti oy yoki bir-yil o‘tgandan keyin depozit bo‘yicha foizlar ko‘rinishidagi kichik mukofot bilan mablag kiritishi va olishi mumkin. Shu bilan birga, agar investitsiya qilishdan olingan daromad vaqti-vaqti bilan kelib tursa, investitsiya davri uzoq bo‘lishi mumkin bo‘lsa-da, lekin bunday investitsiya turi annuitet deb ataladi.

Investitsiyalar xatarlarini zamonaviy tasniflash tajovuzkor, o‘rtacha, konservativ investitsiyalar turlarini o‘z ichiga oladi. Qoida tariqasida, sarmoyadorlar turli xatarlarga ega loyihalar uchun mablag‘larni taqsimlash orqali xatarlarni diversifikatsiyalashga murojaat qilishadi.

Agressiv. Investor maksimal foyda olishni xohlaydi va tavakkal qilishdan qo‘rqmaydi. U agressiv investitsiya modelini tanlaydi, unda eng qisqa, xavfli va eng foydali usul tanlanadi.

Mo‘'tadil. Agar investor o‘z pulini yo‘qotishni istamasa, lekin ko‘proq pul topish istagi bo‘lsa, u o‘rta pog‘onani - eng maqbul nisbatda ushbu ikki ko‘rsatkichni o‘z ichiga olgan investitsiya ob’ekti tanlaydi.

Konservativ. Eng ehtiyotkor investorlar mablag‘larni yo‘qotish xavfini kamaytiradigan investitsiyalarning konservativ turlarini tanlaydilar. Bunday holda, qoida tariqasida, uzoq vaqt davomida siz ozgina foyda olishingiz mumkin, ammo kapital to‘liq xavfsizlikda.

Bugungi kunda investitsiya faoliyatini tubdan qayta ko‘rib chiqish strategik ahamiyatga molik investitsiya dasturlarini ishlab chiqish hamda xorijiy investitsiyalar uchun ishonchli va samarali investitsion loyihalarni taqdim etish, investitsiya faoliyatini ichki manbalarini to‘g‘ri yo‘naltirish va bu borada investorlar rolini yanada oshirish maqsadida iqtisodiy adabiyotlarda portfel investitsiyalar investor tomonidan sotib olingan aksiyalarning firma ustidan nazorat va ta’sir doirasi belgilariga ko‘ra tasniflanishiga alohida e’tibor qaratilib kelinmoqda. Bizning fikrimizcha, bu juda muhim tarmoq bo‘lib hisoblanadi. Bunda investitsiyalar quyidagi belgilariga ko‘ra tasniflangan: qo‘yilma ob’ektlariga ko‘ra; investitsiyalashda qatnashish harakteriga qarab;

investitsiyalash muddatiga ko‘ra; mulkchilik shakllari bo‘yicha; hududiy belgisi bo‘yicha (1.2-rasm).

Investitsiyalar iqtisodiy o‘sishning asosiy omillaridan biri bo‘lib, ular mamlakatning ishlab chiqarish salohiyatini oshirish, texnologik modernizatsiya qilish va raqobatbardoshlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Hozirgi kunda investitsiyalarning taxminan 70 foizi ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirishga yo‘naltirilayotgan bo‘lsa, ularning qariyb 38 foizi zamonaviy asbob-uskunalar va ilg‘or texnologiyalarni xarid qilishga sarflanmoqda. Ushbu tendensiya ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, ilg‘or innovatsion yechimlarni tatbiq etish hamda mahsulot sifatini oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Investitsiyalar nazariyasi va amaliyotida ularning tasnifi muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, rus iqtisodiy adabiyotlarida investitsiyalar ikki asosiy turga ajratiladi: portfel va real investitsiyalar. Portfel investitsiyalar deganda qimmatli qog‘ozlar (aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa moliyaviy instrumentlar), shuningdek, boshqa korxonalarning aktivlariga kiritilgan mablag‘lar tushuniladi. Ushbu turdagi investitsiyalar asosan moliyaviy bozor vositalari orqali amalga oshiriladi hamda investorlar uchun passiv daromad olish imkonini beradi. Aksiyalar yoki obligatsiyalarga mablag‘ kiritgan investor dividend yoki foiz ko‘rinishida daromad oladi, bu esa uning moliyaviy kapitalini oshirishga xizmat qiladi.

Real investitsiyalar esa faoliyat yuritayotgan korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, mavjud infratuzilmani modernizatsiya qilish, yangi sanoat korxonalarini barpo etish, ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish va texnik qayta jihozlashga yo‘naltirilgan mablag‘larni o‘z ichiga oladi. Ushbu investitsiyalar iqtisodiyotning real sektoriga bevosita ta’sir o‘tkazib, ishlab chiqarish hajmining oshishiga, yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga hamda mamlakatning eksport salohiyatini mustahkamlashga yordam beradi.

Bunday sharoitda har bir investor yoki korxona mablag‘ kiritish jarayonida o‘zining strategik maqsadlarini inobatga olishi lozim. Agar korxona real investitsiyalarni amalga oshirsa, bu uning ishlab chiqarish kapitalini oshirishga, ya’ni asosiy fondlar va aylanma mablag‘lar hajmini kengaytirishga olib keladi. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, yangi texnologiyalarni joriy etish va resurslardan yanada tejamkor foydalanish imkoniyatini yaratadi.

Portfel investitsiyalar esa bevosita ishlab chiqarish jarayoniga ta’sir qilmasa-da, moliyaviy bozorlarning rivojlanishiga ko‘maklashadi. Investorlar o‘z mablag‘larini qimmatli qog‘ozlarga yo‘naltirib, korxonalar uchun qo‘shimcha moliyaviy resurslar yaratadilar. Bu korxonalarga o‘z faoliyatini kengaytirish va yangi loyihalarni moliyalashtirish imkonini beradi. Shu tariqa, investitsiyalar iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida muhim rol o‘ynab, milliy ishlab chiqarish salohiyatini mustahkamlash va moliyaviy bozorni faollashtirishga xizmat qiladi.

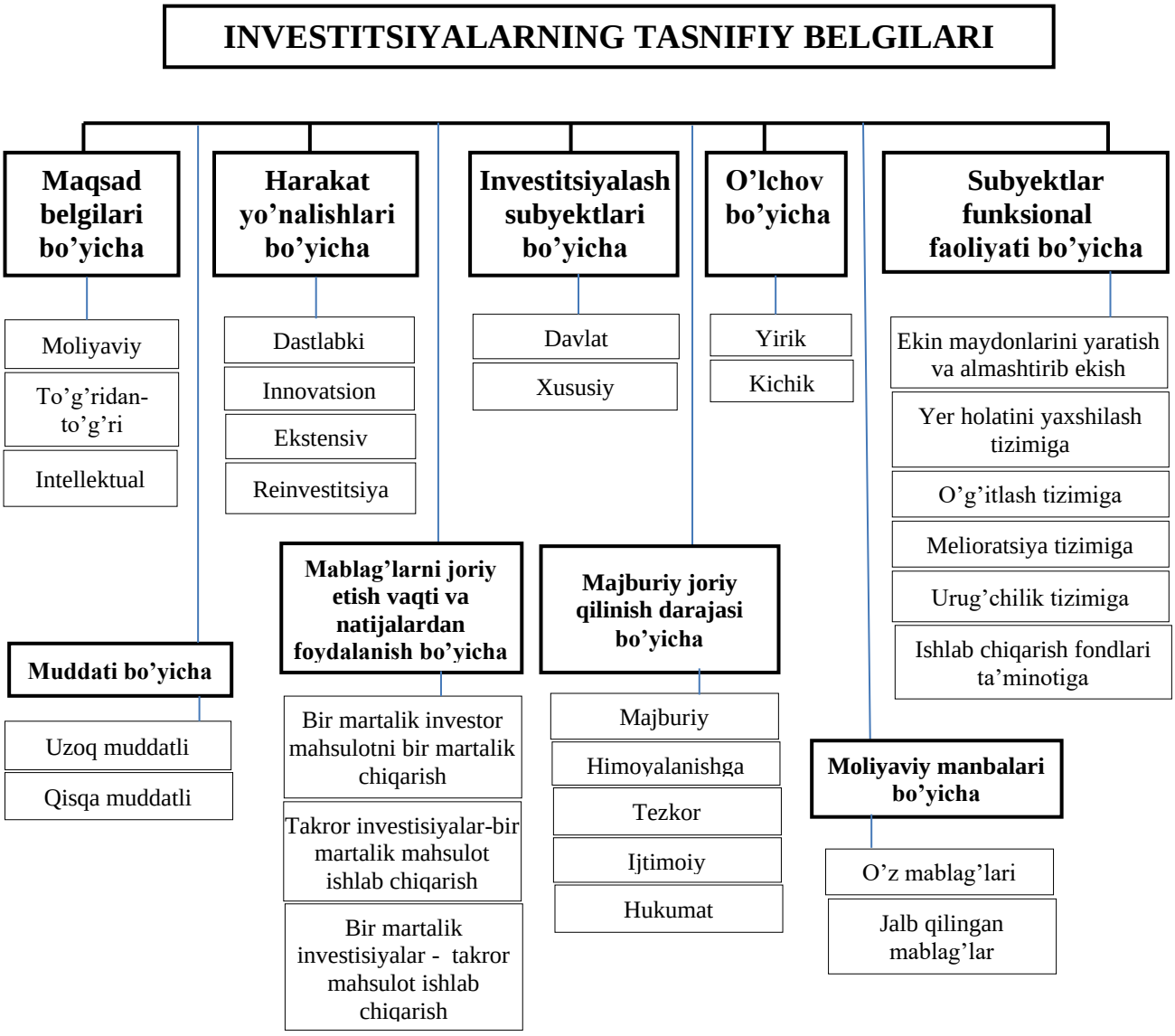

1.2-rasm. Investitsiyalarning alohida belgilari bo‘yicha tasniflanishi[3]

Real investitsiyalar – bevosita investitsiyalar bo‘lib, investorning

[3] Aliqulov I.S., Sattorov D.S. Investitsiyaning mazmun-mohiyati va tavsiflanishi. / Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2012. № 5.

investitsiya jarayonida bevosita ishtirok etishini anglatadi, ya’ni investor investitsiyalash ob’ektini, shuningdek, uni moliyalashtirishni tashkil etish va moliyalashtirish manbalarini bevosita o‘zi aniqlaydi.

Portfel investitsiyalar – bilvosita investitsiyalarni anglatib, bu investitsiya moliyaviy vositachilar orqali investitsiyalashni anglatadi.

Investitsiyalar majburiy joriy qilinish darajasi bo‘yicha quyidagilarga tasniflanadi:

- majburiy investitsiyalar – umumdavlat manfaatlariga muvofiq keladigan investitsiyalardir. Bunday investitsiyalar asosan o‘rab turgan muhitni saqlash, tabiatni muhofoza qilish, obyektlarni qurish, jamoat maskanlarini bunyod etish va boshqalarni moliyalashtirishga sarflanadi.

- xavf-xatardan himoyalanishga sarflanadigan investitsiyalar – komplekt mahsulot va xomashyolarni sotib olish bo‘yicha xavf-xatarni kamaytirishga yoki korxonalarga bozordagi baholar darajasini yetarli darajada ushlab turishga ko‘maklashish, shuningdek, ishlab chiqaruvchilarni monopol raqobatdan himoyalashga yo‘naltiriladi;

- tezkor investitsiyalar («nou-xou», ilmiy yangiliklar uchun) – yangi texnik va texnologik imkoniyatlarni izlashga, texnik taraqqiy etishga yo‘naltiriladi;

- ijtimoiy investitsiyalar – korxona jamoasi mehnat sharoitlarini yaxshilashga yo‘naltiriladi;

- hukumat investitsiyalari – korxonalar mavqyeini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltiriladi.

Bunday tasniflashning afzalligi va uning boshqa tasniflashlardan farqi shundaki, unda korxona o‘z investitsiyalarini qanday maqsadlar uchun safarbar etishi to‘g‘risida real holat aks ettirilgan.

Umuman real va portfel investitsiyalar iqtisodiyotni rivojlantirishda benihoyat katta ahamiyatga ega bo‘lib, 1-dan, xorijiy investitsiyalar ishlab chiqarishga zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etishda, eksportga mo‘ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirishda, import o‘rnini bosuvchi tovar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish va xorijiy investitsiyalarni iqtisodiyotni ustivor sohalariga yo‘naltirish va pirovardida aholining me’yordagi turmush darajasini ta’minlash imkonini yaratish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini jadallashtirish orqali o‘sib borayotgan aholini ish joyi bilan ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

1.3. Moliyaviy va real investitsiyalarning o‘zaro bog‘liqligi

Ma’lumki, amaldagi qonunlarga ko‘ra milliy iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilishning turli manbalari mavjud bo‘lsada ham investitsiyalash jarayonida davlatning moliyaviy mablag‘lari bilan ishtirokining keskin kamayishi iqtisodiyot sub’ektlarining ishlab chiqarish faoliyatini faollashtirishning yangi moliyaviy manbalarini izlashga undamoqda.

Turli mulk shaklidagi korxonalarni investitsiyalashga mo‘ljallangan mablag‘larning asosiy qismi pul shaklida o‘z ifodasini topadi. Turlicha ko‘rinishda pulning investitsiyaga aylanish jarayoni amalga oshirilsada ham xo‘jalik sub’ektlari o‘zlarini faoliyatini yuritishlari uchun pul mablag‘lariga ega bo‘lgan holda ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish bo‘yicha ob’ektlarni tashkil etish va kengaytirishi mumkin bo‘ladi. Bu esa investitsiyalash jarayonining oddiy shakli bo‘lib hisoblanadi. Boshqa hollarda pul jamg‘armalarining investitsiyaga aylanishi murakkab kechadi, buning sababi aholining katta qatlamini ishlab chiqarishni boshqarish ko‘nikmasiga va uni tashkil etish uchun minimal mablag‘larga ega emasligidir. Bu esa korxonalarda bevosita investitsiyalarni amalga oshirish imkoniyatini cheklaydi. Kapital quyilmalar ob’ektiga ko‘ra investitsiyalar yuqorida ko‘rsatib o‘tilganidek real va moliyaviy turlarga ajratiladi va ular o‘z navbatida iqtisodiyotning real va moliyaviy sektori o‘rtasidagi nisbatlarga ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa nomutanosiblik yoki iqtisodiy barqarorlikni ta’minlanishida o‘z aksini topadi.

Nomutanosiblik bozor xo‘jaligi ichki tarkibining asosini tashkil qilishi yoki kapitalistik iqtisodiyotning boshqa dastaklari singari pul va moliya bozorining ham asosiy vazifasi iqtisodiy barqarorlikka erishish mumkinligi xaqida Dj.M.Keyns batafsil o‘z asarlarida fikr bildirib o‘tgan. Amalda esa ular teskari samara ko‘rsatib beqarorlikka olib kelishi mumkin. Buning sababi Keyns “qo‘shimcha pul bosib chiqarish va moliya bozorini shunday pullar bilan to‘ldirish”da deb biladi.

Aytish joizki, Keyns ta’limoti izdoshlari o‘z qarashlarida moliyaviy sektorning iqtisodiyotning beqarorligiga va siklligiga ta’sirini tahlil etishda yagona qarash mavjud emasligini e’tirof etishadi. Fond bozori faoliyati natijasida tizimning beqarorligi hozirgi zamon fond bozorlari real investitsiyalarni moliyalashtirish uchun faoliyat yuritishlarini nazarda tutmaydi, balki aksincha ularni fond bozori faoliyatining natijasi sifatida o‘rganiladi deb ta’kidlaydi. Dj.M.Keyns real va moliyaviy investorlar qarorlari va faoliyatiga yuqori baho berib, aksiyalar kursining pasayishi kapital samaradorligiga salbiy

ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini kapital samaradorligining yuqori nuqtasini real investitsiyalar foydaliligining kutilishi deb hisoblaydi. Real investitsiyalarni aksiyalar kotirovkasi tebranishi bilan, kotirovka esa, ularning kelajakdagi dinamikasi haqidagi fikrlar orqali belgilanishi deb talqin qiladi.

Aksariyat investorlar fikrlar dinamikasini baholashni emas, ishlab chiqarish vositalarini harid qilishni ustun qo‘yishi bilan birga kelajakda o‘z investitsiyalarining samaradorligini baholash uchun qo‘lga kiritilgan natijalarga asoslangan holda ma’lumot yig‘ishni muhim deb biladilar. Ushbu jarayonni tashkil etish usullari investitsiyaning sifat belgilarini ifodalaydi.

Fond bozori tomonidan ta’minlanadigan individual qo‘yilmalar likvidligining yuqoriligi ularning real sektorga oqib o‘tishini kuchaytiradi. Yangi sharoitlarda investitsiyaning muhim xususiyatlaridan biri, u ham bo‘lsa investitsiya faoliyatini faollashtirishga qaratilgan alohida e’tibor biznesning uzoq muddatli faoliyatiga emas, balki birja kotirovkalariga qaratgan moliyaviy investorlar tomonidan real investitsiyalar amalga oshirilishi beqarorlik muammosining chuqurlashuviga olib keladi. Xalqaro tajriba ko‘rsatishicha agar moliyaviy sektor real sektordan ustun bo‘lsa, undagi chayqovchilik harakteri investitsion qarorlarni bashorat qilish yanada qiyinlashadi. Bugungi kunda sikl fazasini belgilab beruvchi investitsiyalarning haqiqiy hajmi ishlab chiqarish vositalariga bo‘lgan talab va taklif narxlarini solishtirish, shuningdek, investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarining hammabopligi bilan belgilanmoqda. Birinchi omil investitsiyani kiritish to‘g‘risidagi qarorni, ikkinchisi esa kutilayotgan daromad baholangandan so‘ng investitsiyalar hajmini belgilab beradi.

Moliyaviy resurslar taqsimlanmagan foyda va bank kreditlaridan tashkil topganligi bois bank kreditlarining hajmi kelajakdagi kon’yuntura o‘zgarishlari tufayli kreditorlar risklarini sub’ektiv baholashga bog‘liq bo‘lishi tabiiydir.

Hozirgi sharoitda narxlarga ta’sir qiluvchi asosiy omil – investitsiyalarni moliyalashtirish jarayonida iqtisodiyotda to‘plangan qarzning xajmi va o‘sishidir. Qarzning ko‘payib borishi bilan bank kreditlarini jalb qilayotgan real sektorning qaramligi oshib boradi, siklning o‘suvchi fazalarida esa real sektorning kreditdan qaramligini o‘sishi bilan birga uning hammabopligi kamayib borishi mumkin. Iqtisodiyotda moliyaviy bozorlarning me’yorida faoliyat yuritishi natijasida iqtisodiyotni “bum” holatiga olib keladi bu esa o‘z navbatida moliyaviy inqirozni keltirib chiqaradi. Demak moliyaviy beqarorlik gipotezasiga ko‘ra, real investitsiyalarni moliyalashtirish uchun qarzning

ko‘payib borishi siklli dinamikasini harakatlantiruvchi kuch sifatida maydonga chiqadi.

Real va moliyaviy investorlar maqsadlarining turlicha bo‘lishi va fond bozorining real sektorga ta’sirining yo‘qligi bilan belgilanishi va investitsiya siyosatini nazorat qilish orqali esa ma’lum vaqtdagi investitsiyalar hajmini belgilab berishga erishish mumkin. Real investitsiya asosiy fondlar va aylanma mablag‘larga investorlar tomonidan qo‘yiladigan barcha turdagi boyliklar. Moliyaviy investitsiyalar – qimmatli qog‘ozlar (aksiya, obligatsiya) sotib olishga va bank depozitlariga uzoq muddatga jalb qilingan qo‘yilmalardir. Real investitsiyalarni kapital qo‘yilmalar, deb ham atash mumkin. Kapital qo‘yilmalar yalpi va sof kapital qo‘yilmalariga bo‘linadi. Real investitsiyalarning umumiy summasi yalpi kapital qo‘yilmalarini tashkil etadi. Real investitsiyalarni sarflash natijasida ishga tushirilgan qismi sof kapital qo‘yilmalardir. Sof kapital qo‘yilma yalpi kapital qo‘yilma summasiga teng yoki kam bo‘lishi mumkin. Qishloq xo‘jaligi, jumladan, korxonalar miqyosida yalpi kapital qo‘yilmani sof kapital qo‘yilmaga aylantirishga alohida e’tibor berilishi lozim. Sarflanayotgan real investitsiyalar moddiylashtirilishini, ya’ni ishga tushirilishini ta’minlash zarur. Milliy hisoblar tizimida asosiy kapitalga hamda moddiy ishlab chiqarish vositlariga sarflangan mablag‘lar real investitsiyalar deb hisobga olinadi. Milliy hisoblar tizimida asosiy kapitalga hamda moddiy ishlab chiqarish vositlariga sarflangan mablag‘lar real investitsiyalar deb hisobga olinadi. Lekin, respublika qishloq xo‘jaligida erkin bozor munosabatlari sust sur’atlar bilan rivojlantirilayotganligi moliyaviy investitsiyalar ko‘lami kengayishini talab darajasida ta’minlamayapti.

Kelajakda bu muhim masalani hal etishga alohida e’tibor berish maqsadga muvofiqdir. Davlatning iqtisodiy siyosatida qishloq xo‘jalik korxonalarida ham qimmatli qog‘ozlar bozorini tashkil etish tadbirlari ishlab chiqilishi va ular amaliyotga tatbiq yetilishi lozim. Real investitsiyalar hajmini investorlarning kelajakdagi daromadliligini baholovchi boshqaruvchilar tomonidan belgilanishiga ye’tibor qaratiladi. Ular tomonidan amalga oshirilgan investitsiyalar real tovarlarga talabni yuzaga keltiradi, yalpi ishlab chiqarishning ko‘payishiga va asosiy kapital kengayishiga imkoniyat yaratib beradi.

Ta’kidlash kerakki, moliyaviy sektor murakkab tizim bo‘lib hisoblangan holda uning ishtirokchilari real tovarlar muomalasidan ajralgan holda moliyaviy aktivlarning muomalasini amalga oshirishlari mumkin. Moliyaviy sektor

tarkibida moliyaviy instrumentlar bilan operatsiyalarni amalga oshiradigan turli xil moliyaviy bozorlar kiradi. Moliyaviy sektor ko‘p tarmoqli infratuzilmani va turli tuman moliyaviy instrumentlarni o‘z ichiga oladi. Moliyaviy sektorning asosiy vazifasi – bo‘sh pul resurslarining iqtisodiyotning real sektori subektlari o‘rtasida samarali qayta taqsimlashdir. Moliyaviy sektorning ishlamasligi real sektor sub’ektlarini o‘z jamg‘armalari darajasidan kelib chiqib investitsiyalarni amalga oshirishga majbur etadi. Shu bilan birga, globalizatsiya sharoitida moliyaviy sektorning o‘rni oshib boradi, moliyaviy bozorlarning ko‘lami kengayib ular real sektordan ajralgan holda yerkin faoliyat yuritadi. Moliyaviy kapital uchun ishlab chiqarish sohasidan ajralgan holda mustaqil ko‘payishiga yangi imkoniyatlar paydo bo‘ladi. Bunga misol sifatida offshor hududlar, ijtimoiy fondlar mablag‘lariga moliyaviy chayqovchiliklarga jalb qilishni, moliyaviy instrumentlari va boshqalarni ko‘rsatishimiz mumkin. Kunlik tovar va xizmatlar savdosi o‘tgan asrning 70-yillariga nisbatan 50 foiz o‘sgani holda, jahon valyuta bozoridagi bitimlari hajmi 1 mlrd. dollardan hozirgi kunda 3-4 trln. dollarga yetdi.

Umuman olganda tijorat krediti keskinlik bilan o‘z o‘rnini moliyaviy instrumentlarga bo‘shatib bermoqda. Hozirgi kunda iqtisodchi olim Ernando de Soto hisobiga ko‘ra, dunyoda taxminan 13 trln. dollar naqd pul, 170 trln. dollar an’anaviy qimmatli qog‘ozlar va 600 trln. dollar (bu ko‘rsatgich 1 kvadrillion dollar atrofida ham bo‘lishi mumkin) moliyaviy instrumentlar ko‘rinishida muomaladadir[4]. Keyingi-yillarda muddatli kreditlash shaklining ustunligi sezilarli darajada oshdi. Natijada moliyaviy bozorlardagi aylanmalar hajmi real sektordan yuqoriligi qayd etildi.

Jamg‘arish – bu joriy davrdagi qayta ishlashning moddiy asosini kengaytirish orqali aholi iste’molini oshirishga yo‘naltirilgan jarayon. Jamg‘arishning asosiy funksiyasi – takror ishlab chiqarish jarayonining pirovard maqsadi aholining o‘sib va o‘zgarib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini bosqichma – bosqich ta’minlash bo‘lib hisoblanadi. Jamg‘arma, odatda, investitsiya sifatida iqtisodiyotga kiritiladi, ya’ni jamg‘armaning iqtisodiyotga ijobiy ta’siri investitsiyaga aylangandagina yuz beradi. Jamg‘arma deyilganda aholi, korxona va davlat joriy daromadlarining doimiy ehtiyojlarini qondirish va daromad olish maqsadlarida to‘planib borishi tushuniladi. Jamg‘armaning hajmi barcha faoliyat yurituvchi xo‘jaliklar daromadidan iste’mol sarflarini ayirib tashlash orqali aniqlanadi. Iste’mol sarflari ulushi

[4] Investitsiya fanidan ma’ruza kursi. – Samarqand: SamISI, 2017 y.

daromad tarkibida qanchalik yuqori bo‘lsa, jamg‘arma hajmi shunchalik kam bo‘ladi, ammo bunday holat investitsiya faoliyatiga, uning taraqqiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatmaydi. Jamg‘armaning o‘sishi bir tomondan, iqtisodiy ma’noda mablag‘larning iste’mol buyumlar harid qilishga yo‘naltirilishini bildirsa, ikkinchi tomondan, muddat jihatdan kechiktirilgan iste’mol jamg‘armani anglatsada, jamiyat oldida doimo bugungi va ertangi iste’molning qancha bo‘lishini yechish muammosi turadi. Jamg‘arish bilan investitsiya o‘rtasidagi muvozanat makroiqtisodiy muvozanatga erishishning eng muhim shartidir. Biroq, bu muvozanatga erishish doimo oson kechmaydi. Bunga sabab investitsiya darajasi va jamg‘arma darajasining boshqa-boshqa jarayon va holatlarga bog‘liqligidir.

Yuqori jamg‘arish me’yoriga ega bo‘lgan mamlakatlar, boshqa shart-sharoitlar o‘zgarmagan holda, odatda, yuqori iqtisodiy o‘sish sur’atlariga ega bo‘lishadi. Shu bois ham mamlakatimizga kiritilayotgan investitsiyalar hajmini ko‘paytirish va uning iqtisodiy o‘sishini ta’minlashdagi rolini oshirishning muhim zaruriy shartlaridan biri – bu jamg‘arish me’yorining nisbatan yuqori va barqaror darajasini ta’minlash hisoblanadi. Shu bois me’yori barqaror iqtisodiy o‘sishning asosiy ko‘rsatkichi jamg‘arish bo‘lib xizmat qiladi. Jamg‘arish me’yorining o‘sishi bilan YAIMning qo‘shimcha o‘sish sur’ati ham yuz beradi. Jahon amaliyotining ko‘rsatishicha, jamg‘arish me’yori 25 foizdan ortiq bo‘lgan mamlakatlarda YAIMning qo‘shimcha o‘sish sur’ati o‘rtacha 4,8 foizga teng bo‘lgani holda, jamg‘arish me’yori 30 foizdan ortiq mamlakatlarda ushbu ko‘rsatkich o‘rtacha 8,7 foizni tashkil etgan.

Xitoy, Janubiy Koreya kabi rivojlanayotgan mamlakatlarda oxirgi 15-yil davomida kuzatilgan o‘rtacha 10 foizli iqtisodiy o‘sish davrida jamg‘arma ulushining o‘rtacha qiymati 30 foizni tashkil etgan. Rivojlangan mamlakatlar amaliyotini ko‘rsatishicha, bir-yilda 6 foizdan ortiq iqtisodiy o‘sishni ta’minlash uchun milliy jamg‘armalar YAIMning kamida 25 foizini, investitsiyalar esa 30 foizini tashkil etishi kerak. Darhaqiqat, iqtisodiyotda mavjud bo‘lgan jamg‘arma ulushi bir qator rivojlanayotgan mamlakatlar darajasidan yuqori bo‘lsada, uning iqtisodiy o‘sishga ta’siri nisbatan past holatni namoyon etmoqda. Shu munosabat bilan jamg‘armadan samarali foydalanish asosida barqaror iqtisodiy o‘sish davomiyligini ta’minlash uchun, eng avvalo, qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish asosida mavjud aholi jamg‘armalarini iqtisodiyotga investitsiya sifatida kirib kelishini faollashtirish hamda

tarmoqlararo kapital oqimini ta’minlashga qaratilgan me’yoriy-huquqiy hujjatlar bazasini mukammallashtirish asosida korxona jamg‘armalarining investitsiyaga aylanish samaradorligini oshirish lozim.

1.4. Asosiy fondlarning shakllanishida kapital qo‘yilmalarning roli

Ma’lumki, milliy boylikning asosiy tarkibiy qismlaridan biri korxonalar, tashkilotlar hamda xalq xo‘jaligi tarmoqlarida mavjud bo‘lgan asosiy fondlardir. Ular uzoq muddat davomida (bir-yildan ortiq) moddiy ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarida faoliyat yuritishi bilan birga, ijaraga berish uchun ham foydalanilishi mumkin. Ushbu moddiy aktivlarga asosiy vositalar, jumladan, ishchi qurollari, yer resurslari va inson omili kiradi.

Asosiy vositalar tarkibiga binolar, inshootlar, o‘tkazuvchi tarmoqlar, texnologik uskunalar, transport vositalari, o‘lchov asboblari, hisoblash texnikasi, ishlab chiqarish va xo‘jalik inventarlari, ishchi hamda mahsuldor hayvonlar, ko‘p-yillik daraxtlar, yer maydonlari va boshqa moddiy aktivlar kiradi.

Shuningdek, ayrim aktivlar – mevali va manzarali daraxtlar, mahsuldor hayvonlar, kutubxona fondlari, oddiy qishloq xo‘jaligi texnikalari, yer resurslari va inson omili – ularning xizmat muddati va qiymatidan qat’i nazar, asosiy vositalar tarkibiga kiritiladi. Ushbu resurslar iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida muhim o‘rin tutib, ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini va samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Mamlakatimizda amaldagi me’yoriy-huquqiy hujjatlarga muvofiq, asosiy vositalar korxona tomonidan uzoq muddat davomida xo‘jalik faoliyatini yuritishda mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko‘rsatish jarayonida yoxud ma’muriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirish maqsadida foydalanish uchun tutib turiladigan moddiy aktivlarni ifodalaydi. Asosiy vositalar tarkibiga quyidagi mezonlarga javob beradigan moddiy aktivlar kiritiladi: bir-yildan ortiq xizmat qilish muddati; bir birlik (to‘plam) uchun qiymati eng kam oylik ish haqi miqdorining ellik baravaridan ortiq bo‘lgan buyumlar.

Asosiy fondlarning muhim xususiyati mehnat vositasi sifatida amal qilishi, ishlab chiqarish davrida ko‘p marotaba qo‘llanilishi va ular qiymatining mahsulot bahosiga ko‘chib o‘tishi bilan tavsiflanadi. Bu investitsiyalarni amalga oshiruvchi moliyaviy muhim manbalardan hisoblanadi.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, asosiy fondlarni shakllantirishda kapital

qo‘yilmalar muhim o‘rin egallab, ular kapital qo‘yilmalarning tarkibiy tuzilishidan kelib chiqadi. Kapital qo‘yilmalarning tarkibiy tuzilishi quyidagilarni qamrab oladi:

- kapital qo‘yilmalarning texnologik tuzilishi;
- kapital qo‘yilmalarning takror ishlab chiqarish tuzilishi;
- kapital qo‘yilmalarning tarmoq va hududiy tuzilishi.

Kapital qo‘yilmaning texnologik tuzilmasi deganda, xarajatlar tarkibiga kiruvchi obyektning ma’lum xarajat turlari, umumiy smeta qiymatidagi ulushi va qandaydir bino xarajatlariga tushuniladi yoki:

a) qurilish-montaj ishlarini bajarish;

b) qurol-yarog‘, jihoz sotib olish;

d) boshqa kapital ishlari va xarajatlardan iborat.

Kapital qo‘yilmaning qayta ishlab chiqarish tuzilmasi asosiy ishlab chiqarish fondlarininng qayta ishlab chiqarish shakllari bo‘yicha umumiy smeta qiymatining taqsimlanishi va bir-biriga nisbati orqali shakllanadi yoki kapital qo‘yilmaning qayta ishlab chiqarishni kengaytirish usuli va rivojlanish yo‘llarini taqsimlab, bunda:

- ekstensiv rivojlantirish yoki mazkur korxonani kengaytirish yoxud yangi qurish;
- intensiv rivojlantirish yoki mazkur korxonani texnik qayta qurollantirish va rekonstruksiya qilishdan iboratdir.

Kapital qo‘yilmalarning iqtisodiy samaradorligi ularning tarmoqlar va hududlar bo‘yicha tarkibiy tuzilishiga bog‘liq bo‘ladi. Kapital qo‘yilmalarning tarmoq tuzilishi (tarkibi) deganda, kapital qo‘yilmalarning butunlay iqtisodiyot va sanoat tarmoqlariga nisbati va taqsimlanishi tushuniladi. Uni takomillashtirish, eng avvalo, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini proporsional ravishda rivojlantirish bilan bog‘liq bo‘ladi.

Iqtisodiyotda kapital qo‘yilmalarning roli, asosan, quyidagi xususiyatlarga ega:

- kapital qo‘yilmalar asosiy fondlarni barpo etish, amaldagi korxonalarni ta’mirlash va kengaytirish, korxonalarni texnik qayta qurollantirishning muhim va bosh omilidir;
- kapital qo‘yilmalar yordamida iqtisodiyot tarmoqlari va alohida ishlab chiqarishdagi asosiy fondlarning rivojlanish sur’atlarini tartibga solish amalga oshiriladi;
- kapital qo‘yilmalar yordamida ijtimoiy xarakterdagi muammolar (uy-joy,

ta’lim muassasalari, sog‘liqni saqlash, madaniyat obyektlari qurilishi) bartaraf etiladi;

- kapital qo‘yilmalar yordamida mamlakatning barcha iqtisodiy hududlari rivojlanishi tartibga solinadi va shu kabilarni keltirishimiz mumkin.

Demak, bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiya, o‘z navbatida, asosiy fondlarning ma’naviy va jismoniy eskirayotgan qismi uzluksiz yangilanishi ta’minlanishi natijasida iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalashda moliya manbalari sifatida mamlakatimiz iqtisodiyotining barqaror o‘sishini ta’minlaydi.

Shuningdek, asosiy fondlarning uzluksiz zamonaviy yangilanishida real investitsiyalar xizmat qilsa, moliyaviy investitsiyalar iqtisodiyot tarmoqlarining asosiy kapitali, uning kapitallashuv darajasini oshirishga, ularning investitsion imkoniyatlarini moliyaviy investitsiyalarning real daromadliligi orqali oshirishga olib boradi.

1.5. Investitsiyalarning makro va mikroiqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli

Investitsion sferadan kelib chiquvchi jarayonlar iqtisodiyotni umumiqtisodiy tomonlaridan; jumladan, ko‘p hollarda ishlab chiqarish va inflyasiyani dinamikasi, YaIMni o‘sishi, moliya-kredit tizimini holati va talabni barqarorlik darajasidan kelib chiqadi. Mamlakat iqtisodiyotni modernizatsiyalashga o‘tishida o‘z navbatida investitsion jarayonni yangi usulini shakllantirishi talab etiladi. Investitsion sferadagi salbiy holatlar iqtisodiyotni real sektorini texnologik rivojlantirish va innovasion darajasini, asosiy fondlarni ishlab chiqarishni sifatli tavsifiga salbiy ta’sir etadi. Investitsiyalar iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Investitsiya orqali iqtisodiyotni modernizatsiyalash, taraqqiy ettirish, barqaror rivojlanishiga erishish, korxonalarning kapital jamg‘arishiga, natijada mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirishga va iqtisodiy o‘sishiga zamin yaratiladi. Investitsiyalar iqtisodiy kategoriya sifatida qator funksiya va vazifalarni bajaradi, amalda ularsiz har qanday mamlakat iqtisodiyoti bir maromda rivojlana olmaydi.

Investitsiyalar mamlakat iqtisodiyotini muntazam barqarorlashtirishi uchun muhimdir. Real investitsiyalarni (bino va inshootlar qurish va modernizatsiya qilish, zamonaviy mashina va asbob-uskunalar sotib olish) jalb qilish iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini va jozibadorligini oshiradi.

Investitsiyalar mikrodarajada ham muhim rol o‘ynadi. Bunda investitsiyalar, eng avvalo, quyidagi maqsadlarga erishish uchun zarurdir: korxona ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish va rivojlantirish; asosiy fondlarning haddan tashqari jismoniy va ma’naviy eskirishiga yo‘l qo‘ymaslik; qimmatli qog‘ozlar sotib olish va boshqa korxona aktivlariga o‘z mablag‘ini sarflash zarurligi bilan bog‘liqdir. Investitsiyalar mikrodarajada, korxonalarning kelgusida me’yorda faoliyat ko‘rsatishi, barqaror moliyaviy holatini va maksimum (yuqori) foyda olishini ta’minlash bilan bog‘liqdir. Shu bois ham investitsiyalar makro va mikroiqtisodiyotni rivojlantirishda katta rol o‘ynashini mamlakatda investitsiya faoliyatining holatini belgilovchi ko‘rsatkichlarni tavsiflaydi (1.3 – rasm).

Ob’ektiv ravishda, investitsiya faoliyatining holatini quyidagi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning o‘sish sur’atlarini ham harakterlaydi, ya’ni: milliy daromad; yalpi milliy mahsulot (YAMM) va YAIM; sanoat ishlab chiqarish hajmi; sanoat mahsulotlarining alohida turini ishlab chiqarish; qishloq xo‘jaligi mahsulotini ishlab chiqarish hajmi va boshq.

Investitsiya faoliyatining holatiga baho berishda investitsiya qo‘yilmalarisiz ushbu ko‘rsatkichlarning o‘sish sur’atlarini tasavvur etib bo‘lmaydi. Shuningdek, ushbu ko‘rsatkichlar u yoki bu darajada investitsiyalarning samarali ishlatilishini harakterlaydi. Agar ushbu ko‘rsatkichlarning o‘sish sur’atlari investitsiyalarning o‘sish sur’atlaridan yuqori bo‘lsa, investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish zarurligini ko‘rsatadi va aksincha.

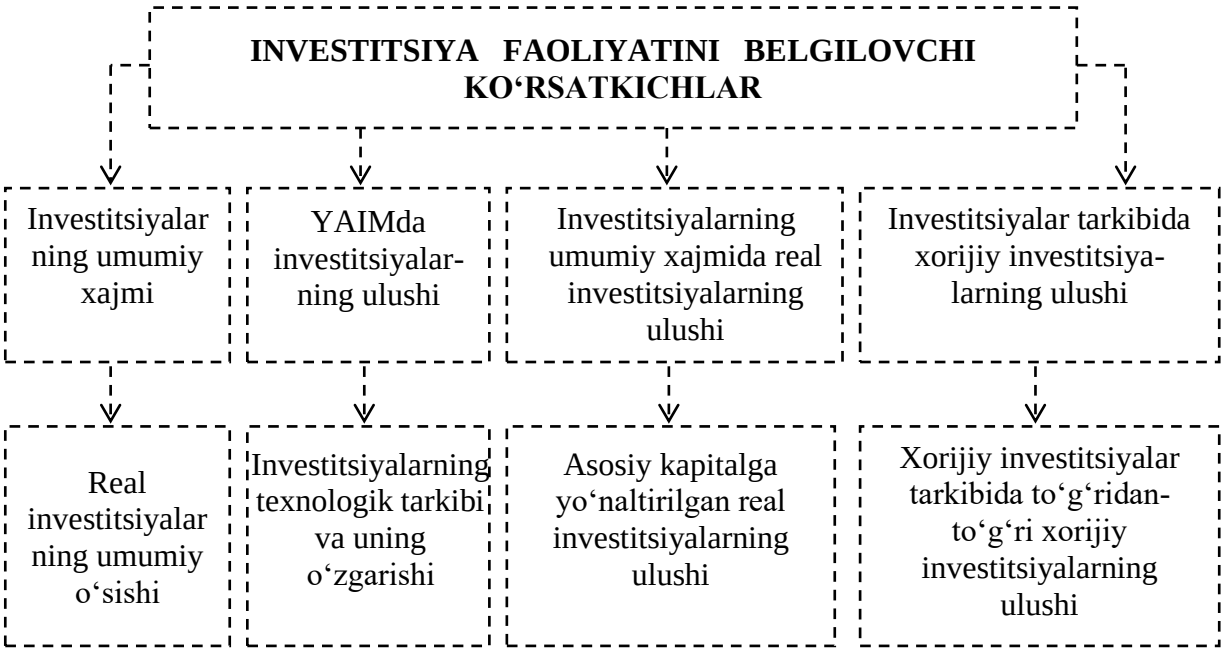

1.3 – rasm. Investitsiya faoliyatini holatini belgilovchi ko‘rsatkichlar

O‘zbekiston Respublikasida harakatlar strategiyasi davlat dasturi doirasida amalga oshirilayotgan tuzilmaviy o‘zgarishlar va modernizatsiya qilish jarayoni investitsiya faolligini yanada oshirdi. Investitsiyalar hajmining sezilarli ravishda o‘sib borishi orqali o‘zining ijobiy natijalarini ko‘rsatishiga imkon bermoqda. Davlat tomonidan xo‘jalik sub’ektlarini investitsiya faoliyatini rivojlantirishga berilgan e’tibor va qo‘llab-quvvatlash natijasida YAIMda investitsiyalarni dinamik o‘sish sur’atlariga ega bo‘ldi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda investitsiyalardan samarali foydalanish birinchi tomondan, ishlab chiqarishga zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etib, eksportga mo‘ljallangan mahsulotlarni ishlab chiqarishni rivojlantirsa; ikkinchi tomondan, import o‘rnini bosuvchi tovar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish va buning uchun xorijiy investitsiyalarni iqtisodiyotning ustuvor sohalariga yo‘naltirish orqali aholining me’yordagi turmush darajasini ta’minlash (farovonligini oshirish) imkonini yaratadi.

Shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini jadalashtirish orqali o‘sib borayotgan mehnatga qobiliyatli aholini qo‘shimcha ish joylari bilan ta’minlaydi, korxonalarning eskirgan ishlab chiqarish quvvatlarini, moddiy-texnik bazasini yangilaydi va texnik qayta qurollantiradi, tabiiy resurslarni qayta ishlovchi korxonalarni barpo etishga ko‘maklashadi va h.k.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. *Investitsiyalarning iqtisodiy o‘sish va modernizatsiya jarayonidagi roli qanday namoyon bo‘ladi?*
2. *Moliyaviy va real investitsiyalar o‘rtasidagi asosiy farqlar nimada va ular o‘zaro qanday bog‘liq?*
3. *O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi qonuniga ko‘ra, investitsiyalarning qanday turlari mavjud?*
4. *To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar va moliyaviy investitsiyalar o‘rtasidagi asosiy farqlar nimalardan iborat?*
5. *Investitsiyalarni shakllantirish va ulardan foydalanishda qanday omillar muhim rol o‘ynaydi?*
6. *Investitsiya strategiyasini tanlashda investorlarning tavakkalchilikka bo‘lgan munosabati qanday rol o‘ynaydi?*

7. *Xatarlarni diversifikatsiyalash investitsiyalarning samaradorligiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?*
8. *Konservativ investitsiya modeli qanday afzalliklarga ega va uning asosiy kamchiliklari nimada?*
9. *Investitsiyalar makro va mikroiqtisodiy darajada qanday asosiy funksiyalarni bajaradi?*
10. *Investitsiya qo‘yilmalari iqtisodiyotning barqaror o‘sish sur’atlarini ta’minlashda qanday rol o‘ynaydi va ularning samaradorligini qanday baholash mumkin?*

II BOB. INVESTITSIYA JARAYONLARINING MAZMUNI VA ASOSIY BOSQICHLARI

2.1. Investitsiya jarayonining mazmun-mohiyati. Investitsiyalash maqsadlari va yo‘nalishlari

2.2. Real investitsiyalarni amalga oshirish va o‘zlashtirish jarayonlari.

2.3. Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirish xususiyatlari.

Tayanch so‘z va iboralar: *investitsiya jarayoni, investitsiya ob’ekti, investitsiya sub’yekti, investitsiya faoliyati, jamg‘arma, annuitet, portfe’l investitsiya, venchur, intellektual investitsiyalar*

2.1. Investitsiya jarayonining mazmun-mohiyati

Investitsion jarayon mohiyatini chuqurroq tahlil qiladigan bo‘lsak, u barcha investitsiya bilan bog‘liq jarayonlarni qamrab oladigan va iqtisodiy faoliyatning ajralmas qismi bo‘lgan uzoq muddatli jarayon ekanligini ko‘rish mumkin. Ushbu jarayon bozor iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlarda ayniqsa muhim ahamiyat kasb etib, kapital harakatining yo‘nalishini belgilaydi. Natijada, ishlab chiqarish sektoridan savdo va xizmat ko‘rsatish sohalariga sarmoya kiritish imkoniyatlari kengayadi.

Investitsion jarayon (inglizcha: *investment process*) – bu investitsiya faoliyatini amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan murakkab tizim bo‘lib, u investitsion amaliyotlarning shakllanishi va rivojlanishiga xizmat qiluvchi barcha iqtisodiy munosabatlar majmuasini o‘z ichiga oladi. Amerikalik iqtisodchi, Nobel mukofoti sovrindori Uilyam Sharpning ta’kidlashicha, investitsion jarayon bu investor tomonidan qimmatli qog‘ozlarga yoki boshqa aktivlarga sarmoya kiritish bozorini tanlash, investitsiya miqdorini aniqlash hamda eng qulay vaqtni belgilash jarayonlaridan tashkil topadi.

Turli iqtisodiy maktab vakillari investitsion jarayonni turlicha talqin qiladilar. Ba’zi iqtisodchilarning fikriga ko‘ra, bu jarayon investorning kelgusida daromad olish maqsadida mavjud resurslarini turli aktivlarga yo‘naltirishini anglatadi. Shu sababli, investitsion jarayonning asosiy maqsadi kapitalni optimal taqsimlash, risklarni hisobga olish hamda uzoq muddatli iqtisodiy samaradorlikka erishishdan iboratdir.

Amaldagi qonunchilikka asosan investitsiya faoliyati – sub’ektlarning investitsiyalarini amalga oshirish bilan bog‘liq harakatlari majmuidir” – deb

e’tirof etilgan. Mazkur faoliyatni davlat avvalo yagona organ sifatida qonunchiliklar, xalqaro kelishuvlar, turli davrda rivojlangan davlatlarning strategik siyosatlari, turli ko‘rinishdagi imtiyozlar, ularning ishtirokchilari o‘rtasida munosabatlarni tartibga solish mexanizmlar va boshqallarni o‘z ichiga oladi. Investitsion jarayonni iqtisodiy mohiyatiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, avvalo mazkur munosabatlardagi “iqtisodiy asos” ko‘proq rol o‘ynaydi. Chunki faoliyatning amalga oshishidan asosiy maqsad ortida samarali faoliyatni tashkil etish va ta’minlash yotadi.

Ba’zi mualliflar investitsiya jarayoni investitsiya qilingan kapitalning ko‘payishidan iborat deb hisoblashadi (Igonin N.V.) boshqalari uni investitsiya faoliyati bilan aniqlaydilar (Makkonel K.R., Bryu S.L.,), boshqalari investitsiya jarayoni bo‘sh pulga ega bo‘lgan kishidan mablag‘larni o‘tkazish mexanizmi deb ta’kidlashadi. Bu pulni istagan kishi faqat moliya institutlarida va moliya bozorlarida olishi mumkin. Ko‘rib chiqilayotgan toifaning ushbu talqinlari investitsiya jarayonining mohiyatini ochib bermaydi, konsepsiyaning diqqatini o‘zgartiradi va toraytiradi.

Investitsiya jarayoni quyidagi bosqichlarga ega bo‘lishi mumkin:

1-bosqich. Investitsiya oldidagi bosqich (investitsiya imkoniyatlarini aniqlash, muqobil loyiha variantlarini tahlil qilish, optimal loyihani tanlash, loyiha bo‘yicha xulosa, sarmoyalar to‘g‘risida qaror qabul qilish);

2 – bosqich. Investitsiya bosqichi (savdolar, pudratchilarni tanlash, shartnomalar va qurilish shartnomalarini tuzish, kapital qo‘yilmalar, obyektlarni qurish, foydalanishga topshirish va boshqalar);

3 – bosqich. Operasion bosqich (xom ashyo sotib olish, mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish va sotish, marketing faoliyati va boshqalar);

4 – bosqich. Tugatish bosqichi (aktivlarning qoldiq va bozor qiymatini aniqlash, ishdan chiqqan aktivlarni sotish yoki konservasiya qilish, agar kerak bo‘lsa, loyihaning salbiy oqibatlarini bartaraf etish).

Investitsiya faoliyatining asosida shu mamlakatning moliya tizimining evolyutsion rivojlanish davrlari yotadi, uning uchun iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning rivojlangan bozor iqtisodiyotiga nazar tashlasak u yerda faqat mazkur munosabatlarning asosiy evolyutsion jarayoni bilan bog‘liq. Chunki har bir malakat qonunchiligi doimiy ravishda bir yerda to‘xtab qolmay doimiy ravishda jahon iqtisodiyotiga mos takomillashib boriladi va bu ko‘zlangan natijani beradi. Bu ma’lum davrlarni va takomillashtirish mexanizmlarini o‘z ichiga oladi. Samarali faoliyat investitsiya faoliyatini keng faollashuviga

bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Samara yoki daromad keltiradigan mulkiy va intellektual boyliklar, ya’ni investitsiyalarni o‘ziga xos shakllari bo‘lishi mumkin, ya’ni:

- ✓ pul mablag‘lari, banklardagi maqsadli jamg‘armalar, paylar, aksiyalar va boshqa qimmatbaho qog‘ozlar;
- ✓ harakatdagi va harakatda bo‘lmagan mulklar (binolar, inshootlar, asbob-uskunalar, hamda boshqa moddiy boyliklar);
- ✓ mualliflik huquqi, nou-xaulardan tashkil topgan mulkdorlik huquqlari va boshqa intellektual boyliklar;
- ✓ yer va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish huquqlari hamda mulkchilik huquqlari va boshqa boyliklar.

Investitsiya faoliyati deganda investitsiyalarning turlari va shakllari asosida tadbirkorlik, ishbilarmonlik va boshqa davlat tomonidan ta’qiqlanmagan faoliyatlarni barcha investorlar tomonidan yo‘lga qo‘yish va moliyaviy mablag‘lar sarflash bilan bog‘liq munosabatlar yig‘indisi tushuniladi. Investitsiya faoliyatini fuqarolar, huquqiy shaxslar (korxonalar, firmalar, aksioner jamiyatlari va boshqa tipdagi mulk egalari) va davlat yuritadi. Investitsiya faoliyatini yo‘lga qo‘yishda har bir mulk egasi o‘z manfaatini ko‘zlab, ya’ni foyda olish va samaraga erishishni ko‘zlaydi. Investitsiya faoliyatini tashkil etishda har bir mulk egasi ishbilarmonlikni, tadbirkorlikni mohiyatini chuqur tushunib yetgan holda ish yuritishi lozim. Investitsiya faoliyati bilan shug‘ullanuvchi mulk egasi tez o‘zgaruvchan bozor iqtisodiyoti va uning ko‘p qirrali moliyaviy munosabatlarini har tomonlama anglay bilishi lozim, chunki barqarorlashmagan iqtisodiyotda investor pul muomalasi, moliya kredit va banklar, soliq siyosati mohiyatini chuqur bilmay turib, investitsiya faoliyatini tashkil etish risk bilan bog‘liq bo‘lib, qisqa davr ichidagi inqirozga uchrashi mumkin. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda investitsiya faoliyati quyidagi yo‘nalishlarda olib borilishiga alohida e’tibor qaratiladi:

- fuqarolar, davlatga qarashli bo‘lmagan korxonalar, xo‘jalik assotsiatsiyalari, jamoa va o‘rtoqlik xo‘jaliklari hamda jamoa mulkchiligi asosida tashkil etilgan tashkilotlar, nodavlat korxonalari va muassasalari tomonidan olib borilishiga;
- davlatni ma’muriy va boshqaruv bo‘linmalari, tashkilotlari hamda davlat korxonalari va muassasalari tomonidan olib borilishiga;
- chet el fuqarolari, xususiy firmalar, assotsiatsiyalar, kompaniyalar va huquqiy shaxslari hamda boshqa xorijiy davlatlar va halqaro moliya – kredit

muassasalari tomonidan olib borilishiga;

- qo‘shma korxona ko‘rinishida mahalliy va chet el fuqarolari, huquqiy shaxslar va davlatlar bilan hamkorlikda olib borilishiga.

Ayni paytda tadbirkorlik va ishbilarmonlikni yo‘lga qo‘yilishi, jahon iqtisodiy aloqalarini taraqqiy etishi, qo‘shma korxonalarni iqtisodiyotni barqarorlashtirishdagi rolini ortishi investitsiya faoliyatini to‘la tashkil etish imkoniyatlarini yaratmoqda. O‘z navbatida tadbirkorlikning rivojlanishi, chet el kapitalining kirib kelishi investitsiya faoliyatini tashkil etish yo‘nalishlarini belgilab bermoqda. Bozor sharoitida investitsiya faoliyatini kengaytirish va rivojlantirish jismoniy, huquqiy shaxslarni va davlatni, foyda olish maqsadida tadbirkorlik, ishbilarmonlik va boshqa faoliyatlarini qaytadan tiklashga qaratilgan. Bu boradagi asosiy maqsad investitsiya faoliyatini tashkil etib iqtisodiyotni barqarorlashtirish, dunyo bozoriga kirib borish, jahon xo‘jalik aloqalarini mustahkamlash va aholi turmush darajasini yaxshilash asosiy maqsad bo‘lib hisoblanadi. Shuning bilan birga rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti shundan dalolat beradiki, davlatning investitsion strategiyasining 96 asosiy yo‘nalishlari to‘g‘ri tanlanganligidan dalolat beradi. Investitsion strategiya amaldagi taktikalar natijasida ko‘zlangan maqsadga erishiladi.

Strategik faoliyat uchun turli ko‘rinishdagi imtiyozlar yaratiladi, bu esa barcha jarayonlarni bir tekisda muvofiqlashtirish, tartibga solish, nazorat etish, xalqaro kelishuvlarni unifikatsiyalashgan formalaridan foydalanish kabi mexanizmini ishlab chiqishni talab etadi. Investitsion jarayonni mohiyatiga ko‘ra barcha investitsion jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq faoliyatning asosi bo‘lib hisoblangan uzoq muddatni o‘z ichiga oladi. Shuning uchun bu jarayon bozor iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlarda kapitalni harakati ishlab chiqarish sohasidan savdo sotiq jarayonlariga keng yo‘l ochiladi. Chunki buning asosiy sababi:

1. investitsion mablag‘ o‘z egasidan uzoq vaqt davomida boshqa shaxsga o‘tadi;
2. bu o‘z navbatida mablag‘ning o‘z egasidan uzoqlashganligi sababli qaytmaslik ehtimoli bo‘yicha shubha tug‘diradi;
3. risk darajasi boshqalarga nisbatan kuchli bo‘ladi;
4. savdo sohasida ishlab chiqarishga nisbatan daromadning kelish tezligi kuchayadi hamda risk darajasi ham nisbatan pastligi bilan harakterlanadi;
5. uzoq vaqt ichida mablag‘ egasiga kelayotgan daromadlilik darajasi pasayib boradi.

Mamlakatda ushbu holatlarni boshqarishda asosan davlatning muvofiqlashtiruvchi mexanizmlari orqali yo‘lga qo‘yiladi. Bu boshqaruv avvalo davlatning bosh islohatchi sifatidagi roli orqali namoyon bo‘ladi va ushbu jarayonning jahon miqyosdagi faollashuvi esa sekin-astalik bilan bozor iqtisodiyoti tamoyillariga moslashib boradi. Umuman olganda, investitsion jarayonning keng faollashuvi mamlakat rivoji va xalq manfaati uchun qolaversa, ularning yashash sharoitini yaxshilashga xizmat qiladi va rivojlantirib boradi.

2.2. Real investitsiyalarni amalga oshirish va o‘zlashtirish jarayonlari

Real investitsiyalar deganda investorlar tomonidan asosiy fondlar va aylanma mablag‘larga yo‘naltiriladigan barcha turdagi moddiy boyliklar tushuniladi. Bular, odatda, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, yangi texnologiyalarni joriy etish hamda infratuzilmani rivojlantirish maqsadida amalga oshiriladi. Moliyaviy investitsiyalar esa qimmatli qog‘ozlar, jumladan, aksiyalar va obligatsiyalar sotib olish, shuningdek, uzoq muddatli bank depozitlariga mablag‘ joylashtirish orqali amalga oshiriladi.

Real investitsiyalar, iqtisodiy adabiyotlarda kapital qo‘yilmalar deb ham yuritilib, ular o‘z navbatida yalpi va sof kapital qo‘yilmalarga bo‘linadi. Yalpi kapital qo‘yilmalar – real investitsiyalarning umumiy summasini ifodalasa, sof kapital qo‘yilmalar esa ushbu investitsiyalar natijasida bevosita ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan va amalda foydalanilgan mablag‘lar miqdorini aks ettiradi. Bu shuni anglatadiki, sof kapital qo‘yilmalar yalpi kapital qo‘yilmalar bilan teng bo‘lishi yoki ulardan kamroq miqdorni tashkil qilishi mumkin.

Ayniqsa, qishloq xo‘jaligi va sanoat korxonalari miqyosida yalpi kapital qo‘yilmani sof kapital qo‘yilmaga aylantirish jarayoni alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki investitsiya mablag‘larining optimal taqsimlanishi va ulardan samarali foydalanish ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish, iqtisodiy samaradorlikni ta’minlash va barqaror o‘sishga erishish uchun muhim omil hisoblanadi. Shu boisdan, har qanday investitsiya faoliyatida real investitsiyalarning samarali ishlatilishi va kapital qo‘yilmalarning optimal boshqarilishi muhim rol o‘ynaydi.

Sarflanayotgan real investitsiyalar moddiylashtirilishini, ya’ni ishga tushirilishini ta’minlash zarur. Milliy hisoblar tizimida asosiy kapitalga hamda moddiy ishlab chiqarish vositlariga sarflangan mablag‘lar real investitsiyalar deb hisobga olinadi. Milliy hisoblar tizimida asosiy kapitalga hamda moddiy

ishlab chiqarish vositlariga sarflangan mablag‘lar real investitsiyalar deb hisobga olinadi. Lekin, respublika qishloq xo‘jaligida erkin bozor munosabatlari sust sur’atlar bilan rivojlantirilayotganligi moliyaviy investitsiyalar ko‘lami kengayishini talab darajasida ta’minlamayapti.

Kelajakda bu muhim masalani hal etishga alohida e’tibor berish maqsadga muvofiqdir. Davlatning iqtisodiy siyosatida qishloq xo‘jalik korxonalarida ham qimmatli qog‘ozlar bozorini tashkil etish tadbirlari ishlab chiqilishi va ular amaliyotga tatbiq yetilishi lozim. Real investitsiyalar hajmini investorlarning kelajakdagi daromadliligini baholovchi boshqaruvchilar tomonidan belgilanishiga ye’tibor qaratiladi. Ular tomonidan amalga oshirilgan investitsiyalar real tovarlarga talabni yuzaga keltiradi, yalpi ishlab chiqarishning ko‘payishiga va asosiy kapital kengayishiga imkoniyat yaratib beradi.

Real investitsiyalar jarayoni bir qator bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Xalqaro amaliyotda ushbu jarayonning uchta asosiy bosqichini ajratish odat tusiga kirgan: investitsiya oldi bosqichi, unda aniq investitsiya loyihasi tanlanib baholanadi; aniq investitsiya loyihasini amalga oshirish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan investitsiya bosqichi; investitsiyadan keyingi bosqich - bu investitsiya obyektining ishlash bosqichi. Investitsiyadan oldingi bosqich real investitsiya jarayonining asosini tashkil yetadi, chunki aynan shu bosqichda investitsiya yechimlari uchun alternativ yechimlar variantlari ishlab chiqiladi va investitsiya loyihasi tayyorlanmoqda. O‘z navbatida, ushbu bosqich YuNIDO (Birlashgan Millatlar Tashkilotining Sanoatni rivojlantirish tashkiloti) qo‘llanmasida ta’kidlangan to‘rt bosqichni o‘z ichiga oladi:

1) investitsiya tushunchalarini izlash bosqichi;

2) investitsiya loyihasini oldindan tayyorlash bosqichi;

3) investitsiya loyihaning texnik, iqtisodiy va moliyaviy jozibadorligini baholash bosqichi;

4) investitsiya loyihasi bo‘yicha yakuniy qarorni qabul qilish bosqichi.

Darhaqiqat, real sarmoyalarni jalb qilish jarayonida dastlab investitsiya yo‘nalishini va shaklini aniqlash bilan bir qatorda investitsiya obyektini aniqlash zarur. Keyin investitsiya g‘oyasini amalga oshirishning barcha jihatlarini puxta o‘rganish va investitsiya loyihasini ishlab chiqish zarur, ko‘pincha u biznes-reja shaklida ishlab chiqiladi. Agar bunday investitsiya loyihasini ishlab chiqish mumkin bo‘lsa va u qiziq bo‘lsa, korxona oldida uning samaradorligini baholash vazifasi turadi. Agar bunday baholash natijalari

korxona uchun jozibador bo‘lib chiqsa, investitsiya loyihasini amalga oshirish va uni moliyalashtirish manbalarini aniqlash bo‘yicha yakuniy qarorni qabul qilish bosqichi boshlanadi. Real investitsiyalarni bunday bosqichma-bosqich amalga oshirishning afzalligi shundaki, u katta miqdordagi bir martalik xarajatlarni talab qilmaydi, ammo kompaniyaga investitsiya loyihasini tayyorlashga qo‘yilgan mablag‘ miqdorini bosqichma-bosqich oshirib borish imkoniyatini beradi. Ushbu bosqichlarning har biri olingan natijalarni baholashni o‘z ichiga oladi, buning asosida eng istiqbolli investitsiya g‘oyalari va loyihalari tanlanadi va keyingi ishlar faqat ushbu loyihalar bilan olib boriladi. Kompaniyani qiziqtirmaydigan investitsiya loyihalari birinchi bosqichda allaqachon rad etilgan, bu esa ushbu loyihalar samaradorligini baholashga sarflanishi kerak bo‘lgan katta mablag‘larni tejashga imkon beradi. Albatta, vaqt va pulga katta miqdordagi mablag‘ aynan investitsiya oldidan real investitsiya davrining dastlabki uch bosqichida sodir bo‘ladi.

Aynan investitsiya g‘oyasini izlash va tanlash bilan haqiqiy investitsiya jarayoni boshlanadi. Dastlab, korxona investitsiya g‘oyasini rivojlantirish maqsadlarini hisobga olgan holda uni izlash mumkin bo‘lgan chegaralarni belgilashi kerak.

Real investitsiyalarni jalb qilish to‘g‘risida qaror korxonaning quyidagi maqsadlari asosida qabul qilinishi mumkin: taqdim etilayotgan mahsulot yoki xizmat uchun bozor ulushini saqlab qolish yoki oshirish; yangi mahsulot yoki xizmatni chiqarish zarurati; kompaniyaning imidjini shakllantirish yoki qo‘llab-quvvatlash; korxona ixtiyoridagi resurslardan maksimal darajada foydalanishga erishish.

Bundan tashqari, investitsiya g‘oyasini aniqlashda korxona real investitsiyalar sohasida to‘plangan tajribani, uning faoliyatining tarmoq profilini, xodimlarning malakasini, investitsiyalar uchun moliyaviy resurslarning mavjudligini va boshqa omillarni hisobga oladi.

Investitsiya g‘oyasini tanlash, bunday tanlov uchun dastlabki imkoniyatlarning xalqaro miqyosda qabul qilingan tasnifiga asoslanishi mumkin, bu tasnif quyidagi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

- qayta ishlash va sanoat maqsadlarida foydalanish uchun yaroqli minerallar yoki boshqa tabiiy resurslarning mavjudligi;

- demografik yoki ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta’siri ostida yoki bozorda yangi tovar turlari paydo bo‘lishi natijasida talabning qiymati va tarkibidagi kelajakdagi mumkin bo‘lgan siljishlar;

- import o‘rnini bosuvchi ishlab chiqarishlarni yaratishga qaratilgan loyihalarning tug‘ilishiga turtki bo‘lishi mumkin bo‘lgan importning tarkibi va hajmi;

- boshqa mamlakatlarda ishlab chiqarish tuzilmasini rivojlantirish tajribasi va tendensiyalari;

- ichki yoki jahon iqtisodiyoti doirasida iste’mol sanoatida paydo bo‘lgan yoki paydo bo‘lishi mumkin bo‘lgan ehtiyojlar;

- iste’mol tarmoqlarida ishlab chiqarishni ko‘paytirish rejalari yoki ishlab chiqarilgan mahsulotlarga jahon bozorida o‘sib borayotgan talablar to‘g‘risida ma’lumot;

- ishlab chiqarishni diversifikasiya qilish imkoniyati;

- mahsulotlarni ommaviy ishlab chiqarish bilan xarajatlarni tejashga yerishish uchun ishlab chiqarish ko‘lamini oshirish maqsadga muvofiqligi;

- umumiy iqtisodiy sharoitlar.

Albatta, sanab o‘tilgan imkoniyatlar asosida korxona investitsiya loyihasining juda katta hajmdagi g‘oyasini shakllantirishi, shuningdek, real sarmoyalar yo‘nalishini tanlashi mumkin. Agar tanlangan konsepsiya korxonaning maqsadlariga javob beradigan bo‘lsa va uning investitsiya faoliyati sohasida qaror qabul qilish uchun mas’ul bo‘lgan menejerlari tomonidan ma’qullangan bo‘lsa, konsepsiya yanada puxta ishlab chiqilgan. Bu qo‘shimcha ma’lumotlarni to‘plash va tahlil qilishni va ma’lum bir investitsiya loyihasini ishlab chiqishni nazarda tutadi.

Ta’kidlash kerakki, moliyaviy sektor murakkab tizim bo‘lib hisoblangan holda uning ishtirokchilari real tovarlar muomalasidan ajralgan holda moliyaviy aktivlarning muomalasini amalga oshirishlari mumkin. Moliyaviy sektor tarkibida moliyaviy instrumentlar bilan operatsiyalarni amalga oshiradigan turli xil moliyaviy bozorlar kiradi. Moliyaviy sektor ko‘p tarmoqli infratuzilmani va turli tuman moliyaviy instrumentlarni o‘z ichiga oladi. Moliyaviy sektorning asosiy vazifasi – bo‘sh pul resurslarining iqtisodiyotning real sektori subektlari o‘rtasida samarali qayta taqsimlashdir. Moliyaviy sektorning ishlamasligi real sektor sub’ektlarini o‘z jamg‘armalari darajasidan kelib chiqib investitsiyalarni amalga oshirishga majbur etadi. Shu bilan birga, globalizatsiya sharoitida moliyaviy sektorning o‘rni oshib boradi, moliyaviy bozorlarning ko‘lami kengayib ular real sektordan ajralgan holda yerkin faoliyat yuritadi. Moliyaviy kapital uchun ishlab chiqarish sohasidan ajralgan holda mustaqil ko‘payishiga yangi imkoniyatlar paydo bo‘ladi. Bunga misol sifatida offshor hududlar,

ijtimoiy fondlar mablag‘lariga moliyaviy chayqovchiliklarga jalb qilishni, moliyaviy instrumentlari va boshqalarni ko‘rsatishimiz mumkin. Kunlik tovar va xizmatlar savdosi o‘tgan asrning 70-yillariga nisbatan 50 foiz o‘sgani holda, jahon valyuta bozoridagi bitimlari hajmi 1 mlrd. dollardan hozirgi kunda 3-4 trln. dollarga yetdi.

Umuman olganda tijorat krediti keskinlik bilan o‘z o‘rnini moliyaviy instrumentlarga bo‘shatib bermoqda. Hozirgi kunda iqtisodchi olim Ernando de Soto hisobiga ko‘ra, dunyoda taxminan 13 trln. dollar naqd pul, 170 trln. dollar an’anaviy qimmatli qog‘ozlar va 600 trln. dollar (bu ko‘rsatgich 1 kvadrillion dollar atrofida ham bo‘lishi mumkin) moliyaviy instrumentlar ko‘rinishida muomaladadir. Keyingi-yillarda muddatli kreditlash shaklining ustunligi sezilarli darajada oshdi. Natijada moliyaviy bozorlardagi aylanmalar hajmi real sektordan yuqoriligi qayd etildi.

Iqtisodiy kategoriya sifatida avvaldan jamg‘arilgan mablag‘larni, kapitalni ko‘paytirish maqsadida tadbirkorlik ob’ektlariga joylashtirish va investitsion loyihalarni amalga oshirish jarayonida investitsiya faoliyati ishtirokchilari o‘rtasida vujudga keladigan moliyaviy munosabatlarni ifodalaydi. Jamg‘arilgan mablag‘lar investitsiya sifatida real iqtisodiyotga to‘g‘ridan-to‘g‘ri yetib bormasdan, moliyaviy vositachilar orqali amalga oshirilishi mumkin. Bunday hollarda investitsiyalar dastlab moliyaviy investitsiyalar ko‘rinishida maydonga chiqadi va so‘ngra real investitsiyalarga aylanadi.

Real investitsiyalar kapital qo‘yilmalar shaklida ham amalga oshiriladi hamda o‘zidagi yangi qurilishlariga, kengaytirishga, rekonstruksiyaga va faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalarni texnik qayta jihozlashga, uskunalar, inventarlar, loyihaviy mahsulotlar sotib olishga sarf-harajatlarni mujassamlashtiradi. Shuning uchun ham iqtisodiy fanda va amaliyotda “investitsiya” va “kapital qo‘yilma” terminlarining mutlaq bir xil tushunchalar emasligini nazarda tutadi. Investitsiyalar kapital qo‘yilmaga nisbatan kengroq ma’noda qo‘llaniladi.

Makroiqtisodiyot ko‘lamida olib qaralganda real investitsiyalar ishlab chiqarishda yangi vositalarga, turar-joylarga investitsiyalar va moddiy zahiralarining o‘sishiga qilinadigan harajatlardan tashkil topadigan yalpi harajatlarning bir qismi hisoblanadi. Real investitsiyalar – bu joriy davrda iste’mol qilinmagan va iqtisodiyotda kapital o‘sishini ta’minlovchi YAIMning bir qismidir. O‘zbekiston iqtisodiyotida real investitsiyalar hajmi muttasil

ravishda ortib bormoqda. 2017-2021-yillar davomida iqtisodiyotni tarkibiy o‘zgartirish, tarmoqlarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga doir loyihalarni amalga oshirish uchun investitsiyalarni jalb qilish borasida katta ishlar bajarildi. Ana shu maqsadlarga barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan 2019-yilning yanvar-martida 10543,7 mlrd. so‘m (dollar ekvivalentida 1,3 mlrd. AQSH doll.) yoki 2018-yilning yanvar-martiga nisbatan 191,2 foiz asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar o‘zlashtirildi. Xorijiy investitsiya va kreditlarning jami asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalardagi ulushi 35,3 foiz tashkil etdi.

Mamlakatimizda so‘nggi-yillarda davlat harakatlar strategiyasi dasturi doirasida ushbu jarayonni rivojlantirishga qaratilgan qator muhim chora-tadbirlarni muntazam amalga oshirib kelinmoqda. Bu esa investitsiya faoliyatini huquqiy asoslari takomillashtirish maqsadlarida qator qonun hujjatlariga va boshqa huquqiy normalarga jiddiy o‘zgarishlar kiritildi. Buning natijasida milliy investorlar va xorijdan jalb qilinadigan investorlar uchun berilayotgan kafolatlar tizimi yanada mustahkamlandi. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash davrida undagi tarkibiy o‘zgarishlar ham jadallashadi va bu investitsiya faoliyatiga yangicha yondashishni talab etadi. Mazkur yondashuv quyidagi qoidalardan kelib chiqadi:

– investitsiya jarayonini faollashtirish;

– investitsiya resurslarini iqtisodiy taraqqiyotning ustuvor sohalariga yo‘naltirish;

– investitsiya jarayoniga korxonalar, tashkilotlar, aholi jamg‘armalarini keng miiyosda jalb etish;

– chet el kapitalining kirib kelishi uchun investitsiya muhitini kengaytirish.

Dunyo tajribasidan kelib chiqib aytish mumkinki, investitsiyalarni jalb qilish va moliyalashtirish ancha murakkabligi tufayli uni amalga oshirishda moliya tizimi muhim o‘rin egallaydi. Hozirda moliya-kredit tizimi tadbirkorlar bilan ishlashning asosiy va barqaror vositasi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu tizimni yanada mustahkamlash ishlab chiqarishni modernizatsiyalashning tez sur’atlarda rivojlanishiga imkon yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Bank tizimi orqali moliyaviy aktivlarning tezda pulga aylanishi va sug‘urta tizimi orqali riskning taqsimlanishi moliyaviy shakldagi jamg‘arma hajmini saqlab qolishga va ko‘paytirishga imkon beradi. Moliya bozorining rivojlanishi va moliyaviy dastaklardan foydalanish orqali esa xo‘jalik ob’ektlari tavakkalchilik qilishga va jamg‘arma to‘plash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shunday qilib, barqaror va

sog‘lom moliyaviy tizimning rivojlanishi investitsiyalashning ichki imkoniyatlarini kengaytiradi va iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi[5].

Real investitsiyalardan samarali foydalanish ularni amalga oshirayotgan korxonalarda iqtisodiy jarayonlar moliyaviy sog‘lom faoliyatni tashkil etilishga ham bog‘liq bo‘ladi. Investitsiya harakteridagi qo‘yilmalarning kutilayotgan samaradorligini moliyaviy menejmentning zamonaviy usullarini qo‘llagan holda baholash va investitsion jarayon ustidan muntazam monitoring faoliyatini amalga oshirish resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlaydi. Aytish joizki, investitsiyalarni moliyalashtirish mamlakatdagi iqtisodiy siyosat, qonunchilik, investitsiyani jalb qilish infratuzilmasini rivoji, darajasi va mamlakatning iqtisodiy ahvoliga bog‘liq bo‘ladi. O‘zbekistonda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning muhim xususiyati xususiy tadbirkorlikka keng yo‘l ochish va biznes muhitini yanada yaxshilash borasidagi ishlarning izchil davom ettirilishidir. Jumladan, keyingi-yillarda qabul qilingan qator qonunlar va qonunchilik hujjatlari huquqni muhofaza qiluvchi, nazorat organlari va ma’muriy tuzilmalarning tadbirkorlik faoliyatiga noqonuniy aralashuvini bartaraf etish uchun qat’iy tartib o‘rnatildi.

2.3. Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirish xususiyatlari

Amaldagi qonunchilikka muvofiq, milliy iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb etishning turli manbalari mavjud bo‘lsa-da, investitsiyalash jarayonida davlatning moliyaviy mablag‘lari bilan ishtirok etish darajasining keskin kamayishi iqtisodiyot subyektlarini ishlab chiqarish faoliyatini rivojlantirish uchun yangi moliyaviy manbalarni izlashga undamoqda.

Turli mulk shakliga ega bo‘lgan korxonalarni investitsiyalashga yo‘naltiriladigan mablag‘larning asosiy qismi pul shaklida namoyon bo‘ladi. Investitsiya jarayonida pul mablag‘lari turli shakllarda investitsiyaga aylanishi mumkin. Shunday bo‘lsa-da, xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘z faoliyatini samarali tashkil etish va rivojlantirish uchun yetarli miqdordagi moliyaviy resurslarga ega bo‘lishi talab etiladi. Ushbu mablag‘lar orqali ular ishlab chiqarish hamda xizmat ko‘rsatish yo‘nalishidagi loyihalarni amalga oshirish va kengaytirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa investitsiyalash jarayonining

[5] “Bosh maqsadimiz – mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan, olib borayotgan islohotlarni, iqtisodiyotimizda tarkibiy o‘zgarishlarni izchil davom ettirish, xususiy mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikka yanada keng yo‘l ochib berish hisobidan oldinga yurishdir”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2015 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2016 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma’ruzasi. “Xalq so‘zi”, 2016 yil 16 yanvar.

eng oddiy va tabiiy shakllaridan biri sifatida qaraladi.

Boshqa hollarda pul jamg‘armalarining investitsiyaga aylanishi murakkab kechadi, buning sababi aholining katta qatlamini ishlab chiqarishni boshqarish ko‘nikmasiga va uni tashkil etish uchun minimal mablag‘larga ega emasligidir. Bu esa korxonalarda bevosita investitsiyalarni amalga oshirish imkoniyatini cheklaydi. Kapital quyilmalar ob’ektiga ko‘ra investitsiyalar yuqorida ko‘rsatib o‘tilganidek real va moliyaviy turlarga ajratiladi va ular o‘z navbatida iqtisodiyotning real va moliyaviy sektori o‘rtasidagi nisbatlarga ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa nomutanosiblik yoki iqtisodiy barqarorlikni ta’minlanishida o‘z aksini topadi.

Nomutanosiblik bozor xo‘jaligi ichki tarkibining asosini tashkil qilishi yoki kapitalistik iqtisodiyotning boshqa dastaklari singari pul va moliya bozorining ham asosiy vazifasi iqtisodiy barqarorlikka erishish mumkinligi xaqida Dj.M.Keyns batafsil o‘z asarlarida fikr bildirib o‘tgan. Amalda esa ular teskari samara ko‘rsatib beqarorlikka olib kelishi mumkin. Buning sababi Keyns “qo‘shimcha pul bosib chiqarish va moliya bozorini shunday pullar bilan to‘ldirish”da deb biladi.

Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirish bir qator xususiyatlar bilan tavsiflanadi, ularning asosiylari:

1. Moliyaviy investitsiyalar – bu iqtisodiyotning real sektori korxonalari uchun mustaqil iqtisodiy faoliyat turi.
2. Moliyaviy investitsiyalar korxona tomonidan tashqi investitsiyalarning asosiy vositasidir.
3. Iqtisodiyotning real sektori korxonalarining yalpi investitsiya ehtiyojlari tizimida moliyaviy investitsiyalar ikkinchi darajadagi investitsiya ehtiyojlarini shakllantiradi (ikkinchi bosqich).
4. Korxonaning strategik moliyaviy investitsiyalari uning rivojlanishining individual strategik maqsadlarini tezroq va arzonroq amalga oshirishga imkon beradi.
5. Portfel moliyaviy investitsiyalari iqtisodiyotning real sektori korxonalari tomonidan asosan ikkita maqsadda qo‘llaniladi: erkin pul mablag‘laridan foydalanish jarayonida qo‘shimcha investitsiya daromadlarini olish va ularni inflyasiyaga qarshi himoya qilish.
6. Moliyaviy investitsiyalar kompaniyaga "rentabellik-tavakkal" shkalasi bo‘yicha eng keng investitsiya vositalarini taqdim etadi.
7. Moliyaviy investitsiyalar kompaniyaga "rentabellik-likvidlik" miqyosida

juda ko‘p miqdordagi investitsiya vositalarini taqdim etadi.

8. Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan boshqaruv qarorlarini oqlash jarayoni sodda va kam mehnat talab qiladi

9. Moliya bozorining tovar bozori bilan taqqoslaganda yuqori darajadagi o‘zgaruvchanligi moliyaviy investitsiyalar jarayonida faolroq kuzatuv zarurligini belgilaydi.

Moliyaviy investitsiyalar korxona tomonidan quyidagi asosiy shakllarda amalga oshiriladi:

1. Qo‘shma korxonalarning ustav fondlariga kapital qo‘yilmalar. Moliyaviy investitsiyalarning ushbu shakli korxonaning operasion faoliyati bilan eng yaqin munosabatlarga ega. Bu xom ashyo va materiallar yetkazib beruvchilar bilan strategik iqtisodiy aloqalarning mustahkamlanishini ta’minlaydi (ularning ustav kapitalida ishtirok etgan holda); uning ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish (transport va boshqa shu kabi korxonalarga mablag‘ qo‘yishda); savdo imkoniyatlarini kengaytirish yoki boshqa mintaqaviy bozorlarga kirib borish (savdo korxonalarining ustav kapitaliga sarmoya kiritish yo‘li bilan); operatsion faoliyatni tarmoq va tovarlarni diversifikasiyalashning turli shakllari va korxona rivojlanishining boshqa strategik yo‘nalishlari. O‘zining mazmuni jihatidan moliyaviy investitsiyalarning ushbu shakli asosan sarmoyaning o‘rnini egallaydi, shu bilan birga kapitalni kam talab qiladigan va samaraliroq. Ushbu investitsiya shaklining ustuvor maqsadi yuqori investitsiya foydasini olish emas (garchi uning minimal talab qilinadigan darajasi ta’minlanishi kerak bo‘lsa), balki korxonalarning operasion foydasining barqaror shakllanishini ta’minlash uchun ularga moliyaviy ta’sir ko‘rsatish shakllarini belgilashdir.

2. Pul vositalarining daromad turlariga kapital qo‘yilmalar. Moliyaviy investitsiyalarning ushbu shakli birinchi navbatda korxonaning vaqtincha bo‘sh pul mablag‘laridan samarali foydalanishga qaratilgan. Pul investitsiya vositalarining asosiy turi bu tijorat banklaridagi omonatdir. Odatda, ushbu shakl qisqa muddatli kapital qo‘yilmalar uchun ishlatiladi va uning asosiy maqsadi investitsiyalarning daromadlarini yaratishdir.

3. Fond vositalarining daromad turlariga kapital qo‘yilmalar. Moliyaviy investitsiyalarning ushbu shakli eng keng tarqalgan va istiqbolli hisoblanadi. Bu fond bozorida erkin muomalada bo‘lgan har xil turdagi qimmatli qog‘ozlarga kapital qo‘yilishi bilan tavsiflanadi ("bozor qimmatli qog‘ozlari" deb nomlanadi). Ushbu moliyaviy investitsiya shaklidan foydalanish investitsiya vositalari va ularning shartlari nuqtai nazaridan alternativ investitsiya

yechimlarini tanlash bilan bog‘liq; davlat tomonidan tartibga solish va investitsiyalarni himoya qilishning yuqori darajasi; fond bozorining rivojlangan infratuzilmasi; qimmatli qog‘ozlar bozorining holati va sharoitlari to‘g‘risida uning alohida segmentlari va boshqa omillar sharoitida tezkor ma’lumotlarning mavjudligi. Ushbu moliyaviy investitsiya shaklining asosiy maqsadi ham sarmoyaviy foyda olishdan iborat, garchi ba’zi hollarda bu alohida kompaniyalarga strategik muammolarni hal qilishda (nazorat qiluvchi yoki yetarlicha muhim aksiyalar paketini sotib olish orqali) moliyaviy ta’sir ko‘rsatish shakllarini o‘rnatish uchun ishlatilishi mumkin.

Aytish joizki, Keyns ta’limoti izdoshlari o‘z qarashlarida moliyaviy sektorning iqtisodiyotning beqarorligiga va sikllligiga ta’sirini tahlil etishda yagona qarash mavjud emasligini e’tirof etishadi. Fond bozori faoliyati natijasida tizimning beqarorligi hozirgi zamon fond bozorlari real investitsiyalarni moliyalashtirish uchun faoliyat yuritishlarini nazarda tutmaydi, balki aksincha ularni fond bozori faoliyatining natijasi sifatida o‘rganiladi deb ta’kidlaydi. Dj.M.Keyns real va moliyaviy investorlar qarorlari va faoliyatiga yuqori baho berib, aksiyalar kursining pasayishi kapital samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini kapital samaradorligining yuqori nuqtasini real investitsiyalar foydaliligining kutilishi deb hisoblaydi. Real investitsiyalarni aksiyalar kotirovkasi tebranishi bilan, kotirovka esa, ularning kelajakdagi dinamikasi haqidagi fikrlar orqali belgilanishi deb talqin qiladi.

Aksariyat investorlar fikrlar dinamikasini baholashni emas, ishlab chiqarish vositalarini harid qilishni ustun qo‘yishi bilan birga kelajakda o‘z investitsiyalarining samaradorligini baholash uchun qo‘lga kiritilgan natijalarga asoslangan holda ma’lumot yig‘ishni muhim deb biladilar. Ushbu jarayonni tashkil etish usullari investitsiyaning sifat belgilarini ifodalaydi.

Fond bozori tomonidan ta’minlanadigan individual qo‘yilmalar likvidligining yuqori darajasi ularning real sektor iqtisodiyotiga yo‘naltirilishini rag‘batlantiruvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy iqtisodiy sharoitlarda investitsiya jarayonining muhim jihatlaridan biri – investitsiya faolligini oshirishga bo‘lgan e’tiborning biznesning uzoq muddatli rivojlanish istiqbollaridan moliyaviy investorlarning birja kotirovkalariga qaratilgan strategiyasiga siljishi bilan bog‘liqdir. Bu esa o‘z navbatida real investitsiyalarning barqarorligi bilan bog‘liq muammolarni yanada chuqurlashtirishga olib kelishi mumkin.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, agar moliyaviy sektor real sektorga

nisbatan ustunlikka ega bo‘lsa, undagi spekulyativ operatsiyalar investitsion qarorlarni oldindan prognoz qilishni murakkablashtiradi. Shunday ekan, hozirgi davrda iqtisodiy siklning fazasini aniqlashda investitsiyalarning haqiqiy hajmi muhim o‘rin tutib, bu hajm ishlab chiqarish vositalariga bo‘lgan talab va taklif narxlarini tahlil qilish hamda investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarining mavjudligi bilan bevosita bog‘liqdir.

Birinchi omil – investitsiya kiritish to‘g‘risidagi qaror qabul qilish jarayoniga ta’sir ko‘rsatsa, ikkinchi omil – kutilayotgan daromadni baholash asosida investitsiyalar hajmini belgilashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu tariqa, investitsiyalarning samaradorligi va iqtisodiyotga ta’siri kapital oqimining yo‘nalishidan, moliyaviy barqarorlik darajasidan hamda investitsion faoliyatga ta’sir ko‘rsatuvchi ichki va tashqi omillarning o‘zaro ta’siridan kelib chiqib belgilanadi.

Moliyaviy resurslar taqsimlanmagan foyda va bank kreditlaridan tashkil topganligi bois bank kreditlarining hajmi kelajakdagi kon’yuntura o‘zgarishlari tufayli kreditorlar risklarini sub’ektiv baholashga bog‘liq bo‘lishi tabiiydir.

Hozirgi sharoitda narxlarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi eng muhim omillardan biri – investitsiyalarni moliyalashtirish jarayonida iqtisodiyotda to‘plangan qarz miqdori va uning o‘sish sur’atidir. Qarz yukining ortib borishi real sektorning bank kreditlariga bog‘liqligini oshiradi. Natijada, iqtisodiy siklning o‘sish bosqichlarida real sektorning kreditga qaramligi kuchaygani sari moliyaviy resurslarga bo‘lgan kirish imkoniyati kamayishi mumkin.

Moliyaviy bozorlarning barqaror faoliyat yuritishi iqtisodiyotning “bum” holatiga olib kelishi mumkin, bu esa o‘z navbatida moliyaviy inqiroz xavfini oshiradi. Moliyaviy beqarorlik gipotezasiga muvofiq, real investitsiyalarni moliyalashtirish jarayonida qarz miqdorining oshishi iqtisodiy siklning dinamikasini harakatlantiruvchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Moliyaviy investitsiyalar – bu daromad olish (foizlar, dividendlar va ijara haqi kabi) va asosiy kapital qiymatini ko‘paytirish maqsadida investor tasarrufida bo‘lgan korxona aktivlardir. Mohiyat jihatdan “qimmatli qog‘ozlarga (aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog‘ozlar), ya’ni moliyaviy aktivlarga joylashtirilgan kapital moliyaviy investitsiyalarni anglatadi”[6].

[6] Neshitoy A.S. Investitsii: Uchebnik. – 4-ye izd. – M.: «Dashkov i K^0», 2006. – S. 14.

Moliyaviy investitsiyalarni quyidagicha tasniflash mumkin (2.1 – rasm).

Real va moliyaviy investorlar maqsadlarining turlicha bo‘lishi va fond bozorining real sektorga ta’sirining yo‘qligi bilan belgilanishi va investitsiya siyosatini nazorat qilish orqali esa ma’lum vaqtdagi investitsiyalar hajmini belgilab berishga erishish mumkin.

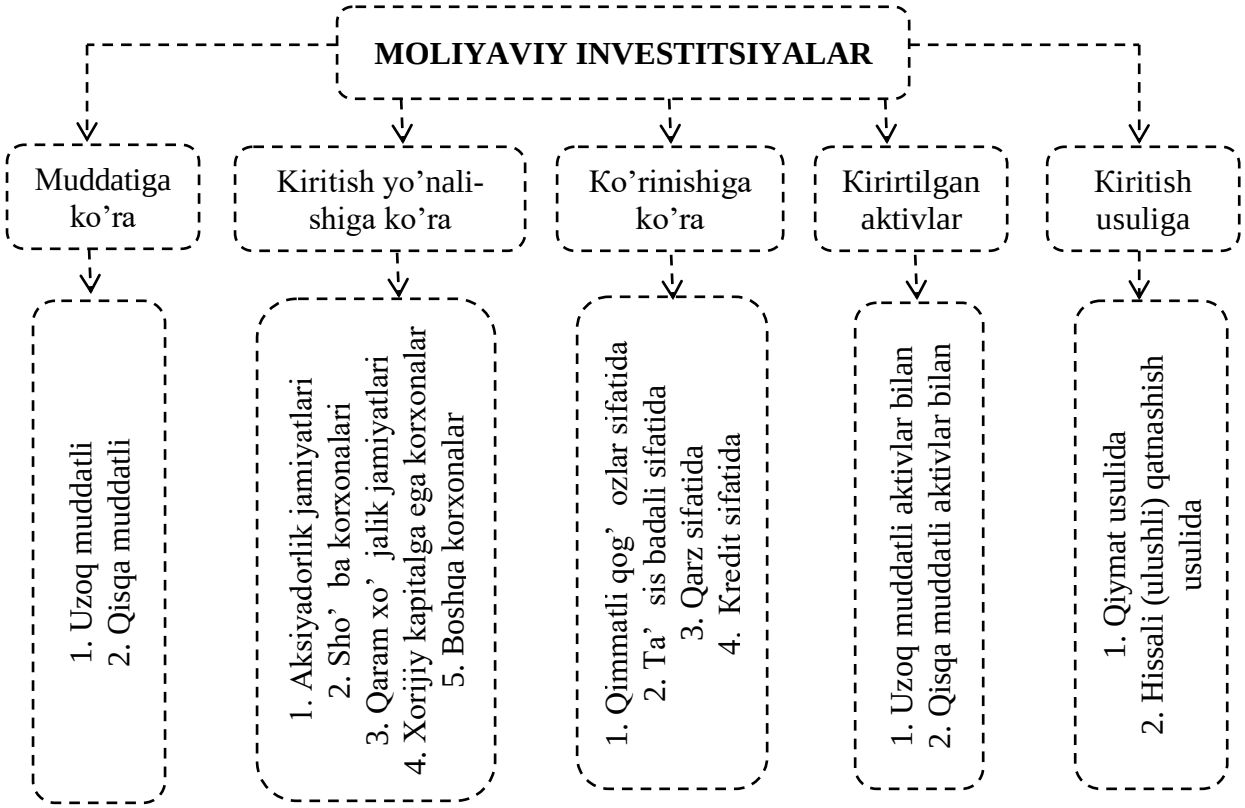

2.1-rasm. Moliyaviy investitsiyalarni tasnifiy belgilari

Bozor munosabatlari sharoitida pul resurslarini uzluksiz shakllantirish va ularni daromad keltiruvchi ob’ektlarga samarali investitsiyalash moliya bozori yordamida ta’minlanadi. Ushbu bozor o‘zida pul bozori, kredit bozori va fond bozorini mujassam etadi. Fond bozorida moliyaviy (portfel) investitsiyalar amal qiladiki, ular qimmatli qog‘ozlarni sotib olishga yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Moliyaviy investitsiya yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyorida mavjud bo‘lgan bo‘sh pul mablag‘laridan samarali foydalanishni ta’minlaydi. Amaldagi qonunchilikdan kelib chiqib moliyaviy investitsiyalar joriy (qisqa) va uzoq muddatli investitsiyalarga bo‘linadi. Joriy (qisqa) investitsiyalar – erkin sotiladigan va bir-yildan ko‘p bo‘lmagan muddatda egalik qilishga qaratilgan qimmatli qog‘ozlardir. Odatda ular bozor (likvidli) qimmatli qog‘ozlari, deb ham ataladi.

Jalb etilgan mablag‘lar hisobiga investitsiya faoliyatini moliyalashtirish,

asosan, qimmatli qog‘ozlar, xorijiy investitsiyalar va bank kreditlari hisobiga amalga oshiriladi. Bank kreditlari qarz mablag‘lari tarkibiga kiritilsa ham, bu manbani jalb qilingan mablag‘lar tarkibiga kiritish maqsadga muvofiqdir, chunki bank krediti investitsiya faoliyatini moliyalashtirish uchun chetdan, kredit tashkilotlaridan jalb qilinadi. Investitsiya qilishda turlicha vositalar qo‘llanilishi mumkin: pul, valyuta, kredit, qimmatli qog‘ozlar, mulk (moddiy va nomoddiy), turli tovar-xom ashyolar va h.k. Bular ichida qimmatli qog‘ozlarga investitsiya qilish investorning talablarini qondirishning eng samarali va keng tarqalgan usullaridan biri hisoblanadi.

Iqtisodiyotning xo‘jalik sub’ektlari uchun qimmatli qog‘ozlar bozori moliyaviy ta’minlanish manbai va aholi va xo‘jalik sub’ektlarining bo‘sh turgan mablag‘larini iqtisodiyotga faol jalb etuvchi, pul mablag‘larini qayta taqsimlovchi mexanizmdir. Iqtisodiyotning yangidan vujudga kelayotgan va faoliyat yuritayotgan tarmoqlarini rivojlantirish uchun turli hajmdagi investitsiyalar kerak bo‘ladi. Bunday talabni qondirishda qimmatli qog‘ozlar bozori iqtisodiy munosabatlar ishtirokchilari o‘rtasida pul vositalarini samarali qayta taqsimlovchi mexanizm vazifasini bajaradi.

Investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning muhim manbalaridan biri bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish hisoblanadi. Bo‘sh turgan mablag‘larni aksiyadorlik jamiyatlariga yoki davlat budjetiga yo‘naltirish qo‘shimcha mablag‘ga bo‘lgan ehtiyojni qondirishga olib keladi. Mana shunday vaziyatlarda pul mablag‘larini qayta taqsimlaydigan samarali iqtisodiy mexanizm kerak bo‘ladi. Bu mexanizm moliyaviy investitsiyalar harakatini ta’minlab, iqtisodiy o‘sishga sharoit yaratadi. Moliyaviy investitsiya moliya bozorlarida amalga oshiriladi, qaysiki bunga qo‘yidagilar kiradi:

- valyuta bozori(ichki bozorlar va unga o‘xshash halqaro bozorlar);
- qimmatli qog‘ozlar bozori;
- oltin, qimmatbaho metal va toshlar bozori;
- ssuda kapital bozori;
- hosilaviy moliyaviy instrumentlar bozori.

Pensiya va sug‘urta fondiga o‘xshash moliya bozorini bunday segmentida investitsiya qimmatli qog‘ozlar yoki ssuda kapitali bozori orqali amalga oshiriladi.

Intellektual investitsiyalar – kelgusidagi yangi ishlab chiqarish uchun texnik texnologik jarayonlar bilan bogliq nomoddiy (ilmiy, nou-xau,programmalar, savdo markalar va boshqalar) aktivlarga aytiladi. Uning

turlari:

- ilmiy yangiliklarni ishlab chiqish investitsiya;
- mutaxassislarni tayyorlash uchun qo‘yilgan investitsiya;
- ijtimoiy sohaga qo‘yilgan investitsiya;
- boshqa yangilik bilan boglik investitsiya.

Har qanday mamlakatning iqtisodiyotini asosi haqiqiy investitsiyani tashkil etadi, jumladan; u yerda jamg‘arma jarayoni va uning ko‘payishi ichki yalpi mahsulot (YAIM)ga ko‘paytirish orqali yuzaga keladi. Hozirgi sharoitda investitsiyani asosiy dolzarb bo‘lgan innovatsiyani sotib olishga qaratilgan. Innovatsiya ijtimoiy – iqtisodiy faoliyatni takomillashtirishga qaratilgan texnologik jarayonni ishlab chiqish, intellektual mehnat natijasidagi umumiy faoliyat (ishlab chiqarish, iqtisodiy, xuquqiy va ijtimoiy munosabatlar fanda, san’at va ta’lim sohasi va boshqa faoliyatlar)ning u yoki bu sferasidan foydalanishdir.

Moliyaviy investitsiya nimaga tegishli bo‘lsa u haqiqiy investitsiyani tezlashtiruvchi vosita sifatida ko‘rib chiqilsa, unda bu holat to‘g‘ri hisoblanadi yoki bu avvalgi investitsion kapitalni egallanishi qoplanishi va jamg‘arilishiga olib keladi.

Investitsiyalar nuqtai-nazaridan moliyaviy investitsiyalarni ko‘rib chiqish ma’lum bir korxonaning qimmatli qog‘ozlariga qo‘yilgan investitsiyalar deb ta’riflanishi mumkin, ammo moliyaviy investitsiyalarni oluvchi korxona nuqtai nazaridan moliyaviy investitsiyalarning xususiyatini investitsion hamjamiyatning ushbu korxonani rivojlantirish uchun ishlatishi hisoblanadi. Bundan tashqari, agar investitsiya jarayonining mukammal modelini ko‘rib chiqsak, potentsial investorlar korxona, oluvchi investitsiya kompaniyasi ustidan nazoratni o‘z zimmalariga olishni mo‘ljallamagan, korxonalarning cheksiz katta doirasi bo‘lganida, kim uning aktsiyadori yoki kreditoriga aylanishi muhim emas. Oluvchi kompaniya rahbariyati o‘z mablag‘laridan keyinchalik foydalanish va hajmini oshirish uchun aktsiyadorlar va kreditorlarning talablarini qondirishi muhimdir.

Shunday qilib, moliyaviy investitsiyalarni moliya bozorida to‘plangan sarmoyaviy hamjamiyatning mablag‘larni qabul qiluvchi korxonalarning iqtisodiy faoliyatiga jalb qilish orqali saqlash va ko‘paytirish maqsadida to‘plashi mumkin. Bunday holda, oluvchini tanlash mezoni bu investitsiya bo‘yicha istalgan natijaga erishish ehtimolidir.

Investitsiyaning maqsadi va bularni risk bilan bog‘liqligiga qarab, investitsiya:

- venchurli (riskli);
- to‘g‘ridan to‘g‘ri;
- portfelli;
- annuitet shaklda bo‘ladi

Venchurli (riskli) kapital – bu so‘zni riskli kapital qo‘ylmani nomlash uchun qo‘llanilgan bo‘lib, u yuqori risk bilan bog‘liq bo‘lgan ishlab chiqarishni yangi sohasida aksiya chiqarish hisobiga investitsiyani jalb etish shaklidir. Venchurli kapitalda qo‘yilgan kapital hisob kitoblarda tez o‘zini qoplash bilan bog‘liq loyihalarga kapital investitsiya qilinadi. Kapital qo‘yilma, tartib bo‘yicha aksiyalardagi oxirgi konversiya qilish huquqi bilan bog‘liq korxona mijozini aksiyasini bir qismini sotib olish yoki unga ssuda berish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Riskli kapital qo‘yilma yangi texnologiyalarga asoslangan kichik innovatsion korxonalarni moliyalashtirish zarurligiga asoslanadi. To‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiya mazkur sub’ektni boshqarishda ishtirok etish huquqi orqali xo‘jalik sub’ektining daromadga ega bo‘lish va olish maqsadida ustav kapitaliga mablag‘ qo‘yishni bildiradi. Alohida ob’ektlarga investitsiyani konsentratsiyalash (zich jamlanish) alohida yutuqli natijalarga erishishga yo‘naltirilgan qo‘yilmani maqsadini ko‘zlaydi va tadbirkorlik faoliyati ustidan to‘liq ahamiyatli bo‘lgan nazoratlarni imkoniyatini beradi, biroq bu yuqori riskli hisoblanadi.

Portfel investitsiyasi portfelni shakllantirish bilan bog‘liq va bu qimmatli qog‘ozlarni va boshqa aktivlarni sotib olishni ifodalaydi. Portfel – vkladchini aniq investitsion maqsadiga erishishi uchun instrument vositasini bajaruvchi yig‘ilgan yagona holatga keltirilgan jamlangan jami barcha turli xildagi investitsion qimmatliklardir. Portfelga bir xil formadagi qimmatli qog‘ozlar va turli xildagi investitsion qimmatliklar kirishi mumkin (aksiya, obligatsiya, jamg‘arma va depozit sertifikatlari, garov guvohnomasi, sug‘urta polisi va boshqalar). Portfel investitsiyasi diversifikatsiyalash mexanizmi orqali riskni agar tadbirkorlik ustidan nazorat o‘z vaqtida joriy etilgan bo‘lsa va sof foydani aniq o‘rtachaga yo‘naltirilgandagina kamaytirishga olib boradi.

Jamg‘arish – bu joriy davrdagi qayta ishlashning moddiy asosini kengaytirish orqali aholi iste’molini oshirishga yo‘naltirilgan jarayon. Jamg‘arishning asosiy funksiyasi – takror ishlab chiqarish jarayonining pirovard maqsadi aholining o‘sib va o‘zgarib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy

ehtiyojlarini bosqichma – bosqich ta’minlash bo‘lib hisoblanadi. Jamg‘arma, odatda, investitsiya sifatida iqtisodiyotga kiritiladi, ya’ni jamg‘armaning iqtisodiyotga ijobiy ta’siri investitsiyaga aylangandagina yuz beradi.

Jamg‘arma deyilganda aholi, korxona va davlat joriy daromadlarining doimiy ehtiyojlarini qondirish va daromad olish maqsadlarida to‘planib borishi tushuniladi. Jamg‘armaning hajmi barcha faoliyat yurituvchi xo‘jaliklar daromadidan iste’mol sarflarini ayirib tashlash orqali aniqlanadi. Iste’mol sarflari ulushi daromad tarkibida qanchalik yuqori bo‘lsa, jamg‘arma hajmi shunchalik kam bo‘ladi, ammo bunday holat investitsiya faoliyatiga, uning taraqqiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatmaydi. Jamg‘armaning o‘sishi bir tomondan, iqtisodiy ma’noda mablag‘larning iste’mol buyumlar harid qilishga yo‘naltirilishini bildirsa, ikkinchi tomondan, muddat jihatdan kechiktirilgan iste’mol jamg‘armani anglatsada, jamiyat oldida doimo bugungi va ertangi iste’molning qancha bo‘lishini yechish muammosi turadi. Jamg‘arish bilan investitsiya o‘rtasidagi muvozanat makroiqtisodiy muvozanatga erishishning eng muhim shartidir. Biroq, bu muvozanatga erishish doimo oson kechmaydi. Bunga sabab investitsiya darajasi va jamg‘arma darajasining boshqa-boshqa jarayon va holatlarga bog‘liqligidir.

Yuqori jamg‘arish me’yoriga ega bo‘lgan mamlakatlar, boshqa shart-sharoitlar o‘zgarmagan holda, odatda, yuqori iqtisodiy o‘sish sur’atlariga ega bo‘lishadi. Shu bois ham mamlakatimizga kiritilayotgan investitsiyalar hajmini ko‘paytirish va uning iqtisodiy o‘sishini ta’minlashdagi rolini oshirishning muhim zaruriy shartlaridan biri – bu jamg‘arish me’yorining nisbatan yuqori va barqaror darajasini ta’minlash hisoblanadi. Shu bois me’yori barqaror iqtisodiy o‘sishning asosiy ko‘rsatkichi jamg‘arish bo‘lib xizmat qiladi. Jamg‘arish me’yorining o‘sishi bilan YAIMning qo‘shimcha o‘sish sur’ati ham yuz beradi. Jahon amaliyotining ko‘rsatishicha, jamg‘arish me’yori 25 foizdan ortiq bo‘lgan mamlakatlarda YAIMning qo‘shimcha o‘sish sur’ati o‘rtacha 4,8 foizga teng bo‘lgani holda, jamg‘arish me’yori 30 foizdan ortiq mamlakatlarda ushbu ko‘rsatkich o‘rtacha 8,7 foizni tashkil etgan.

Annuitet (nemischa *Annuitat* –-yillik to‘lov) – bu pensiya yoshiga yetgan shaxslar uchun mo‘ljallangan investitsiya shakllaridan biri bo‘lib, u muayyan davr oralig‘ida investor yoki omonatchiga barqaror daromad olib kelishga qaratilgan. Ushbu investitsiya turi odatda sug‘urta kompaniyalari va pensiya jamg‘armalariga mablag‘ ajratish orqali amalga oshiriladi. Bunday tashkilotlar o‘z navbatida, qarz majburiyatlarini muomalaga chiqarib, ushbu mablag‘larni

kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan kutilmagan xarajatlarni qoplash maqsadida ishlatadilar.

Xususan, hayotni sug‘urtalash tizimi sug‘urta kompaniyalarining mijozlari uchun moliyaviy barqarorlik va xavfsizlikni ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, u kutilmagan vafot holatlarida sug‘urta to‘lovlarini amalga oshirish orqali moddiy himoyani kafolatlaydi. Pensiya fondlari esa o‘z mijozlariga pensiya yoshiga chiqqanlaridan so‘ng barqaror daromad manbaini ta’minlash maqsadida mablag‘ ajratadi.

Shuningdek, investitsiyalar hajmiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omillardan biri bu – kreditlash foiz stavkalaridir. Investitsiya jarayonida faqatgina shaxsiy mablag‘lardan emas, balki jalb qilingan moliyaviy resurslardan ham foydalanish mumkin. Agar kutilayotgan sof foyda normasi olinayotgan kreditning o‘rtacha foiz stavkasidan yuqori bo‘lsa, bu investor uchun manfaatli investitsiya deb baholanadi. Aksincha, foiz stavkalarining oshishi investitsiya hajmining qisqarishiga olib kelishi mumkin.

Shunday sharoitda davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish maqsadida *restriksion siyosat* amalga oshirilishi mumkin. Bunday siyosat doirasida kredit emissiyasining cheklanishi orqali muomaladagi pul massasining kamaytirilishi ko‘zda tutiladi. Natijada, kredit resurslarining ta’minoti cheklanib, foiz stavkalari barqarorlashtirilishi hamda iqtisodiy muvozanatni saqlashga qaratilgan chora-tadbirlar qo‘llanilishi mumkin. Shu tariqa, annuitet investitsiyalari iqtisodiy jarayonlarning uzviy qismi bo‘lib, moliyaviy barqarorlik va investitsiya faolligini saqlashga xizmat qiladi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. *Investitsiyaning maqsadi va ularni risk bilan bog‘liqligiga qarab, investitsiya qanday turlarga ajratiladi?*
2. *Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirishni o‘ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?*
3. *Intellektual investitsiyalarning qanday turlari mavjud?*
4. *Real investitsiyalarni o‘zlashtirish jarayoni qanday amalga oshiriladi?*
5. *Investitsiya jarayoni ishtirokchilari kimlar?*
6. *Investitsiyalash ob’ektlari qanday tanlanadi?*
7. *Moliyaviy investitsiyalarning qanday tasnifiy belgilari mavjud?*
8. *Investitsiya jarayoni qanday bosqichlarni o‘z ichiga oladi?*

9. *Annuitet investitsiyalarining asosiy maqsadi nima va ular qanday moliyaviy institutlar orqali amalga oshiriladi?*
10. *Kredit foiz stavkalarining oshishi investitsiya hajmiga qanday ta’sir ko‘rsatadi va bunday holatda davlat qanday choralar ko‘rishi mumkin?*

III BOB. INVESTITSIYA FAOLIYATI VA INVESTITSIYA SIYOSATI

3.1. Investitsion faoliyat tushunchasi.
3.2. Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning investitsiya faoliyatini tashkil etish
3.3. O‘zbekistonda investitsiya faoliyatining me’yoriy-qonuniy bazasi
3.4. Investitsiya siyosati: uning mazmuni, roli, asosiy yo‘nalishlari va amalga oshirish bosqichlari
3.5. Zamonaviy investitsiya siyosatini amalga oshirishda chet el investitsiyalari ko‘chishini hisobga olish

Tayanch so‘z va iboralar: *Investitsiya siyosati, asosiy kapital, globallashuv, chet el investitsiyalari**,** investitsiya faoliyati, investitsiya loyihasi, investitsiya resurslari, investitsiya faoliyati, investitsiya ob’ekti, investitsiya sub’ekti, reinvestitsiyalar.*

3.1. Investitsion faoliyat tushunchasi

Davlat investitsiya faoliyatini tartibga solish orqali uning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi. Buning uchun u investitsiya faoliyatining qonunchilik bazasini takomillashtiradi, soliq tizimini tabaqalashtiradi, soliq to‘lovchilar va soliqqa tortish obyektlarini aniqlaydi, shuningdek, soliq stavkalari va ularga doir imtiyozlarni belgilaydi. Davlat, shuningdek, normalar, qoidalar va standartlarni joriy etish, monopoliyaga qarshi choralar qo‘llash, kredit va narx siyosatini olib borish, tabiiy resurslardan foydalanish shartlarini belgilash kabi mexanizmlar orqali investitsiya jarayonini tartibga soladi.

Investitsiyalarning asosiy maqsadi iqtisodiy daromad olish va ijtimoiy jihatdan foydali natijalarga erishishdan iborat. Investitsiya faoliyatini amalga oshirishda quyidagi tamoyillar muhim ahamiyat kasb etadi: subyektlarning mustaqilligi va tashabbuskorligi, investitsiya shaklidagi moddiy boyliklarning belgilanishi hamda qonunchilik asosida investitsiya faoliyatini erkin amalga oshirish imkoniyatining yaratilishi. Investitsiya faoliyatining obyektlari esa moddiy va nomoddiy ne’matlar ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan loyihalar va resurslardir.

Respublikamizda bozor munosabatlarining vujudga kelishi va rivojlanishi, tadbirkorlikning taraqqiyoti mavjud mablag‘larini ixtiyoriy investitsiyalash asosida faoliyat yuritishni taqoza etadi. Investitsiya shu

jumladan, chet el investitsiyalarini huquqiy tartibga solish, birinchidan, milliy qonun hujjatlari bilan, ikkinchidan, xalqaro shartnomalar bilan amalga oshiriladi.

Investitsiya faoliyatining ob'ekti moddiy va nomaddiy ne'matlar ishlab chiqarish ob'ektlari hisoblanadi. Investitsiya faoliyatining sub'ektlaridan biri investor bo‘lib, u o‘z mablag‘larini, qarzga olingan va jalb etilgan mablag‘larni, mulkiy boyliklarini va ularga doir huquqlarini, shuningdek intellektual mulkka doir huquqlarni investitsiya faoliyati ob'ektlariga jalb etishni amalga oshiradi. Bunday o‘ziga xos faoliyat sub'ektlarining yana bir katta guruhi mavjud bo‘lib, ular investitsiya faoliyati ishtirokchilari deb yuritiladi va ularning asosiy vazifasi investorning buyurtmalarini bajaruvchi sifatida investitsiya faoliyatini ta'minlash bo‘lib hisoblanadi.

Investitsiya faoliyatida sohalardan birini yoki bir nechtasini tanlab olish huquqiga investorlarning o‘zlari ega bo‘ladilar. Ularni hyech kim soha yoki investitsiya obyektlarni tanlashga majbur eta olmaydi. U yoki bu sohani tanlashda va investitsiyalarni ma'lum bir sohaga sarflashdagi qarorlarni investorlarning o‘zlari qabul qiladilar. Investitsiya faoliyati subyektlari bo‘lib bir investor, bir nechta tadbirkorlik va boshqa faoliyat bilan shug‘ullanuvchi ishtirokchi investorlar bo‘lishi mumkin. Investitsiyalarni jalb etish va sarflash sohalariga asoslanib investitsiya faoliyati obyektlarini turkumini tuzish mumkin. Investitsiya faoliyati obyektlari turkumi investitsiyalarni sarflanish sohalariga binoan quyidagi 3.1 – rasmda ko‘rsatilgan.

Investitsiyaviy faoliyatni ikki bosqichdan iborat harakatlarga ajratish mumkin. Birinchi bosqichda investor o‘zining bo‘sh mablag‘larini investitsiyaviy shaklida kiritilish to‘g‘risidagi qarorni qabul qiladi. Bunda u tadbirkorlik faoliyat obyektlarini o‘zgartirishi asosida foyda olishining maqbul yo‘llarini izlaydi. Bu bosqichda investitsiyaviy shartnomani imzolash bilan moddiy yoki nomoddiy ne'matlarga investitsiya maqomi beriladi. Investitsiya faoliyatining ikkinchi bosqichi investitsiyalarni realizatsiya qilish bo‘yicha amaliy harakatlarini amalga oshirishdan iborat. Bu bosqichning xarakterli tomoni shundan iboratki, bunda investitsiyaviy shartnomalarni amalga oshirish bo‘yicha qator harakatlar amalgam oshiriladi. Bunda investitsiyaviy faoliyatning har bir ishtirokchilarining vakolatlari doirasi, shuningdek investitsiyaviy faoliyati subyektlari aniqlanadi.

Ikkinchi bosqich investitsiyaviy faoliyat obyektini barpo etish bilan yakunlanadi. Investitsiyaviy faoliyat subyektlarining o‘zaro munosabatlari

shartnoma asosida tashkil etiladi. Investitsiyaviy shartnoma yuridik, tarkibiy murakkab shartnoma bo‘lib hisoblanadi.

Investitsiya faoliyati investitsiya faoliyati sub’ektlarining investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan harakatlari majmuasi tushuniladi. Investitsiya faoliyatini yo‘lga qo‘yishda har bir mulk egasi birinchi navbatda o‘z manfaatini ko‘zlab yagona bir maqsadga, ya’ni foyda olishga yoki ijtimoiy samara olishga intiladi. Mamlakatimizda korxonalar investitson faoliyat samaradorligini oshirish va ularning samarali faoliyat olib borishlariga alohida e’tibor qaratilgan. Lekin shunday bo‘lsada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta’biri bilan aytganda, “..iqtisodiyot o‘sishining yuqori sur’atlari va investitsiya resurslariga o‘sib borayotgan talabni qanoatlantirish bir-biriga muvofiq emas. Mamlakatimiz hududlariga xorijiy investitsiyalarni jalb etish o‘ta qoniqarsiz ahvolda qolmoqda”[7].

Shunday ekan, iqtisodiyotda faoliyat ko‘rsatayotgan investitsiyalarni modernizatsiyalash jarayoniga qay yo‘sinda ta’sir etayotganligini aniq tahlilini olib borish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Investitsion faoliyatni amlaga oshirish uchun qilingan sarf harajatlardan ijobiy natijaga ega bo‘lish tashqi omillarning samaradorligini kuchaytirish salbiy holatlarni yumshatish uchun ko‘pgina investitsion faoliyatini to‘laqonli va samarali boshqaruv tizimini yaratishni taqozo etadi. Alohida ta’kidlab o‘tish kerakki, zamonaviy iqtisodiyotning shiddatli harakati uchun korxonaga samarali boshqaruvini yaratishni zarur qilib qo‘yadi va busiz korxona investitsion faoliyatini amalga oshira olmaydi.

Investitsion faoliyatni amalga oshirishning dastlabki bosqichi ancha murakkabdir. Chunki, aynan mazkur bosqichda yuqori ehtimollik darajasi ko‘proq tanlangan ijodiy va katta hajmdagi tahliliy yondashuvga borib taqaladi. Aynan shunday tahlillar natijasiga tayanib, korxona investitsion faoliyati rejalashtiriladi va amalga oshiriladi. Shuning uchun birinchi bosqich keyingi bosqichlarning tashkillashtirilishiga bog‘liq bo‘ladi. Bozor kon’yukturasini prognozlashtirishdan asosiy maqsad korxona investitsion faoliyatiga ta’sir etishi ko‘zda tutilayotgan tashqi omillarni aniqlab olishdan iboratdir.

Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining zamonaviy sharoitlarida milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sish sur’atlarini ta’minlashning zaruriy shart-sharoitlaridan biri rivojlangan moliyaviy vositachilik tizimining mavjudligi

[7] Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. - Toshkent: «O‘zbekiston», 2017. 104 b.

hisoblanadi. Chunonchi, moliyaviy vositachilar ssuda kapitalining samarali harakatini ta’minlashga, mamlakatdagi investitsiyaviy faollikni oshirishga xizmat qiladi. Respublikamiz va uning alohida hududlari iqtisodiyoti barqarorligi investitsiya siyosati bilan chambarchas bog‘langan.

3.1 – rasm. Investitsiya faoliyati ob’yektlari turkumlari

Mamlakatimiz ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishida hududlar o‘rtasidagi o‘zaro iqtisodiy farqlanishlar va nomuvofiqlarni kamaytirishda o‘ziga xos o‘ringa ega. Bu esa o‘z o‘rnida, ushbu imkoniyatlardan oqilona foydalanish hududlarda mavjud barcha resurslardan foydalanishni samarali amalga oshirish

hamda mintaqaviy iqtisodiyotning tarkibiy jihatdan takomillashtirishga zamin yaratadi.

Islohotlarning tadrijiyligi mamlakatimizning investitsiya siyosati milliy iqtisodiyotda ma’lum tarkibiy o‘zgarishlar yuz berishiga imkoniyat berdi, o‘z navbatida bozor munosabatlari shakllanishiga ijobiy ta’sir etdi va iqtisodiy barqarorlik uchun zaruriy shart-sharoitlarni yuzaga keltirdi.

“2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi[8]” da ham ishlab chiqarishni modernizasiya qilish, faol investitsiya siyosatini olib borish va ularni amalga oshirish natijasida mintaqalarning iqtisodiy salohiyatini yanada kengaytirish, eksport salohiyatini yuksaltirish borasida investitsion samaradorlikni baholash kabi vazifalar belgilab berilgan.

Iqtisodiy integrasiyalashuv sharoitida investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning bozor mexanizmlarini joriy etish, investitsiya fondlarining qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirishdagi o‘rnini kuchaytirish, investitsion muhit jozibadorligini oshirishning ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirish, mintaqalarning hududiy salohiyati, tadbirkorlik faoliyatiga investitsiya jalb qilishning mintaqaviy xususiyatlari bo‘yicha bir qancha ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Professor N.G‘. Karimov tomonidan mamlakat ichkarisi va tashqarisida yangi korxona yaratish va hududlarda mavjud korxonalarni zamonaviylashtirish, eng yangi texnika va texnologiyalarni o‘zlashtirish, ishlab chiqarish darajasini oshirish bo‘yicha izlanishlar olib borilgan[9].

Sh.I. Mustafaqulovning ishlarida mintaqalardagi tabiiy resurslar zahirasi, investorlar uchun yaratilgan imtiyozlar, infratuzilma holati, hududlarning investitsion reytingi xorijiy investitsiyalar oqimi hamda ichki investitsiyalarning faollashuviga ta’sir ko‘rsatishi, bunda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmi investitsion salohiyat va iqtisodiy salohiyat ko‘lamining yuzaga kelishini ta’minlanishi yuzasidan taklif va tavsiyalar keltirilgan[10].

Shuningdek, Sh.I. Mustafaqulov tomonidan investitsiya faoliyatini

[8] Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли фармони. Т.: 7.02.2017 й.

[9] Каримов Н.Ғ. Иқтисодий интеграциялашув шароитида инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг бозор механизмларини жорий этиш масалалари: монография. – Т.: 2007 й., ―Fan va texnologiya, 240 б.

[10] Мустафақулов Ш.И. “Ўзбекистонда инвестицион муҳит жозибадор-лигини оширишнинг илмий-услубий асосларини такомиллаштириш” мавзусидаги докторлик диссертация иши автореферати. Тошкент. 2017 й.

rivojlantirish, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash va hududlarda mazkur faoliyatni rivojlantirish bo‘yicha investitsiyalar jalb qilish samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Tadqiqotchi D.S. Almatova tomonidan mintaqalarda tadbirkorlik subyektlarining investitsion-innovasion faoliyatini rivojlantirish bilan bog‘liq muammolarni aniqlash va ularni hal etish yo‘llarini asoslab berish va ularni samarali rivojlantirish masalalari tadqiq etilgan[11].

Investitsiya faoliyatini yanada takomillashtirish xorijiy yoki mahalliy investitsiyalarni hududlarga jalb etishda keng chora-tadbirlarni amalga oshirishni anglatadi. Boshqacha aytganda, investitsiya faoliyatini shakllantirishda investitsiya va pay fondlaridan samarali foydalanishni ifoda etadi.

AQSH tajriabsidan ma’lumki, bunday jarayonni PEST omillar tahlili deb nomlanadi va u o‘zida to‘rtta omilni ya’ni siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va texnik omillarni o‘z ichiga oladi[12]. Hozirgi kunda har qanday holatda ham strategik rejalashtirish barcha korxonaning taraqqiyotini belgilovchi asosiy boshqaruv tamoyillaridan hisoblanadi. Strategik rejalashtirish korxonaning rivojlanishi va investitsion faoliyat bilan samarali foydalanishidan belgilovchi hamda investitsion faoliyat bilan bog‘liq bo‘lgan barcha korxonaning ichki va tashqi imkoniyatlarni aniqlab beruvchi faoliyatdir. Bularning 3 ta asosiy yo‘nalishlarni ko‘rsatish mumkin:

1. Investitsion siyosat;
2. Maqsadli investitsion rejalashtirish;
3. Investitsion strategiya.

Biz ko‘pgina iqtisodchi amaliyotchilarni ilmiy tadqiqotlarda kompaniya investitsion faoliyani rejalashtirish jarayonida investitsion siyosatning muhim o‘rni va roli to‘g‘risidagi qarashlarga aniqlik kiritishga harakat qildik, lekin tadqiqotlar orasida biz aniq bir fikr va to‘xtamga ega bo‘lgan yondashuvni topa olmadik. Investitsiya faoliyatida investitsiya sub’ekti, investitsiya ob’ekti, investor, investitsiya resurslari kabi tushunchalar mavjud.

Investitsiya faoliyatining ishtirokchisi – investitsiyalarning amalga oshirilishini buyurtmalarni bajaruvchi sifatida yoki investorning topshirig‘i asosida ta’minlaydigan investitsiya faoliyati subyekti;

Investitsiyaning ob’ekti bo‘lib, mablag‘lar ya’ni boyliklarni safarbar

[11] Алматова Д.С. Тадбиркорлик фаолиятига инвестиция жалб қилишнинг минтақавий хусусиятлари. Монография. –Т.: «Ношир», 2013. 194 б.
[12] Petrov, A.N. Strategicheskiy menedjment / A. N. Petrov - SPb.: Piter,2005. - 496 s. (54 s.)

etayotgan ob’ektlar tushuniladi. Ular yangi korxonalar yoki amaldagi korxonalar, qimmatli qog‘ozlar, bank depozitlari bo‘lishi mumkin.

Investitsiya sub’ekti bo‘lib, investitsiyani amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslar tushuniladi. Ular: xorijiy davlatlar, halqaro tashkilotalar, mahalliy davlat hokimiyati organlari, davlat boshqaruv organlari, turli mulkchilik shaklidagi korxona va tashkilotlar, mulk egasi bo‘lgan fuqorolar bo‘lishi mumkin.

Investorlar – foyda olish maqsadida investitsiya faoliyati obyektlariga o‘zining mablag‘larini va (yoki) qarz mablag‘larini yoxud jalb qilingan boshqa investitsiya resurslarini investitsiya qilishni amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati subyekti;

Mahalliy investorlar – investitsiya faoliyatini amalga oshiruvchi O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari, O‘zbekiston Respublikasi rezidenti maqomiga ega bo‘lgan chet ellik fuqarolar va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar, shu jumladan yakka tartibdagi tadbirkorlar, shuningdek O‘zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari;

Reinvestitsiya – investorlar tomonidan korxonalar faoliyatidan olingan foydani ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida uni shu korxonaga qayta kiritishdir.

Investitsiya resurslari – bu investitsion faoliyati amalga oshirishda ishtirok etadigan har xil ko‘rinishdagi mablag‘lardir. Bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

Respublikada investitsiya faoliyatini yuritish uchun qulay shart-sharoitlar yaratilishi bilan birga uni davlat tomonidan muvofiqlashtirish uchun ham hukumatimiz tomonidan bir qancha qonun va qoidalar qabul qilingan. Ushbu qonunlar investitsion faoliyatning tartibga solinishi va muvofiqlashtirilishi bo‘yicha huquqiy tizimning shakllanishiga asos bo‘lib xizmat qiladi. Bundan tashqari davlatning investitsion faoliyatga qanday vositalar va richaglar orqali ta’sir ko‘rsatishi ham muhim masaladir. Har qanday jamiyatdagi investitsion faoliyat o‘z-o‘zidan rivojlana olmaydi, unga albatta, muayyan ta’sir ko‘rsatuvchi sub’ektlarning aralashuvi talab qiladi. Bunday aralashuvning samarali natijasini faqat davlat tomonidan ta’minlash mumkin. Biroq bunday vaziyatda davlat investitsion faoliyatining rivojlanishini to‘xtatib qo‘ymasligi lozim, aks holda uning amal qilishida sub’ektivlik ta’sirining kuchi yuqori bo‘ladi va bo‘ysundiruvchi harakterga ega bo‘lib qoladi.

Investitsion faoliyatni muvofiqlashtirish uning muhim yo‘nalishlarida

qulay sharoitlar yaratishga (ya’ni, ijtimoiy rivojlantirish, ishlab chiqarishni texnik jihatdan takomillashtirish, yangilik va ixtirolarni tadbiq etish asosida ijtimoiy talablarni qondirishga) qaratilgan bo‘lishi lozim. Investitsion faoliyatni quyidagi maqsadlarda muvofiqlashtirib borish davlat tomonidan ta’minlanishi lozim: bozor iqtisodiyoti sharoitiga kirib borish jarayonida davlatning iqtisodiy siyosatni amalga oshirilishini ta’minlash; davlatning fan-texnika siyosatini o‘tkazish va buning asosida xo‘jalik tabaqalarini mustahkamlash hamda jahon bozoriga kirib borish.

Hududning moliyaviy infratuzilmasi institusional nuqtai nazardan mintaqaning moliya institutlari sifatida investitsiyaviy faollikni oshiruvchi markaziy bo‘g‘in hisoblanadi. Shu boisdan, institusional o‘zgarishlarni amalga oshirishda uning huquqiy asoslarini ham parallel takomillashtirib borish zarur. Bu esa o‘z ichiga davlat, bank va nobank moliya institutlarining faoliyatini qamrab oladi. Ushbu omillar iqtisodiyotning rivojlanishida muhimligi bilan alohida ajralib turadi. Ammo, amaliy va moliyaviy faollikni rivojlantirish esa moliya institutlarining sonini ko‘paytirish va ular tomonidan ko‘rsatiladigan xizmatlar sifatini oshirishni taqozo etadi.

Davlat tomonidan investitsion faoliyatini boshqarish bir qator chora-tadbirlarni qo‘llash, ularni hayotga tadbiq etish asosida amalga oshirilishi davr talabidir. Bu chora-tadbirlar qo‘yidagilardan iborat bo‘lmog‘i lozim:

- soliq tizimini qulaylashtirish, ya’ni soliq sub’ektlarini, ob’ektlari va stavkalarini tabaqalashtirish va soliq imtiyozlarini berish;
- samara keltirmaydigan va boqimandalik holatini yuzaga keltiruvchi soliq imtiyozlaridan voz kechish;
- amortizatsiya siyosatini amalga oshirish, shu jumladan tezlashtirilgan amortizatsiya siyosatini qo‘llab-quvvatlash hamda amortizatsiya imtiyozlarini joriy etish;
- ayrim viloyat (tuman, shahar)larda tarmoqlarni rivojlantirishga maqsadli dotatsiyalar, subsidiyalar, subvensiyalar orqali yordam ko‘rsatish;
- byudjetdan ajratiladigan subvensiyalarni taqdim etishda sohada yuz berishi lozim bo‘lgan ijobiy imtiyozni asos qilib olish;
- kredit siyosatini, davlatning norma va standartlarining antimonopol tadbirlarini ishlab chiqarish va oqilona narx-navo siyosatini o‘tkazish.
- yer hamda boshqa tabiiy boyliklardan foydalanish shart-sharoitlarini aniqlash;
- investitsiya loyihalarini ekspertizadan o‘tkazish davlat dasturlariga

kiritish, investitsiya loyihalarining monitoringini o‘tkazish va mexanizmini ishlab chiqish;

- zarur hollarda yoki qonunga muvofiq investitsiya faoliyatini to‘xtatib turish, cheklash yoki tugatish.

Shuni ta’kidlash joizki, investitsiya faoliyatining amalga oshirilishi zaruriy barcha shart-sharoitlarning, qulayliklarning yaratilishiga bog‘liqdir. Bu investitsion iqlim iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy omillarga bog‘liq bo‘lgan muhit sifatida qaralishi maqsadga muvofiqdir. Bunda investitsion muhitning ahvoli iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, huquqiy shart-sharoitlarning mavjud holati yotishi lozim. Shuning uchun iqtisodiy siyosatni olib borish, davlat boshqarish organlarining investitson jarayonlarni tartibga solish, iqtisodiyotda davlatning aralashuvi, xalqaro bitimlarda ishtirok etishi va chet el investitsiyalarini jalb qilishi investitsion muhitga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ammo bunday ta’sir doimo ijobiy natijalarni qo‘lga kiritilishiga xizmat qilishi zarur.

3.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasida chet el investitsiyalarini tartibga solish va jalb etish bilan shug‘ullanadigan rasmiy muassasalar

Vazirlar Mahkamasining tashqi iqtisodiy faoliyatni muvofiqlashtirish departamenti	Quyidagi joriy jarayonlarni muvofiqlashtiradi: - investitsiya faoliyatini, birinchi navbatda chet el investitsiyalari bilan amalga oshiriladigan loyihalarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha zarur hukumat qarorlarini ishlab chiqish; - davlat boshqaruvi idoralari, vazirliklar va idoralar ishini tashkil etish.
Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi va boshqa tegishli vazirliklar	Investitsiya siyosatini va dasturlarini ishlab chiqish
O‘zbekiston Respublikasi-ning xususiylashtirish, monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Davlat Qo‘mitasi	Davlatga tegishli mulkni xususiylashtirish va tasarruf etish jarayonlarida chet el investitsiyalarini tartibga solish.
Moliya Vazirligi	Qarz siyosati va hukumat kafolatlarini berish.
Adliya Vazirligi	Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarni ro‘yxatga olish.
Tashqi ishlar vazirligi	Xorijiy investorlarga va O‘zbekistonda ishlayotgan ajnabiy fuqarolarga vizalar berish.
Ichki ishlar vazirligi	Xorijiy investorlarni va O‘zbekistonda ishlayotgan ajnabiy fuqarolarni turar joyi bo‘yicha ro‘yxatga olish.
Davlat soliq qo‘mitasi	Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarni soliqqa tortish va ularning bojxona bilan bog‘liq faoliyatini tartibga

	solish
Markaziy bank	Konvertatsiya tartib-qoidalarini, shuningdek, uning o‘tkazilishini, valyuta mablag‘laridan foydalanishni tartibga solish, qarz siyosati.
Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy bank	Tashqi iqtisodiy faoliyatga bank xizmati ko‘rsatish va loyihani moliyalashni amalga oshirish.
Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi	-Mamlakat va xorij investorlarining investitsiya takliflari to‘g‘risida ma’lumotlar bankini shakllantirish; -investitsiya muhitini o‘rganish; -xorijiy investorlarga axborot va boshqa xizmatlar ko‘rsatish; -investitsiya loyihalarini amalga oshirishda mamlakat va xorij investorlariga yordam ko‘rsatish; -chet el kapitali ishtirokida amalga oshiriladigan investitsiya loyihalarining bajarilishini kuzatish (monitoring); -xorijiy investorlarga davlat ro‘yxatidan o‘tilganidan keyin yuridik shaxs sifatida faoliyat ko‘rsatishida yordam berish (tovar ishlab chiqaruvchilar palatasi bilan hamkorlikda).
O‘zbekinvest eksport-import milliy sug‘urta kompaniyasi	Chet el investitsiyalarini investitsiya tavakkalchiligidan sug‘urtalash
“O‘zbekinvestloyiha” milliy injiniring kompaniyasi	Dastlabki texnik-iqtisodiy asoslamani va investitsiya loyihalari texnik-iqtisodiy asoslamalarini tayyorlash
Davlat mulki qo‘mitasi huzu-ridagi qimmatli qog‘ozlar bozori faoliyatini muvofiq-lashtirish va nazorat qilish markazi	Qimmatli qog‘ozlar bozorini shakllantirish, rivojlantirish, nazorat qilish va tartibga solish sohalarida davlat siyosatini amalga oshirish. Mamlakat va xorijiy emitentlarning qimmatli qog‘ozlarini sotib olish orqali majmua investitsiyalarini amalga oshirish.

Ushbu tizim sub’ektlari alohida holda faoliyat yurita olmasliklarini, ular bir-birining faoliyatini to‘ldirgan holda investitsion faoliyatni samarali muvofiqlashtirish imkoniga ega ekanligini jadval ma’lumotlari orqali kuzatish ham mumkin.

Aytish joizki, hozirgi sharoitda investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirish mexanizmlari, birinchi navbatda, barcha xo‘jalik yuritish bosqichlarida jamg‘armalar o‘sishi sur’atlarini rag‘batlantirish va iste’mol darajasini pasaytirishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. Iqtisodiyotdagi yuridik va jismoniy shaxslardan, chet ellik investorlardan undiriladigan soliqlarni tartibga soluvchilik funksiyasini amal qilishini kuchaytirish orqali erishish mumkin. Investitsiya faoliyatini taribga solish tizimi doirasida soliqlarning rag‘batlantiruvchi funksiyalarini kuchaytirish investitsiyalarni moliyalashtirishda bozor mexanizmlari rolini kengaytirishga olib keladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el sarmoyalari oqimini kengaytirish maqsadida, chet ellik investorlarni ishlab chiqarish quvvatlarini o‘zlashtirgunlariga qadar barcha ko‘rinishdagi bojxona to‘lovlari, soliqlar, yig‘imlardan ozod qilish maqsadga muhim ahamiyat kasb etishi mumkin.

Investsiyalarni qabul qiluvchi mamlakatda ko‘p ukladli iqtisodiyotni barpo etishda investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning asosiy vazifasi – ularning maqbul nisbatlarini muvofiqlashtirish, hammasiga teng huquqiy sharoitlar va hayotda amalga oshirish uchun kafolatlar yaratib berishdan iboratdir.

O‘zbekistonda olib borilayotgan investitsiya siyosati natijasining qanday samara berishi mamlakatdagi investitsion faoliyatning rivojlanish holati bilan belgilanadi. Shu sababli, odatda, har qanday investitsiya siyosatining maqsadi mavjud investitsiya faoliyatining rivojlanish istiqboliga qaratiladi. Bu maqsad o‘zida davlatning investitsiya faoliyatini muntazam ravishda tartibga solish vazifasini ham mujassam etadi. Davlat tomonidan investitsiya faoliyatini tartibga solish ma’lum bir maqsadlarni amalga oshiradi:

- investorlarni rag‘batlantirish, milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb etish;
- mamlakat kesimida investorlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish;
- ichki investorlar manfaatlarini, yuzaga chiqarish va ularni himoyalash.

Mamlakatda investitsiya faoliyatini tartibga solishning zaruriy asosi bo‘lib, davlat qonunchiligi, huquqiy asosni shakllantirish hisoblanadi. Davlat investitsiya faoliyatini tartibga solish bilan birga bevosita o‘zi ham unda ishtirok etadi. Bunda u:

- davlat investitsiya dasturlarini qabul qilish va ularni respublika byudjetidan moliyalashtirish;
- yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun to‘lovlilik, muddatlilik va qaytarib berish tamoyillari asosida respublika byudjetining markazlashgan investitsiya resurslarini taqdim etish;
- investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun jalb etilgan kreditlar uchun davlat kafolatini taqdim etish;
- investitsiya loyihalarining davlat kompleks ekspertizasini olib borish;
- mahalliy va xorijiy investorlar uchun konsessiyalar taqdim etish kabilar bilan investitsiya faoliyatida qatnashadi.

Shunday qilib investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirish uning muhim

yo‘nalishlarida qulay sharoitlar yaratishga qaratilgan, avvalom bor, ijtimoiy rivojlantirish, ishlab chiqarishni texnik jihatdan takomillashtirish, yangilik va ixtirolarni tatbiq etish asosida ijtimoiy talablarni qondirishga qaratiladi.

Investitsiya faoliyatini tartibga solish, huquqiy nuqtai nazaridan, turli mulkdorlar o‘rtasida moddiy va nomoddiy aktivlarni takror ishlab chiqarish xususidagi o‘ziga xos, murakkab, ijtimoiy zarur iqtisodiy (investitsiya) munosabatlarini shakllantirish me’yorlarni nazarda tutadi. Investitsiya jarayonining barcha sub’ektlari – chet ellik investitsiyalardan boshlab, davlat, yuridik va jismoniy, shu jumladan chet ellik shaxslar (rezidenilar va norezidentlar)gacha bu munosabatlarning ishtirokchilariga aylanadilar. Huquqiy nuqtai nazardan chet el investitsiyalari boshqa davlat hududida kapitalga egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish bilan bog‘liq. Iqtisodiy nutqtai nazadan esa ularning hududiy, zamon va makondagi harakat shakllari foyda olish maqsadida ko‘pdan-ko‘p qo‘shimcha risklar bilan to‘qnashish ehtimoliga ega bo‘ladi.

Aytish joizki, investitsiya munosabatlarining mohiyati bu faoliyat ishtirokchilari doirasida va darajasida o‘z ifodasini topadi. Investitsiya faoliyati rivojlanishining ob’ektiv sharoitlarini aks ettiradigan alohida investitsiya munosabatlarining mavjudligi tartibga solishning mustaqil predmeti bo‘lishini taqazo qiladi. Huquqiy nuqtai nazaridan investitsiya faoliyatini tartibga solish umumiy huquqiy va xususiy huquqiy tartibga solish me’yorlarini qamrab oladi. Bu me’yorlarning birligi ijtimoiy va alohida investitsiya munosabatlarini harakteri va mohiyatini ifoda etadi hamda ularni tartibga solish usuliga aylanadi. Tartibga solish usullari huquq me’yorlarini ham alohida, ham ijtimoiy zarur investitsiya munosabatlari harakteriga o‘ziga xos tarzda ta’sir ko‘rsatish yo‘llaridan iborat.

Investitsiya faoliyati predmetining ko‘p ukladli iqtisodiyotini barpo etish davridagi ahamiyati bu faoliyatni huquqiy jihatdan tartibga solish to‘g‘risidagi qonunlar qabul qilinishini talab qiladi. Respublikada investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish, birinchi navbatda, davlatning iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy siyosatini amalga oshirish maqsadlarini ko‘zlaydi. Investitsiya munosabatlarining davlat tomonidan tartibga solinishi huquqiy sharoitlar yaratish, ushbu faoliyatni yuritish uchun kafolatlar berish, u faoliyat sub’ektlarini sug‘urtalash va boshqa vositalar orqali ijtimoiy yoki davlat manfaatlarini amalga oshirish yo‘lida tashkil etiladi.

Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishda asosiy

vazifalar: ijtimoiy va xususiy manfaatlarni; ayrim mamlakatlar, korporatsiyalar, xalqaro moliya institutlari, yakka investorlar manfaatlarini to‘g‘ri aniqlash; ularning o‘zaro maqbul nisbatlarini kelishib olish; ularni hayotda ro‘yobga chiqarishning teng huquqiy sharoitlari va kafolatlarini belgilashdan iborat. Ma’lumki, investitsiya faoliyati kapital, tadbirkorlik, moliya, innovatsiya, ijtimoiy, iste’mol va boshqa investitsiyalarning hamma turlari bilan bog‘liq bo‘lib, odatda, soliqlarning fiskal (xazinani to‘ldirish) va tartibga solish funksiyalaridan foydalanish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- investorlarning erkin faoliyat yuritishlari uchun huquqiy asoslarni yaratish, mustahkamlash, takomillashtirib borish;
- pul-kredit siyosati orqali;
- vayulta siyosati orqali;
- amortizatsiya siyosati orqali;
- narx siyosati orqali;
- dotatsiyalar, subsidiyalar tizimi orqali;
- byudjet-soliq siyosati, jumladan, fiksal siyosat, turli soliqlardan imtiyozlar berish, soliq kreditlari orqali;
- davlat kafolatlari tizimi orqali;
- chet ellik va mahalliy investorlarning huquqlarini himoya qilish;
- ayrim tarmoq, soha, hududlar va ulardagi ob’ektlarni davlat o‘z nazoratida saqlab qolish, investitsiyalash orqali va shu kabilar.

Investitsiya faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishi huquqiy sharoitlar yaratish, ushbu faoliyatni yuritish uchun kafolatlar berish, u faoliyat sub’ektlarini sug‘urtalash va boshqa vositalar orqali ijtimoiy yoki davlat manfaatlarini amalga oshirishni ko‘zlaydi.

3.2. Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning investitsiya faoliyatini tashkil etish

Investitsiya faoliyatini yo‘lga qo‘yishda har bir mulkdor, avvalo, o‘z manfaatlarini ko‘zlab, asosiy maqsad sifatida foyda olish va samaraga erishishni rejalashtiradi. Korxonaning rivojlanish strategiyasi bevosita investitsion faoliyat bilan bog‘liq bo‘lib, uning amalga oshirilishi va natijalarga erishish ushbu jarayon orqali ta’minlanadi. Bu jarayon o‘z ichiga murakkab tizimlarning o‘zaro harakatini hamda uzoq muddatli maqsadlarga erishish vositalarini qamrab oladi.

Investitsion faoliyat tizimi korxonalar miqyosida investitsiyalarni rejalashtirish, joylashtirish, amalga oshirish va boshqarish jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Bunday tizim nafaqat har qanday xo‘jalik yurituvchi subyekt uchun, balki turli daraja va ko‘lamdagi xo‘jalik tuzilmalari hamda butun iqtisodiy tizimning barqaror rivojlanishi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kelajakdagi istiqbol strategiyasidan qat’i nazar, investitsion faoliyat iqtisodiy o‘sish va taraqqiyotning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

Investitsiya faoliyatini tashkil etishda ishbilarmonlikni, tadbirkorlikni mohiyatini chuqur anglagan holda ish yuritishi muhim vazifalardan biri bo‘lib hisoblanadi. Investitsiya faoliyati bilan shug‘ullanuvchi yuridik shaxs, ya’ni mulk egasi tez o‘zgaruvchan bozor iqtisodiyoti va uning ko‘pqirrali munosabatlarini har tomonlama anglay bilishi lozim. Investitsiya faoliyatini yuritishda investor pul muomalasi, moliya kredit va banklar, soliq siyosati mohiyatini chuqur bilmay turib, investitsiya faoliyatini tashkil etish tavakkalchilik bilan bog‘liq bo‘lib, qisqa davr ichidagi inqirozga uchrashi mumkin. Sanoati rivojlangan davlatlarda investitsiya faoliyati quyidagi yo‘nalishlarda olib boriladi:

- fuqarolar, davlatga qarashli bo‘lmagan korxonalar, xo‘jalik assotsiatsiyalari, jamoa va o‘rtoqlik xo‘jaliklari hamda jamoa mulkchiligi asosida tashkil etilgan tashkilotlar, nodavlat korxonalari va muassasalari;
- davlatni ma’muriy va boshqaruv bo‘linmalari, tashkilotlari hamda davlat korxonalari va muassasalari;
- chet el fuqarolari, xususiy firmalar, assotsiatsiyalar, kompaniyalar va huquqiy shaxslari hamda boshqa xorijiy davlatlar va halqaro moliya – kredit institutlari;
- qo‘shma korxona ko‘rinishida mahalliy va chet el fuqarolari, huquqiy shaxslar va davlatlar bilan hamkorlikda olib boriladi.

Tadbirkorlik va ishbilarmonlikni yo‘lga qo‘yilishi, jahon iqtisodiy aloqalarini taraqqiy etishi, qo‘shma korxonalarni iqtisodiyotni barqarorlashtirishda rolini ortishi investitsiya faoliyatini to‘la tashkil etish uchun zarur bo‘lgan imkoniyatlarni yaratadi. Mulkchilikning turli shakllarini vujudga kelishi, o‘z navbatida tadbirkorlikning rivojlanishi, chet el kapitalining kirib kelishi investitsiya faoliyatini tashkil etish yo‘nalishlarini ham aniqlab beradi. Bunday sharoitida investitsiya faoliyatini kengaytirish va rivojlantirish jismoniy, huquqiy shaxslarni va davlatni, foyda olish maqsadida tadbirkorlik, ishbilarmonlik va boshqa faoliyatlarini qaytadan tiklashga qaratilgan. Bu

boradagi asosiy maqsad investitsiya faoliyatini tashkil etib iqtisodiyotni inqirozdan olib chiqish, uni barqarorlashtirish, dunyo bozoriga kirib borish, jahon xo‘jalik aloqalarini mustahkamlash va aholi turmush darajasini yaxshilashdir.

Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish investorlar tomonidan moliyaviy resurslarni jalb qilish yo‘li bilan kreditlar evaziga, muomalaga, qonunchilikda belgilangan tartibda, qimmatli qog‘ozlar va zayomlar chiqarish hisobiga olib boriladi. Mamlakat miqyosidagi manbalar hisobiga, turli mulk egalarining mablag‘lari, yangidan tashkil etilayotgan fondlarni ulushi, chet el investitsiyalari orqali olib boriladi. Investitsiya manbalarini tashkil etishda mamlakat iqtisodiyotini barqarorligi, tashqi iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, aholi ehtiyojini ishlab chiqarish hisobiga qondirilishi va boshqalar yetakchi rol o‘ynaydi.

Moliyaviy resurslarni taqsimlash va qayta taqsimlash hamda u yoki bu yo‘nalishda sarflash va jamg‘arish mamlakatdagi taqsimot tizimiga bog‘liqdir.

Qabul qilingan qonunlarni va ularni hayotga tatbiq etilishi eng avvalo bozor munosabatlarining rivojlantirishga, tadbirkorlik, ishbilarmonlikni keng ko‘lamda tarqalishiga xizmat qilsa unda investitsiya manbalari tarkibida davlat mablag‘lari kamayishi hisobiga boshqa mulkdorlar mablag‘lari o‘sib boradi. Ishlab chiqarish munosabatlarini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish va davlatning samarali moliya siyosatini yuritish alohida ahamiyatga egadir. Xorijiy kapitalni kirib kelish darajasi ustun darajada mamlakatni olib borayotgan moliya siyosatiga (fiskal siyosati) bog‘liqdir.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik manfaatlarini ishonchli himoya qilish, ishbilarmonlik muhitini yaxshilash borasida olib borayotgan ishlarimiz o‘zining rivojlanish yo‘lida odimlanishi bilan birga xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning reytinglarida o‘zining ijobiy ifodasini ham topmoqda.

Investitsion faoliyatni ro‘yobga chiqarish jarayonida qulay muhit sharoitini yaratib beradi yoki aksincha unga to‘siq bo‘ladi. Chunki korxona tomonidan amalga oshirishda investitsiya siyosatini dastlabki manbai investitsiya faoliyatini strategik rejalashtirishga bog‘liq. Korxona tomonidan to‘g‘ri deb tan olingan strategik rejalashtirish ichki davlat tomonidan amalga oshirilayotgan ma’muriy usullar va tashqi muhit sharoitidagi inqirozlar mazkur jarayonni buzilishiga olib keladi. Shuningdek tadqiqotlarda kompaniyaning kuchli va kuchsiz tomonlari raqobatbardoshlikka chidamliligi hamda bozordagi mavqiye ham hisobga olinadi. Albatta bu ko‘rsatilgan holatlar ssenariysi

kompaniya investitsion siyosatini vujudga keltiradi. Mana shu doirada investitsion faoliyatning asosiy ko‘rsatkichlari aniqlanadi, ya’ni:

- investitsion faoliyatning barcha umumiy yo‘nalishlari tanlanadi va investitsiyalashning ustuvor shakllari belgilanadi;
- investitsion faollikning imkoniyatlarning geografik chegaralari belgilanadi;
- investitsiyalashnig aniq mo‘ljallangan sohasi aniqlanadi;
- yuqori tavakkalchilikka erishish mumkin bo‘lgan chegara qabul qilinadi;
- moliyalashtirishning mumkin bo‘lgan va mumkin bo‘lmagan shakllari aniqlanadi;
- samaradorlikning maksimal va minimal erishish mumkin bo‘gan ko‘rsatkichlarga aniqlik kiritiladi (kapital qiymati, qarz majburiyati, rentabillik darajasi, moliyaviy dastak koefitsenti va boshqalar);
- investitsion faoliyat samaradorligini baholovchi ko‘rsatkichlar aniq tizimi shakllantiriladi;
- korxonaning investitsion jarayon bilan bog‘liq bo‘lgan va uni ro‘yobga chiqarish va amalga oshirish bosqichi muddatlari belgilanadi.

Korxonaning investitsiya faoliyatining strategik maqsadlari - bu rasmiylashtirilgan shaklda tavsiflangan investitsiya faoliyati holatining prognoz parametrlari bo‘lib, uni uzoq muddatda boshqarish va uning natijalarini baholash imkonini beradi. Korxonaning investitsiya faoliyatining strategik maqsadlarini shakllantirish bosqichlari:

1. Investitsiya faoliyati parametrlarini rivojlantirishning qonuniyatlari va xususiyatlarini aniqlash va ularga tashqi va ichki omillar ta’sirini aniqlash maqsadida investitsiya faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari tendensiyalarini tahlil qilish. Investitsiya muhitining barqaror holatida tahlil 2-3-yil ichida amalga oshiriladi, uning beqarorligi sharoitida u strategik istiqbolga mos kelishi kerak.

2. Korxonaning investitsiya faoliyatining asosiy strategik maqsadini shakllantirish. Asosiy maqsad ma’lum bir ko‘rsatkichda konkretlashtirilib, miqdoriy jihatdan aniqlanadi (masalan, ishlab chiqarishni qayta qurish hisobiga 3-yil ichida o‘z kapitalining 3 baravar ko‘payishini ta’minlash).

3. Asosiy maqsadga erishishni ta’minlaydigan investitsiya samaradorligi ko‘rsatkichlarining kerakli va mumkin bo‘lgan tendensiyalarini aniqlash. Korxonaning investitsiya faoliyatining asosiy parametrlari aniqlanib, ular asosiy maqsadning amalga oshirilishini ta’minlaydi. Tashqi va ichki muhitning qulay

sharoitlari tufayli ulardan qaysi birini olish mumkinligi aniqlanadi.

4. Asosiy maqsadga erishishga xalaqit beradigan investitsiya faoliyati natijalarining istalmagan, ammo mumkin bo‘lgan tendensiyalarini aniqlash. Ularni zararsizlantirish choralarini ishlab chiqish uchun investitsiya faoliyatining asosiy maqsadini amalga oshirishga ma’lum tashqi va ichki omillarning noqulay ta’sirini aniqlash.

5. Korxonaning strategik investitsiya pozisiyasining kerakli parametrlariga erishishda obyektiv cheklovlarni hisobga olish. Ushbu cheklovlarga quyidagilar kiradi:

- korxona hajmi;
- investitsiya resurslarining mumkin bo‘lgan miqdori;
- korxona hayot siklining bosqichi.

6. Investitsiya faoliyatining asosiy strategik maqsadlari tizimini shakllantirish, uning asosiy maqsadiga yerishishni ta’minlash. Ushbu maqsadlarga quyidagilar kiradi:

- korxona rivojiga investitsiyalarning o‘sish sur’ati;
- investitsiyalarning minimal qabul qilinadigan rentabelligi;
- investitsiya xavfining ruxsat etilgan maksimal darajasi;
- korxonaning investitsiya qilingan kapitalining tarkibi va boshqalar.

7. Korxonaning investitsiya strategiyasiga kiritilgan qo‘llab-quvvatlovchi maqsadlar tizimini shakllantirish. Bunday maqsadlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- investitsiyalarni sanoatni diversifikasiya qilish darajasi;
- investitsiyalarni mintaqaviy diversifikasiya qilish darajasi;
- tashqi va ichki investitsiyalar hajmining nisbati;
- investitsiya obyektlari likvidligining cheklangan darajasi;
- investitsiya resurslarining o‘rtacha tortilgan narxining maksimal darajasi va boshqalar.

8. Korxonaning investitsiya strategiyasining "maqsadlar daraxti"ni qurish. Bu korxonaning investitsiya strategiyasining asosiy, asosiy va yordamchi maqsadlarini ularning ustuvorligi va darajadagi ahamiyatini hisobga olgan holda bog‘lashga imkon beradi.

Korxonaning investitsiya strategiyasining maqsadlari tizimi asosida uning investitsiya faoliyatining strategik yo‘nalishlari ishlab chiqiladi. Shu bilan birga, quyidagi vazifalar hal qilinmoqda: investitsiyalarning turli shakllari nisbatlarini aniqlash, investitsiya faoliyatining tarmoq va mintaqaviy

yo‘nalishini aniqlash.

3.3. O‘zbekistonda investitsiya faoliyatining me’yoriy-qonuniy bazasi

Investitiya munosabatlarining davlat tomonidan tartibga solinishi xuquqiy sharoitlar yaratish, ushbu faoliyatni yuritish uchun kafolarlar berish, bu faoliyat subyektlarini sug`urtalash va boshqa vositalar orqali ijtimoiy yoki davlat manfaatlarni amalga oshirish yo`lida tashkil etiladi. Hozirgi iqtisodiyotni globallashuvi sharoitida mamlakatda investitsion munosabatlarni amalga oshirish va uning huquqiy tizmini tashkil etuvchi muayyan huquqiy asoslar yaratilgan bo‘lsada ham uni takomillashtirib borish bo‘yicha dadil qadamlar qo‘yib borilmoqda. Umuman olganda, oxirgi-yillar davomida respublikamizda investitsiya faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan bir qator qonun hujjatlari qabul qilinmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi, “Davlat mulkini xususiylashtirish to‘g‘risida”gi Qonunlar qabul qilindi.

Bu qonunlarda investitsion munosabatlarga taalluqli barcha jarayonlarga va tushunchalarga aniqliklar kiritildi. Investitsiya faoliyatining sub’ektlari va ob’ektlari, investitsion faoliyatning davlat tomonidan tartibga solinish masalalari, xorijiy investorlarning huquq va burchlari, mol-mulk kafolatlari va imtiyozlari kabilar aniq belgilab berilgan. Ammo aytish joizki, yuqorida qayd etilgan va investitsion faoliyatni rag‘batlantiruvchi qonuniy-huquqiy bazaning mavjudligi bozor munosabatlarining rivojlanganligini belgilab bo‘lmaydi. Xozirgi sharoitda investitsion muhitni tubdan yaxshilash chora-tadbirlarini amalga oshirmoq zarur.[13] Davlat mazkur qonunlar doirasida investitsion faoliyatning turli sub’ektlari o‘rtasida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solib turadi. Boshqacha qilib aytganda, bu tartibning qanday o‘rnatilganligiga qarab u yoki bu mamlakat xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun qanday huquqiy muhit yaratilganligini aniqlab olish mumkin.

O‘zbekistonda investitsion munosabatlarni amalga oshirishda yaratilgan qonuniy asoslari mos ravishda tadbirkorlik to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi[14] Qonun va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari bilan to‘ldirilib borilmoqda.

“Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonun

[13] www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlarining rasmiy davlat huquqiy portali

[14] O‘zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni, 02.05.2012 y., O‘RQ-328-son

O‘zbekistonda tadbirkorlikni faoliyat ko‘rsatishning va rivojlantirishning huquqiy asoslari hamda tadbirkorlarning iqtisodiy va huquqiy erkinliklarini kafolatlashni aniqlab berdi. Shuningdek, ularning huquq va majburiyatlarini belgilaydi. Bu qonun tadbirkorlarning boshqa korxonalar, tashkilotlar va davlat boshqaruvi organlari bilan o‘zaro munosabatlarini tartibga soladi va mulkchilik shakllarini erkin tanlashni, xo‘jalik yuritishni, faoliyatni teng huquqli asosda amalga oshirishni, o‘zaro hamkorlik va erkin raqobatni ta’minlashni o‘z ichiga oladigan shartlarning shakllanishiga yordam beradi.

“Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida”gi Qonun Respublikada tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishning asosiy tamoyillari va tartiblarini belgilab beradi hamda tashqi iqtisodiy aloqalar ishtirokchilarining mulklarini, mulkchilikning qanday shaklida bo‘lishidan qat’iy nazar, manfaatlarini va huquqlarini xalqaro huquqning qabul qilingan umumiy me’yorlariga muvofiq ravishda himoya qilishni ta’minlaydi. Bu qonun O‘zbekiston Respublikasining jahon iqtisodiy tizimiga uyg‘unlashishi uchun huquqiy asosni yaratadi.

Investitsiya faoliyati to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzganlikda aybdor bo‘lgan shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo‘ladilar. Investitsiya faoliyati to‘g‘risidagi qonun hujjatlari buzilgan taqdirda, investitsiya faoliyatining sub’ekti etkazilgan zararni, shu jumladan boy berilgan foydani, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplanishini talab qilish huquqiga egadir. Investitsiyalar bilan bog‘liq nizolar (investitsiyaga oid nizolar) sud tomonidan hal etiladi.

Investitsiya faoliyatining huquqiy asoslari tarkibida eng muhim sifatida O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni hisoblanib, u 2019-yil 25 dekabrda qabul qilingan bo‘lib, 69 ta moddadan iborat. Ushbu Qonunning maqsadi chet ellik hamda mahalliy investorlar tomonidan amalga oshiriladigan investitsiyalar va investitsiya faoliyati sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat. Ushbu Qonun markazlashtirilgan investitsiyalar bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga solmaydi.

Konsessiya faoliyati, mahsulot taqsimotiga oid bitimlar tuzish, ularni bajarish va bekor qilish, investitsiya, pay va venchur fondlari, kapital bozorini, shu jumladan qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq operatsiyalarni tartibga solish, davlat-xususiy sheriklik, maxsus iqtisodiy zonalar sohasidagi huquqiy munosabatlar alohida qonunlar bilan tartibga solinadi. Ushbu qonunni mukammal bilish va unga amal qilish investitsiya munosabatlarini yanada

rivojlanishiga zamin yaratib beradi. Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risidagi qonun hujjatlari ushbu Qonun hamda boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir. Agar O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O‘zbekiston Respublikasining investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo‘lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo‘llaniladi.

Har qanday mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining poydevorini yotqizishda albatta jamiyatni taraqqiy ettirishning fundamenti hisoblanmish me’yoriy-huquqiy asosni yaratadi.

Jamiyatdagi investitsion jarayonni tartibga solish, milliy iqtisodiyotda kapital qo‘yilmalar yo‘nalishini belgilab berish, investorlar tomonidan biznes loyihalarni moliyalashtirilishini rag‘batlantirishga qaratilgan O‘zbekiston Respublikasida ishlab chiqilgan va qabul qilingan me’yoriy aktlar va tashkiliy-huquqiy hujjatlarni quyidagilarga tasniflash mumkin:

- milliy iqtisodiyotdagi investitsiya faoliyatiga doir me’yoriy-huquqiy hujjatlar;
- investitsiya faoliyatini shakllantiruvchi, tartibga soluvchi va yurituvchi davlat institutlari to‘g‘risidagi tashkiliy-huquqiy hujjatlar;
- soha va tarmoqlar iqtisodiyotiga investitsiya kiritish, rekonstruksiya qilish hamda qurilish ishlarini olib borishga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlar;
- investitsiya faoliyatining mintaqaviy jihatlari bilan bog‘liq me’yoriy-huquqiy hujjatlar;
- milliy iqtisodiyotdagi investitsiya jarayoniga qatnashuvchi iqtisodiy subyektlarga qaratilgan me’yoriy-huquqiy hujjatlar;
- investitsiya faoliyati bilan bilvosita bog‘liq boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlar va hokazo.

O‘zbekiston Respublikasida investitsiya jarayoniga doir qabul qilingan me’yoriy aktlar va tashkiliy-huquqiy hujjatlar ichida milliy iqtisodiyotdagi investitsiya faoliyatiga doir hujjatlar birlamchi xususiyatni kasb etdi.

Davlat va chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar o‘rtasidagi munosabatlarni ta’minlashning yana bir samarali usuli bu hukumat darajasidagi investitsiya shartnomalaridir. Darhaqiqat, Hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar, avvalambor, iqtisodiyot tarmoqlarini, ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmalarini jadal rivojlantirish va modernizasiya qilish, sanoat ishlab chiqarishni kompleks diversifikasiya qilish va uning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida tuziladigan investitsiya shartnomalari

hayotga izchil tatbiq etilishi muhim ahamiyatga ega. Ayni shu maqsadda, Qonunda O‘zbekiston Respublikasi Hukumati bilan tuziladigan investitsiya shartnomasining o‘ziga xos xususiyatlari, xususan uning tuzish tartibi, taraflari, shartlari va davlatning majburiyatlari aniq belgilab qo‘yildi.

Chet el investorlariga O‘zbekiston Respublikasi Hukumati bilan shartnoma tuzilganda qo‘shimcha kafolatlar va qo‘llab-quvvatlash choralari taqdim etilishi mustahkamlandi. Shuningdek, chet ellik investorlarga O‘zbekiston Respublikasi Hukumati bilan investitsiya shartnomasi tuzish bo‘yicha mustaqil ravishda taklif kiritish tashabbusi taqdim etildi.

Shu nuqtai nazardan, xalqaro investitsiya tartibotlari va normalarining tahlili dolzarb amaliy ahamiyatga ega muammo hisoblanadi. Xalqaro investitsiya huquqi nazariyasi va amaliyotida xorijiy investitsiyalar tartiboti mutlaq va nisbiy qoidalarga bo‘linadi. Xorijiy investitsiyalar mutlaq tartiboti investitsiyalarni to‘liq himoyalash va xavfsizlik, haq-huquqini cheklamaslik, adolatli va teng huquqli muomala, investitsiyalarga taalluqli qoidalarga amal qilish majburiyati, xalqaro huquq doirasida muomala tamoyillariga asoslanadi. Xorijiy investitsiyalar nisbiy qoidalariga esa investorlarga imkon qadar qulaylik berish tartiboti va milliy tartibot kiradi. Xorijiy investitsiyalar mutlaq tartiboti tamoyillari chet el kapital qo‘yilmalarining to‘liq himoyasini ta’minlashga yo‘naltirilgan. Adolatli va teng huquqli investitsiya tartiboti xalqaro huquqda an’anaviy umumiy qabul qilingan odat hisoblanadi. Mulkni himoyalash to‘g‘risidagi Konvensiyaning 1-moddasiga rasmiy izohda ta’kidlanishicha, “adolatli va teng huquqli muomala odatiy xalqaro huquqning bir qismini tashkil etuvchi eng kam xalqaro standartni anglatadi”. Shu nuqtai nazardan mazkur standart xalqaro huquq tamoyillarining butun tizimini, shu jumladan haqhuquqini cheklamaslik tamoyilini, xorijiy mulkni himoyalash va xalqaro standartning asosiy (eng kam) tartibotiga rioya etish majburiyatini qamrab oladi.

Ma’lumki, ayrim rivojlanayotgan mamlakatlar, muayyan xalqaro huquq standartlarining alohida huquqiy holati va ularning xorijiy investitsiyalarga nisbatan qo‘llanilishini shubha ostiga qo‘yadi. Bunday mantiq adolatli va teng huquqli muomala tamoyili ahamiyatini mazmunan mavhum bir nisbiy kamchilik bilan izohlash hisoblanadi. Investitsiyalarni o‘zaro himoyalash va kapital qo‘yilmalarni rag‘batlantirish to‘g‘risidagi ikki tomonlama shartnomalarda, ularning umumiy huquqiy tartibotlarini belgilash muhim o‘rin tutadi. Bu har qanday mamlakatda qulay investitsiya muhitini ta’minlash uchun

muhim ahamiyatga egadir. Ikki tomonlama shartnomalarning mutlaq ko‘pchiligi “adolatli va teng huquqli tartibot” atamasini o‘zida mujassam etgan. Kelishilayotgan taraflarning har biri boshqa kelishilayotgan taraf investorlari kapital qo‘yilmalarining adolatli va teng huquqli tartibotini ta’minlaydi hamda asossiz va haq-huquqlarni cheklovchi choralarni qo‘llash yo‘li bilan ushbu investorlar tomonidan amalga oshirilayotgan kapital qo‘yilmalardan foydalanishga va ularni boshqarishga to‘sqinlik qilmaydi. Kelishilayotgan taraflarning har biri bunday kapital qo‘yilmalar uchun to‘liq xavfsizlik va himoyani ta’minlaydi.

Amaliy nuqtai nazardan rivojlangan chet el mamlakatlarida xorijiy investorlar uchun belgilab qo‘yilgan huquqiy tartibotlarning tahlili ham qiziqish uyg‘otadi. Agar G‘arbiy Yevropa, AQSh, Kanada va Yaponiya davlatlarining tajribasiga murojaat etadigan bo‘lsak, bunda baholash mezonlarining taqqoslash O‘zbekistonda investitsiya faoliyatining huquqiy tartibotlarini solishtirish uchun quyidagilarni tavsiflovchi bir necha asosiy holatlarni ko‘rish mumkin:

- ushbu mamlakatlarning davlat investitsiya siyosatidagi umumiy va alohida jihatlari;
- ularning milliy investitsiya faoliyati qonunchiligining asosiy qoidalari (xorijiy investorlar uchun imtiyozlardan tortib to mahalliy investorlar bilan solishtirilganda ular uchun belgilangan cheklovlargacha);
- ushbu davlatlar milliy iqtisodiyotiga xususiy mahalliy va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish shakllarining cheklovlari.

Shu munosabat bilan nafaqat xalqaro investitsiyalar olish, balki kapitalni ishonchli va foydali tarzda eksport qilish uchun ham uzoq-yillar davomida o‘zining xorijiy investitsiyalarga doir qonun hujjatlarinimuvaffaqiyatli tarzda takomillashtirgan AQShda katta qiziqish uyg‘otadi. AQShning butun tarixi mobaynida ushbu mamlakat an’anaviy tarzda ichki va xorijiy investitsiyalarni iqtisodiy o‘sishning muhim vositasi sifatida qarab ularni amaliyotda ham, qonunchilik yo‘li bilan ham rag‘batlantirib kelgan. Uning ishbilarmon doiralarida xorijiy kapitalning ko‘payib borishi Amerika iqtisodiyotini nazorat qilinishiga olib kelishi mumkinligi haqidagi xavfsirashlarga qaramay, AQShda umuman olganda xorijiy investitsiyalarga bo‘lgan ijobiy munosabat ustunlik qiladi. AQShga xorijiy kapital qo‘yilmalar oqimiga ko‘maklashuvchi omillar ichida birinchi galda investitsiya faoliyatini tartibga soluvchi liberal tizimni (shu jumladan lisenziyalashning deyarli to‘liq mavjud emasligi), shuningdek, xorijiy kapital qo‘yilmalar qanday shaklda bo‘lmasin ta’qiqlovchi yoki

cheklovchi boshqa jiddiy to‘siqlarning mavjud emasligini (iqtisodiyotning alohida strategik tarmoqlariga kiritiladigan investitsiyalar bundan mustasno) ajratish lozim.

3.4. Investitsiya siyosati: uning mazmuni, roli, asosiy yo‘nalishlari va amalga oshirish bosqichlari

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan buyon bozor iqtisodiyotiga o‘tishning o‘ziga xos iqtisodiy taraqqiyot yo‘lidan bormoqda. Ushbu jarayonda investitsiya siyosati muhim rol o‘ynaydi, chunki investitsiyalar iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, texnik va texnologik modernizatsiyani jadallashtirish, korxonalarni rekonstruksiya qilish va yangilash jarayonlarini rag‘batlantiradi. Shuningdek, investitsiyalar mamlakatning eksport va import salohiyatini oshirish uchun mustahkam zamin yaratadi.

Yangi Qonunning 3 – moddasida investitsiya siyosatiga quyidagicha ta’rif berilgan: - “Investitsiya siyosati – O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida va uning alohida tarmoqlarida investitsiyalarning zarur darajasini va tuzilmasini ta’minlashga, investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiya manbalarini topishga va ulardan foydalanishning ustuvor tarmoqlarini aniqlashga yo‘naltirilgan investitsiyaviy faolligini oshirishga doir o‘zaro bog‘liq tadbirlar majmui;”dir belgilab qo‘yilgan[15].

S.Maxmudovning fikricha, investitsiya siyosati – davlatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy rivojlanishidagi doimiy maqsadli faoliyatlarining muhim bir qismi hisoblanadi. Shuningdek, O‘zbekistonning faol investitsiya siyosatining muhim jihatlaridan biri investitsiyalarning moliyalashtirish manbalarida markazlashtirilgan kapital qo‘yilmalarni salmog‘ini kamaytirib, moliyalashtirishning bozor mexanizmlarini joriy etishni takomillashtirilib borilayotganligi muhimdir[16].

E.I.Nosirov va boshqalar tomonidan yozilgan “Investitsiya risklarini boshqarish” nomli o‘quv qo‘llanmada investitsiya faoliyatini tashkil etish va uni amalga oshirish jarayonida risklarni boshqarishning nazariy asoslari bayon etilgan. Investitsiya risklarini turlari va shakllari ifodalanib, risklarni boshqarish bo‘yicha xalqaro moliya institutlari tajribasi ko‘rsatib berilgan. O‘zbekistonda investitsiya risklarini boshqarishning samarali usullari, vositalari va

[15] www.lex.uz

[16] Махмудов С.Б. Инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг ноанъанавий усулларини такомиллаштириш. “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий журнали. №5, октябрь, 2020 йил. 2 бет.

imkoniyatlari ochib berilgan[17].

Rossiyalik iqtisodchi olimlar G.P.Podshivalenko, N.V.Kiselevalarning fikrlariga kura, Investitsiya siyosati-investitsiya hajmi va tarkibini o‘zgartirishga qaratilgan hamda uni iqtisodiyot tarmoq va sohalariga samarali joylashtirishga yo‘naltirilgan tadbirlar majmuidir[18].

Shu urinda L.S.Valinurova korxona investitsiya siyosatiga quyidagicha ta’rif berib o‘tgan - Korxona investitsiya siyosati-korxonaga qo‘yilgan investitsiyalar samaradorligini ta’minlashga qaratilgan, shuningdek, jalb etilgan investitsiyalardan samarali foydalanish orqali korxona moliyaviy barqarorligini va to‘lovga qobillik darajasini, mahsulot raqobatbardoshligini ta’minlash, uzoq muddatli istiqbolda yuqori sur’atlarda rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuasidir[19].

Shuningdek, O.Astanaqulov investitsiya siyosatiga quyidagicha ta’rif beradi; investitsiya siyosati yaqin kelajakda korxona investitsiya faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan jadal va samarali strategik rejalashtirish jarayoni va prognozlashtirishni vujudga keltirish. Davlat investitsiya siyosatini mintaqaviy, tarmoq hamda korxona investitsiya siyosatiga alohida ajratib olish maqsadga muvofiqdir[20].

Davlat investitsion siyosatini shakllantirishning maqsad va vazifalari xorijiy investorning manfaatli qiziqishlaridan kelib chiqadi. Xorijiy investorlar kapitalning qoplanish muddati, investitsiyalarning kapitallashuv jarayonlari, tomonlar ulushlari va foydaning bo‘linishi, shuningdek mamlakatda bozor mexanizmlarining ishlash tartiblari va bunga rivojlangan eksportyor davlatlar va xalqaro tashkilotlarning munosabatlari masalalariga e’tiborni qaratadi. O‘zbekiston iqtisodiyotiga pandemiya o‘z oqibatlarini ko‘rsatmasdan qolmadi. 2020-yilning yanvar-sentyabr oylarida investitsion faollikni pasaygani kuzatilib, asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmini o‘tgan-yilning mos davriga nisbatan o‘sish sur’ati 91.3 % ni tashkil etadi[21].

Investitsiya siyosati jamiyatda moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalariga maqsadli va ilmiy asoslangan investitsiyalar jalb qilishni o‘zida aks

---

[17] Носиров Э.И. Инвестиция рискларини бошқариш. Ўқув қўлланма

[18] Подшиваленко Г.П., Киселева Н.В. Инвестиционная деятельность. - М.: Кнорус, 2005. - 432 с.

[19] Валинурова Л.С. Оценка инвестиционной привлекательности экономических систем: теория и практика / Л.С. Валинурова. - Уфа.: РИОБАГСУ, 2002. -250 с.

[20] О.Т.Астанақулов “Корхоналар инвестиция фаолияти таҳлили методологиясини такомиллаштириш” иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация, Т.: 2020 йил 44-45 б.

[21] Электронное научно-практическое периодическое издание «Экономика и социум» №12(79) 2020. www.iupr.ru Российская Федерация, г.Саратов

ettiradi. U yoki bu davlatning zamonaviy investitsiya siyosati iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, iqtisodiyotni ko‘tarish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, aholini ish bilan ta’minlash, innovatsion yangiliklar kiritish va shuningdek, ekologik muammolarni hal etish bilan ajralib turadi.

Mamlakat investitsiya siyosatini yuritishda ishlab chiqarish tarmoqlarini texnik va texnologik tarkibiy o‘zgartirish masalalariga ham e’tibor qaratiladi. Ishlab chiqarishning tarkib topgan tarmoqlarini qayta qurish, zamonaviy ishlab chiqarish vositalari bilan qurollantirish, bevosita xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning bir yo‘nalishi bo‘lsa, ikkinchi yo‘nalishi yangi ishlab chiqarishlardagi bevosita xorijiy investitsiyalar, ya’ni avtomobilsozlik, elektron, elektrotexnika sanoati tarkib topmoqda. Qurilish industriyasi, aloqa tarmoqlari tizimida va qishloq ho‘jaligida eng yangi texnologiyalar joriy qilinmoqda.

Shu jihatdan O‘zbekiston Davlati o‘z tuzilmaviy investitsiya siyosatini olib bormoqda. Tuzilmaviy investitsiya siyosat, hududlar, tarmoqlar va korhona investitsiya siyosatlaridan tarkib topib, ular o‘zaro bog‘liqdir. Hududlar investitsiya siyosati investitsiyani sarflashda aholi, hudud va investr manfaatlarini hisobga olgan holda samarali ishlatishga imkon beruvchi hududda olib boriladigan chora – tadbirlar majmui. Tarmoq investitsiya siyosati esa bu mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishini ta’minlovchi tarmoqlar, sanoat mahsulotlarini eksport qilish, import o‘rnini bosuvchi ishlab chiqarishni rivojlantirish, ilmiy – texnika taraqqiyotini investitsiya yo‘li bilan qo‘llab – quvvatlash hisoblanadi.

Tuzilmaviy investitsiya siyosatini olib borishda muhim strategiyalar ishlab chiqilgan bo‘lib, ularning mohiyati kichik iqtisodiy sub’yektlar rivojlanishini qo‘llab – quvvatlashdan iborat. Mazkur ishlarni amalga oshirishda xorijiy investitsiyalarni jalb etish muhim ahamiyatga ega. Mamlakatimizda siyosiy barqarorlik, investitsiya muhitini juda qulayligi xorijiy investorlar uzoq muddatli investitsiya loyihalarini tuzishda asos bo‘lmoqda.

Investitsiya siyosati – investitsiya faoliyatini jonlantirish, iqtisodiyotni yuksaltirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va ijtimoiy muamolarni hal qilish maqsadida iqtisodiy sub’ektlar uchun qulay xo‘jalik yuritish sharoitlarini yaratishga qaratilgan maqsadli tadbirlar majmuidir.

Davlatning tashqi investitsiya siyosati – bu tashqi investitsion oqimlarni davlat tomonidan tartibga solish chora-tadbirlari tizimidir. Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish borasidagi aniq maqsadga qaratilgan faoliyatning eng

muhim doimiy vositalaridan biri investitsiya siyosati bo‘lib hisoblanadi. Bunday siyosat davlatning butun siyosiy sohasining asosiy o‘zagini tashkil etadi. Iqtisodiy o‘sish sur’atlari, moddiy va ma’naviy ne’matlarni ishlab chiqarish hajmi va sifatining oshishi ko‘p jihatdan amalda olib borilayotgan investitsiya siyosatiga bog‘liqdir. Investitsiya siyosati davlatning jamiyatda moddiy ne’matlarni takror ishlab chiqarishni tashkil etishga va investitsiya vositalarini safarbar qilishga ham qaratilgan bo‘lishi ham lozim. Davlat siyosatining ushbu sohasi, uning tegishli organlarining bunday siyosatning maqsadlari va vazifalarini belgilash, uni amalga oshirish uchun mablag‘larni qidirib topish borasidagi faoliyatidan iboratdir.

Investitsiya siyosati ob’ektiv qarashli ma’muriyat tomonidan ijro etiladigan ochiq-ravshan, samarali va qat’iy rioya qilinadigan qonunlarga ega bo‘lganida – xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun kuchli rag‘bat hosil qiladi. Bunday siyosatni ishlab chiqish respublikamizning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Iqtisodiy o‘sishda oqilona investitsiya siyosatini ishlab chiqish yetakchi o‘rin tutadi. Investitsiya siyosatini samarali amalga oshirish uchun qulay investitsiya muhitini yaratishga xizmat qiladigan qator institutlarni tashkil etish lozim. Investitsiya siyosatini tashkil etishda iqtisodiy ahvolni yaxshilashda keng ko‘lamli erkinlashtirish va barqarorlashtirish omillari alohida ahamiyatga ega. Erkinlashtirish narx-navoning erkin belgilanishini, savdoning davlat tomonidan nazorat qilinishi to‘xtatilishini, yangi kompaniyalarni hech bir to‘siqsiz tuzish mumkinligini taqozo qiladi. Barqarorlashtirish inflyatsiyaning qisqartirilishini, xalq xo‘jaligi, tashqi iqtisodiy sohalardagi nomutanosibliklar bartaraf qilinishini ko‘zda tutadi. Islohotlarning bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan bu ikki omili o‘tish jarayonining dastlabki bosqichlarida amalga oshirilishi mumkin va lozim.

Mamlakatning ishlab chiqarish salohiyati, iqtisodiy rivojlanish darajalari, moddiy va ma’naviy ishlab chiqarish sifatlari va hajmining o‘sishi, ishlab chiqarish infrastrukturasining taraqqiyoti ko‘p jihatdan investitsiyalar va investitsiya siyosatiga bog‘liq bo‘ladi. Demak, investitsion faoliyatning muhim bosqichi ko‘proq investitsion siyosatga taalluqli bo‘lib, davlat mamlakat ichkarisida investitsion faoliyatni hukumat tadbirlari orqali muvofiqlashtirib boradi.

Investitsion siyosat birinchi navbatda investitsion muhitning subyektiv tashkil etuvchilariga ta’sir etadi. Investitsion muhitni yaxshilashga qaratilgan investitsion siyosat yo‘nalishlari ichida quyidagilarni alohida ko‘rsatish lozim:

- mamlakat va chet el investorlari uchun qulay mexanizm yaratish;

- kapital mablag‘lar samaradorligini oshirish;

-investitsion faoliyat bilan shug‘ullanishdagi risk darajasini minimallashtirish.

Investitsion siyosat oxir-oqibatda mamalakatni barqaror ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishi hamda aholi turmush darjasini oshirishga qaratilgan bo‘lishi kerak. Darhaqiqat, xorijiy investorning keyingi qiziqishlari qo‘yilgan kapitalning qoplanish muddati, investitsiyalarning kapitallashuv jarayonlari, tomonlar ulushlari va foydaning bo‘linishi, shuningdek, mamlakatdagi bozor iqtisodiyoti munosabatlarining kechishi va bunga xalqaro tashkilotlarning munosabatlari masalalariga e’tibor qaratiladi.

Davlat investitsiya siyosati quyidagi tarkibiy tuzilishga ega bo‘lib, o‘z ichiga quyidagi strategik va taktik tadbirlarni qamrab oladi:

- davlatning muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlarini prognozlashtirish;

- iqtisodiyot tarmoqlarida moliyaviy siyosatni belgilash;

- davlat va investor o‘rtasidagi munosabatlarni me’yoriy tartibga solish;

- investitsion tovarlarni xarib qilish bo‘icha davlat byurtmalarini shakllantirish.

Investitsiya siyosatining tarkibiy tuzilishi o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq bo‘lib, davlat investitsiya siyosati ularni yo‘naltiruvchi bosh zvenosi hisoblanadi. Davlat investitsiya siyosati hududiy va tarmoq investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirib, ularga innovasiya va xorijiy investitsiyalarni joriy qilishdagi bosh reja hisoblanadi. Shuningdek, tarmoqlar hamda xo‘jalik yurituvchi korxonalar va tashkilotlar (mikro) darajasidagi investitsiya faoliyati uchun “o‘yin qoidasi” ni tashkil qilib beradi.

Davlat investitsiya siyosati – bu iqtisodiyotning ustivor tarmoqlarini rivojlantirish, moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, markazlashgan investiyatsiyalash jarayonidan nomarkazlashgan investitsiya jarayoniga o‘tish, ustivor investitsion loyihalarni qo‘llab quvvatlashga qaratilgan uslublar yig‘indisidir. Davlat investitsiya siyosatini amalga oshirishda ko‘proq ustivorlik kichik biznes sub’ektlari, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar tuzishga qaratiladi. Davlat investitsiya siyosati mavjud kamchiliklarni bartaraf etish, muammolarni tezkorlik bilan hal qilish va shu asosda investitsiya ishtirokchilarining erkin harakat qila olishlari uchun qulay iqtisodiy, investitsion muhit yaratilgan bo‘lishi lozim. Davlat investitsiya siyosatining ***ustivor yo‘nalishlari*** deb quyidagilar hisoblanadi:

- investitsiyalar, ular harakatlanishi, investitsiya faoliyati ishtirokchilari munosabatlari, ularni tartibga solib turish bo‘yicha qulay huquqiy bazani yaratish, amaldagi qonunchilik-huquqiy bazasini takomillashtirish;

- iqtisodiy tub islohotlarni amalga oshirish, maqsadli investitsion siyosatni yurgizish; investitsion jarayonni yaxshilash va barcha investitsion jarayon ishtirokchilarining faolligini oshirish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish;

- davlat boshqaruv organlari, hukumat tashkilotlarining nazorat etish funksiyalarini yanada takomillashtirish.

Davlatning investitsion siyosatining bunday ustivor yo‘nalishlari va mamlakatdagi korxonalar investitsion faolligiga bog‘liq bo‘ladi. Hozirda investitsion faoliyatni amalga oshirish, uni kuchaytirish borasida qator amaliy chora-tadbirlar o‘tkazildi, investitsion faoliyatni tartibga solib turuvchi qator qonun va qonun osti hujjatlari chiqarildi va hayotga tadbiq qilinmoqda.

O‘zbekistonda Davlat investitsiya siyosati rivojlanishi quyidagi 4 bosqichni o‘z ichiga oladi. Birinchi bosqich: 1991-1994-yillar, ikkinchi bosqich: 1995-2003-yillar; uchinchi bosqich: 2003- 2008-yillar va 2008 y. - hozirgi davr.

Birinchi bosqichdagi chora-tadbirlar sirasiga: turli mulkchilik shakllarini yaratish borasidagi investitsion jarayon nomarkazlashtirish tadbirlar amlga oshirila boshlashini; xususiy moliyalashtirish manbalariga ega bo‘lmagan ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchi ob’ektlarni byudjetdan moliyalashtirish saqlab qolishini; xususiy mulkchilikni joriy etish tadbirlari olib borilishini kiritish mumkin.

Ikkinchi bosqichda esa: qonunchilik bazasi yaratildi, konkurs asosida loyihalarni moliyalashtirishga o‘tildi; xorijiy investitsiyalarni jalb etish chora-tadbirlari amalga oshirila boshlandi; iqtisodiyotning real sektoriga investitsiyalar kiritilishi kuchaytirildi; investitsion loyihalarni amalga oshirishda turli moliyalashtirish manbalari qo‘llanilishini kirtish amalga oshirildi.

Uchinchi bosqichda esa: valyuta munosabatlari va operatsiyalari liberalizatsiyalashtirildi; xorijiy investorlarning huquqlarini himoya qilish va ular manfaatlarini himoyalash bo‘yicha muhim hujjatlar qabul qilinindi; korxonalarning texnik qurollantirilishi kuchaytirilildi; eksportga mo‘ljallangan va import o‘rnini qoplovchi mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan loyihalarni moliyalashtirishga ustivorlik berilganligini kiritish mumkin.

To‘rtinchi bosqichga kelib quyidagi chora-tadbirlar oshirilmoqda va rejalashtirildi: inqirozga qarshi choralar dasturi ishlab chiqildi; banklarning

investitsion faolligi kuchaytirilmoqda; erkin iqtisodiy zonalar tashkil etilmoqda va bu boradagi ishlar kengayib bormoqda; valyuta bilan bog‘liq ishlar muvofiqlashtirildi va valyutani erkin almashinuvi ta’minlandi; investitsiya faoliyatlari takomillashtirilib borilmoqda; investitsion loyihalarni moliyalashtirish doirasida istiqbolli rejalar ishlab chiqilmoqda.

3.5. Zamonaviy investitsiya siyosatini amalga oshirishda chet el investitsiyalari ko‘chishini hisobga olish

Siyosat – bu muayyan maqsadlarga erishish uchun ishlab chiqilgan harakatlar tizimi bo‘lib, davlat iqtisodiy siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri investitsiya siyosatidir. Investitsiya siyosati deganda, jamiyatda moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlariga ilmiy asoslangan, strategik maqsadlarga yo‘naltirilgan investitsiyalarni jalb qilish jarayoni tushuniladi. Har bir davlatning investitsiya siyosati uning iqtisodiy rivojlanish strategiyasiga bog‘liq bo‘lib, tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, tabiiy resurslardan samarali foydalanish, aholi bandligini oshirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda ekologik muammolarni hal qilish kabi muhim vazifalarni o‘z ichiga oladi. Zamonaviy investitsiya siyosati nafaqat iqtisodiy barqarorlik va raqobatbardoshlikni oshirishga qaratilgan, balki ijtimoiy va ekologik barqarorlikni ta’minlashga ham alohida e’tibor qaratadi. Shu sababli, investitsiyalarni oqilona yo‘naltirish va boshqarish davlat tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy siyosatning eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Investitsiya siyosati investitsiya faoliyatni tashkil etish va uni amalga oshirishdagi harakatlar yig‘indisini aks ettiradi. Investitsiya munosabatlarining qaydarajada tashkil qilingani mamlakat ichkarisida hukumat tomonidan ishlab chiqiladigan va qabul qilinadigan qarorlar va qonun-qoidalar bilan belgilanadi.

Investitsiya siyosati, xuddi moliyaviy siyosat singari, davlat iqtisodiy siyosatining ajralmas qismidir. Investitsiya siyosati mamlakat iqtisodiyotiga ham, uning xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarining tadbirkorlik faoliyatiga ham ta’sir ko‘rsatishning muhim vositasidir.

Zamonaviy investitsiya siyosatining xususiyatlari – tadbirkorlik tuzilmalarini byudjet mablag‘lari hisobidan moliyalashtirish ulushining pasayishi va korxonalarning o‘zlarini investitsiya resurslarini, shu jumladan moliya bozori vositalari va institutlari orqali topish uchun faollashtirish.

Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish O‘zbekiston

Respublikasini va uning hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning davlat vazifalari bajarilishini ta’minlaydigan investitsiya siyosatini amalga oshirish, investitsiyalar samaradorligini oshirish, O‘zbekiston Respublikasi hududidagi turli investitsiya ob’ektlariga qo‘yilmalar uchun xavfsiz shart-sharoitlarni ta’minlash maqsadida davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan amalga oshiriladi. Qisqa vaqt ichida (ya’ni 2030-yilga qadar) iqtisodiyotimizni rivojlangan 50 ta davlatlar darajasiga olib chiqish, uning raqobatdoshligini ta’minlash va barqaror iqtisodiy o‘sishga erishish masalasi hozirdan boshlab dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Buning uchun esa oqilona investitsiya siyosatini yuritish va kapital quyilmalardan samarali foydalanish orqali iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, tarkibiy jihatdan o‘zgartirish va raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, iqtisodiyotimizga investitsiyalarni jalb etish jarayonlarini kengaytirish, baholash va ularni mamlakatimiz mintaqalariga faol jalb qilish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish dolzarb ahamiyatga ega bo‘lmoqda.

Investitsiyalarni mamlakat miqyosida oqilona joylashtirish borasida ko‘p tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lsada, ularda keltirilishicha mintaqaning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishida, uning kosmpleks va mutanosib taraqqiyotini ta’minlashda investitsiyalarni jalb qilish masalasi eng dolzarb ahamiyatga ega bo‘ladi[22]. Iqtisodiy rivojlanish ustuvor yo‘nalishlarini aniqlash va ularga investitsiyalarni jalb qilish maqsadlarini shakllantirishda mintaqalar iqtisodiyotini umumiy rivojlantirish va tarkibiy nomutanosibliklarni bartaraf etish vazifalaridan kelib chiqishi kerak[23].

Tarmoq davlat investitsiya siyosati – bu makrodarajadagi investitsiya siyosatining tarkibiy tuzilishi bo‘lib, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini davlat tomonidan qo‘llab-qo‘vvatlash tadbirlaridir.

Hududiy davlat investitsiya siyosati – hudud mafaatlaridan kelib chiqqan holda faol investitsiya faoliyatini tashkil qilish bo‘yicha olib boriladigan chora-tadbirlar majmuasidir. Har bir hududda davlat investitsiya siyosati o‘ziga xos xususiyatlariga ega bo‘ladi va unga quyidagi omillar ta’sir ko‘rsatadi:

- hududning geografik joylashuvi va tabiy-iqlim sharoitlari;
- demografik holati;
- mahalliy hokimiyat organlarining olib borayotgan iqtisodiy va ijtimoiy

[22] Blank I.A. Osnovi investitsionnogo menedjmenta: V 2-x tomax. Kiyev: Elga-N, Nika-Sentr. 2004.
Bodi Z., Keyn A., Markus A. Prinsipi investitsiy. M.: ID «Vilyams». 2002

[23] Myakshin V.N. Prioriteti restrukturizatsii investitsionnix protsessov v razvitii realnogo sektora ekonomiki Severo-Arkticheskogo regiona//Ekonomika i upravleniye. 2012. №7.S. 133-141.

siyosati;

- hududning mavjud ishlab chiqarish-texnik, moliyaviy va innovasion salohiyati;
- moddiy resurslar bilan ta’minlanganlik darajasi;
- hududning investitsion jozibalorligi;
- atrof-muhitning holati.

Davlat investitsiya siyosatining tarkibida quyidagi faoliyat shakllari ajralib turadi: strategiya va taktika. Davlatning investitsiya sohasidagi strategiyasi - bu iqtisodiyotning yirik masshtabdagi, uzoq muddatli kompleks vazifalar yechimiga qaratilgan faoliyati hisoblanadi. Strategiyaning quyidagi elementlari mavjud:

1. Investitsiya faoliyatini tartibga solishda ustuvorlik va tamoyillarga amal qilgan holda, uzoq muddatli vazifa va maqsadlarning belgilab olinishi;
2. Moliyalashtirish manbalarining aniqlab olinishi;
3. Investitsiyalash yo‘nalishlarini tanlash.

Strategik vazifalarni hal qilishda qullaniladigan boshqaruv usullari, shakllari va instrumentlari yig‘indisi taktikadir.

Davlat investitsiya siyosatining mohiyati, uning oldiga qo‘yilgan vazifalar davlatning boshqa siyosat turlari bilan bevosita bog‘liq. Misol uchun, investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning asosiy manbai bo‘lgan asosiy vositalarni qayta moliyalashtirish uchun ajratiladigan va foydalaniladigan ammortizasiya ajratmalarini ajratish tartibi va usullari ammortizasiya siyosatiga bog‘liq bo‘ladi.

Davlat investitsiya siyosatini uni amalga oshirishning aniq mexanizmlarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi (3.2 - rasm). Iqtisodiy mexanizm – bu iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish tartibini belgilovchi ichki tizim va tuzulishdir. Davlat investitsiya siyosatini amalga oshirish mexanizmlari quyidagilarni o‘zida aks ettiradi:

1. Muayyan maqsadga erishishga qaratilgan yul xaritasi (investitsiya faoliyatida yechimini kutayotgan boshqaruv vazifalari). Investitsiya siyosatini amalga oshirish muddatlarini, mas’ullarini, moliyalashtirish manbalari va usullarini o‘zida aks ettiruvchi konsepsiyalar ishlab chiqish.
2. Investitsiya siyosatini amalga oshiruvchi muayyan hokimiyat organlarini belgilab olish. Shuningdek, investitsiya siyosatini amalga oshiruvchi mas’ul organlarning o‘zaro munosabat tartiblari va vakolatlarini belgilash.

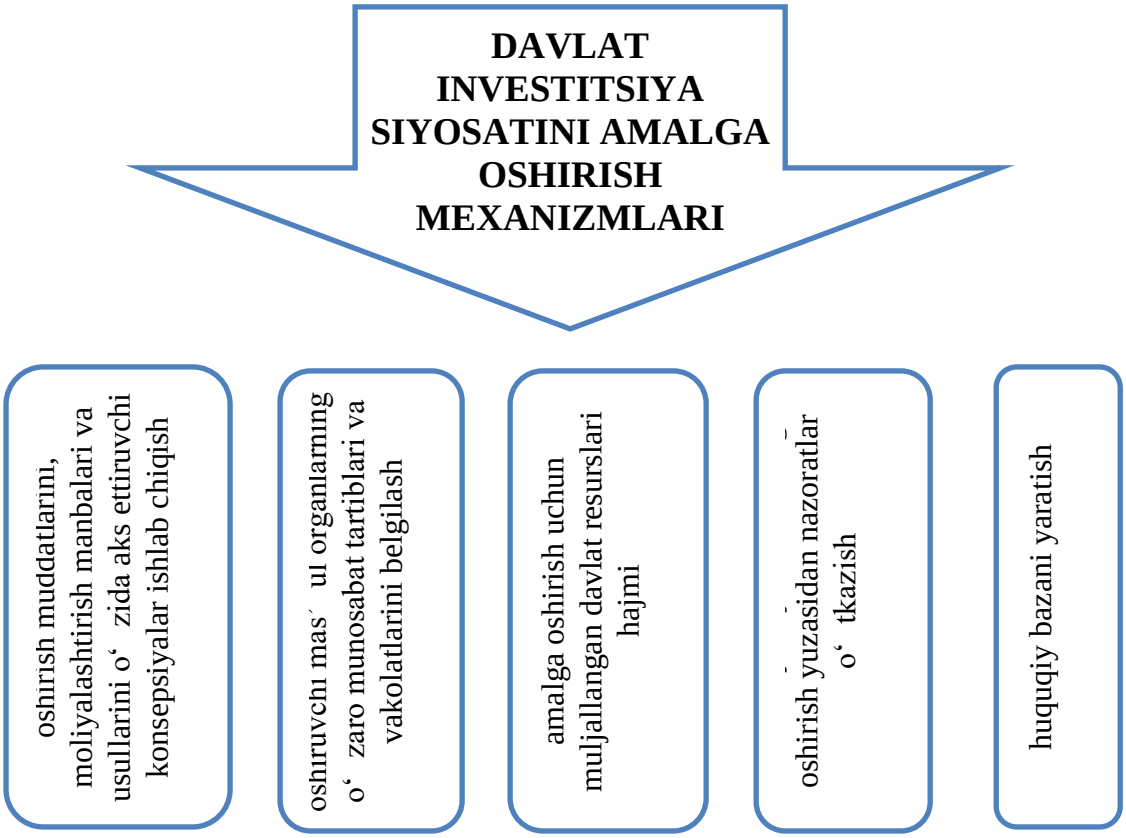

3.2 – rasm. Davlat investitsiya siyosatini amalga oshirish mexanizmi

3. Investitsiya siyosati vazifalarini amalga oshirish uchun muljallangan davlat resurslari hajmini belgilash. Investitsiyalarni jalb qilish uchun qo‘lay investitsion mo‘hitni shakllantirish.(investitsion bozorni ta’minlash uchun infrastrukturani yaratish).

4. Investitsiya siyosatini amalga oshirish yuzasidan nazoratlar o‘tkazish.

5. Davlat va mahalliy byudjetdan foydalanish qoidalarini o‘zida aks ettiruvchi zarur bo‘lgan normativ-huquqiy bazani yaratish. Biroq, pandemiya va uning tarqalishiga qarshi qaratilgan cheklov choralari dunyo iqtisodiyotiga keskin va sezilarli darajada zarar yetkazdi. Mutaxassislarning ta’kidlashicha, ishlab chiqarish sur’atlarining bunday keskin pasayishi Ikkinchi jahon urushi davridan beri birinchi marta kuzatilmoqda. Iqtisodiyotga investitsiyalarning kiritilishi aholining turmush farovonligini oshirish, ishsizlikni kamaytirish va mehnat faolligini oshirish imkoniyatini yaratadi[24]. So‘nggi 15-yil davomida mamlakatimizda iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini modernizatsiya qilish

[24] Shramko O.G. Faktorniy analiz investitsionnoy privlekatelnosti regionov // Regionalnaya ekonomika. 2014. №4(331). S.41-50.

dasturlari doirasida yoqilg‘i-energetika, to‘qimachilik majmuasi, kimyo sanoati, mashinasozlik va qurilish materiallari ishlab chiqarishni rivojlantirishga yirik hajmdagi investitsiyalar jalb qilindi.

Aksariyat mintaqalarda investitsiyalarning yuqori o‘sish sur’atlari hududlardagi ishlab chiqarishga o‘z ijobiy ta’sirini ko‘rsatdi va iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga yordam berdi. Bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb etish va undan foydalanish eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Investitsiyalar iqtisodiyotning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish sur’atlari va ko‘lamiga ta’sir etadi, ilmiy-texnika taraqqiyotini va aholining ko‘p qismining bandligini ta’minlaydi. Bunga sabab iqtisodiyotimizdagi institutsional o‘zgarishlar, ishlab chiqarish kuchlarining ratsional joylashtirishi va rivojlanishi ko‘pincha investitsion faollikka bog‘liq bo‘ladi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va islohotlarni chuqurlashtirish, yangi ishlab chiqarish quvvatlari va asosiy fondlarini yaratish va amalda faoliyat yurituvchilarni qo‘llab-quvvatlash ham investitsiya asosida amalga oshiriladi. Shu boisdan ham O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan dastlabki-yillardan boshlab, investitsiya siyosatida chet ellik sarmoyadorlarning investitsion mablag‘larini jalb qilishga katta e’tibor berilmoqda. O‘zbekistonda investitsiya siyosati quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- respublika iqtisodiyotiga bevosita kapital mablag‘ni keng jalb etishni ta’minlaydigan huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart- sharoitlarni tobora takomillashtirish;
- mablag‘larni respublika mustaqilligini ta’minlaydigan va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan eng muhim ustuvor yo‘nalishlarda jamlash;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish sohasida aniq maqsadni ko‘zlab siyosat yuritish;

Mamlakatimizni modernizatsiyalash, islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirish, tarmoqlar turkibi va tuzilishini tubdan o‘zgartirish jarayonida O‘zbekiston Respublikasi quyidagi dolzarb vazifalar hal qilish belgilab qo‘yilgan:

1. Iqtisodiyot tarmoqlarini ilg‘or texnika va texnologiyalar qurollantirish. Chunki, milliy iqtisodiyotimizning ko‘p tarmoqlarida eskirgan uskunalar va texnologiyalardan foydalanishi oqibatida mehnat unumdorligi jiddiy pasayib ketgan;

2. Korxonalarda boshqaruvning zamonaviy ilg‘or usullarini joriy etish, boshqaruv kadrlari, mahalliy ishchi va xodimlar bilimi, mahoratlarini o‘stirish;

3. Ichki bozorga tovar (xizmatlar) ishlab chiqaruvchi xo‘jalik sub’ektlari uchun jahon bozoriga kirishga qulay imkoniyatlar yaratish;

4. Xorijlik investorlarning qiziqishlari va manfaatlarini oshirishni ta’minlash maqsadida xususiylashtirish jarayonlarini jadallashtirish. Chet el investorlarining ishtiroki yangi xususiylashtirilgan korxonalarga o‘z imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarishlari ehtimolini ko‘paytirish yo‘li bilan ushbu jarayon samaradorligini oshirish imkoniyatini yaratishi mumkin.

Ushbu vazifalardan kelib chiqib, mamlakatimizda chet el investitsiyalarini milliy korxonalarga jalb etishning quyidagi ustuvor yo‘nalishlari belgilangan:

- tibbiy xom-ashyo resurslarini, shu jumladan, neft va gazni qazib chiqarish, qayta ishlash bo‘yicha ekologik toza ishlab chiqarishni tashkil etish;
- ilm talab va jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etish, shu jumladan zamonaviy axborot va telekommunikatsion tizimlarini rivojlantirish;
- transport va telekommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish;
- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ixcham, arzon texnika va texnologiyalar asosida qayta ishlash sohalarini rivojlantirish;
- resurs va energiyani tejamkor asbob-uskunalar ishlab chiqarish;
- dori-darmonlar tibbiyot texnikasi va asboblari ishlab chiqarish;
- turizm industriyasini rivojlantirish.

Xorijiy investorlarni manfaatli jalb etishda ularning sarmoyalarini himoyalangan kafolatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Aks holda ular investitsiyani milliy iqtisodiyotimizga kiritishda iqtisodiy jihatdan hadiksiraydilar. Shu bois, chet ellik investorlarning o‘z investitsiyalarini ixtiyoriy ravishda sug‘urta qilish huquqlarining kafolatganligi ularning mulklarini ekspropriatsiya qilishdan va boshqa xatarlardan muhofaza qilinishini ta’minlaydi. Xorijiy investorlar o‘z faoliyatlari natijasida olgan foydalarini hech bir cheklovlarsiz chet elga o‘tkazishlari ham, ularni respublika hududida qayta investitsiyalashlari, yohud, ulardan o‘z istaklariga ko‘ra boshqa maqsadlarda foydalanishlari ham kafolatlanadi. Ana shunday qulay muhit tufayli ularning faoliyatlari rivojlanib bormoqda.

O‘zbekistonning dunyodagi mavqeining mustahkamlanib borishi, chet el investitsiyalarini jalb etish uchun yaxshi sharoitlarning yaratilishi natijasida

chet el investitsiyalari ishtirokidagi qo‘shma korxonalar soni ko‘payib bormoqda. Ammo, O‘zbekistonda chet el investitsiyalarini mamlakat iqtisodiyotiga jalb qilishning bir qancha muammolari mavjud. Xususan, xorijiy investitsiyalarni joylashishida hududiy nomutanosilik mavjud. Natijada chet el investorlarini hududlar miqyosida jalb etish muvozanatga solinmaganligi saqlanib turibdi. Masalan, faoliyat ko‘rsatayotgan qo‘shma korxonalarning 73,5 foizi Toshkentda joylashgan.

Yuqorida qayd etilgan ishlarni amalga oshirish orqali mamlakatimizda chet ellik investorlar uchun yaratilgan qo‘shimcha imtiyoz va rag‘batlantirishlar amaliy natijalar beradi. Ayni paytda chet el investorlari va ular bilan hamkorlik qilishdan manfaatdor bo‘lgan milliy tadbirkorlarga konsalting xizmatini, advokatlik idoralarini tashkil etish, mahalliy tadbirkorlar uchun xalqaro biznes va tadbirkorlik to‘g‘risidagi ma’lumotlari doimiy va keng bazasini yaratish zarur hisoblanadi.

O‘zbekistonning investitsion siyosati quyidagilarga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak:

- respublika qonunchiligi kamchiliklarini bartaraf etishga;
- davlatning investitsion siyosati noizchilligini tekislashga;
- ortiqcha ishchi kuchiga ega bo‘lgan hududlarga investitsiyalarning ko‘plab to‘planishiga qulay shart-sharoit yaratadigan investitsion muhitni shakllantirishga;
- ijtimoiy masalalarni hal etishga;
- hududlardagi infratuzilmani rivojlantirishga.

Shuningdek, mahalliy davlat hokimiyat organlari xujalik yurituvchi subyektlarga soliq, ishlab chiqarish quvvatlari, bino va inshootlar, kabi masalalarda rag‘batlantiruvchi imtiyozlarni berish orqali o‘z hududlarida investitsion faollikka erishishlari mumkin. Bu tadbirlarning barchasi investitsion muhitni yaxshilanishi hamda investitsiyalarning to‘planishiga olib keladi.

Amerika iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalar kirib kelishiga AQShda valyuta bitimlari borasida jiddiy cheklovlarning mavjud emasligi ham ko‘maklashadi. Umumiy qoidaga ko‘ra, masalan, kreditlarni amalga oshirish yoki olish, foydani to‘lash va kapitalani olib chiqib ketish uchun AQSh moliya organlarining roziligi talab etilmaydi. Shtatlar darajasida xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun ko‘p ishlar qilinadi. Bunday choratadbirlar ro‘yxatida, masalan, xorijiy investorlarni ko‘chmas mulk uchun mahalliy

soliqlardan va foyda solig‘idan ozod qilish eng ko‘p qo‘llaniladi. Ko‘pchilik shtatlar past stavkalar bo‘yicha kreditlar shaklida to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyaviy ko‘maklashishni, xodimlarni o‘qitish va salohiyatli investorlarga boshqacha tarzda ko‘maklashishni taklif etadi. Investitsiya faoliyatining tashkiliy-huquqiy shakllari haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, AQShda xorijiy investitsiyalar aksariyat holatlarda korporativ tashkilot shakllaridan foydalangan holda amalga oshiriladi. Odatda, faqatgina ko‘chmas mulk va tabiiy resurslarga kiritiladigan investitsiyalar bundan mustasno. Bunda kompaniya yoki korporasiya AQSh hududida tashkil etilgan bo‘lishi shart emas. Xorijiy investor kompaniyani o‘z mamlakatida yoki uchinchi mamlakatda tashkil etishi (amerikalik tadbirkorlar aksariyat holatlarda shunday qilishadi) va faoliyatini ushbu kompaniyaning AQShdagi filiali (BRANCH) orqali amalga oshirishi mumkin. Biroq, investitsiyalarning geografik tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, investorlar ko‘pincha AQShda shu’ba korxonalarni emas, balki mavjud Amerika korporasiyalari bilan qo‘shma korxonalarni (JOINT-VENTURE) tashkil etishni afzal ko‘rishadi. AQShda qo‘shma korxonalar:

- ta’sis etish va yangi yuridik shaxsni ro‘yxatdan o‘tkazish yo‘li bilan;
- xorijiy investor tomonidan mavjud Amerika korxonasidagi ulushning xarid qilinishi orqali tashkil etilishi mumkin.

Yuqoridagi holatlardan ko‘rib turganimizdek, bugungi kunda AQSh investitsiya faoliyatini tartibga solish huquqiy tartibotida O‘zbekistonbilan o‘xshashliklari ko‘proq uchraydi. Asosiy farq mamlakatimiz va AQSh huquqiy tizimlarining o‘ziga xos xususiyatlaridadir. O‘zbekiston qonunchiligi Amerika qonunchiligidan farqli o‘laroq, an’anaviy tarzda kontinental (Yevropa) huquq tizimi tamoyillariga asoslanadi. Agar AQSh va umumiy huquq tizimiga ega bo‘lgan boshqa mamlakatlar (Buyuk Britaniya, Kanada, Avstraliya va h.k.) huquqni qo‘llash amaliyotida huquq manbai sifatida sud xulosasi asosiy rolni o‘ynasa, bizda xuddi Germaniya, Fransiya va boshqa kontinental Yevropa mamlakatlarida bo‘lgani kabi, huquqning asosiy manbalari bo‘lib parlamentlar va davlat tomonidan qabul qiinadigan qonunlar, Prezident farmonlari, qarorlar va boshqa me’yoriy hujjatlar xizmat qiladi. Umuman olganda, muayyan ishlar yuzasidan sud qarorlaridagi emas, balki aynan umumiy tartibga soluvchi qonunchilik va qonun osti hujjatlaridagi mavjud institusional normalar huquqni qo‘llash amaliyotida rioya qilinadigan qoidalar hisoblanadi. Biroq, davlat va investor o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning amaliyotiga nisbatan ikkita huquqiy tizimning ushbu o‘ziga xos jihati ko‘pincha muhim ahamiyatga ega

emas. Yuqorida keltirilgan tavsif hamda AQSh va Kanadada xorijiy investitsiyalar tartibotini huquqiy tartibga solishning asosiy belgilari bo‘yicha shuni ta’kidlash mumkinki, xorijiy kapital qo‘yilmalarni qonunchilik yo‘li bilan tartibga solish qoidalarining muhim tarkibiy qismlarini uni ushbu mamlakatlarda va Markaziy Osiyo mamlakatlarida qo‘llash amaliyotida taqqoslash mumkin.

Investitsiya faoliyatini huquqiy tartibga solishni baholashda bir qator muhim mezonlarni ajratish mumkin. Bular davlat tomonidan rasman e’lon qilingan va barqaror investitsiya siyosatining mavjudligi, yaxlit investitsiya qonunchiligining shakllanganligi hamda kapitalni kiritish va olib chiqish tartiblarining ochiqligi yoki cheklanganligi kabi omillarni o‘z ichiga oladi.

Bundan tashqari, investorlarga taqdim etiladigan soliq va bojxona imtiyozlarining mavjudligi, iqtisodiyotning strategik tarmoqlariga milliy va xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni rag‘batlantiruvchi kafolatlarning yaratilishi ham muhim ahamiyatga ega. Xorijiy investorlarning ichki bozorda erkin faoliyat yuritishi uchun taqdim etiladigan rag‘batlantiruvchi omillar, milliy korxonalarga kiritiladigan xorijiy investitsiyalar hajmiga qo‘yilgan cheklovlar ham investitsiya muhiti ochiqligini belgilovchi mezonlar sirasiga kiradi. Shu bilan birga, xorijiy investorlar yoki ularning vakillari mahalliy korxonalar boshqaruv organlarida rahbar lavozimlarni egallash imkoniyatlari ham mamlakat investitsion jozibadorligini belgilovchi omillardan biri hisoblanadi.

Dunyoning rivojlangan davlatlarining, xususan AQSh, Kanada, Yaponiya va G‘arbiy Yevropa mamlakatlarining investitsiya faoliyatiga oid qonunchilik tizimi bilan solishtirilganda, O‘zbekistonning milliy qonunchiligi va huquqni qo‘llash amaliyoti ko‘plab o‘xshash jihatlarga ega. Xorijiy ekspertlar va nufuzli xalqaro nashrlarning baholariga ko‘ra, mamlakatimizning investitsiya sohasidagi zamonaviy qonunchiligi yetakchi davlatlar tajribasiga mos keladi va ayrim jihatlarda ulardan ustunlik ham qiladi.

O‘zbekistonning investitsion siyosati barqaror huquqiy asosga ega bo‘lib, xorijiy va milliy investorlarga qulay sharoit yaratishga qaratilgan. Mamlakatda investorlar uchun keng ko‘lamli kafolatlar va rag‘batlantirish choralari mavjud bo‘lib, ularning moliyaviy manfaatlarini himoya qilishga yo‘naltirilgan. Shu bilan birga, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, iqtisodiyotni liberallashtirish va investorlar uchun yanada ochiq bozor muhitini shakllantirish borasida doimiy islohotlar olib borilmoqda. Kelajakda investitsiya qonunchiligini yanada takomillashtirish va xalqaro tajribaga mos ravishda uni rivojlantirish orqali

mamlakat investitsion jozibadorligini oshirishga erishish mumkin.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. *Investitsiya resurslari deganda nimani tushunasiz?*
2. *O‘zbekiston Respublikasida chet el investitsiyalarini tartibga solish va jalb etish bilan shug‘ullanadigan rasmiy muassasalar qaysilar?*
3. *Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishda qanday usullardan foydalaniladi?*
4. *Sanoati rivojlangan davlatlarda investitsiya faoliyati qanday yo‘nalishlarda olib boriladi?*
5. *Investitsiya faoliyatining asosiy bosqichlari qanday bo‘lib, ularning har biri qanday jarayonlarni o‘z ichiga oladi?*
6. *Investitsiya siyosati milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?*
7. *Investitsiya faoliyatining sub’yektlari va ob’yektlari qanday farqlanadi va ularning har biri qanday rol o‘ynaydi?*
8. *Investitsion muhitning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy omillar bilan qanday bog‘liqligi bor va bu omillar investitsiya faoliyatiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?*

IV BOB. IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY INVESTITSIYALARNING ROLI

4.1. Xorijiy investitsiyalarning mazmun-mohiyati va turlari
4.2. Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish turlari va shakllari
4.3. To‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el investitsiyalarining iqtisodiyotni modernizatsiyalashdagi roli
4.4. Xorijiy investorlarga berilgan imtiyozlar va kafolatlar tizimi

Tayanch so‘z va iboralar: *xorijiy investitsiyalar, kapital investitsiyalar, innovatsion investitsiyalar, ijtimoiy investitsiyalar, investitsiya muhiti, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar, xalqaro investitsiyalar, transmilliy korporatsiyalar, imtiyozlar, kafolatlar.*

4.1. Xorijiy investitsiyalarning mazmun-mohiyati va turlari

Chet el investitsiyalari – bu xorijiy investorlar tomonidan iqtisodiy daromad olish, tadbirkorlik subyektlarini rivojlantirish va turli faoliyat yo‘nalishlarini qo‘llab-quvvatlash maqsadida safarbar etiladigan har xil turdagi resurslardir. Ular moliyaviy mablag‘lar, mulkiy aktivlar, intellektual resurslar, texnologiyalar va boshqa iqtisodiy vositalarni o‘z ichiga oladi. Xorijiy investitsiyalar mamlakat iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, infratuzilmani rivojlantirish hamda ijtimoiy loyihalarni qo‘llab-quvvatlashda muhim rol o‘ynaydi.

Investitsiyalar turli shakllarda amalga oshirilishi mumkin va ularni samarali boshqarish, tahlil qilish hamda rejalashtirish uchun ma’lum mezonlarga asoslanib guruhlashtirish lozim. Xorijiy investitsiyalar quyidagi asosiy turlarga bo‘linadi:

Kapital investitsiyalar – bu real aktivlarga, jumladan sanoat korxonalari, infratuzilma obyektlari, ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarga yo‘naltirilgan mablag‘lar bo‘lib, ular iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiradi va mamlakatning moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Innovatsion investitsiyalar – ilg‘or texnologiyalar, ilmiy tadqiqotlar, startap loyihalar va yangi ishlanmalarni moliyalashtirishga qaratilgan mablag‘lar bo‘lib, ular iqtisodiyotning texnologik rivojlanishiga ko‘maklashadi

va raqobatbardoshlikni oshiradi.

Ijtimoiy investitsiyalar – aholining farovonligini oshirish, ta’lim, sog‘liqni saqlash, ekologik muammolarni hal qilish va ijtimoiy infratuzilmani yaxshilashga qaratilgan investitsiyalar bo‘lib, ular mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Xorijiy investitsiyalar nafaqat iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish vositasi, balki mamlakatning innovatsion va ijtimoiy taraqqiyotini qo‘llab-quvvatlaydigan muhim omil ham hisoblanadi. Ularni samarali boshqarish orqali mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish va global bozorda raqobatbardoshlikni oshirish mumkin.

Xorijiy investitsiyalar ob’ekti bo‘lib milliy iqtisodiyotning barcha sohalarida yangi yaratilgan va modernizatsiya qilingan asosiy vositalar va aylanma mablag‘lar, qimmatli qog‘ozlar, maqsadli pul mablag‘lari depozitlari, ilmiy-texnik mahsulotlar, intellektual boyliklar, mulk huquqi bo‘lishi mumkin. Iqtisodiyoti muttasil o‘sib borishni istagan har qanday davlat o‘z milliy iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun qanday choralar ko‘rish kerak? O‘zbekiston xorijiy investitsiyalarni mamlakatga kiritish uchun barcha shart – sharoitlarga ega. O‘zbekiston xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun bir qator afzalliklarga ham ega. Umuman olganda qulay investitsiya muhitini yaratish davlatimiz iqtisodiy siyosatining markaziy masalalaridan biri bo‘lib hisoblanmoqda. Aytish joizki, xorijiy sarmoyalarni jalb qilmasdan turib biror-bir davlat taraqqiyotga hamda iqtisodiyot rivojiga erisha olgan emas. Shu bois ham bu ish mamlakatimizning iqtisodiy siyosatida ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib kelmoqda. O‘zbekiston Respublikasida bu siyosatni:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish; respublika iqtisodiyotiga kapital mablag‘larni jalb etishni ta’minlovchi huquqiy asos, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni shakllantirish;

- jahon andozalari talablariga javob beradigan texnologiyalarni yetkazib beruvchi hamda iqtisodiyotning zamonaviy tuzilmalarini barpo etishga ko‘maklashuvchi xorijiy sarmoyadorlarga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini muntazam ravishda yuritish;

- mablag‘larni raqobatbardoshli mahsulot ishlab chiqarishni o‘zlashtirish bilan bog‘liq eng muhim ustuvor yo‘nalishlarga sarflash kabi tamoyillar orqali amalga oshirilib kelinmoqda.

Bu borada mamlakatimizdagi mavjud qonunchilik xorijiy samoyadorlarga bir qator kafolat va imtiyozlar berishini ta’minlaydi. Shu o‘rinda xorijiy

investitsiyalarni iqtisodiyotimizda naqadar zarurligini e’tirof etgan holda xorijiy sarmoyadorlar O‘zbekiston Respublikasida olib borilayotgan investitsion siyosatiga, qonun ustuvorligiga eng asosiysi to‘lov qobiliyatiga qodir bo‘lgan kuchli sherik sifatida ishonchlarini qozonish lozim. Buning uchun iqtisodiyotimizga xorijiy investitsiyalarni asosan to‘g‘ridan-to‘g‘ri kapital sarmoyalar ko‘rinishida keng jalb qilinishi uchun huquqiy, ijtimoiy iqtisodiy va boshqa zarur shart-sharoitlarni yaratish, ko‘shma korxonalar tashkil etilishiga ko‘maklashish, shuningdek, investorlar manfaatlari himoya qilinishini takomillashtirish zarur.

Albatta, mamlakatga investitsiya kiritayotgan har bir xorijiy investor uning boy imkoniyatlari bilangina emas, balki avvalambor, respublikada ijtimoiy siyosiy vaziyatning barqarorligi; iqtisodiy taraqqiyot istiqbollarining aniq ravshanligi; respublikada o‘tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning izchilligi; xorijiy sarmoyalar to‘g‘risidagi qonunlarning imtiyozli shartlari to‘g‘ri belgilanganligi bilan ham ularda qiziqish uyg‘otmoqda.

Xorijiy investitsiyalarini jalb etar ekanmiz, ichki jamg‘arma manbalarini safarbar etmasdan va korxonalarning o‘zlari faol investitsiya ishlari bilan shug‘ullanmasdan turib, iqtisodiyot tuzilmasini tubdan o‘zgartirish vazifasini hal qilish qiyin bo‘ladi. Investitsiya siyosatida asosiy e’tibor korxonalarni ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta qurish va texnik qayta qurollantirish uchun mablag‘ qidirib topishni rag‘batlantirishga qaratilmog‘i lozim.

Mamlakat iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilinar ekan, bunda bizning asosiy vazifamiz chet mamlakatlardan keladigan sarmoyalarni ishga solib, xom ashyo yetkazib beradigan mintaqadan tayyor mahsulot chiqaradigan mamlakatga aylantirish orqaligina biz o‘z oldimizga qo‘ygan maqsadga erishgan bo‘lamiz.

Bir davlatdan boshqa davlatga daromad olish uchun yo‘naltirilgan har qanday shakldagi mulkni to‘la qonli xorijiy investitsiya deyishimiz mumkin. Ammo shunday mulk shakllari borki, biz ularni xorijiy investitsiya deya olmaymiz. Masalan, elchixona chet davlat mulki hisoblanadi, yoki xorijiy fuqaro shaxsiy uy sotib olsa bu xorijiy shaxs mulki hisoblanadi, lekin xorijiy investitsiya bo‘la olmaydi.

Xalqaro investitsiyalar – jahon mamlakatlari o‘rtasida harakatda bo‘lgan investitsiyalardir. Investitsiyalarni xorijga chiqarish, ularning mamlakatlar o‘rtasidagi faol harakati zamonaviy jahon xo‘jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ajralib turuvchi xususiyatlariga aylandi.

Investitsiyalarni chetga chiqarish jahon xo‘jaligidagi tovarlarni chetga chiqarish monopoliyasini tugatdi. Hozirgi vaqtda xalqaro investitsiyalarning o‘rtacha-yillik o‘sish sur’ati 30 foizdan oshadi. Bu ko‘rsatkich jahon savdosi o‘sishi sur’atlaridan deyarli 5 marotaba ortiqdir. Xalqaro investitsiyalar o‘zida moddiy boylik barpo etish uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish, pul va tovar shakllarida jamg‘arilgan zahiralarni mujassamlashtiradi. Ushbu investitsiyalar doimiy ravishda mamlakat ichida bir tarmoqdan boshqasiga, hamda davlatlararo harakatda bo‘ladi.

Kompaniyalar va jismoniy shaxslar investitsiya jarayonining ishtirokchilaridir. Ular investitsiya jarayonida ham talab tomonida ham taklif tomonida ishtirok etishlari mumkin. Xorijiy investitsiyalarning ichki investitsiyalardan farqi shundaki, ularda investor boshqa mamlakat fuqarosi bo‘ladi. Iqtisodiy mazmuniga ko‘ra xorijiy investitsiyalar ssuda kapitali (ya’ni qarz va kredit), hamda bevosita va portfel investitsiyalarga bo‘linadi. Investitsiyalar nimaga yo‘naltirilganligi ular qaysi xorijiy investitsiya turiga kirishini belgilaydi.

Xorijiy investitsiyalar qo‘shma korxonalarda o‘z hissasi bilan qatnashib, xorijiy investorlarga to‘liq tegishli bo‘lgan korxonalarni yaratish, xususiylashtirishda qatnashish, xorijiy sheriklar bilan bank tuzish, qimmatbaho qog‘ozlarni sotib olishi, yer va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish huquqiga ega bo‘lishi, erkin iqtisodiy hududlarda faoliyat olib borishlari mumkin.

Mamlakatimizda tarkibiy o‘zgarishlarni izchil amalga oshirishda qulay investitsiya muhitining yaratilgani asosiy omil bo‘lib kelmoqda. Investitsiya muhiti – bu mamlakatdagi investitsiya jarayonlariga ta’sir ko‘rsatuvchi iqtisodiy, siyosiy, me’yoriy-huquqiy, ijtimoiy va boshqa shart-sharoitlar majmuidir.

Xorijiy investitsiyalarga asosan 3 guruh omillar ta’sir ko‘rsatadi:

1. <u>Iqtisodiy omillar</u>: ishlab chiqarishning rivojlanishi va iqtisodiy o‘sish sur’atlarining bir maromda ushlab turilishi; jahon va alohida mamlakatlar iqtisodiyotida chuqur tarkibiy siljishlarning amalga oshirilishi (ayniqsa, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlari va jahon xizmatlar bozori taraqqiyoti ta’siri ostida olib borilishi); ishlab chiqarishni xalqaro ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvining chuqurlashuvi; jahon iqtisodiyotini transmilliylashtirilishini o‘sib borishi (AQSH Transmilliy korporatsiya (TMK)lari xorijiy filiallarining mahsulot ishlab chiqarish hajmi AQSH tovar eksportidan 4 marotaba ortiqdir); ishlab chiqarishning baynalminallashuvi va

integratsiya jarayonlarining chuqurlashib borishi; xalqaro iqtisodiy munosabatlar (XIM)ning faol rivojlanishi va boshq.

2. <u>Siyosiy omillar</u>: kapital eksporti (importi)ni erkinlashtirish (Erkin iqtisodiy hududlar (EIH), offshor hududlari va boshq.); rivojlanayotgan mamlakatlarda industirlashtirish siyosatini olib borish; iqtisodiy islohotlarni olib borish (davlat korxonalarini xususiylashtirish, xususiy sektorni qo‘llab-quvvatlash); bandlik darajasini ushlab turish siyosatini olib borish va boshq.

3) <u>Huquqiy omillar</u>: xorijiy investitsiya qabul qiluvchi mamlakatda xorijiy investitsiyani har tomonlama himoya etishga javob beruvchi qonunlarni amal qilishi; xorijiy investitsiyalarni himoya etilishini kafolatlovchi me’yoriy qonun osti hujjatlarini amal qilishi; sherikchilik asosida investitsiya oqimini ta’minlashni istiqbolli dasturlarini mavjudligi.

Milliy iqtisodiyotda xorijiy investitsiyalar oqimining ob’ektiv o‘zgarishlarga olib keluvchi omillar esa quyidagilardan iborat:

- ✓ xalqaro mehnat, kapital, tajriba, texnologiya, moddiy resurslar ta’minoti va taqsimotini vujudga keltiradi;
- ✓ moliya operatsiyalarining erkinlashuvini va xalqaro kapital ko‘chish oqimini tezlashtirishni ta’minlaydi;
- ✓ millatlararo korporatsiyalarning paydo bo‘lishi asosida xalqaro raqobatning kuchayishiga olib keladi.

Bu omillar o‘z navbatida, iqtisodiy integratsiyani kuchaytiradi, globallashuv jarayonlariga turtki bo‘ladi, raqobat sohasidagi milliy siyosatni xalqaro darajadagi siyosat bilan uyg‘unlashishini talab etadi va bilimlar ko‘lamini kengaytirishga zamin yaratadi. O‘zbekiston ulkan xorijiy investitsiyalar yo‘naltirilayotgan mamlakatlar guruhiga kirish uchun barcha shart-sharoitlarga, xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun bir qator afzalliklarga ega. O‘zbekiston jahon hamjamiyati oldida o‘zining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, dunyo haritasida geografik joylashishi, tabiiy resurslarining tarkibi va zaxirasi, hukumat olib borayotgan iqtisodiy siyosat va boshqalar bilan muhim rol uynaydi.

Hukumatimiz tomonidan xorijiy sarmoyalarni qay darajada jalb etilishi oxir-oqibatda iqtisodiyotimizni kelajagini ko‘p jihatdan aniqlab berishi to‘g‘risidagi g‘oya ilgari suriladi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, hozirgi kunda iqtisodiyotimizning kelgusi holati ko‘p jixatdan biz bugun xorijiy sarmoyalarni qay darajada ko‘proq jalb etishimizga bog‘liq. Bu borada xorijiy sarmoyalarni birinchi navbatda yangi texnologiyalarni joriy etilishiga va yangi quvvatlarni

ishga tushirilishiga qaratilishi ko‘zda tutiladi. Xorijiy sarmoyalarga baho berilganda ularni juda qiyinchilik bilan va uzoq vaqt mobaynida belgilanishi[25], o‘zining yo‘nalishini tanlov asosida o‘zgartirishi hamda tikilgan sarmoyani ko‘paytirishi zarurligini tan olgan holda, mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar ham bo‘lishini, ammo kapital kapitalni ko‘paytirishi, foydali tarzda mablag‘ yig‘ib, undan qo‘shimcha foyda olishi mumkin bo‘lgan maydonni qidirishini, kapital shunchaki harakatsiz yotmasligini ta’kidlash mumkin.

Hozirda har bir jismoniy shaxs tadbirkorlik bilan shug‘ullanishi va shu orqali o‘z boyligiga boylik qo‘shishga intilmoqda. Bu esa o‘z navbatida ularni qo‘llab-quvvatlovchi sarmoyalarni jalb qilish sharoitining yaratilishini talab etadi. Buning uchun eng avvalo sarmoyadorniig mamlakatda mavjud siyosiy barqarorlikka, davlatda qabul qilingan qonunlar, huquqiy me’yorlar har bir kapital egasi olishi mumkin bo‘lgan foyda (daromad)ni kafolatlashi mumkinligiga ishonch hosil qilishiga bog‘liq. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar kiritilayotgan mintaqadagi imkoniyatlar, malakali ishchi kuchi mavjudligi, resurslar narx-navosi, xizmat ko‘rsatish infratuzilmasining rivojlanish holati va istiqboli hamda jozibali loyihalarni mavjudligi investorlar qiziqishini yanada orttiradi.

Investitsiya faoliyatini tartibga solish huquqiy nuqtai nazaridan, turli mulkdorlar o‘rtasida moddiy va nomoddiy aktivlarni takror ishlab chiqarish xususidagi o‘ziga xos, murakkab, ijtimoiy zarur iqtisodiy (investitsiya) munosabatlarini shakllantirish me’yorlarini nazarda tutadi. Investitsiya jarayonining barcha sub’ektlari – xorijiy investorlardan boshlab, davlat, yuridik va jismoniy, shu jumladan chet ellik shaxslar bu munosabatlarning ishtirokchilariga aylanadilar.

Hududlarda xorijiy investitsiya va kreditlarning jozibadorligini o‘zgarishini statistik baholashda hamda uning monitoringini olib borish bo‘yicha adabiyotlarda turli yondashuvlar mavjud: indikativ; riskli (ekspert); SWOT, omiliy va hokazo. Indikativ yondashuv investitsion bozorlarni ifodalovchi makroiqtisodiy va hududiy ko‘rsatkichlar dinamikasiga asoslanadi. Mamlakat hamda hududning xorijiy investitsiya va kreditlarning jozibadorligini xarakterlashda aholi soni va tarkibi dinamikasi, YaIM (YaHM), sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilish mahsulotlari hajmi va o‘zgarish sur’atlari, asosiy kapitalga kiritilgan investitsiya hajmi, chet el investitsiya va kreditlari hajmi hamda ularning o‘zgarish sur’atlari, aholi jon boshiga va iqtisodiyotda band bo‘lgan bir

[25] Lorens Dj. Gitman, Maykl D. Djonk. Osnovi investirovaniya. -M.: Delo, 2007, s.10.

kishiga to‘g‘ri kelishi kabi iqtisodiy ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin.

Rossiya, Xitoy, Germaniya va Janubiy Koreyaning ishbilarmonlari O‘zbekiston iqtisodiyotiga eng ko‘p sarmoya kiritgan bo‘lib, investitsiya kiritgan davlatlarning umumiy soni 37 tani tashkil etdi. Ular uchun elektrotexnika, charm-poyabzal va kimyo sanoati eng jozibali bo‘ldi. O‘sish ko‘rsatkichlari neft-gaz sanoati va qurilish materiallari ishlab chiqarishda kuzatildi.

2019-yil 28-yanvarda O‘zbekiston Respublikasi investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi huzuridagi xorijiy investitsiyalarni jalb etish agentligi faoliyatini tashkil etildi va quyidagilar O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi huzuridagi Xorijiy investitsiyalarni jalb etish agentligining asosiy vazifalari va faoliyati yo‘nalishlari etib belgilansin:

- mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik manfaatlarini hisobga olgan holda respublika iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb etishga, xorijiy investorlar uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan yagona davlat investitsiya siyosatini amalga oshirishda ishtirok etish;
- xorijiy investorlarni axborot bilan, huquqiy va boshqa tomondan qo‘llab-quvvatlash, shuningdek davlat organlari va tashkilotlari, mahalliy tadbirkorlar bilan investitsiya faoliyati sohasida o‘zaro hamkorlikni tashkil etishda ularga ko‘maklashish;
- xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi istiqbolli va amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalari ma’lumotlarining axborot bazasini shakllantirish va yuritish, ularning amalga oshirilish holati ustidan doimiy monitoring olib borish;
- respublikaning iqtisodiy, resurs va investitsion salohiyatini keng targ‘ib qilish va ilgari surishni, yaratilgan qulay shart-sharoitlar, xorijiy investorlarga beriladigan imtiyozlar, afzalliklar haqida chet el ishbilarmon doiralari orasida, shu jumladan, ommaviy axborot vositalari orqali tushuntirish ishlari olib borishni tashkil etish.

4.2. Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish turlari va shakllari

Iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida xorijiy investitsiyalarni jalb qilish siyosati mavjud moliyaviy resurslar, vaqt va imkoniyatlardan eng samarali foydalanishni ta’minlashga qaratilgan. Ushbu siyosat investitsiyalarni oqilona taqsimlash, mavjud sharoit va xavflarni hisobga

olgan holda iqtisodiy resurslarni optimal joylashtirish orqali milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, u mamlakatning jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvini jadallashtirish, chet el investitsiyalarining jalb qilinishini rag‘batlantirish hamda ularni ustuvor tarmoqlarga yo‘naltirish orqali iqtisodiy o‘sish sur’atlarini oshirish va investitsiyalardan maksimal darajada samarali foydalanishni ta’minlashga yo‘naltirilgan.

Tarkibiy tuzilishiga ko‘ra investitsiyalar yalpi va sof investitsiyalarga ajratiladi. Yalpi investitsiyalar – bu ishlab chiqarish vositalarining iste’mol qilingan qismini qoplash hamda ularni qo‘shimcha o‘sishi maqsadida ishlab chiqarish jamg‘armalari va aholi mablag‘lari qo‘yilmalaridir. Boshqacha so‘z bilan aytganda, yalpi investitsiyalar o‘z ichiga amortizasiya va sof investitsiyalarni oladi. Sof investitsiyalarni aniqlash uchun yalpi investitsiyalardan amortizasiya ajratmalari chiqarib tashlanadi. Yalpi investitsiyalar va amortizasiya o‘rtasidagi nisbatga qarab iqtisodiyotning ahvoli qanday ekanligini, ya’ni yuksalish, yo turg‘unlik yoki pasayish davrini boshidan kechirayotganligini aniqlash mumkin. Agarda, yalpi investitsiyalar amortizasiyadan ortiq, ya’ni sof investitsiya yuqori bo‘lsa, iqtisodiyot yuksalishda bo‘ladi, chunki uning ishlab chiqarish quvvatlari o‘sadi. Yalpi investitsiya va amortizasiya bir-biriga teng bo‘lgan chog‘da iqtisodiyotda turg‘unlik holati vujudga kelishi mumkin. Bu vaziyatda sof investitsiyalar nolga teng bo‘lib, iqtisodiyotda shu-yili qancha kapital iste’mol qilingan bo‘lsa, uni qoplash uchun shuncha kapital qo‘yilmalar kerak bo‘ladi.

Iqtisodiy faollikning pasayishi kuzatilayotgan sharoitda yalpi investitsiyalar hajmining amortizasiya darajasidan past bo‘lishi iqtisodiyotning zaiflashayotganini ko‘rsatadi. Bunday vaziyatda ishlab chiqarilgan kapital miqdori iste’mol qilingan kapital hajmidan kam bo‘lib, bu holat sof investitsiyalar saldosining manfiy bo‘lishiga olib keladi. Sof investitsiyalar kamayishi esa iqtisodiyotda mavjud ishlab chiqarish quvvatlarining qisqarishiga sabab bo‘ladi. Natijada,-yil oxiriga kelib kapital hajmi-yil boshidagi darajaga nisbatan pasayadi, bu esa iqtisodiy o‘sish sur’atlarini sekinlashtiradi yoki turg‘unlikka olib kelishi mumkin.

Shu bilan birga, investitsiyalarni xorijga yo‘naltirish va ularning davlatlararo harakati zamonaviy jahon iqtisodiyotining ajralmas xususiyatlaridan biriga aylangan. Investitsiyalarning global miqyosda erkin harakati milliy iqtisodiyotlarning o‘zaro bog‘liqligini kuchaytiradi va xalqaro iqtisodiy munosabatlarni yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Xorijiy

investitsiyalarni jalb qilish va ularni strategik yo‘nalishlarga yo‘naltirish xalqaro bozorning dinamikasini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Investitsiyalarni chetga chiqarish jarayoni esa jahon xo‘jaligidagi ilgari mavjud bo‘lgan tovar eksporti monopoliyasining barham topishiga sabab bo‘ldi. Hozirgi kunda xalqaro investitsiyalarning o‘rtacha-yillik o‘sish sur’ati 30 foizdan oshib ketgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich jahon savdosining o‘sish sur’atidan taxminan besh baravar yuqoridir.

Xalqaro investitsiyalar o‘zida moddiy boyliklarni yaratish uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish resurslari, moliyaviy mablag‘lar hamda tovar shaklida jamg‘arilgan kapital zahiralarini mujassamlashtiradi. Ushbu investitsiyalar doimiy ravishda iqtisodiyotning turli sohalari o‘rtasida harakatlanib, mamlakat ichida bir tarmoqdan boshqasiga yoki davlatlararo oqibotda taqsimlanadi. Bunday kapital harakati mamlakat iqtisodiy salohiyatining oshishiga hissa qo‘shadi va uning global iqtisodiy tizimga integratsiyalashuv jarayonini tezlashtiradi.

O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Ushbu siyosat iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish, mavjud moliyaviy va tabiiy resurslardan samarali foydalanish, shuningdek, milliy iqtisodiyotni jahon xo‘jaligiga yanada chuqur integratsiyalashuvini ta’minlashga qaratilgan. Investitsiyalarning oqilona taqsimlanishi orqali milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, ustuvor sohalarga sarmoyalarni jalb qilish va ularning samarali ishlatilishini ta’minlash rejalashtirilgan.

Bundan tashqari, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlari iqtisodiyotni liberallashtirish, ishbilarmonlik muhitini yaxshilash hamda xalqaro biznes vakillarining O‘zbekistonda o‘z faoliyatini olib borishi uchun qulay sharoitlarni yaratishga qaratilgan. Shu jihatdan, xorijiy sarmoyadorlarni jalb qilish bo‘yicha olib borilayotgan siyosat faqat kapital oqimlarini oshirishga emas, balki ilg‘or texnologiyalarni jalb qilish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va umuman iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishga xizmat qiladi.

Investitsiyalarni amalga oshirish shakllari quyidagilardan iborat:

- yuridik shaxslarni tashkil etish yoki ularning ustav fondlarida (ustav kapitallarida) ulushli tarzda, shu jumladan mol-mulk va aksiyalar (ulushlar) sotib olish yo‘li bilan ishtirok etish;
- O‘zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan

qimmatli qog‘ozlarni, jumladan qarz majburiyatlarini olish;

- konsessiyalarni olish, shu jumladan tabiiy resurslarni qidirish, o‘zlashtirish, qazib olish yoki ulardan foydalanishga doir konsessiyalarni olish, shuningdek mahsulot taqsimotiga oid bitimlarda ishtirok etish;
- mulk huquqini, shu jumladan intellektual mulk obyektlariga bo‘lgan mulk huquqini, mualliflik huquqlarini, patentlar, tovar belgilari, foydali modellar, sanoat namunalari, firma nomlari va nou-xau, ishchanlik obro‘sini (gudvillni) olish;
- yer uchastkalariga bo‘lgan huquqlarni, boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqlarini olish.

O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilish siyosati mavjud mablag‘lardan, vaqtdan va imkoniyatlardan samarali foydalanishga, mavjud shart-sharoitlardan kelib chiqib boyliklarni samarali joylashtirishga va shu yo‘l bilan respublika iqtisodiyotini ko‘tarishga, uning jahon iqtisodiy tizimiga qo‘shilishiga, rag‘batlantirish yo‘li bilan investitsiyalarni iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga jalb qilishga hamda ulardan samarali foydalanishga qaratilgan. Bugungi kunda xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning bir qancha shakllari mavjud (4.1–rasmga qaralsin). Chizmada aks ettirilgan xorijiy investitsiyalarni jalb qilish shakllarini quyida alohida ko‘rib chiqish muhimdir.

4.1 – rasm. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish shakllari

Qo‘shma korxonalar tashkil etish orqali xorijiy investitsiyalarni jalb qilish

keng tarqalgan shakllaridan biri hamkorlikda qo‘shma korxonalarni tashkil etishdir. O‘zbekiston Respublikasida qo‘shma korxona deganda, ustav kapitalining kamida 30 foiz xorijiy investorlarga tegishli bo‘lgan va xorijiy investor faqat yuridik shaxs bo‘lgan, nizom kapitalining eng kam miqdori 150 ming AQSH dollariga teng bo‘lgan ekvivalent summani tashkil etgan korxonalarga aytiladi. Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxona nizom jamg‘armasining 150 ming AQSH dollaridan kam bo‘lmasligi sifatsiz mahsulotlarining oldi-sotdisi va ularni respublikaga import qilish ishlari bilan shug‘ullanishga ixtisoslashgan kichik qo‘shma korxonalarning keragidan ortiqcha kirib kelishining oldini olish maqsadida belgilangan. Xorijiy korxonalarni tashkil etish orqali chet el investitsiyalarini jalb qilish bugungi kunda kengayib bormoqda. O‘zbekistonda xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar iqtisodiyotning turli sohalarida tashkil etilishi mumkin. Yirik xorijiy kompaniya va korxonalar o‘z mol-mulklari bir qismini ajratib, shu’ba korxonalar ochishi mumkin. Bunday shu’ba korxonalarga ham qo‘shma korxonalarga qo‘yilgan talablar belgilangan. Ikki yoki uchdan ortiq davlat yoki korxonalar o‘z kapitallarini jamlagan holda xalqaro tashkilotlar tashkil etishi mumkin.

Xorijiy sarmoyador ishtirokida korxona tashkil etish uchun quyidagi vazifalar amalga oshirilishi zarur:

- muassis hujjatlari paketini ishlab chiqish yoki amaldagi korxona hujjatlariga o‘zgartishlar kiritish (agarda investitsiya amaldagi korxonaga jalb qilinayotgan bo‘lsa);
- firma nomini zahiraga olib qo‘yish;
- muassis hujjatlarining notarial ishonchnomasi;
- yuridik shaxsning davlat ro‘yxatidan o‘tganligi (qayta o‘tganligi);
- asosiy muhr va burchak shtampni tayyorlash (agar talab etilsa);
- bank xizmatini ko‘rsatish bo‘yicha shartnoma tuzish va bank hisob raqamlarini ochish (endi tuzilayotgan korxonalar uchun).

Konsessiya shartnomalari - bu tabiiy boyliklarni, ayrim foydali qazilmalarni qazib olish va o‘zlashtirish uchun tuzilgan shartnomalardir.

Lizing shartnomasi chet el investitsiyalari ishtirokida asbob – uskunalarni, texnika - texnologiyalarni uzoq muddatga ijaraga olishdir.

Tenderlar – bu tanlov asosida investorlarning investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga jalb etilishidir.

Erkin iqtisodiy hudud – bu ma’lum hududda chet el investitsiyalari

erkin kirib kelishi va ularga nisbatan qator imtiyozlar belgilangan hududdir. O‘zbekiston Respublikasining "Erkin iqtisodiyot hududlar to‘g‘risida"gi Qonunida erkin iqtisodiy hududga quyidagicha ta’rif berilgan: "Erkin iqtisodiy hududlar – mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma’muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo‘lgan maxsus ajratilgan hududdir". Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish jarayonida davlat qo‘llab-quvvatlovchi, rag‘batlantiruvchi hamda nazorat qiluvchi sifatida bosh islohotchi bo‘lishi lozim. Davlatning bosh islohotchi sifatida qatnashishi xorijiy tajribasida aniq namoyon bo‘ladi, masalan, Xitoy hukumati 1 dollar chet el investitsiyalarini jalb etish uchun 4 dollar o‘z mablag‘larini safarbar etgan. Natijada, milliy va asosan, xorijiy investorlar hududlarga investitsiyalar kirita boshlagan, bu esa o‘z navbatida, mamlakat iqtisodiyotini rivoji uchun poydevor bo‘lib xizmat qildi.

Rivojlangan mamlakatlar xalqaro kapital harakatini, asosan, kapital eksporti-importini milliy va xalqaro darajada rag‘batlantirish orqali amalga oshiradilar. Kapitalning qarzlar, portfel investitsiyalar va boshqalar shaklida harakat qilishi borasidagi davlat siyosati uning harakatidagi barcha cheklashlarni olib tashlash maqsadida olib boriladi. Barcha xorijiy investitsiyalargarga nisbatan davlat har qanday cheklashlarni amalga oshirish huquqini o‘z zimmasida qoldiradi, chunki bu milliy iqtisodiy havfsizlik bilan bog‘liq. Shunisi harakterliki, kapitalni chetga chiqarish uni jalb qilishga nisbatan kam darajada tartibga solinib turiladi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish uchun katta hajmdagi investitsiyalar zarur bo‘ladi. Investitsiyalarni esa moliya bozori va qimmatli qog‘ozlar bozori orqali olib kelish mumkin. Shuning uchun ham mamlakatning iqtisodiy o‘sishida moliya bozori va qimmatli qog‘ozlarning roli nihoyatda kattadir.

Moliya bozori hamda zamonaviy moliyaviy infratuzilmaning rivojlanishi innovatsion rivojlanish yo‘liga o‘tishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Faqat shunday sharoitdagina investitsiya faoliyatini faollashtirish va investitsiya oqimlarini ishlab chiqarish, so‘ngra esa yuqori texnologiyalar sohasiga qayta yo‘naltirish mumkin bo‘ladi. Zamonaviy moliya bozorlarining asosiy unsurlarini yaratmasdan turib, iqtisodiy o‘sish asosiy omillaridan biri hisoblangan to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarning kirishiga erishib bo‘lmaydi.

Moliya bozori yordamida iqtisodiyotda pul mablag‘lari harakati ta’minlanadi, shuningdek, moliya resurslarini beto‘xtov shakllantirish, ulardan samarali foydalanish va sarmoyalash amalga oshiriladi. U investitsiyaga aylanayotgan pulning xo‘jalikning turli sohalari o‘rtasida erkin ko‘chib yurishi, moliya resurslaridan erkin va oqilona foydalanishni ta’minlaydi.

O‘z navbatida, pulning kapital sifatida ishlab chiqarishga safarbar etilishi iqtisodiy salohiyatni kuchaytiradi, innovatsiyalar, fan-texnika taraqqiyotini jadallashtiradi va shu asosda xalq farovonligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

4.3. To‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el investitsiyalarining iqtisodiyotni modernizatsiyalashdagi roli

Har bir davlat o‘z iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish va modernizatsiya qilish jarayonida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (TTXI) ning ulushini oshirish va ularning samarali boshqarilishini ta’minlashga alohida e’tibor qaratadi. TTXI iqtisodiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri bo‘lib, ular nafaqat iqtisodiy o‘sishga hissa qo‘shadi, balki xorijiy mamlakatlarning iqtisodiy va siyosiy jarayonlariga ham ta’sir ko‘rsatish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu investitsiyalar xususiy sektor yoki davlat sarmoyalari shaklida bo‘lishi mumkin.

Amaliyotda xorijiy investitsiyalarning asosiy qismi xususiy sarmoyalar hisoblanadi, biroq ularning yo‘nalishi, hajmi va ta’sir doirasi investitsiya qiluvchi mamlakatning siyosiy qarorlariga bog‘liq holda shakllanadi. Shu sababli, TTXI ko‘pincha xalqaro iqtisodiy hamkorlik va tashqi siyosat yuritish jarayonlarida muhim strategik vosita sifatida qo‘llaniladi.

Mazkur investitsiyalar kapitalni joylashtirish shakli sifatida qaralib, investorning qimmatli qog‘ozlarga, mulkka yoki korxonalarga bevosita egalik qilish huquqini bildiradi. Bunda kapital qo‘yuvchi davlat yoki uning xo‘jalik yurituvchi sub’ektlari tomonidan o‘z investitsiyalarini kapital qabul qiluvchi davlat iqtisodiy tizimiga yo‘naltirish jarayoni amalga oshiriladi. Bu esa nafaqat investitsiyalar oqimini oshirish, balki texnologiyalar transferi, yangi ish o‘rinlarini yaratish va ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish orqali mahalliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiya bu transchegaraviy investitsiyalarning shunday turiki, unda bir iqtisodiyotdagi rezident boshqa iqtisodiyotdagi rezident korxonaga investitsiya kiritishi uning boshqaruvini nazorat qilish yoki unga salmoqli ta’sir ko‘rsatish imkoniyatini beradi. Bunda

boshqaruvni nazorat qilish uchun korxonaning kamida 50 foiz ovoz berish huquqi, unga salmoqli ta’sir ko‘rsatish uchun esa 10-50 foiz ovoz berish huquqi talab qilinadi. BMTning Savdo va rivojlanish tashkilotining 1999-yildagi Jahon investitsiya hisobotida aytilishicha esa TTXI bu bir iqtisodiyotdagi rezident birlikning (xorijiy investor yoki bosh korxona) boshqa iqtisodiyotdagi rezident korxonaga uzoq muddatli aloqa, davomli manfaat va nazoratni ko‘zlab kiritgan investitsiyasidir.

TTXIni investor mamlakat nuqtai nazardan gorizontal, vertikal va konglomerativ turlarga ajratish mumkin. Gorizontal TTXI xorijiy mamlakatda o‘z mamlakatida ishlab chiqaradigan mahsulotlar turi bilan bir xil mahsulot ishlab chiqarish uchun yo‘naltirilgan investitsiyalardir. Shu sababli gorizontal TTXI uchun mahsulot differensiatsiyasi bozor tuzilmasining muhim elementi sifatida qaraladi. Boshqacha aytganda, gorizontal TTXI monopolistik yoki oligopolistik ustunliklardan yanada to‘liqroq foydalanish uchun amalga oshiriladi. Bu ayniqsa, monopolistik ustunliklardan mahalliy bozorlarda foydalanish monopoliyaga qarshi qonunlarga zid kelib qolgan holatlarda ayni muddaodir. Vertikal TTXI esa chet eldagi xom ashyo materiallardan foydalanish yoki distribyuterlik savdo shoxobchalari orqali iste’molchilarga yaqinlashish maqsadida amalga oshiriladi. Bunda turli mamlakatlar ishlab chiqarishning turli bosqichlari yoki omillari bilan qatnashadi. Masalan, uzoq vaqt mobaynida AQSH avtomobil ishlab chiqaruvchilari Yaponiya avtomobil bozoriga kirishda qiyinchiliklarga duch kelganlar. Chunki Yaponiyalik avtomobil dillerlari o‘z ishlab chiqaruvchilari bilan yaqin biznes aloqalariga kirishgan va bu xorijiy avtomobillarga nisbatan qarshilikni tug‘dirayotgan edi. AQSH avtomobil dillerlari bu to‘siqni yengib o‘tish uchun Yaponiyada o‘z mahsulotlarini sotishda o‘z dillerlik tarmoqlarini ochishga kirishganlar.

Konglomerativ TTXI esa o‘z ichiga gorizontal va vertikal TTXI qamrab oladi. Resipiyent mamlakat nuqtai nazardan esa TTXIni import o‘rnini bosuvchi, eksportni rag‘batlantiruvchi va davlat tashabbusi ostidagi turlarga ajratish mumkin. Import o‘rnini bosuvchi TTXI muayyan mamlakatda ushbu mamlakat avval import qilgan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun kiritilgan investitsiyalar hisoblanadi va bu mazkur mamlakatning o‘sha mahsulot bo‘yicha importini qisqarishiga va investor mamlakatning esa eksportini kamayishiga olib keladi. Bu turdagi TTXIni rag‘batlantiruvchi asosiy omillar qabul qiluvchi mamlakat bozori hajmining kattaligi, transportatsiya harajatlari va savdo to‘siqlarining mavjudligidir. Eksportni rag‘batlantiruvchi TTXI esa

resipiyent mamlakatning investor mamlakat va TMK filiallari joylashgan mamlakatlarga xom ashyo materiallar va oraliq mahsulotlar eksportini rag‘batlantiradi. Chunki bu turdagi TTXI maqsadi ishlab chiqarish uchun yangi manbalar va omillar izlab topishdir. Davlat tashabbusi ostidagi TTXI turiga hukumat to‘lov balansidagi defitsitni yo‘qotish maqsadida xorijiy investorlarga turli imtiyozlar taklif qilish jarayonida jalb qilingan investitsiyalar kiradi.

TTXIni ekspansiyaviy (expansionary “egallovchi”) va himoyaviy (defensive) turlarga ajratish mumkin. Chen va Kuning (Chen and Ku 2000) fikriga ko‘ra ekspansiyaviy TTXI resipiyent mamlakatda investor firma ustunliklaridan foydalanishni ko‘zda tutadi. Bunday turdagi TTXI investor korxonaning ichki va tashqi savdosining o‘sishiga yordam beradi. Himoyaviy TTXI esa qabul qiluvchi mamlakatda mavjud arzon ishchi kuchidan foydalanib ishlab chiqarish harajatlarini kamaytirishni maqsad qilib qo‘yadi. Chen (Chen, 1999) empirik tadqiqotlariga ko‘ra ekspansiyaviy TTXIga eng ko‘p ta’sir qiladigan omillar firma hajmi, ilmiy-texnik salohiyati, rentabellik va texnologiya kabilar hisoblanadi. Himoyaviy TTXIga esa ishlab chiqarish harajatlarini kamaytirish bilan bog‘liq motivlar salmoqli ta’sir ko‘rsatadi.

TTXI uch xil shaklga ega bo‘lishi mumkin: grinfild (noldan boshlanuvchi) investitsiyalar, transchegaraviy birlashish va yutib yuborishlar va qo‘shma korxonalar. **Grinfild** investitsiyalar investor firma resipiyent mamlakat hududida yangi ishlab chiqarish faoliyatini boshlash bilan amalga oshiriladi. Bu esa investitsiya qabul qiluvchi mamlakat uchun yangi ish o‘rinlarini yaratishi va ishlab chiqarishda yangi qo‘shilgan qiymatni shakllantirgani sababli ma’qul hisoblanadi.

Agar xorijiy investor yangi korxona ochmasdan mavjud korxonani sotib olib undagi ishlab chiqarish texnika va texnologiyasini, ishchilarini va butun jarayonni deyarli butunlay yangilasa bunday TTXI **“braunfild investitsiyalar”** deyiladi. Bunday TTXI turi asosan o‘tish iqtisodiyoti mamlakatlarida ko‘p kuzatilgan. TTXIning korxonalarning xalqaro darajada o‘zaro birlashishi va yutib yuborishi natijasida kelib chiqadi. TTXIning bu turi xorijiy investorlar uchun grinfild investitsiyalarga qaraganda bir qancha ustunliklarga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, muvaffaqiyatsizlikka uchragan investitsiya loyihalari odatda investor uchun arzonga tushadi va investorning bozorga qisqa muddatda kirib olishini ta’minlaydi.

Ko‘pchilik rivojlanayotgan va o‘tish iqtisodiyoti mamlakatlarida TTXI asosan resurs izlovchi harakterga ega bo‘ladi. Bu turdagi investitsiyalar uchun

rag‘batlantiruvchi omillar sifatida resipiyent mamlakatlarning xom-ashyo va mehnat resurslariga boyligini keltirish mumkin. Ushbu mamlakatlarda neft, gaz, mineral moddalar, metallar kabi tabiiy boyliklarning ko‘pligi va arzonligi hamda arzon ishchi kuchi mavjudligi resurs izlovchi investitsiyalar jalb qilishni rag‘batlantiradi. Bunday turdagi investitsiyalash natijasida ishlab chiqarilgan mahsulotlar esa asosan eksport qilinadi.

Bozor izlovchi TTXI esa muayyan mamlakat yoki mintaqa iste’mol bozorlarini egallashni maqsad qilib qo‘yadi. Bu turdagi investitsiyalarni kirituvchi korxonalar odatda o‘z mahsulotlariga bo‘lgan joriy yoki kelgusi talabga javoban uy xo‘jaliklari uchun zarur iste’mol va sanoat mahsulotlarini ishlab chiqaradi. Bozor izlovchi TTXI ko‘pincha himoyalovchi harakterga ega bo‘lib, korxonalar tomonidan qabul qiluvchi mamlakatdagi import to‘siqlarini aylanib o‘tish maqsadida amalga oshiriladi. Bu turdagi investitsiyalar olib kiruvchi investor uchun resipiyent mamlakatdagi liberal savdo siyosati muhim ahamiyat kasb etadi.

Samara izlovchi TTXI harajatlar past bo‘lgan resipiyent mamlakatdagi arzonchilikdan foydalanish uchun amalga oshiriladi. Ishlab chiqarish harajatlarining kamayishi esa investor korxonalar samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Masalan, kredit karta kompaniyasining AQShlik mijozlar uchun Hindistonda chaqiruv (qo‘ng‘iroq qilish) markazini ochishi ishchilar uchun harajatlarni kamaytiradi va samara izlovchi TTXI sifatida e’tirof etiladi.

Strategik vosita izlovchi TTXI qachonki korxonalar o‘zlarining uzoq muddatli strategik maqsadlarini amalga oshirish uchun xorijiy mamlakatga investitsiya kiritganda yuzaga keladi. Masalan, o‘zaro manfaatli ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik ishlarini hamkorlikda amalga oshirish uchun transmilliy korxona chet el mamlakatidagi boshqa korxona bilan birlashma shakllantirishi mumkin.

TTXIni ularni rag‘batlantiruvchi omillar bo‘yicha yuqoridagidek resurs, bozor, samara va strategik vosita izlovchi turlarga bo‘linishi J.Danning nazariyalariga asoslanadi. Xalqaro iqtisodiyotda turli xil nazariyalar qo‘llanilmoqda, ularning yordamida moliyaviy jarayonlarni tushuntirish mumkin. To‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita investitsiyalar bunday nazariyalar asosida ko‘rib chiqiladi:

1. Bozorning nomukammalligi nazariyasi. Investorlar sarmoyani yanada samarali ishlatish imkoniyatini beradigan bozor kamchiliklari bilan izlashga

asoslangan. Bunday «bo‘shliqlar» savdo siyosati, ishlab chiqarish va qonunchilikka bog‘liq.

2. Oligopolistik himoya nazariyasi. Bu kapital harakatining bozor rahbari tomonidan belgilanadiganligini ko‘rsatadi.

3. "Uchayotgan g‘ozlar" nazariyasi. Ushbu modeldagi ishlab chiquvchi siz eksportchiga tovarlar import qiluvchisidan borishingiz mumkinligini ko‘rsatadi. U sanoatni rivojlantirishning uch bosqichini belgilab oldi: mahsulotni import shaklida bozorga kiritish, ichki va tashqi talabni qondiradigan investitsiyalar natijasida yangi filiallar va kompaniyalarning ochilishi, bu esa importerni eksport qiluvchi qiladi.

Endi esa TTXI bo‘yicha asosiy nazariyalar kelib chiqishiga e’tiborni qaratamiz. R.Vernon xalqaro tovar ishlab chiqarish nazariyasida TTXI va xalqaro savdo o‘rtasidagi munosabat, tovarning hayotiy sikli kabi muammolarga e’tiborni qaratadi. Ushbu nazariyada muallif xalqaro savdo, ishlab chiqarish va butun tarmoqlarning ko‘chish sabablari kabi xalqaro iqtisodiy munosabatlar elementlarini marketing nazariyasi (tovarning hayotiy sikli egri chizig‘i) bilan birlashtiradi.

Transmilliy kompaniyalar va sust raqobat nazariyasi doirasida esa kanadalik iqtisodchi Stiven Xaymer o‘z tadqiqotlarida transmilliy kompaniyalar (TMK) raqobatdoshligi va ularning xalqaro faoliyatini tahlil qilgan. Xorijiy investorlar uchun chet elga ishlab chiqarish investitsiyalarini kiritish ichki bozorda ishlab chiqarishni tashkil etishdan ko‘ra ko‘proq risklar va harajatlarni keltirib chiqaradi.Ammo ular xorijiy bozorlardagi raqobatning nomukammalligi va sustligidan foydalanadilar.

F.T.Nikkerbokker Oligopoliya va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar nazariyasida oligopolistik tuzilmalar va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar o‘rtasidagi munosabatni tadqiq qildi. Uning 20-yil mobaynida 187 ta Amerika kompaniyalarining xalqaro faoliyatini o‘rganish natijasi shuni ko‘rsatdiki, oligopolistik tarmoqlarda milliy raqobatchilar beixtiyor bozor yetakchilari orqasidan ergashadilar. Bu ergashish strategiyasi 45 foiz holatda birinchi investitsiyalash vaqtidan boshlab 3-yil davomida kuzatilgan, 75 foiz holatda esa 7-yil davomida kuzatilgan. X.Grem ushbu modelni Yevropa transmilliy kompaniyalari investitsiya faoliyati harakterini tushuntirish orqali yanada takomillashtirdi. Uning aniqlashicha, ushbu korporatsiyalarning maqsadi AQShdagi o‘zlarining yevropalik raqobatchilari bilan kurashish emas, balki Yevropadagi Amerika kompaniyalari strategiyalariga qarshilik ko‘rsatish

bo‘lgan.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar va millatlarning raqobat ustunliklari nazariyasida M.Porter to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiya qabul qiluvchi mamlakatlar raqobatdoshligini tahlil qilib TTXI va raqobatdoshlik o‘rtasidagi bog‘lanishni o‘rgandi. U o‘nta sanoati rivojlangan mamlakatlardagi ularning eksportida asosiy o‘rin egallovchi yuzdan ortiq tarmoqlar raqobatdoshligini tadqiq qildi. Muallif transmilliy kompaniyalar va resipiyent mamlakatlarning raqobat ustunliklari o‘rtasidagi dinamik ta’sirlashuvni ko‘rsatadi.

TTXI mamlakatimiz iqtisodiyotini modernizatsiyalash va uning barqaror o‘sishini ta’minlash omili ekan, ushbu sohada olib borilayotgan tadqiqotlar uchun muhim ahamiyat kasb etadigan unga oid nazariy asoslarning takomillashtirilishi va rivojlantirilishi asosiy vazifalardan biri bo‘lib qolaveradi.

Investitsiyalar korxonalarni zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan qurollantirish, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishning ilg‘or usullarini joriy ettirish, fan-texnika yutuqlarini hamda inson kapitali imkoniyatlarini tiklashning asosiy vositasi bo‘lib hisoblanadi. Investitsiyani qabul qilgan tomon o‘z vaqtida yangi korxonalar bunyod etadi, mavjudlarini texnik va texnologik jihatdan qayta quradi, raqobatdosh tovarlar ishlab chiqaradi, bu o‘z navbatida yangi ish o‘rinlarini vujudga yaratilishiga imkon yaratadi. Aytish joizki, hozirgi sharoitda investitsiyaning davlatimiz va korxonalar rivojida tutgan o‘rni, mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiya va rekonstruksiya qilish, texnik va texnologik yangilash, raqobatdosh tovarlar ishlab chiqarishdagi roli benihoya kattadir. Uning zamirida juda katta ma’no va mazmun mujassamlashgan. Hozirda iqtisodiy o‘sishni va yangi ish o‘rinlarini yaratish investitsiyalarsiz amalga oshirib bo‘lmaydi.

Ishlab chiqarishda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish va uni intensiv rivojlantirish ko‘p jihatdan investitsiyalarga bog‘liq bo‘ladi. Hattoki milliy iqtisodiyotni zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan ta’minlash va mamlakatimizning eksport salohiyatini yanada oshirishni sarmoyalarsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Umuman aytganda, islohotlarni samarali amalga oshirish, iqtisodiy taraqqiyot asosi, mamlakatning xalqaro integratsiyasi va jahon xo‘jaligidagi mavqeini mustahkamlash omili hamda unga erishishga xizmat qiluvchi va iqtisodiyotni modernizatsiya qilishning bosh mezoni hisoblanadi. Bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiyotini yanada tarraqiy ettirishda makroiqtisodiy mutanosiblikni ta’minlash 2019-yilga mo‘ljallangan

Investitsiya dasturini hayotga tatbiq etish, 2015-2019-yillarda muhandislik – kommunikatsiya va yo‘l – transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish va rivojlantirish dasturi va 2030-yilga borib mamlakatimizda yalpi ichki mahsulot hajmini kamida 2 barobar oshirish vazifalarini amalga oshirishda TTXIlarning roli va o‘rni juda muhimdir. Bugungi kunda TTXI nafaqat oddiy pul o‘tkazmalar, balki moliyaviy va nomoddiy aktivlar, jumladan, texnologiyalar, boshqaruvchilik qobiliyatlari, marketing ko‘nikmalari ko‘rinishida ham kirib kelmoqda[26]. Investitsiya qabul qilayotgan (resipiyent) mamlakat uchun TTXI larning asosiy ahamiyati quyidagi yo‘nalishlarda o‘z ifodasini topadi:

- ✓ TTXI kapital to‘planishning qo‘shimcha manbasi sifatida iqtisodiy o‘sish sur’atlarini tezlashtiradi va iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi;
- ✓ TTXI oqimi boshqa shakldagi kapital importi, ya’ni portfel investitsiyalar va bank ssudalarining kirishini rag‘batlantiradi;
- ✓ TTXI oqimi ular ishtirokida tashkil etilgan korxonalarning eksport va import operatsiyalari hisobiga mamlakat tashqi iqtisodiy faoliyatini rag‘batlantiradi;
- ✓ TTXI oqimi mamlakatga yangi texnika va texnologiyalar kirishini rag‘batlantiradi va yangi ish o‘rinlarini yaratish orqali yuqori malakali ishchilarga bo‘lgan talabni oshiradi[27].

Xalqaro statistika tajribasida to‘g‘ridan – to‘g‘ri investitsiyalarning turlicha tushunchasi qo‘llaniladi. Masalan, Xalqaro valyuta fondining ta’riflashicha, chet el investorida korxona aksiyasining kamida 25 foizi bo‘lsagina investitsiyalar to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiya hisoblanadi. AQSH va Halqaro tiklanish va taraqqiyot banki statistikasi, iqtisodiy hamkorlik va rivojlantirish tashkiloti tavsifiga ko‘ra esa kami bilan korxonaning 10 foiz aksiyasiga ega bo‘lsagina, bunday investitsiyalar to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiya deb tan olinadi[28]. Aytish joizki, nvestitsiyalardan kutilayotgan daromad kapital evaziga olish mumkin bo‘lgan foiz stavkasidan yuqoriroq darajada bo‘lishi kerak. Shundagina kapital qabul qiluvchi davlatning to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarga bo‘lgan talabi qondirilishi mumkin bo‘ladi.

Xorijiy kapitalning milliy iqtisodiyotga kiritilishi ikkala tomonga ham manfaat keltirishni ko‘zlaydi. Agar manfaatdorlik bo‘lmasa bunday

[26] Sushama Deshmukh [2012], Effect of FDI on Emploment Generation International Referred Research Journal, [Onlaine] p 28.

[27] Valiyev B. Xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy o‘sishni ta’minlashdagi roli. Moliya. // 2014 y. 6-soni 106-109 b.

[28] Mirovie investitsii. Delovoy partner O'zbekistana, №5 (352), 1 fevral 2001, 3-bet.

munosabatlar amalga oshmaydi. Kapital qabul qiluvchi iqtisodiyot uchun xorijiy investitsiyalar daromad keltirmaganda edi, u kapitalni qabul qilmagan bo‘lar edi. Kapitalni joylashtiruvchi (xorijiy investor) uchun esa, kapitalni safarbar etishda kutiladigan daromad kapital evaziga olish mumkin bo‘lgan bank foiz stavkasidan yuqori bo‘lmaganda edi, u o‘z kapitalini o‘zga iqtisodiyotga safarbar qilmaydi.

O‘zbekiston iqtisodiyotining baynalminallashini va O‘zbekistonning xalqaro bozorga o‘z mahsulotlarini olib chiqishini va u yerda o‘z o‘rniga ega bo‘lishini ta’minlaydi. Buning natijasida mamlakatimizning eksport salohiyatini o‘sishi va to‘lov balansi ijobiy qoldiq bilan yakunlanib borishiga zamin yaratadi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatining o‘ziga xos xususiyati mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlashga hamda energiya tejamkor va yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etishga yo‘naltirilgan investitsiya loyihalarini amalga oshirishga ustuvor ahamiyat berilayotganida namoyon bo‘lmoqda. Mamlakatimizga TTXIni jalb etish iqtisodiyotni yanada faollashtirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu holat pirovardida ishlab chiqarishni texnik va texnologik jihatdan uzluksiz yangilab borish, iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, sanoatni modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni izchil davom ettirish asosida 2030-yilga borib mamlakatimizda YAIM ishlab chiqarishni 2 martaga oshirish vazifasini to‘liq hal etishga imkoniyat yaratadi.

4.4. Xorijiy investorlarga berilgan imtiyozlar va kafolatlar

O‘zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini yanada yaxshilash, iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish va ishlab chiqarish sohasini modernizatsiya qilish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Davlat tomonidan olib borilayotgan oqilona investitsiya siyosati natijasida mamlakat iqtisodiyotiga xorijiy kapitalni jalb qilish jarayoni izchil rivojlanib, ishlab chiqarishni texnik va texnologik jihatdan yangilash, mavjud ishlab chiqarish quvvatlarini rekonstruksiya qilish hamda zamonaviy sanoat tarmoqlarini shakllantirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, aholi zich joylashgan hududlarda yangi ish o‘rinlarini yaratish, mehnat bozorining talablariga mos ravishda infratuzilmani takomillashtirish va barqaror iqtisodiy o‘sish omillarini kuchaytirish maqsadida xorijiy sarmoyalarning jalb etilishi dolzarb masala sifatida kun tartibida turibdi.

Respublikamizda investitsion iqlim va ishbilarmonlik muhitini yanada yaxshilashga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bular qatoriga soliq tizimini isloh qilish, investorlar uchun maqbul moliyaviy va huquqiy sharoitlar yaratish, sarmoyadorlarning huquq va manfaatlarini kafolatlash, shuningdek, xalqaro hamkorlikni mustahkamlash kabi yo‘nalishlar kiradi. Xususan, xorijiy investorlarni jalb qilish jarayonini jadallashtirish maqsadida bir qator imtiyoz va preferensiyalar joriy etilgan bo‘lib, bu xorijiy kapital oqimining ortishiga, mamlakat iqtisodiyoti uchun muhim bo‘lgan sohalarga sarmoya kiritishning jozibadorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

O‘zbekiston o‘z mustaqilligiga erishgan dastlabki-yillardan boshlab milliy iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqdi va hayotga tatbiq eta boshladi. Davlat tomonidan investitsiyalarning iqtisodiy taraqqiyotdagi muhim o‘rnini o‘z vaqtida anglab yetilganligi natijasida xorijiy kapital jalb qilishga ustuvor yo‘nalish sifatida qaraldi. Natijada, xorijiy investitsiyalar iqtisodiy islohotlarning muhim tarkibiy qismiga aylanib, mamlakatimizda investitsiya faoliyatining izchil rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi.

Bugungi kunda O‘zbekistonning investitsiya siyosati yirik investitsion loyihalarni amalga oshirish, zamonaviy texnologiyalarni jalb qilish va iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan. Shu bilan birga, hukumat tomonidan investorlar uchun qulay huquqiy va moliyaviy muhitni yaratish, mahalliy va xorijiy tadbirkorlik subyektlari o‘rtasida o‘zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirish hamda iqtisodiyotning barqaror o‘sishini ta’minlashga yo‘naltirilgan keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shunday qilib, mamlakatimizda yo‘lga qo‘yilgan oqilona investitsiya siyosati natijasida bugungi kunga kelib iqtisodiy islohotlar samaradorligi ortib, iqtisodiyotning jadal rivojlanishiga xizmat qilayotgan mustahkam investitsion asos yaratilgan.

Xususan, ichki bozorga xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish maqsadida chet el kapitali ishtirokidagi korxonalar uchun qator soliq imtiyozlari joriy etilmoqda. Xususan, yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni rivojlantirishga to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘yilmalar kiritayotgan xorijiy investorlar uchun maksimal darajada qulay investitsiya muhitini yaratish, respublika mintaqalariga xorijiy sarmoyalar va zamonaviy texnologiyalar jalb etilishi rag‘batlantirilishini kuchaytirish, xorijiy investorlar hamda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar uchun kafolatlar va imtiyozlar tizimi yana-da mustahkamlanayapti.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-iyundagi “O‘zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi farmoni bilan xorijiy investorlar va investitsiyalar uchun qulay rejimni saqlab qolish, ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va ishonchli huquqiy himoyalash asosiy yo‘nalishlardan biri etib belgilangan. O‘zbekiston Respublikasida yaratilgan imtiyozli moliyaviy sharoitlar quyidagilardan iborat:

- ko‘rilgan zararlarning qoplanishi uchun kafolatlar;
- xorijiy investorlar kapitalining saqlanishi uchun kafolatlar;
- soliqqa tortish tizimida ularga oid belgilangan imtiyozlar;
- foyda va daromadlarni xorijga olib chiqib ketishning erkinligi;
- milliy so‘mda va chet el valyutasida olingan foydalarni o‘tkazish va olib chiqib ketish imkoniyati;
- bojxona imtiyozlarining mavjudligi;
- xorijiy investorlarning mulklari va ularning o‘zlarini xavf-xatarlardan sug‘urtaviy muhofaza qilish tizimini yaratilganligi.

Mamlakatimizda faoliyat ko‘rsatuvchi xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarga amaldagi soliqlar va bojlar yuzasidan qator yengilliklar, imtiyozlar belgilangan. Ushbu imtiyozlarning amal qilishi bevosita mamlakatimizda yuritilayotgan investitsiya siyosatining asosiy negizlaridan birini tashkil etib, o‘z ijobiy samarasini bermoqda. Masalan, Respublikamizda xorijiy investorlar o‘z ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun olib kiriladigan mol-mulkidan boj to‘lovi olinmaydi, Respublika investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalarga sarf etilayotgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi ishlab chiqarish korxonalari daromad (foyda) solig‘idan 7-yil muddatga ozod etilgan, korxona jamg‘armasida xorijiy investitsiya mablag‘lari hissasi 50 foiz va undan yuqori bo‘lsa, ular 2-yil muddatga daromad (foyda) solig‘idan ozod qilingan va boshqa soliq imtiyozlari belgilangan.

Mamlakat iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun qulay investitsiya muhitini yaratish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish tadbirlarini (jumladan, imtiyozlarni berish) amalga oshirishda quyidagi tamoyillarga asoslanishi muhim ahamitga ega:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish sohasida aniq maqsadni ko‘zlab siyosat yuritish;
- respublika iqtisodiyotiga bevosita kapital mablag‘ni keng jalb etishni ta’minlaydigan shart-sharoitlarni tobora takomillashtirish;
- innovatsion texnologiyani yetkazib berayotgan va iqtisodiyotni

zamonaviy tarkibini vujudga keltirishga ko‘maklashayotgan xorijiy investorlarga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini yuritish;

• mablag‘larni import o‘rnini qoplovchi va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan eng muhim ustuvor yo‘nalishda jamlash.

O‘zbekistonda xorijiy investitsiyali korxonalarning bir maromda faoliyat yuritishi va investorlarning huquqlari himoya qilinishi uchun me’yoriy hujjatlar qabul qilingan. Sir emaski, o‘z mablag‘ini biror mamlakat iqtisodiyotiga kiritmoqchi bo‘lgan chet ellik sarmoyador birinchi navbatda o‘zi uchun yaratilgan imtiyoz va yengilliklarni bilishni istaydi.

O‘zbekistonda xorijiy investorlarga qonuniy faoliyat natijasida olgan foydalari va boshqa daromadlarini biror-bir cheklovlarsiz istalgancha chet davlatga o‘tkazish imkoniyati kafolatlanadi. Bundan tashqari, xorijiy investorlar Respublika banklarida hech bir cheklovlarsiz istalgan valyutada hisob raqamiga ega bo‘lishlari mumkin.

Xorijiy investitsiyasi bo‘lgan korxona amaldagi qonunlarga binoan o‘zi ishlab chiqargan mahsulotni litsenziyasiz eksportga chiqarish va o‘z ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun zarur mahsulotlar importini amalga oshirish huquqiga egadir. Xorijiy investorlarga tabiiy boyliklarni qidirish, ishlab chiqarish va foydalanish va boshqa xo‘jalik ishlarini yuritish uchun konsessiyalar berilishi mumkin. Konsession shartnomalar xorijiy investorlar bilan O‘zbekiston Respublikasi davlat boshqaruvining vakil qilingan organlari o‘rtasida tuziladi. Xorijiy investitsiyalari bo‘lgan korxonadan chiqish yoki bunday korxonanining tugatilish hollarida xorijiy investorlar shu korxona mulkidan o‘zining hissasini korxona mulki bilan qiymatiga mutanosib ravishda pul yoki natura tariqasida qaytarib olish huquqiga ega bo‘ladi. Xorijiy investitsiyalar ishtirokida tuzilgan korxonalarning xo‘jalik ishlarida hisob-kitoblar O‘zbekiston Respublikasining qonunchiligi asosida olib borilishi lozim.

Agar O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida ko‘rsatilgan shart-sharoitlar xalqaro shartnoma va xorijiy investorlar bilan kelishuvlarda ko‘rsatilgan shart-sharoitlar farq qilsa, xalqaro shartnoma va kelishuvga asosan faoliyat yurgiziladi. Shunday qilib, yaratilgan huquqiy asoslar xorijiy hamkorlarning keng investitsiya faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratib, ularning huquqlari va sarflagan investitsiyasini himoya qiladi.

Hozirga kelib, O‘zbekiston hududida xorijiy kompaniyalar faoliyatining huquqiy asoslarini shakllantirish jarayoni asosan nihoyasiga yetkazildi va amalda qo‘llanilmoqda. Bu faoliyatni rag‘batlantirishga yo‘naltirilgan chora-

tadbirlarning quyidagi tizimi ishlab chiqilgan:

- xususiylashtirish jarayonida xorijiy investitsiyalarning qatnashishi;
- texnikaviy qayta qurollanish;
- xalq iste'moli va eksportga mo'ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish.

O'zbekiston Respublikasi xorijiy investitsiyalarni milliylashtirish va rekvizitsiya qilinmasligiga kafolat beradi. Xorijiy investitsiyalar faqat favqulodda holatlarda, avariya, epidemiya tarqalgan vaqtlarda Vazirlar Mahkamasining qarori bilan rekvizitsiya qilinishi mumkin. Bu holat investorga ko'rsatilgan zarar mikdorida kompensatsiya berilishini ta'minlaydi. Xorijiy investorlarning qonuniy faoliyatlari orqali qilingan daromadlari xorijiy valyutada, chegaralanmagan miqdorda chegaradan olib o'tishlari davlat tomonidan kafolatlanadi. O'zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va o'zlashtirish maqsadida investorlarga bir qator imtiyozlar (iqtisodiy platforma) beriladi. Xorijiy investitsiyalar bilan tashkil etilgan korxonalar (savdo, vositachilik, xom ashyo yetkazib beruvchilardan tashqari) ro'yxatdan o'tgan kundan boshlab:

- daromad (foyda) solig'idan birinchi-yil 25 foiz qismidan, ikkinchi-yil 50 foiz qismidan, uchinchi-yil 100 foiz ozod qilinadi, qishloq hududida esa birinchi-yildan 100 foiz ozod qilinadi;
- mulk solig'idan 2-yilga ozod qilinadi;
- ishlab chiqargan mahsulotining 30 foizdan ortig'i eksportga chiqarilsa, 50 foiz daromad solig'idan (foyda solig'i), 15-30 foiz eksportga chiqarilsa, 30 foiz daromad (foyda) solig'idan ozod qilinadi;
- ishlab chiqarish bilan band bo'lsa, yer solig'idan 2-yilga ozod qilinadi.

O'zbekiston Respublikasida alohida sohalarga imtiyozlar berish ko'zda tutilgan. Unga ko'ra neft va gaz konlarini ochish va qidirish ishlariga xorijiy kompaniyalarni jalb qilgan korxonalar ushbu ishlarni amalga oshirish davrida barcha soliqlardan, shuningdek ushbu ishlarni amalga oshirish uchun zarur uskunalarni import qilishda bojlardan ozod qilinadi.

Mazkur soha korxonasi chet ellik hamkorlar bilan birga ochilsa: neft va gaz qazib chiqarilgan kundan boshlab 7-yilga daromad (foyda) solig'idan; xorijiy hamkorlar ulushi kapitalidan olinadigan daromad va mulk solig'idan ozod qilinadi.

Yengil sanoat sohasida: tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar qo'shimcha qiymat solig'idandan tashqari barcha soliqlardan ozod; o'z ehtiyoji

uchun ishlab chiqarish uskunalari, ehtiyot qismlarini import qilishda korxonalar bojxona to‘lovlaridan ozod qilinadi.

Ma’lumki, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda asosiy omillardan biri bo‘lib mamlakatdagi soliq siyosati hisoblanadi. Soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlardan imtiyozlar berish mamlakat investitsion jozibadorligini yanada oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Jahon iqtisodiyotini kuzatadigan bo‘lsak, dunyo mamlakatlarining 80 foizidan ortig‘ida xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda soliqlardan ma’lum muddatga ozod qilish yoki pasaytirilgan soliq stavkalarini qo‘llash kabi imtiyozlar mavjud. Soliq siyosatini to‘g‘ri va oqilona yuritish xorijiy investitsiyalarning iqtisodiyotdagi rolini yanada oshiradi. Shu jihatdan olib qaraganda, hozirgi kunda respublikamizda o‘tkazilayotgan soliq islohotlari natijasida soliq tizimida qator ijobiy o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Jumladan:

– xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar zimmasidagi soliq yukining-yildan-yilga kamaytirilishi;

– soliqlarning mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmlarini ko‘paytirishga, tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlanishiga, investitsion faollikni oshirishga, mablag‘lar aylanishini jadallashtirishga hamda foydani oshirishga rag‘batlantiruvchi ta’sirining kuchayishi;

– soliq mexanizmini soddalashtirib borilayotganligi;

– resurs va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish samaradorligini oshirilishi va boshqa shu kabi muhim masalalar hal etilmoqda.

Hozirda iqtisodiyotda barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan o‘zlashtirilgan investitsiyalar miqdori-yil sayin oshib bormoqda. Bunda o‘zlashtirilgan investitsiyalarning asosiy qismi, ya’ni qariyb 80 foizi korxonalar, aholining mablag‘lari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar va kreditlar hisobidan moliyalashtirildi.

2024-yilda O‘zbekiston iqtisodiyotiga to‘g‘ridan to‘g‘ri chet el investitsiyalari (TTCHI) hajmi 53,6% ga oshib, 11,9 milliard AQSH dollariga yetdi. Bu mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi (YAIM) ulushining 2,4 foizlik punktga ortishiga olib kelib, 10,3% ni tashkil etdi. TTCHI oqimining sezilarli darajada ortishi O‘zbekiston investitsion jozibadorligini oshirishga qaratilgan islohotlar hamda qulay biznes muhitini yaratish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar samaradorligini ko‘rsatadi.

2024-yil yanvar-dekabr oylari davomida asosiy kapitalga yo‘naltirilgan jami investitsiyalar hajmi 27,6% ga oshgan bo‘lib, ushbu o‘sish asosan markazlashtirilmagan investitsiyalar hisobiga ta’minlangan. Mazkur

investitsiyalar hajmi 32,8% ga ko‘paygan bo‘lsa, ularning iqtisodiyotdagi umumiy ulushi 90% dan oshib, 3 foizlik punktga ortgan. Biroq,-yilning to‘rtinchi choragi yakunlariga ko‘ra, markazlashtirilgan investitsiyalar dinamikasida pasayish kuzatilgan bo‘lib, ushbu ko‘rsatkich 4,2% ga kamaygan.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el investitsiyalarining choraklar kesimidagi hajmiga e’tibor qaratilsa, yanvar-sentyabr oylarida har chorak uchun ushbu ko‘rsatkich o‘rtacha 2,7 milliard AQSH dollarini tashkil etgan. 2024-yilning so‘nggi choragida esa TTCHI hajmi rekord darajaga yetib, 3,87 milliard dollarni tashkil etdi. Bu 2021-yildan beri qayd etilgan eng yuqori natija bo‘lib, 2023-yil oxirida kuzatilgan avvalgi rekord — 3,41 milliard dollardan yuqori bo‘ldi. Ushbu tendensiya O‘zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyadorlarning ishonchi ortib borayotganidan darak beradi.

Bundan tashqari, 2024-yilda xalqaro pul o‘tkazmalari hajmi 30% ga oshib, 14,8 milliard AQSH dollariga yetgan. Markaziy bank tahlillariga ko‘ra, rossiya rublining yuqori o‘zgaruvchanligi-yil oxirida xalqaro pul o‘tkazmalari hajmining biroz sekinlashishiga sabab bo‘lgan. Shu bilan birga, aholi tomonidan xorijiy valyutani sotib olish va sotish o‘rtasidagi farq ikki baravar ortib, 6,7 milliard dollarni tashkil etgani qayd etilgan. Bu esa aholi va biznes subyektlari tomonidan xorijiy valyutaga bo‘lgan talabning sezilarli oshganligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, 2024-yilda O‘zbekiston iqtisodiyotida kuzatilgan investitsion faollikning oshishi mamlakatning global investitsiya maydonidagi mavqeyi mustahkamlanayotganidan dalolat beradi. Xorijiy sarmoyalarning o‘sishi milliy iqtisodiyotning diversifikatsiyasiga, yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga hamda ishlab chiqarish quvvatlarining kengayishiga xizmat qilishi kutilmoqda[29].

Qulay soliq va bojxona siyosati O‘zbekiston iqtisodiyotiga kiritilayotgan xorijiy investitsiyalar uchun investorlarga qator imtiyoz va preferensiyalar “To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi hamda “To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi va boshqa O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari bilan mustahkamlab qo‘yilgan[30]. Ta’kidlash joizki, zamonaviy yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish uchun xorijiy

[29] https://www.uzdaily.uz/uz/ozbekistonda-asosiy-kapitalga-kiritilgan-investitsiyalar-2024-yilda-276-ga-osdi/

[30] O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidentining 2012 yil 4 apreldagi “To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF – 4434-sonli Farmoni.

investitsiyalarni, birinchi galda to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha qulay shart-sharoitlarni yaratish, respublikaning investitsion salohiyatini rivojlantirish maqsadida keng soliq imtiyozlari va preferensiyalar berilgan. Bunda yuqoridagi imtiyozlar yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i, mol-mulk solig‘i, yer solig‘i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i, mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq to‘lovi, Respublika yo‘l jamg‘armasiga majburiy to‘lovlar va byudjetdan tashqari Umumta’lim maktablari, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va tibbiyot muassasalarini rekonstruksiya qilish, mukammal ta’mirlash va jihozlash jamg‘armasiga majburiy ajratmalar kabi soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarga nisbatan tatbiq etiladi.

Mamlakatimizda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarning soni muntazam ortib borayotgani va yangilarining tashkil etilishi davlatning ushbu sohadagi strategik e’tiborining hamda yaratilayotgan qulay sharoitlarning natijasidir. Shu sababli, xorijiy sarmoyalarni jalb qilayotgan korxonalarni iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash va ular uchun zarur infratuzilmani shakllantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Xorijiy investitsiyalar iqtisodiyotning qaysi asosiy yo‘nalishlariga ta’sir ko‘rsatadi va ularning roli qanday namoyon bo‘ladi?

2. O‘zbekiston xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha qanday siyosat yuritmoqda, bu borada qanday huquqiy kafolatlar mavjud?

3. Investitsiya muhiti qanday omillar bilan belgilanadi, uning rivojlanishiga ta’sir qiluvchi asosiy shartlar nimalardan iborat?

4. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish jarayonida iqtisodiy, siyosiy va huquqiy omillarning o‘zaro bog‘liqligi qanday ifodalanadi?

5. O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi huzuridagi Xorijiy investitsiyalarni jalb etish agentligining asosiy vazifalari nimalardan iborat va u qanday yo‘nalishlarda faoliyat olib boradi?

6. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish siyosati iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirishga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

7. Yalpi va sof investitsiyalar o‘rtasidagi farq nimada?

8. O‘zbekistonda xorijiy investitsiyalarni amalga oshirishning asosiy shakllari qanday va ularning har biri qanday imkoniyatlarni taqdim etadi?

9. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning gorizontal, vertikal va konglomerativ turlari qanday farqlanadi?

10. Resipiyent mamlakat nuqtai nazaridan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning qanday turlarga ajratiladi va ularning har biri mamlakat iqtisodiyotiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

V BOB. IQTISODIYOTNING XALQARO INTEGRATSIYASIDA XORIJIY INVESTITSIYALARNING O‘RNI VA ULARNING XALQARO HARAKATINI TARTIBGA SOLISH

5.1. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasi mazmuni, jarayoni hamda milliy iqtisodiyotning rivojida uning xalqaro integratsiyasini ta’minlash va faolllashtirishning zarurligi va ahamiyati.

5.2. Milliy iqtisodiyot xalqaro integratsiyalashuvining asosiy yo‘nalishlari va hozirgi talablari

5.3. O‘zbekistonda milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasiga qaratilgan davlat siyosatining asosiy maqsadi va yo‘nalishlari

5.4. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalar ishtirokini oshirishda xalqaro moliyaviy institutlarning tutgan o‘rni va ularning hamkorlik aloqalari

Tayanch so‘z va iboralar: *Iqtisodiy o‘sish, kredit, xalqaro valyuta fondi, integratsiya, investitsiya loyihasi, xalqaro iqtisodiy integratsiya, integratsion uyushma, xalqaro iqtisodiy integratsiya, diversifikatsiya, modernizatsiya.*

5.1. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasi mazmuni, jarayoni hamda milliy iqtisodiyotning rivojida uning xalqaro integratsiyasini ta’minlash va faolllashtirishning zarurligi

Xalqaro iqtisodiy integratsiya murakkab va uzoq muddatli jarayon bo‘lib, u bir necha bosqichlardan iborat va turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Dastlabki bosqichda mamlakatlar o‘rtasida erkin savdo munosabatlari yo‘lga qo‘yilib, bojxona to‘lovlari va eksport kvotalari bekor qilinadi, natijada erkin savdo zonalari tashkil etiladi. Bu jarayon davlatlararo iqtisodiy aloqalarni kuchaytiradi va tovar ayirboshlash hajmining ortishiga xizmat qiladi.

Ikkinchi bosqich erkin iqtisodiy zonalar shakllanishi bilan tavsiflanadi. Bu bosqichda integratsiya faqat savdo munosabatlari bilan cheklanmay, balki sanoat, bank, sug‘urta va texnologiya sohalarini ham qamrab oladi. Bunday zonalar ochiq iqtisodiy hududlar bo‘lib, undagi iqtisodiyot subyektlari turli imtiyozlarga ega bo‘ladi.

Uchinchi bosqich umumiy bozor shakllanishini nazarda tutadi. Ushbu bosqichda integratsiya jarayoni yanada chuqurlashib, ishtirokchi mamlakatlarning milliy bozorlarini birlashtirishga qaratiladi. Shunday qilib, umumiy iqtisodiy makon shakllanib, unda ishchi kuchi, kapital va tovarlarning

erkin harakati ta’minlanadi. Shu bilan birga, iqtisodiy chegaralar amalda yo‘qotilib, bojxona to‘lovlari va eksport cheklovlari bekor qilinadi. Bunday bozor modeli dastlab 1957-yilda Yevropada shakllangan.

To‘rtinchi bosqich iqtisodiy va valyuta ittifoqi doirasida amalga oshiriladigan integratsiyani o‘z ichiga oladi. Bu bosqichda iqtisodiy hamkorlik savdo va ishlab chiqarishdan tashqari, moliya, bank ishi va pul muomalasi sohalariga ham qamrab olinadi. Masalan, Yevropa Ittifoqiga a’zo 15 mamlakatdan 12 tasida 2000–2001-yillarda yagona valyuta – yevro joriy qilinib, milliy valyutalar bosqichma-bosqich muomaladan chiqarilgan. Shuningdek, yagona soliq tizimi va umumiy byudjet mexanizmlari ishlab chiqilgan bo‘lib, bu iqtisodiy integratsiyaning yanada chuqurlashishiga zamin yaratgan.

21-asr boshlaridagi integratsiyaning eng yuqori shakli bo‘lgan iqtisodiy va valyuta ittifoqi mamlakatlar iqtisodiyotini yuksak darajada birlashtiradi, iqtisodiy umumiylikka ustuvorlik beradi, ammo ayrim mamlakatlar mustaqilligini ma’lum darajada cheklaydi.

Iqtisodiy integratsiya – turli korxona va tarmoqlarning, shuningdek, mamlakatlarning ishlab chiqarish sohasida bir-biriga yaqinlashuvi, ular o‘rtasida uzviy iqtisodiy aloqalar o‘natilishi, mamlakatlararo yagona umumiy xo‘jalikning shakllanishi jarayoni. Iqtisodiy integratsiya butun bir mamlakatlar milliy xo‘jaliklari darajasida, shuningdek, korxonalar, firmalar, kompaniyalar, korporatsiyalar darajasida ham kuzatiladi. Iqtisodiy integratsiya ishlab chiqarish texnologik aloqalarning kengayishi va chuqurlashuvida, resurslardan hamkorlikda foydalanish, kapitallarni birlashtirishda hamda iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish jarayonida birbiriga qulay sharoitlarni yaratishda, o‘zaro to‘siklarni olib tashlashda namoyon bo‘ladi. Iqtisodiy integratsiya asosida mehnat taqsimoti yotadi. Mehnat taqsimoti tufayli ayrim mahsulotlar emas, balki detallar ham ixtisoslashgan korxona va tarmoqlarda ishlab chiqariladi. Shu tariqa korxona va tarmoqlar o‘zaro yaqin va muntazam iqtisodiy aloqa bog‘laydi. Avvalo, korxonalar o‘rtasida iqtisodiy integratsiya yuz beradi va ularning birlashmasi vujudga keladi, so‘ngra iqtisodiy integratsiya tarmoqlararo miqyosda yuz berib, yirik i.ch. majmualari paydo bo‘ladi. Bir tarmoq doirasida gorizontal integratsiya, tarmoqlararo esa vertikal iqtisodiy integratsiya yuz beradi. Vertikal iqtisodiy integratsiyaga agrosanoat majmui misol bo‘ladi, u qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat, qishloq xo‘jaligi mashinasozligi, kimyo sanoati va boshqalarni o‘z ichiga oladi. Mehnat taqsimoti xalqaro miqyosda amalga

oshishi bilan xo‘jalik hayoti baynalmilallashadi, moddiy mahsulot yaratishda turli mamlakatlarda korxona va tarmoklar qatnasha boradi, binobarin, mamlakatlararo iqtisodiy integratsiya yuzaga keladi, buning natijasida mamlakatlar iqtisodiyotida ixtisoslashish yuz beradi va mamlakatlar bir-birlariga mahsulotlar va xizmatlar yetkazib beradi. Shu sababli hozirgi davrda xalqaro iqtisodiy integratsiya eng yuqori darajadagi va yetakchi integratsiya ko‘rinishi hisoblanadi. Hozirgi kunda integratsion jarayonlar to‘g‘risida mutaxassislar orasida yagona qarashlar konsepsiyasi mavjud emas.

Bir guruh iqtisodchi olimlar integratsiyani jahon mamlakatlari o‘rtasida yangi tovarlar oqimini shakllantirish orqali "resurslar cheklanganligi" muammosini bartaraf etish yo‘li deb talqin etishsa bu orqali jahon mamlakatlarida nisbatan serharajat tovarlar ishlab chiqarishga chek qo‘yilib, texnologik ayirboshlashni kengaytirish imkoniyatini beradi, ya’ni, NIOKRga harajatlarni kamaytirish imkonini beradi, boshqa bir guruh olimlar integratsiyani talab etuvchi dastlabki turtki sifatida noiqtisodiy omillarni ilgari suradi. Masalan, mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlash va boshqalar. Uchinchi bir guruh iqtisodchilar esa integratsiya bu ishlab chiqarishni barqaror o‘sishi, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy barqarorlik kabi maqsadlarga yengilroq va tezroq erishish imkoniyatini beradi deb hisoblashadi. Xullas, u yoki bu nazariy yondashuvlarni umumlashtirgan holda shuni qayd etib o‘tishimiz mumkinki, integratsiya – bu hududiy miqyosda sifat jihatdan yangi iqtisodiy muhitni yaratish yo‘li orqali milliy xo‘jalik komplekslarining o‘zaro yaqinlashishi va bir-biriga kirib borishi jarayonidir.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida integratsion jarayonlar asosan ikki ko‘rinishda (mikro – transmilliy korporatsiyalarning tashkil etilishi orqali, makro – iqtisodiy siyosatni davlatlararo muvofiqlashtirish siyosati orqali) amalga oshiriladi.

Mikro miqyosdagi integratsion jarayonlar bir-biriga hududiy jihatdan yaqin joylashgan mamlakatlarning xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning kapitallarini o‘zaro ta’sir doirasi orqali amalga oshiriladi. Ya’ni, ushbu davlatlar o‘rtasida integratsion jarayonlar iqtisodiy bitimlar tizimining shakllanishi, kichik shahobchalar, sho‘’ba korxonalar tashkil etilishi orqali yuz beradi. Tashkil topgan korxona va firmalar o‘rtasidagi o‘zaro iqtisodiy aloqalarning tez rivojlanishi tovar almashuvini, xizmat sohalarini, kapital va ishchi kuchining mamlakatlararo erkin harakatini ta’minlashga, ijtimoiy – iqtisodiy va ilmiy-texnologik, tashqi iqtisodiy va mudofaa, moliyaviy va valyuta sohasida yagona

siyosatni o‘tkazish zaruriyati tug‘iladi. Yagona valyuta va moliyaviy fondlar, infratuzilmalar va umumiy davlatlararo boshqaruv organlariga ega bo‘lgan iqtisodiy majmualar yaratiladi. Iqtisodiyot globallashuvini rivojlantirishni ilk bosqichida sayyoramizning barcha qit’alarida integratsion jarayonlarning turli shakllarini ko‘rishimiz mumkin.

Xo‘jalik hayotida integratsiyalashuv jarayonlari kundan – kunga chuqurlashib bormoqda. Integratsiyalashuv jarayonlari jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro savdo sohasidan tortib ilmiy – axborot, tovar ayiraboshlashgacha bo‘lgan turli ko‘rinishlarini bir-biriga qo‘shilib borishini nazarda tutadi. Jahon xo‘jaligida globallashuvi sharoitida iqtisodiy integratsion jarayonlarning asosida bir qator ob’ektiv omillar yotadi (5.1 – rasm).

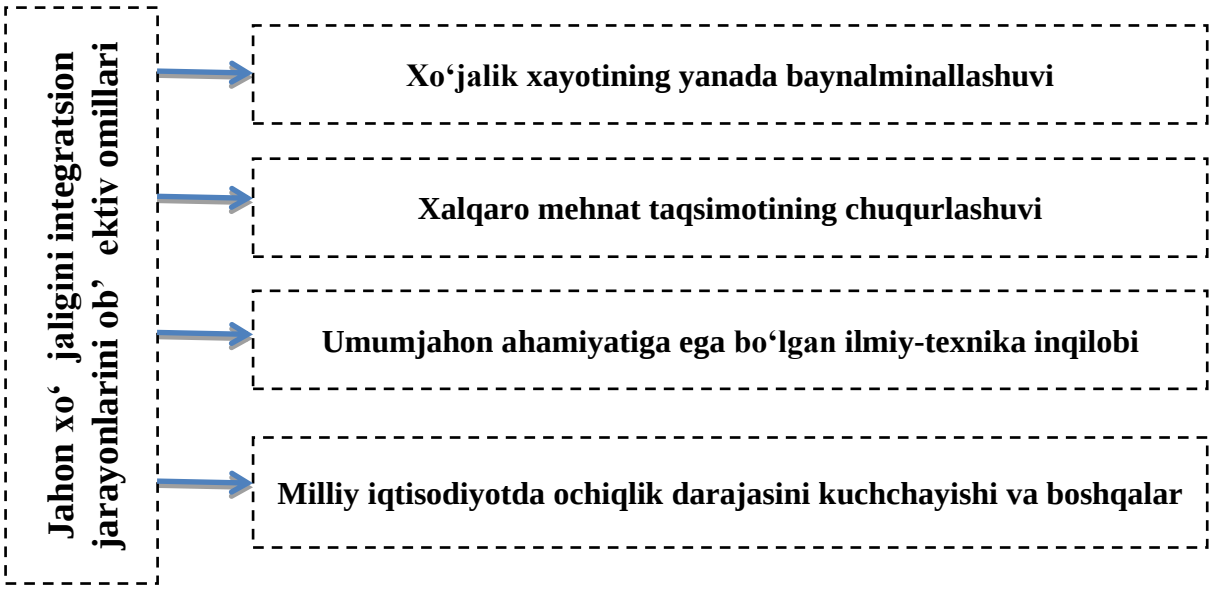

5.1 – rasm. Iqtisodiy integratsiya jarayonlarini yuzaga keltirib chiqaruvchi ob’ektiv omillar

Chizmada keltirib o‘tilgan ob’ektiv omillarning barchasi jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida bir-birlari bilan chambarchas bog‘liq holda o‘zaro aloqadorlikda rivojlanib bormoqda. Jahon iqtisodiyotida xo‘jalik hayotining barqaror rivojlanishi, takror ishlab chiqarishning milliy xo‘jaliklar doirasidan chetga chiqish jarayonini aks ettiradi (eng avvalo, xalqaro mehnat taqsimoti asosida). Jahon xo‘jaligi baynalminallashuvining o‘sishi va rivojlanishida TMKlarning ta’sir doirasi kattadir. YUNKTAD ma’lumotiga ko‘ra hozirgi kunda jahonda 40 mingdan ortiq TMKlar va ularning 270 mingdan ortiq shaxobchalari va sho‘’ba

korxonalari faoliyat ko‘rsatib kelmoqda. Jahondagi 500 dan ortiq eng yirik korporatsiyalarning 1/3 qismi esa AQShga tegishlidir.

Jahon xo‘jaligida xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanish jarayonlarini ikkinchi omili - xalqaro mehnat taqsimoti tuzilmasidagi chuqur o‘zgarishlardir (bu asosan ITI ta’sirida yuz beradi). Xalqaro mehnat taqsimoti atamasi, bir tomondan, mamlakatlarning ma’lum bir mahsulotlar ishlab chiqarishiga ixtisoslashuvini bildirsa, ikkinchi tomondan, ishlab chiqarish majburiyatlarning firma ichida va firmalararo taqsimlanishida o‘z ifodasini topadi. Umumjahon ahamiyatga ega bo‘lgan ilmiy-texnik inqilobning hozirgi bosqichi baynalminallashuvni ham bozor, ham ishlab chiqarish sohasini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishda muhim rol o‘ynamoqda. ITI tashqi iqtisodiy aloqalarning ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi rolini oshishini ta’minlovchi muhim omildir. Xullas, ITIning rivojlanishi u yoki bu mamlakatda alohida bir ajralgan holda to‘laqonli rivojlanib bora olmaydi.

Jahon xo‘jaligida mamlakatlarning iqtisodiy aloqalarga yanada chuqurroq kirib borishida milliy davlatlar iqtisodiyotining ochiqlik darajasi muhim rol o‘ynamoqda. Turli mamlakatlarga tegishli firmalarning kooperatsiyalashuvi natijasida ishlab chiqarish va investitsiyalar sohasida yirik xalqaro muammolar kelib chiqmoqda. Milliy davlatlarda ochiq iqtisodiyotning shakllanishida eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarishini rag‘batlantirish ishlari bo‘yicha olib borilayotgan tashqi iqtisodiy strategiyasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunda, albatta xorijiy mamlakatlardan kapital va ilmiy - texnologiyalar, malakali kadrlarning kirib kelishiga imkon beruvchi xuquqiy asoslarni yaratilishi ham katta ahamiyatga ega bo‘ladi.

Jahon iqtisodiyotida hozirgi kunda 20 dan ortiq xalqaro iqtisodiy integratsion birlashmalar (uyushmalar) mavjud. Jahon xo‘jaligining yalpi ichki mahsulotida (YAIM) tovar aylanmaning 2/3 qismi va investitsiyalarning asosiy qismi ana shu birlashmalar ulushiga to‘g‘ri keladi. Bunda biz xalqaro iqtisodiy integratsion markazlar ichida uchtasini (G‘arbiy Yevropa, Shimoliy Amerika, Osiyo - Tinch okeani mintaqasi kabi integratsion markazlarni) alohida ajratib ko‘rsatishimiz mumkin. Jahon iqtisodiyotida 50 -yillardan so‘ng G‘arbiy Yevropada ikkita yirik integratsion guruhni – Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati (YEIH) va Yevropa Erkin Savdo Assotsiatsiyasini (YEESA) vujudga kelishi natijasida integratsion jarayonlar ushbu mintaqada katta tezlikda rivojlanib bordi. 90 –-yillarning o‘rtalariga kelib YEIH (1995-yildan boshlab Yevropa Ittifoqi (YEI) deb atala boshlandi) davlatlari tashkiloti deyarli YEESAni

tugashiga sabab bo‘ldi (YEESA o‘z tarkibida Islandiya, Lixtenshteyn, Norvegiya va Shvetsariya davlatlarini saqlab qoldi xolos). Jahon iqtisodiyotida YEESA o‘zining faoliyatida bojxona ittifoqini (BI) yaratishdan nariga o‘tmadi, uning tuzilmasi millatlararo yirik zamonaviy tashkilotlar va uyushmalar bilan mustahkamlanmadi[31]. 1990-yilda YEI va YEESAga a’zo davlatlar Yevropa iqtisodiy makonini yaratish to‘g‘risida kelishib olishdi. Ushbu makon doirasida YEESAsi a’zolarining ishlab chiqaruvchilari YEI a’zolari kompaniyalari bilan bir qatorda *preferensial* (imtiyoz, rag‘batlantirish) bojxona rejimidan foydalanishdi.

Sharqiy Yevropada sobiq sotsialistik rejali davlatlardagi demokratik qayta qurishlar 1949-yillardan beri mavjud bo‘lib kelgan O‘zaro Iqtisodiy Yordam Kengashining (O‘IYOK) tarqalib ketishiga sabab bo‘ldi. Sharqiy Yevropa davlatlari o‘zlarining iqtisodiy yo‘nalishlarini G‘arbiy Yevropa bozorlariga qaratib, yangi birlashmalarni tashkil etishga intilmoqda. Aytish joizki, 1992-yilda erkin savdo to‘g‘risida Markaziy Yevropa kelishuvi imzolanib, unga Vengriya, Polsha, Chexiya va Slovakiya a’zo bo‘lib kirdi. Sobiq SSSR tarkibida bo‘lgan respublikalar (Rossiya, Ukraina, Belorus, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston) esa 1991-1993-yillarda Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi (MDH) doirasida Iqtisodiy Ittifoqni shakllantirdi[32].

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida ahamiyati jihatidan ikkinchi o‘rinda turuvchi yirik xalqaro iqtisodiy integratsion markaz Shimoliy Amerika hududi hisoblanadi. Ushbu hududda 1994-yilning 1-yanvaridan Shimoliy Amerika Erkin Savdo Assotsiatsiyasi (NAFTA tashkiloti) kuchga kirdi. Ushbu mintaqaviy tashkilot o‘z tarkibiga AQSH, Kanada va Meksika davlatlarini birlashtirgan. NAFTA davlatlari kelishuvida asosan tovar va xizmatlar savdosida cheklashlarni olib tashlash, savdo-iqtisodiy munosabatlarda ro‘y berib turgan kelishmovchiliklarni hal etish mexanizmlarini ishlab chiqish, bir-biriga nisbatan investitsion muhitni erkinlashtirish masalalari nazarda tutilgan. NAFTAning YEIga nisbatan o‘ziga xos rivojlanish xususiyati integratsion jarayonlarning simmetrik emasligidir. Kanada va Meksika davlatlari integratsiyalashuv jarayonida AQShga o‘zaro iqtisodiy bog‘liqdir.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida uchunchi integratsion markaz Osiyo Tinch okeani mintaqasi hisoblanadi. Ushbu markaz boshqa iqtisodiy integratsion markazlarga nisbatan hududi, aholisi va

[31] Tojiyev R.R. Jahon iqtisodiyotida mintaqaviy integratsiya shakllarining qiyosiy tahlili. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 2, mart-aprel, 2016 yil
[32] O‘sha yerda

resurslarining miqdori bo‘yicha ancha ustundir. Biroq, integratsiyalashuv yo‘lida Osiyo – Tinch okeani mintaqasida juda ko‘p to‘siqlar (iqtisodiy rivojlanish darajasidagi keskin tafovutlar, etnik va madaniy farqlar, siyosiy davolar, hududiy to‘qnashuvlar va boshqalar) mavjud. Osiyo-Tinch okeani mintaqasida bir necha yirik subhududiy iqtisodiy guruhlar Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari Assotsiatsiyasi ASEAN, Janubiy Xitoy forumi, Avstraliya va Yangi Zelandiya erkin savdo hududi, Shanxay guruhi davlatlari xalqaro iqtisodiy uyushmasi va boshqalar mavjud bo‘lib, ular okean sohillarida joylashgan davlatlarning umumiy tashkilotlarini shakllanishiga xalaqit bermoqda.

Osiyo Tinch okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorligi tashkiloti 1989-yilda tashkil topdi. Ushbu tashkilot turli darajada iqtisodiy rivojlangan va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida turli mavqeilarga ega bo‘lgan 20 dan ortiq davlatni o‘z tarkibiga birlashtirgan. 1995-yilda bu tashkilotning Osaka shahrida ma’qullagan harakat Dasturi 2010-2020-yillargacha savdo va investitsiyalashni Jahon savdo tashkiloti (JST) standart talablariga muvofiq erkinlashtirishga yo‘naltirilgan. Xullas, hozirgi kunda ushbu integratsion guruh rivojlanish yo‘lining eng yuqori cho‘qqisida turibdi. Muvofiqlashtiruvchi hujjatlar ushbu tashkilotda mavjud bo‘lsada, unga a’zo mamlakatlar bojxona tariflari, transport va boshqa sohalardagi muammolarni hal etish uchun ko‘p tadbiriy ishlarni amalga oshirishlari lozim.

Jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvni belgilovchi omillar. Birlashish jarayonlari barqaror iqtisodiy o‘zaro aloqalarning o‘sishi jarayonini (birinchi navbatda xalqaro mehnat taqsimoti asosidagi) hamda ishlab chiqarishning milliy xo‘jalik doirasidan chiqishini taqozo etadi. Birlashish jarayonining rivojlanishida transmilliy korporatsiyalar (TMK) faol ravishda xizmat ko‘rsatmoqdalar.

Integratsion jarayonlarning o‘sishiga sabab bo‘luvchi boshqa omillar xalqaro mehnat taqsimoti tuzilishining chuqurroq siljib borishidir (birinchi navbatda, ilmiy-texnika tarraqqiyoti ta’sirida). “Xalqaro mehnat taqsimoti” atamasi, bir tarafdan, odatdagidek, millatlararo ishlab chiqarish majburiyatlariga ko‘ra, ayrim mamlakatlarning belgilangan turdagi mahsulotni chiqarishga ixtisoslashishini, taqsimlash jarayonini nazarda tutadi. Boshqa tarafdan esa, ishlab chiqarish majburiyatlari rejali tarzda ichkarida va firmalar o‘rtasida taqsim qilinadi. Ichki soha ixtisosligi keng ko‘lam topmoqda.

Ilmiy-texnik tarraqqiyotning hozirgi bosqichi integratsion jarayonlarni

turli mamlakatlarda ITT tarqalishi notekis bo‘lgan taqdirda ham bozorni, ham ishlab chiqarishni sifatli yangi darajaga olib kelmoqda, turli mamlakatlarda ITT mustaqil omil bo‘lib, hozirgi zamon ijtimoiy ishlab chiqarishidagi tashqi iqtisodiy aloqalarda katta rol o‘ynaydi. U yoki bu mamlakatdagi fan va texnikaning rivojlanish muvaffaqiyatlarini davlatlararo aloqalarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Turli mamlakatlarning firmalari o‘rtasida kooperatsiya asosida tashkil etilishning shiddat bilan rivojlanishi ulkan xalqaro ishlab chiqarish-investitsiya komplekslarini barpo etishga olib keladi, bularni tashkil etishga ko‘pincha TNK boshchilik qiladi. Ular uchun firma ichidagi mehnat taqsimoti milliy chegaradan chiqib, xalqaro miqyosga aylangan. Xuddi shu asosda ochiq milliy iqtisodiyot darajasi oshadi. Ochiq iqtisodiyot mamlakatlarning xo‘jaliklararo aloqalariga to‘la kirib borishi asosida shakllanadi. Rivojlangan mamlakatlarda ochiq iqtisodiyotni barpo etishda mamlakatlarning tashqi iqtisodiy strategiyasi katta rol o‘ynagan holda, eksport ishlab chiqarishni rag‘batlantiradi, kooperatsiyalarning chet el firmalari bilan ishlashiga ko‘maklashadi va huquqiy asos tashkil etib, chetdan mablag‘, texnologiya, malakali kadrlar kirib kelishiga yo‘l ochib beradi.

5.2. Milliy iqtisodiyot xalqaro integratsiyalashuvining asosiy yo‘nalishlari va hozirgi talablari

Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuv darajasi shuni ko‘rsatadiki, hech bir mamlakat boshqa davlatlar bilan iqtisodiy aloqalar o‘rnatmasdan mustaqil ravishda rivojlana olmaydi. Shu sababli, mamlakatlar o‘z iqtisodiy faoliyatlarini muvofiqlashtirib, o‘zaro hamkorlik asosida harakat qilishga intiladi. Agar ularning maqsad va imkoniyatlari mos kelsa, ular birgalikda samarali iqtisodiy hamkorlikni yo‘lga qo‘yishlari natijasida ko‘plab ustunliklarga erishadilar.

Bunga YEIdagi yagona valyutaning kiritilishini misol qilishimiz mumkin. Bir modelning ikkinchi modeldan farqini keltirib chiqaruvchi elementlar va bog‘liqliklarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- mulk shakllarining nisbatini;
- davlatning roli, davlat sektorining miqyosi, davlatning iqtisodiyotga aralashish darajasini;
- davlat harajatlari va ularning YAIMdagi ulushini;
- iktisodiyotning ochiqlik darajasini;
- iqgisodiyotni moliyalashtirish manbalari va miqyosi, xorijiy kapitalning

iqgisodiyotdagi ulushini;

- mehnat bozorini;
- tashqi iqgisodiy aloqalarning harakteri, savdo siyosatini;
- milliy iqgisodiyotning jahon iqgisodiyotiga integratsiyalashuv darajasi va h.k.

Mamlakatlar iqtisodiyogining rivojlanish evolyutsiyasi makroiqgisodiy rivojlanishning kuyidagi uch modelini ajratish imkonini berdi: ya'ni o'z-o'zidan rivojlanuvchi bozor tizimi bo'lib, u ilgari erkin raqobat kapitalizmi, deb atalardi. Ushbu tizim asoslari A.Smit asarlarida ta'riflab berilgan bo'lib, keyinchalik klassik liberal yo'nalish vakillari tomonidan keng rivojlantirildi. Mamlakatlarning o'zaro iqtisodiy birlashuvi va milliy davlatlar siyosatining shartnomalari asosida amalga oshiriladi. Sub'ektlar o'rtasidagi integratsion jarayonlarning borishi va rivojlanishi asosan davlatlararo ahamiyatga ega bo'lgan tovarlarning erkin harakati va xizmat ko'rsatish sohalarda, mamlakatlar o'rtasidagi kapital harakati va ishchi kuchi migratsiyasida, davlatlararo iqtisodiy hamkordagi o'zaro kelishuvlarda, ilmiy-texnikaviy va texnologik sohalarda, moliya-kredit sohalarda, tashqi iqtisodiy va ijtimoiy, madaniy, shuningdek mudofaa siyosati va boshqa ko'plab boshqa sohalarda o'z aksini topmoqda.

Jahon mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ta'minlashda bir qator qulayliklarni vujudga keltirdi, ular birinchidan, xo'jalik sub'ektlarini (tovar ishlab chiqaruvchilarni) ko'plab resurslar bilan (mehnat va yangi texnik-texnologik materiallar) ta'minlash bilan bir vaqtda jahon bozorlariga mos, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish imkonini beradi. Ikkinchidan, xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarda qatnashuvchi barcha davlatlarni iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatidan bir-biriga yaqinlashtiradi. A'zo davlatlarni dunyo mamlakatlari tomonidan ruy berishi mumkin bo'lgan turli to'siq va raqobatdan himoya qildi. Uchinchidan, xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarda ishtirok etuvchi davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy muammolarni hal etish imkoniyatini beradi. Shunday qilib, xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarni borishi iqtisodiy rivojlanish va yuksalishdan orqada qolayotgan mintaqalarni, hududlarni rivojlanishiga, xalqaro mehnat bozorlaridagi ahvolni yaxshilanishiga, iqtisodiy kam ta'minlangan aholini esa iqtisodiy ta'minotini yaxshilanishiga imkon tug'diradi.

1991-yilning 31 avgustida O'zbekiston Respublikasi suveren mustaqillikka erishishi natijasida respublikaning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va

madaniy hayotida rivojlanishning yangi davri boshlandi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo mintaqasining markaziy qismida joylashgan bo‘lib, respublikada O‘rta Osiyo aholisining 45 foizi yashaydi. O‘zbekiston qo‘shni Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Afg‘oniston bilan chegaralanib Yevropa va Osiyoning bir qator mamlakatlari bilan transport va telekommunikatsiya aloqalari orqali bog‘lanib turuvchi muhim strategik yo‘lak bo‘lib hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida kuzatilayotgan o‘zgarishlar va turli salbiy tendensiyalarga qaramasdan, O‘zbekistonda olib borilayotgan samarali iqtisodiy siyosat hamda xalqimizning fidokorona mehnati evaziga juda katta ijobiy natijalar qo‘lga kiritilmoqda, iqtisodiyotimizda jiddiy tarkibiy va sifat o‘zgarishlariga, ya’ni xalqimiz turmush farovonligining o‘sishiga, mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi o‘z o‘rni va mavqeining tobora mustahkamlanib borishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratib borilmoqda. Markaziy Osiyo mintaqasi doirasida umummintaqaviy tartibga solish ob’ekti bo‘lishi kerak bo‘lgan davlatlararo integratsiya dasturlarini barpo etish va amalga oshirishning alohida muhim roli va ustuvor ahamiyatini ajratib ko‘rsatish mumkin. Shu o‘rinda tashqi iqtisodiy foliyat yuritishda diversifikatsion tamoyillarga ham e’tibor qaratish, mamlakatimizning kelajakdagi istiqbolini va kutilmagan xavflarni bartaraf etish, shuningdek bunday xavflar paydo bo‘lgan taqdirda ulardan keladigan salbiy ta’sirlarni maksimal darajada kamaytirish imkonini beradi.

Diversifikatsiya – muayyan to‘plam tarkibining turli-tumanligini ta’minlash chora-tadbirlari. Diversifikatsiya darajasi turli-tumanlilik darajasi bilan belgilanadi. Diversifikatsiyalashdan muhim investitsiya konsepsiyasi tariqasida foydalaniladi. U investitsiya portfeli daromadliligini pasaytirmagan holda uning riskini pasaytiradi. Diversifikatsiyalashdan olinadigan eng yuqori samara bir turdagi aktiv qiymatining pasayishi boshqa turdagi aktiv qiymatining o‘sishi hisobiga qoplanishini ta’minlaydigan tarzda investitsiya portfeliga turli sinflar, tarmoqlar, mintaqalar aktivlarini qo‘shish orqali erishiladi. Ya’ni, tashqi iqtisodiy aloqalarni o‘rnatishda quyidagi diversifikatsion tamoyillarga e’tiborni qaratish lozim:

- tashqi iqtisodiy aloqalarni iloji boricha ko‘proq va mintaqaviy jihatdan turlicha bo‘lgan mamlakatlar bilan o‘rnatishga;

- eksport tarkibini turlicha mahsulotlar tashkil etishiga;

- bir xil turdagi mahsulot yoki xizmatni bir vaqtning o‘zida jahonning

turlicha qit’alarida joylashgan davlatlarga eksport qilishga;

- iqtisodiyot uchun zarur bo‘lgan import mahsulotlari ham eksport siyosatida amal qiladigan tamoyil sifatida amalga oshirilishiga;

-jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv jarayonini tashkil etishda turli mamlakatlar tajribasini o‘zimizni sharoitga moslashtirgan holatda amalga oshirishga.

Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlari integratsiyasi mintaqadagi kompleks ustuvor muammolarni hal etib ushbu mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi kuchayishining muhim omiliga aylanadi. Iqtisodiy integratsiyaning xalqaro tajribasi Markaziy Osiyo hamdo‘stligi doirasidagi integratsiya jarayonlarida foydalanish imkonini berdi. Bu esa O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvida juda muhimdir.

birinchidan, iqtisodiy vazifa sifatida mintaqaviy iqtisodiy integratsiyani amalga oshirish uchun o‘tkazilayotgan demokratik va iqtisodiy islohotlarning umumiy maqsadlari bilan birlashgan qatnashchi davlatlar rahbarlarining yagona siyosiy idorasi zarur;

ikkinchidan, xususiy biznesga va xorijiy investorlarga ishonch sharti sifatida barqaror makroiqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat integratsiya ittifoqi a’zosi bo‘lgan mamlakatlar iqtisodiyoti integratsiyasi muvaffaqiyatli qadam tashlashining muhim sharti hisoblanadi.

uchinchidan mintaqaviy integratsiya erkin savdo zonasini, so‘ngra bojxona, to‘lov va valyuta ittifoqini tashkil etishga doir kompleks chora-tadbirlar sifatida asta-sekin, izchil amalga oshiriladigan jarayon ekanligini esda tutish zarur, bunda har bir bosqichda qatnashchilardan har birining manfaatlari va xulosalari kelishilishi kerak;

to‘rtinchidan, rivojlangan infratuzilmasi (transport, aloqa, gaz, neft quvurlari, oziq-ovqat tashish va boshqa kommunikatsiyalar) mavjudligi mintaqaviy integratsiyaning hal qiluvchi sharti hisoblanadi, ulardan integratsiya hamdo‘stligi barcha a’zolarining manfaatlari yo‘lida samarali foydalanish zarur.

Iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari quyidagilardan iboratdir:

1. Erkin savdo hududi, uning doirasida qatnashuvchi mamlakatlar o‘zaro savdo to‘siqlarini bekor qiladilar, lekin ularning har ikkalasi uchinchi mamlakatlarga nisbatan savdo to‘siqlarini buzmaydi. Bunday hududda qatnashuvchi mamlakatlar chegaralaridagi bojxona nazorati saqlab qolinishi kerak. Uning maqsadi – qo‘shni qatnashchi mamlakatlarning sustroq bojxona

to‘sig‘i orqali uchinchi mamlakatlardan hududga kirib keluvchi import mollar uchun soliq undirish yoki uni ta’kiklashdan iborat (bu qoida uchinchi mamlakatlarga mol eksport qilishga ham taalluqlidir). Bunga 1960-yillarda tashkil topgan Yevropa erkin savdo uyushmasi (YEESU) misol bo‘la oladi. Unga 6 mamlakat birlashgan bo‘lib, uning asosiy vazifasi davlatlararo erkin savdoni yuritishdan iboratdir. YEESU integratsiyaning quyi shakli bo‘lib hisoblanadi, chunki u muntazam kooperatsion aloqalarni bildirmaydi. MDH mamlakatlari o‘rtasidagi bitim erkin savdo zonasiga ikkinchi bir misoldir. O‘zbekiston erkin savdo o‘rtasida Ozarbayjon, Armaniston, Belarussiya, Qozog‘iston, Moldaviya, Rossiya va Ukraina bilan shartnomalar tuzgan. Bu shartnomalarga binoan tomonlar mazkur mamlakatlardan chiqariladigan va ular hududiga olib kiritiladigan tovarlardan bojxona to‘lovi olmaslik majburiyatini qabul qilgan. Shu asosida O‘zbekiston shartnoma tuzilgan davlatlardan chiqariladigan va respublika hududiga olib kiriladigan tovarlardan boj olmaydi.

2. Bojxonalar ittifoqi. Bunda qatnashchi mamlakatlar o‘zaro savdoda barcha cheklanishlarni bartaraf etibgina qolmay, tashqi savdo to‘siqlarining yagona tizimini ta’sis etadilar. Bu bilan ichki chegaralarda bojxona xizmatini saqlash zaruriyatini soqit qiladilar. Yevropa ittifoqi (YEI) bojxona ittifoqiga misoldir. Yevropa ittifoqiga 1958-yilda asos solingan bo‘lib, 1993-yilga kelib u G‘arbiy Yevropadagi 12 mamlakatni birlashtirdi. Bu uyushmaninig asosiy vazifasi ishtirokchi mamlakatlar doirasida resurslar, tovarlar va xizmatlar harakatini milliy chegaradan xoli ravishda erkin ko‘chib yurishini ta’minlash, umummiy bozorni vujudga keltirish, bozor vositasida tovarlarni davlatlararo taqsimlab, aholi talab-ehtiyojini qondirishdir. YEI tarzida G‘arbiy Yevropa bojxona ittifoqining tuzilishi savdo integratsiyasi natijalarini amaliy baholash imkonini tug‘diradi. Dunyodagi eng atoqli iqtisodchilarning fikricha, YEI doirasida bojxona ittifoqi natijasida savdoning o‘sishi ko‘proq bo‘ladi.

3. Umumiy bozor. Uning doirasidagi qatnashchilar savdodan tashqari ishlab chiqarish omillarining barchasini bemalol ko‘chirish (ishchi kuchi va sarmoya migratsiyasi) erkinligiga ham ega bo‘ldilar. Bunga yana o‘sha Yevropa iqtisodiy ittifoqi yoki Yevropa umumiy bozori misol bo‘la oladi. Uning hozirgi rasmiy nomi - Yevropa ittifoqidir.

4. To‘la iqtisodiy ittifoq. Bunda qatnashchi mamlakatlar o‘z iqtisodiy siyosatlarini, shu jumladan, pul, soliq va ijtimoiy siyosatni, shuningdek, savdoga hamda ishchi kuchi va sarmoya oqimiga taalluqli siyosatni bir xillashtiradi.

Dunyoda davlatlarning necha o‘nlab iqtisodiy birlashmalari mavjud. ASEAN (Janubiy Sharqiy Osiyo) mamlakatlari o‘rtasida kooperatsiya aloqalari faol rivojlanmoqda. MDH mamlakatlari doirasidagi iqtisodiy hamkorlik ayniqsa, O‘zbekiston, Qozog‘iston va Qirg‘iziston o‘rtasida tuzilgan Markaziy Osiyo umumiy bozorini tashkil etish haqidagi bitimni ham tilga olib o‘tish kerak. Shimoliy Amerika iqtisodiy integratsiyasi avval NAFTA shaklida amalga oshirilgan bo‘lsa, hozirda u yangilangan shaklda – AQSh, Kanada va Meksika o‘rtasidagi USMCA (United States-Mexico-Canada Agreement) bitimi asosida faoliyat yuritmoqda. Dunyo miqyosida shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan tuzilgan, ammo barqarorlik darajasi past bo‘lgan iqtisodiy ittifoqlar ham mavjud. Ushbu uyushmalarning aksariyati tarixan mustamlaka bo‘lgan davlatlarni o‘z ichiga oladi va ularning iqtisodiyoti asosan xomashyo yetkazib berishga yo‘naltirilgan bo‘lib, bu esa ularni o‘zaro bir-birini to‘ldiruvchi yagona iqtisodiy tizim sifatida shakllanishini qiyinlashtiradi. Umuman olganda, iqtisodiy integratsiya global iqtisodiyotning ajralmas qismi hisoblanadi, biroq uning samarali ishlashi uchun barcha mamlakatlarda zarur iqtisodiy va institutsional sharoitlar shakllanishi talab etiladi.

5.3. O‘zbekistonda milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasiga qaratilgan davlat siyosatining asosiy maqsadi va yo‘nalishlari

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillik-yillarida siyosiy va iqtisodiy sohalarda muhim yutuqlarga erishdi. Ushbu muvaffaqiyatlarning eng ahamiyatlisi – mamlakatning jahon hamjamiyatida faol ishtirok etishi hamda milliy manfaatlarga mos keluvchi ko‘p tomonlama tashqi siyosat yuritishidir. Natijada, O‘zbekiston jahon iqtisodiy tizimidagi mavqeini mustahkamlashga erishmoqda. Bugungi kunda respublika xalqaro maydonda tobora mustahkam o‘rin egallab, o‘zining uzoq muddatli va istiqbolli hamkorlikka asoslangan tashqi siyosatini amalga oshirmoqda. O‘zbekiston tomonidan qo‘yilgan amaliy qadamlar xalqaro hamjamiyat bilan barqaror va samarali aloqalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Boshqa davlatlar bilan bo‘ladigan iqtisodiy integratsiya davlatning har xil ehtiyojlarini qondirish va samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi va fan-texnika taraqqiyotini jaddalashtirishga, millatlararo yaqinlashuviga, aholining turmush darajasini oshirishga yordam beradi. Xo‘jalik aloqalarining baynalminallashtirish jarayonlarining kuchayib borishida, iqtisodiyotni rivojlantirish hamda mustahkamlashda tashqi iqtisodiy

omil muhim rol o‘ynamoqda. Tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanish xususiyatlari va ularning ishlab chiqarishdagi samaradorligi milliy iqtisodiy barqarorlikni va uning rivojlanish harakatini aniqlaydi. Shunga ko‘ra jahon mamlakatlari zamonaviy xalqaro iqtisodiy aloqalarni kengaytirish va chuqurlashtirishga katta e’tibor bermoqdalar.

Ayniqsa, bu mustaqil rivojlanish yo‘liga o‘tgan respublikamiz uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sobiq Ittifoq tarkibida bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasi xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil ravishda aloqa qilish imkoniyatidan mahrum edi. Bundan tashqari xo‘jalik yuritishning yopiq, sotsialistik boshqaruv tizimi sharoitida, kapital migratsiyasi, ishchi kuchi migratsiyasi, valyuta-kredit munosobatlari kabi xalqaro ayriboshlash turlari deyarli rivojlanmagan edi. Shuning uchun ham o‘tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning barchasi O‘zbekistonni jahon xo‘jaligi tizimiga teng xuquqli kirishiga va barcha mamlakatlar bilan teng huquqli hamkorligini ta’minlashga qaratilgan.

Iqtisodiy integratsiya bir tomondan, yangi texnologiyalardan xorijiy sarmoyalardan foydalanish orqali milliy iqtisodiyotni tezda o‘stirishga ko‘maklashsa, boshqa tomondan, O‘zbekistonning boy resurslari va ishlab chiqarish imkoniyatlarining jahon xo‘jaligiga ko‘shilishi, uning umumjahon iqtisodiy imkoniyatlarini kuchaytiradi.

Integratsiya – O‘zbekiston Respublikasining jahon xo‘jaligi tizimiga kirib borshini tezlashtiradi. Shuning uchun ham O‘zbekiston iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarning borishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shuning uchun ham O‘zbekiston nafaqat Markaziy Osiyo Hamjamiyati (MDH), MDH va Iqtisodiy Hamkorlik tashkilotlari (IHT) miqyosidagi integratsion aloqalarini kuchaytirishi, balki istiqbolda jahondagi boshqa bir qator integratsion uyushmalar bilan ham mustahkam munosabatlar o‘rnatishi lozim. Iqtisodiyotning soha va tarmoqlarini diversifikatsiya va modernizatsiya qilishni izchil davom ettirish, ishlab chiqarishni texnik va texnologik yangilash, shuningdek, transport, muhandislik, kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirish jarayonlarini yanada chuqurlashtirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini davom ettirilishini talab etadi. Hozirda investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning asosiy hajmi ichki resurslarni safarbar qilish hisobidan amalga oshirilishi muhim vazifalardan biri bo‘lib kelmoqda. Bu mablag‘lar, avvalo, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashni amalga oshirayotgan korxonalarning o‘z

mablag‘larini ko‘paytirishi, soliq yukini yanada kamaytirish, tijorat banklarining resurs bazasini mustahkamlash va aholining tadbirkorlik faoliyatidan oladigan daromadlarini oshirish hisobidan hosil bo‘ladi.

Mamlakatimizda infratuzilmani shakllantirish, ishlab chiqarishni rekonstruksiya qilish va modernizatsiya etishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirishga ichki resurslarni jalb etishda O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi alohida o‘rin egallashi lozim. Mazkur jamg‘armaning eng muhim vazifalaridan biri strategik investitsiya loyihalarini birgalikda moliyalashtirish maqsadida yirik xorijiy investor va sheriklarni jalb etish bo‘lib hisoblanadi. Masalan, Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi va Osiyo taraqqiyot banki ishtirokida umumiy qiymati 1,28 mlrd. dollarga teng bo‘lgan Tolimarjon issiqlik elektr stansiyasida ikkita bug‘-gaz moslamasini qurish loyihasi shular jumlasidandir.

Ushbu moliyaviy institutning moliyaviy ko‘magida O‘zbek milliy avtomagistrali uchastkalarini qurish, ichimlik suvi bilan ta’minlash tizimlarini barpo etish va rekonstruksiya qilish, qishloq xo‘jaligi erlarining meliorativ holatini yaxshilash, polivinilxlorid va kaustik soda ishlab chiqarish bo‘yicha yangi majmua barpo etish, qishloq xo‘jaligi texnikasi va avtomobil shinalarini ishlab chiqarishni tashkil etish kabi ko‘plab loyihalar amalga oshiriladi.

Aytish joizki, hozirga qadar chop etgan ko‘plab ilmiy asarlarda shunday holat ko‘rinmoqdaki, integratsion guruhda u yoki bu mamlakatlar ishtirok etishining ijobiy yoki salbiy tomonlarini baholash juda murakkabligicha qolmoqda. Iqtisodiy integratsiyadan ichki bozori kichik, resurslarga kambag‘al, jahon YAIMda kam ulushga ega bo‘lgan davlatlar ko‘proq iqtisodiy samara olishi mumkin.

Jahon iqtisodiyotining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri – uning qamrovi kengayib borayotganligidandir. Ushbu jarayonlar quyidagi muhim holat natijasi hisoblanadi: bir tomondan, amaliyotda tobora ko‘proq milliy bozorlarning yaratilishi, milliy iqtisodlarning tashqi aloqalarga urg‘u berishi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, xalqaro xo‘jalik munosabatlarini rivojlantirish va chuqurlashtirish yo‘lida uchraydigan transport, kommunikatsiya sohalarida g‘ov – to‘siqlarni darhol bartaraf etuvchi texnologik innovatsiyalar bo‘lib hisoblanadi. Bugungi kunda integratsiya jarayoni kuchayib bormoqda va bu sharoitda jahon iqtisodiga qo‘shiluvning tub bahosi yuz chandon ortib ketmoqda. 1980 –-yillarning o‘rtalaridan boshlab jahon iqtisodi xalqaro savdo va xalqaro moliyaviy muomalalar haddan tashqari yuqori sur’atlar bilan o‘sayotgan davrga

qadam qo‘ydi.

O‘tgan davr ichida xalqaro savdo oboroti hajmi bir-yilda o‘rtacha 6,5 foizga, xalqaro xizmatlar savdosi 2,4 marta ko‘paydi, xalqaro savdoning yalpi mahsulotlaridagi salmog‘i oldingi 10-yillikdagiga nisbatan 2 marta ko‘proq oshdi. Bu milliy iqtisodlar kashfi tezlashganidan, ularning bir – biriga muhtojligi kuchayib borganligidan dalolat bermoqda. Shuning uchun ham aksariyat iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodiy integratsiya – xo‘jalik faoliyatining internatsionallashuvida oliy bosqich bo‘lib, o‘ziga xos huquqiy tizimlari bilan ajralib turuvchi, ham davlatlararo, ham ustmilliy negiziga tayangan bamaslahat siyosat asosida faoliyat ko‘rsatuvchi bir butun yagona xo‘jalik deb e’tirof etib kelinmoqda. Bunga esa Yevropa Ittifoqi misol bo‘ladi.

Milliy xo‘jalik sub’ektlari o‘rtasida o‘zaro chuqur va barqaror aloqalarni rivojlantirish, mehnat taqsimotini yo‘lga qo‘yish, ularning turli darajadagi, turli shakllardagi qayta ishlab chiqarish tizimlari o‘rtasida o‘zaro hamkorlikni rivojlantirish asosida mamlakatlarning xo‘jalik hamda siyosat sohalarida birlashuvi jarayonida xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati shakllanadi.

Qo‘shni mamlakatlardagi ayrim xo‘jalik subyektlari, jumladan, korxonalar va firmalar, o‘zaro iqtisodiy hamkorlikni turli shakllarda amalga oshiradi. Bu jarayon investitsiyalarni jalb qilish, chet elda filial va bo‘linmalar tashkil etish, shuningdek, savdo-iqtisodiy bitimlar tuzish kabi usullar orqali yuzaga keladi. Shu bilan birga, iqtisodiy integratsiya faqat mikro darajada emas, balki davlatlararo hamkorlik asosida ham shakllanadi. U mamlakatlarning iqtisodiy birlashmalarini tashkil etish, ularning milliy siyosatlarini uyg‘unlashtirish va iqtisodiy taraqqiyot yo‘nalishlarini muvofiqlashtirish orqali makro darajada namoyon bo‘ladi. Natijada, integratsion jarayonlar yanada kengayib, mamlakatlararo iqtisodiy hamkorlik mustahkamlanadi.

Integratsiyaning eng muhim jihatlari:

1. iqtisodiy jarayonlarni davlatlararo miqyosida yo‘lga qo‘yishda;

2. bir – biridan u yoki bu darajada mustaqil hisoblangan milliy xalq xo‘jalik majmualari o‘rniga umumiy mutanosiblikka, umumiy qayta ishlab chiqarish tizimiga ega bo‘lgan biron mintaqaviy integratsional majmuani asta – sekin shakllantirishda;

3. davlat doirasida mahsulotlar, ishchi kuchi, moliyaviy resurslarning davlatlararo harakati uchun hududiy sharoitlarni kengaytirish hamda bunday harakatga monelik qiluvchi ko‘pdan – ko‘p ma’muriy va iqtisodiy g‘ovlarni

bartaraf etishda;

4. integratsional birlashmalarda qatnashuvchi davlatlarning ichki iqtisodiy shart – sharoitlarini bir – biriga yaqinlashtirish, ularning iqtisodiy rivojlanish darajalarini tenglashtirishda namoyon bo‘ladi.

Odatda, ma’lum bir geografik mintaqada joylashgan qo‘shni davlatlar integratsion birlashmalarning asosiy asosini tashkil etadi. Hozirgi kunda dunyoda 70 dan ortiq davlat tashkilotlari va qariyb 65 ming millatlararo korporatsiyalar faoliyat yuritmoqda.

5.4. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalar ishtirokini oshirishda xalqaro moliyaviy institutlarning tutgan o‘rni va ularning hamkorlik aloqalari

O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, iqtisodiy o‘sish sur’atlarini yuqori darajada saqlab qolish, iqtisodiy tuzilmani bosqichma-bosqich takomillashtirish va modernizatsiya qilish jarayonlarini izchil olib borishga yo‘naltirilgan. Shu bilan birga, ushbu strategiya asosida iqtisodiyotning tayanch tarmoqlari hamda ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirishga, ularning zamonaviy talablar asosida shakllanishiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mazkur islohotlarning izchil amalga oshirilishi O‘zbekistonning xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlik aloqalarini kengaytirish, investitsion muhitni yaxshilash va iqtisodiy hamkorlik ko‘lamini yanada oshirish uchun mustahkam zamin yaratmoqda. Natijada, mamlakatning global iqtisodiy integratsiyalashuv jarayonidagi ishtiroki yanada chuqurlashib, xalqaro moliyaviy tizim bilan o‘zaro manfaatli munosabatlar rivojlanmoqda.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) 1945-yilda tashkil etilgan va o‘sha 186 ta mamlakat a’zo. XVFning maqsadi a’zomamlakatlar valyuta-moliya siyosatini muvofiqlashtirish, to‘lov balansini tartibga solish va valyuta kursining barqarorligini qo‘llab-quvvatlash uchun qarz berish hisoblanadi.

Buning uchun fond to‘lov balansida qiyinchiliklar sezayotgan o‘z a’zolarini moliyalashtiradi, ularning xo‘jalik yuritish usullarini yaxshilashga qaratilgan texnik yordam ko‘rsatadi. Kreditlarni berish va qaytarish to‘lov balansi muammosining xususiyatlari hamda holatlariga bog‘liq tarzda farqlanadi (5.1 – jadvalga qaralsin).

5.1-jadval

XVF kreditlash shartlari

Kreditlash mexanizmi	To‘lov shartlari	Muddati (yil hisobida)		
		Eng uzoq muddat	Kutilayotgan muddat	Davriylik
«**Stend-bay**» krediti	Asosiy stavka + marja	3,25-5	2,25-4	Har kvartalda
Kengaytirilgan kreditlash	Asosiy stavka + marja	4,5-0	4,5-7	Har yarim-yilda
Qoplovchi moliyalash	Asosiy stavka	3,25-5	2,25-4	Har kvartalda
Favqulodda yordam	Asosiy stavka	3,25-5	—	—
Qo‘shimcha zaxiralarni qoplash	Asosiy stavka + marja	2,5-3	2-2,5	Har yarim-yilda
Kambag‘allikka qarshi va iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlash	Yillik 0,5%	5,5-10	-	-

Aytish joizki, hozirda XVF kreditlash siyosatining asosini “Stend-bay” kreditlar tashkil etadi. Bunday kredit to‘g‘risidagi shartnomaga asosan a’zo mamlakatlar to‘lov balansida qisqa muddatli muammolarni bartaraf etish uchun odatda 12 – 18 oyga belgilangan miqdorda kredit olish huquqiga ega bo‘ladilar.

Kengaytirilgan kreditlash mexanizmi**.** XVF kengaytirilgan kreditlash mexanizmi bo‘yicha a’zo mamlakatlar belgilangan miqdorda kredit olish huquqiga ega bo‘lgan holda bunday kredit odatda, uch-to‘rt-yilga beriladi. Ushbu mexanizm asosida ajratilgan mablag‘lar a’zo mamlakatlarda to‘lov balansi holatiga sezilarli salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi tuzilmaviy xususiyatga ega muammolarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Qoplovchi moliyalash, u kambag‘allikka qarshi va iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlash mexanizmi sifatida e’tirof etiladi, ya’ni:

- qo‘shimcha zahiralarni moliyalash mexanizmini.
- qoplovchi moliyalashni. Qoplovchi moliyalash 1963-yilda joriy etilgan bo‘lib, jahon bozorlarida tovar xom-ashyo narxining o‘zgarishi natijasida eksport tushumi kamomadi hosil bo‘lgan yoki oziq-ovqat importi qiymatining o‘sishiga duch kelgan mamlakatlarga taqdim etiladi.

Favqulodda yordam**.** Ushbu tartib favquloddagi holatlar tufayli to‘lov balansida yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etishda a’zo mamlakatlarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida 1962-yilda joriy etilgan. 1995-yilda a’zo mamlakatlarda harbiy mojarolar tufayli ularning institutsional va ma’muriy salohiyatiga putur etkazilgani sababli mazkur tartibni qo‘llash miqyosi yanada

kengaytirilmoqda.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) – Umumjahon banki guruhining asosiy tashkiloti bo‘lib, o‘rta va kam daromadli, to‘lov qobiliyatiga ega mamlakatlar hukumatlariga qarz beradi. XTTB 1944-yilda tashkil etilgan va hozirda a’zo mamlakatlar soni 186tani tashkil etadi. XTTBning maqsadi – a’zo-mamlakatlar iqtisodiyotini qayta tiklashga va rivojlanishiga kapital qo‘yilmalar berish, investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish orqali qo‘llab-quvvatlash, to‘lov balansi muvozanatini ta’minlashga qaratilgan qarz berishdan iborat. XTTB, odatda, 5-yillik imtiyozli davr bilan 20-yilgacha muddatda uzoq muddatli kreditlarni beradi. Bankning resursi ikki manbadan shakllanadi. Shu jumladan, asosiy qismi moliya bozorlarida turli xil qarz majburiyatlarini joylashtirishdan shakllanadi. XTTB a’zo mamlakatlarga hukumat kafolati asosida qarz beradi. Qarzni odatda 10-15-yil muddatga 5-yil imtiyozli davr bilan ajratiladi. XTTBning foiz stavkasi har 6 oyda o‘zgaradi va o‘rtacha 7 foiz atrofida belgilanadi. XTTB ustaviga muvofiq aholi jon boshiga 5055 dollargacha YAIM to‘g‘ri keladigan mamlakatlargina bankdan qarz olish huquqiga ega. Yirik taraqqiy etgan mamlakatlar, xususan, bankning 5 ta eng yirik aksionerlari qarz olishi mumkin emas. Jahon banki qariyb 70-yillik faoliyati mobaynida 140 ta mamlakatda qiymati 300 mlrd. dollarga teng 6 mingdan ortiq loyihalarni moliyalashtirishda ishtirok etgan. Ushbu bank O‘zbekistonda ham yirik loyihalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlab kelmoqda.

Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi (XTA) – 1960-yilda tashkil etilgan bo‘lib, unga a’zo mamlakatlar soni 169 tani tashkil etadi. XTA uzoq muddatga foizsiz, kredit ko‘rinishida qarz va deyarli bozor shartlari bo‘yicha qarz olish imkoniga ega bo‘lmagan dunyoning eng past daromadli 82ta mamlakatlariga grantlar beradi. XTA kredit operatsiyalarini donor mamlakatiga badallari, XTTBning sof foydasini o‘tkazish, XMKning grantlari va uyushma tomonidan ajratgan kreditlaridan keladigan tushumlar hisobiga moliyalashtiriladi. XTAning maqsadi rivojlanayotgan mamlakatlarga imtiyozli kreditlar berishdan iborat bo‘lib, zahiralashtirilgan kredit mablag‘larining jami hajmi 207 mlrd. Dollarga etgan. XTA kreditlari 10-yillik imtiyozli davrni kamrab olgan holda 35 — 40-yilga beriladi. Kreditlar hajmi SDRda aks ettiriladi, lekin moliyalashtirish loyiha harajatlari amalga oshiriladigan valyutada beriladi. Olingan qarz bo‘yicha foiz hisoblanmaydi, ammo kredit bo‘yicha xizmat ko‘rsatishdan kreditning 0,75 foiz miqdorida komissiya haqi olinadi.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) – 1956-yilda rivojlanayotgan

mamlakatlar xususiy sektorini qo‘llab-quvvatlash maqsadida tashkil etilgan. A’zo mamlakatlar soni 182 tani tashkil etadi. XMKning asosiy vazifasi bo‘lib, rivojlanayotgan mamlakatlarda xususiy investor va moliya institutlariga kapitalni samarali joylashtirishga ko‘maklashishda vositachilik qilish hisoblanadi. XMK bozor holatiga yaqin shartlar bo‘yicha 12-yil imtiyozli davr bilan 3-yildan 15-yilgacha qarz beradi. Qariyb 80 foiz passivlari moliya bozorlaridan jalb etiladi, qolgan 20 foizi esa XTTBdan qarzga olinadi. Odatda, XMK boshqa investorlar ishtirokidagi loyihalarni moliyalashtiradi, uning ulushi 25-35 foizni tashkil qiladi. Birgalikdagi moliyalashtirish XMK faoliyatining o‘ziga xos jihati bo‘lib, qarz berishdan tashqari, xususiy korxonalar kapitaliga ham pul qo‘yishni amalga oshirishda namoyon bo‘ladi.

Investitsiyalarni kafolatlash bo‘yicha ko‘p tomonlama agentlyak (MIGA) – 1988-yilda a’zo mamlakatlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirishda ko‘mak berish maqsadida tashkil etilgan. Hozirda agentlikka 174 ta mamlakat a’zo bo‘lib, jami ajratilgan kafolatlari hajmi 20,9 mlrd. Dollarga teng. Agentlik tomonidan 2009-moliya-yilida 26 ta loyiha bo‘yicha 1.4 mlrd. Dollar miqdorida kafolatlar berilgan. Ushbu agentlik rivojlanayotgan mamlakatlarga yo‘naltirilgan TTXIni rag‘batlantirish maqsadida siyosiy risklardan sug‘urtalash yoki kafolatlash xizmatlarini taklif etadi.

Investitsion nizolarni tartibga solishning xalqaro markazi (IKSID) – 1966-yilda tashkil etilgan bo‘lib, maqsadi xorijiy investorlar va investitsiyalarni jalb etuvchi mamlakatlar o‘rtasida yuzaga kelgan xalqaro investitsion nizolarni arbitraj ko‘rib chiqish va tartibga solish mexanizmini ta’minlab berishdan iboratdir. Bundan tashqari ushbu markaz xorijiy investitsiyalar to‘g‘risidagi qonunchilik aktlari va xalqaro nizolarni arbitraj tartibga solish sohasida tadqiqot ishlarini olib boradi. Hozirgi vaqtda markazga 143 ta mamlakat.

Yevropa tiklanish va taraqqiyot bankn YETTB – 1991-yilda tashkil topgan va unga 56 ta mamlakat a’zo. YETTB Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga bozor iqtisodiyotiga o‘tish bo‘yicha islohotlarni o‘tkazishda ko‘maklashadi. Bank uchun xususiy sektor rivojlanishi, xususiylashtirish jarayoni, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish, moliya muassasalari hamda sanoat sektorini tashkil etish va mustahkamlash, kichik biznesni rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan ustuvor loyiha va dasturlar bo‘lib hisoblanadi. Bank xususiy va xususiylashtirilgan korxonalar taklifi homiylar salohiyati yuqori bo‘lishi va biznes rejalarining ishonchli bo‘lishini talab qiladi.

Osiyo taraqqiyot banki (OTB) – 1966-yilda tashkil topgan va unga 57 ta mamlakat (41 ta hududiy va 16 ta hududdan tashqari mamlakatlar) a’zo. OTBga a’zolik BMTning Osiyo va Tinch okeani bo‘yicha iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo‘iicha komissiyasidagi barcha mamlakatlar va Osiyo mintaqasidagi boshqa mamlakatlari (agar ular BMT yoki uning ixtisoslashgan agentliklariga a’zo bo‘lsalar) uchun ochiq. A’zolikda mavjud bunday keng imkoniyatlar OTBda Osiyo mintaqasidan tashqari mamlakatlar ulushining ortishiga olib keldi, ularga bank aksiyalarining qariyb 37 foizi va ovozlarining 35 foizi to‘g‘ri keladi. OTBning maqsadi Osiyo qitasidagi rivojlanayotgan mamlakatlarga iqtisodiy rivojlanishda ko‘maklashishi, hududiy hamkorlikni rag‘batlantirish, a’zo-mamlakatlarga texnik yordam ko‘rsatish va ularning iqtisodiy siyosatini muvofiqlashtirishdan iborat. Xorijiy investitsiyalarni xalqaro miqyosda tartibga solishda mintaqaviy moliya institutlari ham muhim rol o‘ynaydi.

Bundan tashqari OTB va O‘zbekiston o‘rtasidagi istiqbolli hamkorlik temir va avtomil yo‘llari tarmog‘ini rivojlantirish, qishloqlarda suv ta’minoti tizimini takomillashtirish ishlarini faollashtirishni nazarda tutadi.

Islom taraqqiyot banki (ITB) – 1974-yilda tashkil topgan. Unga islom diniga e’tiqod qiluvchi 35 ta mamlakat, ya’ni Islom anjumanining deyarli barcha a’zolari kiradi. Nizom kapitalining miqdori OTB dan 5 marta kam. ITBning maqsadi a’zo mamlakatlarning rivojlanish loyihalarini, tashqi savdoni kreditlash va savdo, sanoat kompaniyalari kapitallarini investitsiyalashdan iborat.

O‘zbekiston ITBga 2003-yil 3 sentyabrda a’zo bo‘lgan bo‘lib, ushbu bank tomonidan faqat 2003–2009-yillar mobaynida umumiy qiymati 150 mln. Dollarga teng moliyaviy xizmatlar ko‘rsatilgan. Jahon iqtisodiyotida investitsiya faoliyatini tartibga solish va rag‘batlantirish bo‘yicha katta tajriba to‘plangan. O‘zbekistonda investitsiya faoliyatini tashkil etish, yuritish, tartibga solish hamda qo‘llab-quvvatlash tizimi yaratilgan, ushbu tizimning amal qilishini ta’minlash uchun zarur qonunchilik hujjatlari qabul qilingan va ular amaliyotda investitsiya faoliyatini tartibga solishda keng qo‘llanilmoqda. Islom bankida ustamalar o‘z o‘zidan oshmaydi va penya tushunchasi umuman yo‘q. Jarimalar bor, lekin ular bir marotaba qo‘yiladi, qo‘yilish sababi esa mijozni tarbiyalash va kelajakda shunga o‘xshash e’tiborsizliklarga yo‘l qo‘ymasligini ta’minlash. Islomiy moliyalashda kreditlar eng uzog‘i 5-yil muddatga beriladi. Agarda mijoz biror bir falokatga uchrab, to‘lash qobiliyatini yo‘qotsa, bank muddatni 6-10-yilga cho‘zib berishi mumkin ekan. Bunda summada hech

qanday o‘zgarish bo‘lmaydi. Lekin mijoz asbob-uskunani olib qo‘yib, ularni yaxshi ishlatmay, beparvo yurgani kuzatilsa, bank sovuqqonlik uchun jarima soladi. Undirilgan bu mablag‘ni to‘g‘ridan-to‘g‘ri xayriya maqsadlariga sarflaydi. Vaholanki, islom moliyalashida jarimaga foyda sifatida qaralmaydi va u harom hisoblanadi. Islom taraqqiyot banki(ITB) 1975-yilda IHT mamlakatlari moliya vazirlari yig‘ilishining qaroriga ko‘ra tashkil etilgan. ITBning shtab-kvartirasi Saudiya Arabistonining Jidda shahrida joylashgan. ITBning Hududiy ofislari 1994-yili Rabot (Marokash)da, shu-yili Kuala-Lumpur (Malayziya)da, 1997-yili Olma-Ota (Qozog‘iston)da va 2008-yili Dakar (Senegal)da ochildi. Bank shuningdek, 12 ta a’zo mamlakatda mahalliy vakolatxonalarga ega: bular Afg‘oniston, Ozarbayjon, Bangladesh, Gvineya, Indoneziya, Eron, Nigeriya, Pokiston, Serra-Leona, Sudan, O‘zbekiston va Yamandir.

ITBning asosiy vazifasi a’zo mamlakatlarda shariatga muvofiq ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotni qo‘llab-quvvatlashdan iborat. Bank tashkil etilayotgan vaqtda uning nizom jamg‘armasi 6 mlrd.islomiy dinorni, a’zolari soni 22 tani tashkil etgan. Islomiy dinor – ITB foydalanadigan hisob birligi; bir islomiy dinor HVJning bir qarz olish maxsus huquqiga teng. Hozirgi vaqtda ITBga ishtirokchi a’zolar 56 ta davlat hisoblanadi. 2013-yili ITBning e’lon qilingan hissadorlik kapitali – 30 mlrd.islomiy dinorni, shu jumladan, obuna hissadorlik kapitali – 18 mlrd.islomiy dinorni tashkil etdi. Bankning asosiy hissadorlari Saudiya Arabistoni (23,6 foiz aksiya), Liviya (9,5 foiz), Eron (8,3 foiz), Nigeriya (7,7 foiz), BAA (7,5 foiz), Qatar (7,2 foiz), Misr (7,1 foiz), Turkiya (6,5 foiz) va Quvayt (5,5 foiz) hisoblanadilar.

2013-yilda ITB boshqaruvchilar kengashi umumiy hissadorlik kapitalini 30 mlrd.islomiy dinordan 100 mlrd.islomiy dinor (150 mlrd.dollar)ga ko‘tarish haqida qaror qabul qildi. Bankning obuna kapitali ham 18 mlrd.islomiy dinordan 50 mlrd. Islomiy dinorga oshirildi. Ushbu qaror a’zo-mamlakatlarning moliyalashtirish mablag‘lariga bo‘lgan katta ehtiyoji bilan bog‘liq. So‘nggi 12-yil davomida yetakchi reyting agentliklari (Moody”s, Standard&Poor”s, Fitch) tomonidan ITBga uzoq muddatli kredit reytingi – “AAA” va qisqa muddatli oliy barqaror kredit reytingi – “A+” berib kelinmoqda. 2013-yilning dekabrida ushbu reytinglar yana tasdiqlandi.

ITB tarkibiga quyidagi tashkilotlar kiradi:

- Islom taraqqiyoti banki – ITB;
- Xususiy sektorni rivojlantirish bo‘yicha islomiy korporatsiya –

IKRCHS;

- Eksportni kreditlash va investitsiyalarni sug‘urtalash bo‘yicha islomiy korporatsiya – IKSIEK;
- Halqaro islomiy savdo-moliya korporatsiyasi – ItfK;
- Islomiy tadqiqot va o‘quv muassasasi – IIIO.

Islom taraqqiyoti banki ITB guruhi keng miqyosdagi faoliyatga jalb etilgan:

- a’zo mamlakatlarda qashshoqlik darajasini pasaytirishga ko‘maklashish;
- a’zo mamlakatlar savdo-iqtisodiy hamkorligini rivojlantirish;
- loyihaviy moliyalashtirish;
- kichik va o‘rta biznesni qo‘llab-quvvatlash (shu jumladan mikromoliyalash xizmatlari);
- a’zo mamlakatlar mablag‘larini safarbar qilish;
- eksportni kreditlari va investitsiyalarni sug‘urtalash hamda qayta sug‘urtalash;
- a’zo mamlakatlar mehnatga yaroqli aholisi uchun ta’lim dasturlari va tadqiqotlarni tashkil etish;
- a’zo mamlakatlarga favqulodda holatlarda yordam ko‘rsatish;
- a’zo mamlakatlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha boshqa faoliyat shakllari.

ITB faoliyatining asosiy yo‘nalishlari. ITB a’zo mamlakatlarga, davlat va xususiy sektorga qarashli yo‘llar, kanallar, to‘g‘onlar, maktablar, kasalxonalar, uy-joy, qishloq tumanlarini rivojlantirish va boshqalar kabi qishloq xo‘jaligi va infratizilma loyihalarini moliyalashtirish uchun qarzlar beradi. Ushbu loyihalar ustuvor hisoblanadi va a’zo mamlakatlar ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Tashkil topgan vaqtidan boshlab ITB moliyalashtirgan mablag‘lar umumiy hajmi 2013-yilning oxiri holatiga 97,8 mlrd. dollarni tashkil etdi, undan 46,9 mlrd. dollari (48 foiz) loyihaviy moliyalashtirishga, 49,8 mlrd. dollari savdoni moliyalashtirishga va 0,7 mlrd. dollari (1 foiz) maxsus yordam uchun yo‘naltirildi.

ITB a’zo mamlakatlarda taraqqiyot loyihalarini qo‘llab-quvvatlash uchun turli islomiy moliyaviy vositalardan foydalanadi. Ushbu vositalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. ***Imtiyozli qarzlar*****.** Kreditlar asosan uzoq muddatli loyihalarni moliyalashtirishni ta’minlash maqsadida, qishloq xo‘jaligi va tayanch infratuzilmalarni rivojlantirish uchun davlat kafolotiga ega hukumatlar yoki

davlat muassasalariga beriladi. Bunday qarz berish shariatga ko‘ra foizsiz hisoblanadi. Bank o‘zining ma’muriy harajatlarini xizmat ko‘rsatish uchun olingan to‘lov hisobiga qoplaydi.

2. ***Texnik ko‘mak*****.** Ushbu yordamning maqsadi aniq loyihalarni tayyorlash va amalga oshirish, siyosatni shakllantirish, xodimlar tayyorlash va inson resurslarini rivojlantirish yoki muassasaviy ko‘makni ta’minlash maqsadida texnik bilimlar olishni moliyalashtirishdan iboratdir.

3. ***Lizing*****.** ITB sanoatni moliyalashtirish holatlarida ishlab chiqarish liniyalari uchun zarur bo‘lgan mashina va asbob-uskunalar, elektr energiyasi ishlab chiqarish, kemasozlik va boshqa shu kabi alohida va bir toifadagi tarkibiy qismlarni o‘zida ifodalaydigan aktivlarni sotib oladi va keyin ma’lum bir vaqt mobaynida uni oluvchiga lizingga beradi.

4. ***Bo‘lib to‘lashga sotish*****.** ITB ma’lum bir loyiha uchun zarur mashina/ uskunalarni sotib oladi, keyinchalik ularni benefitsiar (mijoz)ga bank va benefitsiar o‘rtasida o‘zaro kelishilgan ustamani qo‘shgan holda, qayta sotadi.

5. ***Istisno‘*****.** Ushbu usul aksar infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishda qo‘llanadi.

6. ***Moliyalashtirish liniyalari*****.** ITB kichik va o‘rta, ayniqsa sanoat sektoridagi korxonalarning o‘sishiga ko‘maklashuvchi milliy taraqqiyot moliya muassasalari (NDFI) yoki islomiy banklar (IB) uchun moliyalashtirish liniyalari taqdim etadi.

7. ***Kapitalda ishtirok etish(equity*****).** ITB iqtisodiy va moliyaviy jihatdan yashovchan hisoblangan qishloq xo‘jaligi va sanoat ishlab chiqarishi loyihalarining hissadorlik kapitalida ishtirok etadi.

8. ***Murobaha*****.** Ushbu usul tashqi savdoni moliyalashtirish uchun ishlatiladi. Bank so‘ralayotgan tovarni sotib oladi va uni benefitsiarga qayta sotadi. Importni moliyalashtirish holatida moliyalashtirish davri 30 oygachani tashkil etadi: eksportni moliyalashtirish holatida esa ushbu davr 120 oygacha uzaytirilishi mumkin.

9. ***Foydani taqsimlash (Profit Sharing*****).** Foydani taqsimlash sherikchilik (mushoraka yoki muzoraba) shakllaridan biri hisoblanadi va loyihani moliyalashtirish uchun ITB hamda hamkor tomonning mablag‘larini birlashtirishni taqozo etadi; har bir sherik korxonadan kelib tushadigan sof foydadan foiz oladi ITB chet ellik taraqqiyot moliyaviy muassasalari bilan hamkorlikni rivojlantirmoqda. 2011-yilda Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Moliyaviy nazorat yuqori organlari halqaro

tashkiloti, Butunjahon banki bilan hamkorlik to‘g‘risidagi kelishuv imzolandi.

Sog‘liqni saqlash va ta’lim sohasidagi ITB loyihalarini moliyalashtirish ITBga a’zo mamlakatlarning har biri erishishga intilayotgan Ming-yillik rivojlanish maqsadlariga (Millennium Development Goals) muvofiq amalga oshirilmoqda. ITB o‘z faoliyatida davlat-xususiy sektor hamkorligi mexanizmini faol ishlatib kelmoqda, bu esa ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan loyihalarni qo‘llash uchun qo‘shimcha moliyaviy mablag‘larni jalb qilish imkonini beradi.Misol tariqasida, Malayziyaning Selangor shtatida tezkor avtomagistral qurish bo‘yicha Malayziya taraqqiyot banki bilan davlat-xususiy sektor hamkorligi mexanizmi tamoyili bo‘yicha ITB tomonidan amalga oshirilgan loyihani keltirish mumkin.

ITB faoliyatining strategik muhim yo‘nalishi musulmon mamlakatlar aholisini malakaviy tayyorlash va o‘qimishliligi darajasini oshirish hisoblanadi. 2012-yilgi faoliyat yakunlari bo‘yicha ITB portfelidagi ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalarda eng katta ulushni ta’lim sohasidagi loyihalar egalladilar. Yuqoridagi tashabbuslar ishsizlik darajasini pasaytirishga va ITB a’zo mamlakatlar mehnatga qobiliyatli aholisining faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan. ITB a’zo mamlakatlarda qashshoqlikni bartaraf etishga alohida ahamiyat qaratdi. Ushbu muammoni yechish maqsadida mikromoliyalashtirishdan foydalanilmoqda. ITB shuningdek, qishloq xo‘jaligi sohasidagi loyihalarga ham yordam ko‘rsatmoqda, bunda atrof-muhit himoyasi tamoyili hisobga olinadi. Jahondagi eng yaxshi taraqqiyot banklari amaliyotiga muvofiq, ITB investitsiyalarining sezilarli qismi infratuzilmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

2012-yilda ITB mablag‘larini iqtisodiyot sektorlari bo‘yicha taqsimlanishi energetik sektor ulushining (28,1 foiz) yuqoriligi bilan ta’riflanadi, undan keyin suv bilan ta’minlash va shahar xizmati (18,7 foiz), qishloq xo‘jaligi (16,9 foiz), sog‘liqni saqlash (10,9 foiz), transport (10,1 foiz), ta’lim (6,5 foiz), moliyalar (5,8 foiz), sanoat va qazib olish (3 foiz) hamda boshqalar (0,02 foiz) turadi.

ITBga nafaqat moliyaviy vazifani amalga oshirish, balki Mavritaniya, Maldiv, Qirg‘iziston, Jibuti va boshqa kam taraqqiy etgan a’zo-mamlakatlarga texnik ko‘mak berish yuklatilgan. Bundan tashqari ITB islomiy qimmatli qog‘ozlar – sukukni joylashtirish tashkilotchisi hisoblanadi. ITB shariat o‘rnatgan cheklovlar doirasida moliyaviy mablag‘larni jamlash uchun depozitlarni jalb qilish huquqiga ega. Kredit, bozor va amaliyot xatarlarini o‘z

vaqtida pasaytirish va baholash maqsadida ITB o‘z faoliyatida xatarlarni boshqarish maxsus vositalaridan foydalanadi. A’zo mamlakatlar va boshqa qarzdorlarning kredit qobiliyati, moliyaviy barqarorligini doimiy monitoring qilish ITB kredit xatarini samarali boshqarish imkonini beradi.

Likvidlilik xatari va mustaqil xatarlarga alohida e’tibor qaratiladi. Buning uchun ITBda xatar – menejmenti faoliyatining samaradorligi ustidan ichki nazorat tizimi, yuqorida qayd etilgan xatarlar ahamiyati bo‘yicha limit va cheklovlar tizimi joriy etilgan.

ITB boshqaruv organlari va tashkiliy tuzilishi. ITB a’zo mamlakatlari o‘zlarining vakillari orqali bankni boshqarishda, rahbarlik organlari – Boshqaruvchilar kengashi va Ijrochi direktorlar kengashida ishtirok etadilar. ITBni boshqaruv yuqori maslahat tashkiloti Boshqaruvchilar kengashi hisoblanadi. Boshqaruvchilar kengashining-yillik yig‘ilishlari vaqtida-yillik hisobotni baholash, foydani taqsimlash, grantlar berish, Direktorlar kengashi a’zolarini tayinlash va boshqa masalalar muhokama qilinadi. 2003-yilning sentyabrida ITB Boshqaruvchilarining -yillik yig‘ilishi Olma-Ota shahrida bo‘lib o‘tdi. Ijrochi direktorlar kengashi 18 ta a’zodan iborat. Ijrochi direktorlar kengashi tarkibining yarmi ITB kapitalida kattaroq ulushga ega a’zo-mamlakatlarning doimiy vakillaridan shakllantiriladi, qolgan yarmi esa Boshqaruvchilar kengashi tomonidan tayinlanadi. Qayd etish lozimki, 2011-yilda Ijrochi direktorlar kengashiga birinchi marta Qozog‘iston vakili saylandi. Direktorlar kengashi ishiga doimiy qo‘mitalar yordam beradi: Ma’muriy masalalar bo‘yicha qo‘mita, Audit bo‘yicha qo‘mita, Moliyaviy masalalar bo‘yicha qo‘mita, Amaliy faoliyat bo‘yicha qo‘mita. ITBning tashkiliy tuzilishi 24 ta mustaqil faoliyatga ega tarkibiy bo‘linmalardan iborat. Xalqaro kapitallar harakatini tartibga solishda ***milliy va xalqaro usullardan*** keng foydalanib kelinmoqda.

Xalqaro kapitallar harakati jarayonining muhim xususiyatlaridan biri mazkur jarayonga davlatning faol aralashuvidir. Bunda davlat quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- ***tartibga solish;***
- ***nazorat qilish;***
- ***rag‘batlantirish***.

Davlatning boshqaruv organlariga xos bo‘lgan bunday xususiyatlar davlatning ushbu jarayonda funksiyalarini namoyon bo‘lishi deb ham faraz qilinadi, ammo davlatning ushbu jarayonlarga aralashuvi uning eng muhim

funksiyalari deb bo‘lmaydi. Davlatning xalqaro kapital harakatini ta’minlashda qonunlarda belgilab qo‘yilgan chegaralarda ishtirok etadi xolos. Shunday ekan yuqorida nomlari tilga olingan jarayonlar o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turishga harakat qiladi.

O‘zini – o‘zi tekshirirsh uchun savollar:

1. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalar qanday o‘rin tutadi?

2. Milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasiga qaratilgan davlat siyosatining asosiy Xalqaro valyuta fondini iqtisodiyotni xalqaro integratsiyasidagi roli

3. Xalqaro Valyuta Fondi iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida qanday rol o‘ynaydi?

4. Milliy iqtisodiyotni maqsadi nima?

5. Iqtisodiyotni xalqaro integratsiyasini faollashtirishda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar qanday rol o‘ynaydi?

6. Chet el kapitali ishtirokida tashkil etiladigan korxonalar qanday turlarga bo‘linadi?

7. Xalqaro kapital harakatini tartibga solishning qanday usullari mavjud?

8. Sharqiy Yevropa, Shimoliy Amerika va Osiyo-Tinch okeani mintaqalarida shakllangan iqtisodiy integratsion markazlarning rivojlanishiga qanday omillar ta’sir ko‘rsatmoqda?

9. Ilmiy-texnik taraqqiyotning zamonaviy bosqichi xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlariga qanday ta’sir qilmoqda?

10. O‘zbekiston Respublikasining jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvi jarayonida qanday asosiy yo‘nalishlar va omillar muhim ahamiyat kasb etmoqda?

VI BOB. IQTISODIYOTGA INVESTITSIYALARNI JALB ETISHDA ERKIN IQTISODIY HUDUDLARNING O‘RNI

6.1. Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati hamda ular rivojlanishining bosqichlari.
6.2. Erkin iqtisodiy hududlarning turlari va ularga jalb etilgan investitsiyalarga nisbatan turli imtiyoz va rag‘batlarning qo‘llanilishi.
6.3. O‘zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishning tashkiliy-huquqiy asoslari.
6.4. O‘zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy hududlarga jalb etiluvchi investitsiyalarning asosiy yo‘nalishlari va samaralari.

Tayanch so‘z va iboralar: *Offshor, erkin port, texnopolis, texnopark, tashqi savdo, moliyaviy markaz, erkin iqtisodiy hudud, erkin bojxona hududlari, erkin savdo hududlari, erkin ilmiy – texnik hududlar.*

6.1. Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati hamda ular rivojlanishining bosqichlari va asoslari

Erkin iqtisodiy zonalar (EIZ) instituti dunyo miqyosida uzoq tarixga ega bo‘lib, uning dastlabki shakllari Yevropada XII asrda shakllana boshlagan. Ayniqsa, Boltiqbo‘yi va Shimoliy dengiz hududlarida savdo aloqalarini muvofiqlashtirish va rivojlantirishda muhim rol o‘ynagan Gansatik Ligasi EIZ tamoyillarining ilk sinov maydonchalaridan biri bo‘ldi. Ushbu savdo uyushmasi a’zolari maxsus iqtisodiy va huquqiy imtiyozlarga ega bo‘lib, bu esa tashkilotning barqarorligi va uzoq muddatli faoliyatini ta’minlagan muhim omillardan biri hisoblanadi.

Keyingi davrlarda, xususan XV-XVII asrlarda, turli davlatlarda EIZ modelini joriy etish bo‘yicha tajribalar o‘tkazildi. Italiya, Rossiya va Germaniya hududlarida maxsus iqtisodiy sharoitlar yaratish orqali savdoni rag‘batlantirishga va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan turli tashabbuslar amalga oshirildi. Biroq, chinakam ma’nodagi erkin iqtisodiy zonalarning shakllanishi va rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan institutsional va iqtisodiy sharoitlar XIX asr oxiriga kelibgina to‘liq shakllangan.

Xususan, Germaniyada bu boradagi eng dastlabki amaliyotlar Gamburg va Bremen shaharlarida kuzatilgan bo‘lib, ushbu hududlarda mamlakatning ilk

erkin iqtisodiy zonalari tashkil etildi. Ayniqsa, Gamburg shahri o‘zining strategik geografik joylashuvi, rivojlangan infratuzilmasi va xalqaro savdoga yo‘naltirilgan siyosati tufayli mazkur maqomini saqlab qolgan. Bugungi kunga kelib ham Gamburg erkin iqtisodiy zonasi global savdo tizimida muhim o‘rin tutishda davom etmoqda.

Umuman olganda, erkin iqtisodiy zonalar instituti uzoq tarixiy rivojlanish jarayoniga ega bo‘lib, ularning shakllanishi va takomillashuvi har bir davrning iqtisodiy va siyosiy shart-sharoitlariga bog‘liq ravishda yuz bergan. Shu boisdan, zamonaviy EIZ modellari o‘zining dastlabki shakllaridan ancha farq qilgan holda yanada murakkab va funksional iqtisodiy tuzilmalar sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Erkin iqtisodiy zonalarz.da alohida xalqaro huquqiy status joriy etiladi. Lekin u qayerda joylashishidan qat’i nazar, shu mamlakatning ajralmas bo‘lagi hisoblanadi, barcha amaliyotlar (yer ajratish, firma va kompaniyalarni tashkil etish, chegaradan yuklarni, tovarlarni olib kirish va olib chiqish, boj to‘lovlari, soliq to‘lovlari bo‘yicha imtiyozlar, qaysi valyuta yoki valyutalar to‘lov vositasini o‘tashi, hududni boshqarish tartibi va boshqalar) qabul qilingan qoidalar asosida tezkorlik bilan bajariladi. Erkin iqtisodiy zonalarz.ni tashkil etishdan maqsad ko‘plab yangi texnologiya, investitsiyalarni jalb qilib, rivojlangan iqtisodiy makon yaratish va shu yo‘l bilan mamlakat iqtisodiyotini tezkorlik bilan rivojlantirishdir.

XX asrda erkin iqtisodiy zonalarning paydo bo‘lishi odatiy holga aylandi, shu asrning 70-yillarida xalqaro huquqiy mexanizm shakllandi, bu ko‘plab davlatlarga bunday hududlarni ochishga imkon berdi. Erkin iqtisodiy zonalarni hozirgi zamon iqtisodiy integratsiya jarayonlarining mahsuli, deb qarash unchalik to‘g‘ri emas. Uning tarixi juda ko‘hna. Erkin iqtisodiy zonalarz. tarixi mil. boshlariga borib taqaladi. qadimiy finikiyaliklar, yunonlar va rimliklar savdo ishlarini rivojlantirish maqsadida chet el savdo kemalarining o‘z portlariga erkin kiribchiqishini va ularning xavfsizligini ta’minlaganlar. 16 va 17-asrlarda Yevropaning qator shaharlari o‘zlarini "erkin savdo shaharlari" deb e’lon qilganlar. Buyuk Amir Temur davrida Samarqand ana shunday erkin savdo markazi bo‘lgan, mamlakatning barcha karvon yo‘llari hokimiyat himoyasiga olingan.

Yerkin iqtisodiy zonalar (YeIZ) — bu iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirishga qaratilgan, xo‘jalik yuritishning innovatsion va samarali shakli hisoblanadi. Ushbu hududlar xalqaro maydonda ilk bor 1950-yillarning oxiri va

1960-yillarning boshlarida paydo bo‘lib, 1970-yillar o‘rtalariga kelib, jahon miqyosida ommaviy tarqalishga erishdi.

Dastlab bunday maxsus hududlar sanoat rivojlangan mamlakatlar – AQSh, Yaponiya, Germaniya va Buyuk Britaniyada tashkil etildi. Keyinchalik ular Polsha, Vengriya, Bolgariya kabi markaziy va sharqiy Yevropa mamlakatlarida ham yo‘lga qo‘yildi.

YeIZlar, odatda, strategik jihatdan qulay joylarda – daryo va dengiz portlari, xalqaro aeroportlar, temir yo‘l va avtomobil trassalariga yaqin hududlarda, turistik va yirik sanoat markazlarida joylashtirilgan. Bu esa tovar va moddiy boyliklarni xalqaro bozorlarga tezkor yetkazib berish, shuningdek, chet el investitsiyalarini iqtisodiyotga keng jalb etish imkoniyatini yaratadi.

Bunday zonalarning samarali faoliyati mamlakat iqtisodiyotining o‘sishi, aholining turmush darajasining yaxshilanishi va ijtimoiy farovonlikning oshishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu boisdan, qaysi mamlakatda investorlar va tadbirkorlar uchun keng imtiyozlar, qulay shart-sharoitlar yaratilsa, u yerda investitsiyalar hajmi ham, tadbirkorlik faolligining samaradorligi ham yuqori bo‘ladi.

Yerkin iqtisodiy zonalarga oid rasmiy ta’rif ilk bor 1973-yil 18-mayda qabul qilingan Kioto konvensiyasida qayd etilgan. Unga ko‘ra, YeIZ — bu mamlakat hududining maxsus qismi bo‘lib, u yerga tovarlarni import va eksport qilish, shuningdek, ularni qayta ishlash jarayonlarida bojxona va soliq to‘lovlaridan ozod etish sharti bilan amalga oshirish mumkin bo‘lgan hudud hisoblanadi.

Erkin iqtisodiy zonalar borasida iqtisodiy jihatdan turli-tuman ta’riflar mavjud. BMTning ushbu muammoga bag‘ishlangan ishida 20 dan ortiq ta’rif keltirilgan.

Erkin iqtisodiy zona yoki “franko zonasi” tushunchasi birinchi marta 1973-yilda Kioto konvensiyasida berilgan.

Erkin iqtisodiy zonalarni – davlat hududining muayyan natijalarga erishish maqsadida milliy va xorijiy tadbirkorlar uchun iqtisodiy faoliyatning preferensial (imtiyozli) shartlari, boshqaruvning alohida rejimi hamda boshqa tashkiliy-ma’muriy choralarni joriy etish orqali faoliyat yurituvchi hudud sifatida ta’riflash mumkin.

Hozirgi kunda jahonda 4 mingdan ortiq erkin iqtisodiy zonalar mavjud bo‘lib, ular turli vazifalarni bajaradi va o‘z oldiga har xil strategik maqsadlarni qo‘ygan.

Masalan:

- maxsus imtiyozlar, barqaror qonuniy baza va tashkiliy muolajalarni soddalashtirish tufayli xorijiy kapitalni va ilg‘or texnologiyalarni jalb etish;

- tayyor mahsulot eksportini kengaytirish uchun mehnat taqsimoti afzalliklaridan foydalanish;

- mamlakat va mintaqa byudjetiga valyuta tushumini o‘stirish;

- yangi ish joylarini yaratish;

- tashkil qilish, boshqarish va moliyalash sohasida jahon tajribasini o‘rganish va amaliyotga joriy etish hisobidan ishchi kuchi malakasini oshirish.

O‘zbekiston Respublikasining “Maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi qonunda quyidagicha tarif berilgan: - “**Maxsus iqtisodiy zona** – tegishli hududni jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun chet el investitsiyalari va mahalliy investitsiyalarni, yuqori texnologiyalar hamda boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida maxsus ajratilgan, belgilangan chegaralarga va maxsus huquqiy rejimga ega bo‘lgan hudud”. Hozirda maxsus iqtisodiy zonalardan keng tarqalganlari qatoriga erkin iqtisodiy zonalar; maxsus ilmiy-texnologik zonalar; turistik-rekreatsion zonalar; erkin savdo zonalari; maxsus sanoat zonalari kiritish mumkin. Bularning har biri maxsus iqtisodiy zona toifasiga kirgani bilan o‘z funksiyasiga ko‘ra bir-biridan farq qiladi.

Erkin iqtisodiy zona – yangi ishlab chiqarish quvvatlarini barpo etish, yuqori texnologik ishlab chiqarishni rivojlantirish, zamonaviy raqobatbardosh, import o‘rnini bosuvchi, eksportga yo‘naltirilgan tayyor sanoat mahsulotini ishlab chiqarishni o‘zlashtirishga faol jalb etish, shuningdek ishlab chiqarish, muhandislik-kommunikatsiya, yo‘l-transport, ijtimoiy infratuzilmani va logistika xizmatlarini rivojlantirishni ta’minlash maqsadlarida tashkil etiladigan hudud.

Maxsus ilmiy-texnologik zona – innovatsiya infratuzilmasini rivojlantirish maqsadlarida ilmiy tashkilotlar va ilmiy faoliyat sohasidagi boshqa tashkilotlar (texnologik parklar, texnologiyalarni tarqatish (texnologiyalar transferi) markazlari, innovatsion klasterlar, venchur fondlari, biznes-inkubatorlar va boshqalar) to‘plangan hudud.

Turistik-rekreatsion zona – unda zamonaviy turistik infratuzilma obyektlarini (mehmonxona komplekslari, madaniy-sog‘lomlashtirish, savdo-ko‘ngilochar va boshqa turistik ahamiyatdagi obyektlarni), maxsus faoliyat ko‘rsatuvchi va mavsumiy rekreatsion dam olish zonalarini turistlarga xizmat ko‘rsatish maqsadida zarur shart-sharoitlarni ta’minlagan holda barpo etishga

doir investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun tashkil etiladigan hudud.

Erkin savdo zonalari konsignatsiya omborlarini, maxsus bojxona va soliq rejimlari bo‘lgan hududlarni, shuningdek tovarlarga ishlov berish, ularni o‘rab-joylash, saralash, saqlash uchun maydonchalarni o‘z ichiga oladi.

Erkin savdo zonalari chegara punktlarida, aeroportlarda, temir yo‘l bog‘lamalarida yoki O‘zbekiston Respublikasining boshqa bojxona hududlarida tashkil etiladi.

Maxsus sanoat zonasi – boshqaruv, xo‘jalik va moliyaviy faoliyatning alohida rejimi joriy etiladigan hudud. Maxsus sanoat zonalari zarur ma’muriy, ilmiy-texnologik, ishlab chiqarish, muhandislik-kommunikatsiya, yo‘l-transport va ijtimoiy infratuzilmani barpo etish uchun yer uchastkalarini ajratish orqali shakllantiriladigan xizmat ko‘rsatish va ishlab chiqarish zonalarini o‘z ichiga oladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda erkin iqtisodiy zonalar to‘g‘risida iqtisodchi olimlarning tariflari keltirilgan. Bu tariflar erkin iqtisodiy zonalarning mazmun mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. quyida ularning ayrimlarini keltiamiz.

Rossiyalik iqtisodchilardan A.Kuznetsov[33] hamda S.A.Ribakov va N.A.Orlovalar[34]ning keltirishicha, - Erkin iqtisodiy zona - xorijiy tovarlar hyech qanday bojxona to‘lovlarisiz saqlanishi, sotilishi yoki xarid qilinishi mumkin bo‘lgan hudud.

O‘zbekistonlik Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Muminov N.G[35]. va Rossiyalik Danko T.P., Okrut Z.M[36]. , Igoshin N,B[37]. kabi mualliflar bir ovozdan, - “Erkin iqtisodiy zona - bu mahalliy hamda xorijiy tadbirkorlar faoliyat yuritishi uchun maxsus imtiyozli iqtisodiyot amal qiladigan chegaralangan hudud”- degan xulosaga kelishgan.

Janubiy Koreyalik olim Kimning izlanishlariga ko‘ra, “Erkin iqtisodiy zonalar – bu xorijiy davlatlar, korxona va firmalar uchun maxsus tashkil etilgan hududlar bo‘lib, bu erda ularning korxonalari va ishchi xodimlari hukumat tomonidan berilgan imtiyozlar tufayli o‘z navbatida mavjud qonun-qoidalarga bo‘ysungan holda daromad olishi mumkin bo‘lgan zonalardir. Davlat erkin

---

[33] Кузнецов А. Свободные зоны и национальная экономика // Мировая экономика и международные. отношения. - 1990. - N 12. - С. 24;

[34] Рыбаков С.А., Орлова Н.А. Особые экономические зоны в России. – М.: Вершина, 2006. – С. 12.

[35] Вахабов А.В., Хажибакиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Фқув қўлланма. – Т.: Молия, 2010. – Б. 180;

[36] Данько Т.П., Округ З.М. Свободные экономические зоны в мировом хозяйстве. – М.: ИНФРА-М, 1998. – С. 27

[37] Игошин Н.В. Инвестиции. Организация, управление и финансирование. Учебник для вузов. – М.: Финансы, ЮНИТИ, 2000. – С. 45.

iqtisodiy zonalarni yaratishdan maqsad bunday zonalarda boshqa erlarga qaraganda ko‘proq iqtisodiy shaffof muhit mavjudligi va bu orqali investitsiya oqimini va raqobatbardosh sanoat hamda savdo-sotiq xususiyatlarini shakllantirishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi[38]”.

V.Papovning tadqiqotlariga ko‘ra, “Erkin iqtisodiy zonalar shunday hududlarki, bu boshqa hududlardan alohida ajratilgan davlat tomonidan maxsus imtiyozlar va qulayliklar berilgan, bu afzalliklar davlatning biror boshqa yerida yoki iqtisodiy tarmog‘ida kuzatilmaydi[39]”, deb ta’rif beradi.

Mamlakatimiz olimlaridan A.V.Vaxobov, S.S.Mirzalieva, M.A.Raimjonova va A.A.Ostonakulovlar tomonidan ilmiy-tadqiqot va ilmiy-uslubiy ishlarida erkin iqtisodiy zonalar va ular faoliyatiga oid o‘z ilmiy qarashlarini bayon qilishgan.

A.V.Vaxobov tomonidan “Erkin iqtisodiy zonalar – shunday geografik hududki, ushbu hududda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi kamaytiriladi va bu milliy iqtisodiy makonning bir qismi bo‘lib, mamlakatning boshqa hududlarida qo‘llanilmaydigan ma’lum imtiyozlar tizimi joriy etiladi” deb, ta’rif berilgan[40].

S.S.Mirzalieva tomonidan “Erkin iqtisodiy zona – mamlakat (yoki mamlakatlar) hududining muayyan ijtimoiy, iqtisodiy texnologik vazifalarni hal etish maqsadida barpo etiladigan, maxsus ma’muriy boshqaruvga va xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning imtiyozli rejimiga ega bo‘lgan qismidir” deb, ta’rif berilgan[41]. Ushbu ta’rifda fikrimizcha, muayyan ijtimoiy, iqtisodiy texnologik vazifalarni hal etish maqsadida jalb etiladigan investitsiyalar va ular hajmidan kelib chiqib imtiyozlarning belgilanishi nazardan chetda qolgan.

M.A.Raimjonova tomonidan “Mamlakat hududida maxsus iqtisodiy rejim va ma’muriy boshqaruvga ega bo‘lgan, davlat aralashuvi kamaytirilgan va ayni vaqtda uning nazoratidan butkul ozod etilmagan, balki xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar faoliyat yuritishi uchun mamlakatning boshqa hududlarida amal qilmaydigan imtiyoz va rag‘batlantirishlar beriladigan hudud - erkin iqtisodiy hudud”, deb ta’rif keltirilgan[42].

---

[38] Kim Young Rae. (2009). The study on issues related between limits of land development and total control restriction system in the actual conditions within capital region, Seoul National University of Technology, 8-75.

[39] Papava Vladimer. (2007). The Immortal idea of a free economic zone, Georgian Foundation for Strategic and International Studies, 1-16.

[40] Вахобов А.В. ва бошқалар. Хорижий инвестициялар. Фқув қўлланма. Тошкент: Молия., 2010. 360 б.-180 б.

[41] Мирзалиева С.С. Эркин иқтисодий зоналарни ривожлантиришнинг хориж тажрибаси. Дисс. автореф. ... и.ф.н. Тошкент. 2001. -8б

[42] Раимжонова М.А. Ўзбекистонда эркин иқтисодий ҳудудларга инвестицияларни жалб қилиш: назарий асослари, ҳозирги ҳолати ва истиқболлари. “Extremum-press” нашриёти, 2013 й. 76 б.-11 б.

A.A.Ostonakulov tomonidan “erkin iqtisodiy zona – hududlar va iqtisodiyot tarmoqlarini jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularga investitsiyalarni jalb etish maqsadida alohida imtiyozlar belgilangan, shuningdek, ulardan iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiyalashning hududiy uslubi sifatida foydalanish hamda zamonaviy texnologiyalarni iqtisodiy tuzilmaga joriy qilish uchun tashkil etilgan hududdir[43]”- degan fikr ilgari surilgan.

Xususan, H.R.Hamroyevning “Zonal siyosat” nomli monografiyasida erkin iqtisodiy hududlarning tarkibiy jihatdan tuzilishi,faoliyati va jahon tajribasi haqida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lim mumkin[44].

Bundan tashqari, Ye.Avtokushin o‘zining risolalarida “erkin zonalar – investitsiya o‘chog‘i” – deb, ta’rif keltirib o‘tadi[45].

Iqtisodiy lug‘atlarda erkin iqtisodiy hududlarning (EIH) xorijiy investitsiyalarning kirib kelishini rag‘batlantirishiga urg‘u berilgan. U yerda yozilishicha: “Erkin iqtisodiy hudud: xorijiy kapital ishtirokidagi faoliyatni rag‘batlantiruvchi, imtiyozli valyuta-moliyaviy va qulayroq soliq rejimlariga ega bo‘lgan hududdir[46]”.

Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar chuqurlashib borayotgan hozirgi davrda erkin iqtisodiy zonalarning samarali faoliyat yuritishini ta’minlash, ularning nazariy va amaliy jihatlarini har tomonlama o‘rganish dolzarb masalaga aylanmoqda. Aynan shu omillar ushbu mavzuning ilmiy va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Mazkur tadqiqot doirasida ilmiy abstraktsiya, tahlil (analiz) va dialektik yondashuv usullaridan foydalanildi. Globallashuv sharoitida har bir davlat oldiga yuksak iqtisodiy-maqsadli rejalarni qo‘ymoqda. Biroq, bu maqsadlarga investitsiyalarsiz erishish mushkul. Shu nuqtayi nazardan, erkin iqtisodiy zonalarni investitsiyalarning “markazi” sifatida ko‘rish mumkin.

Bugungi kunda 150 dan ortiq mamlakatda faoliyat yuritayotgan erkin iqtisodiy zonalar o‘zini iqtisodiy taraqqiyotning samarali vositasi sifatida namoyon qilmoqda. O‘zbekiston ham bu borada qariyb o‘n-yillik amaliy tajribaga ega. Mamlakatimizda erkin zonalarni tashkil etishda rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar tajribasini puxta o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb

[43] Остонокулов А.А. Эркин иқтисодий зоналарда бухгалтерия ҳисоби ва аудитни такомиллаштириш. Дисс.. и.ф.н. Тошкент. 2017. -151 б.
[44] Ҳамроев Ҳ.Р. Зонал сиёсат: Монография.- Тошкент: Фан,- 2008.
[45] Авдокушин Е.Ф. Свободные (специальные) экономические зоны. М. 1993.С-124.
[46] Краткий внешнеэкономический словарь-справочник. Под редакцией В.И.Рыбалкин. – М.: «Международные отношения», 1991. – с.82.

etadi. Chunki har bir davlatda erkin iqtisodiy zonalarning shakllanishi va rivojlanishi ilmiy asoslangan yondashuvlar asosida amalga oshirilmagan.

Erkin iqtisodiy hududlar o‘ziga xos bojxona hududiga ega bo‘lib, bu hududga kirish va chiqish qat’iy tartib-qoidalarga asoslanadi. Geografik joylashuvi nuqtayi nazaridan ular ikki toifaga bo‘linadi:

- **Tashqi erkin iqtisodiy hududlar** – ikki yoki undan ortiq davlat hududlarida faoliyat yurituvchi xalqaro zonalar.
- **Ichki erkin iqtisodiy hududlar** – faqat bitta mamlakat hududida tashkil etilgan zonalar.

Shunday qilib, erkin iqtisodiy zonalar bugungi iqtisodiy taraqqiyotning muhim elementlaridan biri bo‘lib, ularni chuqur o‘rganish va puxta tashkil etish iqtisodiy islohotlar samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga erkin iqtisodiy hududlar xalqaro maydonda xo‘jalik ixtisosligi va tashkil etish turlariga qarab ham klasifikatsiya qilinadi. Bu klassifikatsiya asosida erkin iqtisodiy hududlar xo‘jalik ixtisosligi bo‘yicha:

1. Erkin savdo hududi.
2. Sanoat va ishlab chiqarish zonasi.
3. Texnik va texnologiyani joriy etish hududlari.
4. Xizmat ko‘rsatish zonalari.
5. Kompleks zonalar.

Tashkil etish turlariga qarab esa:

1. Hududiy zonalar.
2. Maxsus tartibot zonalariga bo‘linadi.

Bugungi kunda dunyo bo‘yicha 400 tadan 2000 tagacha erkin iqtisodiy hudud mavjud, deb baholanmoqda. Ilk erkin iqtisodiy hududlar 1934-yilda AQShda erkin savdo hududi sifatida tashkil etilgan bo‘lib, ularning asosiy maqsadi tashqi savdoni faollashtirishdan iborat edi. Bu esa, eng avvalo, bojxona to‘lovlarining pasaytirilishi va erkinlashtirilishi evaziga amalga oshirilgan.

Mazkur hududlarning eng e’tiborli jihatlaridan biri shundaki, import qilingan yarim tayyor mahsulotlar agar eksportga mo‘ljallangan tayyor mahsulot sifatida chiqarilsa, bojxona tartib-taomillaridan ozod bo‘lgan. Ammo, agar shu mahsulotlar ichki bozorga yo‘naltirilsa, to‘liq bojxona to‘lovlari va rasmiylashtirish jarayonlariga tortilgan.

Investitsiya siyosatini muvaffaqiyatli amalga oshirishda zamonaviy yuqori texnologiyali uskuna va innovatsion yechimlarni joriy etish orqali xalqaro bozorda raqobatbardosh mahsulotlarni ommaviy ishlab chiqarish

muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada, ayniqsa, eksportga yo‘naltirilgan va import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish, mavjud xom ashyoni chuqur qayta ishlash orqali tayyor mahsulot yetishtirish, hamda bu jarayonlarga xorijiy investorlarni, xususan to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni jalb etishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Bugungi kunga kelib, mamlakatimiz iqtisodiyoti barqaror o‘sish sur’atlariga ega bo‘lib, aholi turmush darajasi izchil oshib bormoqda. Bu boradagi muvaffaqiyatlarimiz, mamlakatda investorlar uchun yaratilayotgan qulay sharoitlar va kafolatlar nufuzli xalqaro tashkilotlar, moliya institutlari, mutaxassislar hamda ekspertlar tomonidan alohida e’tirof etilmoqda.

Mamlakatimizda ishlab chiqarish salohiyatini modernizatsiya qilishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirish, iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizatsiyalash, shu orqali jahon standartlariga javob beradigan mahsulotlar ishlab chiqarishga erishish maqsadida xorijiy sarmoyalar, xususan to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni jalb qilish uchun qulay sharoitlar yaratilmoqda.

Shu maqsadda Navoiy, Jizzax va Angren hududlarida maxsus industrial zonalar tashkil etildi. Ushbu chora-tadbirlar innovatsion faoliyatni rivojlantirish, ilg‘or texnologiyalarni joriy qilish, eksportni kengaytirish, transport va telekommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish, hamda ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardosh, xalqaro sifat va sertifikat talablariga javob beruvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni ta’minlash imkonini bermoqda.

Bundan tashqari, yangi ish o‘rinlarini yaratish, malakali muhandis-texnik xodimlar, xo‘jalik va boshqaruv kadrlarini tayyorlash hamda ularning malakasini oshirish ham muhim yo‘nalishlardan biridir.

Erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etishning yana bir muhim jihati – bu alohida hudud yoki ishlab chiqarish sohasining rivojlanishini rag‘batlantirish, iqtisodiyotni hududiy modernizatsiya qilish vositasi sifatida foydalanishdir.

Bu yo‘nalishda xalqaro tajriba asosida shakllantirilgan yondashuvlarni tatbiq etish maqsadida quyidagi muhim huquqiy asoslar yaratilgan. Jumladan:

- 2008-yil 2-dekabr – “Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil qilish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmon;
- 2013-yil 18-mart – “Jizzax” maxsus industrial zonasini barpo etish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmon;
- 2013-yil 13-aprel – “Angren” maxsus industrial zonasini barpo etish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmon.

Mazkur zonalar yuqori qo‘shilgan qiymatga ega bo‘lgan mahsulotlar

ishlab chiqarishga, xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etishga, mavjud ishlab chiqarish hamda resurs salohiyatidan samarali foydalanishga xizmat qilmoqda.

Natijada yangi ish o‘rinlari yaratilmoqda, aholining daromadi oshmoqda va iqtisodiy o‘sish uchun zamin yaratilmoqda.

Shuni ham ta’kidlash joizki, erkin iqtisodiy zonalarning faoliyati nafaqat milliy qonun hujjatlari asosida, balki xalqaro huquqiy me’yorlar asosida ham tartibga solinadi. Bu esa mazkur tizimning barqaror va huquqiy jihatdan mustahkam asosda rivojlanishini ta’minlaydi.

Jahon miqyosida erkin iqtisodiy zonalar va O‘zbekiston tajribasi

Xalqaro tashkilotlar bergan ma’lumotlarga ko‘ra, bugungi kunda dunyo bo‘yicha 140 ga yaqin mamlakatda 3,5 mingdan ortiq erkin iqtisodiy zonalar faoliyat yuritmoqda. Ushbu zonalarda 70 millionga yaqin inson mehnat qilmoqda, ularning-yillik savdo aylanmasi esa 500 milliard AQSh dollaridan oshadi. Bu ko‘rsatkichlar erkin iqtisodiy zonalarning jahon iqtisodiyotidagi tobora ortib borayotgan rolidan dalolat beradi.

Bugungi kunga kelib, erkin iqtisodiy zonalar turlicha shakl va yo‘nalishlarda tashkil etilmoqda. Ularning rivojlanishida globallashuv jarayoni va iqtisodiy munosabatlarning murakkablashuvi muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Erkin zonalar son jihatdan ko‘payib borayotgan bo‘lsa-da, sifat jihatdan ham yangilanmoqda – zamonaviy texnologiyalar, ilg‘or boshqaruv tajribalari, innovatsion yondashuvlar bilan boyimoqda. Bu esa ularni milliy iqtisodiyotlar uchun yanada samaraliroq, yuqori qo‘shimcha qiymat yaratadigan hamkorlik platformasiga aylantirmoqda.

Shunday ekan, erkin iqtisodiy zona deganda – ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan tezkor rivojlantirish maqsadida, milliy va chet el investitsiyalarini, zamonaviy texnologiyalarni, ilg‘or boshqaruv usullarini jalb etish uchun ajratilgan, aniq belgilangan ma’muriy chegaralarga va alohida huquqiy maqomga ega bo‘lgan maxsus hudud tushuniladi.

O‘zbekiston tajribasida ham erkin iqtisodiy zonalarni shakllantirish va ularning faoliyatini huquqiy jihatdan tartibga solishga katta e’tibor qaratilmoqda. Ushbu chora-tadbirlar mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiya qilish, jahon bozorida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, xorijiy, ayniqsa to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni jalb etish uchun qulay muhit yaratishga xizmat qilmoqda.

Erkin zonalarni rivojlantirish va ularni huquqiy jihatdan mustahkamlash

mamlakatimiz iqtisodiyotini jahon bozoriga integratsiyalashuvi yo‘lida muhim omil bo‘lib qolmoqda. Bu orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish, bandlikni kengaytirish, eksport salohiyatini kuchaytirish kabi ko‘plab muhim vazifalar hal etilmoqda.

O‘zbekistonda tashkil etilgan ilk erkin sanoat-iqtisodiy zona — “Navoiy” ESIH (Erkin Sanoat-Iqtisodiy Hududi) 2008–2009-yillarda, Navoiy xalqaro aeroporti bazasida tashkil etilgan edi. Dastlab bu zona mamlakat hukumatining global moliyaviy inqiroz davrida tanazzulga qarshi choralaridan biri sifatida baholangan. Navoiy viloyatining bunday loyiha uchun tanlab olinishiga quyidagi asosiy omillar sabab bo‘lgan bo‘lishi mumkin:

1. **Geostrategik joylashuvi** – respublikaning markazida joylashganligi va transport-kommunikatsiya tizimlarining qulayligi.
2. **Xalqaro aeroport infratuzilmasining mavjudligi** – logistika va eksport-import operatsiyalarini tezkorlik bilan amalga oshirish imkoniyati.
3. **Hududiy sanoat salohiyati** – mavjud korxonalar va ishlab chiqarish bazasidan samarali foydalanish imkoniyati.
4. **Investitsion jozibadorlik** – yuqori darajadagi imtiyoz va kafolatlar asosida xorijiy investorlar uchun qulay muhit yaratilganligi.

Shu orqali “Navoiy” ESIH zamonaviy texnologiyalar asosida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, yangi ish o‘rinlari yaratish va eksport hajmini oshirishga qaratilgan muhim platformaga aylana oldi.

Loyihani amalga oshirishga Janubiy Koreya, Xitoy, Hindiston, Birlashgan Arab Amirliklari, Turkiya va Singapur kabi mamlaktlarning yetakchi kompaniyalari birlamchi sarmoyadorlar sifatida ishtirok etishgan. 2009-yilning yanvarida shahar aeroporti Korean Air aviakompaniyasiga boshqaruviga bu yerda halqaro intermodal logistika markazi tashkil qilish uchun berildi. EIH/ESIH tashkil etish mamlakatning iqtisodiy va sanoat salohiyatini to‘ldirishga imkon beradi. Shunday qilib, EIH tashkil qilayotgan mamlakatimiz birqator afzalliklarga ega bo‘ladi. Ya’ni natijada O‘zbekiston sifatli raqobatbardosh mahalliy mahsulotlar ishlab chiqarish, byudjetning to‘ldirilishi, kadrlarning malakasining oshishi, yangi texnologiyalardan foydalanish imkoniyati, transport infrastrukturasining rivojlanishi kabi afzalliklarga ega bo‘ldi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan buyon o‘zining iqtisodiy taraqqiyot yo‘lida salmoqli natijalarga erishdi. Iqtisodiy o‘sish sur’atlari, investitsion siyosatning takomillashuvi, aholi farovonligining oshib borishi,

yalpi ichki mahsulotning izchil o‘sishi, ishlab chiqarishning modernizatsiyalashuvi, valyuta barqarorligi va bandlik ko‘rsatkichlari bu boradagi asosiy yutuqlar sirasiga kiradi. Mazkur qisqa tarixiy davr mobaynida erishilgan yutuqlar xalqaro moliyaviy institutlar va rivojlangan davlatlar tomonidan ham e’tirof etilmoqda.

Bugungi global iqtisodiy muhitda milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, sanoat salohiyatini kengaytirish va xorijiy investitsiyalarni faol jalb etishda **erkin iqtisodiy hududlar (EIH)** muhim vositalardan biri sifatida maydonga chiqmoqda. Xususan, **“Navoiy” erkin iqtisodiy zonasi** qisqa vaqt ichida investitsion jozibadorlik bo‘yicha yuqori ko‘rsatkichlarga erishib, mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatining yuksalishiga sezilarli hissa qo‘shmoqda.

Erkin iqtisodiy hududlar ishlab chiqarish va tashqi savdoni rivojlantirishda, soliq va bojxona imtiyozlari orqali sarmoyadorlar uchun qulay muhit yaratishda muhim rol o‘ynamoqda. Aynan shu jihatlar ularni xorijiy investorlar uchun jozibador platformaga aylantirmoqda. O‘zbekiston ham bu boradagi xalqaro tajriba va ilg‘or yondashuvlarni chuqur o‘rganib, o‘z iqtisodiy modelini takomillashtirish sari izchil harakat qilmoqda.

Shu nuqtai nazardan, quyidagi masalalarni chuqur ilmiy tadqiq etish va amaliy jihatdan asoslab berish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi:

- **Global iqtisodiy tizim rivojlanishida erkin iqtisodiy hududlarning o‘rni va rolini aniqlash**ga bo‘lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Bu zonalar xalqaro investitsion oqimlar, ishlab chiqarish zanjirlari va savdo tarmoqlarining markaziga aylanib bormoqda.
- **Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishning shakllari va tamoyillarini ilmiy jihatdan tahlil qilish**, ular samaradorligini baholash va mahalliy sharoitga mos modellarni ishlab chiqish muhimdir.
- **Sanoati rivojlangan davlatlar tajribasidan o‘rganish**, ularning EIH orqali iqtisodiy yuksalishga qanday erishganini tahlil qilish va bu tajribani O‘zbekiston sharoitida qo‘llash imkoniyatlarini aniqlash lozim.
- **Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarining** erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish bo‘yicha bosib o‘tgan yo‘li, bu jarayondagi muvaffaqiyatli tajribalarini tahlil qilish orqali O‘zbekiston modeli uchun foydali yechimlar ishlab chiqilishi mumkin.

- **Milliy iqtisodiyotda erkin iqtisodiy hududlarning istiqboli**, ularning zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, eksport salohiyatini oshirish va yangi ish o‘rinlari yaratishdagi o‘rnini o‘rganish ham dolzarb vazifadir.
- **“Navoiy” erkin industrial-iqtisodiy hududi tashkil etilishi**, uning tashqi iqtisodiy faoliyatdagi o‘rni, xalqaro hamkorlik va investitsion oqimlarga ta’siri ilmiy jihatdan tahlil qilinishi lozim bo‘lgan muhim masalalardandir.

O‘tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon miqyosida keng tarqala boshlagan erkin iqtisodiy hududlar (EIH) bugungi kunga kelib iqtisodiy va savdo sohasida yetakchi institutlardan biriga aylangan. Bu hududlar iqtisodiy rivojlanishning innovatsion modeliga asoslanib, jahon tajribasida yuqori samaradorlikni namoyon etgan mexanizmlardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Hozirda ular taraqqiyot yo‘lida o‘zining eng yuksak bosqichiga chiqqani shubhasizdir.

Erkin iqtisodiy zonalar, ayniqsa rivojlangan davlatlarda, eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarishni rivojlantirish, ilg‘or texnologiyalarni joriy etish hamda xorijiy kapitalni jalb qilishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ular mamlakat iqtisodiy salohiyatini oshirish, investitsion muhitni yaxshilash va tashqi iqtisodiy aloqalarni faollashtirishning samarali yo‘llaridan biri hisoblanadi.

Xorijiy mamlakatlar tajribasida EIHlar turli shakllarda va maqsadlarda tashkil etilgan bo‘lib, ular quyidagi asosiy yo‘nalishlarda faoliyat yuritadi:

1. **Sanoat va ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan hududlar** – bu turdagi zonalar asosan mahsulot ishlab chiqarish, ularni qayta ishlash va eksport qilishga ixtisoslashgan. Ular chet el investitsiyalarini jalb qilish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va yangi ish o‘rinlarini yaratishda katta ahamiyat kasb etadi.
2. **Ilmiy-texnikaviy va yuqori texnologiyalarni o‘zlashtirishga ixtisoslashgan hududlar** – bu zonalar innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishga, ilmiy izlanishlar natijalarini amaliyotga joriy etishga va texnologik modernizatsiyaga qaratilgan. Ular asosan ilmiy-tadqiqot institutlari, texnoparklar va startaplar bilan integratsiyalashgan holda faoliyat yuritadi.

Shunday qilib, erkin iqtisodiy hududlar nafaqat ishlab chiqarishni rivojlantirish, balki ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni jadallashtirish, eksport hajmini oshirish va global iqtisodiyotga integratsiyalashishda ham muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Erkin iqtisodiy zonalar (EIZ) doirasida asosiy subyekt sifatida faoliyat

yurituvchi **rezidentlar** mazkur hududlarda tadbirkorlik faoliyatini olib borish hamda undan iqtisodiy foyda olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Rezidentlar EIZlarning rivojlanishi, ularning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish va iqtisodiy salohiyatini kengaytirishda muhim rol o‘ynaydi.

EIZlarning asosiy maqsadi – mamlakat iqtisodiyotiga ilg‘or texnologiyalarni joriy qilish, investitsiyalar oqimini faollashtirish va raqobatbardosh ishlab chiqarish muhitini yaratishdan iboratdir. Quyida erkin iqtisodiy zonalarning asosiy funksiyalari bayon etilgan:

- **ilg‘or texnologiyalarni jalb qilish** – yuqori qo‘shimcha qiymatga ega bo‘lgan zamonaviy ishlab chiqarishlarni rivojlantirish orqali texnologik transformatsiyani amalga oshirish;
- **eksport salohiyatini kengaytirish** – xalqaro bozorga raqobatbardosh mahsulotlar yetkazib berish orqali valyuta tushumini oshirish;
- **aholi bandligini ta’minlash** – yangi ish o‘rinlarini yaratish orqali hududiy ijtimoiy-iqtisodiy muvozanatni yaxshilash;
- **infrastrukturaviy rivojlanish** – zamonaviy transport, logistika, aloqa va muhandislik infratuzilmasini shakllantirish va takomillashtirish;
- **hududiy tengsizlikni kamaytirish** – iqtisodiy jihatdan nisbatan kam rivojlangan hududlarda ishlab chiqarish quvvatlarini joylashtirish orqali ularning rivojlanishini jadallashtirish;
- **xalqaro boshqaruv tajribasini o‘zlashtirish** – samarali menejment uslublarini joriy qilish va zamonaviy tadbirkorlik madaniyatini rivojlantirish;
- **innovatsion xo‘jalik yuritish modellari sinovi** – eizlarni yangi iqtisodiy siyosat va xo‘jalik yuritish mexanizmlarini tajribadan o‘tkazish uchun sinov maydonchasi sifatida shakllantirish.

Shunday qilib, erkin iqtisodiy zonalar nafaqat investitsiyalarni jalb qilish va ishlab chiqarishni kengaytirish, balki iqtisodiyotni chuqur modernizatsiya qilish va xalqaro integratsiyani kuchaytirishning strategik vositasi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

XX asrning 80-90-yillarida Koreya Respublikasi va Xitoy Xalq Respublikasida erkin iqtisodiy hududlardan samarali foydalanish ushbu davlatlarning iqtisodiy rivojlanishida tub burilish yasadi. Natijada, Xitoy yalpi ichki mahsulot hajmi bo‘yicha dunyoda AQShdan keyingi ikkinchi o‘ringa chiqdi. Koreya esa sanoat, mashinasozlik, kemasozlik va elektronika kabi bazaviy tarmoqlarda dunyo miqyosida yetakchi davlatlardan biriga aylandi. Ushbu muvaffaqiyatlarning markazida erkin iqtisodiy zonalarning to‘g‘ri

tashkil etilishi va ularning strategik jihatdan samarali boshqarilishi turadi.

Bugungi kunda O‘zbekiston ham ushbu tajribalardan samarali foydalanish asosida o‘z erkin iqtisodiy hududlarini yanada takomillashtirish, ularni xalqaro raqobatbardosh darajaga olib chiqish yo‘lida izchil islohotlarni amalga oshirmoqda. Ayniqsa, “Navoiy” erkin industrial iqtisodiy hududi (EIIH) faoliyatini takomillashtirish va u orqali mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish maqsadida quyidagi ustuvor yo‘nalishlarda ish olib borish muhim ahamiyat kasb etadi:

- **infratuzilmaviy integratsiyani rivojlantirish** – “ Navoiy” eiihning raqobatbardoshlik ustunliklarini oshirish maqsadida uni viloyatdagi boshqa muhim infratuzilma obyektlari, xususan, transport, logistika va aloqa tizimlari bilan uyg‘un holda rivojlantirish;
- **boshqaruv va sifat tizimlarini modernizatsiya qilish** – xalqaro menejment standartlariga mos ravishda infratuzilma va ishlab chiqarish omillarini doimiy yangilash, monitoring qilish va kengaytirish;
- **ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish** – hududda yashash uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy shart-sharoitlar (uy-joy, tibbiyot, ta’lim, rekreatsiya)ni yaratish va takomillashtirish;
- **kadrlar salohiyatini mustahkamlash** – yuqori malakali muhandislar va texnik mutaxassislarni uzluksiz tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- **investitsiyaviy muhitni faollashtirish** – xorijiy investitsiyalar oqimini ko‘paytirish maqsadida sanoatning ustuvor yo‘nalishlarida yuqori samaradorlikka ega loyihalarni amalga oshirish;
- **loyihalarning sifat ko‘rsatkichlarini yaxshilash** – jalb etilayotgan sarmoyalarning yuqori texnologiyalarga asoslangan, eksportga yo‘naltirilgan, ish o‘rinlari yaratish salohiyati yuqori bo‘lgan tarmoqlarga yo‘naltirilganligini ta’minlash;
- **investitsiyalarning maqsadli taqsimoti** – eiz doirasida iqtisodiy faoliyatni hududiy, sohaviy va ijtimoiy ehtiyojlar asosida muvozanatli rivojlantirish;
- **kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jalb qilish** – eiz rezidentlari orasida mahalliy tadbirkorlar ulushini oshirish uchun qulay huquqiy va iqtisodiy muhit yaratish.

Shu orqali O‘zbekiston erkin iqtisodiy hududlar orqali nafaqat investitsion faollikni oshirish, balki zamonaviy ishlab chiqarish, eksport

salohiyatini kuchaytirish va mintaqaviy iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash yo‘lida muhim strategik qadamlarni amalga oshirishi mumkin.

Har qanday mamlakatda erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etish va ularning samarali faoliyat yuritishi uchun birinchi navbatda muayyan asosiy shart-sharoitlarning mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, mamlakatda siyosiy barqarorlikning ta’minlanganligi, xalqaro hamkorlik va integratsiya darajasining yuqoriligi, elektr energiyasi bilan uzluksiz va yetarli ta’minot, zamonaviy transport-kommunikatsiya tizimlarining mavjudligi kabi omillar erkin iqtisodiy hududlar faoliyatining muvaffaqiyatli rivojlanishini belgilab beradi. Ushbu omillar xalqaro andozalarga mos kelgan taqdirdagina, investorlar ishonchini oshiruvchi muhit shakllanadi.

Xulosa qilib aytganda, erkin iqtisodiy zonalar mamlakatimiz iqtisodiyotining izchil rivojlanishida, uning ichki va tashqi bozorlar bilan integratsiyalashuvini kuchaytirishda, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishda va ularni rag‘batlantirishda o‘ziga xos, samarali va betakror mexanizm vazifasini o‘taydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida erkin iqtisodiy zonalar mintaqaviy iqtisodiyotni faollashtirish, zamonaviy ishlab chiqarish tarmoqlarini shakllantirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish hamda innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali nafaqat umumiy iqtisodiy o‘sishni, balki ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga ham xizmat qiladi. Shu bois, mazkur zonalarni tashkil etish va ularning faoliyatini doimiy takomillashtirib borish – iqtisodiy strategiyaning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

6.2. Erkin iqtisodiy hududlarning turlari va ularga jalb etilgan investitsiyalarga nisbatan turli imtiyoz va rag‘batlarning qo‘llanilishi

Xalqaro hamjamiyat nuqtai nazaridan, EIHlar davlatning faol siyosiy vositasi bo‘lib, ular bir vaqtning o‘zida iqtisodiy tanazzulga uchragan hududlarni tiklashga xizmat qiladi va rivojlanayotgan hududlarga qo‘shimcha turtki beradi. Rivojlangan mamlakatlarda EIHlar, asosan, davlatning hududiy siyosatini amalga oshirish vositasi sifatida ko‘rilib, ular iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan rivojlantirish zarur bo‘lgan hududlarda tashkil etiladi. EIHlarni barpo etishda asosiy mezon sifatida hududdagi ishsizlik darajasi hamda aholi daromadining o‘rtacha darajasi e’tiborga olinadi.

Erkin iqtisodiy hududlarning tashkil etilishi nafaqat mazkur hududning, balki unga yondosh mintaqalarning ham iqtisodiy rivojlanishiga keng yo‘l

ochadi. Bu jarayon, o‘z navbatida, yuqori haq to‘lanadigan qo‘shimcha ish o‘rinlarining yaratilishiga, xalqaro talab va standartlarga javob beruvchi raqobatbardosh va eksportga yo‘naltirilgan mahsulotlar ishlab chiqarilishi hajmining oshishiga, valyuta tushumining ko‘payishiga hamda davlat byudjetiga tushadigan soliqlar hajmining ortishiga xizmat qiladi. Pirovard natijada esa aholining turmush darajasi oshib boradi, iqtisodiy farovonlik va barqaror hayot sharoiti vujudga keladi.

Bugungi kunda G‘ijduvon tumanida ham erkin iqtisodiy hududni tashkil etish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar boshlab yuborilgan. Xususan, ushbu tumanda EIZni barpo etish uchun belgilangan tartibda yer maydoni ajratilib, uning atrofidagi infratuzilma ob’ektlarini modernizatsiya qilish va zaruriy qulayliklarni yaratish yo‘lga qo‘yilmoqda. Shu bilan birga, mahalliy va xorijiy investorlarni jalb etish maqsadida targ‘ibot-tashviqot ishlari olib borilmoqda, hamkorlik istiqbollari yuzasidan muzokaralar tashkil qilinmoqda.

Ta’kidlash joizki, erkin iqtisodiy zonalarning tashkiliy va funksional tuzilmalari turlicha bo‘lib, ular har bir hududning iqtisodiy salohiyati, ishlab chiqarish imkoniyatlari va logistika infratuzilmasiga mos ravishda shakllantiriladi. Bu esa EIZlarning har birini o‘ziga xos bozor mexanizmi sifatida qaralishiga sabab bo‘ladi.

Maxsus iqtisodiy zonalarning bir necha turlari mavjud:

- erkin savdo zonalari - mahsulotlar saqlanadigan hududning milliy urf-odatlari, ularni sotishdan oldin tayyorlash, qadoqlash, sinovdan o‘tkazish va hokazolariga kirmaydigan zonalar;
- sanoat ishlab chiqarish zonalari – muayyan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan sanoat majmualari;
- texnik-innovatsion zonalar – ilmiy-texnik, loyihalash va muhandislik faoliyati va tadqiqot ishlari sohalari (texnoparklar);
- turistik zonalar – turizm va dam olish uchun dam olish maskanlari, bu erda tadbirkorlar uchun imtiyozlar mavjud;
- xizmat ko‘rsatish zonalari – moliyaviy (offshor) yoki eksport-import faoliyati (ko‘chmas mulk va transport xizmatlari) amalga oshiriladigan hudud; murakkab zonalar - tumanning ma’muriy chegaralari bilan belgilanadigan imtiyozli boshqaruv hududi (shuningdek, tadbirkorlik zonalari deb ataladi va yana Qrimni misol sifatida ishlatish mumkin.)

Erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etishda ikki asosiy konseptual yondashuv mavjud bo‘lib, ular **territorial** va **funksional** tamoyillarga asoslanadi.

Birinchi yondashuv – territorial model bo‘lib, unda zona doirasida joylashgan barcha rezident korxonalar bir xil xo‘jalik yuritish sharoitlaridan, ya’ni ma’lum hudud ichida amal qiluvchi imtiyozli iqtisodiy rejimdan foydalanadilar. Bu yondashuvga misol tariqasida Xitoydagi maxsus iqtisodiy zonalarni, Braziliyaning Manaus zonasini hamda ko‘plab rivojlanayotgan mamlakatlardagi eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarish zonalarini keltirish mumkin.

Ikkinchi yondashuv – funksional model esa zona tushunchasini hududiy cheklovlardan xoli tarzda, xo‘jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan tatbiq etiladi. Ya’ni, imtiyozli iqtisodiy rejim aniq bir soha, korxona yoki tashkilotga mamlakatning qaysi nuqtasida joylashganidan qat’i nazar taqdim etiladi. Ushbu modelga “offshor zonalar” hamda xalqaro aeroportlardagi “duty free” magazinlar misol bo‘la oladi.

Vaqt o‘tishi bilan erkin iqtisodiy zonalar mazmunan kengayib bordi. Ular dastlab faqatgina tovarlar harakatini soddalashtirish, savdo faoliyatini rivojlantirish vositasi bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik ishlab chiqarish jarayonlarini ham o‘z ichiga oldi. Natijada **sanoat ishlab chiqarish zonalari** shakllandi. Bunday zonalar odatda xalqaro logistika yo‘llariga yaqin hududlarda tashkil qilinadi va ular eksportga yo‘naltirilgan yoki import o‘rnini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo‘ladi.

Sanoat ishlab chiqarish zonalari quyidagi xususiyatlarga ega:

- maxsus bojxona rejimida faoliyat yuritadi;
- davlat tomonidan soliq va moliyaviy imtiyozlar beriladi;
- milliy sanoatning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirishga xizmat qiladi;
- mahsulotlar asosan mahalliy xom-ashyolar asosida, xorijdan keltirilgan zamonaviy uskuna va texnologiyalar yordamida ishlab chiqariladi.

Jahon tajribasi asosida erkin iqtisodiy zonalarni quyidagi asosiy turlarga ajratish mumkin. (Quyida 6.1-rasmda bu tasnif aks ettirilgan.)

Ilmiy-texnologik zonalar – bu erkin iqtisodiy zonalarning uchinchi avlod shakli bo‘lib, bugungi adabiyotlarda ularni AQSHda “texnoparklar”, Yaponiyada esa “texnopolislar” deb atashadi. Bunday zonalar, odatda, yirik ilmiy-tadqiqot markazlari va universitetlar atrofida shakllanadi. Ularning hududida ilmiy-texnologik va ishlab chiqarish faoliyatini birlashtirgan ko‘p tarmoqli firmalar faoliyat yuritadi.

6.1 - rasm

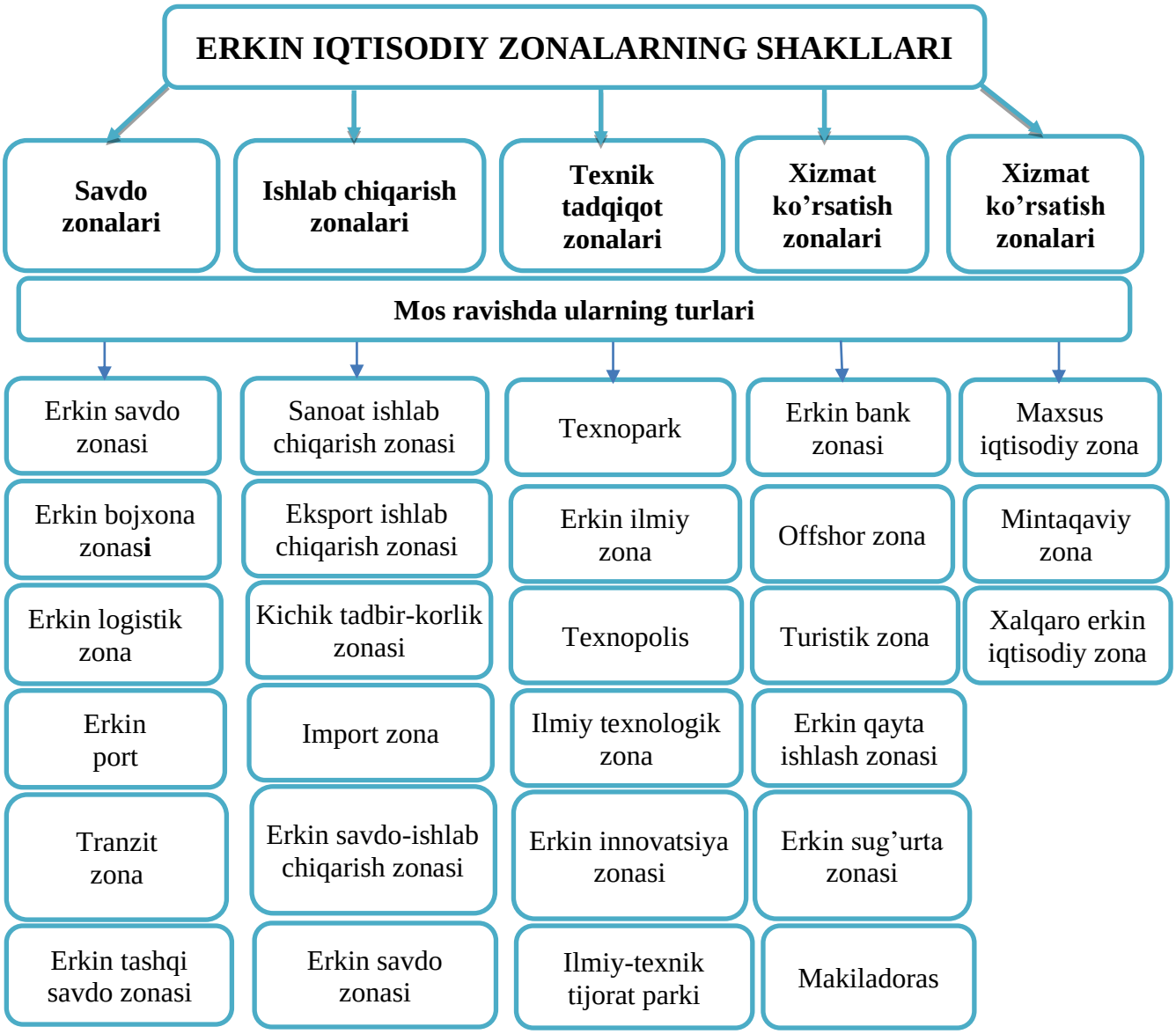

Texnoparklar zamonaviy texnologiyalarni sanoatga tezkor va samarali joriy etish uchun zarur bo‘lgan moddiy va mehnat resurslarini safarbar etish maqsadida tashkil etilgan. Dunyodagi eng mashhur texnoparklardan biri bu — AQSHning Kaliforniya shtatiga yaqin joylashgan **Velli** texnoparki bo‘lib, u kompyuter va hisoblash texnikasi uchun zarur ehtiyot qismlarning 20 foizini yetkazib beradi. Ushbu zonada 20 mingdan ortiq xodim faoliyat yuritadi. Hozirgi kunda AQSHda 80 dan ortiq shunday texnoparklar mavjud. Yaponiyada esa 20 dan ortiq texnopolis, Xitoyda esa 20 ga yaqin yuqori texnologiyalarni rivojlantirish markazlari faoliyat ko‘rsatmoqda.

To‘rtinchi avlod zonalari – bu **offshor zonalar** hisoblanadi. Ular ro‘yxatdan o‘tgan korxonalar bevosita ishlab chiqarish bilan shug‘ullanmaydi, balki vositachilik, moliyaviy xizmatlar va boshqa turdagi faoliyatni amalga

oshiradi. Offshor zonalar o‘zining maxfiylik darajasi yuqoriligi, soliq yengilliklari va qulay investitsion muhit bilan ajralib turadi. Hozirgi kunda dunyo bo‘yicha 300 dan ortiq offshor markazlari mavjud.

Eng mashhur offshor zonalar joylashgan mamlakat va hududlarga quyidagilar kiradi: **Lixtenshteyn, Panama, Normand orollari, Men oroli, Antil va Modeyra orollari, Liberiya, Shveysariya, Gibraltar, Malta** va **Mavrikiy**.

Erkin iqtisodiy zonalarning umumiy xususiyati – bu ularda mamlakatning umumiy iqtisodiy rejimiga nisbatan tadbirkorlik subyektlariga ko‘proq qulayliklar yaratishdir. Jumladan, bojxona, investitsiya va moliyaviy imtiyozlar bu hududlarda soddalashtirilgan va tadbirkorlar uchun ancha jozibador shartlar yaratilgan bo‘ladi.

Ushbu imtiyozlar 4 ga bo‘linadi:

Moliyaviy imtiyozlar

1. Subsidiya va imtiyozli kreditlar berish.
2. Arzon bahoda kommunal xizmatlar ko‘rsatish.
3. Uchastkalar va ishlab chiqarish ulardan arzon ijara haqi.

Soliq imtiyozlari

1. 20-yilgacha daromad solig‘I to‘lashdan ozod qilish.
2. Qayta investitsiyalanuvchi foydaga soliq solmaslik.
3. Xorijiy xodimlarni daromad solig‘idan ozod qilish.
4. Soliq tatillari.
5. Jadallashtirilgan amortizatsiya.

Ma’muriy imtiyozlar

1. Investorlarini infratizim vositalari bilan taminlash.
2. Qulay sharoit bilan ijaraga berish.
3. Ro‘yxatdan o‘tkazish va bojxona muolajalarini soddalashtirish.
4. Xorijiy fuqarolarni kelib ketishini osonlashtirish.

Tashqi savdo imtiyozlari

1. Eksport-import bojlarini kamaytirish yoki bekor qilish.
2. Erkin iqtisodiy zonalardan tovarlar eksportini kvotalar va litsenziyalardan ozod qilish.
3. Tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirish tartibini soddalashtirish.

6.3. O‘zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishning tashkiliy-huquqiy asoslari

Bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiyotini tarkibiy jihatdan o‘zgartirish, sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish hamda texnik va texnologik yangilash bo‘yicha amalga oshirilayotgan loyihalar alohida e’tiborga sazovor. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va zamonaviylashtirish, shu asosda jahon standartlariga mos mahsulot ishlab chiqarishga erishish uchun, avvalo, xorijiy, ayniqsa, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni jalb etish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish zarur. Ushbu muhim maqsadlarga erishishda esa erkin iqtisodiy zonalar katta ahamiyat kasb etadi.

Ta’kidlash joizki, erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etish mamlakat ichki bozoridagi iqtisodiy faollikni oshirish, chet el investitsiyalarini jalb etish orqali zamonaviy iqtisodiy islohotlarni jadallashtirishga xizmat qiladi. shu bilan birga, u quyidagi ustuvor maqsadlarni amalga oshirish imkonini yaratadi:

- innovatsion faoliyatni rivojlantirish, ilg‘or texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etish, eksport salohiyatini kengaytirish, shuningdek transport va telekommunikatsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish;
- sanoat mahsulotlari eksportini rag‘batlantirish, valyuta tushumini oshirish, mahsulotlar assortimentini kengaytirish va to‘liq siklli ishlab chiqarish zonalarini tashkil etish;
- mahalliy mahsulot va xizmatlarning xalqaro sifat, sertifikatlash va qadoqlash talablariga mosligini ta’minlash orqali ularning raqobatbardoshligini oshirish;
- xom ashyo resurslarini chuqur qayta ishlash, natijada yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlarni ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish;
- yangi ish o‘rinlarini yaratish, malakali ishchi, muhandis-texnik va boshqaruv kadrlarini tayyorlash, ularning malakasini oshirish kabi ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni hal qilish.

Erkin iqtisodiy zona – bu aniq belgilangan ma’muriy chegaralarga ega, alohida huquqiy rejim asosida faoliyat yurituvchi maxsus hudud bo‘lib, uning asosiy maqsadi mintaqaning jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashdan iborat. Bunday zonalar orqali:

- mahalliy va xorijiy kapitalni jalb qilish;
- istiqbolli texnologiyalar va zamonaviy boshqaruv tajribasini tatbiq etish;

- iqtisodiyotni modernizatsiya qilishga xizmat qiluvchi muhitni shakllantirish maqsad qilinadi.

Erkin iqtisodiy zonalar quyidagi yo‘nalishlarda tashkil etilishi mumkin:

- erkin savdo zonalari;
- erkin ishlab chiqarish zonalari;
- erkin ilmiy-texnikaviy zonalar va boshqa turdagi maxsus iqtisodiy hududlar.

Erkin iqtisodiy zonalar mamlakat iqtisodiyotining xalqaro mehnat taqsimotiga chuqur integratsiyalashuvini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Xususan, bunday zonalar eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish, valyuta tushumlarini ko‘paytirish hamda mamlakat ichki bozorini import o‘rnini bosuvchi raqobatbardosh mahsulotlar bilan ta’minlash imkonini beradi. Bu esa yuqori texnologiyali, zamonaviy ishlab chiqarishlarning yo‘lga qo‘yilishi va chet el investitsiyalarini jalb qilish orqali amalga oshiriladi.

Shu bilan birga, erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etishning asosiy maqsadlaridan biri – hududiy iqtisodiyotni rag‘batlantirish, mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish hamda bozor iqtisodiyotiga o‘tish bosqichida modernizatsiyani hududlar darajasida amalga oshirishdan iboratdir. Jahon amaliyotida erkin iqtisodiy zonalar nafaqat investitsiya jalb etish vositasi, balki hududiy iqtisodiy siyosatni amalga oshirishning muhim mexanizmlaridan biri sifatida ham keng qo‘llaniladi.

O‘zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy zonalarning tashkil etilishi va ularning faoliyati “Erkin iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi Qonun bilan tartibga solinadi. Mazkur huquqiy hujjat mamlakatning global iqtisodiy tizimga integratsiyalashuvi yo‘lida muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Jumladan:

- Qonunning 3-moddasida erkin iqtisodiy zonalar O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan tashkil etilishi, ularning maqomi va faoliyat muddati ham shu qaror bilan belgilanadi;
- faoliyat muddati tugashidan kamida uch-yil oldin zonaning muddati Prezident qarori bilan uzaytirilishi mumkin;
- 4-moddaga ko‘ra, zona faoliyati belgilangan muddat yakunlanganda yoki zonani tashkil etish to‘g‘risidagi qarorda nazarda tutilgan vazifalar bajarilmaganda to‘xtatiladi;
- Qonunning 7-moddasida erkin industrial-iqtisodiy zona erkin ishlab chiqarish zonalarining bir turi sifatida e’tirof etilgan.

17-fevral 2020-yildagi O‘RQ-604-sonli O‘zbekiston Respublikasining Maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risidagi Qonuniga asosan maxsus iqtisodiy zona – bu tegishli hududni jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun chet el investitsiyalari va mahalliy investitsiyalarni, yuqori texnologiyalar hamda boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida maxsus ajratilgan, belgilangan

chegaralarga va maxsus huquqiy rejimga ega bo‘lgan hududdir[47].

O‘zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini yanada rivojlantirish, xalqaro tajribaning ilg‘or jihatlarini milliy iqtisodiy modelga joriy etish maqsadida 2008-yil 2-dekabrda Prezidentning PF-4059-sonli Farmoniga muvofiq “Navoiy” erkin industrial-iqtisodiy zonasi (EIEZ) tashkil etildi.

Ushbu zona mamlakatimizda birinchi erkin industrial-iqtisodiy zona bo‘lib, uning faoliyat muddati 30-yil etib belgilangan. Shuningdek, bu muddat keyinchalik uzaytirilishi mumkin, bu esa zona ishtirokchilariga uzoq muddatli investitsiya rejalari tuzish imkonini yaratadi.

Zonaning asosiy xususiyatlari:

- “Navoiy” EIEZ 564 ming gektar maydonni egallaydi;
- hududda alohida soliq, bojxona va valyuta rejimlari joriy etilgan;
- tadbirkorlik subyektlari uchun kirish-chiqish va u yerda turish tartiblari soddalashtirilgan;
- zonaning ishtirokchilari uchun xo‘jalik yuritish faoliyatida aniq belgilangan imtiyoz va preferensiyalar taqdim etiladi;
- eng kam investitsiya miqdori 3 million yevro etib belgilanib, shu shart asosida soliq imtiyozlari qo‘llaniladi;
- hududda ma’muriy kengash va zona direksiyasi tashkil etilgan bo‘lib, ular zona faoliyatini muvofiqlashtirish va tezkor boshqaruvni ta’minlaydi.

“Navoiy” EIEZ tashkil etilishi munosabati bilan amaldagi “Erkin iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi Qonunga qo‘shimchalar kiritilib, zona ishtirokchilariga beriladigan imtiyoz va kafolatlar erkin iqtisodiy zonani tashkil etish to‘g‘risidagi qarorda qo‘shimcha tarzda belgilanishi mumkinligi ko‘rsatib o‘tilgan. Bu esa zona ishtirokchilari uchun huquqiy aniqlik va kafolatlangan biznes muhiti yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Erkin iqtisodiy zonalar (EIZ) – bu alohida imtiyozli soliq, bojxona va valyuta rejimlari joriy etilgan, sarmoyadorlar uchun qulay sharoitlar yaratilgan, yuqori texnologiyali mahsulotlar ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan maxsus hududlardir. O‘zbekistonda bu zonalar xorijiy sarmoyalarni jalb qilish, sanoatni modernizatsiya qilish va eksport salohiyatini oshirish vositasi sifatida faol rivojlantirilmoqda.

“Navoiy” EIZ bu boradagi dastlabki va eng yirik tashabbus sifatida ajralib turadi. U zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish, yuqori unumli texnika va innovatsion uskunalar asosida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga

[47] https://lex.uz/docs/-4737511

ixtisoslashgan.

Yangi erkin iqtisodiy zonalar: diversifikatsiyalashgan yondashuv

Davlat tomonidan 2017-yilda Prezident Shavkat Mirziyoyevning PF-4931-sonli Farmoni asosida yangi erkin iqtisodiy zonalar tashkil etildi:

- “Urgut” (Samarqand viloyati).
- “G‘ijduvon” (Buxoro viloyati).
- “Qo‘qon” (Farg‘ona viloyati).
- “Hazorasp” (Xorazm viloyati).

Ushbu zonalar hududiy resurs va ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish, xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish, ish o‘rinlarini ko‘paytirish va aholi daromadlarini oshirish kabi muhim maqsadlarga xizmat qilmoqda.

Farmatsevtika yo‘nalishidagi EIZlar:

2017-yil 3-mayda chiqarilgan PF-5032-sonli Prezident Farmoniga ko‘ra, sog‘liqni saqlash va farmatsevtika yo‘nalishida ixtisoslashgan quyidagi zonalar tashkil etildi:

- “Nukus-farm” (Qoraqalpog‘iston Respublikasi)
- “Zomin-farm” (Jizzax viloyati)
- “Kosonsoy-farm” (Namangan viloyati)
- “Sirdaryo-farm”, “Boysun-farm”, “Bo‘stonliq-farm”, “Parkent-farm” (tegishli viloyatlar bo‘yicha)

Ushbu zonalar qishloq xo‘jaligi va mineral-xom ashyo resurslarini chuqur qayta ishlash, hamda yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish uchun mo‘ljallangan.

Statistik ma’lumotlar

O‘zbekistonda EIZlar soni-yildan-yilga ortmoqda:

- 2008-yilda – 1 ta zona tashkil etilgan;
- 2012-2013-yillarda – yana 2 ta zona faoliyat boshlagan;
- So‘nggi ikki-yilda esa – 18 ta yangi zona tashkil etilgan.

Bu ko‘rsatkichlar mamlakatda erkin iqtisodiy zonalar orqali iqtisodiy rivojlanish va modernizatsiya strategiyasining amaliy natijasi sifatida e’tiborga loyiqdir.

O‘zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy zonalar (EIZ) faoliyati mamlakatning iqtisodiy rivojlanishida muhim o‘rin tutmoqda. Ular turli hududlarda ma’lum bir sohani rivojlantirish, iqtisodiyot tarmoqlariga xorijiy sarmoyadorlarni jalb qilish va zamonaviy texnologiyalar asosida ishlab

chiqarishni yo‘lga qo‘yishda samarali vosita sifatida xizmat qilmoqda.

6.1 – jadval

O‘zbekistonda faoliyat olib borayotgan erkin iqtisodiy zonalar

№	EIZ FAOLIYAT YO‘NALISHI	EIH NOMI
1	EIZ sanoat tarmoqlari (9 ta)	“Navoiy”, “Angren”, “Jizzax”, “Urgut”, “Gijduvon”, “Qo‘qon”, “Xazorasp”, “Namangan” va “Sirdaryo” EIZ
2	EIZ farmotsevtika tarmoqlari (7 ta)	“Nukus-farm”, “Zomin-farm”, “Kosonsoy-farm”, “Sirdaryo-farm”, “Boysun-farm”, “Bo‘stonliq-farm” va “Parkent-farm” EIZ
3	EIZ qishloq xo‘jalik tarmoqlari (2 ta)	“Baliq ishlab chiqaruvchi”, “Buxoro-agro” EIZ
4	EIZ turistik tarmoq	“Chorvoq” ETZ
5	EIZ transport logistika sohasi	“Termiz” EIZ
6	EIZ sport invertarlarini ishlab chiqarish bo‘yicha	“Sport” EIZ

Erkin iqtisodiy zonalarning asosiy vazifalari va yo‘nalishlari:

1. Yuqori texnologiyali ishlab chiqarish tashkil etish:

- raqobatbardosh, yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish;
- hududiy ishlab chiqarish va resurs salohiyatidan samarali foydalanish;
- ish o‘rinlari yaratish va aholi daromadlarini oshirish.

2. Tashqi bozorlarda talab yuqori bo‘lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish:

- import o‘rnini bosuvchi zamonaviy mahsulotlar ishlab chiqarishga xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish.

3. Mahalliy xom-ashyo asosida sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish:

- sanoat kooperatsiyasi va tor kooperativ aloqalar orqali lokalizatsiya jarayonini chuqurlashtirish.

4. Infratuzilmani rivojlantirish:

- ishlab chiqarish, injener-kommunikatsiya, yo‘l-transport, logistika va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish.

5. Ilmiy-texnik salohiyatni oshirish:

- ilmiy ishlab chiqarish markazlari tashkil etish;
- yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashda ishtirok etish.

EIZlarda xorijiy investitsiyalarni jalb etishning muhim vositasi – bu soliq va bojxona imtiyozlari tizimidir. Jumladan:

- korxona daromadiga soliqdan ozod etish (muayyan muddatga);
- amortizatsiya ajratmalarini tezlashtirish;
- soliq kreditlari berish imkoniyati;

- bojxona to‘lovlaridan ozod qilish va boshqa preferensiyalar.

Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatining muhim shartlari quyidagilardan iborat:

- siyosiy barqarorlik va xalqaro integratsiyalashuv darajasi;
- elektr energiyasi, transport-kommunikatsiya tizimlari bilan yetarli ta’minlanganlik;
- zarur infratuzilma (suv, elektr, transport, ijtimoiy xizmatlar);
- tijorat infratuzilmasi (bank, konsalting, yuridik xizmatlar);
- ma’muriy boshqaruv tizimining samarali ishlashi.

Bugungi kunda dunyoda 200 ga yaqin davlatda 4500 dan ortiq erkin iqtisodiy hududlar faoliyat yuritmoqda. Bu hududlarda 80 milliondan ortiq ishchi band bo‘lib, jahon savdosining 40 foizi aynan EIZlar hissasiga to‘g‘ri kelmoqda. O‘zbekiston ham ushbu global tizimga integratsiyalashib, ichki bozorni rivojlantirish va eksport salohiyatini oshirish orqali iqtisodiy o‘sish sur’atlarini jadallashtirishni maqsad qilgan.

6.4. O‘zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy hududlarga jalb etiluvchi investitsiyalarning asosiy yo‘nalishlari va samaralari

Hozirgi bosqichda EIHlarni davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi ko‘lamini tanlab qisqartirish vositasi sifatida talqin qilish ko‘proq dolzarbdir. Ushbu formula barcha iqtisodiy rejimlarning ishlashi bilan bog‘liq bo‘lgan barcha hodisalarni o‘z ichiga oladi. Bunday yondashuv bilan erkin hudud nafaqat alohida geografik hudud, balki milliy iqtisodiy makonning, uning boshqa qismlarida qo‘llanilmaydigan ma’lum bir imtiyoz va rag‘batlantirish tizimi joriy etilgan va qo‘llanilgan qismidir. Bugungi kunda viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanish hisobiga hududlarni barqaror rivojlantirishga erishish, aholi bandligini ustuvor ta’minlashga erishish, barcha mavjud resurslar salohiyatidan oqilona foydalanishni ta’minlash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Toshkent, Jizzax va Samarqand viloyatlarida tabiat bilan bog‘liq ekologik turizmni rivojlantirish uchun juda qulay imkoniyatlar mavjud. Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Qo‘qon kabi jahon biladigan turistik shaharlar mavjud. Turizm sohasida deyarli barcha viloyat va tumanlarda imkoniyatlar mavjud, ammo yuqorida sanab o‘tilgan hududlarda absolyut va nisbiy ustunliklar ko‘proq sanaladi. Yana bir jiddiy farq hududlarda iqtisodiyotining

rivojlanganlik darajasi va insonlar uchun yashashi uchun zarur ne’matlar bilan ta’minlash imkoniyatlarida o‘z aksini topadi. Ana shunday murakkab holat sharoitida barcha viloyat va tumanlarni barqaror va jadal rivojlantirish, ular o‘rtasidagi tafovutlarni juda kattalashib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik O‘zbekistonRespublikasi rahbariyatining jiddiy e’tibor berayotgan masalalari qatoriga kiradi. Olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar natijasiga ko‘ra hududlarning rivojlanishida, ularning iqtisodiyotining tarkibida jiddiy farqlar mavjud.

Yaratilgan erkin iqtisodiy hududlar investitsiyalarni jalb qilish, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish va hudud iqtisodiyotini rivojlanishning innovatsion yo‘liga olib chiqish masalalarini hal etishda eng istiqbolli hisoblanadi. Bu yuqori texnologiyali biznesni rivojlantirish shakllaridan biri bo‘lib, ko‘plab boshqa mamlakatlarda sinovdan o‘tgan. Bunga misol tariqasida Singapur, Tayvan, Hindiston, Isroil kabi davlatlar tajribasini keltirishimiz mumkin, ularda erkin iqtisodiy hududlar tashkil etilishi sezilarli iqtisodiy o‘sishga olib keldi.

Erkin iqtisodiy hudud, birinchidan, maxsus soliq rejimini, ikkinchidan, qurilish yoki aholi punkti uchun tayyorlangan maydonni nazarda tutishi kerak. Davlat ushbu hududning infratuzilmasini ta’minlaydi: u barcha kommunikatsiyalar, yo‘llar, suv ta’minoti, kanalizatsiya, elektr energiyasini amalga oshiradi, maxsus maqsadli obyektlar, masalan, kichik kompaniyalar uchun biznes-inkubator qurilishini ta’minlaydi, shuningdek, umumiy va ijtimoiy-madaniy obyektlarni umumiy asosda qurishda ishtirok etishi mumkin. Shuningdek, davlatning erkin iqtisodiy hududlar rezidentlariga nisbatan yanada qulay munosabatda bo‘lish zarurati ham aniq bo‘lishi kerak. Bunday iqtisodiy hududiy subyektlarning eng xarakterli xususiyatlari quyidagilardir: tadbirkorlik uchun turli imtiyozlardan foydalanish, buning natijasida EIHda foyda darajasi o‘rtacha 40% gacha bo‘lishi kerak; capital qo‘yilmalarning o‘zini o‘zi qoplash muddatini kamida 2 barobarga, 3-3,5-yilga qisqartirish; davlat-xususiy sheriklik asosida davlat tomonidan har tomonlama qo‘llab-quvvatlash.

Qonun hujjatlarida belgilangan rasmiy imtiyozlardan tashqari, korxonalarni EIH rezidenti sifatida ro‘y xatdan o‘tkazishda e’tiborga olinishi kerak bo‘lgan bir qator obyektiv afzalliklar ham mavjud. Qonunchilikning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, EIHni tashkil etishda zamonaviy infratuzilma noldan yaratilgan yangi hududlarga ustunlik beriladi. EIH rezidentlari uchun zamonaviy infratuzilma O‘zbekiston Respublikasining

qolgan qismida faoliyat yurituvchi kompaniyalarga nisbatan raqobatdosh ustunlikni ta’minlaydi.

Darhaqiqat, EIHning tashkil etilishi turdosh hududlarda faoliyat yurituvchi ko‘plab o‘xshash korxonalarning bir joyda to‘planishiga olib keladi. Ushbu korxonalar va davlat tuzilmalari o‘rtasidagi hamkorlikning to‘g‘ri darajasi bilan sinergik samara paydo bo‘lishi mumkin. Buni, ayniqsa, texnologik-innovatsion hududlarda yaqqol ko‘rish mumkin, ular, ta’rifiga ko‘ra, innovatsion bo‘lib, ma’lum bir iqtisodiy hududda sinergiyaning barcha imkoniyatlariga ega.

Mamlakatning barcha viloyat va tumanlaridagi mavjud imkoniyatlarni chuqur o‘rganish, iqtisodiyotini ilmiy, amaliy tahlil etish asosida viloyat va tumanlarda,chekka qishloqlarda ham sanoat, qishloq xo‘jaligi, xizmat ko‘rsatish sohalarini keng rivojlantirish ko‘zda tutilmoqda. Bu jarayoning asosiy maqsadlaridan bir yurtimizning barcha hududlarida istiqomat qilayotgan insonlar uchun shart-sharoitlar yaratish hisoblanadi. Mamlakatning barqaror rivojlanishi ta’minlab berayotgan hududiy iqtisodiyot tarmoqlari muhim hisoblanadi. Bu tarmoqlar mamlakat aholisining sanoat, qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqatvaboshqa turdagi mahsulotlarigabo‘lgan ehtiyojini ta’minlashda, qayta ishlash sanoati tarmoqlarini esa xomashyoga bo‘lgan talabini qondirishda katta ahamiyatgaega. Shuni mamnuniyat bilan qayd etish joizki, mustaqillik-yillarida mamlakatimiz poytaxti hisoblangan Toshkent shahri bevosita iqtisodiyotning barcha sohalarida ijobiy o‘sish tendensiyasiga erishib kelmoqda. Innovatsion tadqiqotlar o‘tkazish, ichki va tashqi bozorda talabgir yuqori texnologiyali, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish uchun yetakchi sanoat va kichik innovatsion korxonalar tashkil etish ularning asosiy vazifalari sirasiga kiradi. Bundan tashqari, ular zamonaviy xorij texnologiyalarini mahalliy ishlab chiqaruvchilarga joriy etish, ushbu maqsad uchun yuqori texnologik va innovatsion ishlab chiqarishni tashkil etishga qodir mahalliy va xorijiy investorlarni jalb etish bilan ham shug‘ullanadi[48].

Texnoparklar zimmasiga ilmiy tadqiqot va innovatsion loyihalar samaradorligini oshirish uchun oliy ta’lim muassasalari, akademik fanlar va ishlab chiqaruvchilar o‘rtasida o‘zaro uzviy aloqani yo‘lga qo‘yish, ushbu maqsadda olimlar, yuqori malakali mutaxassislar, amaliyotchilar hamda talabalarni jalb etish vazifasi ham yuklatilgan. Texnopark qatnashchilari yer solig‘i, daromad solig‘i, yuridik shaxslarning mulk solig‘i, ijtimoiy

[48] www.sputnik.uz - сайти маълумотлари. 2017 йил 17 январ.

infrastrukturani obodonlashtirish va rivojlantirish, mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq to‘lovi hamda davlat maqsadli jamg‘armalariga majburiy ajratmalardan ozod etiladi.

Innovatsion texnoparklar xususiy tadbirkorlik va kichik biznes sub’ektlari faoliyati rivojida ahamiyatli tomoni shundaki, aynan ushbu soha vakillari tomonidan yangi fikrlar tashabbusi natijasida innovatsion ishlanmalarni joriy etish orqali ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni diversifikatsiya qilishda ustuvor ahamiyatga ega. 2016-yil 26-oktyabrdagi PF-4853-sonli “Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni bevosita hududlarda xorijiy investorlarga mamlakatimiz iqtisodiyotining real sektorlariga investitsiya kiritishi uchun yanada qulay sharoitlar yaratish maqsadida erkin iqtisodiy zonalar uchun yagona huquqiy rejimni belgilash, soliq va bojxona imtiyozlari, preferensiyalarni bir xillashtirishga to‘rtki bo‘ldi[49].

EIZlar nafaqat umumiyiqtisodiy o‘sishni, balki hududiy rivojlanishni ham ta’minlaydi. O‘zbekistonda har bir EIZ ma’lum bir hududda joylashgani uchun shu hududning iqtisodiy hayotini jonlantiradi, infratuzilmasini yaxshilaydi va boshqa iqtisodiy sektorlarni ham rivojlanishga undaydi. Misol uchun, “Xazorasp”EIZ Xorazm viloyatini iqtisodiy markazga aylantirish, hududda qo‘shimcha ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish va mahalliy aholini ish bilan ta’minlash orqali hududiy iqtisodiyotga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu rivojlanish shu bilan birga ijtimoiy barqarorlikka ham xizmat qiladi. Ishsizlik darajasi pasayishi, aholi daromadlarining o‘sishi, logistika va transport tizimlarining yaxshilanishi, ta’lim va sog‘liqni saqlash xizmatlarining rivojlanishi natijasida hududiy iqtisodiy klasterlar shakllanadi. Bu jarayonda EIZlar katalizator rolini bajaradi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy bosqichlari qanday va ularning har biri qanday xususiyatlarga ega?

2. Mikro va makro darajadagi iqtisodiy integratsion jarayonlar qanday farqlanadi?

[49] Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштириш ва кенгайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги Фармони. 26.10. 2016 йил. ПФ-4853-сон.

3. Iqtisodiy integratsiya jarayonida mehnat taqsimotining roli qanday namoyon bo‘ladi va bu jarayon xalqaro iqtisodiy munosabatlarga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

4. Xalqaro iqtisodiy integratsiya bo‘yicha turli iqtisodchi olimlarning qarashlari qanday farqlanadi va ushbu yondashuvlarning qaysi biri ustunroq deb hisoblanadi?

5. Diversifikatsiya tamoyillari tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda qanday rol o‘ynaydi va uning asosiy yo‘nalishlari nimalardan iborat?

6. O‘zbekiston Respublikasining jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi qanday omillar va mexanizmlar orqali amalga oshirilmoqda?

7. O‘zbekiston Respublikasining mustaqillik-yillarida jahon iqtisodiy tizimida o‘z mavqeini mustahkamlashga qaratilgan qanday asosiy tashqi siyosiy va iqtisodiy qadamlari amalga oshirilgan?

8. Iqtisodiy integratsiya jarayoni O‘zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatmoqda?

9. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarida ishtirok etishning asosiy jihatlari qanday, bu jarayonda O‘zbekiston qaysi asosiy yo‘nalishlarga e’tibor qaratishi lozim?

10. Xalqaro valyuta fondi (XVF) qanday asosiy vazifalarni bajaradi va u qanday moliyaviy vositalarni taklif qiladi?

11. Jahon banki guruhi rivojlanayotgan davlatlarga qanday moliyaviy yordam ko‘rsatadi va uning tuzilmasi qanday?

12. Xalqaro moliya korporatsiyasi (IFC) va Taraqqiyot uchun ko‘p tomonlama investitsiya kafolatlari agentligi (MIGA) qanday xizmatlarni taklif qiladi va ularning asosiy maqsadlari nima?

VII BOB. IQTISODIYOT VA UNING REAL SEKTORINI RIVOJLANTIRISHDA XUSUSIY INVESTITSIYALARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

7.1. Iqtisodiyotning real sektori tushunchasi mazmuni va uning milliy iqtisodiyot rivojidagi ahamiyati

7.2. Iqtisodiyotning real sektori tarkibiy tuzilishi va shakllanishi

7.3. Xususiy investitsiyalarning mazmuni va mulkiy asoslari.

7.4. Xususiy investitsiyalar yordamida iqtisodiyot va uning real sektorini rivojlantirishning xorij tajribalari

7.5. O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan islohotlardan ko‘zlangan maqsad va uning amalga oshirilishi natijalari

7.1. Iqtisodiyotning real sektori tushunchasi mazmuni va uning milliy iqtisodiyot rivojidagi ahamiyati

Iqtisodiyotning real sektori iqtisodiy taraqqiyot va jamiyat farovonligining asosiy omili hisoblanadi. Bu odamlarning ehtiyojlarini qondiradigan moddiy ne'matlar va xizmatlar yaratuvchi ishlab chiqarish tarmoqlari yig'indisidir. An'anaviy iqtisodiy nazariyada iqtisodiyotning real sektori iqtisodiyotning asosi sifatida qaralsa, moliya sektori, xizmat ko'rsatish sohasi va boshqalar qo'shimcha element sifatida qaraladi. Biroq so‘nggi-yillarda iqtisodiyotning real sektori o‘zining ko‘proq intellektual va nomoddiy ko‘rinishida katta ahamiyatga ega bo‘lib, ayrim mamlakatlarda asosiy daromad manbaiga aylandi. Shu munosabat bilan zamonaviy sharoitda iqtisodiyot real sektorining ahamiyati haqida ilmiy doiralarda bahs-munozaralar olib borilmoqda.

Ba’zi iqtisodchilarning fikricha, iqtisodiyotning real sektoriga ustuvor ahamiyat berish kerak, chunki u odamlar hayoti uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar va xizmatlarni yaratadi. Boshqa iqtisodchilarning fikricha, AKT sohasining rivojlanishi iqtisodiy o'sishni sezilarli darajada rag'batlantirishi va aholi daromadlarining oshishiga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, iqtisodiyotning real sektorining ahamiyati masalasi dolzarbligicha qolmoqda va ilmiy va professional hamjamiyatda keyingi tadqiqotlar va muhokamalarni talab qiladi. Sanoat 4.0 ta’sirida tobora o‘zgarib borayotgan zamonaviy dunyoda iqtisodiyotning real sektorini AKTdan ajratib bo‘lmaydi. Jahon iqtisodiyotida mamlakatlarning raqobatbardoshligi iqtisodiyotning samarali va ilg'or real

sektorining mavjudligi bilan belgilanadi. Iqtisodiy va ijtimoiy o'sish ma’lum bir mamlakat iqtisodiyotning real sektorini yangi texnologik tartibga aylantirishni qanchalik samarali ta’minlay olishiga bog'liq bo'ladi. Shu sababli, Sanoat 4.0 kontekstida iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirish strategiyasining asosiy jihatlariga alohida e’tibor qaratish lozim.

Ish o‘rinlari yaratish, barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda iqtisodiyotning real sektori muhim ahamiyat kasb etishi shubhasiz. Ishlab chiqarish bazasini rivojlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yangi ish o‘rinlari tashkil etish va aholi daromadlarini oshirishga xizmat qiluvchi asosiy omil bo‘lmoqda. Bundan tashqari, iqtisodiyotning real sektori mamlakatdagi ekologik vaziyatga ta’sir ko'rsatishi mumkin. Moddiy ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilish atrof-muhitga salbiy ta’sir ko'rsatishi, jiddiy ekologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli barqaror rivojlanishning zamonaviy konsepsiyalarida ekologik jihatlarni hisobga oladigan va iqtisodiy o‘sish va atrof-muhitni muhofaza qilish ehtiyojlarini muvozanatlashtiradigan iqtisodiyotni rivojlantirish zarurligini ta’kidlaydi.

Iqtisodiyotning real sektori iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari, masalan, moliya va davlat sektorlari bilan chambarchas bog‘liqligini ham alohida ta’kidlash lozim. Bu tarmoqlar bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lib, mamlakatdagi iqtisodiy jarayonlarga ta’sir ko'rsatadi. Shuning uchun iqtisodiyotning real sektorini muvaffaqiyatli rivojlantirish iqtisodiy tizimning barcha ishtirokchilarining kelishilgan harakatini taqozo etadi.

Iqtisodiyotning real sektori - bu mehnat, yer va kapital kabi resurslardan foydalangan holda real tovarlar va xizmatlar ishlab chiqaradigan iqtisodiyot sohasi. Iqtisodiyotda real sektorni samarali faoliyat yuritishida moliyaviy sektor muhim o‘rin egallaydi.

Moliyaviy sektor – bu qarz olish va uni qaytarish bilan bog‘liq bo‘lgan amaliyotni ijro qiladigan vositalar va institutlar to‘plamidir. Moliyaviy tizim mulk egaligini kapitaldan ajratish imkoniyatini beradi. Moliyaviy sektorga banklar, sug‘urta kompaniyalari, fond birjalari, moliyaviy investitsion kompaniyalar, lombardlar va boshqa moliyaviy institutlar kiritiladi. Real sektorda YaIM ni asosiy qismi yaratiladi. Butun real sektor iqtisodiyotining umumiy holatini tavsiflovchi muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar – yalpi ichki mahsulot (YaIM), sof ichki mahsulot (SIM), milliy daromad (MD) kabilar

hisoblanadi[50].

Bu ko‘rsatkichlar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalaridagi barcha xo‘jaliklar iqtisodiy faoliyatining umumiy va pirovard natijalarini qamrab oladi. Shu sababli, real sektordagi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni milliy iqtisodiyot holatiga bog‘liq ravishda quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Milliy iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar. Bular mamlakatning iqtisodiy resurs salohiyatini, yerosti va yerusti boyliklari zaxiralari hamda tabiiy resurslari hajmini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar.

2. Milliy iqtisodiyot faoliyat qilishini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar. Bular bandlik, ishsizlik, inflatsiya, iste’mol, jamg‘arma va investitsiyalar darajasi, narxlar darajasi va uning o‘zgarishi, savdo aylanmasi, to‘lov balansi holati va boshqalar.

3. Milliy iqtisodiyot faoliyatining natijalarini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar. Ishlab chiqarishning-yillik hajmi (YaIM va uning harakat shakllari).

4. Milliy iqtisodiyot natijalaridan foydalanish holatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar. Bular YaIM da iste’mol va jamg‘arma nisbati, ish haqi va boshqa omilli daromadlar darajasi, YaIM da investitsiyalar ulushi va boshqalar.

Jahonda integratsiya va globallashuv jarayonlarining chuqurlashib borishi milliy iqtisodiyot oldiga bir qator yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Milliy iqtisodiyotning dunyo bozorida o‘z o‘rnini topishi, ya’ni ma’lum mavqeni egallashi uchun doimiy ravishda real korxonalarini texnik va texnologik jihatdan zamonaviylashtirib boorish lozim. Ushbu maqsadlarga erishish uchun milliy iqtisodiyotning barcha sohalarida texnik va texnologik yangilanishni amalga oshirish kerak. Bunga, ishlab chiqarishda boshqaruvning yangi usullarini hamda fan va texnika yutuqlarini doimiy ravishda joriy etish orqaligina erishish mumkin. Mamlakatimizda ham o‘tgan-yillarda fan va texnika yutuqlarini, zamonaviy ishlab chiqarish texnologiyalarini va ishlab chiqarish boshqaruvini yangi usullarini amaliyotga joriy etish orqali iqtisodiyotning real sektori korxonalarining ishlab chiqarish hajmini ko‘paytirishiga va moliyaviy barqarorligini oshirishiga juda katta e’tibor berilmoqda. Zamonaviy informatsion texnologiyalar va nanotexnologiyalarning ishlab chiqarish jarayoniga joriy etilishi mehnat resurslarining kasbiy

[50] R.Xasanov, X.Asatullayev, A.Suvonqulov, X.Xakimov. Real sektor iqtisodiyoti va uni prognozlash. Toshkent “IQTISOD-MOLIYA”. 2013. 17-b.

malakasini oshirishni taqozo etish barobarida, ularning sifati sohaning raqobatbardoshligini va keyingi-yillarda yuksak natijalarga erishishiga zamin bo‘ladi.

Iqtisodiyotning real sektori jahon iqtisodiyoti o‘sishi va yangi ish o‘rinlarini yaratishning asosiy omili hisoblanadi. Jahon banki ma’lumotlariga ko'ra, iqtisodiyotning real sektori jahon yalpi ichki mahsulotining qariyb 75 foizini tashkil qiladi va butun dunyo bo'ylab 2 milliarddan ortiq odamni ish bilan ta’minlaydi. Iqtisodiyotning real sektori xilma-xil bo‘lib, ishlab chiqarish, qishloq xo‘jaligi, qurilish va xizmat ko‘rsatish kabi keng sohalarni o‘z ichiga oladi. Real iqtisodiyotning eng yirik kichik tarmoqlari ishlab chiqarish, ulgurji va chakana savdo va qurilishdir. Real iqtisodiyotning hajmi va tuzilishi mamlakatlar va mintaqalar bo'yicha juda katta farq qiladi. Masalan, AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya kabi iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda xizmat ko‘rsatish sohasi real iqtisodiyotning eng yirik tarkibiy qismi bo‘lsa, Xitoy va Hindiston kabi rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda ishlab chiqarish va qishloq xo‘jaligi muhimroqdir.

Ko'pgina mamlakatlarda iqtisodiyotning real sektorida kichik va o'rta korxonalar (KO'B) ustunlik qiladi. Xalqaro moliya korporatsiyasi (IFC) ma’lumotlariga ko'ra, kichik va o'rta biznes dunyo bo'ylab barcha biznesning 90% dan ortig'ini tashkil qiladi va har uchta yangi ish o'rinlaridan ikkitasini yaratish uchun mas'uldir.

Iqtisodiyotning real sektori ham globallashuv va texnologik o‘zgarishlar bilan bog‘liq muammolarga duch kelmoqda. Xususan, avtomatlashtirish va raqamlashtirishning yuksalishi ish xarakterini o‘zgartirib, real iqtisodiyotda bandlik kelajagi haqida savollar tug‘dirmoqda. Bunday muammolarga qaramay, iqtisodiyotning real sektori iqtisodiy o‘sish va rivojlanishning muhim harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib qolmoqda. Kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlovchi, innovatsiyalarni rag'batlantiradigan va barqaror rivojlanishni rag'batlantiradigan siyosat real iqtisodiyotning salohiyatini ochishga yordam beradi va kelajakda uning doimiy o'sishini ta’minlaydi.

“Iqtisodiyotning real sektori” tushunchasiga bir qancha nazariy yondashuvlar va ta’riflar mavjud. Bu tushunchani iqtisodiyotning asosiy tushunchalari nuqtai nazaridan ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Klassik nazariyaga ko'ra, iqtisodiyotning real sektori iqtisodiy faoliyatning mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq barcha sohalarini, shuningdek, qishloq, baliq, o'rmon va tog'-kon sanoatini o'z

ichiga oladi. U iqtisodiyotning asosi hisoblanib, jamiyatda boylik yaratish manbai hisoblanadi.

Neoklassik nazariyaga ko'ra, iqtisodiyotning real sektori barcha turdagi ishlab chiqarish, savdo va xizmatlarni o'z ichiga oladi. Bu sektor bozorda sotilishi mumkin bo'lgan real tovar va xizmatlarni yaratadi. Neoklassiklar iqtisodiyotning real sektorida resurslardan foydalanish samaradorligiga katta e'tibor berishadi.

Postkeyns nazariyasida iqtisodiyotning real sektori faqat milliy mahsulot hisobiga kiritilgan tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarni o‘z ichiga oladi. Biroq, neoklassik nazariyadan farqli o'laroq, post-keynschilar nafaqat resurslardan foydalanish samaradorligiga, balki ish o'rinlarini yaratish va aholi bandligini oshirishga ham katta e'tibor berishadi.

Institutsional nazariya doirasida iqtisodiyotning real sektori iqtisodiyotning jismoniy resurslardan foydalanadigan va real tovar va xizmatlar ishlab chiqaradigan barcha tarmoqlarini o'z ichiga oladi. Biroq, bu yondashuv institutlarning rolini ham hisobga oladi.

Marksistik nazariyada iqtisodiyotning real sektoriga mehnat va ishlab chiqarish vositalaridan foydalangan holda moddiy ne’matlar ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi tarmoqlar kiradi. Iqtisodiyotning real sektori butun kapitalizm asos soladigan iqtisodiyotning asosidir.

Evolyutsion nazariyada iqtisodiyotning real sektori real tovar va xizmatlar ishlab chiqaradigan barcha tarmoqlarni o'z ichiga oladi. Evolyutsion iqtisodchilar innovatsiyalar jarayoni va mehnat unumdorligi va resurslar samaradorligini oshiradigan texnologiyalarni ishlab chiqishga katta e'tibor berishadi.

Sanab o'tilgan yondashuvlarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega va iqtisodiyotning real sektorining turli jihatlariga e'tibor beradi. Turli yondashuvlarni birlashtirish iqtisodiyotning real sektori va uning iqtisodiy rivojlanishdagi ahamiyati haqida to‘liqroq tasavvur hosil qilishi mumkin. Keyin iqtisodiyotning real sektoriga quyidagi ta’rifni taklif qilish maqsadga muvofiqdir. Iqtisodiyotning real sektori - mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanadigan, moddiy va texnologik resurslardan foydalanib, yakuniy mahsulot yaratish bilan shug'ullanadigan jismoniy ishlab chiqarish korxonalari yig'indisidir.

Sanoat 4.0 davrida iqtisodiyotning real sektori yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish hisobiga sezilarli o‘zgarishlarni boshdan

kechirmoqda. Sanoat 4.0 ning asosiy xususiyatlaridan biri ishlab chiqarishni raqamlashtirish va jarayonlarni avtomatlashtirishdir. Tobora ko'proq korxonalar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, moslashuvchanlikni oshirish va mahsulot sifatini yaxshilash uchun narsalar Interneti (IoT), bulutli hisoblash, sun'iy intellekt, blokcheyn va boshqalar kabi raqamli texnologiyalarni o'zlashtirmoqda. Sanoat 4.0, shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan jihozlangan ishlab chiqarish zavodi bo'lgan "aqlli fabrika" yoki "raqamli fabrika" tushunchasini taqdim etadi. Aqlli zavod ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, ta’minot zanjiri va logistika boshqaruvini yaxshilash va mahsulot sifatini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, moslashuvchanlikni oshirish va mahsulot sifatini yaxshilash qobiliyatiga ega. Sanoat 4.0, shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan jihozlangan ishlab chiqarish zavodi bo'lgan "aqlli fabrika" yoki "raqamli fabrika" tushunchasini taqdim etadi. Aqlli zavod ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, ta’minot zanjiri va logistika boshqaruvini yaxshilash va mahsulot sifatini yaxshilash qobiliyatiga ega.

Umuman olganda, Sanoat 4.0 davrida iqtisodiyotning real sektori yanada raqamli, avtomatlashtirilgan va moslashuvchan bo‘lib bormoqda. Yangi texnologiyalar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlar sifatini oshirish, korxonalar va umuman iqtisodiyotning butun real sektori raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi. Biroq, yangi texnologiyalarning joriy etilishi bilan ishchilarning malakasini oshirish, ma’lumotlarni himoya qilish va kiberxavfsizlikni ta’minlash, ayrim tarmoqlarda ish o'rinlarini yo'qotish kabi yangi muammolar va muammolar paydo bo'ladi. Sanoat 4.0 davrida iqtisodiyot real sektorining yana bir muhim jihati uning bilimlar iqtisodiyotidagi ishtirokidir. Kompaniyalar qaror qabul qilish va tadqiqot va ishlanmalarga sarmoya kiritish uchun ma’lumotlar va tahlillardan tobora ko'proq foydalanmoqda. Bu ularning bozorda raqobatbardoshligini saqlab qolish va tez o'zgaruvchan iqtisodiy sharoitda rivojlanishiga yordam beradi.

Iqtisodiyotning real sektori iqtisodiy taraqqiyot va jamiyat farovonligining asosiy omili hisoblanadi. Bu odamlarning ehtiyojlarini qondiradigan moddiy ne'matlar va xizmatlar yaratuvchi ishlab chiqarish tarmoqlari yig'indisidir. An'anaviy iqtisodiy nazariyada iqtisodiyotning real sektori iqtisodiyotning asosi sifatida qaralsa, moliya sektori, xizmat ko'rsatish sohasi va boshqalar qo'shimcha element sifatida qaraladi. Biroq so‘nggi-yillarda iqtisodiyotning real sektori o‘zining ko‘proq intellektual va nomoddiy

koʻrinishida katta ahamiyatga ega boʻlib, ayrim mamlakatlarda asosiy daromad manbaiga aylandi. Shu munosabat bilan zamonaviy sharoitda iqtisodiyot real sektorining ahamiyati haqida ilmiy doiralarda bahs-munozaralar olib borilmoqda.

Ba’zi iqtisodchilarning fikricha, iqtisodiyotning real sektoriga ustuvor ahamiyat berish kerak, chunki u odamlar hayoti uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar va xizmatlarni yaratadi. Boshqa iqtisodchilarning fikricha, AKT sohasining rivojlanishi iqtisodiy o'sishni sezilarli darajada rag'batlantirishi va aholi daromadlarining oshishiga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, iqtisodiyotning real sektorining ahamiyati masalasi dolzarbligicha qolmoqda va ilmiy va professional hamjamiyatda keyingi tadqiqotlar va muhokamalarni talab qiladi. Sanoat 4.0 ta’sirida tobora oʻzgarib borayotgan zamonaviy dunyoda iqtisodiyotning real sektorini AKTdan ajratib boʻlmaydi. Jahon iqtisodiyotida mamlakatlarning raqobatbardoshligi iqtisodiyotning samarali va ilg'or real sektorining mavjudligi bilan belgilanadi. Iqtisodiy va ijtimoiy o'sish ma’lum bir mamlakat iqtisodiyotning real sektorini yangi texnologik tartibga aylantirishni qanchalik samarali ta’minlay olishiga bog'liq bo'ladi. Shu sababli, Sanoat 4.0 kontekstida iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirish strategiyasining asosiy jihatlariga alohida e’tibor qaratish lozim.

Ish oʻrinlari yaratish, barqaror iqtisodiy oʻsishni ta’minlashda iqtisodiyotning real sektori muhim ahamiyat kasb etishi shubhasiz. Ishlab chiqarish bazasini rivojlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yangi ish oʻrinlari tashkil etish va aholi daromadlarini oshirishga xizmat qiluvchi asosiy omil boʻlmoqda. Bundan tashqari, iqtisodiyotning real sektori mamlakatdagi ekologik vaziyatga ta’sir ko'rsatishi mumkin. Moddiy ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilish atrof-muhitga salbiy ta’sir ko'rsatishi, jiddiy ekologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli barqaror rivojlanishning zamonaviy konsepsiyalarida ekologik jihatlarni hisobga oladigan va iqtisodiy oʻsish va atrof-muhitni muhofaza qilish ehtiyojlarini muvozanatlashtiradigan iqtisodiyotni rivojlantirish zarurligini ta’kidlaydi.

Iqtisodiyotning real sektori iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari, masalan, moliya va davlat sektorlari bilan chambarchas bogʻliqligini ham alohida ta’kidlash lozim. Bu tarmoqlar bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lib, mamlakatdagi iqtisodiy jarayonlarga ta’sir ko'rsatadi. Shuning uchun iqtisodiyotning real sektorini muvaffaqiyatli rivojlantirish iqtisodiy tizimning

barcha ishtirokchilarining kelishilgan harakatini taqozo etadi.

Iqtisodiyotning real sektori - bu mehnat, yer va kapital kabi resurslardan foydalangan holda real tovarlar va xizmatlar ishlab chiqaradigan iqtisodiyot sohasi. Iqtisodiyotda real sektorni samarali faoliyat yuritishida moliyaviy sektor muhim o‘rin egallaydi.

Moliyaviy sektor – bu qarz olish va uni qaytarish bilan bog‘liq bo‘lgan amaliyotni ijro qiladigan vositalar va institutlar to‘plamidir. Moliyaviy tizim mulk egaligini kapitaldan ajratish imkoniyatini beradi. Moliyaviy sektorga banklar, sug‘urta kompaniyalari, fond birjalari, moliyaviy investitsion kompaniyalar, lombardlar va boshqa moliyaviy institutlar kiritiladi. Real sektorda YaIM ni asosiy qismi yaratiladi. Butun real sektor iqtisodiyotining umumiy holatini tavsiflovchi muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar – yalpi ichki mahsulot (YaIM), sof ichki mahsulot (SIM), milliy daromad (MD) kabilar hisoblanadi[51].

Bu ko‘rsatkichlar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalaridagi barcha xo‘jaliklar iqtisodiy faoliyatining umumiy va pirovard natijalarini qamrab oladi. Shu sababli, real sektordagi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni milliy iqtisodiyot holatiga bog‘liq ravishda quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Milliy iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar. Bular mamlakatning iqtisodiy resurs salohiyatini, yerosti va yerusti boyliklari zaxiralari hamda tabiiy resurslari hajmini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar.

2. Milliy iqtisodiyot faoliyat qilishini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar. Bular bandlik, ishsizlik, inflatsiya, iste’mol, jamg‘arma va investitsiyalar darajasi, narxlar darajasi va uning o‘zgarishi, savdo aylanmasi, to‘lov balansi holati va boshqalar.

3. Milliy iqtisodiyot faoliyatining natijalarini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar. Ishlab chiqarishning-yillik hajmi (YaIM va uning harakat shakllari).

4. Milliy iqtisodiyot natijalaridan foydalanish holatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar. Bular YaIM da iste’mol va jamg‘arma nisbati, ish haqi va boshqa omilli daromadlar darajasi, YaIM da investitsiyalar ulushi va boshqalar.

Jahonda integratsiya va globallashuv jarayonlarining chuqurlashib borishi milliy iqtisodiyot oldiga bir qator yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Milliy

[51] R.Xasanov, X.Asatullayev, A.Suvonqulov, X.Xakimov. Real sektor iqtisodiyoti va uni prognozlash. Toshkent “IQTISOD-MOLIYA”. 2013. 17-b.

iqtisodiyotning dunyo bozorida o‘z o‘rnini topishi, ya’ni ma’lum mavqeni egallashi uchun doimiy ravishda real korxonalarini texnik va texnologik jihatdan zamonaviylashtirib boorish lozim. Ushbu maqsadlarga erishish uchun milliy iqtisodiyotning barcha sohalarida texnik va texnologik yangilanishni amalga oshirish kerak. Bunga, ishlab chiqarishda boshqaruvning yangi usullarini hamda fan va texnika yutuqlarini doimiy ravishda joriy etish orqaligina erishish mumkin. Mamlakatimizda ham o‘tgan-yillarda fan va texnika yutuqlarini, zamonaviy ishlab chiqarish texnologiyalarini va ishlab chiqarish boshqaruvini yangi usullarini amaliyotga joriy etish orqali iqtisodiyotning real sektori korxonalarining ishlab chiqarish hajmini ko‘paytirishiga va moliyaviy barqarorligini oshirishiga juda katta e’tibor berilmoqda. Zamonaviy informatsion texnologiyalar va nanotexnologiyalarning ishlab chiqarish jarayoniga joriy etilishi mehnat resurslarining kasbiy malakasini oshirishni taqozo etish barobarida, ularning sifati sohaning raqobatbardoshligini va keyingi-yillarda yuksak natijalarga erishishiga zamin bo‘ladi.

Iqtisodiyotning real sektori jahon iqtisodiyoti o‘sishi va yangi ish o‘rinlarini yaratishning asosiy omili hisoblanadi. Jahon banki ma’lumotlariga ko'ra, iqtisodiyotning real sektori jahon yalpi ichki mahsulotining qariyb 75 foizini tashkil qiladi va butun dunyo bo'ylab 2 milliarddan ortiq odamni ish bilan ta’minlaydi. Iqtisodiyotning real sektori xilma-xil bo‘lib, ishlab chiqarish, qishloq xo‘jaligi, qurilish va xizmat ko‘rsatish kabi keng sohalarni o‘z ichiga oladi. Real iqtisodiyotning eng yirik kichik tarmoqlari ishlab chiqarish, ulgurji va chakana savdo va qurilishdir. Real iqtisodiyotning hajmi va tuzilishi mamlakatlar va mintaqalar bo'yicha juda katta farq qiladi. Masalan, AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya kabi iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda xizmat ko‘rsatish sohasi real iqtisodiyotning eng yirik tarkibiy qismi bo‘lsa, Xitoy va Hindiston kabi rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda ishlab chiqarish va qishloq xo‘jaligi muhimroqdir.

Ko'pgina mamlakatlarda iqtisodiyotning real sektorida kichik va o'rta korxonalar (KO'B) ustunlik qiladi. Xalqaro moliya korporatsiyasi (IFC) ma’lumotlariga ko'ra, kichik va o'rta biznes dunyo bo'ylab barcha biznesning 90% dan ortig'ini tashkil qiladi va har uchta yangi ish o'rinlaridan ikkitasini yaratish uchun mas'uldir.

Iqtisodiyotning real sektori ham globallashuv va texnologik o‘zgarishlar bilan bog‘liq muammolarga duch kelmoqda. Xususan, avtomatlashtirish va

raqamlashtirishning yuksalishi ish xarakterini o‘zgartirib, real iqtisodiyotda bandlik kelajagi haqida savollar tug‘dirmoqda. Bunday muammolarga qaramay, iqtisodiyotning real sektori iqtisodiy o‘sish va rivojlanishning muhim harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib qolmoqda. Kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlovchi, innovatsiyalarni rag'batlantiradigan va barqaror rivojlanishni rag'batlantiradigan siyosat real iqtisodiyotning salohiyatini ochishga yordam beradi va kelajakda uning doimiy o'sishini ta’minlaydi.

“Iqtisodiyotning real sektori” tushunchasiga bir qancha nazariy yondashuvlar va ta’riflar mavjud. Bu tushunchani iqtisodiyotning asosiy tushunchalari nuqtai nazaridan ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Klassik nazariyaga ko'ra, iqtisodiyotning real sektori iqtisodiy faoliyatning mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq barcha sohalarini, shuningdek, qishloq, baliq, o'rmon va tog'-kon sanoatini o'z ichiga oladi. U iqtisodiyotning asosi hisoblanib, jamiyatda boylik yaratish manbai hisoblanadi.

Neoklassik nazariyaga ko'ra, iqtisodiyotning real sektori barcha turdagi ishlab chiqarish, savdo va xizmatlarni o'z ichiga oladi. Bu sektor bozorda sotilishi mumkin bo'lgan real tovar va xizmatlarni yaratadi. Neoklassiklar iqtisodiyotning real sektorida resurslardan foydalanish samaradorligiga katta e’tibor berishadi.

Postkeyns nazariyasida iqtisodiyotning real sektori faqat milliy mahsulot hisobiga kiritilgan tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarni o‘z ichiga oladi. Biroq, neoklassik nazariyadan farqli o'laroq, post-keynschilar nafaqat resurslardan foydalanish samaradorligiga, balki ish o'rinlarini yaratish va aholi bandligini oshirishga ham katta e'tibor berishadi.

Institutsional nazariya doirasida iqtisodiyotning real sektori iqtisodiyotning jismoniy resurslardan foydalanadigan va real tovar va xizmatlar ishlab chiqaradigan barcha tarmoqlarini o'z ichiga oladi. Biroq, bu yondashuv institutlarning rolini ham hisobga oladi.

Marksistik nazariyada iqtisodiyotning real sektoriga mehnat va ishlab chiqarish vositalaridan foydalangan holda moddiy ne’matlar ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi tarmoqlar kiradi. Iqtisodiyotning real sektori butun kapitalizm asos soladigan iqtisodiyotning asosidir.

Evolyutsion nazariyada iqtisodiyotning real sektori real tovar va xizmatlar ishlab chiqaradigan barcha tarmoqlarni o'z ichiga oladi. Evolyutsion iqtisodchilar innovatsiyalar jarayoni va mehnat unumdorligi va resurslar

samaradorligini oshiradigan texnologiyalarni ishlab chiqishga katta e'tibor berishadi.

Sanab o'tilgan yondashuvlarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega va iqtisodiyotning real sektorining turli jihatlariga e'tibor beradi. Turli yondashuvlarni birlashtirish iqtisodiyotning real sektori va uning iqtisodiy rivojlanishdagi ahamiyati haqida to‘liqroq tasavvur hosil qilishi mumkin. Keyin iqtisodiyotning real sektoriga quyidagi ta’rifni taklif qilish maqsadga muvofiqdir. Iqtisodiyotning real sektori - mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanadigan, moddiy va texnologik resurslardan foydalanib, yakuniy mahsulot yaratish bilan shug'ullanadigan jismoniy ishlab chiqarish korxonalari yig'indisidir.

Sanoat 4.0 davrida iqtisodiyotning real sektori yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish hisobiga sezilarli o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Sanoat 4.0 ning asosiy xususiyatlaridan biri ishlab chiqarishni raqamlashtirish va jarayonlarni avtomatlashtirishdir. Tobora ko'proq korxonalar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, moslashuvchanlikni oshirish va mahsulot sifatini yaxshilash uchun narsalar Interneti (IoT), bulutli hisoblash, sun'iy intellekt, blokcheyn va boshqalar kabi raqamli texnologiyalarni o'zlashtirmoqda. Sanoat 4.0, shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan jihozlangan ishlab chiqarish zavodi bo'lgan "aqlli fabrika" yoki "raqamli fabrika" tushunchasini taqdim etadi. Aqlli zavod ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, ta’minot zanjiri va logistika boshqaruvini yaxshilash va mahsulot sifatini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, moslashuvchanlikni oshirish va mahsulot sifatini yaxshilash qobiliyatiga ega. Sanoat 4.0, shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan jihozlangan ishlab chiqarish zavodi bo'lgan "aqlli fabrika" yoki "raqamli fabrika" tushunchasini taqdim etadi. Aqlli zavod ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, ta’minot zanjiri va logistika boshqaruvini yaxshilash va mahsulot sifatini yaxshilash qobiliyatiga ega.

Umuman olganda, Sanoat 4.0 davrida iqtisodiyotning real sektori yanada raqamli, avtomatlashtirilgan va moslashuvchan bo‘lib bormoqda. Yangi texnologiyalar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlar sifatini oshirish, korxonalar va umuman iqtisodiyotning butun real sektori raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi. Biroq, yangi texnologiyalarning joriy etilishi bilan ishchilarning malakasini oshirish, ma’lumotlarni himoya qilish va kiberxavfsizlikni ta’minlash, ayrim tarmoqlarda ish o'rinlarini

yo'qotish kabi yangi muammolar va muammolar paydo bo'ladi. Sanoat 4.0 davrida iqtisodiyot real sektorining yana bir muhim jihati uning bilimlar iqtisodiyotidagi ishtirokidir. Kompaniyalar qaror qabul qilish va tadqiqot va ishlanmalarga sarmoya kiritish uchun ma’lumotlar va tahlillardan tobora ko'proq foydalanmoqda. Bu ularning bozorda raqobatbardoshligini saqlab qolish va tez o'zgaruvchan iqtisodiy sharoitda rivojlanishiga yordam beradi.

Iqtisodiyotning real sektori iqtisodiy taraqqiyot va jamiyat farovonligining asosiy omili hisoblanadi. Bu odamlarning ehtiyojlarini qondiradigan moddiy ne'matlar va xizmatlar yaratuvchi ishlab chiqarish tarmoqlari yig'indisidir. An'anaviy iqtisodiy nazariyada iqtisodiyotning real sektori iqtisodiyotning asosi sifatida qaralsa, moliya sektori, xizmat ko'rsatish sohasi va boshqalar qo'shimcha element sifatida qaraladi. Biroq so‘nggi-yillarda iqtisodiyotning real sektori o‘zining ko‘proq intellektual va nomoddiy ko‘rinishida katta ahamiyatga ega bo‘lib, ayrim mamlakatlarda asosiy daromad manbaiga aylandi. Shu munosabat bilan zamonaviy sharoitda iqtisodiyot real sektorining ahamiyati haqida ilmiy doiralarda bahs-munozaralar olib borilmoqda.

Ba’zi iqtisodchilarning fikricha, iqtisodiyotning real sektoriga ustuvor ahamiyat berish kerak, chunki u odamlar hayoti uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar va xizmatlarni yaratadi. Boshqa iqtisodchilarning fikricha, AKT sohasining rivojlanishi iqtisodiy o'sishni sezilarli darajada rag'batlantirishi va aholi daromadlarining oshishiga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, iqtisodiyotning real sektorining ahamiyati masalasi dolzarbligicha qolmoqda va ilmiy va professional hamjamiyatda keyingi tadqiqotlar va muhokamalarni talab qiladi. Sanoat 4.0 ta’sirida tobora o‘zgarib borayotgan zamonaviy dunyoda iqtisodiyotning real sektorini AKTdan ajratib bo‘lmaydi. Jahon iqtisodiyotida mamlakatlarning raqobatbardoshligi iqtisodiyotning samarali va ilg'or real sektorining mavjudligi bilan belgilanadi. Iqtisodiy va ijtimoiy o'sish ma’lum bir mamlakat iqtisodiyotning real sektorini yangi texnologik tartibga aylantirishni qanchalik samarali ta’minlay olishiga bog'liq bo'ladi. Shu sababli, Sanoat 4.0 kontekstida iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirish strategiyasining asosiy jihatlariga alohida e’tibor qaratish lozim.

Ish o‘rinlari yaratish, barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda iqtisodiyotning real sektori muhim ahamiyat kasb etishi shubhasiz. Ishlab chiqarish bazasini rivojlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yangi ish o‘rinlari tashkil etish va aholi daromadlarini oshirishga xizmat qiluvchi

asosiy omil bo‘lmoqda. Bundan tashqari, iqtisodiyotning real sektori mamlakatdagi ekologik vaziyatga ta’sir ko'rsatishi mumkin. Moddiy ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilish atrof-muhitga salbiy ta’sir ko'rsatishi, jiddiy ekologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli barqaror rivojlanishning zamonaviy konsepsiyalarida ekologik jihatlarni hisobga oladigan va iqtisodiy o‘sish va atrof-muhitni muhofaza qilish ehtiyojlarini muvozanatlashtiradigan iqtisodiyotni rivojlantirish zarurligini ta’kidlaydi.

Iqtisodiyotning real sektori iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari, masalan, moliya va davlat sektorlari bilan chambarchas bog‘liqligini ham alohida ta’kidlash lozim. Bu tarmoqlar bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lib, mamlakatdagi iqtisodiy jarayonlarga ta’sir ko'rsatadi. Shuning uchun iqtisodiyotning real sektorini muvaffaqiyatli rivojlantirish iqtisodiy tizimning barcha ishtirokchilarining kelishilgan harakatini taqozo etadi.

Iqtisodiyotning real sektori - bu mehnat, yer va kapital kabi resurslardan foydalangan holda real tovarlar va xizmatlar ishlab chiqaradigan iqtisodiyot sohasi. Iqtisodiyotda real sektorni samarali faoliyat yuritishida moliyaviy sektor muhim o‘rin egallaydi.

Moliyaviy sektor – bu qarz olish va uni qaytarish bilan bog‘liq bo‘lgan amaliyotni ijro qiladigan vositalar va institutlar to‘plamidir. Moliyaviy tizim mulk egaligini kapitaldan ajratish imkoniyatini beradi. Moliyaviy sektorga banklar, sug‘urta kompaniyalari, fond birjalari, moliyaviy investitsion kompaniyalar, lombardlar va boshqa moliyaviy institutlar kiritiladi. Real sektorda YaIM ni asosiy qismi yaratiladi. Butun real sektor iqtisodiyotining umumiy holatini tavsiflovchi muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar – yalpi ichki mahsulot (YaIM), sof ichki mahsulot (SIM), milliy daromad (MD) kabilar hisoblanadi[52].

Bu ko‘rsatkichlar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalaridagi barcha xo‘jaliklar iqtisodiy faoliyatining umumiy va pirovard natijalarini qamrab oladi. Shu sababli, real sektordagi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni milliy iqtisodiyot holatiga bog‘liq ravishda quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Milliy iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar. Bular mamlakatning iqtisodiy resurs salohiyatini, yerosti va

[52] R.Xasanov, X.Asatullayev, A.Suvonqulov, X.Xakimov. Real sektor iqtisodiyoti va uni prognozlash. Toshkent “IQTISOD-MOLIYA”. 2013. 17-b.

yerusti boyliklari zaxiralari hamda tabiiy resurslari hajmini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar.

2. Milliy iqtisodiyot faoliyat qilishini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar. Bular bandlik, ishsizlik, inflatsiya, iste’mol, jamg‘arma va investitsiyalar darajasi, narxlar darajasi va uning o‘zgarishi, savdo aylanmasi, to‘lov balansi holati va boshqalar.

3. Milliy iqtisodiyot faoliyatining natijalarini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar. Ishlab chiqarishning-yillik hajmi (YaIM va uning harakat shakllari).

4. Milliy iqtisodiyot natijalaridan foydalanish holatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar. Bular YaIM da iste’mol va jamg‘arma nisbati, ish haqi va boshqa omilli daromadlar darajasi, YaIM da investitsiyalar ulushi va boshqalar.

Jahonda integratsiya va globallashuv jarayonlarining chuqurlashib borishi milliy iqtisodiyot oldiga bir qator yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Milliy iqtisodiyotning dunyo bozorida o‘z o‘rnini topishi, ya’ni ma’lum mavqeni egallashi uchun doimiy ravishda real korxonalarini texnik va texnologik jihatdan zamonaviylashtirib boorish lozim. Ushbu maqsadlarga erishish uchun milliy iqtisodiyotning barcha sohalarida texnik va texnologik yangilanishni amalga oshirish kerak. Bunga, ishlab chiqarishda boshqaruvning yangi usullarini hamda fan va texnika yutuqlarini doimiy ravishda joriy etish orqaligina erishish mumkin. Mamlakatimizda ham o‘tgan-yillarda fan va texnika yutuqlarini, zamonaviy ishlab chiqarish texnologiyalarini va ishlab chiqarish boshqaruvini yangi usullarini amaliyotga joriy etish orqali iqtisodiyotning real sektori korxonalarining ishlab chiqarish hajmini ko‘paytirishiga va moliyaviy barqarorligini oshirishiga juda katta e’tibor berilmoqda. Zamonaviy informatsion texnologiyalar va nanotexnologiyalarning ishlab chiqarish jarayoniga joriy etilishi mehnat resurslarining kasbiy malakasini oshirishni taqozo etish barobarida, ularning sifati sohaning raqobatbardoshligini va keyingi-yillarda yuksak natijalarga erishishiga zamin bo‘ladi.

Iqtisodiyotning real sektori jahon iqtisodiyoti o‘sishi va yangi ish o‘rinlarini yaratishning asosiy omili hisoblanadi. Jahon banki ma’lumotlariga ko'ra, iqtisodiyotning real sektori jahon yalpi ichki mahsulotining qariyb 75 foizini tashkil qiladi va butun dunyo bo'ylab 2 milliarddan ortiq odamni ish bilan ta’minlaydi. Iqtisodiyotning real sektori xilma-xil bo‘lib, ishlab chiqarish, qishloq xo‘jaligi, qurilish va xizmat ko‘rsatish kabi keng sohalarni o‘z ichiga oladi. Real iqtisodiyotning eng yirik kichik tarmoqlari ishlab chiqarish, ulgurji

va chakana savdo va qurilishdir. Real iqtisodiyotning hajmi va tuzilishi mamlakatlar va mintaqalar bo'yicha juda katta farq qiladi. Masalan, AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya kabi iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda xizmat ko‘rsatish sohasi real iqtisodiyotning eng yirik tarkibiy qismi bo‘lsa, Xitoy va Hindiston kabi rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda ishlab chiqarish va qishloq xo‘jaligi muhimroqdir.

Ko'pgina mamlakatlarda iqtisodiyotning real sektorida kichik va o'rta korxonalar (KO'B) ustunlik qiladi. Xalqaro moliya korporatsiyasi (IFC) ma’lumotlariga ko'ra, kichik va o'rta biznes dunyo bo'ylab barcha biznesning 90% dan ortig'ini tashkil qiladi va har uchta yangi ish o'rinlaridan ikkitasini yaratish uchun mas'uldir.

Iqtisodiyotning real sektori ham globallashuv va texnologik o‘zgarishlar bilan bog‘liq muammolarga duch kelmoqda. Xususan, avtomatlashtirish va raqamlashtirishning yuksalishi ish xarakterini o‘zgartirib, real iqtisodiyotda bandlik kelajagi haqida savollar tug‘dirmoqda. Bunday muammolarga qaramay, iqtisodiyotning real sektori iqtisodiy o‘sish va rivojlanishning muhim harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib qolmoqda. Kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlovchi, innovatsiyalarni rag'batlantiradigan va barqaror rivojlanishni rag'batlantiradigan siyosat real iqtisodiyotning salohiyatini ochishga yordam beradi va kelajakda uning doimiy o'sishini ta’minlaydi.

“Iqtisodiyotning real sektori” tushunchasiga bir qancha nazariy yondashuvlar va ta’riflar mavjud. Bu tushunchani iqtisodiyotning asosiy tushunchalari nuqtai nazaridan ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Klassik nazariyaga ko'ra, iqtisodiyotning real sektori iqtisodiy faoliyatning mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq barcha sohalarini, shuningdek, qishloq, baliq, o'rmon va tog'-kon sanoatini o'z ichiga oladi. U iqtisodiyotning asosi hisoblanib, jamiyatda boylik yaratish manbai hisoblanadi.

Neoklassik nazariyaga ko'ra, iqtisodiyotning real sektori barcha turdagi ishlab chiqarish, savdo va xizmatlarni o'z ichiga oladi. Bu sektor bozorda sotilishi mumkin bo'lgan real tovar va xizmatlarni yaratadi. Neoklassiklar iqtisodiyotning real sektorida resurslardan foydalanish samaradorligiga katta e’tibor berishadi.

Postkeyns nazariyasida iqtisodiyotning real sektori faqat milliy mahsulot hisobiga kiritilgan tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarni o‘z ichiga oladi. Biroq, neoklassik nazariyadan farqli o'laroq, post-keynschilar nafaqat

resurslardan foydalanish samaradorligiga, balki ish o'rinlarini yaratish va aholi bandligini oshirishga ham katta e'tibor berishadi.

Institutsional nazariya doirasida iqtisodiyotning real sektori iqtisodiyotning jismoniy resurslardan foydalanadigan va real tovar va xizmatlar ishlab chiqaradigan barcha tarmoqlarini o'z ichiga oladi. Biroq, bu yondashuv institutlarning rolini ham hisobga oladi.

Marksistik nazariyada iqtisodiyotning real sektoriga mehnat va ishlab chiqarish vositalaridan foydalangan holda moddiy ne’matlar ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi tarmoqlar kiradi. Iqtisodiyotning real sektori butun kapitalizm asos soladigan iqtisodiyotning asosidir.

Evolyutsion nazariyada iqtisodiyotning real sektori real tovar va xizmatlar ishlab chiqaradigan barcha tarmoqlarni o'z ichiga oladi. Evolyutsion iqtisodchilar innovatsiyalar jarayoni va mehnat unumdorligi va resurslar samaradorligini oshiradigan texnologiyalarni ishlab chiqishga katta e'tibor berishadi.

Sanab o'tilgan yondashuvlarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega va iqtisodiyotning real sektorining turli jihatlariga e'tibor beradi. Turli yondashuvlarni birlashtirish iqtisodiyotning real sektori va uning iqtisodiy rivojlanishdagi ahamiyati haqida to‘liqroq tasavvur hosil qilishi mumkin. Keyin iqtisodiyotning real sektoriga quyidagi ta’rifni taklif qilish maqsadga muvofiqdir. Iqtisodiyotning real sektori - mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanadigan, moddiy va texnologik resurslardan foydalanib, yakuniy mahsulot yaratish bilan shug'ullanadigan jismoniy ishlab chiqarish korxonalari yig'indisidir.

Sanoat 4.0 davrida iqtisodiyotning real sektori yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish hisobiga sezilarli o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Sanoat 4.0 ning asosiy xususiyatlaridan biri ishlab chiqarishni raqamlashtirish va jarayonlarni avtomatlashtirishdir. Tobora ko'proq korxonalar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, moslashuvchanlikni oshirish va mahsulot sifatini yaxshilash uchun narsalar Interneti (IoT), bulutli hisoblash, sun'iy intellekt, blokcheyn va boshqalar kabi raqamli texnologiyalarni o'zlashtirmoqda. Sanoat 4.0, shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan jihozlangan ishlab chiqarish zavodi bo'lgan "aqlli fabrika" yoki "raqamli fabrika" tushunchasini taqdim etadi. Aqlli zavod ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, ta’minot zanjiri va logistika boshqaruvini yaxshilash va mahsulot sifatini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish,

moslashuvchanlikni oshirish va mahsulot sifatini yaxshilash qobiliyatiga ega. Sanoat 4.0, shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan jihozlangan ishlab chiqarish zavodi bo'lgan "aqlli fabrika" yoki "raqamli fabrika" tushunchasini taqdim etadi. Aqlli zavod ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, ta’minot zanjiri va logistika boshqaruvini yaxshilash va mahsulot sifatini yaxshilash qobiliyatiga ega.

Umuman olganda, Sanoat 4.0 davrida iqtisodiyotning real sektori yanada raqamli, avtomatlashtirilgan va moslashuvchan bo‘lib bormoqda. Yangi texnologiyalar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlar sifatini oshirish, korxonalar va umuman iqtisodiyotning butun real sektori raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi. Biroq, yangi texnologiyalarning joriy etilishi bilan ishchilarning malakasini oshirish, ma’lumotlarni himoya qilish va kiberxavfsizlikni ta’minlash, ayrim tarmoqlarda ish o'rinlarini yo'qotish kabi yangi muammolar va muammolar paydo bo'ladi. Sanoat 4.0 davrida iqtisodiyot real sektorining yana bir muhim jihati uning bilimlar iqtisodiyotidagi ishtirokidir. Kompaniyalar qaror qabul qilish va tadqiqot va ishlanmalarga sarmoya kiritish uchun ma’lumotlar va tahlillardan tobora ko'proq foydalanmoqda. Bu ularning bozorda raqobatbardoshligini saqlab qolish va tez o'zgaruvchan iqtisodiy sharoitda rivojlanishiga yordam beradi.

7.2. Iqtisodiyotning real sektori tarkibiy tuzilishi va shakllanishi

Iqtisodiyot va uning alohida tarmoqlari tarkibi mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishining asosini tashkil etadi. Iqtisodiyot va uning alohida tarmoqlarida iqtisodiy vaziyatni aniq tasavvur qilish, uning kelajakdagi rivojlanish istiqbollarini hisobga olish muhim iqtisodiyijtimoiy ahamiyatga ega.

Real sektor iqtisodiyoti tarkibi – bu milliy iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar ko‘rsatuvchi turli tarmoq va sohalar yig‘indisidan iborat bo‘lib, ular o‘zaro aloqada va bog‘liqlikda iqtisodiy faoliyatda bo‘ladilar. Real sektor iqtisodiyoti ichki va tashqi bozorga ne’matlar ishlab chiqaruvchi, zamon va bozor talabidagi o‘zgarishlarga nisbatan moslanuvchan iqtisodiy subyektlar faoliyati yig‘indisidan iboratdir. Iqtisodiyotni real sektoriga mahsulot ishlab chiqarish bilan, nomoddiy boylik yaratish va xizmat ko‘rsatish sohalari ham kiritiladi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab real sektor infratuzilmasida katta o‘zgarishlar ro‘y berdi.

Mamlakat milliy iqtisodiyoti moddiy ishlab chiqarish sohalari va bozor xizmat ko‘rsatish sohalaridan tarkib topadi. Iqtisodiyotning real sektoriga

quyidagi moddiy va nomoddiy boyliklar yaratish hamda xizmatlar ko‘rsatish sohalari kiradi:

- sanoat;
- qishloq xo‘jaligi;
- qurilish; - transport va aloqa;
- boshqa xizmat ko‘rsatish sohalari.

Xizmatlar sohasi iqtisodiyotning muhim sohalaridan biri hisoblanadi va iqtisodiyotning barcha sohalariga sezilarli ta’sir qiladi. Xizmatlar sohasi – bu bir tomondan aholiga ko‘rsatiladigan xizmatlarining assortimenti bo‘lsa, ikkinchi tomondan tashkilotlar va yakka ijrochilar majmuasi bo‘lib, ular xizmat ko‘rsatish faoliyati doirasida iste’molchilarga moddiy va ijtimoiy-madaniy xizmatlarni ko‘rsatishadi. Xizmatlar sohasi tarkibida yetakchi o‘rinlarni transport xizmatlari, aloqa va axborotlashtirish xizmatlari, savdo xizmatlari, mehmonxona va turistik-ekskursiya xizmatlari egallaydi. Bulardan tashqari xizmat ko‘rsatish sohasi tarkibiga kommunal xizmatlar, maishiy xizmatlar, avtomobillarni ta’mirlash xizmatlari, tibbiy xizmatlar va boshqa xizmatlar ham kiradi. Shuningdek xizmat ko‘rsatish sohasi tarkibida bank, moliya va sug‘urta xizmatlari ham salmoqli o‘rin egallaydi, lekin ular iqtisodiyotning moliyaviy sektoriga taalluqlidir.

Makroiqtisodiyotning real sektorida turli tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, sotish va iste’mol qilish yuz bersa, moliyaviy sektorda iqtisodiy sub’ektlarning talab va taklifni shakllantiruvchi pulga oid o‘zaro munosabatlari amalga oshiriladi. Moddiy tovar ta’minoti hamda bozor sub’ektlarining bozor tizimi rivojlanishi uchun sharoitlar yaratuvchi iqtisodiy o‘zaro munosabatlari yig‘indisini o‘z ichiga oluvchi tizim real sektor infratuzilmasi deb nomlanadi. Uning tarkibiga, birinchidan, ishlab chiqarish infratuzilmasi moddiy mahsulotni ishlab chiqarish va sotish bilan shug‘ullanuvchi korxonalar va kompaniyalar birlashtiriladi. Bunga sanoat, transport, savdo, telekommunikatsiya, marketing kampaniyalari kiradi. Ikkinchidan, noishlab chiqarish infratuzilmasi – moddiy mahsulot ishlab chiqarmaydigan va haridor bilan sotuvchi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar shakllanishiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatmaydigan tashkilotlardan iborat. Ular o‘z ichiga tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga ta’sir ko‘rsatuvchi yangi g‘oyalar, asbob-uskunalar, texnologiyalarning rivojlanishiga yordam beruvchi ilmiy tashkilotlar va kompaniyalar, qonunlar va normativ hujjatlarni qabul qilish yordamida o‘zaro munosabatlarning shakllanishini tartibga soluvchi

davlat tuzilmalari, turli xizmatlar ko‘rsatuvchi, tovarlarga bo‘lgan talabni yuzaga keltiruvchi va haridor bilan sotuvchining aloqalarini o‘rnatuvchi ijtimoiy tashkilotlar (sog‘liqni saqlash, madaniyat, ta’lim)ni qamrab olgan.

Real sektorning tarmoq infratuzilmasi o‘zaro bog‘langan bo‘lib, ko‘pincha o‘zaro kesishadi va bir-birini almashtiradi. Real sektor tarmoqlariga elektroenergetika, oziq-ovqat sanoati, neft va gaz sanoati, qurilish materiallari sanoati va qurilish sohasi, qora metallurgiya, rangli metallurgiya, kimyo sanoati, neft-kimyo sanoati, agrar sanoat majmuasi, ko‘mir sanoati, yog‘och sanoati, yuk tashish va ishlab chiqarish aloqasi, yo‘lovchi tashish va noishlab chiqarish aloqasi, mashinasozlik va metallga ishlov berish, sog‘liqni saqlash, madaniyat, san’at, ta’lim, turizm, uy-joy kommunal xo‘jaligi, maishiy xizmat ko‘rsatish, fan va ilmiy xizmat ko‘rsatish, yengil sanoat, boshqa sanoat tarmoqlari, moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohasining boshqa tarmoqlari kiradi.

Ular yalpi milliy mahsulot, yalpi ichki mahsulot, sof iqtisodiy farovonlik, ya’ni aholi turmushining sifatini namoyish etuvchi, atrof muhitning holatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar, milliy boylik – avvalgi va hozirgi avlod mehnati bilan ishlab chiqarilgan (ijtimoiy boylik) va resurslarni takror ishlab chiqarish jarayonida qo‘llanilgan (tabiiy boylik), muayyan vaqt mobaynida umumiy foydalaniladigan moddiy va nomoddiy ne’matlarning umumiy hajmidan iborat.

Iqtisodiyotning real sektorini tartibga solish sohasida davlat sanoat va tarkibiy o‘zgartirishlar siyosatini amalga oshirishga xizmat qiladi. Tarkibiy o‘zgartirishlar siyosati davlatning iqtisodiyotni o‘zgarib turuvchi bozor sharoitlariga moslashtirishda ishtirok etishi jarayonini o‘zida namoyon etadi. Davlatning vazifasi iqtisodiyotning muayyan tarkibiy qismlari (tarmoqlar va sektorlar, korxonalar, faoliyat yo‘nalishlari, iqtisodiy hududlar)ni qo‘llab-quvvatlash va yuzaga keladigan harajatlarni bartaraf etishdan iborat. Umumiy tarzda aytganda, iqtisodiyotimizning real sektori – bu iqtisodiyotning asosiy moddiy ne’matlar yaratuvchi qismidir. Mazkur sektorning barqaror o‘sish tendensiyalari, raqobatbardoshligining ijobiy tomonga o‘zgarib borayotganligi va real sektor manfaatlarining moliyaviy sektor manfaatlari bilan muvofiqligi iqtisodiy rivojlanishga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatmoqda.

Real sektordagi korxonalarni rivojlantirish hamda ular o‘rtasida raqobat muhitini shakllantirish, mamlakat yalpi ichki mahsuloti hajmini o‘sishida real sektor korxonalarining o‘ziga xos o‘ringa egaligi, ularning raqobatbardosh va sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishga bo‘lgan intilishlarini yanada oshirdi.

Bunda esa bevosita real sektor korxonalarini tubdan qayta tashkil etish va rivojlantirishning tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish asosida real sektor korxonalarida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni raqobatbardosh va sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishga bo‘lgan mas’uliyatni o‘z zimmalariga olishni yuklab qo‘ydi.

2023-yil yakunlariga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi YAIMi hajmi joriy narxlarda 1 066 569,0 mlrd. so‘mni tashkil etdi va 2022-yil bilan taqqoslaganda 6,0 % ga o‘sdi. YAIM deflyator indeksi 2022-yildagi narxlarga nisbatan 112,2 % ni tashkil etdi (7.1-rasm).

2023-yilda YAIM o‘sishiga qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi tarmog‘i 1,0 f.p., sanoat tarmog‘i – 1,5 f.p., qurilish tarmog‘i – 0,4 f.p. va xizmat ko‘rsatish tarmog‘i 2,6 f.p. ijobiy hissa qo‘shdi. Mahsulotlarga sof soliqlarning o‘sishi hisobiga YAIM 0,5 f.p. ga ko‘paydi.

Iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan yalpi qo‘shilgan qiymat hajmi YAIM umumiy hajmining 94,5 % ini tashkil etdi va 5,9 % ga o‘sdi (YAIM mutlaq o‘sishiga ta’siri 5,5 foiz punktni tashkil etdi). Mahsulotlarga sof soliqlarning YAIM tarkibidagi ulushi 5,5 % ni tashkil etdi va 2022-yil bilan taqqoslaganda 7,4 % ga o‘sdi (YAIM mutlaq o‘sishiga ta’siri – 0,5 f.p.).

2023-yil yakunlariga ko‘ra, YAIM tarkibida katta bo‘lmagan o‘zgarishlar kuzatildi. YAIM (YAQQ) tarkibida xizmatlar sohasining ulushi 41,6 % dan 43,4 % ga oshdi. Shu bilan birga, qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligining ulushi 24,9 % dan 24,3 % ga, sanoatning ulushi 27,0 % dan 26,1 % ga, qurilish tarmog‘ining ulushi 6,5 % dan 6,2 % ga kamaydi.

2023-yilda aholi jon boshiga hisoblangan YAIM hajmi joriy narxlarda 29 291,4 ming so‘mni (yoki 2 495,6 AQSH dollari ekvivalentida) tashkil etdi.

2023-yil yakunlariga ko‘ra, qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligida 4,1 % (2022-yilda – 3,6 %, 2021-yilda – 4,0 %, 2020-yilda – 2,9 %, 2019 -yilda – 3,1 %) darajasida ijobiy o‘sish qayd etildi. Ushbu ijobiy o‘sish sur’atlari chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishning 3,7 % (2022-yilda – 3,3 % , 2021-yilda – 3,5 %, 2020-yilda – 2,1 % , 2019-yilda – 1,6 %)ga o‘sishi bilan bog‘liq. Shu bilan birga, joriy davrda dehqonchilik mahsulotlarini yetishtirish esa 4,2 % (2022-yilda 3,8 %, 2021 -yilda 4,3 %, 2020-yilda – 3,2 %, 2019-yilda – 4,8 %)ga o‘sdi.

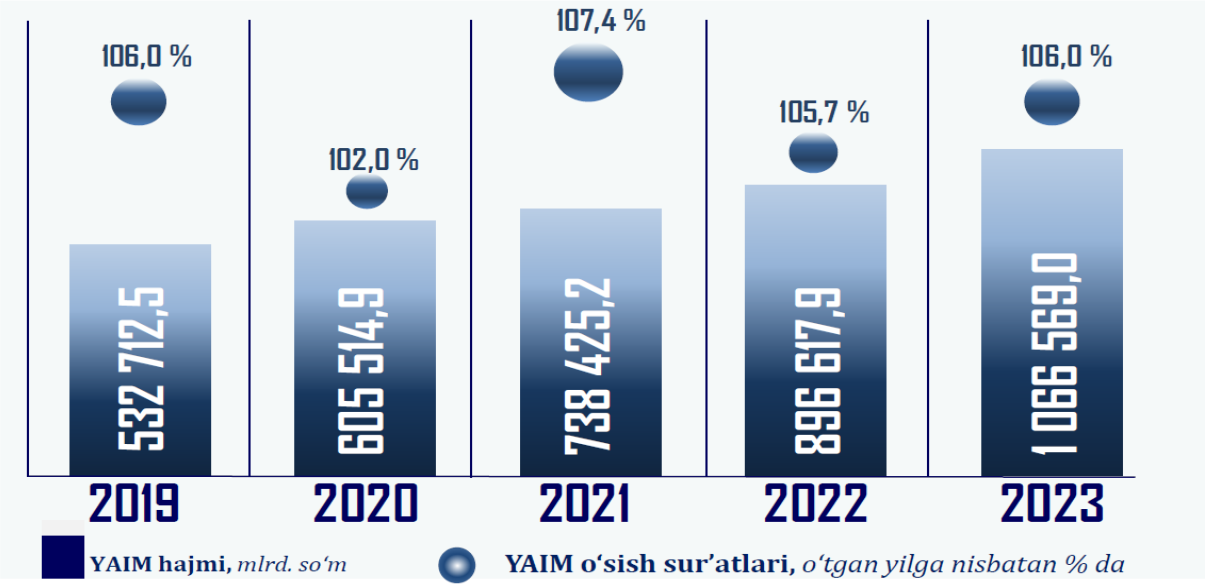

7.1-rasm. O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha yalpi ichki mahsulot dinamikasi

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari

2023-yil yakunlariga ko‘ra, sanoat tarmog‘i qo‘shilgan qiymatida 6,0 % ga o‘sish kuzatilgan. Ushbu tarmoqdagi ijobiy dinamika, asosan tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash tarmog‘ining qo‘shilgan qiymati 1,0 % ga, ishlab chiqaradigan (qayta ishlash) sanoatning 6,7 % ga, elektr, gaz, bug‘ bilan ta’minlash va havoni konditsiyalash tarmog‘ining 9,7 % ga hamda suv bilan ta’minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig‘ish va utilizatsiya qilish tarmog‘ining 1,0 % ga ijobiy o‘sishi hisobiga ta’minlandi

2022-yil bilan taqqoslaganda 2023 -yilda qurilish ishlari hajmi 6,4 % ga o‘sdi. Jumladan, o‘sish sur’atlari bino va inshootlar qurilishida 104,1 % ni, fuqarolik obyektlari qurilishida 103,3 % ni va ixtisoslashtirilgan qurilish ishlarida 135,7 % ni tashkil etdi.

2023-yil yakunlariga ko‘ra, xizmatlar sohasining yalpi qo‘shilgan qiymati hajmi 437 822,2 mlrd. so‘mni tashkil etdi va 2022-yilga nisbatan 6,8 % ga o‘sdi. Shu jumladan, savdo xizmatlari 9,9 % ga, yashash va ovqatlanish bo‘yicha xizmatlar 12,5 % ga, tashish va saqlash xizmatlari 8,0 % ga, axborot va aloqa xizmatlari 24,2 % ga, boshqa xizmatlar 4,5 % ga o‘sdi.

2023-yilda savdo tarmog‘ining yalpi qo‘shilgan qiymati tarkibida eng katta ulushi chakana savdo (avtotransport vositalari savdosidan tashqari)ga to‘g‘ri keldi va 63,5 % ni tashkil etdi. Ulgurji savdo (avtotransport vositalari savdosidan tashqari)ning ulushi 28,7 % ni, avtotransport vositalarining ulgurji va chakana savdosi hamda ularni ta’mirlashning ulushi 7,8 % ni tashkil qildi.

2023-yil yakunlariga ko‘ra, tashish va saqlash tarmog‘ining O‘zbekiston

Respublikasi YAIMidagi ulushi 5,6 % ni tashkil etdi. Tashish va saqlash tarmog‘ining qo‘shilgan qiymati tarkibida eng ko‘p ulushi avtomobil transportiga to‘g‘ri keldi va 52,7 % ni tashkil etdi. Mazkur tarmoq umumiy qo‘shilgan qiymatida quvur transportining ulushi 15,6 %, temir yo‘l transportining ulushi 9,1 %, yordamchi transport faoliyatining ulushi 14,0 %, havo transportining ulushi 8,6 % ni tashkil etdi.

2023-yilda axborot va aloqa tarmog‘ining mamlakat iqtisodiyotidagi ulushi 2,1 % ni tashkil etdi. Mazkur tarmoq yalpi qo‘shilgan qiymati tarkibida asosiy ulush aloqa xizmatlariga (simli va mobil aloqa xizmatlari, internet tarmog‘i va boshqalarga) to‘g‘ri keldi va 52,4 % ni tashkil etdi. Tarmoqda yaratilgan yalpi qo‘shilgan qiymatning qolgan 47,6 foizi axborot va aloqaning boshqa tarmoqlari (nashriyot faoliyati, kompyuter dasturlashtirish sohasidagi faoliyat, dasturlar yaratish bo‘yicha faoliyat, teleko‘rsatuv va radio-eshittirish v.b.) hissasiga to‘g‘ri keldi.

2023-yilda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) xizmatlarining mamlakat iqtisodiyotidagi ulushi 1,9 % ni tashkil etdi. Tarmoqda yaratilgan yalpi qo‘shilgan qiymat hajmining 57,2 foizi aloqa xizmatlari, 24,6 foizi kompyuter dasturlashtirish, maslahat berish va boshqa yordamchi xizmatlar, 10,1 foizi ma’lumotlarni joylashtirish va ishlov berish bo‘yicha xizmatlar, Web-portallar, 4,3 foizi dasturiy ta’minotni chiqarish, qolgan 3,8 foizi kompyuterlar va aloqa uskunalarini ta’mirlash xizmatlari hissasiga to‘g‘ri kelgan.

2023-yil yakunlari bo‘yicha kichik tadbirkorlik (biznes) subyektlari tomonidan 516 106,3 mlrd. so‘m miqdorida qo‘shilgan qiymat yoki iqtisodiyotdagi yalpi qo‘shilgan qiymatning 51,2 % i yaratilgan. Shundan 45,5 % i qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi, 10,9 % i sanoat, 9,3 % i qurilish tarmoqlari va 34,3 % i xizmatlar sohasiga to‘g‘ri keldi. Kichik tadbirkorlik (biznes) subyektlari ulushi iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari bo‘yicha qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligida 95,6 %, qurilishda 77,0 %, xizmatlar sohasida 40,4 % va sanoatda 21,4 % ni tashkil etdi.

Darhaqiqat, real sektor korxonalari mamlakatda oziq-ovqat, yengil va og‘ir sanoat, metallurgiya sanoati, avtomobilsozlik sanoati, kimyo sanoati, qurilish materiallari sanoati, agrosanoat, elektr-energiya sanoati, to‘qimachilik sanoati, neft va gaz sanoati va boshqa sanoat tarmoqlarini qamrab olgan holda o‘z faoliyatini yuritib kelmoqda. Shu jihatdan, “real sektor” tushunchasiga nazariy jihatdan ta’rif beradigan bo‘lsak, ***real sektor*** – haqiqatda mavjud

bo‘lgan ishlab chiqarish tarmoqlari va unga xizmat ko‘rsatuvchi tarmoqlarni o‘z ichiga qamrab olgan tarmoq va sohalardir.

Yirik korxonalarda ishlab chiqiladigan mahsulotlarni raqobatbardoshligini oshirishga yo‘naltirilgan tadbirlarni amalga oshirish, ya’ni, texnologik jarayonlarni hamda xom ashyo va materiallarni sarflash normalarini ratsionlashtirish, shuningdek, yo‘qotishlar va behuda harajatlarni bartaraf etish natijasida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannarxining o‘rtacha 10,1 foizga kamayishiga erishildi va umuman real sektorda sanoat korxonalari bo‘yicha mehnat unumdorligining 6,5 foizga oshganligi ta’minlandi.

Real sektorda muhim yuqori texnologik va zamonaviy ob’ektlar hamda quvvatlar ishga tushirildi. 2019-yilning yanvar-mart oylarida O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiy va ijtimoiy sohalarni rivojlantirish uchun jami moliyalashtirish manbalari hisobidan 29885,1 mlrd. so‘mlik, (dollar ekvivalentida 3,6 mlrd.AQSH doll.) yoki 2018-yilga nisbatan 129,9 foizga asosiy kapitalga investitsiyalar o‘zlashtirildi. YAIM ga nisbatan asosiy kapitalga investitsiyalar – 32,8 foizni tashkil etib, 2018-yilning mos davridagi ko‘rsatkichiga nisbatan 4,4 foiz punktga o‘sish. Ushbu loyihalarni amalga oshirish uchun kommersiya banklari tomonidan 2,1 trln. so‘mdan ko‘p bo‘lgan hajmda kredit berildi, tashabbuskorlarning 4,4 trln. so‘mlik xususiy vositalari investitsiya qilindi hamda xorijiy investorlarning 346,2 ming dollarlik vositalari o‘zlashtirildi. Qurilish materiallari sanoati (1,8 ming loyiha), oziq-ovqat sanoati (1,7 ming loyiha), yengil va to‘qimachilik sanoati (1,3 ming loyiha) va boshqalar bo‘yicha loyihalar amalga oshirildi.

Ma’lumotlaridan ko‘rish mumkinki, real sektor tarmoqlari mamlakat yalpi ichki mahsulotining o‘sishida hamda aholining turli ehtiyojlarini ta’minlashda asosiy o‘rinlardan biri sifatida e’tirof etish mumkin.

Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini tubdan o‘zgartirish – bu milliy manfaatlarni ta’minlovchi, iqtisodiy o‘sishga yo‘l beruvchi va nihoyat, aholi farovonligini muttasil oshib borishini ta’minlovchi yangicha ishlab chiqarish tuzilmasini yaratishdir. Chunki tarkibiy tuzilishda chuqur o‘zgarishlarni amalga oshirish makroiqtisodiy barqarorlikka erishishning, istiqbolda O‘zbekistonning barqaror iqtisodiy o‘sishini va aholi farovonligini ta’minlashning, jahon iqtisodiy tizimiga qo‘shilishning eng asosiy shartlaridan biridir. Tarkibiy o‘zgartirishlar uzluksiz yuz beradi, ularni rag‘batlantirish iqtisodiy siyosatning muhim yo‘nalishi bo‘lib qoladi. Hozirgi davr yangi texnologiya asri sifatida yangi tarkibiy o‘zgartirishlarni yuzaga keltiradi.

Shu bois tarkibiy o‘zgarishlarni ta’minlash islohotlarni chuqurlashtirishning muhim jihati deb baholash zarur. Iqtisodiyot real sektori tarkibini o‘zgartirish butun milliy iqtisodiyotga xizmat qiladi va texnik taraqqiyotni ta’minlaydi. O‘zbekistonda iqtisodiyot tarkibini o‘zgartirish davlatning ko‘magida rivoj topadi. Chunki, bu tarmoqlarni yirik sarmoyalar hisobidangina rivojlantirish mumkin. Shuning uchun yirik tarmoqlarga investitsiyalarni davlat yo‘naltiradi va shu boisdan tarmoqlar boshqalarga nisbatan jadal o‘sib boradi. Muhim tomoni shundaki, iqtisodiyot tarkibini o‘zgartirish iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning asosiy shartidir.

Iqtisodiyot real sektori tarkibini o‘zgartirish boshqa sohalarning ham o‘sishiga olib keladi. Masalan, neft mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi neft-gaz sohasining rivojlanishi bilan birgalikda, kimyo sanoati tarmoqlarining ham rivojlanishiga zamin yaratiladi. Bu nafaqat energiya manbalarini eksport qilish imkonini beradi, balki turli kimyoviy xomashyo moddalari va tayyor mahsulotlarni eksportga yo‘naltirishga imkon yaratadi. Iqtisodiyot real sektori tarkibini o‘zgartirish mamlakat eksport salohiyatini oshirishga ham xizmat qiladi. Tarmoqlar rivojida yangi davr boshlanadiki, bu soha korxonalari ham bozor mexanizmi asosida rivojlanadi, o‘z-o‘zini moliyalashtirish qoidasi amal qiladi, chunki iqtisodiyotni erkinlashtirish yo‘liga aytilgan tarmoqlar ham tortiladi.

Real sektordagi iqtisodiy vaziyatni baholash integrallashgan hisobkitoblar asosida quyidagi 3 ta yo‘nalishni qamrab oladi:

1) Rivojlanish istiqbollari;

2) Faoliyat samaradorligi;

3) Investitsion xatarlar.

Real sektor rivojiga ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi, ilmiy-texnik taraqqiyot darajasi, pul-kredit tizimi holati, soliq-budjet tizimi, davlatning investitsion siyosati, mamlakatning to‘lov qobiliyati holati ta’sir qiladi. Real sektor rivojini, natijada iqtisodiy o‘sishni moddiy ishlab chiqarishni texnik va texnologik yangilashga yo‘naltirilgan to‘g‘ridan to‘g‘ri kapital qo‘yilmalar miqdori hamda innovatsiyalar ta’minlaydi. Bundan tashqari, bozor iqtisodiyoti sharoitida real sektorga mamlakatning moliyaviy sektori holati ta’sir ko‘rsatadi. Jumladan, foiz stavkalari darajasi, fond birjalari, sug‘urta tizimi va boshqalar.

7.3. Xususiy investitsiyalarning mazmuni va mulkiy asoslari

O‘zbekiston iqtisodiyotida ko‘p mulkchilik va xususiy investitsiyalarning o‘rni

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ko‘p mulkchilik tamoyilining amaliyotda qaror topishi investitsiya siyosatiga tubdan yangiliklar olib kirdi. Mamlakatimizda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnologik yangilanish, energiya samaradorligini oshirish, raqobatbardoshlikni ta’minlash va eksport salohiyatini kengaytirishga qaratilgan tizimli islohotlar izchil amalga oshirilib kelinmoqda. Bu esa yalpi ichki mahsulot (YaIM) o‘sish sur’atlarining so‘nggi o‘n bir-yil davomida 8 foizdan yuqori darajada saqlanishiga zamin yaratdi. Sanoat va xizmat ko‘rsatish sohalarining jadal rivojlanishi xalq farovonligini yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

Xususan, tadbirkorlik faoliyatini erkinlashtirish, to‘siq va cheklovlarni bartaraf etish, xususiy mulkni qonuniy asosda himoyalash iqtisodiy siyosatning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘ldi. Shu munosabat bilan xususiy mulk manfaatlariga moslashtirilgan huquqiy baza yaratilmoqda, mulkdorlar sinfini shakllantirish bo‘yicha zarur chora-tadbirlar ko‘rilmoqda.

Yuqori texnologiyalar asosida yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, ayniqsa, sanoat va oziq-ovqat sanoati tarmoqlarida zamonaviy texnologik liniyalar va jihozlardan foydalanish yo‘nalishida xususiy investitsiyalarning roli tobora ortib bormoqda.

Xususiy investitsiyalar va ularni rag‘batlantirish.

Xususiy investitsiyalar – jismoniy va yuridik shaxslar, korporativ subyektlar hamda tashkilotlarning, shu jumladan jalb qilingan mablag‘lar hisobiga amalga oshiriladigan kapital qo‘yilmalardir. Mamlakatimizda xususiylashtirish jarayonini chuqurlashtirish va iqtisodiyotda xususiy sektor ulushini oshirish maqsadida qator muhim hujjatlar qabul qilindi.

Shu jumladan, Prezidentning “Iqtisodiyotda xususiy mulkning ulushi va ahamiyatini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2340-sonli qaroriga asosan quyidagi chora-tadbirlar belgilandi:

- qurilishi tugallanmagan va foydalanilmayotgan davlat ob’ektlarini investitsiya kiritish va yangi ish o‘rinlari yaratish sharti bilan «nol» qiymatda xorijiy investorlarga realizatsiya qilish;
- davlat aktivlariga talab bo‘lmaganda, har 15 kunda narxni 10 foizga tushirib borish va 50 foizgacha pasaytirilgandan so‘ng sotilmasa, «nol» qiymatda taklif etish;
- aktivlar sotilgandan keyin to‘lovni to‘liq amalga oshirgan investorlar uchun markaziy bank stavkasi miqdorida chegirma qo‘llash;
- aktivlarni bo‘lib-bo‘lib to‘lash asosida 24 oygacha muddat bilan realizatsiya qilish imkonini berish;

- davlat ob’ektini ijarada ishlatib kelayotgan subyektlarga xarid qilishda ustuvorlik berish;
- davlat ulushini sotishdan tushgan mablag‘larni korxonalarni modernizatsiya qilishga yo‘naltirish;
- xususiylashtirilgan korxonalardagi aniqlanmagan davlat aktivlarini tegishli korxona mulki sifatida e’tirof etish.

Xorijiy investitsiyalar va korporativ boshqaruv islohotlari.

2015-yil 24-aprelda qabul qilingan “Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonga asosan:

- aksiyadorlik jamiyatlari boshqaruviga jalb etilgan xorijiy mutaxassislar yagona ijtimoiy to‘lovdan ozod etildi;
- ularning daromadlari bo‘yicha daromad solig‘i va majburiy sug‘urta badallari to‘lovlaridan ozodlik imtiyozi joriy qilindi.

Bu esa, xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, aksiyadorlik jamiyatlari ochiqligi va jozibadorligini ta’minlashga xizmat qilmoqda.

Tadbirkorlik muhitini yaxshilash va himoya kafolatlari.

Xususiy mulk va tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, ularni huquqiy jihatdan himoya qilish bo‘yicha chora-tadbirlar dasturi qabul qilinib, quyidagi asosiy yo‘nalishlar belgilandi:

- tadbirkorlik faoliyatiga noqonuniy aralashuv, mulk huquqlarini buzganlik uchun mansabdor shaxslar javobgarligini oshirish;
- ma’muriy va jinoyat qonunchiligini liberallashtirish;
- litsenziyalash, ruxsatnoma va ro‘yxatga olish jarayonlarini soddalashtirish;
- tadbirkorlik subyektlarining kredit va moddiy resurslarga kirishini kengaytirish.

2015-yil 1 iyuldan boshlab nazorat organlari tomonidan mikrofirmalar, kichik korxonalar va fermer xo‘jaliklarida reja asosidagi tekshiruvlar har to‘rt-yilda bir marta, boshqa xo‘jalik subyektlarida esa uch-yilda bir martadan ko‘p bo‘lmasligi belgilandi. Rejali tekshiruv muddati 10 kundan oshmasligi, tekshiruvlar faqat oxirgi tekshiruvdan keyingi davrni qamrab olishi va jinoyat ishlarida advokat ishtiroki majburiyligi belgilandi.

Real investitsiyalar – iqtisodiy o‘sishning harakatlantiruvchi kuchi.

Real investitsiyalar moliyaviy aktivlardan farqli o‘laroq, to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlab chiqarish, tovar va xizmatlar yaratish bilan bog‘liq bo‘lib, ularning har bir birligi iqtisodiyotning real sektoriga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Spekulyativ moliyaviy operatsiyalar vaqtinchalik boylik manbai bo‘lishi mumkin, ammo mamlakatda barqaror iqtisodiy o‘sish faqat ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan sarmoyalar hisobiga ta’minlanadi.

Real investitsiyalarning likvidligi past bo‘lsa-da, ular uzoq muddatli

bo‘lib, ishlab chiqarish infratuzilmasini mustahkamlashga, yangi ish o‘rinlari yaratishga, iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Shu bois real investitsiyalar iqtisodiy taraqqiyotning asosiy manbai hisoblanadi.

7.4. Xususiy investitsiyalar yordamida iqtisodiyot va uning real sektorini rivojlantirishning xorij tajribalari

Mamlakatimizga ichki va tashqi manbalar hisobidan investitsiyalarni jalb etish hisobiga iqtisodiyotni modernizatsiyalash jadal sur’atlar bilan davom etmoqda. Investitsiyalarni jalb etish va ulardan samarali foydalanishda rivojlangan sanoatlashgan mamlakatlar tajribalariga tayangan holda investitsiya siyosatini amalga oshirishda quyidagi uch prioritetli yo‘nalishga alohida e’tibor berilmoqda:

- import o‘rnini bosish strategiyasini rivojlantirish;
- tayanch tarmoqlar va eksport salohiyatining mustahkamlash;
- ilmtalab sohalar va innovatsion ishlanmalarni rivojlantirish.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi asosida investitsiya siyosatini shakllantirishning ustuvor yo‘nalishlari.

Investitsiyalarni jalb etish va ulardan samarali foydalanish bo‘yicha xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, iqtisodiy taraqqiyotga erishgan ko‘plab mamlakatlar investitsion siyosatni muayyan strategik yo‘nalishlar asosida tashkil etgan. O‘zbekiston ham o‘z investitsion siyosatini shakllantirishda rivojlangan sanoatlashgan mamlakatlar tajribasidan faol foydalanmoqda. Jumladan, investitsiyalarni jalb qilish va ulardan samarali foydalanishda quyidagi uchta ustuvor yo‘nalishga alohida e’tibor qaratilmoqda:

1. Import o‘rnini bosuvchi ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirish – bu orqali mamlakatning tashqi iqtisodiy qaramligi kamaytirilib, ichki ishlab chiqarish salohiyati oshirilmoqda;
2. Tayanch tarmoqlar va eksport salohiyatini mustahkamlash – eksportga yo‘naltirilgan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish orqali milliy iqtisodiyotga barqaror valyuta tushumlari ta’minlanmoqda;
3. Ilmtalab va innovatsion yo‘nalishdagi sohalarni rivojlantirish – bu yo‘nalish yuqori texnologiyalarni o‘zlashtirish, ilmiy yutuqlarni tijoratlashtirish va zamonaviy sanoat infratuzilmasini shakllantirish imkonini beradi.

Janubiy Koreya *tajribasi: xorijiy investitsiyalar orqali texnologik yuksalish.*

Janubiy Koreya investitsion siyosati xorijiy kapitalni jalb qilish orqali

ichki ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish, ilg‘or texnologiyalarni o‘zlashtirish va samarali boshqaruv uslublarini milliy iqtisodiyotga tatbiq qilishga qaratilgan. Ushbu mamlakat AQSh va Yaponiyadan jalb qilingan investitsiyalar orqali:

- yuqori texnologiyali sanoat tarmoqlarini yaratdi;
- xorijiy menejment tajribasini lokal sharoitlarga moslashtirdi;
- inson kapitalini rivojlantirishga katta e’tibor qaratdi.

Koreya Respublikasining bu siyosati natijasida u qisqa muddat ichida “raqamli iqtisodiyot”ga o‘tishda yetakchi davlatlar qatoridan o‘rin oldi.

Malayziya tajribasi: *yuqori texnologiyalarga yo‘naltirilgan investitsiyalar.*

Malayziya investitsiya siyosati import o‘rnini bosuvchi sanoat emas, balki qayta ishlovchi va yuqori texnologiyali tarmoqlarni rivojlantirishga qaratilgan. Xususan:

- nanotexnologiyalar**,** biotexnologiyalar**,** yuqori malakali xizmatlar **va** raqamli texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish sohalari ustuvor yo‘nalish sifatida tanlangan;
- xususiy sektorning o‘zi-yiliga o‘rtacha 11–12% o‘sish sur’atini ko‘rsatmoqda;
- so‘nggi besh-yilda xususiy investitsiyalarning umumiy hajmi 95 milliard AQSH dollaridan ortiqni tashkil etgan;
- xususiy investitsiyalarning umumiy investitsiyalar tarkibidagi ulushi 50% dan ortiq**.**

Malayziyaning sanoatni rivojlantirish bo‘yicha Bosh rejasida investitsiya sohasida quyidagi ustuvor vazifalar belgilab olingan:

- yuqori qo‘shimcha qiymatga ega mahsulot ishlab chiqarishni jadallashtirish va ilg‘or texnologiyalarga asoslangan tarmoqlarni rivojlantirish;
- sanoatning ustuvor tarmoqlariga ilg‘or texnologiyalarni keng tatbiq etish, jumladan:
  - biotexnologiyalar;
  - nanotexnologiyalar;
  - simsiz uzatish texnologiyalari;
  - mikroelektromexanik tizimlar;
  - lazer texnologiyalari;
- mehnat unumdorligi omilining rolini oshirish, milliy iqtisodiyotning xalqaro mehnat taqsimoti tizimiga integratsiyalashuvini chuqurlashtirish;

- ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini rivojlantirish hamda ularni sanoatga tatbiq etishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash;
- iqtisodiy salohiyat va raqobatbardoshlikni mustahkamlash maqsadida strategik hamkorlik va markazlashuv jarayonlarini rag‘batlantirish.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, investitsiyalarni jalb qilishda faqatgina moliyaviy ko‘rsatkichlar emas, balki:

- **texnologik salohiyat**,
- **ilmiy-tadqiqot infratuzilmasi**,
- **mehnat resurslarining sifati**,
- **institutsional muhit** kabi omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega.

O‘zbekiston uchun bu tajribalar investitsiya siyosatini yanada takomillashtirish, raqobatbardosh ishlab chiqarish bazasini shakllantirish va iqtisodiy o‘sishni yangi bosqichga olib chiqishda muhim asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi va O‘zbekistonda investitsion siyosatning takomillashuvi.

Malayziya misolida ko‘rish mumkinki, investitsion jozibadorlikni oshirish maqsadida davlat tomonidan turli soliq imtiyozlari joriy etilgan. Xususan, investorlar tomonidan investitsiya faoliyati natijasida olinadigan foydaning atigi 30 foizi dastlabki besh-yil davomida soliqqa tortiladi. Bundan tashqari, iqtisodiy jihatdan nisbatan kam rivojlangan hududlarda faoliyat yuritayotgan investorlar uchun qo‘shimcha rag‘batlantiruvchi choralar qo‘llanilmoqda – ular ushbu davr mobaynida foyda solig‘idan to‘liq ozod qilinadi. Bunday yondashuv investitsiyalarni hududiy nuqtai nazardan muvozanatli taqsimlash va mamlakat ichki iqtisodiy salohiyatini yanada faollashtirishga xizmat qiladi.

Yaponiyada esa investitsiya siyosatining asosiy e’tibori yuqori texnologiyali va resurs tejovchi ishlab chiqarish tarmoqlarini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan. Ushbu siyosat ilmiy-texnik salohiyatning real sektorga tatbiq etilishi orqali iqtisodiy samaradorlikka erishishni nazarda tutadi. Yaponiyaning iqtisodiy rivojlanish tajribasi shuni ko‘rsatadiki, nafaqat yangi kapital kiritilishi, balki bu kapitaldan samarali foydalanishning o‘zi ham innovatsion yondashuvni talab etadi. Bu esa yangilik kiritish va yangilikdan foydalanish jarayonlarining uzviy bog‘liqligini anglatadi.

Mazkur mamlakatlar tajribasi shuni anglatadiki, investitsiyalar samaradorligini oshirishda:

- ilg‘or texnologiyalarni joriy etish;
- resurs tejovchi va ekologik jihatdan qulay ishlab chiqarish jarayonlarini yo‘lga qo‘yish;
- mehnat unumdorligini oshiruvchi omillarni tatbiq etish;

- hududlararo investitsiya muvozanatini ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Rivojlangan mamlakatlar tomonidan to‘plangan investitsiyaviy tajriba O‘zbekiston uchun ham katta ahamiyatga ega. Xususan, bu tajribadan foydalanish orqali milliy investitsiya siyosatini takomillashtirish, investitsiyalar samaradorligini oshirish hamda iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlarni ishlab chiqish mumkin. Bugungi kunda ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda investitsiyalarning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi nisbatan yuqori va barqaror darajada saqlanib qolmoqda. Bu esa ularning iqtisodiyotida barqaror va uzoq muddatli o‘sish sur’atlarini ta’minlab beradi.

Xususan, Koreya Respublikasining investitsiya siyosatiga doir tajribasi o‘zining amaliy ahamiyati bilan ajralib turadi. Ushbu mamlakat xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda uzoq muddatli istiqbollarga ega loyihalarga ustuvorlik berib, ilg‘or texnologiyalarni milliy iqtisodiyotga tatbiq etishga e’tibor qaratgan. Shunga monand, O‘zbekiston ham investitsiya siyosatida xuddi shu tamoyillarga amal qilib kelmoqda. Birinchi Prezidentimiz ta’kidlaganidek: **“O‘zbekiston o‘zining mustaqil taraqqiyoti davrida qisqa muddatli spekulyativ kreditlardan voz kechib, chet el investitsiyalarini uzoq muddatli va imtiyozli foiz stavkalari bo‘yicha jalb etish tamoyiliga doimo amal qilib kelmoqda.”**

Bugungi global sharoitda investitsiyalardan samarali foydalanish uchun mamlakat iqtisodiyoti va uning alohida tarmoqlari holatini chuqur tahlil qilish zarur. Investitsion faoliyat darajasi, asosan:

- yalpi talab va milliy ishlab chiqarish hajmi,
- bandlik darajasi,
- mehnat unumdorligi,
- va tarmoq bo‘yicha raqobatbardoshlik kabi indikatorlar orqali ifodalanadi.

Shu bilan birga, har qanday investor investitsiya kiritilayotgan obyektning iqtisodiy salohiyati va istiqbolli rivojlanish imkoniyatlarini chuqur o‘rganadi. Tarmoqlarning investitsion jozibadorligi esa ko‘plab omillar, jumladan:

- infratuzilma holati,
- inson kapitalining sifati,
- hududiy siyosat,
- institutsional kafolatlar,
- iqtisodiy barqarorlik bilan bevosita bog‘liqdir.

Investitsion muhitda yuzaga keladigan mavjud nomutanosiblik va muammolarni o‘z vaqtida aniqlash, ularga nisbatan zarur choralarni ko‘rish xorijiy investorlar uchun ijobiy signaldir. Bu esa bevosita investitsiyalar oqimini oshirishga, shuningdek, mahalliy iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishga xizmat qiladi.

Investitsion jozibadorlikni baholashda uslubiy yondashuvlar va xalqaro tajriba.

Amaliyotda investorlarning maqsadlari, vazifalari va resurs imkoniyatlaridan kelib chiqib, iqtisodiyot sub'yektlarida investitsion muhitni baholashga doir bir qator uslubiy yondashuvlar ishlab chiqilgan. Bunday yondashuvlar, odatda, mamlakat ichidagi iqtisodiy sharoitni chuqur tahlil qilish, mavjud muammolarning investorlar uchun qanday ahamiyatga ega ekanligini aniqlash hamda investitsiyaviy qarorlar qabul qilishda qo'llanadi.

MDH mamlakatlarida, jumladan, Rossiya va Ukrainada bu yo'nalishdagi tadqiqot va baholash ishlari ko'p hollarda hukumat tashabbusi yoki topshirig'i asosida amalga oshirilgan. Jumladan, Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, TACIS, USAID, British & American Tobacco, Ernst & Young kabi xalqaro moliyaviy va auditorlik tashkilotlari, shuningdek, yirik konsalting kompaniyalari ekspertlari jalb etilgan. Ularning ishtirokida real sektorni baholash bo'yicha keng ko'lamli monitoring va tahlillar olib borilgan.

Mazkur tahlillarda iqtisodiyotning real sektoridagi holatni aniqlash va uni investitsiya nuqtai nazaridan baholash uchun taqqoslama hisob-kitoblar, algoritmik matematik modellar, statistik tahlil metodlari va modellashtirish yondashuvlaridan keng foydalanilgan. Jumladan, xorijiy tajribaga asoslangan **uch omilli model** amaliyotda samarali qo'llanilgan bo'lib, u investitsion jozibadorlikni baholashda keng qamrovli integrallashgan yondashuvni taklif etadi.

Ushbu model quyidagi uch asosiy elementga tayangan:

1. **Rivojlanish istiqbollari** — iqtisodiyot sub'yektining uzoq muddatli o'sish salohiyati, bozor kengayish imkoniyatlari, innovatsion faolligi va infratuzilmaviy imkoniyatlari asosida baholanadi.
2. **Faoliyat samaradorligi** — korxona yoki tarmoqning mavjud resurslardan foydalanish darajasi, foyda keltirish salohiyati, operatsion samaradorlik, rentabellik ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi.
3. **Investitsion xavflar (xatarlar)** — siyosiy va iqtisodiy barqarorlik, huquqiy muhit, soliq va tartibga soluvchi mexanizmlar, valyuta barqarorligi, korrupsiya darajasi kabi omillar asosida baholanadi.

Har bir element alohida indikatorlar to'plami orqali aniqlanadi va ularning umumlashtirilgan integrallashgan ko'rsatkichi investitsion jozibadorlik darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu tizimli yondashuv investorlarga aniq, asosli va solishtirma qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

1. Rivojlanish istiqbollari quyidagi ko'rsatkichlar asosida baxolanadi:

-sektorning mamlakat iqtisodiyotida tutgan o'rni. Ushbu ko'rsatkich asosini mamlakatda amalga oshirilayotgan tarkibiy siyosatni hisobga olgan holda sektorning YAIMdagi joriy va kelajakdagi ulushi va asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatining respublika bo'yicha asosiy ishlab chiqarish

fondlarining jami balans qiymatidagi ulushi tashkil etadi;

-sektorning iqtisodiyotdagi o‘zgarishlarga chidamlimligi. Mazkur ko‘rsatkich darajasi tarmoq ishlab chiqarish hajmining YAIMdagi o‘sish sur’atlari dinamikasi, ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlar dinamikasi asosida aniqlanadi;

-sektorning ijtimoiy ahamiyati. Mamlakatdagi jami ish bilan band bo‘lgan aholiga nisbatan tarmoqda band bo‘lganlarning ulushi, tarmoqdagi o‘rtacha-yillik ish xaqining mamlakat bo‘yicha o‘rtacha-yillik ish haqiga nisbati olinadi;

-sektor rivojlanishining moliyaviy resurslar bilan ta’minlanganlik darajasi. Tahlillar uchun shaxsiy va banklarning moliyaviy resurslari hisobiga amalga oshiriladigan kapital qo‘yilmalarning salmog‘i, sektorga kapital qo‘yilmalarning mamlakat iqtisodiyotiga qo‘yilayotgan kapital qo‘yilmalarga nisbatan korrelyatsion dinamikasi ko‘rsatkichlari olinadi;

-iqtisodiyot sektorining davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash darajasi. Mazkur ko‘rsatkichni miqdoriy baholash uchun davlatning tarmoqqa kiritayotgan kapital qo‘yilmalar miqdorining yalpi kapital qo‘yilmalardagi ulushi olinadi.

2. Rentabellik darajasi quyidagi koeffitsiyentlar yordamida aniqlanadi:

-sektor aktivlarining rentabelligi – aktivlardan keladigan foyda darajasi haqida ma’lumot beradi;

-mahsulotlarni sotish rentabelligi – foydaning sotilgan mahsulotlar hajmiga nisbatan mosligini va uning iqtisodiyot sektoridagi tannarhini ko‘rsatadi;

-joriy harajatlar rentabelligi – mahsulotni ishlab chiqarish va sotishga ketgan harajatlar nuqtai nazaridan mazkur mahsulotga belgilanadigan eng maqbul narx haqida ma’lumot beradi;

-sektorga ajratilayotgan kapital qo‘yilmalarning rentabelligi

-qo‘shilgan qiymatning o‘sishi va bir-yil oldingi kapital qo‘yilmalarning bir biriga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

3. Investitsion hatarlar darajasi quyidagi ko‘rsatkichlarda o‘z aksini topgan:

-to‘lovga qobillik darajasi – Kuk koeffitsiyenti asosida baholanadi, bu koeffitsiyent bank kreditlari qay darajada shaxsiy mablag‘lar hisobiga qoplanishini ko‘rsatib beradi;

-ijtimoiy mavqei darajasi – sektordagi ish haqining mamlakatdagi yashash minimumiga nisbatan muvofiqligi tushuniladi;

-xususiy kapitallar rentabelligining o‘rtacha tarmoq ko‘rsatkichining variatsion koeffitsiyenti – moliyaviy (investitsion) hatar darajasi dinamikasining an’anaviy o‘lchov darajasi hisoblanadi.

Iqtisodiy holat elementlari ko‘rsatkichlari o‘lchovi turli miqdor va kenglikka ega bo‘lgani hamda olinadigan natijalarni yagona masshtabga keltirish uchun ko‘rsatkichlarni darajalash uslubiyotidan foydalanilgan. Mazkur uslubiyot investitsion jozibadorlikni baholashning har bir ko‘rsatkichi bo‘yicha [0,1] intervalda teng taqsimlashga asoslangan. Baholash ko‘rsatkichining eng past darajasiga 0, eng katta darajasiga 1 beriladi. Shunday qilib, qolgan ko‘rsatkichlar interval ichida, ya’ni o‘z darajasiga mos ravishda 0 va 1 orasida taqsimlanadi.

Integral ko‘rsatkichlar sifatida investitsion jozibadorlikni baholash elementini o‘rtacha darajasidagi ko‘rsatkichlari qabul qilinadi. Shuning uchun ham, investitsion jozibadorlikni baholash elementlari darajasini ko‘rsatkichlarining qiymatlari turli omillar tizimini majmuaviy baxolash imkonini beradi. Iqtisodiyot sektorlarining investitsion jozibadorligini baholash unsurlari har xil ma’lumotlar berganligi uchun investitsion qarorlar qabul qilishda turli xil rol o‘ynaydi. Shu sababli asosiy elementlarning ahamiyati ekspert yo‘li bilan ya’ni, baholashni tasniflovchi xususiyatlarini hisobga olgan holda aniqlanadi. Real sektor tarmoqlarining investitsion jozibadorligini baholash uchun asosiy elementlarning quyidagi koeffitsiyent ko‘rsatkichlari tavsiya etiladi:

- tarmoq rivojlanishi istiqbolining darajasi – 0,2;
- iqtisodiyot sektorining rentabellik darajasi – 0,65;
-tarmoqdagi investitsion xatarlar darajasi – 0,15. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, investitsion jozibadorlikni baholash ko‘rsatkichlari agarda summada o‘lchanayotgan bo‘lsa 1,0 yoki foizda 100 foiz tashkil etishi lozim.

7.5. O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan islohotlardan ko‘zlangan maqsad va uning amalga oshirilishi natijalari

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rni va ustuvorliklari

Bugungi kunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasi nafaqat milliy iqtisodiyotning o‘sish sur’atlarini jadallashtirishda, balki aholini ish bilan ta’minlash, turmush darajasini oshirish kabi dolzarb masalalarni hal etishda

ham muhim rol o‘ynamoqda. Kichik biznesning ixchamligi, harakatchanligi, bozor kon’yunkturasi va iste’molchilar ehtiyojlariga moslashuvchanligi uni jahon moliyaviy inqirozi sharoitida barqaror iqtisodiy taraqqiyotga xizmat qiluvchi eng qulay vositaga aylantirdi.

Kichik biznes iqtisodiyotni tarmoqlashtirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va aholining daromadlarini oshirish borasida muhim vosita sifatida xizmat qilmoqda. Mazkur sohaning faol rivojlanishi o‘rta sinf shakllanishiga xizmat qilib, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy barqarorligiga hissa qo‘shmoqda. Bugungi kunda son jihatdan o‘sish bilan bir qatorda, kichik biznes sub’ektlarining sifat jihatdan ham rivojlanishi, ichki va tashqi bozorga yo‘naltirilgan, innovatsion va yuqori texnologiyali ishlab chiqarishga o‘tishi zarurdir.

Mamlakatda fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasini chuqurlashtirish, ilmiy yondoshuv asosida kichik biznes sub’ektlarining innovatsion rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan sa’y-harakatlar kengaymoqda. Bu esa ishlab chiqarish va ilm-fan o‘rtasida o‘zaro manfaatli hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Kichik biznesning milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati quyidagi ustuvorliklarda namoyon bo‘ladi:

- chuqur ixtisoslashgan ishlab chiqarish va tarmoqlararo kooperatsiyani rivojlantirish imkoniyatlarini yaratadi;
- bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobat muhitini shakllantiradi, ishlab chiqarish turini bozor talabiga mos ravishda tezda o‘zgartirish imkoniga ega;
- yangi mahsulotlar ishlab chiqarish, ularni bozorga tez va moslashtirilgan holda olib chiqish imkonini beradi;
- texnik xizmat va iste’molchi bilan mustahkam aloqalarni yo‘lga qo‘yadi;
- ishlab chiqarish jarayonini moslashuvchan tashkil etadi, ortiqcha ishchi kuchini o‘zlashtirish imkonini yaratadi;
- soddalashtirilgan boshqaruv, kam xarajatlar va kapitalning tez aylanishi samaradorlikni oshiradi;
- mahalliy resurslar va chiqindilardan to‘liq va samarali foydalanish imkonini beradi.

Shu boisdan, davlatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik strategik ahamiyat kasb etadi. Hukumat tomonidan ularning huquqiy, moliyaviy va tashkiliy jihatdan qo‘llab-quvvatlanayotgani buning amaliy isbotidir.

Soha rivojining istiqbollari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- faoliyat yuritish uchun qulay muhit yaratish;
- normativ-huquqiy bazani takomillashtirish va tadbirkorlar huquqlarini himoya qilish;
- nazorat organlarining aralashuvini kamaytirish va soddalashtirilgan tartiblarni joriy etish;
- soliq va boshqa to‘lovlarda yengilliklar yaratish, kreditlash mexanizmlarini rivojlantirish;
- xorijiy investitsiyalarni jalb etish, tashqi iqtisodiy faoliyatni kengaytirish;
- ilg‘or ilm-fan yutuqlari asosida faoliyat yuritadigan kichik korxonalarni qo‘llab-quvvatlash.

Kichik biznesdan hududiy iqtisodiy rivojlanishning tarkibiy o‘zgarishlar manbai sifatida foydalanish, mavjud resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi. Bu esa, o‘z navbatida, yangi ish o‘rinlari yaratish, aholining bandligini oshirish va turmush darajasini yaxshilashga xizmat qiladi.

Tadbirkorlik va xalqaro kapital harakati

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik asosiy iqtisodiy faoliyat shakli hisoblanadi. Xususiy tadbirkorlik doirasida ishlab chiqarishni tashkil etish, mahsulot yaratish va xizmat ko‘rsatish orqali daromad olish, ish o‘rinlarini ta’minlash va jamiyatda o‘rta mulkdorlar qatlamini shakllantirish imkoniyati mavjud.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-308-sonli qarori hamda PF–1737-sonli farmoni asosida shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish bo‘yicha keng qamrovli chora-tadbirlar belgilab berilgan. Ushbu islohotlar oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, ichki bozorni to‘ldirish va aholini arzon va sifatli mahsulotlar bilan ta’minlash imkonini bermoqda.

Xalqaro tajribada esa davlat kapitali ko‘pincha ssuda shaklida, xususiy kapital esa tadbirkorlik shaklida harakatlanadi. Xalqaro kapitalning asosiy shakllari quyidagilardan iborat:

- **Davlat kapitali:** hukumatlararo qarzlar, ssudalar, grantlar va yordamlar ko‘rinishida.
- **Tadbirkorlik kapitali:** ishlab chiqarish tashkil etish, uzoq muddatli qo‘yilmalar va mulkchilik huquqi orqali namoyon bo‘ladi.

Xorijiy investitsiyalarning ikki asosiy turi mavjud:

- **To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (TTXI):** investor korxona ustidan nazoratga ega bo‘ladi (10% va undan ortiq ulush).
- **Portfel investitsiyalar (PI):** qisqa muddatli va nazorat huquqini bermaydigan investitsiyalar.

Bugungi kunda global investitsiya muhiti sharoitida TTXI’ni jalb qilish O‘zbekiston uchun ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bu, o‘z navbatida, milliy iqtisodiyotga zamonaviy texnologiyalar, boshqaruv tajribasi va yangi bozorlar olib kirilishiga zamin yaratadi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rni va ustuvorliklari

Bugungi kunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasi nafaqat milliy iqtisodiyotning o‘sish sur’atlarini jadallashtirishda, balki aholini ish bilan ta’minlash, turmush darajasini oshirish kabi dolzarb masalalarni hal etishda ham muhim rol o‘ynamoqda. Kichik biznesning ixchamligi, harakatchanligi, bozor kon’yunkturasi va iste’molchilar ehtiyojlariga moslashuvchanligi uni jahon moliyaviy inqirozi sharoitida barqaror iqtisodiy taraqqiyotga xizmat qiluvchi eng qulay vositaga aylantirdi.

Kichik biznes iqtisodiyotni tarmoqlashtirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va aholining daromadlarini oshirish borasida muhim vosita sifatida xizmat qilmoqda. Mazkur sohaning faol rivojlanishi o‘rta sinf shakllanishiga xizmat qilib, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy barqarorligiga hissa qo‘shmoqda. Bugungi kunda son jihatdan o‘sish bilan bir qatorda, kichik biznes sub’ektlarining sifat jihatdan ham rivojlanishi, ichki va tashqi bozorga yo‘naltirilgan, innovatsion va yuqori texnologiyali ishlab chiqarishga o‘tishi zarurdir.

Mamlakatda fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasini chuqurlashtirish, ilmiy yondoshuv asosida kichik biznes sub’ektlarining innovatsion rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan sa’y-harakatlar kengaymoqda. Bu esa ishlab chiqarish va ilm-fan o‘rtasida o‘zaro manfaatli hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Kichik biznesning milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati quyidagi ustuvorliklarda namoyon bo‘ladi:

- chuqur ixtisoslashgan ishlab chiqarish va tarmoqlararo kooperatsiyani rivojlantirish imkoniyatlarini yaratadi;

- bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobat muhitini shakllantiradi, ishlab chiqarish turini bozor talabiga mos ravishda tezda o‘zgartirish imkoniga ega;
- yangi mahsulotlar ishlab chiqarish, ularni bozorga tez va moslashtirilgan holda olib chiqish imkonini beradi;
- texnik xizmat va iste’molchi bilan mustahkam aloqalarni yo‘lga qo‘yadi;
- ishlab chiqarish jarayonini moslashuvchan tashkil etadi, ortiqcha ishchi kuchini o‘zlashtirish imkonini yaratadi;
- soddalashtirilgan boshqaruv, kam xarajatlar va kapitalning tez aylanishi samaradorlikni oshiradi;
- mahalliy resurslar va chiqindilardan to‘liq va samarali foydalanish imkonini beradi.

Shu boisdan, davlatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik strategik ahamiyat kasb etadi. Hukumat tomonidan ularning huquqiy, moliyaviy va tashkiliy jihatdan qo‘llab-quvvatlanayotgani buning amaliy isbotidir.

Soha rivojining istiqbollari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- faoliyat yuritish uchun qulay muhit yaratish;
- normativ-huquqiy bazani takomillashtirish va tadbirkorlar huquqlarini himoya qilish;
- nazorat organlarining aralashuvini kamaytirish va soddalashtirilgan tartiblarni joriy etish;
- soliq va boshqa to‘lovlarda yengilliklar yaratish, kreditlash mexanizmlarini rivojlantirish;
- xorijiy investitsiyalarni jalb etish, tashqi iqtisodiy faoliyatni kengaytirish;
- ilg‘or ilm-fan yutuqlari asosida faoliyat yuritadigan kichik korxonalarni qo‘llab-quvvatlash.

Kichik biznesdan hududiy iqtisodiy rivojlanishning tarkibiy o‘zgarishlar manbai sifatida foydalanish, mavjud resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi. Bu esa, o‘z navbatida, yangi ish o‘rinlari yaratish, aholining bandligini oshirish va turmush darajasini yaxshilashga xizmat qiladi.

Tadbirkorlik va xalqaro kapital harakati

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik asosiy iqtisodiy faoliyat shakli hisoblanadi. Xususiy tadbirkorlik doirasida ishlab chiqarishni tashkil etish, mahsulot yaratish va xizmat ko‘rsatish orqali daromad olish, ish o‘rinlarini

ta’minlash va jamiyatda o‘rta mulkdorlar qatlamini shakllantirish imkoniyati mavjud.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-308-sonli qarori hamda PF–1737-sonli farmoni asosida shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish bo‘yicha keng qamrovli chora-tadbirlar belgilab berilgan. Ushbu islohotlar oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, ichki bozorni to‘ldirish va aholini arzon va sifatli mahsulotlar bilan ta’minlash imkonini bermoqda.

Xalqaro tajribada esa davlat kapitali ko‘pincha ssuda shaklida, xususiy kapital esa tadbirkorlik shaklida harakatlanadi. Xalqaro kapitalning asosiy shakllari quyidagilardan iborat:

- **Davlat kapitali:** hukumatlararo qarzlar, ssudalar, grantlar va yordamlar ko‘rinishida.
- **Tadbirkorlik kapitali:** ishlab chiqarish tashkil etish, uzoq muddatli qo‘yilmalar va mulkchilik huquqi orqali namoyon bo‘ladi.

Xorijiy investitsiyalarning ikki asosiy turi mavjud:

- **To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (TTXI):** investor korxona ustidan nazoratga ega bo‘ladi (10% va undan ortiq ulush).
- **Portfel investitsiyalar (PI):** qisqa muddatli va nazorat huquqini bermaydigan investitsiyalar.

Bugungi kunda global investitsiya muhiti sharoitida TTXI’ni jalb qilish O‘zbekiston uchun ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bu, o‘z navbatida, milliy iqtisodiyotga zamonaviy texnologiyalar, boshqaruv tajribasi va yangi bozorlar olib kirilishiga zamin yaratadi.

Portfel investitsiyalar - bu kapitalni xorijiy korxonalar qimmatli qog‘ozlariga (korxona ustav kapitalining 10 foizdan kam qismini) kiritish shaklida olib chiqib ketish bo‘lib, investorlarga ular faoliyatini bevosita nazorat qilish imkonini bermaydi[53]. Ushbu turdagi tadbirkorlik kapitalini olib chiqib ketishning o‘ziga xos belgilari 7.1 – jadvalda yaqqol namoyish etilgan.

7.1 - jadval

To‘g‘ridan-to‘g‘ri va portfel investitsiyalar o‘rtasidagi o‘ziga xos farqlar

Belgilar	Belgilar to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar	Portfel investitsiyalar
Olib chiqishning asosiy maqsadi	Xorijiy firmani nazorat qilish	Yuqori foyda olish
Maqsadga	Xorijda ishlab chiqarishni tashkil	Xorijiy qimmatli

[53] Швандар К. В. Прямые иностранные инвестиции в странах BRIC. //Банковское дело, №02, 2008.С. 46-47.

erishish yo‘llari	qilish va yuritish	qog‘ozlarni sotib olish
Maqsadga erishish usullari	a) xorijiy firmaga to‘lliq egalik qilish	Xorijiy firma aksiyadorlik kapitalinin kamida 25 foizini sotib olish (AQSH, Yaponiya va Germaniyada -10%)
	b) aksiyalar nazorat paketini sotib olish (XVF ustaviga ko‘ra kompaniya aksiyadorlik kapitalinin 25 foizidan kam bo‘lmasligi kerak)	
Daromad shakllari	Tadbirkorlik foydasi, dividendlar	Dividendlar, foizlar

Jahon iqtisodiyotida portfel investitsiyalarning ortib borish tendensiyasi. Jahon iqtisodiyotining barqaror rivojlanish jarayonida portfel investitsiyalar ulushining ortishi tabiiy hodisa sifatida e’tirof etiladi. Bu holat, asosan, quyidagi ikki omil bilan izohlanadi:

- Global moliya bozorlarining jadallik bilan rivojlanayotgani;
- Portfel investitsiyalarning yuqori likvidlilik darajasi va u bilan bog‘liq afzalliklar.

Portfel investitsiyalar odatda yuqori **likvidlilik** va **harakatchanlik**ka ega bo‘lib, ularni bir mamlakatdan boshqasiga o‘tkazish jarayoni nisbatan oson kechadi. Ya’ni, investitsiyalar risk darajasi yuqori bo‘lgan zonalardan yanada barqaror va daromadli muhitga tezda ko‘chirilishi mumkin.

Portfel investitsiyalar bevosita ishlab chiqarish infratuzilmasini yaratishni yoki murakkab texnologiyalarni joriy etishni talab qilmaydi. Shuningdek, ular ko‘p hollarda investorning o‘zidan chuqur texnik bilim yoki professional ishtirokni ham talab etmaydi. Shu jihatdan u qisqa muddatli foyda olishga yo‘naltirilgan investitsion shakl sifatida talqin etiladi.

Aksincha, ***tadbirkorlik shaklidagi kapital investitsiyalari*** ishlab chiqarish faoliyati bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ular texnologiyalar, boshqaruv malakalari va yuqori darajadagi bilim talab etadi. Ular ko‘pincha **"ikkinchi iqtisodiyot"** deb ataladigan real ishlab chiqarish sektorida faoliyat yuritadi va iqtisodiyotga chuqur integratsiyalashgan bo‘ladi.

Shuningdek, **ssuda kapitali** (qarz asosidagi investitsiyalar) esa qabul qiluvchi mamlakatning milliy ishlab chiqarishiga **bilvosita** ta’sir ko‘rsatadi. Ular odatda takror ishlab chiqarish jarayoniga moliyaviy resurslar ko‘rinishida kirib boradi, lekin ishlab chiqarish boshqaruvi va texnologik jarayonlarga bevosita aralashmaydi.

Kapital harakati mazkur guruhlarga ajratilgan bo‘lsa-da, ularning ichida ham o‘ziga xos quyi shakllar mavjud bo‘lib, ularni **eksport va import kapitali** sifatida shartli ravishda tasniflash mumkin (7.2-jadvalga qarang).

7.2 - jadval

Xalqaro kapitalning funksional bo‘linishi

Guruhlar	Quyi guruhlar	Kapital harakati
TTXI	Xorijda	Rezident va norezident o‘rtasida uzoq muddatli o‘zaro iqtisodiy manfaatning vujudga kelishiga olib keluvchi kapital harakati
	Mamlakat ichida	
Portfel investitsiyalar	Aktivlar	Qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisi bilan bog‘liq kapital harakati
	Aktivlar	
Boshqa investitsiyalar	Aktivlar	Davlatlararo kreditlar va bank depozitlari bilan bog‘liq kapital harakati
	Passivlar	
Zahira aktivlar	Monetar oltin	To‘lov balansi qoldig‘ini qoplash uchun foydalanish mumkin bo‘lgan aktivlar bilan bog‘liq kapital harakati
	Qarz olishning maxsus qoidasi (SDR)	
	XVFning zahira pozitsiyasi	
	Xorijiy valyuta	

Xalqaro kapital harakati va kichik biznesning iqtisodiy o‘sishdagi o‘rni. So‘nggi-yillarda xalqaro kapitallar harakatida sezilarli o‘zgarishlar kuzatildi. Xususan, AQSHda yuzaga kelgan ipoteka krediti inqirozi global moliya bozorlarida salbiy oqibatlarga olib kelib, shart-sharoitlarning keskin yomonlashuvi va inflyatsiya xavfining kuchayishiga sabab bo‘ldi. Jahon moliya tizimidagi asosiy o‘yinchilar — AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Germaniya va Fransiya kabi mamlakatlar xalqaro to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (TTXI) taklifini shakllantiruvchi yetakchi davlatlar bo‘lib qolmoqda. Shunga qaramay, so‘nggi-yillarda bu davlatlarning global TTXI oqimidagi ulushi pasayish tendensiyasini ko‘rsatmoqda.

Masalan, 2022-yilda jahon bo‘yicha TTXI hajmi 12 foizga kamayib, 1,3 trillion AQSH dollarini tashkil etdi. Tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti AQSH va Yevropa bank tizimlari bilan bevosita integratsiyalashmaganligi sababli ushbu inqirozdan nisbatan kamroq zarar ko‘rdi. Aksincha, bu mamlakatlar ilk bor TTXI global oqimining yarmidan ortig‘ini jalb qilishga erishdi. Shu bilan birga, rivojlanayotgan mamlakatlardan chiqayotgan kapital hajmi ham tarixiy rekord darajaga yetdi va bu investitsiyalarning aksariyati boshqa rivojlanayotgan, ya’ni Janub mamlakatlariga yo‘naltirilmoqda.

2010-yildan boshlab, rivojlanayotgan mamlakatlar jahon miqyosida TTXI

jalb qilish hajmining yarmidan ko‘prog‘ini o‘zlashtira boshladilar. Transmilliy korporatsiyalar (TMK) bu hududlarda nafaqat kapital kiritish, balki yangi bozorlarni o‘zlashtirish, mahsulot yetkazib berish zanjirlarini takomillashtirish va innovatsion loyihalarni amalga oshirishda ham faol ishtirok etmoqdalar. Shu bilan birga, xorijiy investitsiyalarni jalb qilayotgan davlatlar qonunchiligi o‘zgargan taqdirda, ko‘pincha xorijiy investorlar uchun bu o‘zgarishlar kechiktirilgan tartibda kuchga kiradi, bu esa ularning investitsion xavfini kamaytiradi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida **kichik biznes va xususiy tadbirkorlik** alohida o‘rin tutadi. Ularning asosiy ustunligi – ishlab chiqarish jarayonini eng kam moddiy va tabiiy resurslar asosida, tejamkor va samarali tashkil eta olish qobiliyatidir. Bundan tashqari, kichik biznes subyektlari innovatsion yondoshuvlarni tez fursatda amaliyotga joriy eta olish xususiyatiga ega. Bu ularga bozor talabiga moslashish va iqtisodiy o‘zgarishlarga mos ravishda harakat qilish imkonini beradi.

Kichik biznesni rivojlantirishda asosiy motivatsiya — bu tadbirkorlarning o‘z daromadlarini oshirishga intilishi, shuningdek, moddiy-moliyaviy resurslar, kasbiy malaka va bilim darajasi orqali jamiyatda o‘rta mulkdorlar qatlamiga mansubligini shakllantirish istagidir. Hududlarning ichki iqtisodiy salohiyatidan to‘liq foydalanish uchun kichik biznes imkoniyatlarini tizimli asosda ishga solish zarur. Bu borada ishlab chiqarish tizimini diversifikatsiyalash, ya’ni hududdagi mavjud muammolarni hal etishga yo‘naltirilgan turli iqtisodiy yo‘nalishlarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Globallashuvning chuqurlashuvi va xalqaro raqobatning kuchayishi sharoitida milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta’minlash tarkibiy o‘zgartishlarni talab etadi. Bu jarayonda kichik biznes nafaqat iqtisodiy barqarorlikni ta’minlovchi vosita, balki hududlar iqtisodiyoti tarkibini modernizatsiya qiluvchi asosiy omil sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiya qilish yo‘lida mulkka egalik qilishning yangi shakllarini yaratish, xususiy mulk ustuvorligini ta’minlashga yo‘naltirilgan iqtisodiy islohotlar o‘z samarasini bermoqda. Bugungi kunda islohotlar yanada chuqurlashib, raqobatbardosh tovar va xizmatlar ishlab chiqarish, mulkchilik shakllari va sohalar kesimida iqtisodiy samaradorlikni oshirish orqali umumiy iqtisodiy taraqqiyotga xizmat qilmoqda.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1.Iqtisodiyotning real sektori deganda nimani tushunasiz?

2. Real sektor tarmoqlarining investitsion jozibadorligini baholash uchun qanday koeffitsiyent ko‘rsatkichlari tavsiya etiladi?

3. Real sektordagi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga nimalarni kiritish mumkin?

4. Real sektorning tarmoq infratuzilmasi

5. Iqtisodiyotning real sektorini tartibga solish sohasida davlat siyosati

6. Real sektordagi iqtisodiy vaziyatni baholashda integrallashgan hisob kitoblar asosida qanday yo‘nalishlarni qamrab oladi?

7. Investitsiyalarni jalb etishda rivojlangan mamlakatlar tajribalariga 196 tayangan holda investitsiya siyosatini amalga oshirishda qanday prioritetli yo‘nalishga alohida e’tibor berilmoqda?

8. Kichik biznesni yanada rivojlantirish istiqbollari

9. Xususiy investitsiyalar deganda nimani tushunasiz?

10. 2020–2025-yillarda iqtisodiyotning real sektori tarmoqlarini raqamlashtirishning asosiy yo‘nalishlari.

VIII BOB. INVESTITSIYA FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA INVESTITSIYA MUHITINING O‘RNI

8.1. Investitsiya muhiti va unga ta’sir etuvchi omillar
8.2. Investitsiya muhitini baholash usullari
8.3. O‘zbekiston Respublikasida qulay investitsiya muhitini muntazam ravishda yaxshilab borish vazifalari

Tayanch so‘z va iboralar: *Investitsiya muhiti, investitsion salohiyat, xorijiy kapital, investitsiyaviy jozibadorlik.*

8.1. Investitsiya muhiti va unga ta’sir etuvchi omillar

So‘nggi-yillarda O‘zbekistonda investitsion muhitning sezilarli darajada yaxshilanishi kuzatilmoqda. Bu boradagi qonunchilik doimiy yangilanib, investorlar huquqlarini himoyalovchi huquqiy kafolatlar mustahkamlanmoqda. Mamlakatda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida xorijiy kapital oqimini ko‘paytirish va investitsiyalarni jalb etish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bu yo‘nalishda bir qator chora-tadbirlar ishlab chiqilib, amaliyotga muvaffaqiyatli joriy etilmoqda.

Mamlakatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi, investitsion faollikning o‘sish sur’atlari, bevosita, investitsion muhitning holati bilan chambarchas bog‘liq. Investitsion muhitning jozibadorligi – xorijiy sarmoyalarni jalb etishning muhim omillaridan biri sanaladi. Iqtisodiyotda investitsiya faoliyatining rivojlanishi, investitsiyalar hajmi, ularning yo‘nalishi va samaradorligi investitsiya muhitining barqarorligi va qulayligiga bog‘liq.

Iqtisodchi olimlar A.Vahobov, Sh.Xajibakiyev, va N.Mo‘minovlarning ta’kidlashicha, investitsiya muhiti – bu xorijiy kapital qo‘yilmalarining xavf-xatar darajasi va mamlakatda ulardan samarali foydalanish imkoniyatlarini belgilovchi iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va ijtimoiy omillar yig‘indisidir. U kompleks va ko‘p qirrali tushuncha bo‘lib, o‘z ichiga milliy qonunchilik, iqtisodiy vaziyat (o‘sish, inqiroz, stagnatsiya), bojxona va soliq siyosati, valyuta kursining barqarorligi, tashqi qarzdorlik darajasi kabi ko‘plab ko‘rsatkichlarni qamrab oladi.

Investitsiya muhiti va investitsiya iqlimi ko‘pincha sinonim sifatida ishlatiladi. Bu borada iqtisodchi olimlar D.G‘ozibekov va T.Qoraliyevlar shnvestitsiya iqlimi keng qamrovli tushuncha ekanligini va u investorga kapital ajratishda muhim bo‘lgan barcha omillarni mujassamlashtirshishini, bunda

mamlakatning mafkuraviy yo‘nalishi, siyosati, iqtisodiyoti va madaniyati alohida ahamiyatga ega ekanligini uqtiradilar[54].

Investitsiya muhitining holati, uni shakllantiruvchi ijtimoiy, iqtisodiy, tashkiliy-huquqiy, siyosiy va ekologik omillarning uyg‘unligiga bog‘liq bo‘lib, bu omillar investitsion faoliyatni amalga oshirishning maqsadga muvofiqligini va jozibadorligini belgilaydi. Ular orasida quyidagilar alohida ajralib turadi: tabiiy resurslar salohiyati, foydali qazilmalarning mavjudligi, mehnat resurslari va ularning malaka darajasi, ishlab chiqarish infratuzilmasi rivojlanganligi, ichki bozor sig‘imi, tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlari, valyuta-kredit siyosati, soliqqa tortish mexanizmi, xorijiy sarmoyalarga nisbatan davlat siyosatining ochiqligi va imtiyozlar tizimi.

Investitsiyaviy jozibadorlik esa – bu mamlakat, tarmoq yoki korxona darajasida investitsiyalar uchun qulaylik darajasi, foyda keltirish imkoniyati, rivojlanish istiqbollari va investitsiya xavfliligi darajasi orqali baholanishidir. U ikki asosiy komponent – investitsion salohiyat va investitsiya riski darajasining bir vaqtda ta’siri asosida aniqlanadi. Ushbu ko‘rsatkichlar orqali investitsiyaning maqsadga muvofiqligi va kutilayotgan natijalar baholanadi.

Xulosa qilib aytganda, qulay investitsiya muhiti xorijiy kapitalni jalb etish uchun zarur shart-sharoitlar yaratadi. U investitsiya resurslarini samarali joylashtirish, iqtisodiy o‘sishni jadallashtirish, ijtimoiy masalalarni hal etish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkonini beradi. Shunday ekan, mamlakatimizda mavjud investitsion muhitning barqarorligini saqlash, uni yanada takomillashtirish dolzarb strategik vazifa bo‘lib qolmoqda.

8.1-jadval

Mamlakatning investitsiya muhiti va uni keltirib chiqaradigan omillar[55]

Omillar	Mazmuni
Iqtisodiy holat	Mamlakat to‘lov balansining holati, valyuta-pul tizimi barqarorligi, tashqi iqtisodiy aloqalarnnng rivojlanganligi, ichki bozor sig‘imining kattaligi, inflyatsiya darajasi, YAIM, sanoat va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o‘sish sur’atlari
Huquqiy baza	Yangi sharoitlarga mos keladigan, mamlakat va uning alohida tarmoqlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqaradigan huquqiy-me’yoriy, jumladan, respublika Prezidentining farmonlari va qarorlari, hukumat qarorlari, tegishli nizom va yo‘riqnomalarning mavjudligi

[54] G‘ozibekov D.G‘., Qoraliyev T.M. Investitsiya faoliyatini tashkil etish va davlat tomonidan tartibga solish. T.: TMI, 1993 – B.46

[55] Vaxabov A.V., Xajibakiev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O‘quv qo‘llanma. – T.: «Moliya», 2010. – B. 174.

Tabiiy xom ashyo resurslari	Mineral, xom ashyo, yoqilg‘i-energetika va suv resurslari zahiralari, qishloq xo‘jaligi xom ashyosini ishlab chiqarish hajmlari
Mehnat resurslari va bandlik	Iqtisodiy faol aholi soni, band aholi ulushi, ishsizlik darajasi, xizmatchilar daromadi darajasi, kadrlarning malaka darajasi, aholining savodxonligi
Ishlab chiqarishning texnik bazasi	Asosiy ishlab chiqarish fondlari, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi, uskunalarning foydalanish muddati, asosiy fondlarning eskirishi darajasi
Ilmiy-texnika salohiyati	Iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan investitsiyalar, shu jumladan, xorijiy investitsiyalar hajmlari, investitsiya risklari darajasi, ishlab chiqarishning texnik jihozlanishi, fan-texnika yutuqlaridan foydalanish va ITTKI sohasini rivojlantirish holati, mahsulotning fan sig‘imkorligi katta va yuqori texnologik turlarini ishlab chiqarish
Moliya-kredit tizimi	Soliq va kredit siyosati, iqgisodiyotning real sektori korxonalarining foydalilik va rentabellik darajasi. Narx siyosati va narxni shakllantirish siyosati
Infratuzilma	Bank tizimining rivojlanishi holati, transport, kommunikatsiya xizmatlari va mexmonxona xo‘jaligi sohalari, tovar va fond birjalari, marketing, konsalting, auditorlik xizmatlari, sug‘urta sohasi tarmog‘ining ishonchliligi
Ekologik vaziyat	Atrof-muhitning ifloslanish darajasi, radiatsion fon, zararli chiqindilar, tabiiy iqlim va uning o‘zgarishi, xorijiy fuqarolarning unga moslashish darajasi

Har qanday davlatga investitsiyalarning kirib kelishi va ularning samarali rivojlanishi, eng avvalo, mazkur mamlakatdagi **investitsiya muhitiga ta’sir etuvchi omillar**ga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Investitsion muhitning barqarorligi va jozibadorligi – xorijiy va mahalliy investorlar uchun strategik qarorlar qabul qilishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, investitsion muhitga ayrim qonun hujjatlarining to‘liq ishlab chiqilmaganligi yoki mavjud me’yoriy hujjatlarning amaliyotda to‘laqonli ishlamasligi **salbiy ta’sir** ko‘rsatadi. Bunday holatlar, o‘z navbatida, investorlarning istiqbolli loyihalarni baholashdagi aniqligini pasaytiradi, qo‘yilmaning xavfsizligi va daromadlilik darajasini aniqlash borasidagi ishonchini susaytiradi.

Amaliyotda investitsiya muhitiga ta’sir etuvchi omillar quyidagi **to‘rt asosiy guruh**ga ajratiladi:

1. Huquqiy omillar – investitsiya faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar, investor huquqlarini himoya qiluvchi mexanizmlar, sud-huquq tizimi samaradorligi, shartnomaviy munosabatlarning kafolatlanganligi. Huquqiy barqarorlik – investor uchun ishonchli muhit yaratishning asosiy tayanchi hisoblanadi.

2. Siyosiy omillar – mamlakatdagi siyosiy barqarorlik, hukumatning iqtisodiy siyosati, xorijiy investorlarga nisbatan ochiqlik siyosati, siyosiy xavfsizlik darajasi. Siyosiy muhitdagi beqarorlik sarmoyadorlar uchun asosiy tavakkalchilik omillaridan biridir.

3. Iqtisodiy omillar – makroiqtisodiy barqarorlik, inflyatsiya darajasi, valyuta kursining barqarorligi, bank-moliya tizimi ishonchliligi, soliq tizimi shaffofligi va soddaligi, ichki bozor sig‘imi hamda tashqi savdo imkoniyatlari.

8.2-jadval

Investitsiya muhiti holatini belgilovchi kengaytirilgan omillar

Ta’sir etuvchi omillar guruhi	Ko‘rinishlari
SIYOSIY OMILLAR	1. Davlatning ichki va tashqi invvestitsiyalar bo‘yicha siyosati 2. Davlatning iqtisodiyotga aralashish darajasi 3. Mamlakatning xalqaro shartnomalarga qo‘shilganlik darajasi 4. Mamlakatning xalqaro bitimlarga rioya qilishi 5. Siyosiy ahvolning barqarorligi (siyosiy harakatlar, to‘qnashuvlar, qo‘shni davlatlarning osoyishtaligi) 6. Siyosiy hokimiyatning maqsadli harakati 7. Davlat apparatining samarali ish yuritishi 8. Ko‘p partiyaviylik va siyosiy guruhlarning mavqei 9. Soliq, valyuta, narx, pul-kredit siyosatining investitsiya siyosatiga uyg‘unligi 10. Mamlakatdagi ekologik vaziyat va hukumatning ekologik sog‘lomlashtirish bo‘yicha siyosati ko‘lami
IQTISODIY OMILLAR	1. Mamlakatning iqtisodiy ahvoli 2. Inflyatsiya darajasi 3. Soliq imtiyozlari 4. Bojxona tartibi 5. Mamlakatning tabiiy va xom ashyo resurslari holati 6. Ishchi kuchi holati va qiymati 7. Ishchi kuchidan foydalanish tartibi 8. Muayyan tovarlar uchun talab va taklif 9. Raqobat va bahoning erkinligi 10. Valyuta konvertatsiyasi, milliy valyuta kursining barqarorligi 11. Bank foiz stavkalari 12. Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalari 13. Mamlakatning geografik jihatdan joylashuvi (tabiiy ofatlar, dengiz va quruqlik yo‘llari, iqlim sharoiti)
IJTIMOIY OMILLAR	1. Xususiy mulk hamda xorijiy investitsiyalarga nisbatan mahalliy aholi munosabati 2. Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli 3. Aholining mafkuraviy qarashlari va ularning turli-tumanligi 4. Mamlakatda turli millatlikka nisbatan mavjud munosabat 5. Aholining savodxonlik darajasi 6. Ishchi-mutaxassislar malakasi, ko‘nikmalari va tajribalarining o‘sib borishi va unga intilish 7. Yangiliklar va turli xil ixtirolarga aholining munosabati va ularni qabul qilish darajasi
HUQUQIY OMILLAR	1. Investitsiya faoliyati huquqiy asoslarining mustahkamlik darajasi 2. Investitsiya faoliyatini bevosita ta’minlovchi huquqiy asosning mustahkamlik darajasi 3. Investitsiya faoliyatining me’yoriy asoslari (farmonlar, qarorlar, qonunlar, nizomlar, yo‘riqnomalar va h.k.)

4. Ijtimoiy omillar – aholi malakasi, mehnat bozorining holati, ijtimoiy barqarorlik, yashash va ishlash sharoitlari, demografik holat, aholi daromadlari

va iste’mol salohiyati. Ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanganligi ham sarmoyalarni jalb qilishda muhim rol o‘ynaydi.

Investitsion muhitga ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy omillar guruhi 8.2-jadvalda tizimli ravishda bayon etilgan.

Milliy xususiyatlarga mos ravishda investitsiya dasturlari va loyihalarni ishlab chiqish, mamlakat iqtisodiyotining barqaror va innovatsion rivojlanishini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi. Har bir hududning iqtisodiy salohiyati, mavjud resurslari, ishlab chiqarish imkoniyatlari va mehnat bozori xususiyatlari inobatga olingan holda shakllantirilgan **investitsiya dasturlari** investitsiya oqimini samarali boshqarish imkonini yaratadi.

Shu ma’noda, quyidagi qo‘shimcha chora-tadbirlarni amalga oshirish katta amaliy ahamiyat kasb etadi:

- **Iqtisodiyot tarmoqlariga xorijiy investitsiyalarni proporsional jalb etishning umumiy dasturini ishlab chiqish** – bu, bir tomondan, tarmoqlar o‘rtasida investitsiya notekisligini bartaraf etsa, ikkinchi tomondan, tarmoqda vujudga keladigan muvozanatli rivojlanishga zamin yaratadi.
- **Erkin iqtisodiy hududlar (EEH)ni tarmoq xususiyatlari va hududiy ixtisoslashuv asosida shakllantirish** – bu xorijiy investorlarga soliqqa oid imtiyozlar, yengillashtirilgan bojxona tartibotlari, yer va mulkdan foydalanish borasida qulayliklar yaratish orqali sarmoyadorlar ishonchini oshirishga xizmat qiladi.
- **Tarmoqlar miqyosida xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun mas’ul xodimlarning kasbiy malakasi va mas’uliyatini oshirish** – bunday yondashuv sarmoyalarni tizimli va strategik boshqarish, investitsion takliflar tayyorlashda professional yondashuvni ta’minlaydi.
- **Telekommunikatsiya va raqamli infratuzilmani rivojlantirish orqali investorlarga ochiq va tezkor axborot taqdim etishni yo‘lga qo‘yish** – bu omil xorijiy investorlar uchun muhim axborot muhitini yaratib, ular tomonidan qaror qabul qilish jarayonini yengillashtiradi.

O‘zbekistonda xorijiy investorlar uchun qulay investitsiya muhitini shakllantirish maqsadida ular uchun qator soliq va bojxona imtiyozlari joriy etilgan. Bunga erkin iqtisodiy zonalarda faoliyat yurituvchi korxonalar uchun daromad solig‘i, yer solig‘i va bojxona to‘lovlaridan ozod etilish misol bo‘la oladi.

Investitsion muhiti salohiyatini belgilovchi asosiy mezonlardan biri – bu mamlakatdagi siyosiy barqarorlikdir. Mamlakatda siyosiy barqarorlikning ta’minlanganligi xorijiy investorlar uchun uzoq muddatli va yirik hajmdagi

sarmoya loyihalarini amalga oshirishda ishonch omili bo‘lib xizmat qiladi. Barqaror siyosiy muhit – uzoq muddatli investitsion rejalarni amalga oshirish uchun zaruriy asosdir.

8.2. Investitsiya muhitini baholash usullari

Har qanday investor investitsiya kiritishdan avval, albatta, ma’lum bir mamlakat yoki uning hududining investitsiya muhitini chuqur tahlil qiladi. Bu tahlil jarayonida siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, ijtimoiy va ekologik omillar hisobga olinadi. Aynan ushbu omillar asosida investitsiya jozibadorligi baholanadi va sarmoya kiritish bo‘yicha qaror qabul qilinadi.

Shu bois, jahonda keng tarqalgan amaliyotlardan biri sifatida, rivojlangan davlatlarda maxsus baholovchi kompaniyalar va tadqiqot tashkilotlari mavjud bo‘lib, ular investitsiya loyihalarini baholaydi, turli davlatlarning investitsiya muhiti holatini tahlil etadi va investorlar uchun puxta axborot tayyorlaydi. Bunday xizmatlar sarmoyadorlar uchun noaniqlikni kamaytiradi, tavakkalchilikni aniq hisoblashga imkon beradi va investitsion qarorlarni osonlashtiradi.

Misol tariqasida, Shveysariya va Germaniyadagi nufuzli axborot firmalari tomonidan qo‘llaniladigan **“BERI” (Business Environment Risk Index)** – ya’ni “Biznes muhiti xavf indeksi”ni keltirish mumkin. Ushbu indeks:

- mamlakatlar iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy muhitini tahlil qilish;
- sarmoya kiritish xavflarini baholash;
- investitsion qarorlar qabul qilishni ilmiy asoslash kabi jarayonlarda qo‘llaniladi.

“BERI” indeksiga kiritilgan ko‘rsatkichlar soni – 15 ta bo‘lib, ularning har biri 4 balli shkalada (0 – qoniqarsiz, 4 – o‘ta qulay) baholanadi. Ular ichida:

- siyosiy barqarorlik (0,12 ball og‘irlik),
- iqtisodiy o‘sish sur’atlari,
- qonunchilikning aniqligi va shaffofligi,
- valyuta barqarorligi,
- tashqi savdo erkinligi,
- korrupsiyaga qarshi kurash choralari kabi ko‘rsatkichlar muhim o‘rin tutadi.

Quyidagi 8.1-rasmda ular investitsiya qarorlarini qabul qilish bo‘yicha ahamiyatidan kelib chiqib aks ettirilgan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, G‘arb ekspertlari tomonidan siyosiy beqarorlik, urush xavfi yoki ichki siyosiy tanglik mavjud bo‘lgan mamlakatlar (masalan: Gruziya, Moldaviya, Tojikiston) “BERI” reytingida past o‘rinlarni egallagan. Bu esa ular uchun investitsiya xavfi yuqori, sarmoya kiritish esa xavfli deb hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, **investitsiya muhiti** va uning **tizimli baholanishi** investorlar uchun asosiy qaror qabul qilish vositasi hisoblanadi. “BERI” kabi reyting tizimlari investitsiyaviy ishonchni oshiradi va mamlakatlar raqobatbardoshligini belgilovchi omillardan biriga aylanadi.

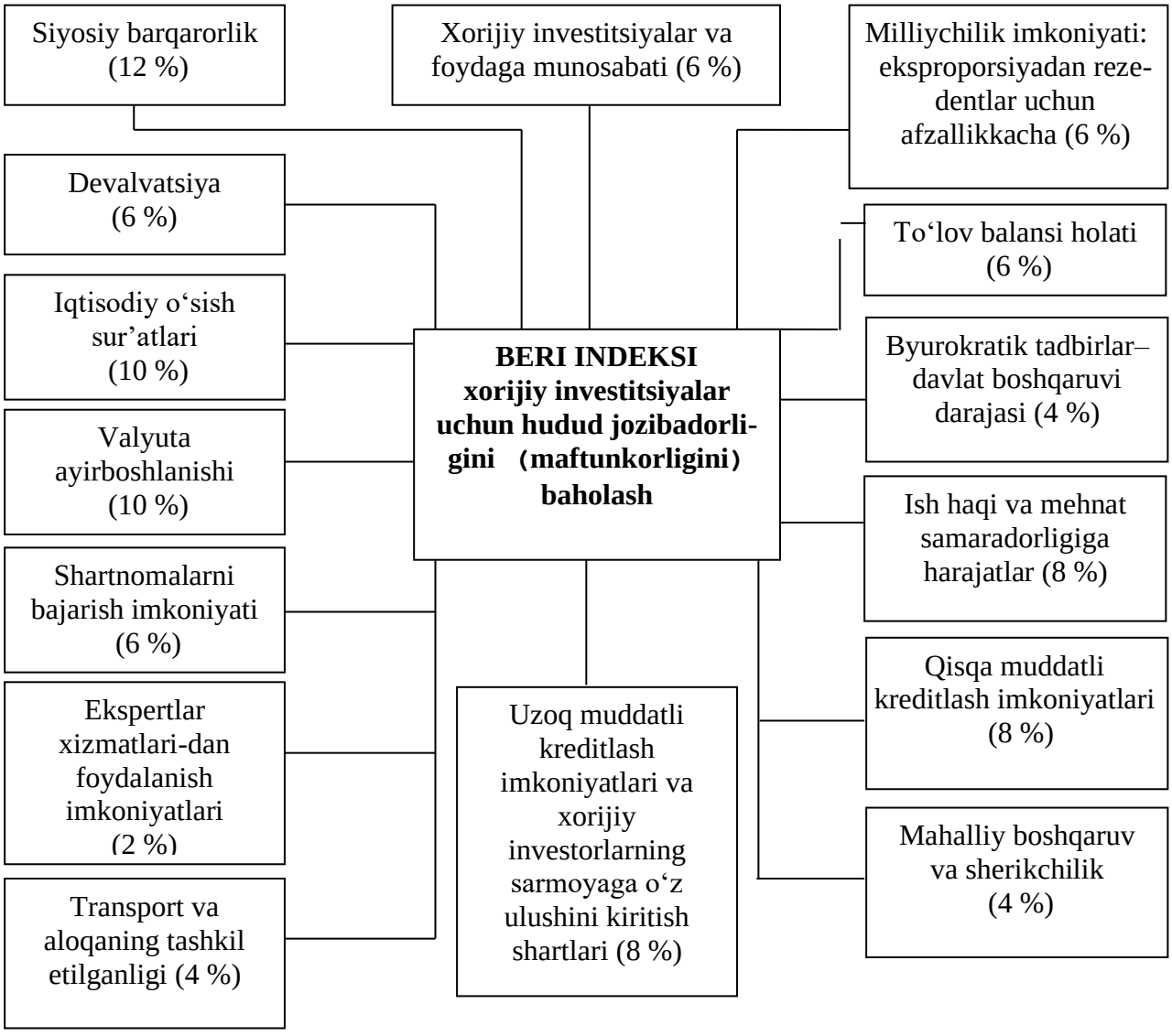

8.1-rasm. Xorijiy investitsiyalar uchun hudud jozibadorligini (maftunkorligini) baholashning BERI indeksi

Mazkur usulning mohiyati shundaki, obro‘li ekspertlarni[56] tanlash asosida

[56] Odatda, ekspertlarning umumiy soni taxminan 100 nafardan iborat bo‘ladi.

va ularga 5 balli (0 dan 4 ballgacha va ularning yig‘indisi 1 ga teng) shkalada 15 ta asosiy mezonlar bo‘yicha mamlakat riskini baholash taklif etiladi. Ushbu usulda baholash mezonlari va ularning qiymatlari quyidagilardan iborat[57]:

– siyosiy barqarorlik (0,12);

– xorijiy investitsiyalarga bo‘lgan munosabat (0,06);

– milliylashtirilishi xavfi (0,06), agar mamlakat qonunchiligida mulkni haq to‘lamasdan ekspropriatsiya qilish ko‘zda tutilgan bo‘lsa, 0 ball qo‘yiladi;

– valyutaning devalvatsiya qilinish ehtimoli va darajasi (0,06);

– to‘lov balansining holati (0,06);

– biznesning byurokratlashish darajasi (0,04);

– iqtisodiy o‘sish sur’ati (0,1);

– valyutaning erkin almashinuv darajasi (0,1);

– shartnoma majburiyatlarini bajarish soni (0,06);

– mehnat unumdorligi darajasi va ish haqi harajatlari (0,08);

– yuridik va marketing maslahatlarini olish, malakali mutaxassislarni jalb qilish imkoniyati (0,02);

– aloqa va transportni tashkil qilish (0,04);

– davlat organlari va jamoat tashkilotlarining munosabatlari (0,04);

– qisqa muddatli kreditlarni olish shartlari (0,08);

– uzoq muddatli kreditlar, xususiy kapitalni olish, foydalanish shartlari (0,08).

Umuman olganda, «**BERI**» xizmati bu borada katta obro‘ qozongan tashkilotdir. Mazkur tashkilot kapital import qiluvchi mamlakatlardagi investitsiya muhitini tahlil qilib, investitsiyalarning risklilik darajasini aniqlab beradi. «**BERI**» xizmati matbuotlar orqali turlicha indekslar bilan investorlarning xorijiy mamlakatlarga investitsiya qo‘yishining xavf-xatarlilik, risk darajasini aniqlab beradi.

Hozirda bu xizmat ko‘rsatuvchi tashkilot 55 dan ortiq kapital import qiluvchi mamlakatlardagi investitsiya muhitini 15 ta ko‘rsatkichni qamrab oluvchi mezon (ball) bilan baholamoqda. Bunda mamlakat investitsiya muhiti qanchalik yuqori ballga ega bo‘lsa, u shunchalik barqaror mamlakat hisoblanadi. Bu ball indekslarini hisoblashda siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy omillar ta’siri ham hisobga olinadi. Bu tashkilot faqatgina hozirgi joriy davrnigina emas, balki istiqbolda kutilayotgan o‘zgarishlarni ham baholaydi. Bir vaqtning

[57] Vaxabov A.V., Xajibakiev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O‘quv qo‘llanma. – T.: «Moliya», 2010. – B. 155-156.

o‘zida, investitsiyalar samaradorligini aniqlash ularni safarbar etishning istiqbollarini bashoratlashda muhim ahamiyatga ega. Qolaversa, iqtisodiyot bo‘yicha investitsiyalar taqsimotining to‘g‘ri yo‘nalishlarini aniqlab olishga imkon beradi. Shu maqsadda foydalaniladigan ICOR (incremental capital-output ratio) koeffitsienti asosiy kapitalga qo‘yilgan mablag‘larning kelgusi-yilda YAIMning o‘sishiga ta’sirini aniqlashga imkon beradi va YAIMda investitsiyalar salmog‘ining keyingi-yildagi YAIMning qo‘shimcha o‘sish sur’atiga nisbatini ifodalaydi.

ICOR koeffitsiyenti investitsiya resurslarining samarali ishlatilishini belgilab beruvchi ko‘rsatkich hisoblanib, u qanchalik kichik bo‘lsa, shunchalik ahamiyatli hisoblanadi va aksincha[58]. Investitsiyalar iqtisodiy o‘sishni ta’minlash bilan birga kelgusida investitsiyalash manbalarini yaratish uchun ham xizmat qiladi. Shu sababli yalpi investitsiyalarning YAIMga nisbatan ulushi YAIMning o‘sish sur’atidan 4-8 marotaba ko‘p bo‘lishi lozim. Umuman yalpi investitsiyalarning aholi jon boshiga to‘g‘ri kelgan miqdorini va uning o‘tgan-yilga nisbatan o‘sish darajasini aniqlash investitsiyalar samaradorligini real baholashning muhim sharti hisoblanadi. Shuningdek, muayyan bir tarmoq bo‘yicha yalpi investitsiyalarning samaradorligini aniqlashda joriy davrda tarmoqda band bo‘lgan kishilar boshiga nisbatan to‘g‘ri kelgan o‘rtacha investitsiyalar miqdorini hisoblash muhimdir.

$$\textbf{ICOR} = \textbf{I}: \Delta\textbf{YAIM}$$

bu yerda:

I – o‘tgan-yilda YAIMda investitsiyalarning ulushi;

ΔYAIM – yalpi ichki mahsulotning o‘tgan-yilga nisbatan qo‘shimcha o‘sish sur’ati.

O‘zbekiston iqtisodiyoti uchun ICOR ko‘rsatkichi darajasini quyidagi jadval orqali ko‘rish mumkin.

Tahlil etilayotgan davrda YAIMning kapital sig‘imkorligini aks ettiruvchi ICOR samaradorligi ko‘rsatkichi Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra, ushbu ko‘rsatkich rivojlangan mamlakatlarda 2,4 ga teng[59]. Eng yuqori daraja 2019-2020-yillarda kuzatilgan. 2022-yilga kelib bu ko‘rsatkich 5,3 ni tashkil etdi. **ICOR** koeffitsiyentini hisoblash uslubiyotiga asoslanib, daromad o‘sishining kapitalga nisbati ko‘rsatkichi o‘tgan-yilgi yalpi investitsiyalarning (YAIMga

[58] Siddiqov A. Sanoat ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan investitsiya mablag‘lari samaradorligi. // «Bozor, pul va kredit», 2004. №7-8. – B. 48.

[59] Vaxabov A.V., Xajibakiev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O‘quv qo‘llanma. – T.: «Moliya», 2010. – B. 170.

nisbatan foizda) joriy-yildagi YAIMning o‘sish sur’atiga nisbati sifatida aniqlanadi. Lo‘nda qilib aytganda, o‘tgan-yilgi investitsiyalar hajmi joriy-yildagi YAIMning o‘sishida o‘z natijasini beradi. Jahon amaliyotida iqtisodiy o‘sishning ijobiy sur’atini ta’minlash uchun bu ko‘rsatkichning nisbati 3/1 hisoblanadi. Bu ko‘rsatkich qanchalik kichik bo‘lsa, shunchalik ahamiyatli (ijobiy) hisoblanadi. Investitsiya mablag‘lari samaradorligini aniqlab beruvchi ko‘rsatkichlar va ularning tizimlari talaygina. Ular ichida hisoblanishi nuqtai nazaridan qulay bo‘lgan **ICOR** ko‘rsatkichidan, mamlakatimiz iqtisodiyotiga, umuman, real sektorga yo‘naltirilgan investitsiyalar samaradorligini aniqlashda foydalanamiz.

8.3-jadval

O‘zbekiston iqtisodiyoti uchun ICOR **ko‘rsatkichlari**[60]

Yillar	Yalpi investitsiyaning yalpi ichki mahsulotga nisbati, foiz hisobida	YAIMning qo‘shimcha o‘sish sur’ati, foiz hisobida	ICOR (YAIM qo‘shimcha o‘sishining kapital sig‘imkorligi)
2012	25	8,5	2,7
2013	23,9	8,3	3,01
2014	22,9	8,2	2,9
2015	23	8	2,8
2016	23,3	8,1	2,8
2017	23,9	8,0	2,9
2018	29,1	5,1	5,7
2019	36,8	3,6	10,2
2020	34,7	1,6	21,7
2021	32,4	6,2	5,2
2022	30,0	5,7	5,3

Mamlakatning investitsiya muhitini baholash borasida turli nazariy va amaliy yondashuvlar mavjud. Ushbu yondashuvlar bir-biridan investitsiya muhitini tashkil etuvchi omillarni to‘liq yoki qisman qamrab olishi bilan farq qiladi. Aytish joizki, “Standart & Poor’s”, “Moody’s” va “Fitch ibca” jahondagi eng yirik reyting agentliklardan hisoblanib, ular emitentning qarz majburiyatlarini ko‘rsatilgan muddatda va to‘laqonli bajara olish imkoniyatlari va emitentlarning kredit bera olish qobiliyatiga baho beradilar.

Agentliklar tomonidan ishlab chiqilgan va tuzilgan reytinglar mamlakat investitsiya muhitini ma’lum darajada baholash imkonini beradi. Masalan, “Standart & Poor’s” uslubiyotiga ko‘ra, uzoq muddatli reyting eng yuqori

[60] Jadval O‘zbekiston Davlat statistika qo‘mitasining ma’lumotlari asosida tuzilgan.

“AAA” ko‘rsatkichidan eng quyi “D” ko‘rsatkich oralig‘ida o‘zgarib boradi. “AA” dan “CCC” ko‘rsatkichigacha bo‘lgan oraliq reytingi “musbat” (+) yoki “manfiy” (-) belgilar bilan to‘ldirib borilishi mumkin va ular asosiy ko‘rsatkichlarga tegishli bo‘lgan oraliq ko‘rsatkichlar hisoblanadi. Qarz majburiyatlarini bajarish sifati reytingning quyidagi ko‘rsatkichlari orqali baholanadi:

– AAA – qarz majburiyatlarini ko‘rsatilgan muddatda va to‘liq bajarishning eng yuqori qobiliyatini aks ettiradi;

– AA – qarz majburiyatlarini ko‘rsatilgan muddatda va to‘liq bajarishning yuqori qobiliyatini anglatadi;

– A – qarz majburiyatlarini o‘z vaqtida va to‘liq bajarishning nisbatan yuqori qobiliyati, ammo tijorat, moliya va iqtisodiy sharoitlardagi salbiy o‘zgarishlar ta’sirini ifodalaydi;

– BBB – qarz majburiyatlarini o‘z vaqtida va to‘liq bajarishning etarli darajadagi qobiliyati bo‘lib, moliya va iqtisodiy sharoitlardagi salbiy o‘zgarishlar ta’sirining yuqori darajada sezilishini ifodalaydi;

– B – moliya va iqtisodiy sharoitlardagi salbiy o‘zgarishlar ta’sirining keskin sezilishi hamda qarz majburiyatlarini ko‘rsatilgan muddatda va to‘liq bajarish imkonining mavjudigini bildiradi;

– CCC – emitentning qarz majburiyatlarini bajarmaslik ehtimolining mavjudligi bo‘lib, qarz majburiyatlarining o‘z vaqtida bajarilishi qulay tijorat, moliyaviy va iqtisodiy shart-sharoitlar bilan belgilanadi;

– CC – hozirgi davrda emitentning qarz majburiyatlarini bajarmaslik ehtimolining yuqori ekanligini ifodalaydi;

– C – emitentga nisbatan bankrotlik yoki protsedurasi qo‘zg‘atilgan holda to‘lovlar yoki qarz majburiyatlarining bajarilishi davom etayotganligini bildiradi;

– CD – boshqa qarz majburiyatlarini ko‘rsatilgan muddatda va to‘liq to‘lanayotgan sharoitda ushbu qarz majburiyati bo‘yicha tanlanma defolt mavjudligini aks ettiradi;

– D – qarz majburiyatlari bo‘yicha defoltni ifodalaydi.

– “AAA”, “AA”, “A” va “BBB” kategoriyalari reytingi investitsion klass reytinglari hisoblanib, “BB”, “B”, “CCC”, “CC” va “C” kategoriyalari reytingi spekulyativ klassga ma’lum darajada kiradi. Kredit reytinglarini ishlab chiqishning asosiy tashkiliy qismi ularning o‘zgarishini prognozlash hisoblanadi.

Prognozning quyidagi tavsiflari keng qo‘llaniladi: “ijobiy” (reytingning ko‘tarilishi ehtimoli), “salbiy” (reytingning pasayishi ehtimoli) va “barqaror” (reytingning o‘zgarishi kuzatilmaydi). Reyting agentliklari tomonidan reyting o‘zgarishi tendensiyalarini aniqlash murakkab bo‘lgan holatda “rivojlanayotgan” prognoz tavsifidan foydalaniladi va u reytingning ko‘tarilishi yoki pasayishi ehtimoli borligini anglatadi.

8.3. O‘zbekiston Respublikasida qulay investitsiya muhitini muntazam ravishda yaxshilab borish vazifalari

Investitsiya muhitini yaxshilashdan ko‘zlangan asosiy maqsad – investitsiya salohiyatini yuzaga chiqarish va sarmoya kiritish uchun zarur bo‘lgan maqbul iqtisodiy, huquqiy, institutsional va axborot shart-sharoitlarini shakllantirishdan iborat. Bu boradagi muvaffaqiyat mamlakatning iqtisodiy o‘sishi, texnologik yangilanishi hamda ijtimoiy farovonlik darajasi bilan bevosita bog‘liq.

Investitsiya salohiyatining mohiyati. ***Investitsiya salohiyati – bu mamlakat iqtisodiyotida mavjud bo‘lgan va sarmoya jalb qilishda foydalanilishi mumkin bo‘lgan resurslar, imkoniyatlar va ishlab chiqarish kuchlari majmuasidir. Bu salohiyat iqtisodiy faoliyatda foyda olish yoki ijobiy ijtimoiy samaraga erishish maqsadida uzoq muddat foydalaniladigan aktivlarga mablag‘ yo‘naltirish imkoniyatlarini belgilaydi.***

Investitsiya salohiyati asosan quyidagi asosiy komponentlardan tashkil topadi:

1. Tabiiy salohiyat – foydali qazilmalar, yer va suv resurslari, iqlim sharoitlari, agromuhit va biologik xilma-xillik bilan bog‘liq.
2. Mehnat salohiyati – iqtisodiy faol aholi soni, ularning yoshi, malaka darajasi, ta’lim sifati, ish kuchining mavjudligi.
3. Ishlab chiqarish salohiyati – mavjud ishlab chiqarish quvvatlari, iqtisodiyot tarmoqlari tarkibi, muvaffaqiyatli amalga oshirilgan investitsiya loyihalari, kichik biznesning rivojlanish darajasi.
4. Texnika-texnologik salohiyat – texnologik uskunalarning yangiligi, avtomatlashtirish darajasi, ilm-fan yutuqlarining ishlab chiqarishga joriy etilishi.
5. Innovatsiya salohiyati – ilmiy-tadqiqot ishlari, texnikaviy yangiliklar, texnologik modernizatsiya.
6. Iste’mol salohiyati – ichki bozor sig‘imi, aholining real daromadlari, raqobat muhiti, mahsulotga bo‘lgan talab darajasi.
7. Moliyaviy salohiyat – bank tizimi rivojlanishi, ichki jamg‘armalar, chet el valyutasiga kirish imkoniyati, tashqi qarz holati.

Ushbu omillarning mavjudligi mamlakatning umumiy sarmoya jalb qilish

qobiliyatini ifodalaydi. Biroq bu omillar sarmoyaning doimiy va barqaror oqimini ta’minlash uchun yetarli emas. Asosiysi – investitsiya shart-sharoitlarining qulayligi.

Investitsiya shart-sharoitlari va ularning ahamiyati. ***Investitsiya muhiti investitsiya salohiyatidan farqli o‘laroq, real sharoitlar majmuasidir. Ya’ni, mavjud salohiyatdan amalda foydalanish imkonini beradigan iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, axborot va ijtimoiy-madaniy omillar tizimidir***. ***U quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:***

1. Umumiqtisodiy shart-sharoitlar – YAIM o‘sish sur’atlari, inflyatsiya darajasi, ishsizlik, foiz stavkalari, valyuta konvertatsiyasi, davlat byudjeti muvozanati, tashqi savdo va to‘lov balansi holati.
2. Siyosiy shart-sharoitlar – siyosiy barqarorlik, sarmoyadorlar huquqlarini kafolatlovchi qonunchilik, korrupsiya va jinoyatchilik darajasi.
3. Bozor mexanizmlari rivojlanganligi – moliyaviy institutlar (bank, fond, sug‘urta bozorlari), transport va aloqa infratuzilmasi, narxlar erkinligi.
4. Axborot ta’minoti – tezkor, ishonchli va shaffof ma’lumotlar mavjudligi, raqobatchilar va hamkorlar to‘g‘risidagi ochiq ma’lumotlar.
5. Ekologik sharoitlar – ekologik barqarorlik, xalqaro ekologik me’yorlarga rioya qilinishi.
6. Ijtimoiy-madaniy va etnografik shart-sharoitla**r** – aholining sarmoyaga nisbatan munosabati, madaniy qadriyatlar, jamiyatdagi tolerantlik darajasi.

O‘zbekiston tajribasi: huquqiy va institutsional islohotlar.

So‘nggi-yillarda O‘zbekiston hukumati tomonidan investitsiya muhitini yaxshilash bo‘yicha muhim qadamlar qo‘yildi. Жумладан:

- 2017-yil 2-sentyabrdagi PF-5177-sonli Prezident Farmoni asosida jismoniy va yuridik shaxslarga banklar orqali xorijiy valyutani erkin sotib olish huquqi berildi.
- Yagona investitsiya axborot portali joriy qilindi – bu xorijiy investorlar uchun “yagona darcha” tizimi orqali tezkor, ishonchli axborot taqdim etilishini ta’minlaydi.
- Bozor iqtisodiyoti tamoyillariga asoslangan monetar siyosat liberallashuvi amalga oshirildi.
- Qonunchilik va normativ-huquqiy baza takomillashtirildi, sarmoyadorlar huquqlari kuchaytirildi.

Natijada, O‘zbekiston asta-sekin xalqaro reytinglarda ijobiy baholarni olmoqda, shahar va qishloqlar obodonligi, infratuzilma holati, raqobatbardoshlik, inson kapitali va yashash sifati bo‘yicha "ballar" to‘plab bormoqda.

Xulosa qilib aytish mumkinki, investitsiya salohiyati – bu boylikdir, ammo uni samarali investitsiya muhitisiz “hazm qilinmagan imkoniyat” deb

baholash mumkin**.** Ustuvor vazifa – mavjud salohiyatni real iqtisodiy o‘sish omiliga aylantirishdir. Buning uchun esa:

- tizimli islohotlar;
- aniq va barqaror iqtisodiy siyosat;
- investorlar uchun ochiqlik va shaffoflik;
- modernizatsiyalashgan infratuzilma va axborot tizimi muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Investitsiya muhitining iqtisodiy mohiyati.

2. Investitsiya muhitiga ta’sir yetuvchi omillar

3. Investitsiya muhitini baholash usullari

4. BERI indeksi ko‘rsatkichlari ahamiyati

5. Investitsiya muhitini shakllantirishning huquqiy tizimi.

6. Investision salohiyat deganda nimani tushunasiz?

7. Mamlakatning innovasion salohiyati

8. ICOR koeffitsiyentining ahamiyati

9. Investisiya muhitini baholash usullari

10. Mamlakatning mehnat salohiyati ahamiyati

IX BOB. INNOVATSIYA FAOLIYATINI VA NOMODDIY AKTIVLARGA SAFARBAR ETILADIGAN INVESTITSIYALARNI MOLIYALASHTIRISH

9.1. Innovatsiya va innovatsion faoliyat tushunchasi. Innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar

9.2. Innovatsiya strategiyasining mohiyati. Korxonalarda innovatsiya strategiyasini shakllantirish.

9.3. Nomoddiy aktivlar, ularning tarkibi va roli. Nomoddiy aktivlar - investitsiya ob'ekti sifatida.

9.4. Nomoddiy aktivlarni baholash va "gudvill". Gudvill tarkibi. Gudvill – investitsiya ob'ekti sifatida.

Tayanch so'z va iboralar: *Innovatsiya, innovatsion faoliyat, mahsulot innovatsiyasi, texnologik innovatsiya, ijtimoiy innovatsiya, innovatsiya strategiyasi.*

9.1. Innovatsiya va innovatsion faoliyat tushunchasi. Innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar

"Innovatsiya" (ingl. innovation – kiritilgan yangilik, ixtiro) atamasi yangilikka investitsiya kiritish ma'nosini ifodalaydi. Mazkur tushuncha XX asr boshlaridan iqtisodiy nazariyaga kirib kelgan bo'lib, unga ilk bor nazariy yondashuvni avstriyalik iqtisodchi Y.Shumpeter amalga oshirgan. U innovatsion jarayonga ilmiy asosda ta'rif bergan va bu yo'nalishda ilk ilmiy tahlillarni amalga oshirgan.

Iqtisodiy adabiyotlarda "innovatsiya" tushunchasiga turlicha ta'riflar beriladi. Ko'pgina tadqiqotchilar innovatsiyani iqtisodiy faoliyatga yangiliklarni joriy etish orqali yangicha resurslarni tashkil etish yoki mavjudlarini samarali va noan'anaviy shaklda qo'llash sifatida talqin qiladilar.

A.Busigin fikriga ko'ra, innovatsiya – bu asosiy kapital yoki ishlab chiqarilayotgan mahsulotni ilm-fan, texnika va texnologiyalar yordamida yangilash jarayonidir.

R.Fatxutdinov esa innovatsiyani yangilikni amaliyotga tatbiq etish orqali boshqaruv obyektidagi o'zgarishlarni yuzaga chiqaradigan ijtimoiy, iqtisodiy, ilmiy, texnik va ekologik samaradorlikni ta'minlovchi jarayon sifatida ta'riflaydi.

Yuqoridagi ta'riflarni umumlashtirgan holda, innovatsiya – bu yuqori iqtisodiy va ijtimoiy samaradorlikka erishish maqsadida ishlab chiqarish jarayoniga ilg'or ilm-fan yutuqlarini joriy etish, yangi mahsulotlar yaratish yoki

mavjud mahsulotlarning sifatini yaxshilash faoliyatidir.

Innovatsiyalar barcha sohalarda mavjud bo‘lishi mumkin. Masalan, fan sohasida yangicha ilmiy qarashlarning shakllanishi, kashfiyotlar, ilmiy izlanishlar; texnika va texnologiyada yangi avlod qurilmalarining yaratilishi; ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarida yangicha usullar va yondashuvlarning qo‘llanilishi shular jumlasidandir. Iqtisodiyotda esa fan-texnika taraqqiyotining so‘nggi yutuqlarini amaliyotga joriy etish orqali yangiliklarni ishlab chiqarish faoliyati sifatida namoyon bo‘ladi.

Innovatsion faoliyat kerakli sohada kashfiyotlar, ixtirolar, yangi texnologik yechimlar va mahsulotlar yaratish hamda ularni tizimli va uzluksiz joriy etib borishni nazarda tutadi.

Jahon globallashuvi sharoitida kuchli raqobat muhiti har bir sohada doimiy ravishda yangilikka intilishni taqozo etadi. Fan-texnika sohasidagi ilg‘or yutuqlar tezkor ravishda ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish, boshqaruv, marketing kabi sohalarga joriy qilinadi. Bu jarayon yangi texnologiya va uskunalarni talab etadi, ularga esa sarmoya kiritish zarur. Shu ma’noda innovatsiya bilan bog‘liq har qanday faoliyat investitsiya tushunchasi bilan uzviy bog‘liqdir.

Yangi texnika va texnologiyalarning yaratilishi, mavjudlarini yangisi bilan almashtirish, fan va texnika taraqqiyotining natijasi sifatida yangi uskunalarni ishlab chiqish, ularni amaliyotga joriy qilish jarayonlari – barchasi investitsiyaning amaliy ko‘rinishidir. Yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish, yangi xizmat turlarini joriy etish, bozorda raqobatbardoshlikni oshirish ham investitsiyaning mantiqiy davomidir.

Kuchli raqobat muhitida ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalaridagi investitsiyalar, odatda, yangicha texnologiya va mahsulotlarni qo‘llashni, innovatsion yondashuvlarni talab qiladi. Innovatsiya – bu faqat yangi ixtiro emas, balki mavjud mahsulot o‘rnini bosuvchi, uning sifat va funksiyasini yaxshilaydigan mahsulotlarni ishlab chiqarish hamdir.

Xulosa qilib aytganda, innovatsiya faoliyati – iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, raqobatbardoshlikni ta’minlash va yangi bozorlarga chiqishning eng muhim vositasi bo‘lib, uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiya kiritish jarayoni bilan bog‘liqdir.

Innovatsiya – bu an’anaviy hamda ilm-fan sig‘imi yuqori bo‘lgan zamonaviy tarmoqlarda iqtisodiy o‘sish va raqobatbardoshlikni uzluksiz ta’minlaydigan muhim vosita sifatida maydonga chiqadi.

Innovatsiyaning asosiy xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

ilmiy-texnik yangiliklarning mavjudligi;

ularning amaliy hayotga tatbiq qilinishi;

tijoratlashtirish imkoniyati, ya’ni bozorda iste’molchilarning ehtiyojlarini

muayyan darajada qondira olish salohiyati.

Umuman olganda, innovatsion jarayon – bu yangilik g‘oyasining shakllanishidan boshlab, uni tayyor mahsulotga aylantirish va keyinchalik bozorga tatbiq etishgacha bo‘lgan izchil faoliyatdir.

Innovatsion jarayon quyidagi asosiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

G‘oya va bilimlar bosqichi – yangi fikrlar va ilmiy bilimlarning paydo bo‘lishi;

Amaliy tadbiq bosqichi – yangiliklarning ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish jarayonlariga integratsiyalashuvi, ya’ni bevosita innovatsiyaga aylanishi;

Diffuziya bosqichi – innovatsion mahsulot, xizmat yoki texnologiyalarni yangi hududlar va sharoitlarda joriy qilish orqali keng yoyilishi.

Innovatsiyalar o‘z predmeti va qo‘llanish sohalariga ko‘ra quyidagi asosiy turlarga bo‘linadi:

- **mahsulotga oid innovatsiyalar** – yangi tovar yoki xizmatlarning yaratilishi;
- **bozorbop innovatsiyalar** – mavjud mahsulot yoki xizmatlarning yangi iste’mol sohalarida yoki yangi bozor segmentlarida qo‘llanilishi;
- **jarayon innovatsiyalari** – ishlab chiqarish texnologiyalari, tashkil etish va boshqaruv jarayonlarining takomillashtirilishi.

Innovatsiyalarni ushbu mezonlar asosida turlarga ajratish korxona yoki firma uchun strategik yo‘nalishlarni belgilash, innovatsiya turiga qarab tovar (yoki xizmat) realizatsiyasi shakllarini aniqlash va iqtisodiy boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Har qanday innovatsiya o‘z aksini aniq loyihalarda topadi, ma’lum maqsadlarga yo‘naltiriladi va chuqur tahlil, hisob-kitob hamda ekspertiza asosida kutilayotgan natijalar prognoz qilinadi.

Innovatsiya – bu har qanday sohada yangilikni amaliyotga tatbiq etish bo‘lib, u uzluksiz va tizimli jarayonni, strategik yondashuvni amalga oshirishni anglatadi. Yangilikka intilish, yaratuvchanlik va kashfiyotlar asosida yuzaga keladigan ishlanmalar har doim resurslar talab qiladi.

Iqtisodiyotning asosiy negizi ishlab chiqarish jarayoni hisoblanganligi bois, bu sohani doimiy ravishda modernizatsiya qilish, yangilash, ilg‘or texnika va texnologiyalarni tatbiq etish, zamonaviy boshqaruv uslublarini joriy etish, va natijada yuqori samaradorlik beruvchi iqtisodiy-moliyaviy resurslarni – investitsiyalarni jalb qilish zaruratini keltirib chiqaradi.

Makroiqtisodiy darajada, innovatsiyalarga yo‘naltirilgan investitsiyalar ijtimoiy-iqtisodiy tizimni takomillashtirish, iqtisodiy rivojlanishning umumiy infratuzilmasini mustahkamlash, hamda iqtisodiy mexanizmlarning yangilanishiga xizmat qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish raqobatbardosh bo‘lishi uchun zarur resurslar – avvalo investitsiyalar – muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday investitsiyalar ijtimoiy-iqtisodiy tizimning moddiy, g‘oyaviy, siyosiy va iqtisodiy jihatdan yangilanishini qo‘llab-quvvatlaydi. Natijada bu resurslar ishlab chiqariladigan mahsulot va xizmatlar sifati, mulkchilik shakllari, iqtisodiy boshqaruv mexanizmlari va umumiy taraqqiyot strategiyasining ustuvor yo‘nalishlarini belgilashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, makroiqtisodiy darajadagi innovatsion investitsiyalar korxonalar va firmalarning raqobatbardoshligini oshirish, ularning bozor mavqeini mustahkamlash, faoliyat samaradorligini kuchaytirish, hamda foyda hajmi va rentabellik darajasini ko‘tarishga qaratilgan bo‘ladi.

O‘zbekiston iqtisodiyoti sharoitida firma (korxona)lar faoliyatining barqarorligini ta’minlash, ularning rivojlanishi va daromadliligini oshirish — zamonaviy fan va texnika yutuqlaridan samarali foydalanish asosida, jahon talablariga mos keladigan mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish bilan chambarchas bog‘liqdir. Yangi, ilg‘or va raqobatbardosh texnika hamda texnologiyalarni tatbiq etgan holda, sifatli va arzon mahsulotlar ishlab chiqarib, ularni tashqi bozorlarga olib chiqish uchun yo‘naltirilgan investitsiyalar **innovatsion investitsiyalar** deb ataladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida, ayniqsa erkin raqobat muhitida, firma yoki korxonalar tomonidan innovatsion strategiyani tizimli va izchil amalga oshirishga yo‘naltirilgan investitsiyalar quyidagi asosiy vazifalarni qamrab oladi:

- ishlab chiqarish jarayonining barqarorligini saqlab qolish;
- mehnat jamoasining rivojlanish strategiyasini ta’minlash;
- zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini joriy etish;
- foyda hajmini maksimal darajada oshirish;
- jamoa faoliyatining samaradorligini kuchaytirish;
- yangi bozor segmentlari va faoliyat yo‘nalishlariga kirib borish;
- manfaatlarga mos keluvchi maqsadlarga erishish;
- moliyaviy holatga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan xavf-xatarlarni kamaytirish.

Mazkur yo‘nalishdagi investitsiyalar innovatsion taraqqiyotning asosiy omillaridan biri bo‘lib, nafaqat korxona darajasida, balki umumiy iqtisodiy barqarorlik va raqobatbardoshlikni oshirishda ham muhim o‘rin egallaydi.

So‘nggi-yillarda O‘zbekistonda innovatsion loyihalarni ishlab chiqish va ularni tatbiq etish bo‘yicha tashkiliy-huquqiy va institutsional asoslarni mustahkamlash maqsadida bir qator muhim qonun hujjatlari, farmon va qarorlar qabul qilindi. Jumladan, 2006-yil 7-avgustda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–436-sonli “Fan va texnologiyalar rivojlanishini muvofiqlashtirish va boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori ushbu yo‘nalishdagi muhim huquqiy asoslardan biri sifatida xizmat qilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 15-iyuldagi PQ-916-sonli “Innovatsion loyihalar va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori mamlakatda innovatsion faoliyatni rivojlantirishning muhim bosqichi bo‘ldi. Ushbu qarorga muvofiq, Respublika innovatsion g‘oya, texnologiya va loyihalar yarmarkasi tashkil etildi.

Mazkur yarmarka Iqtisodiyot vazirligi, Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Fan va texnologiyalarni rivojlantirishni muvofiqlashtirish qo‘mitasi, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi hamda Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi hamkorligida muntazam ravishda o‘tkazilib kelinmoqda. Bu yarmarka mamlakat korxonalariga ilmiy-innovatsion faoliyat natijalarini joriy etish, ularning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda muhim mexanizm vazifasini bajarmoqda.

Shuningdek, 2019-2021-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasi doirasida ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda, xususan qishloq xo‘jaligi, energetika, qurilish, ta’lim va sog‘liqni saqlash kabi tarmoqlarda innovatsion va texnologik yangilanish yo‘lida salmoqli natijalarga erishildi:

- O‘zbekiston Global innovatsion indeks reytingida 81 ta indikator bo‘yicha baholanib, 2015-yilga nisbatan 36 pog‘onaga yuqoriladi;
- innovatsiya va ilm-fan sohalariga Davlat budjetidan ajratiladigan mablag‘lar 2018-yilga nisbatan 3 barobarga oshirilib, 1,5 trillion so‘mga yetkazildi;
- yosh olimlar soni 2018-yildagi 6,5 ming nafardan 2022-yilda 10,8 ming nafarga yetib, 1,5 baravarga o‘sdi;

- innovatsion faoliyatni moliyalashtiruvchi institutlar, jumladan innovatsion jamg‘armalar, venchur kapital tashkilotlari va boshqa muassasalar soni 28 taga yetdi;
- 2018-yildan buyon har-yili o‘tkazilib kelinayotgan “Innoweek.uz” – Xalqaro innovatsion g‘oyalar haftaligi, xorijiy ilmiy markazlar, texnoparklar, biznes-inkubatorlar va investitsion fondlarni jamlaydigan global innovatsion platformaga aylandi.

Biroq shunga qaramay, respublika miqyosida ilmiy va innovatsion ishlanmalarni tijoratlashtirish darajasi, hamda ilm-fan, ta’lim va sanoat o‘rtasidagi uzviy hamkorlik hali hanuz yetarlicha kuchli emas. Shu sababli, 2022-2026-yillarda O‘zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasi ishlab chiqildi. Ushbu strategiya iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida innovatsiyalarni keng joriy etish, inson kapitalini rivojlantirish, ilm-fan va innovatsiya infratuzilmasini mustahkamlashga yo‘naltirilgan.

9.2. Innovatsiya strategiyasining mohiyati. Korxonalarda innovatsiya strategiyasini shakllantirish

Innovatsion strategiyani ishlab chiqishda bir qator **ichki va tashqi omillarni** chuqur tahlil qilish lozim. Bular qatoriga iqtisodiy muhit prognozlari, korxonaning resurs salohiyati, mavjud ilmiy-texnikaviy imkoniyatlar, innovatsiyalarning umumiy strategiyaga muvofiqligi hamda bozor ehtiyojlari kiradi. Innovatsion strategiya nafaqat korxonaning ichki ehtiyojlariga mos kelishi, balki iqtisodiy jarayonlar va bozor talablariga mos ravishda shakllanishi lozim.

Innovatsion strategiya, mohiyatan, korxonaning umumiy rivojlanish yo‘nalishlari, iqtisodiy muhit tahlili, ilmiy-texnikaviy va kadrlar salohiyati hamda korxonaga xos innovatsion loyihalarni o‘zida uyg‘unlashtiruvchi kompleks dastur hisoblanadi. Shuning uchun ham har qanday korxona zamonaviy texnologiyalardan foydalanishga intilishi, innovatsiyalarni strategik darajada joriy etishi va doimiy yangilanib borishi zarur.

Mamlakat miqyosida esa innovatsion salohiyatni oshirish davlatning ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bugungi kunda iqtisodiyotni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash, iqtisodiy tuzilmani diversifikatsiya qilish – bularning barchasi innovatsion yondashuvga asoslangan.

Bu jarayonning nazariy poydevorini aniqlashda nemis faylasufi Immanuil Kantning mashhur fikri: ***"Nazariyasiz amaliyot – ko‘rdir"*** degan gapi muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, har qanday innovatsion harakat nazariy asosga ega bo‘lishi shart. O‘zbekiston innovatsion rivojlanishining nazariy asoslarini

belgilash milliy innovatsion tizimni shakllantirishda muhim bosqich hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, zamonaviy sharoitda mamlakatning innovatsion rivojlanishini ta’minlovchi ikki asosiy omil mavjud:

1. Innovatsion muhitni shakllantirish va uni rivojlantirish;
2. Innovatsion infratuzilmani barpo etish va amaliyotga tatbiq qilish.

Bugungi global raqobat sharoitida “innovatsion iqtisodiyot” degan tushuncha – bu faqat iqtisodiy natijaga erishish emas, balki ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, raqobatbardoshlikni ta’minlash va barqaror rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladigan yangi xo‘jalik yuritish usuli sifatida qaralmoqda.

Tadbirkorlik va mulkchilikning innovatsion rivojlanishdagi o‘rni.

O‘zbekistonda mulkchilikning turli shakllarini rivojlantirishga yo‘l ochilish**i**, tadbirkorlik subyektlari uchun haqiqiy ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarni yaratdi. Bunga quyidagilarni misol qilish mumkin:

- mustaqil xo‘jalik yuritish erkinligi;
- mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish huquqi;
- narx belgilash va foydani tasarruf qilish huquqi;
- mulkka egalik huquqining qonuniy kafolatlari;
- tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi qonunchilik va soliq imtiyozlari;
- moliyaviy resurslarga va zamonaviy texnik bazaga ega bo‘lish imkoniyati;
- bozordagi iqtisodiy xavf-xatarlarga tayyor bo‘lish.

Bugungi kunda barcha xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar teng huquq asosida raqobat muhitida faoliyat yuritmoqda. Raqobat kuchaygan sari, ular oldida yangilanish, innovatsiyalarni joriy etish, yuqori sifatli va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish talablari qo‘yilmoqda.

Shu bois, tadbirkorlik va xo‘jalik yuritish faoliyati faqat daromad olish bilan cheklanmasligi kerak. U ijodkorlik, yangilikka intilish, texnologik yutuqlardan foydalanish, bozorni o‘rganish va resurslarni tejashga qaratilgan faoliyatga aylanishi lozim. Xususan, har bir xo‘jalik sub’ekti quyidagi fazilatlarga ega bo‘lishi zarur:

- innovatsiyalarni amaliyotga joriy etish;
- ilm-fan va texnikaning yutuqlaridan foydalanish;
- tashkiliy boshqaruv usullarini takomillashtirish;
- bozor ehtiyojlariga moslashish;
- yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarish;
- raqobatbardosh xizmatlar ko‘rsatish;
- resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish;
- yangilik yaratishga intilish, ya’ni novatorlik ruhini shakllantirish.

Shunday ekan, bugungi raqobat sharoitida har qanday xo‘jalik yurituvchi sub’ekt innovatsion faoliyatni yurituvchi tadbirkor sifatida shakllanishi va faoliyat olib borishi shart.

Xo‘jalik yurituvchi sub’ekt o‘z faoliyatini oddiy, an’anaviy usullar bilan davom ettirar ekan, u tez orada raqobat muhitida o‘z pozitsiyasini yo‘qotishi, rivojlanishdan ortda qolishi va hatto bankrotlikka uchrashi mumkin. Shu sababli har bir xo‘jalik yurituvchi sub’ekt o‘z faoliyatini innovatsiyalar asosida tashkil etishi hayotiy zaruratga aylanmoqda.

Innovatsiyalar - bu faqat texnik yangiliklar emas, balki boshqaruv, tashkiliy tuzilma, texnologik jarayonlar va strategik yondashuvlardagi kompleks o‘zgarishlar majmuasidir. Innovatsion strategiya esa korxonaning umumiy imkoniyatlari, tashkiliy salohiyati, ishlab chiqarish quvvatlari, texnologik darajasi va boshqaruv yondashuvlariga asoslangan holda ishlab chiqiladi.

Innovatsion strategiya bir nechta muhim xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- qamrovi – korxona faoliyatining qaysi yo‘nalishlarini o‘z ichiga olishi;
- muddatlari – qisqa, o‘rta va uzoq muddatli istiqbollari;
- yo‘nalishlari – texnologik, mahsulot, xizmat yoki bozor yangiliklariga qaratilganligi;
- manbalari – ichki resurslar va tashqi infratuzilma imkoniyatlaridan foydalanish asosida shakllanishi.

Innovatsion strategiya ko‘pincha bozor infratuzilmasi holati, iqtisodiyotdagi umumiy vaziyat, soha va tarmoqdagi tendensiyalar, raqobat muhiti va mavjud tadbirkorlik salohiyatidan kelib chiqib belgilanadi.

Korxonaning innovatsion yo‘nalishni tanlashi tanlov asosida amalga oshiriladi. Bu tanlov korxonani innovatsion strategiyalar ishlab chiqishga undaydi. Bunday strategiyalar, odatda, innovatsion loyihalar shaklida ifodalanadi. Innovatsion loyihalar portfeli esa korxonaga ularning eng istiqbollilarini tanlab olish imkoniyatini yaratadi.

Har bir innovatsion loyiha:

- aniq muddat va resurslar doirasida rejalashtiriladi;
- texnologik va tashkiliy salohiyatni hisobga olgan holda ishlab chiqiladi;
- biznes rej**a** asosida iqtisodiy asoslanadi;
- o‘zining strategik istiqbollari bilan belgilab olinadi.

Innovatsion strategiyaning muvaffaqiyati quyidagi omillarga bevosita bog‘liq:

- korxonaning mavjud salohiyati;
- rahbariyatning bilim va malakasi;
- yaratilgan ijodiy muhit;
- axborot va texnologiyalardan foydalanish imkoniyati;
- xalqaro hamkorlik va tashqi aloqalar;
- bozorning hozirgi holati va kelgusidagi tendensiyalarni bashorat qilish qobiliyati.

Innovatsion strategiyani ishlab chiqishda yana bir muhim omil – bu erkin bozor tamoyillarini tahlil qilish, istiqbolni belgilash hamda to‘g‘ri faoliyat yo‘nalishini tanlashdan iborat. Har qanday innovatsion strategiya real iqtisodiy va texnologik sharoitlar bilan uyg‘unlashgan bo‘lishi, korxona raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilishi kerak.

Umuman olganda, korxonaning innovatsion strategiyasi (yoki innovatsiya strategiyasi) – bu mantiqiy asoslangan, tizimli yondashuv bo‘lib, u korxonaga innovatsion sohada duch keladigan muammolarni hal etishda yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadi. Bunday strategiya korxonaning uzoq muddatli rivojlanishida innovatsiyalarning tutgan o‘rnini aniq belgilab beradi va bu orqali korxona innovatsion raqobatbardoshlikni ta’minlashga intiladi.

Innovatsion strategiya ikki darajada amalga oshiriladi:

1. Umumkorxona darajasida – strategiyaning keng qamrovli yo‘nalishlari, ustuvor sohalari, texnologik modernizatsiya va ilmiy-tadqiqot faoliyatining yo‘nalishi belgilanadi.

2. Alohida mahsulot yoki loyiha darajasida – har bir yangilik, mahsulot yoki xizmat uchun individual strategiya va taktik yondashuvlar ishlab chiqiladi.

Shu jihatdan, innovatsion strategiya:

- makro yondashuv – korxonaning umumiy innovatsion yo‘nalishini, rivojlanish vektorlarini belgilaydi;
- mikro yondashuv – alohida innovatsion loyihalarni yaratish, joriy etish va baholash mexanizmlarini o‘z ichiga oladi.

Shuni ta’kidlash joizki, har bir yangilik yoki mahsulot uchun maxsus strategiya va taktika zarur bo‘lib, ular ishlab chiqarish, joriy etish, marketing, xarajatlarni optimallashtirish va raqobatga qarshi chora-tadbirlar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Korxonaning innovatsion strategiyasi quyidagi jihatlarni qamrab oladi:

- yangiliklarni aniqlash va rivojlantirish mexanizmlari;
- innovatsiyalarni bozorga olib chiqish usullari;

- texnologik va ilmiy salohiyatdan foydalanish imkoniyatlari;
- infratuzilma va resurslar bilan ta’minlanganlik darajasi;
- bozor talablariga moslashuvchanlik va mijozlar ehtiyojini hisobga olish.

Shuningdek, innovatsion strategiyani samarali amalga oshirish uchun loyihaviy yondashuv muhim ahamiyatga ega. Ya’ni, korxona o‘zining innovatsion loyihalar portfelini shakllantiradi, ularni ustuvorliklar asosida saralaydi va resurslarni oqilona taqsimlaydi.

Innovatsion faoliyatning muhim bosqichlaridan biri – bu xarajatlar va kutilayotgan foyda o‘rtasidagi muvozanatni tahlil qilishdir. Bu baholash:

- Moliyaviy rentabellik,
- Innovatsiyaning iqtisodiy samaradorligi,
- Bozorda o‘zini oqlash darajasi,
- Investitsion risklar tahlili kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi.

Xulosa qilib aytganda, innovatsion strategiya – bu korxonaning ijodiy, strategik va iqtisodiy salohiyatini uyg‘unlashtiruvchi muhim vosita bo‘lib, u nafaqat hozirgi raqobatga moslashishni, balki istiqboldagi barqaror rivojlanishni ham ta’minlaydi.

9.3. Nomoddiy aktivlar, ularning tarkibi va roli. Nomoddiy aktivlar - investitsiya ob’ekti sifatida

Ma’lumki, nomoddiy aktivlarga yo‘naltirilgan investitsiyalar korxonaning ilmiy-texnik, intellektual va innovatsion salohiyatini kengaytirishga xizmat qiladi. Bunday investitsiyalar moddiy mulk shakliga ega bo‘lmasdan turib, korxonaga uzoq muddat davomida foyda va iqtisodiy samaradorlik olib keladi. Nomoddiy aktivlar – bu xo‘jalik yurituvchi sub’ekt faoliyatida bir-yildan ortiq muddatda foydalaniladigan, moddiy shaklga ega bo‘lmagan, lekin korxonaning qiymatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan aktivlardir.

Iqtisodiy adabiyotlar va me’yoriy-huquqiy hujjatlar mazmunida nomoddiy aktivlarga nisbatan berilgan ta’riflar asosan o‘xshash bo‘lib, ularning umumiy mohiyatini quyidagicha tavsiflash mumkin:

- 38-sonli xalqaro buxgalteriya hisobi standarti (IAS 38)da quyidagicha ta’rif berilgan:

“Nomoddiy aktivlar – bu pul (qiymat) shaklida yoki moddiy-buyum ko‘rinishida bo‘lmagan, ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatishda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan, ijaraga beriladigan yoki boshqaruv maqsadlarida

foydalaniladigan aktivlardir.”

B.Nidlz, X.Anderson va D.Kolduyellarning fikricha, nomoddiy aktivlar – bu sotib olinadigan, jismoniy ko‘rinishga ega bo‘lmagan, ammo korxona kapital qo‘yilmalarining muhim qismini tashkil etuvchi aktivlar hisoblanadi.

R.Entoni nomoddiy aktivlarni ikki toifaga ajratadi:

1. Yakka tartibda sotiladigan aktivlar – ular mustaqil huquqlarga ega va alohida narxlanadi;
2. Korxona bilan birgalikda baholanuvchi aktivlar – ular korxonaning obro‘-e’tibori, mahsulot sifati va mijozlar bazasi orqali aniqlanadi.

A.Sheremet esa nomoddiy aktivlarga quyidagicha ta’rif beradi:

“Bu – moddiy shaklga ega bo‘lmagan, huquqiy va iqtisodiy munosabatlar orqali ifodalanadigan, egasiga ma’lum muddat davomida foyda keltiruvchi aktivlardir.”

Shuningdek, zamonaviy iqtisodiy manbalarda nomoddiy aktivlar quyidagi tarzda ham tavsiflanadi:

- “Nojismoniy elementlarni o‘zida ifodalovchi aktivlar”;
- “Buyum shakliga ega bo‘lmagan, ammo korxona qiymatining ajralmas qismi bo‘lgan aktivlar”;
- “Intellektual mulk shaklidagi aktivlar”, ya’ni ilmiy kashfiyotlar, patentlar, dasturiy mahsulotlar, brendlar, nou-xau va boshqalar.

Nomoddiy aktivlarning asosiy xususiyatlari

Nomoddiy aktivlarning mohiyati ularning quyidagi xususiyatlaridan kelib chiqadi:

- moddiy ko‘rinishga ega emas, lekin iqtisodiy qiymatga ega;
- uzoq muddatli foydalanishga mo‘ljallangan (kamida bir-yil yoki undan ortiq);
- korxonaga daromad keltiradi yoki xarajatlarni kamaytiradi;
- huquqiy munosabatlarga asoslanadi, ya’ni egalik, litsenziya, mualliflik huquqi va boshqalar;
- sotilishi, ijaraga berilishi yoki baholanib, hisobda aks ettirilishi mumkin.

Demak, nomoddiy aktivlar — bu korxonaning real iqtisodiy faoliyatida moddiy bo‘lmagan, biroq qiymat yaratishda muhim o‘rin tutuvchi aktivlardir. Ularga yo‘naltirilgan investitsiyalar esa korxonaning innovatsion va intellektual salohiyatini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Shu sababli, zamonaviy boshqaruv tizimida nomoddiy aktivlarni aniq baholash, ularni samarali

boshqarish va himoyalash korxonaning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta’minlashda strategik ahamiyatga egadir.

Umuman olganda, korxona faoliyatida bir-yildan ortiq muddat davomida ishtirok etadigan, iqtisodiy naf keltira oladigan, aniqlanuvchi, moddiy buyumlashgan shaklga ega bo‘lmagan aktivlar nomoddiy aktivlar deb ataladi. Ular korxonaning iqtisodiy faoliyatida bevosita ishtirok etuvchi, lekin jismoniy shaklga ega bo‘lmagan aktivlar bo‘lib, o‘ziga xos huquqiy va intellektual qiymatga ega.

Nomoddiy aktivlar boshqa turdagi aktivlardan quyidagi jihatlari bilan farqlanadi:

- asosiy vositalardan – moddiy-mulkiy shaklga ega emasligi bilan;
- tovar zaxiralaridan – sotish uchun emas, balki foydalanish uchun mo‘ljallangani bilan;
- ishlab chiqarish zaxiralaridan – ishlab chiqarishda uzoq muddat (bir-yildan ortiq) davomida foydalanilishi bilan.

Odatda, nomoddiy aktivlar deganda, intellektual mulk ob’ektlari va mulkchilik huquqlari tushuniladi. Raqobat muhitining kuchayib borishi va bozor iqtisodiyotining liberallashuvi natijasida korxonalar faoliyatida nomoddiy aktivlar ulushining ortib borishi kuzatilmoqda.

Nomoddiy aktiv deb e’tirof etish uchun mulk ob’ekti quyidagi mezonlarga javob berishi zarur:

- uzoq muddat foydalanishda (bir-yildan ortiq) iqtisodiy naf keltirishi;
- moddiy asosga ega bo‘lmasligi;
- aniq baholash imkoni mavjud bo‘lishi (qiymati aniqlanadigan bo‘lishi);
- korxona foydalanishi davomida intellektual, huquqiy yoki tijorat afzalliklarini ta’minlashi.

Nomoddiy aktivlar tarkibida intellektual mulk alohida o‘rin tutadi. U inson aqliy salohiyati mahsuli bo‘lib, boshqa mulk shakllaridan quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi:

- ijodiy faoliyat mahsuli bo‘lishi;
- huquqiy jihatdan mualliflik bilan himoyalanishi;
- pul qiymatiga ega bo‘lishi va foydalanish huquqining iqtisodiy qiymatga aylanishi.

Intellektual mulk turlari

1. Sanoat mulki:
   - patentlar (ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari);

- nou-xau (ishlab chiqarish sirlari);
- tovar belgilari va logotiplar;
- litsenziyalar – ma’lum faoliyat turlari uchun ruxsatnoma.

Patent – bu ixtiro yoki texnologiyaning egasiga berilgan, undan foydalanish, ishlab chiqarish va tarqatish huquqini tasdiqlovchi hujjatdir. Patentga investitsiyalar tarkibiga uning yaratilishi, huquqiy rasmiylashtirish, ro‘yxatdan o‘tkazish va himoya qilishga doir xarajatlar kiradi.

2. Mualliflik huquqlari bilan himoyalangan asarlar:
- adabiyot va san’at asarlari;
- musiqa, kino, teatr asarlari;
- rassomchilik, fotografiya, grafik dizayn;
- ilmiy ishlanmalar, kashfiyotlar, metodikalar.

Litsenziya – bu korxona yoki shaxsga ma’lum faoliyat bilan shug‘ullanish huquqini beruvchi hujjatdir. U iqtisodiy qiymatga ega bo‘lib, foyda keltirish muddati davomida nomoddiy aktiv sifatida tan olinadi.

Ilmiy-texnik mahsulotlar va boshqa shakllar

Nomoddiy aktivlar tarkibiga, shuningdek:

- ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari (ittki) natijasida olingan mahsulotlar;
- texnik hujjatlar, dizaynlar, texnologik jarayonlar;
- axborot tizimlari, dasturiy mahsulotlar, veb-platformalar ham kiradi.

Nomoddiy aktivlar — bu korxonaning uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlaydigan, moddiy bo‘lmagan shakldagi, lekin iqtisodiy qiymatga ega bo‘lgan aktivlar bo‘lib, ular:

- korxonaga daromad keltiradi;
- huquqiy himoya ostida bo‘ladi;
- intellektual va texnologik raqobatbardoshlikni oshiradi;
- innovatsion salohiyatni oshirishga xizmat qiladi.

Shu sababli, zamonaviy xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar o‘z faoliyatida nomoddiy aktivlarni baholash, ularga investitsiya kiritish va samarali boshqarish masalalariga alohida e’tibor qaratishi zarur.

Nomoddiy aktivlar — bu moddiy shaklga ega bo‘lmagan, lekin iqtisodiy qiymatga ega bo‘lgan aktivlardir. Ular korxonalarning uzoq muddatli faoliyatida katta ahamiyatga ega bo‘lib, raqobatbardoshlikni oshirish va bozor talablariga moslashish uchun zarurdir. Nomoddiy aktivlarning qiymati aniqlanadi va undan foydalanish korxonalarga qo‘shimcha daromad keltirishi

mumkin.

Nomoddiy aktivlar quyidagi uchta yirik guruhga ajratiladi:

1. Birlamchi guruh: korxona faoliyatidan ajratib bo‘lmaydigan nomoddiy aktivlar

Ushbu guruhga kiritilgan nomoddiy aktivlar, korxona yoki firmadan ajratib bo‘lmaydi va ko‘pincha noaniq xizmat muddatiga ega bo‘ladi. Bunday aktivlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- maxsus malakali personal (o‘zgarmas bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lgan xodimlar);
- reklama sohasidagi yutuqlar va o‘z mahsulotini ilgari surishdagi muvaffaqiyatlar;
- hududiy joylashish afzalliklari (geografik joylashuvning o‘ziga xosligi);
- biznesda erishilgan reputatsiya yoki obro‘-e’tibor.

Ushbu aktivlarning baholash va amortizatsiya qilish muddati aniq bo‘lmaganligi uchun, ular amortizatsiyaga tortilmaydi va shu sababli amortizatsiya ajratmalari qilinmaydi.

2. Ikkinchi guruh: xodimdan ajratib bo‘lmaydigan nomoddiy aktivlar

Bu guruhda korxona xodimining obro‘-e’tibori, professionallik ko‘nikmalari, mahorati, tijorat sohasidagi malakasi va shaxsiy nou-xau (ishlab chiqarish sirlari) kiritiladi. Ushbu aktivlar ham ajratib bo‘lmaydi va o‘ziga xos xizmat muddatiga ega bo‘lmaganligi sababli, amortizatsiya qilinmaydi.

3. Uchinchi guruh: ajratib olinishi va baholanishi mumkin bo‘lgan nomoddiy aktivlar. Ushbu guruhdagi aktivlar ajratib olib, alohida baholanishi mumkin. Bular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- fabrika markalari, savdo belgilari, to‘var markalari;
- mualliflik huquqlari, patentlar, litsenziyalar, franchayzlar.

Bunday aktivlar aniq xizmat muddatiga ega va amortizatsiya qilinadi. Ularni korxona balansida aks ettirish mumkin.

Franchayz va Nou-xau. Franchayz – bu mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarishda boshqa korxonalarning texnologiya, formulalar yoki metodologiyalari asosida ishlash huquqi. Franchayzlar asosan shartnomalar orqali sotib olinadi va korxonaning raqobatbardoshligini oshirish uchun qo‘llaniladi.

- Nou-xau yoki ishlab chiqarish siri – bu ilmiy-texnik sohada noyob bilimlar va usullar bo‘lib, bu ma’lumotlar noma’lum bo‘lgan shaxslarga iqtisodiy qiymat keltiradi.

Nomoddiy aktivlar, ayniqsa raqobatbardoshlikni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish va erkin raqobat muhitining rivojlanishi bilan korxonalar o‘z faoliyatida nomoddiy aktivlarga kengroq e’tibor qaratmoqda. Ularning investitsiyalar orqali o‘sishi, yangilanishi va bozor talablariga moslashishi zarur. Nomoddiy aktivlarga investitsiyalarni jalb qilish, raqobatbardosh mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarishni ta’minlaydi, shuningdek, kompaniyaning bozor imidjini oshiradi.

Nomoddiy aktivlarga investitsiyalar quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydi:

- korxona salohiyatini oshirish: yangi texnologiyalar va mahsulot patentlarini qo‘lga kiritish orqali;
- raqobatbardoshlikni oshirish: yangi texnologiyalar va innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqarish.
- biznes obro‘-e’tiborini oshirish: yaxshi imidj va sifatli xizmat ko‘rsatish orqali;
- iqtisodiy foyda keltirish: marketing, reklama va xizmatlar orqali daromad olish.

Nomoddiy aktivlar zamonaviy iqtisodiy faoliyatda muhim rol o‘ynaydi. Ular korxonalarning raqobatbardoshlik darajasini oshirishga yordam beradi, yangi texnologiyalarni joriy etish va bozorda yetakchilikni qo‘lga kiritishda yordam beradi. Shu sababli, nomoddiy aktivlarni samarali boshqarish va ularga investitsiyalarni jalb qilish korxona muvaffaqiyatini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

9.4. Nomoddiy aktivlarni baholash va “gudvill”. Gudvill tarkibi. Gudvill – investitsiya ob’ekti sifatida

Iqtisodiyotni globallashuvi sharoitida korxonalar orasida birlashish, sotib olish va qo‘shilish jarayonlari keng tarqalmoqda. Bunday jarayonlar natijasida kompaniyaning moliyaviy ahvoli va qiymatini baholashda nomoddiy aktivlar, xususan **"Gudvill"** muhim o‘rin egallaydi. Gudvill — bu kompaniya yoki korxonaning bozor qiymatining hisoblanishida va uning strategik imkoniyatlarini aniqlashda qo‘llaniladigan nomoddiy aktiv hisoblanadi.

Gudvill ingliz iqtisodiy adabiyotlarida "korxona narxi, taniqli nomi, obro‘-e’tibori, o‘rnatilgan ishchan aloqalar, va biznes sheriklar tushunchalari" bilan bog‘liq holda ishlatiladi. Boshqacha aytganda, gudvill korxona yoki firmaning aktivlaridan tashqari bo‘lgan va kompaniyaning bozor raqobatidagi afzalliklarini aks ettiruvchi nomoddiy qiymatlardir. Gudvillga quyidagilar

kiradi:

- firma nomi va uning brendi (taniqlik);
- imidj va obro‘-e’tibor;
- mijozlar bazasi va bozor ulushi;
- xodimlarning malakasi va korxona ichidagi ish aloqalari;
- biznes aloqalari va sheriklar bilan mavjud hamkorlik.

Gudvillning qiymati ko‘pincha kompaniyaning balansida ro‘yxatdan o‘tgan moddiy aktivlari bilan farq qiladi, ya’ni u kompaniyaning "yashirin qiymati"ni tashkil etadi.

Gudvillning xususiyatlari va ahamiyati.

- **Nomoddiy Aktiv:** Gudvill, moddaning o‘zi bo‘lmasa ham, iqtisodiy qiymatga ega bo‘lib, kompaniyaning bozor pozitsiyasini mustahkamlaydi.
- **Moliyaviy baholashda muhim rol o‘ynaydi:** Gudvill, kompaniyaning sotib olish yoki birlashish jarayonida sotib oluvchi tomon tomonidan ba’zan xususiy baholanadi. Bu uning daromad potentsiali va bozordagi afzalliklarini aks ettiradi.
- **Investitsiya jozibadorligini oshiradi:** Gudvill yuqori bo‘lgan kompaniyalar investitsiya uchun jozibali bo‘ladi, chunki ular mustahkam imidjga, keng mijoz bazasiga va barqaror daromad oqimiga ega.

Gudvillni Baholash Usullari.

Gudvillning iqtisodiy qiymatini baholash uchun ikki asosiy usul mavjud:

1. Proporsional baholash usuli: bu usulda, kompaniyaning gudvilli, uning moliyaviy ko‘rsatkichlari (masalan, daromad yoki foyda) va bozor qiymati bilan bog‘liq o‘rtacha ko‘rsatkichlar asosida baholanadi. Proporsional usulda kompaniyaning umumiy qiymatiga nisbatan gudvillning o‘rni aniqlanadi.
2. To‘liq baholash usuli: bu usulda kompaniyaning barcha mavjud resurslari, shu jumladan nomoddiy aktivlar (gudvill) ham, to‘liq tahlil qilinadi. To‘liq baholash usuli, kompaniyaning uzoq muddatli strategik imkoniyatlari va resurslarini hisobga olgan holda, gudvillning to‘liq qiymatini aniqlashga yordam beradi.

Gudvillning tashqi iqtisodiy ta’siri. Gudvill kompaniyaning global bozordagi raqobatbardoshlik darajasini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. U, ayniqsa, korxonalar birlashib yoki sotib olinganida yangi bozor segmentlariga kirishda yoki yangi mahsulotlarni taqdim etishda yordam beradi. Shuningdek, gudvill kompaniyaning uzoq muddatli muvaffaqiyatini ta’minlaydi, chunki u xarid qilishga nisbatan qo‘lga kiritilgan afzalliklarni o‘z ichiga oladi.

Gudvill, birlashish va sotib olish jarayonlarida kompaniyalar uchun iqtisodiy qiymatga ega bo‘lgan muhim nomoddiy aktivdir. U kompaniyaning imidjini, obro‘-e’tiborini va mijozlar bazasini aks ettiradi. Gudvillning qiymatini aniqlashda proporsional va to‘liq baholash usullari qo‘llaniladi. Ushbu tushuncha korxonalar va firmalar uchun moliyaviy, investitsion va raqobatbardoshlikni oshirishda katta ahamiyatga ega.

GUDVILL = investitsiya – sof aktivlar qiymati * egalik ulushi (1)
summasi (sho‘ba korxonaning)

Bu usul orqali baholashda birgina aksionerlar ulushigina o‘rganilmasdan, balki sho‘ba korxonaning xaqiqiy narxining barcha aktivlariga nisbatini olish bilan o‘rganiladi.

GUDVILL = (aksiyonerlar nazoratidagi + aksiyonerlar nazoratida) –
sho‘ba korxonaning (2) investitsiyalar bo‘lmagan ulush sof aktivlari

Gudvill ijobiy yoki salbiy bo‘lish mumkin. Korxonaning taniqli nomi bo‘lsa, korxona qiymati uning aktiv va majburiyatlari jami qiymatidan yuqori yekanligidan dalolat beradi. Bunda ushbu korxona faoliyatida sezib bo‘lmaydigan, uning aktiv va majburiyatlari qiymatida o‘z aksini topmagan narsa sifatida korxonaning barqaror haridorlari, geografik jihatidan qulay joylashuvi, sifat jihatidan qozongan obro‘-e’tibori, marketing va mahsulot sotish ko‘nikmalari, texnik nou-xau, o‘rnatilgan aloqalar, boshqarish tajribasi, korxona personallarini malaka darajasi va h.k. bo‘lishi mumkin bo‘lgan daromaddan yuqoriroq daromad darajasini ta’minlaydi.

Gudvill ko‘pincha nazariy hisoblash usuli yordamida aniqlanadi. Kompaniyaning daromadliligi o‘tgan-yillardagi foyda ko‘rsatkichlaridan iborat. So‘nggi uch moliyaviy-yil davomida olingan foyda gudvilni aniqlashda boshlang‘ich nuqta sifatida qabul qilinadi. Ushbu-yillardagi foyda kutilmagan xarajatlar va tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlar bo‘yicha tuzatiladi. Keyin tadbirkor o‘z ishi uchun o‘zi to‘laydigan ish haqidan kamaytiradi. Va nihoyat, xususiy kapitalga foizlar foydadan tushiriladi. Yakuniy summa - yuqori foyda.

Misol tariqasida ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, Jaxongirda avtomobillarni bo‘yash sexi bor. Birinchi-yilda u 45 378 yevro, ikkinchi-yili 11 344 yevro zarar ko‘rdi, uchinchi-yilda esa 68 067 yevro foyda oldi. Birinchi-yilda u o‘zining bo‘yoq do‘konini to‘liq yangilab, uni atrof-muhit va sanoatning eng qattiq talablariga moslashtirdi - bu unga 68.067 yevroga tushdi. Ta’mirlash uchun kutilmagan xarajatlarni hisobga olmaganda, o‘rtacha-yillik foyda uch-yil

davomida 56,722 yevro miqdorida olingan. Jaxongir o‘zi uchun-yillik ish haqi 36302 yevro to‘laydi. Kompaniyaning xususiy kapitali 22 689 yevroni tashkil yetadi.

Ortiqcha foyda quyidagicha bo‘ladi:

- yalpi foyda 56,722 yevro;
- ish haqi 36 302 yevro;
- kapital uchun tovon puli (10%) 2268 yevro = 18 151 yevro.

Gudvillning o‘zgarishi va prognozlar. Korxona sotib olish jarayonida gudvillning qiymati kompaniyaning kelajakdagi daromadlari va bozor imidjiga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Ammo ba’zan eksterior faktlar, masalan, ekologik normativlar yoki davlat siyosati o‘zgarishi, gudvillning qiymatini sezilarli darajada o‘zgartirishi mumkin. Keltirgan misolda ko‘rsatilganidek, avtomobillarni bo‘yash sexining foydasi prognozi boshlang‘ichda oshgan bo‘lishi mumkin, lekin keyinchalik yangi ekologik qoidalar tufayli bo‘yoq texnologiyasining eskirishi yoki biznesning joylashuvi davlat rejalariga mos kelmasligi gudvill qiymatining pasayishiga olib keladi.

Gudvillning amortizatsiyasi. Gudvillning qiymati vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkin. Bu o‘zgarishlar kompaniyaning bozor sharoitlariga, texnologik yangiliklarga yoki boshqa tashqi omillarga bog‘liq bo‘ladi. Gudvill yaxshi ishbilarmonlik obro‘si, brendning tan olinishi, mijozlar bazasining barqarorligi kabi faktorlarga asoslanadi. Biroq, yangi shart-sharoitlarda (masalan, texnologiyalarning eskirishida) gudvillning qiymati pasayishi mumkin.

Gudvillning foydali muddati odatda 10-20-yilni tashkil qiladi. Shu muddat davomida kompaniya gudvillni amortizatsiya qilishga majbur bo‘ladi. Amortizatsiya – bu gudvillning qiymatini kompaniyaning balansidan vaqt o'tishi bilan chiqarish jarayonidir. Bu, o‘z navbatida, kompaniyaning moliyaviy hisobotida foyda va zararlarni ko‘rsatuvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

Salbiy Gudvill. Agar kompaniya sotib olish qiymati, sotib olingan aktivlar va majburiyatlarning adolatli qiymatidan past bo‘lsa, **salbiy gudvill** paydo bo‘ladi. Bu holat, odatda, kompaniyaning kelajakdagi zararlar va xarajatlar kutilayotgani sababli yuzaga keladi. Salbiy gudvill quyidagicha baholanadi:

- Salbiy gudvill kelajakda kutilayotgan zararlar va xarajatlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, shuning uchun bu summani kompaniya balansida aks ettirish kerak.

• Bunday holatda, salbiy gudvill qayta baholash zarur bo‘ladi va bosqichma-bosqich hisobdan chiqarilishi yoki bir martalik summani chiqarish kerak.

Salbiy gudvill ko‘pincha kompaniya sotib olish jarayonida yuzaga keladigan salbiy iqtisodiy holatlar bilan bog‘liq bo‘ladi. Bu holatda, kompaniya faoliyatining kelajakdagi potentsialiga nisbatan optimistik baholarni tuzishda ehtiyotkorlik bilan yondashish kerak.

Sotib olishda gudvillning qiymati yuqori bo‘lsa, u amortizatsiya qilinadi va foizlar asosida qismlar bilan kamaytiriladi. Agar salbiy gudvill yuzaga kelsa, kompaniya bu qiymatni qayta baholashi va zarur holatda hisobotda aks ettirishi kerak. Bu holatlar kompaniya moliyaviy faoliyatini va uning raqobatbardoshlik darajasini o‘zgartirishga olib kelishi mumkin.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Nomoddiy aktivlar deganda nimani tushunasiz?

2. Nomoddiy aktivlarni baholash qanday amalga oshiriladi?

3. Gudvillni baholash usullari

4. Franchayzning iqtisodiy mohiyati

5. Intellektual mulk ob’ektining qiymatining qanday yondashuvlari mavjud?

6. Nomoddiy aktivlar boshqa aktivlardan nimasi bilan farq qiladi? 7. Respublikamizda amaldagi qonunchilikka asosan intellektual mulk tarkibiga qanday obyektlarni kiritish mumkin?

8. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartida nomoddiy aktivlar qanday guruhlarga ajratilgan?

9. Intellektual mulk obyektlarini baholashning huquqiy-me’yoriy asoslarini bilasizmi?

10. Nomoddiy aktivlarning xususiyatlarini izohlab bering.

X BOB. INSON KAPITALIGA KIRITILADIGAN INVESTITSIYALARNI MOLIYALASHTIRISH

10.1. Inson kapitali tushunchasi, mohiyati va turlari.

10.2. Inson kapitaliga investitsiyalar tarkibida ta’limga yo‘naltiriladigan investitsiyalarning roli.

10.3. Inson kapitalining rivojlanganlik darajasini aniqlashning jahon tajribasi (Inson salohiyatini rivojlantirish indeksi. Global raqobatbardoshlik indeksi. Global innovatsion indeks).

Tayanch so‘z va iboralar: *inson kapitali, bilim va qobiliyat, tug‘ma va orttirilgan qobiliyatlar majmuasi, aql-idrok va jismoniy salohiyat, salomatlik va boshlang‘ich ta’lim, global raqobatbardoshlik indeksi (gci), oliy ta’lim va kasbiy tayyorgarlik, tovar va xizmatlar bozori samaradorligi, mehnat bozori samaradorligi, innovatsion salohiyat.*

10.1. Inson kapitali tushunchasi, mohiyati va turlari

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiyalar davrida inson, uning bilim va ko‘nikmalari, malakasi har qanday jamiyat farovonligi hamda davlatning barqaror iqtisodiy rivojlanishida hal qiluvchi omilga aylanmoqda. Xususan, O‘zbekiston sharoitida ham inson kapitalining rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Zero, inson kapitalini rivojlantirish – innovatsion iqtisodiyot, bilimlar iqtisodiyoti, investitsiyalar oqimi, ilg‘or axborot texnologiyalari va zamonaviy biznes modellarining shakllanishi uchun zaruriy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, inson kapitali (inglizcha: *human capital*) – bu insonning va jamiyatning ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi bilim, ko‘nikma va malakalarning to‘plamidir. U inson potensialining iqtisodiy qiymatga ega jihatlarini ifodalaydi, ya’ni daromadlar va iqtisodiy samaradorlikka bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi omillar majmuasini tashkil etadi. Inson kapitali tarkibiga maxsus ta’lim, kasb-hunarga tayyorgarlik, ishlab chiqarish tajribasi, innovatsion tafakkur va ularni amalda qo‘llay olish qobiliyati kiradi.

Iqtisodiy tizimlar tarixan o‘ziga xos qonunlar va kategoriyalar asosida shakllanib, har bir davrga xos iqtisodiy tushunchalarni yaratib kelgan. XVIII asrdan boshlab inson ishlab chiqarishning muhim subyekti sifatida ko‘rilib, u mehnat resurslari yoki ishchi kuchi sifatida talqin qilingan. Ammo ilm-fan va texnologiyalar jadal rivojlangan sari inson faqat ishlab chiqarish vositasi emas, balki mazkur jarayonlarni boshqaruvchi, yangilik yaratuvchi, innovatsiyalar generatoriga aylana boshladi.

Bugungi kunda inson faqat ishlab chiqarishdagi oddiy ishtirokchi emas, balki iqtisodiy o‘sishning asosiy drayveri sifatida qaralmoqda. U o‘zining bilim va qobiliyatlari orqali ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil qiladi, korxonalarni boshqarishda faol qatnashadi va foyda taqsimotida bevosita ishtirok etadi. Natijada, iqtisodiyotda “inson kapitali” tushunchasi keng ommalashib, zamonaviy iqtisodiy paradigmaning ajralmas qismiga aylandi.

Zamonaviy iqtisodiyot o‘z rivojlanish bosqichida an’anaviy ishlab chiqarish omillaridan farqli tarzda, nomoddiy aktivlarga asoslanayotgan yangi bosqichga qadam qo‘ymoqda. Ushbu yangi iqtisodiy modelda dasturiy ta’minotlar, axborot resurslari, intellektual bilimlar va elektron texnologiyalar asosiy ishlab chiqarish vositalariga aylanmoqda. Ya’ni, ishlab chiqarish jarayonlari bilim va axborot asosida tashkil etilmoqda. Shu tariqa, axborot va bilimlar mustaqil iqtisodiy kategoriya sifatida shakllanmoqda. Bunday sharoitda iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi asosiy kuch – bu ilmiy izlanishlar, texnologik yangiliklar va innovatsion ishlanmalardir. Ushbu taraqqiyotning markazida esa, shubhasiz, inson kapitali turadi.

Inson kapitali tushunchasi ko‘p qirrali va murakkab mazmunga ega bo‘lib, uning ilmiy asoslarini yaratgan olimlar orasida amerikalik iqtisodchilar Teodor Shults va Gari Bekker alohida o‘rin egallaydi. Ularning inson kapitali haqidagi tadqiqotlari XX asrning ikkinchi yarmida global iqtisodiy tafakkurda tub burilish yasadi va bu yangiliklari uchun har ikkisi ham Nobel mukofotiga sazovor bo‘lishgan.

Teodor Shults ta’kidlashicha, inson farovonligining oshishi yer yoki texnikaga emas, balki insonning bilim darajasiga bog‘liq. U inson kapitalini – tug‘ma va orttirilgan qobiliyatlar majmuasi sifatida talqin qilgan. Uning fikricha, insonning barcha qobiliyatlari individual genetik zamin asosida shakllanadi, biroq aynan ijtimoiy-investitsion xarajatlar evaziga orttirilgan bilim va ko‘nikmalar inson kapitalining asosi hisoblanadi.

Gari Bekker esa inson kapitali nazariyasiga yanada chuqurroq yondashib, inson xulq-atvoriga iqtisodiy nazariya doirasida tahliliy asos bergan. U inson kapitalini – har bir shaxsga xos bo‘lgan bilim, malaka va motivatsiya zaxirasi sifatida ta’riflagan. Bekkerning fikricha, inson kapitali jismoniy kapital kabi harakat qilsa-da, undan tub farqi – uning o‘z egasidan ajralmasligidir. Bu kapital turini shakllantirish ham tahlil va rejalashtirishni talab qiluvchi murakkab investitsion jarayon bo‘lib, katta miqdorda mablag‘ va vaqt sarfini talab qiladi.

Zamonaviy iqtisodchilar insonda mavjud bilim, qobiliyat, ko‘nikma va motivatsiyani jamiyat uchun foydali bo‘lgan “kapital” shakli sifatida tan olmoqdalar. O‘zbekistonlik olimlar A. O‘lmasov va A. Vahobovning ta’kidlashicha, inson kapitali – bu tovar va xizmatlar yaratish imkonini beruvchi aql-idrok va jismoniy salohiyat bo‘lib, uni shakllantirish xarajatlarga ega bo‘lgani uchun aynan kapital sifatida baholanadi.

Umuman olganda, insonning daromad keltirish salohiyatiga ega bo‘lgan bilim, ko‘nikma va qobiliyatlari majmuasini “inson kapitali” deb atash mumkin. Bugungi kunda an’anaviy “ishchi kuchi” yoki “mehnat resurslari” tushunchalaridan ko‘ra, “inson kapitali” tushunchasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Buning asosiy sababi shundaki, zamonaviy taraqqiyot yo‘li – ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va ishlab chiqarish jarayonlarining tobora bilimga asoslanayotganini yaqqol ko‘rsatmoqda. Endilikda ishchining bilimi nafaqat uning o‘zi yoki oilasi uchun, balki mamlakat va hatto global miqyosdagi iqtisodiy tizimlar uchun ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Buni sodda, ammo ta’sirli misol orqali izohlash mumkin. Masalan, dunyoning yetakchi texnologik kompaniyalaridan biri – Apple asoschisi Stiv Jobs misolida inson kapitalining beqiyos kuchini ko‘rish mumkin. Undagi noodatiy fikrlash uslubi, ijodiy yondashuv va chuqur bilimlar jamg‘armasi nafaqat bir kompaniyani, balki butun davlatning, millatning xalqaro miqyosdagi obro‘sini oshirdi. Jobsning shaxsiy intellektual salohiyati axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida inqilobiy o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Natijada Apple kompaniyasining daromadlari ko‘plab an’anaviy sanoat gigantlari bilan bemalol raqobatlasha oladigan darajaga yetdi.

Shu bois, inson kapitali bugungi kunda har bir mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida strategik resurs sifatida ko‘rilmoqda. Bu kapitalning asosiy o‘lchovi – insonning individual daromadlarida namoyon bo‘ladi. Ya’ni, insonning daromadi bevosita uning bilim saviyasi, tajribasi va amaliy ko‘nikmalariga bog‘liqdir. Inson kapitali qanchalik sifatli va rivojlangan bo‘lsa, uning iqtisodiy samaradorligi va daromadlari ham shunchalik yuqori bo‘ladi.

10.2. Inson kapitaliga investitsiyalar tarkibida ta’limga yo‘naltiriladigan investitsiyalarning roli

Inson kapitali – bu kishilarning hayoti davomida to‘plab boradigan bilim, ko‘nikma, salomatlik kabi omillarning yig‘indisidir. Bu omillar ularga jamiyatning faol va foydali a’zolari sifatida salohiyatlarini to‘liq ro‘yobga

chiqarishga xizmat qiladi. Ovqatlanish va sog‘liqni saqlashni yaxshilash, sifatli ta’lim ta’minlash, barqaror ish o‘rinlari yaratish hamda kasbiy tayyorgarlikni rivojlantirish yo‘li bilan davlat tomonidan inson kapitaliga kiritiladigan investitsiyalar uning yuksalishiga zamin yaratadi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, inson kapitalini erta yoshdan o‘lchash va shakllantirish katta samaradorlik keltiradi. Go‘dakni to‘g‘ri ovqatlantirish, sog‘lom rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash, kognitiv va ijtimoiy-hissiy ko‘nikmalarni mustahkamlash – bularning barchasi bolaning jismoniy va ruhiy farovonligini oshiradi. Bolalikda e’tiborsizlik tufayli yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni balog‘at yoshida tuzatish esa qimmatga tushadi.

Shu bois, ko‘plab davlatlar inson kapitalini aynan bola hayotining dastlabki 1000 kunida rivojlantirishni eng samarali sarmoya sifatida ko‘rmoqda. Jahon banki bu yo‘nalishda keng tadqiqotlar olib borgan holda, siyosatchilarni maktab va kasalxonalar holatiga e’tibor qaratishga chaqirmoqda. Bu, ayniqsa, inson kapitaliga kam sarmoya kiritilayotgan davlatlar uchun ogohlantiruvchi va undovchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

Inson kapitaliga individual sarmoyalar jamlanib, butun jamiyat bo‘ylab tarqalganida, umumiy iqtisodiy samaradorlik individual natijalarning yig‘indisidan ham yuqori bo‘ladi. Masalan, onaning homiladorlik davridagi bilim darajasi farzandining sog‘lom o‘sishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, sarmoya kiritilgan avlod bilangina cheklanmay, keyingi avlodlarga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqotlarga ko‘ra, inson kapitaliga kiritilgan investitsiyalar bilan aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadlar o‘rtasida 10–30% oralig‘ida tafovut mavjud. XIX asrda Braziliya hukumati Yevropalik ziyolilarni San-Pauloga jalb qilish orqali hududda yuqori saviyali ta’lim, sanoatda bandlikning oshishi va aholi daromadlarining sezilarli o‘sishini ta’minladi.

Ta’lim inson kapitalini shakllantirishda eng muhim vositalardan biridir. Masalan, Gana hukumati 1990-yillar va 2000-yillar boshida ta’limga ajratiladigan mablag‘ni ikki barobarga oshirib, qisqa muddatda savodxonlik darajasini 64% ga yetkazdi, qashshoqlik darajasini esa 61% dan 13% gacha pasaytirdi. Bu natijalar ta’limning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy tenglikni ta’minlashdagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Odatda, farovon oilalarda tug‘ilgan bolalar keng imkoniyatlardan foydalangan holda ustunlikka ega bo‘lishadi, kambag‘al oilalar esa bunday imtiyozlardan mahrum bo‘ladi. Hukumatlar bu nomutanosiblikni kamaytirishga

qaratilgan dasturlarni yo‘lga qo‘ysa, iqtisodiy tengsizlikning oldini olish mumkin. Masalan, Shimoliy Karolinada o‘tkazilgan tadqiqotlar AQSh bolalikdan samarali rivojlanish dasturlarini joriy etsa, mamlakatdagi daromad tengsizligi 7% ga kamayib, Kanada darajasiga yetishi mumkinligini ko‘rsatdi.

Inson kapitaliga sarmoya kiritish – bu nafaqat individual farovonlik, balki butun jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligi va taraqqiyotiga olib keluvchi eng muhim strategik yo‘nalishdir. Sifatli ta’lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy teng imkoniyatlar jamiyatda jinoyatchilik darajasining pasayishiga ham sabab bo‘ladi. Shunday ekan, inson kapitali har bir davlatning eng katta boyligi va kelajak taraqqiyotining kafolatidir.

Inson kapitali va uning jamiyat rivojlanishidagi strategik o‘rni

2017-yilda Liberiyada narkotik savdosi, o‘g‘rilik va boshqa jinoyat turlariga moyil erkaklar o‘rtasida kognitiv-axloqiy terapiyani sinov tariqasida joriy etish bo‘yicha tadqiqot o‘tkazildi. Mazkur tashabbus ularning hissiy holatini anglash, o‘zini boshqarish va murakkab vaziyatlarda to‘g‘ri qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirishni maqsad qilgan. Qisqa muddatli va katta mablag‘ talab qilmagan bu dastur natijasida ishtirokchilarning jinoyat olamiga qaytish ehtimoli sezilarli darajada kamaygan. Ushbu misol inson kapitaliga kiritilgan maqsadli investitsiyalarning samaradorligini yaqqol namoyon etadi.

Inson kapitali – bu shaxsning jamiyatdagi faol ishtiroki, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarish qobiliyatidir. Uning mazmuni faqat iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan emas, balki fuqarolarning axloqiy, madaniy va intellektual yetukligi bilan belgilanadi. Masalan, 1970-yillar o‘rtalarida Nigeriyada joriy etilgan umumiy boshlang‘ich ta’lim siyosati natijasida ko‘plab bolalar maktab ta’limi bilan qamrab olindi. Oradan bir necha-yil o‘tib, ushbu avlod vakillari yangiliklarga qiziqish bildirish, siyosiy jarayonlarda ishtirok etish va fuqarolik pozitsiyasini namoyon eta boshladi. Bu esa inson kapitalining ijtimoiy faollik darajasini oshirishdagi beqiyos ahamiyatini ko‘rsatadi.

Zamonaviy inson kapitali nafaqat xalqaro miqyosda, balki mahalliy sharoit va hududiy xususiyatlar asosida ham shakllanadi. Bu jarayon ta’lim, amaliyot, kasbiy tayyorgarlik va ijtimoiy faoliyat orqali yuzaga chiqadi. Aynan shu bilim, ko‘nikma va kompetensiyalar majmui kasbiy muvaffaqiyat va jamiyat farovonligining asosiy omiliga aylanadi. Inson kapitali, o‘z navbatida, ishlab chiqarishning turli tarmoqlarida yuqori samaradorlikka erishishni

ta’minlaydi.

Oliy ta’lim tizimini yangi sifat bosqichiga ko‘tarish, oliy o‘quv yurtlarini ilm-fan markazlariga aylantirish, mavjud muammolarni bartaraf etish va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash masalasi bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Aholining oliy ta’lim bilan qamrab olinganlik darajasi muntazam oshirilayotgani inson kapitalining umumiy sifatiga bevosita ta’sir qilmoqda. Har bir fuqaroning bilim va mahorat darajasi nafaqat shaxsiy muvaffaqiyatning, balki jamiyat va millat taraqqiyotining muhim omilidir. Bu jarayonda "ta’lim – nafaqat shaxsiy yutuq, balki ijtimoiy va milliy taraqqiyotga investitsiyadir" degan g‘oya markaziy o‘rin egallaydi.

Ayniqsa, inson kapitali ma’lum bir chegaraviy darajadan oshganda, jamiyatda “innovatsion jamoaviylik” rivojlanadi. Boshqacha aytganda, oliy ma’lumotli fuqarolar sonining ortishi qadriyat va an’analarga asoslangan ijtimoiy birlikni innovatsion yondashuv bilan boyitadi. Bu esa millatning yaratuvchanligini oshirib, uni zamonaviy globallashgan dunyoda raqobatbardosh etadi.

Shuningdek, inson kapitalining sifat darajasi oliy ta’lim sifati va uzluksiz ta’lim tamoyiliga bevosita bog‘liq. Bugungi zamon kadrlaridan faqat diplom emas, balki mustahkam iroda, bosiqlik, muloqot madaniyati, diplomatiya, yangilikka ochiqlik kabi fazilatlar talab etiladi. Bu holat zamonaviy mehnat bozorining ehtiyojlarini qondirish va barqaror ijtimoiy taraqqiyotni ta’minlashga xizmat qiladi.

Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, universitetda olingan ta’lim mehnat bozorida nafaqat ish bilan ta’minlanish darajasini, balki ish sifatini ham oshiradi. Bu esa inson kapitalining real iqtisodiyotdagi natijaviy ifodasidir.

Yangi O‘zbekiston barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot sari harakat qilmoqda. Endilikda faqat xomashyo emas, balki bilim, innovatsiya va axborot asosidagi yondashuvlar ustuvorlik kasb etmoqda. Axborotlashgan jamiyatda inson kapitaliga sarmoya kiritish orqali iqtisodiy o‘sishni jadallashtirish, “aqllar oqimi” tahdidini kamaytirish va faol fuqarolik pozitsiyasini rag‘batlantirish mumkin.

Shu bilan birga, inson kapitaliga yo‘naltirilgan investitsiyalar jamiyatdagi o‘zaro ishonch darajasini oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yuqori malakali va o‘qimishli insonlar boshqalarga ko‘proq ishonadi. Bu esa iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, XX asr o‘rtalarida Yevropada

o‘tkazilgan maktab islohotlari natijasida fuqarolar orasida migrantlarga nisbatan bag‘rikenglik kuchaygan.

Xulosa qilib aytganda, inson kapitali – bu zamonaviy taraqqiyotning asosi bo‘lib, uni rivojlantirishga qaratilgan har qanday strategik qarorlar jamiyatning intellektual, ijtimoiy va iqtisodiy salohiyatini mustahkamlaydi.

10.3. Inson kapitalining rivojlanganlik darajasini aniqlashning jahon tajribasi (Inson salohiyatini rivojlantirish indeksi. Global raqobatbardoshlik indeksi. Global innovatsion indeks).

Jahon iqtisodiy forumining Global raqobatbardoshlik indeksi (GCI) 2004-yildan buyon tuzilmoqda va bugungi kunda dunyodagi turli mamlakatlarning raqobatbardoshlik ko‘rsatkichlarining eng to‘liq majmuiga aylangan. Ushbu indeks 113 ta o‘zgaruvchan ko‘rsatkichni o‘z ichiga oladi. Ko‘rsatkichlarning ikki uch qismi kompaniya rahbarlarining global so‘rovlar natijalari asosida, qolgan uchdan biri esa umumfoydalanishdagi manbalar (statistik ma’lumotlar, tadqiqotlar natijalari va h.k.)ni aks ettiradi.

Global raqobatbardoshlik indeksi reytingini shakllantirishda xalqaro statistika, tadqiqotlar va yirik kompaniya rahbarlari orasida o‘tkazilgan so‘rovlar asosida quyidagi ko‘rsatkichlar baholanadi:

- Institutlar sifati.
- Infratuzilma.
- Makroiqtisodiy barqarorlik.
- Salomatlik va boshlang‘ich ta’lim.
- Oliy ta’lim va kasbiy tayyorgarlik.
- Tovar va xizmatlar bozori samaradorligi.
- Mehnat bozori samaradorligi.
- Moliyaviy bozor rivoji.
- Texnologik rivojlanish darajasi.
- Ichki bozor hajmi.
- Kompaniyalar raqobatbardoshligi.
- Innovatsion salohiyat.

Mazkur ko‘rsatkichlar mamlakatlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Xususan, institutlar sifati, infratuzilma, ta’lim tizimi va texnologik rivojlanish kabi omillar mamlakatlarning raqobatbardoshlik darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Inson kapitalining rivojlanishi nafaqat iqtisodiy o‘sishga, balki

jamiyatning umumiy farovonligiga ham ijobiy ta’sir qiladi. Inson salohiyatining oshishi aholi sifati va saviyasining ortib borishi bilan belgilanadi. Bu jarayon, o‘z navbatida, intellektual faoliyatni qo‘llab-quvvatlash, ta’lim, sog‘liqni saqlash, madaniyat, san’at, bilim va fan kabi sohalarda amalga oshiriladigan sarmoyalar orqali ta’sir qiladi. Shuningdek, inson kapitali tadbirkorlik qobiliyatini, ishbilarmonlik muhitini kengaytirishga, mehnatni axborot bilan ta’minlashga, iqtisodiy erkinlikni oshirishga va investitsiyalarni jalb etishga xizmat qiladi.

Inson kapitaliga qilingan investitsiyalar mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyotini jadal sur’atlar bilan amalga oshiradi. Shunga qaramay, inson kapitalining rivojlanishida davlatning o‘rni juda muhimdir, chunki davlat tomonidan amalga oshiriladigan sarmoyalar ushbu sohaning eng asosiy bo‘g‘ini hisoblanadi. Inson kapitaliga investitsiyalarni davlat tomonidan yo‘naltirish iqtisodiyotning samarali tartibga solinishi nuqtai nazaridan eng muhim vazifalardan biridir.

So‘nggi 25-yil ichida inson salohiyatining rivojlanishi bo‘yicha misli ko‘rilmagan yutuqlar erishilganiga qaramay, rivojlanayotgan mamlakatlarda inson salohiyatining rivojlanishida jiddiy muammolar saqlanib qolmoqda. Bu muammolarni hal qilish uchun xalqaro tajriba va bilimlarga asoslangan strategik yondashuvlar zarur. Inson kapitalining rivojlanishidagi bu muammolarni bartaraf etish orqali mamlakatlarning iqtisodiy o‘sishini ta’minlash mumkin.

• 2019-yilda barcha yoshdagi bolalarning beshdan biri yoki undan ko‘prog‘i bo‘yi pastligidan aziyat chekkan (ya’ni, ularning bo‘yi yoshiga nisbatan sekin o‘sib, bu jismoniy nogironlik yoki kognitiv buzilishlar xavfining ko‘rsatkichi sifatida qabul qilinadi) (JME, 2020). Global pandemiyaning bolalar salomatligiga bo‘lgan salbiy ta’siri haqida tahminlar kuchaydi, chunki pandemiya davomida bo‘yi past bo‘lish holatlari yanada ortishi mumkin.

1. Ta’limdagi inqiroz va iqtisodiy ta’sirlar. Ko‘plab mamlakatlar, ayniqsa kambag‘allik darajasi yuqori rivojlanayotgan mamlakatlar ta’lim sohasida inqirozni boshdan kechirmoqda. Bu esa o‘z navbatida ularning iqtisodiy rivojlanishini sekinlashtirmoqda. Mavjud ma’lumotlarga ko‘ra, bir xil yoshdagi maktab o‘quvchilari ba’zi mamlakatlarda o‘z tengdoshlariga nisbatan ancha orqada qolmoqda. Pandemiya bu holatni yanada kuchaytirgan.

2. Tibbiy xizmatlarga bo‘lgan xarajatlar. Rivojlanayotgan mamlakatlar aholisi har-yili tibbiy yordamga (sog‘liqni saqlash xizmatlariga) o‘z

mablag‘laridan 500 milliard AQSh dollari, ya’ni bir kishi uchun 80 dollardan ko‘proq miqdordagi mablag‘ni sarflaydi. Ushbu xarajatlarning eng og‘ir yuki aholi o‘rtasida eng qashshoq qatlamlarga to‘g‘ri keladi. Pandemiya esa zarur tibbiy xizmatlarga, jumladan, bolalarni muntazam emlash va tibbiy yordam ko‘rsatishda jiddiy uzilishlarga olib keldi.

3. **Qashshoqlik va ijtimoiy xavfsizlik.** Dunyoning eng qashshoq mamlakatlarida qashshoqlikda yashovchi har besh kishidan to‘rttasi ijtimoiy xavfsizlik tarmog‘idan tashqarida bo‘lib, aynan ular har qanday ijtimoiy zarbalarga juda zaif bo‘lib qolgan. Bu sharoitda aholining muammolarni yengish imkoniyatlari keskin cheklangan.

4. **Sog‘liqni saqlash va sanitariya sharoitlari.** Toza ichimlik suvi va sanitariya sharoitlarining yetishmasligi sababli har-yili 300 mingga yaqin bola diareya kasalligidan vafot etadi. Ushbu holatlar inson kapitalining etishmasligi va sog‘liqni saqlash tizimidagi muammolarni yanada kuchaytiradi.

5. **Global o‘zgarishlar va inson kapitalining zaiflashishi.** Texnologiya, demografiya, beqarorlik va iqlim o‘zgarishlari kabi global omillar inson kapitalining yomonlashishiga olib kelishi mumkin. Mojarolar, pandemiyalar va boshqa global inqirozlar inson kapitaliga juda zararli ta’sir ko‘rsatib, hayot darajasini pasaytiradi, daromad manbalarini yo‘q qiladi, ovqatlanish sifatini yomonlashtiradi, eng asosiysi esa sog‘liqni saqlash va ta’lim xizmatlarini ko‘rsatishda uzilishlar yuzaga keladi. Ushbu ta’sirlar ko‘plab odamlarning hayot davomida o‘z ta’sirini ko‘rsatib, ularning samaradorligini pasaytirishi mumkin.

6. **Inson kapitaliga sarmoya kiritishning ahamiyati.** Shunga qaramay, inson kapitaliga sarmoya kiritish ko‘pincha e’tibordan chetda qoladi. Biroq, bir nechta mamlakatlar, masalan, **Singapur**, **Koreya Respublikasi** va **Irlandiya** kabi rivojlangan davlatlar, inson kapitaliga qilingan investitsiyalar orqali katta muvaffaqiyatlarga erishgan. Ushbu misollar dunyoning eng qashshoq mamlakatlarida ham ulkan o‘zgarishlarga erishish imkoniyatlari mavjudligini ko‘rsatadi.

Raqobatbardoshlik, iqtisodiy o‘sish va iqtisodiy samaradorlikning asosiy omillari sifatida zavodlar, konlar, tabiiy resurslar va uskunalar emas, balki inson kapitali o‘rin egallaydi. Inson kapitali boshqa mamlakatlardan kelib tushishi yoki davlatdan chiqib ketishi natijasida shakllanadi yoki kamayadi. Bu jarayon hozirgi kunda O‘zbekiston va boshqa MDH mamlakatlarida ham mavjud bo‘lib, ularning iqtisodiy rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatmoqda.

2020-yil mart oyidagi Jahon Banki ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonning inson kapitali indeksi 62% ni tashkil etdi. Jahon Banki hisobotiga ko‘ra, mamlakatda inson kapitali indeksi o‘g‘il bolalarga qaraganda qizlarda yuqori bo‘lgan. Bu holat, mamlakatda inson kapitalining o‘zgarishlari va taraqqiyot tendensiyalarini aks ettiradi.

O‘zbekistonning ilmiy-texnikaviy va innovatsion faoliyatdagi zaifligi, asosan, inson kapitaliga etarlicha e’tibor berilmasligidan kelib chiqmoqda. Biroq, so‘nggi 20-30-yil ichida O‘zbekistonda inson kapitaliga bo‘lgan investitsiyalar ortib bormoqda. O‘tgan o‘n-yilliklar davomida inson kapitalining barcha tarkibiy qismlarining sifati pasaygan edi: ta’lim, fan, tibbiyot, fuqarolar va biznes xavfsizligi kabi sohalarda jiddiy kamchiliklar mavjud edi. Biroq, 2017-yildan boshlab Harakatlar strategiyasining joriy etilishi va 2022-yilda Taraqqiyot strategiyasidagi belgilangan vazifalar mamlakatda innovatsion iqtisodiyot uchun mustahkam poydevor qurishga yordam bermoqda.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi bevosita inson kapitaliga bog‘liq. Shuning uchun, alohida hududlar darajasida va umuman davlat darajasida inson resurslarini rivojlantirish sohasida izchil siyosat va muvozanatli investitsiyalar zarur.

Inson kapitalining ahamiyatini baholash uchun bir nechta turli usullar mavjud. An’anaviy iqtisodiy yondashuvga ko‘ra, inson kapitali ko‘proq ta’lim olgan odamlarning daromadi bilan bog‘lanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, har bir qo‘shimcha ta’lim-yili o‘rtacha 10% daromadni oshiradi. Ta’lim sifatining ahamiyati ham katta. Masalan, AQShdagi boshlang‘ich maktabdagi malakasi past o‘qituvchini o‘rta darajadagi mutaxassisga almashtirish o‘quvchilarga butun umri davomida 250 ming dollargacha qo‘shimcha daromad olish imkonini yaratadi.

Inson kapitali faqat kognitiv imkoniyatlargina emas, balki ijtimoiy-hissiy ko‘nikmalar (masalan, mardlik, iroda, halollik) va sog‘liq bilan chambarchas bog‘liq kompleks tushunchadir. Bunday ko‘nikmalar katta iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashi mumkin. Ayniqsa, sog‘liq mehnat unumdorligining bevosita omili hisoblanadi. Sog‘lom insonlar ko‘proq va samaraliroq mehnat qilish qobiliyatiga ega bo‘lib, bu ularning iqtisodiy faolligini oshiradi.

Masalan, 2015-yilda Keniyada o‘tkazilgan tadqiqotda, bolalarga qiymati atigi 30 sent bo‘lgan gelmintlarga qarshi dorilar berilishi maktabda dars qoldirish ko‘rsatkichining pasayishiga, natijada esa ularning balog‘at yoshida o‘rtacha oylik daromadining 20 foizga ortishiga olib kelgani kuzatilgan. Bu

kabi tadqiqotlar inson kapitaliga erta bosqichda sarmoya kiritishning katta iqtisodiy samaralarini ko‘rsatadi.

Shuningdek, bolalik davrida inson kapitalining kognitiv va ijtimoiy-hissiy imkoniyatlar bilan bog‘liq jihatlaridagi kamchiliklarni balog‘at yoshida tuzatish ancha katta xarajatlarni talab qiladi. Shu sababli, bola hayotining dastlabki 1000 kunligida sog‘lom ovqatlanish, ruhiy va jismoniy rivojlanishga qaratilgan strategiyalar iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim ahamiyatga ega. Hukumatlar tomonidan ushbu davrda amalga oshiriladigan investitsiyalar uzoq muddatli iqtisodiy foyda keltirishi ilmiy tadqiqotlar bilan isbotlangan.

Inson kapitaliga individual darajadagi sarmoyalar jamlangan holda butun jamiyatga iqtisodiy ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, Keniyada bitta bola sog‘lig‘ining yaxshilanishi atrofidagi boshqa bolalarga ham bevosita ijobiy ta’sir qiladi, bu esa kollektiv tarzda ta’lim sifati va kelajakdagi daromad darajasining oshishiga olib keladi.

Bu holat onalarning prenatal ta’limi misolida ham kuzatiladi. Agar ona go‘daklik davrida sog‘liqni saqlash bo‘yicha yetarli bilimga ega bo‘lsa, bu farzandning umumiy salomatligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi va kelajakdagi iqtisodiy holatini yaxshilaydi.

Iqtisodiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, inson kapitaliga sarmoyalar bilan aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromad o‘rtasida 10 foizdan 30 foizgacha tafovut mavjud. Masalan, XIX asr o‘rtalarida Braziliyada San-Pauloga yevropalik ziyolilarning immigratsiyasini rag‘batlantirish orqali bir asrdan so‘ng yuksak ta’lim darajasi, sanoat sohasidagi bandlikning oshishi va yuqori aholi daromadlari ta’minlandi.

Ta’limga kiritilgan sarmoyalarning ijobiy natijalarini Gana misolida ham ko‘rish mumkin. 1990-yillar va 2000-yillar boshida Gana ta’lim xarajatlarini ikki barobar oshirib, savodxonlik darajasini 2012-yilga kelib 64 foizgacha yetkazdi va qashshoqlik darajasi 61 foizdan 13 foizgacha kamaydi.

Shuningdek, ta’lim jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikni kamaytirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Aksariyat hollarda farovon oilalarda tug‘ilgan bolalar bolalikdan boshlab keng imkoniyatlardan foydalansa, kam ta’minlangan oilalar farzandlari bu imkoniyatlardan chetda qoladi. Shu sababli, inson kapitaliga sarmoya kiritish – nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy adolat va barqaror taraqqiyotning ham muhim omilidir.

Inson kapitali faqat kognitiv imkoniyatlargina emas, balki ijtimoiy-hissiy ko‘nikmalar (masalan, mardlik, iroda, halollik) va sog‘liq bilan chambarchas

bog‘liq kompleks tushunchadir. Bunday ko‘nikmalar katta iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashi mumkin. Ayniqsa, sog‘liq mehnat unumdorligining bevosita omili hisoblanadi. Sog‘lom insonlar ko‘proq va samaraliroq mehnat qilish qobiliyatiga ega bo‘lib, bu ularning iqtisodiy faolligini oshiradi.

Masalan, 2015-yilda Keniyada o‘tkazilgan tadqiqotda, bolalarga qiymati atigi 30 sent bo‘lgan gelmintlarga qarshi dorilar berilishi maktabda dars qoldirish ko‘rsatkichining pasayishiga, natijada esa ularning balog‘at yoshida o‘rtacha oylik daromadining 20 foizga ortishiga olib kelgani kuzatilgan. Bu kabi tadqiqotlar inson kapitaliga erta bosqichda sarmoya kiritishning katta iqtisodiy samaralarini ko‘rsatadi.

Shuningdek, bolalik davrida inson kapitalining kognitiv va ijtimoiy-hissiy imkoniyatlar bilan bog‘liq jihatlaridagi kamchiliklarni balog‘at yoshida tuzatish ancha katta xarajatlarni talab qiladi. Shu sababli, bola hayotining dastlabki 1000 kunligida sog‘lom ovqatlanish, ruhiy va jismoniy rivojlanishga qaratilgan strategiyalar iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim ahamiyatga ega. Hukumatlar tomonidan ushbu davrda amalga oshiriladigan investitsiyalar uzoq muddatli iqtisodiy foyda keltirishi ilmiy tadqiqotlar bilan isbotlangan.

Inson kapitaliga individual darajadagi sarmoyalar jamlangan holda butun jamiyatga iqtisodiy ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, Keniyada bitta bola sog‘lig‘ining yaxshilanishi atrofidagi boshqa bolalarga ham bevosita ijobiy ta’sir qiladi, bu esa kollektiv tarzda ta’lim sifati va kelajakdagi daromad darajasining oshishiga olib keladi.

Bu holat onalarning prenatal ta’limi misolida ham kuzatiladi. Agar ona go‘daklik davrida sog‘liqni saqlash bo‘yicha yetarli bilimga ega bo‘lsa, bu farzandning umumiy salomatligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi va kelajakdagi iqtisodiy holatini yaxshilaydi.

Iqtisodiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, inson kapitaliga sarmoyalar bilan aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromad o‘rtasida 10 foizdan 30 foizgacha tafovut mavjud. Masalan, XIX asr o‘rtalarida Braziliyada San-Pauloga yevropalik ziyolilarning immigratsiyasini rag‘batlantirish orqali bir asrdan so‘ng yuksak ta’lim darajasi, sanoat sohasidagi bandlikning oshishi va yuqori aholi daromadlari ta’minlandi.

Ta’limga kiritilgan sarmoyalarning ijobiy natijalarini Gana misolida ham ko‘rish mumkin. 1990-yillar va 2000-yillar boshida Gana ta’lim xarajatlarini ikki barobar oshirib, savodxonlik darajasini 2012-yilga kelib 64 foizgacha yetkazdi va qashshoqlik darajasi 61 foizdan 13 foizgacha kamaydi.

Shuningdek, ta’lim jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikni kamaytirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Aksariyat hollarda farovon oilalarda tug‘ilgan bolalar bolalikdan boshlab keng imkoniyatlardan foydalansa, kam ta’minlangan oilalar farzandlari bu imkoniyatlardan chetda qoladi. Shu sababli, inson kapitaliga sarmoya kiritish – nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy adolat va barqaror taraqqiyotning ham muhim omilidir.

Davlat tomonidan inson kapitalini rivojlantirishga yo‘naltirilgan izchil siyosat ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, Shimoliy Karolinada o‘tkazilgan tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, agar AQSh bolalik davridanoq kompleks va samarali rivojlanish dasturlarini joriy etsa, mamlakatda daromadlar tengsizligi 7 foizga kamayadi. Bu natija AQSh iqtisodiyotini ijtimoiy adolat borasida Kanada darajasiga yaqinlashtirishi mumkin.

Inson kapitaliga yo‘naltirilgan investitsiyalar nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlovchi omildir. Uzluksiz ta’lim jinoyatchilik darajasining kamayishiga olib keladi. 2017-yilda Liberiyada jinoyatga moyil guruh vakillariga (shu jumladan narkotik savdosi bilan shug‘ullanuvchilar va o‘g‘rilar) qaratilgan kognitiv-axloqiy terapiya dasturi o‘tkazildi. Dastur mazkur shaxslarda hissiy o‘zini anglash, o‘zini tutishni boshqarish va muqobil ijtimoiy xatti-harakatlarni shakllantirishni maqsad qilgan. Dastur nisbatan arzon bo‘lishiga qaramay, ushbu shaxslarning jinoyatga qaytish ehtimolini sezilarli darajada kamaytirishga erishdi.

Inson kapitali nafaqat iqtisodiy jarayonlarda, balki fuqarolik jamiyati shakllanishida ham hal qiluvchi o‘ringa ega. 1970-yillar o‘rtalarida Nigeriyada umumiy boshlang‘ich ta’lim joriy etilgach, yosh avlodning katta qismi maktab ta’limi bilan qamrab olindi. Keyingi-yillarda ushbu avlod a’zolari yangiliklarga qiziqish, siyosiy jarayonlar haqida suhbatlashish, saylov va palata yig‘ilishlarida faol ishtirok etishni boshlagan.

Shuningdek, inson kapitaliga sarmoya jamiyatda ishonch muhitini shakllantiradi. Yuqori saviyali ta’lim olgan shaxslar, odatda, atrofdagilarga ko‘proq ishonch bilan qaraydi. O‘z navbatida, ishonch darajasi yuqori bo‘lgan jamiyatlar odatda iqtisodiy o‘sishning yuqori sur’atlarini namoyon etadi. Shu boisdan, inson kapitalini rivojlantirish ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash bilan bir qatorda, iqtisodiy rivojlanishga ham kuchli turtki beradi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Inson kapitali tushunchasining ahamiyati.

2. Inson kapitaliga kiritiladigan investitsiyalarning iqtisdiy mohiyati.

3. Jahon banki guruhi inson kapitaliga investitsiya kiritish ta’siri xaqida qanday yo‘nalishlarda ish olib borgan?

4. Korxonalarda inson kapitaliga berilayotgan e’tibor natijalari.

5. Inson kapitalining rivojlanganlik darajasini aniqlashning jahon tajribasi.

6. Korxonalarda inson kapitaliga kiritiladigan investitsiyalarning o‘ziga xos xususiyatlari.

7. Mamlakatda inson kapitalini baholashning ko‘rsatkichlari 8. Inson kapitali turlari va ularning ahamiyati.

9. Ta’limga kiritilgan investitsiyalarning bugungi kundagi dolzarbligi.

10. Inson kapitalini oshirishning ustivor yo‘nalishlari.

XI BOB. INVESTITSIYA FAOLIYATIDA KAPITAL QURILISH

11.1. Kapital qurilish va kapital qo‘yilmalar. “Qurilish industriya”si tushunchasi.

11.2. Kapital qurilishda loyihalashtirish va tanlovni tashkil etish.

11.3. Buyurtmachi va pudratchining huquq va majburiyatlari. Qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati tarkibi va tuzilishi.

11.4. Kapital qo‘yilmalar samaradorligini baholash.

Tayanch so‘z va iboralar: *Buyurtmachi, pudratchi, texnik-iqtisodiy asosnoma, loyihani ekspertizasi, oferent, ochiq tanlov savdolari, kapital qurilish, kapital qo‘yilma, qurilish industriyasi, asosiy fondlar.*

11.1. Kapital qurilish va kapital qo‘yilmalar. “Qurilish industriya”si tushunchasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy adabiyotlarda “kapital qurilish” va “kapital qo‘yilmalar” tushunchalari bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq kategoriyalar sifatida talqin qilinadi. **Kapital qurilish** – bu asosiy fondlarning kengaytirilgan takror ishlab chiqarilish shakllaridan biri bo‘lib, real ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish va rivojlantirishga qaratilgan. **Kapital qo‘yilmalar** esa aynan ushbu qurilish jarayonlarini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan moliyaviy mablag‘lar yig‘indisidir.

Kapital qo‘yilmalar deganda ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarida yangi, qayta qurilgan yoki kengaytirilgan asosiy fondlarni tashkil etishga yo‘naltirilgan mablag‘lar tushuniladi. Bunday mablag‘lar dastlab tayyorgarlik bosqichidan o‘tadi, so‘ngra qurilish va ishlab chiqarish bosqichiga o‘tadi, keyinchalik esa mahsulot ishlab chiqarish va sotish bosqichi orqali jamg‘armaga aylanadi.

Kapital qo‘yilmalarning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- yangi korxonalar va ishlab chiqarish quvvatlarini qurish;
- mavjud obyektlarni modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlash;
- binolar va inshootlarni ta’mirlash va kengaytirish;
- ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan mashina, uskunalar va boshqa texnik vositalarni sotib olish;
- loyiha-qidiruv va texnik tayyorgarlik ishlari;
- ijtimoiy, madaniy va uy-joy qurilishlarini amalga oshirish bilan bog‘liq xarajatlar.

Ko‘plab iqtisodiy manbalarda kapital qo‘yilmalar **real investitsiyalar** deb yuritiladi. Statistik tahlillarda esa ular ko‘pincha **kapital hosil qiluvchi investitsiyalar** sifatida tasniflanadi. Bunday investitsiyalar asosiy fondlarning takror ishlab chiqarilishi va yangilanishi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi, shuningdek, iqtisodiyot tarmoqlarining texnik va texnologik rivojlanishini ta’minlaydi.

Umuman olganda, kapital qo‘yilmalar aholining ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va yangi ish o‘rinlari yaratish kabi ustuvor maqsadlarga xizmat qiladi. Ular quyidagi asosiy yo‘nalishlarga yo‘naltiriladi:

- **qurilish-montaj ishlari**;
- **jihoz va texnologik uskunalar sotib olish**;
- **loyiha-qidiruv ishlari**, qurilish maydonini tayyorlash va boshqa qo‘shimcha xarajatlar.

Shunday qilib, kapital qo‘yilmalar iqtisodiy rivojlanishning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, ishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirish, texnologik yangilanishni ta’minlash va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Yuqorida qayd qilingan uch elementning o‘zaro nisbati kapital qo‘yilmalarning tuzilishini tashkil qiladi. Shuningdek, kapital qo‘yilmalar o‘z tarkibiga ham egadir, ya’ni tarmoq, texnologik va takror ishlab chiqarish shular jumlasidandir. Birinchisi – bu iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha kapital qo‘yilmalarni miqdoriy nisbatini aks ettiradi. Kapital qo‘yilmalar iqtisodiyot tarmoqlarida buyurtmachilarga ularning mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyoji, rivojlanish va haqiqiy ishlab chiqarish kuchlariga qarab taqsimlanadi. Bu esa soha tuzilishini tashkil qiladi.

Kapital qo‘yilmalarning texnologik tarkibi – bu mashina va asbob-uskunalarni sotib olishga va qurilish montaj ishlarini amalga oshiriga ketadigan harajatlar orasidagi nisbatni aks ettiradi. Amalda asosiy fondlarni aktiv qismini (mashina va asbob-uskunalarni) takror ishlab chiqarishni kapital qo‘yilmalardagi ulushini oshirish yo‘li bilan ularni texnologik tarkibini takomillashtirish sarflar samaradorligini oshirishni muhim yo‘nalishi hisoblanadi. Kapital qo‘yilmalarning texnologik tarkibi qurilish montaj ishlarining, jihozlarning, asbob-uskunaning, shuningdek, jamg‘armaning mulkiy hajmi hisobidagi turlicha harajatlarning ratsional hajmini aniqlashga xizmat qiladi. Kapital qo‘yilmalarning texnologik tuzilishini qurilish-montaj

ishlariga sarflayotgan harajatlar miqdorini kamaytirish yo‘li bilan amaldagi asosiy jamg‘armalardan ham to‘liq foydalanish imkonini beradi. Faoliyat yuritayotgan korxonalarning quvvatlarini qo‘llab-quvvatlash, ularni texnik qayta qurollantirish, kengaytirish qayta qurish va yangi korxonalarni qurish kapital qo‘yilmalarni takror ishlab chiqarish aks ettiradi.

Kapital qo‘yilmalarni takror ishlab chiqarish tarkibi ularni bir tomondan yangi qurilishlarga, ikkinchi tomondan mavjud korxonalarni qayta qurish va texnik qayta qurollantirishni va kengaytirishga saflanadigan mablag‘lar miqdori o‘rtasidagi nisbatni aks ettiradi.

Kapital qo‘yilmalarning samaradorligiga ularni texnologik tarkibi, ya’ni qo‘yilmalarni umumiy yig‘indisida sarflarni alohida turlari – uskunalar, asboblar va ishlab chiqarishda ishlatiladigan buyumlar; qurilish ishlari; loyiha va boshqa ishlarga saflarni nisbati katta ta’sir ko‘rsatadi. Kapital qo‘yilmalarning tarkibida uskunalarning ulushini, hamda ishlab chiqarish ishtirokchilarini – asosiy fondlarni faol qismini qurilish ishlariga nisbatan ko‘payishi ishlab chiqarilayotgan mahsulotni birligiga kapital qo‘yilmalarni pasayishiga olib keladi va ularni iqtisodiy samaradorligini oshiradi.

Kapital qo‘yilmalarning tarkibini yangilashga: sanoatning texnik darajasini oshishi, ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirishning o‘sishi, uskunalarni takomillashtirishga, ishlayotgan korxonalarni kengaytirish va qayta qurishga, ularning kooperatsiyalashuvi va guruhlarga birlashtirish va hokazolarga sharoit yaratadi. Aytish joizki, kapital qo‘yilmalarni tarkibini yaxshilashda rejalashtirishni yaxshilashga va qurilish ishlarining qiymatini pasaytirishga qaratilgan tadbirlar katta ahamiyatga ega bo‘ladi. Yangi texnikani joriy qilish asosida ishlayotgan korxonalarni qayta qurish qisqa muddatlarda ishlab chiqarish quvvatlarini oshirishga va yangi korxonalarni qurishga qaraganda kamroq kapital saraflashga imkon yaratadi.

Hozirgi vaqtda ishlab turgan korxonalarga kapital qo‘yilmalarni sarflanishi texnik taraqqiyotning jadallashib borishi va ishlab turgan texnikaning eskirib borishiga bog‘liqdir. Agarda mamlakatni yangi tabiiy boyliklar konlarini ochilishi bilan bog‘liq bo‘lgan mintaqalarda kapital qo‘yilmalarni yangi korxonalarni qurishga va yangi quvvatlarni barpo qilishga sarflanishi to‘g‘ri bo‘lsa, boshqa mintaqalarda, ayniqsa qayta ishlash sanoatidagi, ishlayotgan korxonalarni qayta qurish, texnik qayta qurollantirish to‘g‘ri bo‘ladi. Hozirgi sharoitda ilgari qurilgan ko‘pgina korxonalarda eskirgan uskunalarni modernizatsiyalash zarurati yuzaga kelgan. Bu ishlab chiqarishning

intensivlashga va texnikani hozirgi zamon talablariga javob berishiga va mehnat unumdorligini oshishga olib keladi. Qator mintaqalarda qayta qurish ushbu mintaqa iqtisodiyotini ko‘p qirrali rivojlantirish, korxonalarni zarur buyumlar bilan ta’minlanishi uchun ham zarurdir. Ammo ishlayotgan korxonani qayta qurish har bir holatda chuqur iqtisodiy asoslarni talab qiladi. Tajribani ko‘rsatishicha ayrim korxonalarda dastlabki iqtisodiy hisob-kitoblarni qilinmaganligi natijasida qayta qurish bo‘yicha samarasiz ishlarni amalga oshirildiki, oqibatida qayta qurishga ketgan sarflardan ham oshib ketdi.

Hozirgi paytda kapital qo‘yilmalar samaradorligini oshirish, eng avvalo, ishlab chiqaruvchi korxonalarni texnik qayta qurollantirish, mexanizatsiyalash, avtomatlashtirish, texnologik yangilanish va ixtisoslashtirish orqali amalga oshirilmoqda. Bu jarayon korxonalarning ishlab chiqarish fondi va bank kreditlari hisobiga texnik salohiyatini oshirish imkonini beradi.

Kapital qo‘yilmalar, odatda, boshlanib, hali yakunlanmagan qurilishlarni tugallash va ishlab chiqarishga tezkor kirib boradigan muhim obyektlarni ishga tushirishga yo‘naltiriladi. Natijada yangi ishlab chiqarish quvvatlari va asosiy fondlar o‘z vaqtida ishga tushiriladi. Kapital qurilish bu boradagi barcha bosqichlarni – obyektni loyihalashdan tortib uni ishga tushirishgacha bo‘lgan jarayonlarni qamrab oladi. Uning hal qiluvchi bosqichi qurilish-montaj ishlarini bajarish va obyektni ishga tushirishdan iborat bo‘lib, ushbu jarayonlar moddiy ishlab chiqarishning yetakchi tarmog‘i – qurilish industriyasi tomonidan amalga oshiriladi.

Kapital qo‘yilmalar samaradorligini oshirish uchun quyidagi tashkiliy-texnik choralarni ko‘rish zarur:

- Kapital qo‘yilmalarni alohida tarmoqlar va korxonalarga iqtisodiy asoslangan holda yo‘naltirish;
- Fan va texnika yutuqlariga mos, yuqori texnik darajadagi, mehnat unumdorligini oshiruvchi, mahsulot tannarxini pasaytiruvchi va foydalilik darajasini oshiruvchi loyihalar va qurilishlarning sifatini yaxshilash;
- Qurilish va ishlab chiqarish quvvatlarini tezda ishga tushirish uchun loyiha-smeta hujjatlari, moddiy-texnik resurslar va ishlab chiqarish tashkilotchiligi bilan ta’minlash.

Kapital qo‘yilmalarni korxona miqyosida me’yorlar asosida rejalashtirish – bu korxonaning iqtisodiy rivojlanish strategiyasining ajralmas qismidir. Bu rejalashtirish orqali ishlab chiqarishni takomillashtirish, ishlab chiqarish salohiyatini oshirish hamda kapital qurilishni izchil va uzluksiz amalga oshirish

imkoniyati yaratiladi.

Bugungi statistik ma’lumotlarga ko‘ra, kapital qo‘yilmalarining 65,1 foizi ishlab chiqarish uchun mo‘ljallangan obyektlarga, qolgan 34,9 foizi esa ishlab chiqarishdan tashqari obyektlarga sarflanmoqda. Kapital qo‘yilmalarning asosiy ulushi quyidagicha taqsimlangan:

- 46,5 foizi – qurilish-montaj ishlariga;
- 41,5 foizi – uskunalar, jihozlar va mavjud inventarlarni ta’mirlashga;
- 12 foizi – boshqa turdagi jarayon va xarajatlarga.

Davlat kapital mablag‘lari ishlab chiqarish obyektlariga yo‘naltirilayotgan kapital qo‘yilmalar tarkibiy tahlilidan ko‘rinadiki, ularning yarmidan ko‘prog‘i faoliyat yuritayotgan korxonalarni texnik qayta qurollantirish va rekonstruksiya qilishga sarflanmoqda.

Kapital qurilishni to‘g‘ri tashkil etish va uni samarali rejalashtirish uchun mahalliy tashabbus va joylardagi tashkiliy faollikni kuchaytirish zarur. Rejalashtirish, ayniqsa, qurilish jarayonining o‘z vaqtida va izchil amalga oshirilishini ta’minlashi kerak. Qurilishning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u boshqa ishlab chiqarish sohalariga nisbatan uzoq tayyorgarlik bosqichini talab qiladi. Kapital mablag‘larni o‘zlashtirish bo‘yicha aniq rejalarning mavjud emasligi qurilish va rekonstruksiya xarajatlarini oshirib yuboradi.

Shu bois, kapital qo‘yilmalarni rejalashtirishda **istiqbol rejalar** alohida ahamiyat kasb etadi. Aynan istiqbol rejalar asosida-yillik ishlar aniqlashtiriladi, ularga mos ravishda rejalashtirilgan loyihalar va dasturlar ishlab chiqiladi. Kapital qo‘yilmalar bo‘yicha tuziladigan reja topshiriqlari muayyan tarmoqlar, iqtisodiy mintaqalar va korxonalar kesimida sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirishga xizmat qiluvchi yangi ishlab chiqarish quvvatlarini o‘z vaqtida ishga tushirishni ta’minlashi lozim.

Shuningdek, kapital qo‘yilmalar rejasi sanoatning ishlab chiqarish dasturi bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi hamda boshqa iqtisodiy rejalashtirish yo‘nalishlari bilan uyg‘unlashtirilib tuziladi. Bu esa kapital qurilishlarni zarur moddiy va moliyaviy resurslar bilan o‘z vaqtida ta’minlashga imkon yaratadi.

Kapital qo‘yilmalarni tarmoqlar bo‘yicha taqsimlash yoki sanoatda kapital qo‘yilmalarini tarmoqlararo tarkibi o‘sha davrning xo‘jalik-siyosiy vazifalari bilan belgilanadi. Mohiyat jihatidan yangi qurilish, kengaytirish, ta’mirlash, texnik qayta qurollantirish va amaldagi ob’ektlarni modernizatsiya qilish yo‘li bilan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlarini barpo etish jarayoni kapital qurilishni anglatadi. Uning yordamida jismoniy va

ma’naviy jihatdan eskirgan asosiy fondlar yangilanadi.

“Kapital qurilish” tushunchasi adabiyotlarda va amaliyotda ikki xil tarzda talqin qilinadi: moddiy ishlab chiqarishning tarmog‘i sifatida va ishlab chiqarish faoliyatining turi sifatida. *Tarmoq sifatida* kapital qurilish quyidagi asosiy belgilari bo‘yicha harakterlanadi: aniq maqsadga yo‘naltirilgan mahsulot ishlab chiqarish; texnologik jarayonlarning umumiyligi; malakali mutaxassislarning mavjudligi. Ishlab chiqarish faoliyatining turi sifatida kapital qurilish quyidagi kompleks ishlarni bajarishi asosida korxonalar bino va inshootlarini barpo etishni (yaratishni) tavsiflaydi: qurilishni amalga oshirish uchun uskunalar montaji; loyiha-qidiruv ishlari; qurilish maydonini tayyorlash; sanitar-texnik qurilmalarni (kanalizatsiya, suv o‘tkazgichlar va h.k.) barpo etish va boshq. Qurilish mahsuloti hisoblangan binolar, inshootlar va boshqa ob’ektlar ko‘p qirrali, konstruksiyasi murakkab bo‘lgan ob’ektlar hisoblanadi. Bu qurilish ishlarini ishlab chiqarishning xususiyatlari bilan harakterlanadi. Qurilishning asosiy xususiyati uning industrlashganligi bilan belgilanadi. Qurilishni industrlashtirish qurilish tarmog‘ida ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Qurilish industriyasi deganda sanoat ishlab chiqarish bloklari va konstruksiyalar holatidan kelib chiqib, qurilish ishlab chiqarishini bino va inshootlarni montaj qilish va yig‘ish jarayonini mexanizatsiyalashtirishga aylantirish tushuniladi.

Qurilishni industrlashtirish qurilish ishlarining texnologiyasi bo‘yicha keng ko‘lamdagi o‘zgarishlarni olib kiradi. Qurilishni industrlashtirishning asosiy elementlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi: yig‘ma qurilishni rivojlantirish; qurilish-montaj ishlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish; qurilish ishlab chiqarishga zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish. Kapital qurilish ko‘p aloqalarni harakterlaydigan murakkab jarayondir. Uning asosiy xususiyati: ob’ektlarni qurishning texnik va tashkiliy jihatdan murakkabligi; moddiy, mehnat va pul resurslari harajatlarining ko‘pligi, ishlab chiqarish siklining davomiyligidir.

Kapital qurilishning asosiy vazifasi ijtimoiy-madaniy ahamiyatga doir ob’ektlar, uy-joy, bino va inshootlarni zamonaviy texnik asosda qurish, mamlakatning ishlab chiqarish salohiyatini oshirishdan iboratdir. Aholi farovonligining oshishi, moddiy ishlab chiqarish barcha tarmoqlarining yanada rivojlanishi kapital qurilishning hajmi va samaradorligiga bog‘liq bo‘ladi. Kapital qurilish o‘z vazifasini bajara turib, investitsiya jarayonlarida muhim rol o‘ynaydi. Investitsiya jarayonlarida kapital qurilishning o‘rni va ahamiyatini

aniqlash uchun kapital qo‘yilmalarning texnologik tarkibiga murojaat qilish zarur bo‘ladi.

Kapital qurilish – asosiy vositalarni yaratish va ularni rekonstruksiya qilish, shuningdek, faoliyat ko‘rsatayotgan asosiy fondlarni texnik jihatdan qayta jihozlash bo‘yicha faoliyat. Kapital qurilish harayoni loyihalash va tadqiqot, qurilish montaj ishlari, qurilish montaj ishlari, qurilish materiallari va transport xizmatlarini o‘z ichiga oladi[61].

Qurilish tarmog‘i qurilayotgan obektlarning harakteri va maqsadiga qarab bir necha quyi tarmoqlarga bo‘linadi (11.1-rasm).

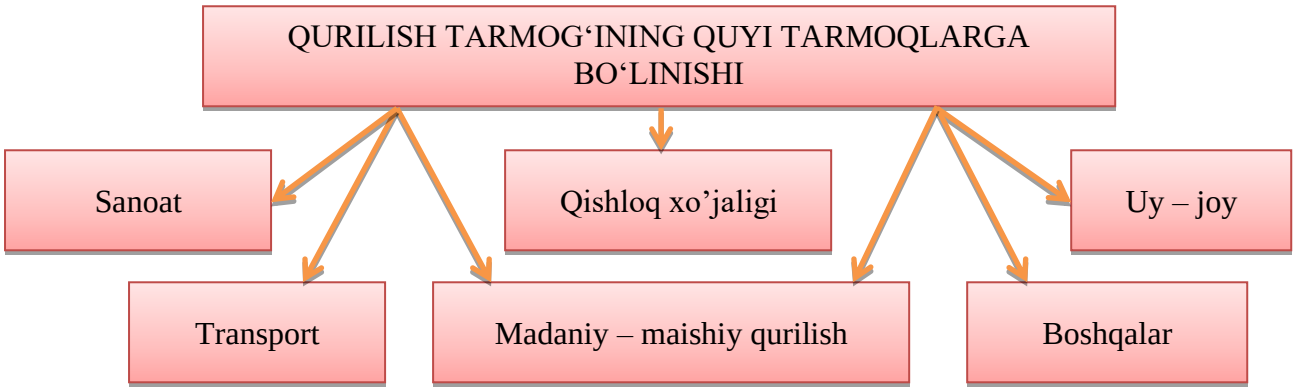

11.1 – rasm. Qurilayotgan obektlarning harakteri va maqsadiga ko‘ra tarmoqlarga bo‘linishi

Rasmda keltirilganidek, tarmoqlarga bo‘linish, o‘z navbatida, qurilishda ixtisoslashuvni chuqurlashtirish va qurilish quvvatlarini shakllantirishga xizmat qiladi hamda biror-bir tarmoq iqtisodiyotini rivojlantirish uchun kerak. Investitsiyalar kiritilishida va investitsion loyihalar ishlab chiqishda hamda tarmoq tahlilini amalga oshirishda yuqorida keltirilgan har bir tarmoq xususiyatlarini e’tiborga olish talab etiladi. Qurilish majmuasining iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun moddiy-texnika bazasini rivojlantirish va joylashtirish uchun qurilish hududi va joyini tanlashga ta’sir qiluvchi barcha omillar va shartlarni miqdoriy ifodalashga imkon beradigan usullarga ega bo‘lish lozim. Bunday usullar tarkibiga ekonometrik modellarni kiritish lozim bo‘lib, u o‘zgaruvchan kattaliklarning berilgan chiziqli cheklashlarni va ushbu kattaliklarning maqsadli funksiyasini maksimallashtiruvchi yoki

[61] Metodicheskiye rekomendatsiy po otsenke effektivnosti investitsionnix proyektov (vtoraya redaksiya) : ofitsialnoye izdaniye / Ministerstvo ekonomicheskogo razvitiya i torgovli Rossiyskoy Federatsii, Ministerstvo finansov Rossiyskoy Federatsii, Gosudarstvenniy komitet po stroitelstvu, arxitekture i jilishnoy politike. ; ruk. av!\ kol. : V.V. Kosov, V.N. Livshits, A.G. Shaxnazarov. M. : Ekonomika, 2000.

minimallashtiruvchi qiymatlari majmuasini topish talab qilinadigan ekstremal masalalarni yechishning nazariyasi va amaliyotini o‘zida birlashtiradi[62].

Demak, qurilish tarmog‘ida investitsiyalardan foydalanish jarayonlarini chuqur o‘rganish uchun ham iqtisodiy ham ekonometrik tahlilini olib borish tadqiqot metodologiyasini tashkil etadi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so‘ng kapital qurilish yangi dastur asosida davom ettirildi. Respublika iqtisodiyoti uchun muhim bo‘lgan avtomobil, oltin qazib olish, neft va boshqa sanoat tarmoqlarida yangi korxonalarni qurish boshlandi. Barcha viloyatlarda sanoat korxonalari, uy-joylar, madaniy-maishiy binolar, bozor va savdo rastalari, hammom, choyxona, shifoxona, mahalla markazlari, masjidlar qurildi, o‘nlab me’moriy majmualar, tarixiy yodgorliklar, madrasalar, masjidlar ta’mirlandi.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida qurilish ishlari samaradorligini yanada oshirish maqsadida ayrim qurilish vazirliklari tugatilib, mulkchilikning turli shakllariga o‘tkazilgan ixtisoslashgan davlat konsernlari, kompaniyalar, davlat aksiyadorlik birlashmalari, uyushmalar tashkil etildi. Ularning eng yiriklari: “O‘zsanoatxo‘jalikqurilish” korporasiyasi, “O‘zmontajmaxsusqurilish” uyushmasi, “O‘zdehqonchilik-qurilish”, “O‘zjamoaxo‘jalikqurilish” davlat shirkat birlashmalari, “Toshkentuyjoyinvestqurilish” korporasiyasi va boshqalardir. Suv xo‘jaligi va meliorativ ishlarni “O‘zsuvqurilish” davlat konserni olib boradi. “O‘ztransqurilish”, “O‘zavtoyo‘l” konserni, Energetika va elektrlashtirish vazirligi ham qurilish ishlarini bajaradi. Qurilish amaliyotida mijoz odatda umumiy ishni bajaruvchi bir buyurtmachi bilan yakunlaydi, u ishlarning o‘z vaqtida va sifatli bajarilishi uchun hamda javobgarlikni muvofiqlashtirish majburiyatini oladi. Muayyan turdagi ishlarni bajarish uchun subpudratchi jalb qiladi. Bu esa o‘z navbatida shartnoma asosida qurilish tarmog‘iga investitsiya qilinish chora-tadbirlarini belgilaydi.

Hozirgi kunda tarmoqda faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalar sonini oshirish mumkin emas, chunki, ular sonini bir foiz oshirish tarmoqda bajarilgan ishlar hajmini 0,1 foiz kamayishiga olib kelishi aniqlandi. Shu bois hozirgi kunda qurilish ishlab chiqarishining harakteri ham tubdan o‘zgardi. Og‘ir qo‘l mehnati yirik va mayda mexanizatsiya vositalari tomonidan tobora siqib chiqarilmoqda. Quruvchi-montajchilarning qurilish maydonchalaridagi mehnati industrial mehnatning bir turiga aylanib bormoqda. Bizningcha, qurilish ishlab

[62] Bayxonov B.T. O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiyalarning tarmoqlararo taqsimlanishini ekonometrik modellashtirish uslubiyotini takomillashtirish. Monografiya. // Toshkent: “IQTISODIOT”, 2017.-203 bet.

chiqarishining texnik jihozlanganlik darajasi ortib borgan sari, jonli mehnat sarflari kamayib, yengillashib boradi, bundan tashqari, uning unumdorligi ortadi, qurilishning muddatlari qisqarib, uning sifati yaxshilanib boradi. Asosiy vositalar va boshqa uzoq muddat foydalaniladigan aktivlarni sotib olish, qurish bilan bog‘liq harajatlar kapital sarflar yoki kapital qo‘yilmalar deyiladi. Kapital qo‘yilmalar bilan harajatlarni bir-biridan farqlay bilish kerak. Harajat, albatta, shu davrda daromad keltirishi kerak. Kapital qo‘yilma bir necha-yillardan keyin daromad keltira boshlaydi.

Qurilish mahsuloti – barcha turdagi ishlar bo‘yicha tugallangan va ishga tushirishga tayyor bo‘lgan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlari, shuningdek, amaldagi korxonalarning kengaytirilishi va qayta ta’mirlanishi, ularda ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta jihozlanishidir. Uy-joy muammolarining yechimi batamom qurilish zimmasiga yuklatiladi.

Qurilishning milliy xo‘jalik miqyosidagi ahamiyati va yetakchi rol o‘ynashi, aholining katta qismini ish bilan ta’minlashi, fan-texnika va ijtimoiy taraqqiyotning jadallashuviga, ijtimoiy mehnat unumdorligining o‘sishiga imkon yaratishini e’tiborga oladigan bo‘lsak, ushbu sohani rivojlantirish mamlakat aholisining turmush farovonligini oshishiga olib keladi. Keltirib o‘tilgan maqsadga erishish uchun tarmoq iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb etish, ulardan samarali foydalanish yo‘llarini izlab topish va tadqiqotlar olib borish orqali investitsiyalarning tavakkalchilik hamda xatarlilik darajalarini aniqlash, ularni pasaytirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish lozim. Kapital qurilishda qurilish muddatlarini qisqartirish katta iqtisodiy ahamiyatga ega, chunki u kapital qo‘yilmalarning tezroq qoplanishini ta’minlaydi.

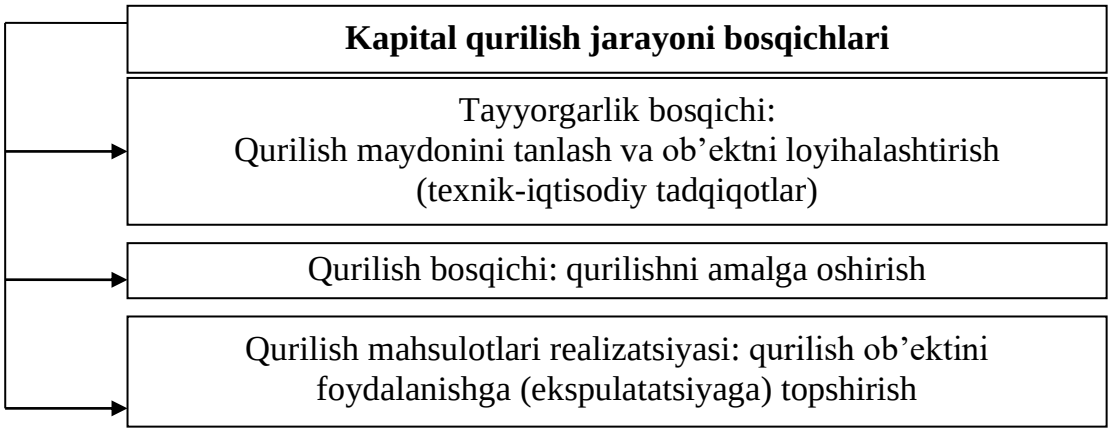

11.2-rasm. Kapital qurilishning bosqichlari

Masalan, qurilayotgan ob’ekt qandaydir mahsulot ishlab chiqarishga

mo‘ljallangan bo‘lsa, bunda qurilish muddatini qisqartirish evaziga qo‘shimcha mahsulot ishlab chiqarish, qurilish muddati tugagandan so‘ng qo‘shimcha foyda olish imkoniyati bo‘ladi. Kapital qurilish jarayonida uch bosqich ajratiladi (11.2-rasm).

Qurilish maydonini tanlash va ob’ektni loyihalashtirish quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha amalga oshiriladi: qurilayotgan ob’ektning maqsadga muvofiqligi yuzasidan texnik-iqtisodiy tadqiqotlar olib borish; ob’ektni loyihalashtirish va qurilish uchun texnik-muhandislik ishlariga tayyorgarlik ko‘rish. Har bir yo‘nalish o‘zining maqsad va vazifalariga ega. Texnik-iqtisodiy tadqiqotlar jarayonida kelgusi ob’ektning (qurilishi mo‘ljallangan ob’ektning) asosiy texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlari aniqlanadi va qurilishni amalga oshirishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi baholanadi. Loyihalashtirish bosqichida ob’ektning konstruktiv yechimlari, qurilishni tashkil etishning usullari va ishlab chiqarish texnologiyasi ishlab chiqiladi. Shuningdek, qurilishning smeta qiymati aniqlanadi. Unday keyin qurilish uchun texnik-muhandislik tayyorgarlik ishlari amalga oshiriladi.

Qurilishni amalga oshirish bosqichida qurilish maydonida qurilish jarayonining barcha texnologik elementlari qo‘shiladi. Bunda qurilish ishlab chiqarishidagi jami harajatlar, bino va inshootlarning moddiy-mulkiy elementlari bo‘yicha harajatlari shakllantiriladi. Qurilish ishlab chiqarishining barcha elementlarining o‘zaro aloqadorligini yaxshilash uchun qurilish mahsulotini barpo etish texnologiyasi (mehnat predmetlarining (beton, g‘isht, temir, tosh va boshq.) sifat o‘zgarishlari bilan tavsiflanuvchi qurilish jarayonlarini olib borishning usullari va vositalari) ishlab chiqiladi. Qurilish jarayoni qurilish maydonida amalga oshiriluvchi asosiy, qo‘shimcha va xizmat qiluvchi texnologik operatsiyalarning jami o‘zaro aloqalarini anglatadi, o‘zaro aloqalar natijasida qurilish mahsuloti yaratiladi.

Qurilish ob’ektini foydalanishga (ekspluatatsiyaga) topshirish bosqichida qurilib bitkazilgan ob’ektlar ishga tushiriladi va tayyor mahsulot sifatida buyurtmachiga topshiriladi. Takror ishlab chiqarishning uch bosqichi kapital qo‘yilmalar aylanishining uch bosqichiga muvofiq keladi: 1) qurilish – asosiy fondlarni barpo etish shakli sifatida; 2) qurilish mahsulotining asosiy fondlarga aylanishi shakli sifatida; 3) pul mablag‘larini mahsulotga aylantirish maqsadida takror ishlab chiqarishning navbatdagi bosqichiga tayyorgarlik ko‘rish.

Ishlab chiqarish ob’ekti qurilishining davomiylik sikli qurilish maydonini rejalashtirishdan boshlab to uni ishga tushirishgacha (ekspluatatsiya) bo‘lgan

oraliq vaqtni (davrni) ifodalaydi. Kapital qurilish tizimida investitsiya jarayonlarining asosiy qatnashchilari sifatida investorlar, buyurtmachilar, quruvchilar, pudratchilar, loyihalashtiruvchilar ishtirok etadi. Investor – o‘z mablag‘larini, qarzga olingan va jalb etilgan mablag‘larni, mulkiy boyliklarni va ularga doir huquqlarni, shuningdek, intellektual mulkka doir huquqlarni investitsiya faoliyati ob’ektlariga investitsiyalashni amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati sub’ekti hisoblanadi. Investor huquqiy jihatdan investitsiya natijalariga o‘zi egalik qiladi. U kapital qo‘yilmalarni joylashtirish sohalarini o‘zi tanlaydi, qurilayotgan ob’ekt uchun shartnoma shartlarini ishlab chiqadi, investitsiya jarayoni qatnashchilari bilan moliya-kredit munosabatlarini amalga oshiradi.

Buyurtmachi – ob’ekt qurilishi bo‘yicha boshqaruvni va tashkiliy masalalarni (texnik-iqtisodiy asosnomani ishlab chiqishdan to ob’ektni ishga tushirishgacha yoki ekspluatatsiyaga topshirishgacha) zimmasiga oluvchi yuridik yoki jismoniy shaxslardir. Tugallanmagan qurilishning mulkdori u buyurtmachiga topshirilguncha va uning haqi to‘languncha pudratchi hisoblanadi. Agar pudrat ob’ekti nobud bo‘lsa yoki shikastlansa, ob’ekt qabul qilib olingunga qadar uning tasodifan nobud bo‘lish yoki tasodifan shikastlanish xavfi pudratchi zimmasida bo‘ladi.

Bajarilayotgan ishlarning xavfsizligi uchun pudratchi javobgar bo‘ladi. Agar shartnomada taraflar boshqacha tartib va shartlarni belgilab qo‘ygan bo‘lmasalar, shartnomada nazarda tutilgan ob’ektni yoki ishlar majmuini pudratchi o‘z hisobidan sug‘urtalashi shart. Kapital qurilishda loyihalashtirish qurilishga tayyorgarlik ko‘rish bosqichi hisoblanadi. Qandaydir ob’ektni (korxona, bino, inshoot) qurish uchun, eng avvalo, uni loyihalashtirish zarur bo‘ladi.

11.2. Kapital qurilishda loyihalashtirish va tanlovni tashkil etish

Qurilish ob’ektlarini loyihalashtirish jarayoni odatda uch bosqichga bo‘linadi. Har bir bosqich aniq reja asosida amalga oshiriladi va loyiha ishlari bosqichma-bosqich bajariladi. Loyihalashtirishni tashkil etishning taxminiy sxemasi quyidagi 11.1-jadvalda ko‘rsatilgan.

Qurilishning amalga oshirilishi qonunlarga ko‘ra tasdiqlangan loyihaviy hujjatlarsiz ta’qiqlanadi. Kapital qurilishni loyihalashtirishda quyidagi asosiy hujjatlar va jarayonlar qo‘llaniladi:

1. Loyiha oldi hujjatlari: Ushbu hujjatlar loyiha ishlarini boshlash uchun zarur bo‘lgan dastlabki ma’lumotlarni taqdim etadi.

2. Loyiha hujjatlari: Qurilish ob’ektining konstruktiv va texnik jihatlarini ko‘rsatuvchi asosiy hujjatlar.

3. Dastlabki TIA (texnik-iqtisodiy hisoblash): Ob’ektning iqtisodiy samaradorligini va texnik jihatlarini aniqlovchi hisob-kitoblar.

4. Yakuniy TIA yoki texnik-iqtisodiy hisoblash: Loyihani amalga oshirish uchun kerakli moliyaviy va texnik xarajatlarni aniqlovchi yakuniy hisoblashlar.

5. Ishchi loyiha: Qurilish jarayonida amalga oshirilishi kerak bo‘lgan ishlarni ta’riflovchi loyiha hujjatlari.

6. Smeta: Qurilishning moliyaviy qismiga oid hujjat bo‘lib, sarflar va xarajatlar miqdorini belgilaydi.

7. Ish hujjatlari: Qurilish jarayonida bajariladigan ishlarning texnik talablari va ko‘rsatmalari.

8. Loyihalovchi va yetkazib beruvchi (ishlab chiqaruvchi): Qurilish ob’ektini loyihalovchi va kerakli materiallarni yetkazib beruvchi tashkilotlar.

9. Qurilishlarning aniq ro‘yxati va titul ro‘yxati: Qurilayotgan ob’ektlarning aniq ro‘yxati va ularning qurilishdagi ahamiyatini ko‘rsatuvchi hujjatlar.

10. Mablag‘ bilan ta’minlovchi organ: Qurilishga moliyaviy ta’minot beruvchi tashkilotlar.

11. Ijro hujjatlari: Qurilish jarayonida amalga oshirilishi kerak bo‘lgan ishlarga oid hujjatlar.

12. Qurilish maydoni va vaqtinchalik inshootlar: Qurilishning joylashuvi va vaqtinchalik ob’ektlar haqida ma’lumotlar.

13. Biriktiriladigan ishlar va shartnoma narxi: Qurilish ishlari uchun biriktirilgan mehnat va materiallar, shuningdek, shartnoma narxi bo‘yicha ma’lumotlar.

Kapital qurilishda loyihalashtirish jarayonida TIA (texnik-iqtisodiy hisoblash) markaziy ahamiyatga ega. Bu hujjat loyihaning iqtisodiy jihatlarini, shu jumladan, qurilishning samaradorligini, xarajatlarni va foydalarni hisoblashga xizmat qiladi.

Taniqli xorijlik iqtisodchi olimlar, jumladan V. Berens va P. Xavraneklarning fikriga ko‘ra: "Texnik-iqtisodiy asoslash (TIA) – bu salohiyatli investorlar, loyiha quruvchilari va moliyachilarni investitsiya va moliyalashtirish usullari bo‘yicha qaror qabul qilish uchun zarur bo‘lgan

ma’lumotlar bilan ta’minlaydigan vosita".

11.1-jadval

Loyihalashtirish ishlarini bosqichlar bo‘yicha tashkil etish sxemasi[63]

Ishlar bosqichi	Asos	Ijrochilar
1-bosqich. Loyiha oldi ishlari		
1.1. Texnik-iqtisodiy asosnoma (TIA) ishlab chiqish	Kapital qo‘yilmalarning rejasi. Qaror (qurilishni amalga oshiruvchi tashkilotning buyruqlari)	Buyurtmachi yoki uning topshirig‘iga ko‘ra loyihaviy yoki ilmiy-tadqiqot tashkiloti
1.2. Loyihalashtirish uchun shartnomalar tuzish	Buyurtmachining taklifi	Buyurtmachi yoki loyihaviy tashkilot
2-bosqich. Loyihaviy ishlar		
2.1. Qidiruv-izlanish	Buyurtma va shartnoma	Loyihaviy tashkilot
2.2. Bosqichlar bo‘yicha loyihani ishlab chiqish	Loyihalashtirish uchun belgilangan vazifalar (buyurtma), loyihani ishlab chiqish va shartnoma tuzish uchun yo‘riqnoma	Loyihaviy tashkilot
3-bosqich. Loyihani ekspertizadan o‘tkazish va tasdiqlash		
3.1. Loyihani ekspertizasi	Loyihani ishlab chiqish tartibi bo‘yicha yo‘riqnoma va loyihani ekspertiza qilish bo‘yicha yo‘riqnoma	Loyihaviy tashkilot, loyihalar ekspertizasi bo‘limi
3.2. Loyihani tasdiqlash	Loyihani ishlab chiqish tartibi bo‘yicha yo‘riqnoma	Loyihaviy tashkilot, tegishli muassasa tomonidan loyihaning tasdiqlanishi

Rossiyalik olim V. Zolotogorov esa: "Texnik-iqtisodiy asoslash – bu investitsiya loyihasining samaradorligini va maqsadliligini baholash imkonini beruvchi texnik va tashkiliy qarorlar, hisob-smeta, baholash va boshqa ko‘rsatkichlarni aks ettiruvchi hisob-analitik hujjatlar to‘plami", deb ta’riflaydi.

Umuman olganda, texnik-iqtisodiy asoslash (TIA) – bu loyihani amalga oshirishning samaradorligi va afzalligini ta’minlash uchun olib borilgan izlanishlar natijasida olingan tahliliy ma’lumotlarni, baholash va hisob-smeta ko‘rsatkichlarini, texnik va tashkiliy qarorlarni o‘zida mujassam etgan hisob-analitik hujjatlar to‘plami sifatida ta’riflanadi.

Tanlovlar iqtisodiyotda nisbatan yangi hodisa bo‘lib, bunda buyurtmachi biror ob’ektni qurish yoki loyihalash, asbob-uskunalar yetkazib berish bo‘yicha tanlov e’lon qiladi va xohlovchilarni tanlovda ishtirok etishga taklif etadi. Tanlov e’lon qilish jarayoni ochiq yoki yopiq shaklda bo‘lishi mumkin. Tanlovga qabul qilingan ishtirokchilarni tanlash jarayonida maxsus hujjat tayyorlanadi, unda tanlovning asosiy g‘oyasi, tijoriy va boshqa shartlar

[63] www.ziyonet.uz ma’lumotlari asosida

ko‘rsatiladi. Bunday hujjatlar majmuasi “tender” deb ataladi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilish, shuningdek, ilgari to‘xtatib qo‘yilgan ob’ektlar qurilishini davom ettirish bilan bog‘liq ishlar va xizmatlarning butun kompleksini bajarish, tovarlar harid qilish, asbob-uskunalar sotib olish Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 3-iyuldagi 302-sonli qaroriga asosan tanlov savdolari (tenderlar) orqali amalga oshiriladi. Tanlovni tashkil etish va o‘tkazish tartibi hamda shartlari “O‘zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilishda tanlov savdolari to‘g‘risida”gi Nizomda belgilangan.

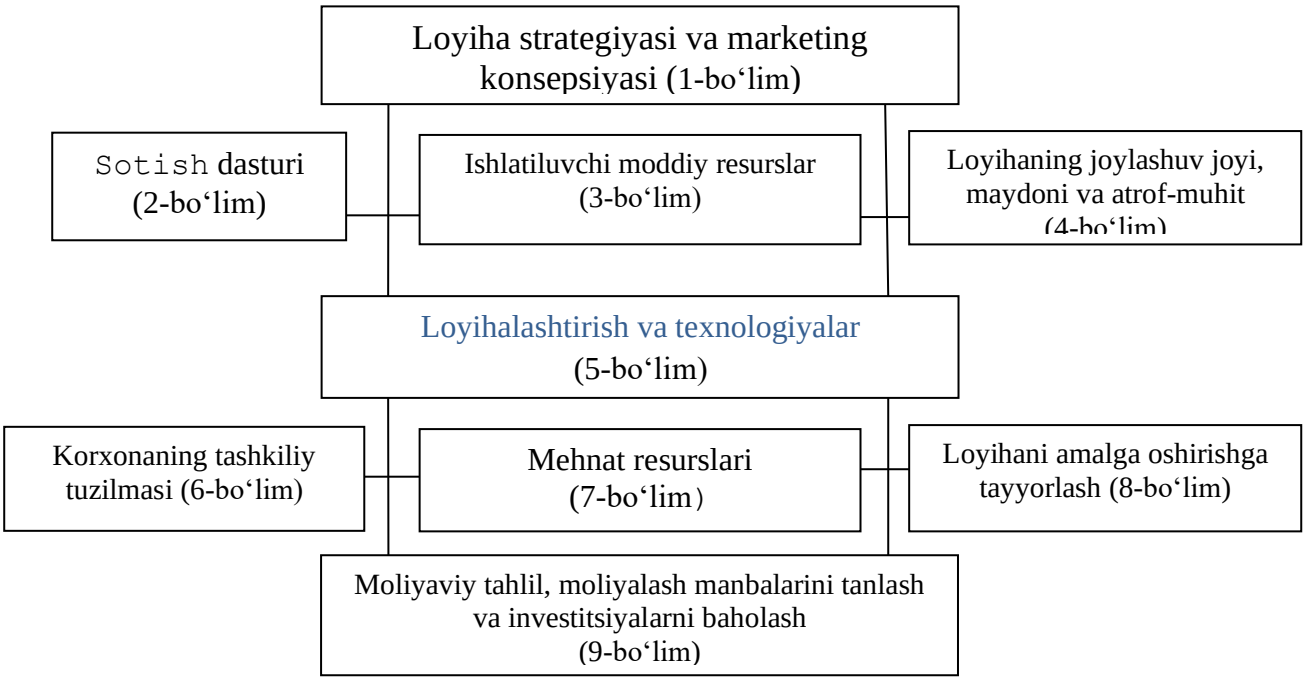

11.3 - rasm. Investitsiya loyihasini texnik-iqtisodiy asoslash bosqichlarining o‘zaro bog‘liqligi

Investor, buyurtmachi, tanlov savdolari tashkilotchisi, tanlov komissiyasi va oferentlar tanlov savdolarining asosiy qatnashchilari hisoblanadi.

Tanlov savdolari quyidagilarga bo‘linadi:

- ochiq tanlov savdolari – oferentlar soni cheklanmaydi;
- yopiq tanlov savdolari – oferentlar soni cheklanadi.

Yopiq tanlov savdolari o‘tkazish to‘g‘risidagi qaror Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilinadi. Ochiq yoki yopiq tanlov savdolari talabgorning malakasi oldindan aniqlangan holda yoki aniqlanmasdan yohud ikki bosqichli bo‘lishi mumkin. Talabgorning malakasini oldindan aniqlash tanlov savdolarining birinchi turi, tanlov savdolarining g‘olibini aniqlash – uning

ikkinchi turi hisoblanadi. Talabgorning malakasi oldindan aniqlanadigan ochiq yoki yopiq tanlov savdolarini o‘tkazishda talabgorlarning umumiy ro‘yxati tuziladi, talabgorning malakasi oldindan aniqlanadi va malakasi oldindan aniqlangan talabgorlar o‘rtasida tanlov savdolari o‘tkaziladi.

Ikki bosqichli tanlov savdolari:

– buyurtmachi tanlov savdolari predmetining aniq tavsifini va o‘ziga xosligini shakllantirish imkoniyatiga ega bo‘lmagan;

– shartnomada ishlarni ularning rentabelligini ta’minlash uchun etarli bo‘lgan yoki tadqiq etish yoki ishlab chiqishga sarflangan harajatlar qoplanishini ta’minlaydigan hajmlarda bajarish nazarda tutilgan hollardan tashqari, buyurtmachi ilmiy-tadqiqotlar, eksperimentlar o‘tkazishga, qidiruvlar yoki ishlanmalar yuzasidan shartnoma tuzish niyatida bo‘lgan hollarda o‘tkaziladi.

Ikki bosqichli tanlov savdolari quyidagi tartibda o‘tkaziladi:

– birinchi bosqichda konseptual qaror va texnik, tijorat jihatidan aniqlanishi va tuzatilishi kerak bo‘lgan, tanlov hujjatlarida ko‘rsatilgan shartlar asosida ishlab chiqilgan oferta bahosi ko‘rsatilmagan holda taqdim etiladi. Tanlov savdolari predmeti parametrlari bo‘yicha oferent bilan muzokaralar olib borilishiga yo‘l qo‘yiladi. Ofertalarning umumiy sonidan tanlov savdolarining ikkinchi bosqichida qatnashishga yo‘l qo‘yiladigan ofertalar tanlab olinadi;

– ikkinchi bosqichda tanlov savdolari predmetining aniqlashtirilgan parametrlari hisobga olingan, bahosi majburiy tartibda ko‘rsatilgan holda ofertalari tanlov savdolarining ikkinchi bosqichiga o‘tgan qatnashchilarning takliflari va buyurtmalari berilgan holda tanlov hujjatlariga tuzatish kiritiladi.

11.3. Buyurtmachi va pudratchining huquq va majburiyatlari. Qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati tarkibi va tuzilishi

Kapital qurilish tizimida buyurtmachi va pudratchilar ma’lum huquqlar va majburiyatlarga ega bo‘lib, bu ularning o‘zaro munosabatlarini tartibga soladi. Quyidagi huquqlar va majburiyatlar buyurtmachi tomonidan amalga oshiriladi:

Buyurtmachi huquqlari:

- talabgorning malakasini oldindan aniqlash yoki buning uchun tanlov savdolarini o‘tkazish to‘g‘risida qaror qabul qilish;
- rasmiy farmoyish beruvchi hujjat chiqargan holda tanlov savdolarining shakli, turi va sanasini belgilash;

- tanlov savdolarini tashkil etish funksiyasini amalga oshirish (ushbu funksiyalarni jalb etiladigan tashkilotga berish imkoniyati);
- mustaqil ravishda yoki ixtisoslashtirilgan tashkilotni jalb etgan holda tanlov savdolari predmetining boshlang‘ich qiymatini belgilash.

Buyurtmachi majburiyatlari:

- barcha ishlar bajarib bo‘linganidan keyin belgilangan narxning to‘liq miqdorini pudratchiga to‘lash yoki ishning ayrim bosqichlari tugallanganidan keyin narxning tegishli qismini to‘lash;
- pudratchidan olingan loyiha-smeta hujjatlaridan faqat shartnomada ko‘zda tutilgan maqsadlarda foydalanish, loyiha-smeta hujjatlarini pudratchining roziligisiz uchinchi shaxslarga bermaslik va undagi ma’lumotlarni oshkor qilmaslik;
- loyiha va qidiruv ishlarini bajarishda shartnomada nazarda tutilgan hajmda va shartlarda pudratchiga xizmat ko‘rsatish;
- tayyor bo‘lgan loyiha-smeta hujjatlarini tegishli davlat organlari va fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari bilan kelishib olishda pudratchi bilan birga qatnashish;
- pudratchiga bog‘liq bo‘lmagan holatlar tufayli loyiha va qidiruv ishlarini bajarish uchun boshlang‘ich ma’lumotlar o‘zgarishi bilan bog‘liq qo‘shimcha harajatlarni pudratchiga to‘lash;
- tayyorlangan loyiha-smeta hujjatlarining yoki bajarilgan qidiruv ishlarining kamchiliklari bo‘lishi natijasida uchinchi shaxs tomonidan buyurtmachiga nisbatan qo‘zg‘atilgan da’vo yuzasidan ishda qatnashishga pudratchini jalb qilish.

Bu huquq va majburiyatlar, shuningdek, har ikki tomonning samarali va xavfsiz ish faoliyatini ta’minlashga yordam beradi.

Pudratchining majburiyatlari quyidagi vazifalarni o‘z ichiga oladi:

Loyiha va qidiruv ishlarini bajarish:

- ishlarni loyihalash haqidagi topshiriq va boshqa boshlang‘ich ma’lumotlarga muvofiq bajarish;
- tayyor bo‘lgan loyiha-smeta hujjatlarini buyurtmachi bilan kelishib olish va tegishli davlat organlari va fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari bilan kelishish;
- tayyor bo‘lgan loyiha-smeta hujjatlarini va qidiruv ishlarining natijalarini shartnomada belgilangan muddatlarda buyurtmachiga topshirish;

- buyurtmachi roziligisiz loyiha-smeta hujjatlarini uchinchi shaxslarga bermaslik.

Kapital qurilishda buyurtmachi tomonidan ta’minlanadigan shartlar:

- yer uchastkasini tanlash va ajratish;
- birlamchi ruxsat beruvchi hujjatlarni va qurilish hududini tayyorlash;
- loyiha oldi ishlarini tashkil etish;
- loyihaning, ish hujjatlarining (ob’ektni foydalanishga tayyor holda qurish hollaridan tashqari) va tanlov hujjatlarining tasdiqlanadigan qismini kelishish;
- ekspertizadan o‘tkazish va tasdiqlash;
- loyihalovchi va pudratchini (bosh pudratchini) tanlov savdolari orqali tanlash;
- ishlarni bajarish va moliyalashtirish jadvallari bilan birgalikda shartnomalar tuzish;
- qurilish ob’ektini davlat arxitektura qurilish nazorati organlarida ro‘yxatdan o‘tkazish;
- pudratchiga qurish uchun birlamchi ruxsat beruvchi hujjatlarni berish;
- buziladigan, ko‘chiriladigan yoki rekonstruksiya qilinadigan binolarda, shuningdek, ob’ekt qurilishi hududida yashayotgan shaxslarni ko‘chirish;
- moliyalashtirish, pudratchi tomonidan qabul qilingan shartnoma majburiyatlariga va shartnomada qayd etilgan boshqa funksiyalarga rioya qilinishi ustidan nazorat qilish;
- texnik kuzatish va ob’ekt qurilishi ustidan texnik nazorat qilish;
- qurilishi tugallangan ob’ektni belgilangan tartibda foydalanish uchun qabul qilish;
- kafolatli davrda aniqlangan nuqsonlar bartaraf etilishi ustidan nazorat qilish.

Bu majburiyatlar, shuningdek, qurilish jarayonining samarali va xavfsiz amalga oshirilishini ta’minlashga yordam beradi.

Pudratchi tomonidan quyidagilar ta’minlanadi: ish hujjatlarini ishlab chiqish va uning texnologiya qismini buyurtmachi bilan kelishgan holda qurilish jarayonida (ob’ekt foydalanishga tayyor holda qurilganda) ekspert kuzatish; ish hujjatlarini (ob’ekt foydalanishga tayyor holda qurilganda) texnologik izchillik va ob’ekt qurilishining aniq shartlari bilan bog‘liqlikda hajmlar va muddatlarda ishlab chiqarishga berish; ishlarni bajarish jadvaliga

muvofiq hamda belgilangan standartlarga, qurilish me’yorlari va qoidalariga rioya qilgan holda tasdiqlangan loyihada nazarda tutilgan ishlarni bajarish; shartnomaga muvofiq qurilishni asbob-uskunalar, konstruksiyalar va qurilish materiallari bilan butlash;

Buyurtmachi va pudratchi qonun hujjatlariga va shartnoma shartlariga muvofiq boshqa funksiyalarni ham bajaradi. Buyurtmachi bilan pudratchi o‘rtasidagi vazifalarni aniq taqsimlash, shuningdek, ularning mulkiy javobgarligi darajasi qonun hujjatlariga va tanlov savdosi shartlariga muvofiq aniq bir pudrat shartnomasini tuzishda aniqlashtiriladi. Ob’ektni foydalanishga qabul qilib olish belgilangan sifat standartlari hisobga olingan holda «Davarxitektqurilish» qo‘mitasi organlarining xulosasi asosida buyurtmachi tomonidan ta’minlanadi. Qurilishning qiymati va uni moliyalashtirish hajmlarini aniqlash, shuningdek, buyurtmachi va pudratchi o‘rtasidagi hisob-kitoblarni amalga oshirishga oid hujjat smetani anglatadi va u tayyor qurilish mahsulotining bahosini ifodalaydi.

Pudrat shartnomasida bajariladigan ishning bahosi yoki uni aniqlash usullari ko‘rsatiladi. Pudrat shartnomasidagi ishning bahosi pudratchining chiqimlarini va unga to‘lanadigan haqni o‘z ichiga oladi. Ishning bahosi smeta tuzish yo‘li bilan aniqlanishi mumkin. Ish pudratchi tomonidan tuzilgan smeta bo‘yicha bajarilgan taqdirda, smeta buyurtmachi tomonidan tasdiqlangan paytdan boshlab kuchga ega bo‘ladi va pudrat shartnomasining bir qismi bo‘lib qoladi. Ishning bahosi (smeta) taxminiy yoki qat’iy bo‘lishi mumkin. Pudrat shartnomasida bunday ko‘rsatma bo‘lmasa, ishning bahosi (smeta) qat’iy hisoblanadi. Qurilish shartnomasida quyidagilar aks ettiriladi: tomonlarning majburiyatlari, etkazilgan zararlarni qoplash tartibi; mavjud muammolarni hal qilish yo‘llari, xo‘jalik sudiga da’vo arizasini kiritish tartibi; shartnoma ishtirokchilarining malakasini tasdiqlash.

Smeta asosida qurilish ishlari harajatlari: texnologik, energetik, ko‘tarma-transport va boshqa uskunalar, korxona faoliyat ko‘rsatishi uchun zarur bo‘lgan boshqa asboblar va ishlab chiqarish inventarlari haridi harajatlari; ushbu uskunalarni o‘rnatish ishlari harajatlari; qurilish maydonini o‘zlashtirish harajatlari; texnik va mualliflik nazoratini amalga oshirish harajatlari; loyiha hujjatlarini ishlab chiqish harajatlarini o‘z ichiga oluvchi kapital qo‘yilmalar hajmi aniqlanadi. Qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati buyurtmachilar va pudratchilar, uskunalar etkazib beruvchilar bilan shartnomalar tuzish va shartnoma bahosini aniqlash hamda ular o‘rtasida hisoblashishni amalga

oshirish uchun ishlatiladi.

Smeta qiymati ko‘rsatkichlari ishlab chiqarish va noishlab chiqarish ob’ektlarini qurish va rekonstruksiya qilish bo‘yicha loyihaviy echimlar variantlarini baholash va ulardan iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofig‘ini tanlash uchun zarur bo‘ladi. Bundan tashqari, smeta qiymati qurilishni tashkil etish va ishlarni bajarish variantlarini taqqoslash, konstruktiv va bajariladigan ishlar hajmini aniqlash hamda qurilish materiallari va uskunalarni tanlash uchun ishlatiladi. Loyihaning smeta qismi o‘z tarkibiga qurilish bo‘yicha yig‘ma smetani va ob’ekt qurilishi bo‘yicha smetani hamda bajarilgan ish turlarini qamrab oladi. Bino va korxona qurilishi bo‘yicha yig‘ma-smeta qurilishni moliyalashtirishni amalga oshirishdagi hujjat hisoblanadi.

Yig‘ma-smeta quyidagi harajat turlarini o‘zida aks ettirishi lozim: qurilish maydonini tayyorlash; ishlab chiqarish ahamiyatiga oid asosiy ob’ektlar; ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish ahamiyatiga oid yordamchi ob’ektlar; transport xo‘jaligi va aloqa ob’ektlari; elektroenergetika ob’ektlari; kanalizatsiya, issiqlik va gaz ta’minoti, suv ta’minoti; korxona hududini obodonlashtirish; vaqtinchalik bino va inshootlar; loyihaviy va qidiruv ishlari; boshqa ishlar.

Qurilish uchun yig‘ma-smetada kutilmagan ishlar va harajatlar uchun quyidagi miqdorlarda mablag‘lar zaxirasi ko‘zda tutiladi: yakka tartibdagi ob’ektlar qurilishini ko‘zda tutuvchi sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport inshootlari va korxonalarini qurishdagi barcha harajatlar umumiy qiymatining 5 foizi miqdorida; barcha tarmoq korxonalarining namunaviy loyihalari bo‘yicha ob’ektlar barpo etilishidagi barcha harajatlar umumiy qiymatining 3 foizi miqdorida. Hozirgi iqtisodiy sharoitda qurilish ob’ektlari smeta qiymatini aniqlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi:

1. TIA tarkibidagi loyiha oldi bosqichida TIA ko‘rsatkichlarining hisob-kitoblari natijasida ob’ektlar barpo etilishidagi taxminiy harajatlar aniqlanadi.

2. Loyiha-smeta hujjatlarini ishlab chiqish bosqichida loyihalashtiruvchilar amalga oshirilgan hisob-kitoblar va smeta me’yorlarini qo‘llash natijasida ob’ekt qurilishining smeta qiymatini aniqlaydi, shu jumladan, lokal smetalari, alohida bajariladigan ishlar uchun harajatlar qiymati va qurilish qiymatining yig‘ma-smeta hisob-kitobi. Ob’ektning smeta qiymatini aniqlashda quyidagi ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi: bevosita harajatlar – BX; ustama harajatlar – UX; rejali jamg‘arma – RJ (smeta foydasi). Unga ko‘ra, qurilish mahsulotining (ob’ektining) smeta bahosi (SB) quyidagi tenglik bilan ifodalandi:

SB = BX + UX + RJ

Smeta qiymati – qurilish mahsuloti (ob’ekti) uchun erkin bahoning shakllanishi va kapital qo‘yilmalarni aniqlashda asos bo‘lib xizmat qiladi. Kapital qurilishda xo‘jalik munosabatlari mexanizmini takomillashtirish, shartnoma majburiyatlariga rioya etilishi va qurilishning pirovard natijalari uchun investitsiya jarayoni qatnashchilarining javobgarligini oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 12-sentyabr 2003-yildagi “Kapital qurilishda xo‘jalik munosabatlari mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 395-sonli Qarorida O‘zbekistonda kapital qurilishdagi shartnomaviy narxlar yagona uslubiyoti barcha mulk shakllari uchun qabul qilindi. Ta’kidlash joizki, shartnomaviy narxlar bozordagi mavjud sharoitlarni hisobga olgan material qiymatning kon’yunkturasi, ishlatiladigan mashina va mexanizmlar qiymati hamda pudrat tashkilotlarining foydasini anglatadi.

Shartnoma O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, “Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni hamda kapital qurilish sohasidagi boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiq tuziladi. Ushbu qarorda past rentabelli va zarar ko‘rib ishlayotgan pudrat-qurilish tashkilotlarini xususiylashtirishda tegishli investitsiya majburiyatlari mavjud bo‘lgan taqdirda ob’ektlarni qonun hujjatlariga muvofiq bepul berishga ruxsat etildi. Shuningdek, markazlashtirilgan manbalar hisobiga qurilishni tashkil etish, moliyalashtirish va kreditlash tartibi to‘g‘risidagi Nizom, ob’ektlarni foydalanishga tayyor holda qurishga doir Namunaviy pudrat shartnomasi hamda “O‘zbekiston Respublikasi Investitsiya dasturini shakllantirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizomlar tasdiqlandi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 24-oktyabrdagi “Kapital qurilishda narxlarni shakllantirishning smeta-normativ bazasini takomillashtirish va yangilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 463-sonli Qarori qabul qilindi. Qarorda “Davarxitektqurilish” qo‘mitasi amaldagi yakka tartibdagi va idoraviy smeta me’yorlarini, ularning maqsadga muvofiqligini, asoslanganligini hamda qo‘mitaning me’yoriy hujjatlarida belgilangan talablarga muvofiqligini aniqlash maqsadida to‘liq xatlovdan o‘tkazilishi va xatlovdan o‘tkazish uchun “Davarxitektqurilish” qo‘mitasi ekspert komissiyalari tashkil etilishi belgilab berildi.

Shuningdek, joriy shartnomaviy narxlarni belgilash uchun idoraviy smeta

me’yorlari faqat ular “Davarxitektqurilish” qo‘mitasi bilan belgilangan tartibda majburiy ravishda kelishib olingan taqdirda kuchga ega bo‘lishi qayd etilgan.

Kapital qurilish sohasida tovarlar, ishlar va xizmatlar haridining yagona tizimini yaratish, tanlov savdolarini tashkil etish va o‘tkazish mexanizmini yanada takomillashtirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 3-iyuldagi “Kapital qurilishda tanlov savdolari tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 302-sonli Qarori qabul qilindi, unda quyidagilar belgilandi:

- markazlashtirilgan manbalar, davlat boshqaruv organlari va davlat korxonalari mablag‘lari hisobiga moliyalashtiriladigan kapital qurilish bilan bog‘liq tovarlar, ishlar va xizmatlar haridi faqat tanlov savdolari natijalari bo‘yicha amalga oshirilishi;
- kapital qurilish bilan bog‘liq tovarlar, ishlar va xizmatlarni harid qilishda tanlov savdolari majburiy o‘tkazilishi uchun buyurtmachilar tanlov savdolarini o‘tkazishning belgilangan tartibiga rioya qilinishi uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tanlov savdolari tashkilotchilari javob berishlari;
- sifatli bajarilgan ishlar va xizmatlarni o‘z vaqtida va to‘liq moliyalashtirish yuzasidan shartnoma shartlari bajarilmaganligi uchun buyurtmachi moddiy javob berishi, shuningdek, ko‘rsatib o‘tilgan sabablar natijasida soliq organlari tomonidan hisoblangan, ularga to‘langan jarimalar va penyani pudratchiga to‘liq qoplashi;
- tanlov savdolari natijalari bo‘yicha tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan shartlarning o‘zgarishi, buyurtmachi bilan pudratchi o‘rtasida kelishuv mavjudligidan qat’iy nazar, faqat ular belgilangan tartibda tanlov komissiyasi tomonidan ko‘rib chiqilgandan va tasdiqlangandan keyin qabul qilingan, deb hisoblanishi;
- qurilishning amaldagi qiymatini tanlov savdolari natijalari bo‘yicha shartnomada belgilangan shartnomaviy narxga nisbatan kamaytirish natijasida tejalgan mablag‘lar pudrat tashkilotining tasarrufida qolishi belgilab qo‘yildi.

11.4. Kapital qo‘yilmalar samaradorligini baholash

Zamonaviy sharoitda kapital qo‘yilmalarni iqtisodiy samaradorligini aniqlashda quyidagi omillarni hisobga olish kerak:

Kapital qo‘yilmalarni iqtisodiy samaradorligi, ularni foydalanish ko‘rsatkichlari orqali o‘lchanadi. Bunga mablag‘larni ijtimoiy-ishlab

chiqarishning turli tarmoqlariga sarf qilishdan tutiladigan maqsadlar kiradi. Bu maqsadlar ishlab chiqarishni kengaytirish, ishlab chiqarish quvvatlarini ishga solish, mahsulot miqdorini ko‘paytirish, uning sifatini yaxshilash va raqobatbardoshliligini oshirishni o‘z ichiga oladi. Kapital qo‘yilmalarni iqtisodiy samaradorligini baholashning ba’zi asosiy yo‘llari quyidagilardir:

1. Kapital qo‘yilmalarni iqtisodiy asoslangan yo‘nalishlarga sarflash va ularni mintaqalar bo‘yicha optimal joylashtirish. Bu, o‘z navbatida, mablag‘larning samarali taqsimlanishini ta’minlaydi.
2. Korxona va tashkilotlarda milliy va chet el texnikasini ishlatish: Mahsulotlarning sifatini oshirish, mehnat unumdorligini oshirish, mahsulot tannarxini kamaytirish va foydalilik darajasini oshirishga erishish uchun texnologiya va uskunalarni modernizatsiya qilish.
3. Qurilishni jadallashtirish va ishlab chiqarishga yangi quvvatlarni kiritish: Qurilishlarni sifatli ishlangan texnik loyihalar bilan ta’minlash va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish.

Kapital qo‘yilmalarining umumiy miqdorida korxonalarni qayta qurishga ketadigan sarflar ulushining oshishi iqtisodiy samaradorlikning muhim ko‘rsatkichi bo‘lib hisoblanadi. Biroq, korxonalarni qayta qurish har bir aniq holatda chuqur iqtisodiy asoslashni talab qiladi.

Korxonalarni qayta qurishga sarflayotgan kapital qo‘yilmalarni iqtisodiy samaradorligini aniqlashda, qayta qurishgacha bo‘lgan iqtisodiy ko‘rsatkichlaridan foydalanish va keyin bu ko‘rsatkichlarni qayta qurishdan keyingi ko‘rsatkichlar bilan taqqoslash kerak. Sanoat korxonalarini qayta qurish quyidagi natijalarga olib keladi:

- Ishlab chiqarish texnik darajasining oshishi.
- Uskunalar unumdorligining ortishi.
- Ishlab chiqarish quvvatlarining oshishi.

Biroq, qayta qurish natijasida mahsulot ishlab chiqarish o‘sishi korxona foydasining pasayishiga olib kelishi mumkin. Ammo mahsulot tannarxi pasayishiga olib kelmaydi. Bunday holatda qayta qurishni iqtisodiy samaradorligini (K_{sam}) quyidagi formula yordamida hisoblash mumkin:

$$\boldsymbol{K_{sam} = \frac{\Delta D}{K}},$$

ΔD – foyda summasining o‘sishi,

K – zarur bo‘lgan kapital qo‘yilmalarining birligi.

Shunday qilib, qayta qurishdan so‘ng qayd etiladigan o‘zgarishlar va

xarajatlarni aniq baholash korxona samaradorligini oshirish uchun zarurdir.

Loyiha yechimlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun korxonalar va inshootlarni rekonstruksiya qilish yoki yangilarini qurishni amalga oshirish zarurligi texnik-iqtisodiy asosnomalar (TIA) orqali asoslanadi. Ushbu texnik-iqtisodiy asosnomalar har bir qurilish loyihasi uchun alohida ishlab chiqilishi lozim va ular quyidagi asosiy omillarni o‘z ichiga oladi:

1. **Korxonaning ahamiyati va xususiyatlari**: Loyihalashtirilayotgan korxona yoki inshoatning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati, uning tarmoqdagi o‘rni va quvvatlarining o‘sishi.
2. **Quvvatlarni va mahsulot xillarini asoslash**: Mo‘ljallangan quvvatlar va ishlab chiqariladigan mahsulot turlari, ularning bozor talabiga mosligini aniqlash.
3. **Zarur kapital qo‘yilmalar hisob-kitobi**: Qurilish yoki rekonstruksiya jarayonida talab qilinadigan barcha kapital qo‘yilmalarining aniq hisob-kitobi, shu jumladan qurilish materiallari, ishchi kuchi va texnologik jihozlar xarajatlari.
4. **Iqtisodiy samaradorlikni baholash**: Kapital qo‘yilmalaridan kutilayotgan iqtisodiy samaradorlik, shu jumladan investitsiyalarning o‘zini oqlash muddatlari va foyda olishning tezligi.
5. **Texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlar**: Loyihaning texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlari, masalan, mahsulot ishlab chiqarish maydonining 1 m² uchun ishlab chiqarish hajmi, imorat va inshoatlarning qurilish kubaturasini ko‘rsatuvchi miqdor koeffitsiyenti va boshqa zarur ko‘rsatkichlar.
6. **Qo‘shimcha texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlar**: Qo‘shimcha ko‘rsatkichlar yordamida loyihaning iqtisodiy samaradorligini yanada aniqroq baholash, masalan, xarajatlarning samaradorligi va loyiha muddatining qisqarishi.

Sanoat korxonalarini loyihalashda asosiy ahamiyatga ega bo‘lgan omillar:

- Ishlab chiqarish maydonlaridan maqsadga muvofiq foydalanish: Maydonlarni to‘g‘ri taqsimlash va optimallashtirish iqtisodiy samaradorlikni oshirishga yordam beradi.
- Imoratlar xillarini to‘g‘ri tanlash: Qurilish jarayonida tanlangan imoratlar xillari, ayniqsa, ularning texnologik xususiyatlari va muvofiqligi katta ahamiyatga ega.

Qurilish sifati va nazorati:

Kapital qurilish ishlarining sifatini oshirish uchun sifat nazorati muhim

o‘rin tutadi. Qurilish sifati, shu jumladan qurilish-montaj ishlari va qurilish materiallarining mosligini tekshirish, loyiha amalga oshirilganda yuqori sifatni ta’minlash uchun zarurdir. Buning uchun quyidagi chora-tadbirlar amalga oshiriladi:

- qurilish materiallari va buyumlarining sifatini tekshirish;
- qurilish ishlarining sifatini va ijrosi bo‘yicha muntazam nazorat olib boorish;
- qurilish jarayonida barcha texnik talablar va me’yorlarga rioya qilinishini ta’minlash;

Yuqori sifatli qurilish nafaqat loyiha samaradorligini oshiradi, balki qurilishning uzoq muddatli ishlashini ta’minlab, xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Kapital qo‘yilmalarning iqtisodiy mohiyati

2. Qurilishning bosqichlari

3. Kapital qurirlishda loyihalashtirish

4. Kapital qo‘yilmalar samaradorligini baholash

5. Kapital qurilishda nazorat ishlarining mohiyati

6. Qurilish industriyasi tushunchasining mohiyati

7. Qurilishning tashkiliy shakllari.

8. Kapital qo‘yilmalarni moliyalashtirishda banklarning vazifalari.

9.Kapital qo‘yilmalarning samaradorligini aniqlash usullari.

10. Kapital qurilish qanday usullardan foydalangan holda amalga oshiriladi.

XII BOB. INVESTITSIYA LOYIHALARINI AMALGA OSHIRISHDA TENDER SAVDOLARINI TASHKIL ETISH VA O‘TKAZISH

12.1. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda tenderlarini tashkil etishning maqsadi, ahamiyati va ob’ektiv zarurligi.

12.2. Pudrat savdolari va ularning tasniflanishi.

12.3. Loyihalarni amalga oshirishda shartnoma munosabatlari.

Tayanch so‘z va iboralar: tender, tender savdolari, donor mamlakatlar, buyurtmachi, tanlov savdolari tashkilotchisi, tanlov komissiyasi, oferentlar (tender ishtirokchilari)

12.1. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda tenderlarini tashkil etishning maqsadi, ahamiyati va ob’ektiv zarurligi

Tender – bu raqobat asosida takliflar tanlovini anglatadigan hujjat bo‘lib, ma’lum shartlarga muvofiq tovarlarni yetkazib berish, xizmatlar ko‘rsatish yoki ishlarni bajarish uchun arizalar yuboriladi. Tenderlarda ishtirokchilar eng yaxshi sharoitlar taqdim etilgan taklifni berishadi va belgilangan muddatda shartlarga javob beradigan taklifni taqdim etgan ishtirokchi g‘olib deb e’lon qilinadi. Tenderlarning asosiy tamoyillari – raqobatbardoshlik, adolatli yondashuv va samaradorlikni ta’minlashdir. Auktsionlardan farqli o‘laroq, tender ishtirokchilari raqobatchilarining takliflarini oldindan bilmaydilar, bu esa ularni teng sharoitda faoliyat yuritishga imkon beradi.

Qurilish sohasidagi tenderlar O‘zbekiston Respublikasining **Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 3-iyuldagi 302-sonli qarori**ga muvofiq amalga oshiriladi. Ushbu qaror kapital qurilishda tanlov savdolari tizimini takomillashtirishga qaratilgan bo‘lib, qurilish ishlari bo‘yicha tenderlar tashkil etish va o‘tkazishning aniq tartiblarini belgilaydi.

Qarorning **2-ilovasida** "O‘zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilishda tanlov savdolari to‘g‘risida"gi Nizom keltirilgan bo‘lib, bu Nizomda tenderlar o‘tkazish tartibi va ishtirokchilar uchun belgilangan shartlar batafsil bayon etilgan. Bu hujjatlarda tenderning boshlanishidan tugashigacha bo‘lgan barcha bosqichlar, hujjatlarni tayyorlash, tenderni o‘tkazish va g‘olibni aniqlashning qonuniy asoslari ko‘rsatilgan.

Xom-ashyo, materiallar, butlovchi buyumlar va asbob-uskunalar xarid qilish bo‘yicha tender savdolarining tartibi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 21-noyabrdagi 456-sonli "Tender savdolarini tashkil

etishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi qaroriga asoslanadi. Ushbu qaror xom ashyo, materiallar, butlovchi buyumlar va asbob-uskunalar xarid qilish bo‘yicha tenderlarning amalga oshirilishini tartibga soladi. Tenderlar, shuningdek, qarorning ilovasida keltirilgan “Xomashyo, materiallar, butlovchi buyumlar va asbob-uskunalar xarid qilish bo‘yicha tender savdolari o‘tkazish to‘g‘risida”gi Nizomga muvofiq o‘tkaziladi.

Bu tenderlar orqali xorijiy kreditlar va grantlar mablag‘laridan samaraliroq foydalanish, mahalliy va xorijiy yetkazib beruvchilar o‘rtasida raqobatni rivojlantirish, hamda kichik va o‘rta biznesni keng jalb qilish maqsadlari ko‘zda tutilgan. Tenderlar, ayniqsa, qurilish ishlarida belgilangan muddat va qiymat doirasida sifatli qurilish, montaj va remont ishlarini amalga oshiruvchi qurilish tashkilotini tanlash uchun tashkil etiladi.

Shunday qilib, tender savdolarining asosiy maqsadi – sifatli va samarali ishlovchi qurilish tashkilotlarini tanlash, shuningdek, raqobatni rivojlantirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishdir.

Tenderlar quyidagi hollarda o‘tkazilmaydi:

- tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) sotib olish O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasining qarorlariga muvofiq amalga oshirilganda;
- donor mamlakatlar, tegishli xalqaro, xorijiy davlat va nodavlat tashkilotlarining tartiblari yoki O‘zbekiston Respublikasining davlat kafolati va xorijiy grantlar asosida xorijiy kreditlar berish shartlari tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) sotib olishning boshqacha tartibini belgilagan taqdirda.

Quyidagi mablag‘lar hisobidan O‘zbekiston Respublikasiga import qilinadigan va ishlab chiqarilgan xom ashyo, materiallar, butlovchi buyumlar va uskunalar sotib olingan bo‘lsa, tenderlarni tashkil etish majburiy hisoblanadi:

- O‘zbekiston Respublikasi budjetlari va budjet tizimining mablag‘lari;
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti yoki hukumatining qarorlariga muvofiq tashkil etilgan boshqa byudjetdan tashqari jamg‘armalar;
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va hukumatining donor mamlakatlar, xalqaro, xorijiy davlat va nodavlat tashkilotlari bilan tuzilgan shartnomalar doirasida berilgan xorijiy grantlar;
- O‘zbekiston Respublikasi tomonidan kafolatlangan chet el kreditlari.

Agar shartnoma qiymati 100 ming AQSh dollariga ekvivalentidan oshiq bo‘lsa, unda tender savdosi o‘tkazilishi talab qilinadi. Bitta shartnoma bo‘yicha 1 mingdan 100 ming AQSh dollarigacha bo‘lgan summada xaridlar,

buyurtmachilar tomonidan tuzilgan tender komissiyalari tomonidan baholangan eng yaxshi takliflarni tanlash yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Bu holatda:

1. Yetkazib beruvchilarga yoki pudratchilarga sotib olingan tovarlar, ishlar va xizmatlar xususiyatlari, yetkazib berish muddati va yetkazib berish joyi ko‘rsatilgan holda takliflar yuboriladi.

2. Yetkazib beruvchilar yoki pudratchilar tomonidan e'lon qilingan narxlar va sotib olingan tovarlar, ishlar va xizmatlar xususiyatlari taqqoslanadi va eng yaxshi taklif tanlanadi.

Bu jarayon orqali xaridlar aniq va adolatli sharoitda amalga oshiriladi, bu esa raqobatni rivojlantirish va resurslarni samarali taqsimlashga yordam beradi.

Idoraviy tanlov komissiyasi **buyurtmachi**ning yetakchi xodimlari va malakali mutaxassislari orasidan kamida uch kishidan iborat tarkibda tuziladi. Komissiyaning qarori bayonnomada rasmiylashtiriladi.

"O‘zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilishda tanlov savdolari to‘g‘risida"gi Nizomga muvofiq, tender savdolarini o‘tkazish tartibini quyidagicha ko‘rib chiqish mumkin:

Tanlov savdolarining asosiy qatnashchilari:

1. Investor
2. Buyurtmachi
3. Tanlov savdolari tashkilotchisi
4. Tanlov komissiyasi
5. Oferentlar (tender ishtirokchilari)

Buyurtmachi huquqlari:

1. Talabgorning malakasini aniqlash: Buyurtmachi tanlov savdolari o‘tkazishdan oldin talabgorlarning malakasi haqida qaror qabul qilishi mumkin. Agar malakani aniqlashni talab qilmasa, unda bu qadamni o‘tkazib yuborish mumkin.

2. Tanlov savdolarini o‘tkazish shakli, turi va sanasini belgilash: Buyurtmachi tanlov savdolarini o‘tkazish uchun rasmiy farmoyish berib, tanlovning shakli, turi va sanasini belgilaydi.

3. Tanlov savdolarining boshlang‘ich qiymatini belgilash: Buyurtmachi mustaqil ravishda yoki ixtisoslashtirilgan tashkilotni jalb etgan holda tanlov savdolarining predmetining boshlang‘ich qiymatini belgilash huquqiga ega.

Bu tartib, tender savdolarining adolatli va samarali o‘tkazilishini ta’minlash, shu bilan birga raqobatni rag‘batlantirish va resurslarning samarali

taqsimlanishiga yordam beradi.

12.2. Tender savdolari va ularning tasniflanishi

Tanlov savdolari tashkilotchisi, tanlov savdolari o‘tkazilishi to‘g‘risida ommaviy axborot vositalarida e’lon beradi yoki potentsial pudratchilarga (etkazib beruvchilarga) tanlov savdolarida qatnashishga taklifnoma jo‘natadi. E’lon yoki taklifnoma quyidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olishi kerak:

1. Tanlov savdolari tashkilotchisining nomi va manzili: Tashkilotning to‘liq nomi va uning joylashgan manzili.
2. Tanlov savdolari predmetini mablag‘ bilan ta’minlash manbalari: Tanlov savdolarining moliyalashtirilish manbalari, ya’ni mablag‘lar qaerdan kelishi va qanday sharoitlarda ta’minlanishi haqida ma’lumot.
3. Tanlov savdolari predmetining tavsifi va uni sotish joyi: Tanlov savdosiga chiqarilayotgan tovarlar, ishlar yoki xizmatlarning aniq tavsifi va ularni sotish uchun belgilangan joy.
4. Tanlov savdolari predmetini sotish muddati: Tanlov savdolari uchun so‘rovlarni taqdim etish, hujjatlarni sotib olish yoki boshqa harakatlarni amalga oshirish uchun belgilangan vaqt.
5. Talabgorlarga qo‘yiladigan asosiy shartlar: Tanlovda qatnashish uchun talab etiladigan shartlar, masalan, malaka, tajriba, hujjatlar, litsenziyalar va boshqa talablar.
6. Tanlov hujjatlarini sotib olish joyi va uning uchun to‘lov miqdori: Tanlov hujjatlarini sotib olish mumkin bo‘lgan joy va hujjatlarni olish uchun kerakli to‘lov miqdori.
7. Ofertalarni taqdim etish joyi, oxirgi kuni va vaqti: Takliflarni taqdim etish uchun belgilangan joy, shuningdek, takliflarni qabul qilishning oxirgi sanasi va vaqti.
8. Ofertalarni ochish joyi, kuni va vaqti: Takliflar ochilishi va ular yuzasidan baholash jarayonini o‘tkazish joyi, sanasi va vaqti.

Bular, tanlov savdolarining shaffofligini ta’minlash va barcha ishtirokchilarga bir xil sharoitlarda imkoniyat yaratish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlardir.

Tanlov savdolari haqida e’lon qilishning jarayoni quyidagi qoidalarga asoslanadi:

1. Ommaviy e’lon: Tanlov savdolari haqida e’lon qilish eng ommaviy davriy nashrlarda, gazetalarda, web-saytlarda yoki BMTning *Development*

Business nashrida, shuningdek, xorijiy mamlakatlarning elchixonalari orqali taklifnomalar jo‘natish vositasida amalga oshiriladi. Bu e’lonlar, potentsial ishtirokchilarni tanlov savdolariga jalb qilish va to‘g‘ri axborotni yetkazish uchun muhim.

2. **Ekspert xulosasi**: Tanlov savdolarini e’lon qilishdan oldin, tanlov hujjatlariga ijobiy ekspert xulosasi bo‘lishi kerak. Agar ekspert xulosasi mavjud bo‘lsa, tanlov savdolarini e’lon qilish mumkin.

3. **Ofertalarni taqdim etish muddati**: Ommaviy axborot vositalarida e’lon qilingan kundan boshlab, ofertalarni taqdim etish muddati kamida 30 kunni tashkil etishi kerak. Agar taklifnomalar jo‘natilgan bo‘lsa, muddat 35 kunga uzaytiriladi. Melioratsiya ob’ektlarida ta’mirlash-tiklash ishlari bo‘yicha esa, ofertalarni taqdim etish muddati 15 kun (ommaviy axborot vositalarida e’lon qilingan kundan boshlab) yoki 20 kun (taklifnomalar jo‘natilgan kundan boshlab)ni tashkil etadi.

4. **Tanlov hujjatlari tarkibi**: Tanlov hujjatlari, odatda, uch qismdan iborat bo‘ladi:

- **Umumiy qism**: Tanlov savdolarining umumiy ma’lumotlari, qoidalari va asosiy shartlar.
- **Texnik qism**: Tanlovning texnik jihatlari, ya’ni loyiha tavsifi, talablar, me’yorlar va shunga o‘xshash texnik tafsilotlar.
- **Tijorat qism**: Takliflar bilan bog‘liq tijorat shartlari, narxlar, to‘lov shartlari va boshqa tijorat bilan bog‘liq tafsilotlar.

Bu jarayon tanlov savdolarining shaffofligi va adolatli raqobatni ta’minlashga yordam beradi.

Umumiy qismga quyidagilar kiradi:

- tanlov savdolarida qatnashishga taklifnoma;
- tovarlar, ishlar va xizmatlarni xarid qilish yuzasidan shartnomaning umumiy shartlari;
- talabgorlarning tanlov savdolarida qatnashishga buyurtmanomalari shakli;
- talabgorning malakasini hamda uning texnik va moliyaviy ahvolini baholash talablari va mezonlarini, takliflarni moliyaviy baholash va tanlov savdolari g‘olibini aniqlash mezonlari, tanlov savdolari tartibotiga taalluqli boshqa hujjatlardan iborat bo‘lgan yo‘riqnoma.

Texnik qism qurish, rekonstruktsiya qilish, texnika bilan qayta jihozlash, loyihalash, qurilish ob’ektlari uchun materiallar, konstruktsiyalar va jihozlar xarid qilishga doir tanlov hujjatlarini ekspertizadan o‘tkazish tartibi

to‘g‘risidagi Nizom talablariga muvofiq ishlab chiqiladi.

Tanlov hujjatlarining tijorat qismi tovar (ishlar, xizmatlar) narxidan ishlar (xizmatlar)ni bajarish yoki tovarni etkazib berish shartlaridan, mablag‘ bilan ta’minlash manbalari va shartlaridan, tanlov savdolari predmetini sotish muddatidan, shartnoma loyihasidan iborat bo‘ladi. Tanlov hujjatlari ular uchun to‘lov to‘langandan keyin taqdim etiladi. To‘lov miqdori buyurtmachi va tanlov savdolari tashkilotchisi tomonidan, tanlov hujjatlarini ko‘paytirish va tarqatish qiymatidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Ofertaning amal qilish muddati tanlov hujjatlarida belgilanadi. Tanlov savdolarida qatnashish uchun talabgorga quyidagi talablar qo‘yiladi:

- tanlov savdolari predmeti qiymatining kamida 20 foizi miqdoridagi aylanma mablag‘larning yoki ko‘rsatib o‘tilgan mablag‘larni berishga bank kafolatnomasi, ishlar (xizmatlar)ni bajarish uchun zarur bo‘lgan mehnat resurslari va mutaxassislarning mavjudligi;
- shartnomalar tuzish yuzasidan fuqarolik-muomala huquqiy layoqat va vakolatlar;
- ustav sarmoyasining miqdori;
- tanlov ob’ektiga o‘xshash ob’ektlarda ishlash tajribasining mavjudligi;
- o‘z kuchlari bilan ilgari bajarilgan ish hajmlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar;
- tanlov ob’ektida o‘z kuchlari bilan bajariladigan ishlarning mo‘ljallanayotgan hajmi (foizlarda).

Ta’sis hujjatlari, moliyaviy qatnashish, xolding shaklida va boshqa shakllarda ifodalangan bir-biri bilan bevosita tashkiliy-huquqiy yoki moliyaviy bog‘liq bo‘lgan tashkilotlarning tanlov savdolarida qatnashishi taqiqlanadi. Talabgorning imzosi va muhri qo‘yilgan oferta savdolar tashkilotchisiga konvertga solib elimlangan holda jo‘natiladi. Oferta uni taqdim etishning oxirgi kuni va vaqti tugagungacha qaytarib olinishi mumkin. Taqdim etish muddati tugagandan keyin olingan oferta ko‘rib chiqilmaydi. Tanlov savdolari, qoidaga ko‘ra, buyurtmachi joylashgan joyda o‘tkaziladi. Tanlov komissiyasi majlisi ushbu belgilangan muddat (30 yoki 35 kun) tugagandan keyin o‘tkaziladi.

Majlis vaqtida ofertalar solingan konvertlar ochiladi, shartlar va tartibotlarga rioya qilinishi, tanlov hujjatlarida ko‘rsatilgan hujjatlarning mavjudligi tekshiriladi. Tanlov komissiyasi majlisi natijalari protokol bilan rasmiylashtiriladi. Tanlov komissiyasi majlislari natijalari to‘g‘risidagi axborot qatnashmagan oferentga yozma shaklda etkaziladi. Hujjatlar paketida tanlov hujjatlari talablarining buzilganligi aniqlangan taqdirda hujjatlar ularning

mazmuni e’lon qilinmasdan oferentga qaytariladi. Tanlov hujjatlari shartlariga javob beradigan ofertalar bo‘yicha oferentning ismi (nomi), malaka ma’lumotlari, taklif qilingan narxlar va bajarish muddatlari, shuningdek oferent tomonidan tanlov hujjatlari talablariga muvofiq kiritilgan qo‘shimcha takliflar hisobga olinadi.

Tanlov komissiyasi majlisida ofertani ko‘rib chiqish davomida oferent tomonidan ofertaning mazmuni tushuntirib berilishiga yo‘l qo‘yiladi. Bunda ofertaning mazmunini, shu jumladan narxi yoki bajarish muddatini o‘zgartiruvchi tushuntirishlar berilishiga yo‘l qo‘yilmaydi. Savdolarning turidan qat’i nazar, tanlov savdolari g‘olibi tanlov komissiyasining yopiq majlisida aniqlanadi. Tender komissiyasi g‘oliblarni eng ko‘p raqobatli narxlar, yetkazib berish va ishlarni bajarish (xizmatlar ko‘rsatish) shartlari, to‘lov hamda tender shartlarida belgilangan boshqa mezonlar bo‘yicha, shuningdek tender savdolarida mamlakatimiz ishlab chiqaruvchilariga narx preferentsiyalari berish tartibini tartibga soladigan boshqa normativ-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiq aniqlaydi. Tanlov savdolari g‘olibi tanlov qatnashchilari ishtirokida e’lon qilinadi, ishtirok etmagan qatnashchilar belgilangan tartibda xabardor qilinadi.

Ofertalarni ko‘rib chiqish, baholash va taqqoslash natijalari to‘g‘risidagi axborot oshkor qilinmaydi, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Tanlov komissiyasining har bir majlisida protokol yuritiladi. Tanlov savdolari buyurtmachi tomonidan belgilangan tartibda tasdiqlangandan keyin tugallangan hisoblanadi.

Buyurtmachi "Davarxitektqurilish" qo‘mitasi bilan kelishilgan kundan boshlab besh kun muddatda ommaviy axborot vositalarida tanlov savdolari natijalari (predmeti, g‘olibi, investitsiya loyihasining shartnomaviy narxi va uni amalga oshirish muddati) to‘g‘risidagi axborotni e’lon qiladi.

Tanlov savdolari agar quyidagi hollarda o‘tkazilmaydi:

- ofertalarni taqdim etish muddatida uchtadan kam oferta tushsa;

- ofertalar tanlov hujjatlari shartlariga muvofiq bo‘lmasa;

- ofertalarda tanlov savdolarida qatnashishga buyurtmanomani ta’minlash kafolati mavjud bo‘lmasa;

- oferentlar tomonidan taklif etilgan narxlar tanlov savdolari predmeti boshlang‘ich qiymatidan ancha ortiq bo‘lsa;

- "Davarxitektqurilish" qo‘mitasi bilan kelishuv bo‘yicha tanlov komissiyasi tomonidan asoslangan boshqa holatlar paydo bo‘lsa o‘tkazilmagan

hisoblanadi.

12.3. Loyihalarni amalga oshirishda shartnoma munosabatlari

Investitsiya shartnomasi – bu investor bilan investitsiya faoliyati ishtirokchilari o‘rtasida investitsiya buyurtmasini amalga oshirish bo‘yicha tuziladigan rasmiy hujjat bo‘lib, o‘zaro kelishuv asosida shakllantiriladi.

Mazkur huquqiy mexanizm O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2005-yil 2-avgustdagi 180-son qarori bilan tasdiqlangan “Investitsiya shartnomalarini tuzish va amalga oshirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom asosida tartibga solinadi.

Ushbu shartnoma xorijiy investor tomonidan o‘z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarilishini ta’minlash, shuningdek unga qo‘shimcha kafolatlar va huquqiy himoya choralarini taqdim etish maqsadida tuziladi.

Investitsiya shartnomasi investitsiya faoliyati sub’yektlarining investitsiya obyektlariga nisbatan huquqlarini, ularning majburiyatlarini va javobgarliklarini belgilab beradi.

Agar xorijiy investorga O‘zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan qonunchilikda nazarda tutilgan imtiyozlar va himoya mexanizmlari berilgan bo‘lsa, bunday hollarda investitsiya shartnomasini tuzish majburiy hisoblanadi.

Shartnoma doirasida xorijiy investorlarga quyidagi qo‘shimcha kafolatlar va himoya choralari taqdim etilishi mumkin:

- maxsus bojxona, soliq va to‘lov rejimlarini joriy etish;
- investitsiya loyihalarini amalga oshirish bo‘yicha davlat monitoringini olib borish;
- loyihalarni moliyalashtirishda ko‘maklashish;
- investitsiya loyihasini davlat investitsiya dasturiga kiritish;
- yoki boshqa qonunchilikda belgilangan chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Investitsiya shartnomasida quyidagi muhim jihatlarni ko‘rsatish zarur:

- investitsiya obyekti va uning umumiy hajmi;
- tomonlarning investitsiya shartnomasi shartlariga rioya qilmasligi uchun belgilangan javobgarligi;
- investitsiya shartnomasining amal qilish muddati hamda asosiy shartlari;
- chet ellik investor tomonidan o‘z majburiyatlarining bajarilishi bo‘yicha hisobotlarni taqdim etish tartibi va muddatlari;

- O‘zbekiston Respublikasi Hukumatining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan qo‘shimcha kafolatlar va himoya choralari berish bo‘yicha huquqlari hamda majburiyatlari;
- investitsiya shartnomasining amal qilishini to‘xtatish tartibi;
- shartnomaga o‘zgartishlar kiritish tartibi;
- loyiha-smeta hujjatlarini tayyorlash, pudrat ishlari bo‘yicha shartnomalar tuzish muddatlari, moliyalashtirish manbalari, loyihani amalga oshirish jadvali, shuningdek loyihaning texnik nazoratini amalga oshirish tartibi;
- investitsiya shartnomasidan kelib chiqadigan nizolarni hal etish tartibi va ularni ko‘rib chiqish joyi;
- investorning quyidagi huquq va majburiyatlari:
  - investitsiya hajmini ta’minlash;
  - ishlab chiqarishning belgilangan hajmiga erishish;
  - mahsulot ishlab chiqarishni mahalliylashtirish;
  - mahsulot sifatining kafolatlangan darajasini ta’minlash;
  - ishlab chiqarilgan mahsulot va ko‘rsatilgan xizmatlar eksportini amalga oshirish;
  - O‘zbekiston Respublikasi Hukumatining kafolati ostida jalb qilingan kreditlar bo‘yicha majburiyatlarni bajarish;
  - mehnat qonunchiligi va texnika xavfsizligi talablariga rioya etish;
  - ishlab chiqarish faoliyatining boshqa yo‘nalishlari bo‘yicha belgilangan me’yorlarga amal qilish.

Investitsiya shartnomasi, shuningdek unga o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar yozma shaklda tuziladi. Ikkala holatda ham tartib-taomil bir xil bo‘ladi. Shartnomani Hukumat nomidan Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi imzolaydi. Bunday shartnomani tuzish bo‘yicha taklif bilan tashabbus ko‘rsatish chet ellik investor tomonidan mustaqil ravishda yoki davlat boshqaruvi organlari, xo‘jalik birlashmalari, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari yoxud xo‘jalik yurituvchi sub’yektlar bilan birgalikda belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Investitsiya shartnomasini tuzish uchun investor tomonidan Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi yoki Xorijiy investitsiyalarni jalb etish agentligiga quyidagi hujjatlar taqdim etilishi lozim:

- investitsiya shartnomasini tuzish maqsadi, investitsiya obyekti va loyihani amalga oshirish bo‘yicha mavjud tajribasi (agar mavjud bo‘lsa) ko‘rsatilgan holda yozma ariza;

- tasdiqlangan namunaviy shaklga muvofiq investitsiya shartnomasi loyihasi;
- vakolatli organlar ekspertizasidan o‘tkazilgan texnik-iqtisodiy asos (yoki texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar asosida tuzilgan) loyiha biznes-rejasi (zarurat bo‘lsa).

Taqdim etilgan hujjatlar Adliya vazirligi, Moliya vazirligi, Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi, shuningdek Davlat bojxona qo‘mitasi va Davlat soliq qo‘mitasi tomonidan o‘z vakolatlari doirasida ko‘rib chiqilib, tegishli xulosalar taqdim etiladi.

Shartnoma loyihasi va unga ilova qilingan boshqa materiallar tegishli organlar tomonidan ularni olish sanasidan boshlab 15 kun ichida ko‘rib chiqiladi. Zarur hollarda, ya’ni qo‘shimcha tekshiruvlar, ekspertizalar yoki boshqa chora-tadbirlar zarur bo‘lsa, ushbu muddat bir oyga uzaytirilishi mumkin, bu haqda investor yozma ravishda xabardor qilinadi.

Barcha vakolatli organlar bilan kelishuvga erishilganidan so‘ng, investitsiya shartnomasi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga taqdim etiladi. Vazirlar Mahkamasi shartnomani ko‘rib chiqib:

- uni ma’qullaydi;
- yoki e’tirozlar mavjud bo‘lsa, qayta ko‘rib chiqish uchun investor tomoniga qaytaradi.

Ma’qullangan investitsiya shartnomasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi tomonidan imzolanadi. Shundan so‘ng, ushbu idora shartnomani tasdiqlash haqidagi hukumat qarori loyihasini tayyorlab, Vazirlar Mahkamasiga kiritadi.

Investitsiya shartnomasi ushbu qaror qabul qilingan kundan boshlab yoki qarorda belgilangan sanadan e’tiboran huquqiy kuchga ega bo‘ladi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Tenderlar nima va ularning ahamiyati.

2. Oferta va oferentning iqtisodiy ahamiyati.

3. Tanlov savdolari qanday holatlarda o‘tkazilmaydi?

4. Optimal loyihani aniqlash uchun kapital qurilishda o’tkaziladigan tanlov savdolari qanday nomlanadi?

5. Tanlov savdolarida qatnashish uchun talabgorga qanday talablar qo‘yiladi?

6. Tanlov hujjatlari qoidaga ko‘ra necha qismdan iborat bo‘ladi?

7. Markazlashgan va markazlashmagan kapital qo'yilmalarning 270 investitsiya loyihasidagi ahamiyati.

8. Pudrat savdolari va ularning tasniflanishi.

9.Investitsiya loyihalarni amalga oshirishda shartnoma munosabatlarining ahamiyati.

10. Tanlov savdolari o'tkazilishi to'g'risidagi e'londa yoki taklifnomada qanday ma'lumotlar bo'lishi kerak?

XIII BOB. RIVOJLANTIRISH DAVLAT DASTURLARINI SHAKLLANTIRISH VA MOLIYALASHTIRISH

13.1. O‘zbekiston Respublikasining rivojlantirish davlat dasturi, uning mazmuni, asosiy maqsadi, tamoyillari, shakllantirish tartibi bosqichlari va muddatlari

13.2. Muhim investitsiya takliflarining yig‘ma ro‘yxati asosida investitsiya loyihalari portfelini shakllantirish va tasdiqlash jarayoni. Rivojlantirish davlat dasturlarini amalga oshirish ustidan nazorat

Tayanch so‘z va iboralar: *Investitsiya dasturi, monitoring, investitsiya loyihalari, loyiha – smeta xujjatlari, texnik iqtisodiy asosnoma*

13.1. O‘zbekiston Respublikasining rivojlantirish davlat dasturi, uning mazmuni, asosiy maqsadi, tamoyillari, shakllantirish tartibi bosqichlari va muddatlari

O‘zbekiston Respublikasining **investitsiya dasturi** – xorijiy investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan, ustuvor va birinchi galdagi davlat rag‘batlantiruvchi yo‘nalishlar orqali amalga oshiriladigan chora-tadbirlar tizimidir. Ushbu dastur orqali xorijiy investitsiyalar uchun qulay investitsiya muhitini yaratish, kiritilgan mablag‘larning yuqori iqtisodiy samaradorligiga erishish, shuningdek, mukammal huquqiy baza va zarur institutlarni shakllantirish ko‘zda tutiladi.

Investitsiya dasturi — ichki va tashqi siyosatning umumiy yo‘nalishlari hisobga olingan holda ishlab chiqiladigan **ijtimoiy-iqtisodiy hamda xususiy xo‘jalik qarorlari majmuasi**dir. U investitsiya mablag‘larining iqtisodiy samaradorligini oshirish maqsadida kapital qo‘yilmalarining yo‘nalishi va joylashuvini belgilab beradi. Shuningdek, ishlab chiqarish salohiyatining oshishi, iqtisodiy o‘sish sur’atlarining jadallashuvi, moddiy va ma’naviy boyliklar ishlab chiqarish hajmi va sifatining oshishi, butun iqtisodiy va ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanishi ko‘p jihatdan **investitsiya faoliyati** va ayniqsa, **investitsiya dasturi**ning muvaffaqiyatiga bog‘liqdir.

Investitsiya dasturining asosiy vazifasi — davlatning investitsiya mablag‘larini mamlakatda moddiy boyliklar ishlab chiqarishni tashkil etishga yo‘naltirish va safarbar qilishdan iboratdir. Bu sohadagi davlat siyosati tashkiliy-huquqiy nuqtayi nazardan davlatning tegishli idoralari tomonidan

amalga oshiriladi va ularning vazifalari ushbu siyosatning maqsadlariga xizmat qiladi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, investitsiya dasturining **tashqi tomoni** ham mavjud bo‘lib, u iqtisodiyotni zamonaviy texnika, ilg‘or texnologiyalar hamda ishlab chiqarishning zamonaviy shakllari asosida rivojlantirishni ko‘zlaydi. Ushbu yo‘nalish orqali xorijiy investitsiyalarni jalb qilish iqtisodiy o‘sishni ta’minlashning muhim vositasi sifatida qaraladi. Bu vazifani qo‘shma korhonalar barpo qilish, ya’ni to‘g‘ridan–to‘g‘ri xorijiy hususiy investitsiyalardan foydalanish yo‘li bilan hal etish mumkin. Shu munosabat bilan xorijiy investitsiyalarni huquqiy tartibga solish masalalari dolzarblashadi. Aniq, samarador va xayotiy rioya qilinadigan qonunlariga ega bo‘lgan ochiq va liberal investitsiya dasturi xorijiy investitsiyalarni jalb etishning qudratli qurolidir. Bynday siyosatni ishlab chiqish respublikaning asosiy vazifalaridan biri bo‘lib qolishi kerak[64].

Investitsiya dasturi (keyingi o‘rinlarda **dastur** deb ataladi) — bu O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining barqaror va bosqichma-bosqich rivojlanishiga erishish, shuningdek, tabiiy, mineral-xom ashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish orqali mamlakatning ayrim tarmoqlari va hududlarini tarkibiy jihatdan yangilashga qaratilgan **ustuvor yo‘nalishlar** hamda **strategik vazifalarni** amalga oshiruvchi o‘zaro bog‘langan chora-tadbirlar majmuasidir.

Ushbu dastur Respublikada investitsiya faoliyatining asosiy yo‘nalishlarini belgilaydi, mavjud resurslar salohiyatidan samarali foydalanishni ta’minlaydi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonida uzviy muvozanatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Prezidentning 28.12.2022-yildagi “O’zbekiston Respublikasining 2023-2025-yillarga mo’ljallangan investisiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-459-son qarori qabul qilingan. Dasturda 2023-2025-yillar uchun quyidagilar tasdiqlangan:

1. Markazlashgan va markazlashmagan investisiyalarni o’zlashtirishning yig’ma maqsadli ko’rsatkichlari (13.1-jadval).
2. Tarmoqlar va hududlar kesimida investisiya va kreditlarni o’zlashtirishning maqsadli ko’rsatkichlari.

[64] Yo.Q.Qorayeva. I.U.Nematov “Xorijiy investitsiyalar” fani bo’yicha ta’lim texnologiyasi./ “Iqtisodiy ta’limdagi o’qitish texnologiyasi” seriyasidan. – T.: TDIU, 2008, 162 – bet

2023 - 2025-yillarda markazlashgan va markazlashmagan investisiyalarni o’zlashtirishning yig’ma maqsadli ko’rsatkichlari[65]

mlrd so’m

Moliyalashtirish manbalari	2023 - 2025-yillarda jami	shundan:		
		2023-yil	2024-yil	2025-yil
Jami kapital qo’yilmalar	1 214 970	352 717	403 038	459 215
shu jumladan:				
Markazlashgan investisiyalar:	193 587	55 538	65 622	72 428
Byudjet mablag’lari	83 360	25 886	28 074	29 400
Tiklanish va taraqqiyot jamg’armasi mablag’lari	11 170	3 171	3 454	4 545
mln. AQSh dollarida	*873*	*267*	*271*	*335*
Davlat kafolati ostidagi xorijiy kreditlar	99 057	26 481	34 094	38 483
mln. AQSh dollarida	*7 737*	*2 225*	*2 675*	*2 837*
Markazlashmagan investisiyalar:	1 021 383	297 179	337 416	386 788
Korxonalar mablag’lari	326 814	93 930	107 534	125 350
Tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag’lari	197 010	57 696	64 782	74 532
To’g’ridan-to’g’ri xorijiy investisiya va kreditlar	401 466	116 193	133 200	152 073
mln. AQSh dollarida	*31 425*	*9 764*	*10 452*	*11 209*
Aholi mablag’lari	96 093	29 360	31 900	34 833

***Izoh**. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining va Vazirlar Mahkamasining qarorlari asosida hamda har-yilgi tasdiqlanadigan tarmoqlar va hududlarning rivojlanish konsepsiyalari asosida aniqlashtirilishi va yangilanishi mumkin.*

Mazkur dastur doirasida 2023-yilda 175 million dollar, 2024-yilda 570 million dollar xorijiy investitsiya o‘zlashtirilib, o‘sish 325 foizni tashkil qildi. 2025-yilda esa 27 ta investitsiya loyihasi doirasida 1,021 milliard dollar sarmoya jalb qilinishi rejalashtirilgan bo‘lib, bu 2024-yilga nisbatan 180 foiz o‘sish demakdir.

2024-yilda iqtisodiyotga kiritilgan investitsiyalar hajmi 1,3 baravar ko‘payib, 36 mlrd dollardan oshgan. Bularning hisobiga-yil boshidan buyon qo‘shimcha 70 trln so‘mlik qiymat beradigan 560 ta yirik va o‘rta loyihalar ishga tushirilgan. Kelasi-yildan eksportni yana 1 mlrd dollarga oshirish imkoniyati paydo bo‘lgan.

Investitsiyalarning miqdoriy o‘sishi ichki investitsiya dasturi (mablag‘larni noishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish hisobiga safarbar qilish) vositasida ta’minlanadi. Investitsiyalar sifatining o‘sishi ichki (fan va texnika yutuqlarini tadbiq qilish) va tegishli tashqi investitsiya dasturi (xorijiy investitsiyalar –texnik tarkibi va xususiyatiga ko‘ra yuqoriroq bo‘lganlarini jalb etish) vositasida ta’minlanadi. Ichki investitsiya dasturi ham tashqi investitsiya dasturi ham,har ikkalasi investitsiyalashning turli manbalaridan turli

[65] https://lex.uz/docs/6329448

shakillardagi investitsiyalarni jalb etish zaruriyatini nazarda tutadi. Investitsiya dasturining mohiyati va mazmuni eng qulay huquqiy vositalarni topish – investitsiya jarayoni va investitsiyani huquqiy tartibga solishdan iborat. Ratsional investitsiya dasturini amalga oshirayotgan davlat ixtiyorida huquqiy tartibga solishning ikki vositasi mavjud: milliy – huquqiy va halqaro – huquqiy.

Davlatning tashqi investitsiya dasturi huquqiy nuqtai nazardan xorijiy investitsiyalar uchun qulay huquqiy muhit yaratishdan iborat bo‘lib, bu milliy huquqiy tartibod, milliy huquqiy shakillar va normalardan (qonunlar va boshqa me’yoriy aktlar) xamda xalqaro huquqiy tartibod, xalqaro – huquqiy shakl va normalardan (ikki va ko‘p tomonlama shartnomalar va bitimlar) foydalanishni nazarda tutadi. Bularning barchasi ham ichki ham tashqi investitsiya siyosatlari hisobga olinishi shart. Investitsiya dasturining aniq maqsadga yo‘naltirilgan ba ilmiy asoslangan asosiy vazifasi davlatning jamiyatda moddiy va ma’naviy boyliklarni ishlab chiqarishni tashkil etish uchun investitsiya mablag‘larini safarbar qilish bo‘yicha faoliyat yuritishidan iborat. Investitsiya faoliyati (ingl. Investmen activity) – bu investitsiya kiritish va investitsiyalarni amalga oshirish bo‘yicha olib boriladigan amaliy harakatlarning yig‘indisidir. Investitsiya dasturi alohida davlatlar tomonidan investitsiya munosabatlari sub’ektlarining (davlatlar, yuridik va jismoniy shaxslar, shu jumladan xorijiy) investitsiya faoliyatini kuchaytirish maqsadida choralar tizimini nazarda tutadi. Investitsiya faoliyati esa uning sub’ektlarining investitsiyani amalgam oshirish bilan bog‘liq faoliyatlari yig‘indisidir.

Investitsiya dasturini shakllantirishning asosiy tamoyillari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- investitsiya jarayonlarini boshqarish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish, maqbul shartlarda xorijiy investitsiyalarni va kreditlarni jalb etish, shuningdek loyihalarni tanlab olish va ularning amalga oshirilishi monitoringini olib borish asosida ulardan samarali foydalanish mexanizmini yaratish;

- belgilangan davlat ustuvorliklari asosida eng muhim tarmoqlarini va faoliyat sohalarni qo‘llab quvvatlash;

- ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan tarmoqlarni (ta’lim, soliqni saqlash) birinchi navbatda, moliyalashtirish;

- mineral xom-ashyo resurslarini va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni, tayyor mahsulotni tashqi bozorda raqobatbardoshligigi darajaga yetkazishga yo‘naltirilgan ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan investitsiya loyihalarini qo‘llab quvvatlash;

- transport infratuzilmasini rivojlantirish va takomillashtirish;

- tarkibiy o‘zgarishlar vazifalari va amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatiga muvofiq mablag‘ qo‘yishning o‘zaro manfaatliligi asosida xorijiy sarmoyalarni jalb qilish, tomonlarning investitsiya majburiyatlari asosida shartnomalar tuzish amaliyotini joriy etish;

- investitsiya loyihalarni investitsiya dasturining aniq ro‘yxatiga oldindan belgilangan mezonlar asosida kiritish;

- ilgari boshlangan ob’ektlarni tugallash uchun markazlashtirilgan investitsiyalarni, birinchi navbatda, ajratish.

Loyihalarni tanlab olishda ularning samaradorligi, respublika iqtisodiyoti ayrim tarmoqlarini va mintaqalarini rivojlantirish ustuvorliklari, mahsulot sotish ko‘rsatkichlari, shu jumladan eksportga yo‘naltirilganlik, butlovchi buyumlar va kompanentlar ishlab chiqarishni mahalliylashtirishda qatnashish va shu kabilar asosiy mezonlar hisoblanadi.

Investitsiya dasturida loyihaning baholash qiymati, tugallanmagan qurilishi va qurilishni tugallash hamda foydalanishga topshirish uchun-yillar bo‘yicha joriy narxlarda moliyalashtirishga ehtiyoj, moliyalashtirishning tasdiqlangan manbalari to‘g‘risidagi ma’lumotlar ko‘rsatiladi. Investitsiya dasturini ishlab chiqishda yirik va o‘ta muhim loyixalar alohida, katta bo‘lmagan bir tipdagi loyihalar yaxlit kiritilishi mumkin (masalan: maktablar, qishloq, vrachlik punktlari qurilishi va boshqalar).

O‘zbekiston Respublikasining investitsiya dasturini ishlab chiqish va uning ijrosini ta’minlash bo‘yicha barcha ishlarni muvofiqlashtirish O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi zimmasiga yuklatilgan. Investitsiya dasturi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli qarori bilan tasdiqlanadi.

Dasturda nazarda tutilgan kapital qurilishni moliyalashtirish va uni kreditlash ishlari O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Kapital qurilishda xo‘jalik munosabatlari mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Unga muvofiq, investitsiya loyihalarini markazlashtirilgan manbalar hisobiga mablag‘ bilan ta’minlash, har bir ob’ekt bo‘yicha ajratilgan kapital qo‘yilmalar limitlari doirasida, Iqtisodiyot va moliya vazirliklari bilan kelishilgan aniq mo‘ljalli qurilishlar ro‘yxati va tasdiqlangan titul ro‘yxatlari asosida amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasining investitsiya dasturi – bu davlat tomonidan

xorijiy investitsiyalarni rag‘batlantirish va jalb etish uchun ishlab chiqiladigan ustuvor yo‘nalishlar asosida amalga oshiriladigan kompleks chora-tadbirlar tizimi bo‘lib, xorijiy investorlar uchun qulay investitsion muhit yaratish, ular kiritgan mablag‘larning yuqori iqtisodiy samaradorligini ta’minlash, shuningdek, mukammal huquqiy asoslar va institutlar tizimini shakllantirishni nazarda tutadi.

Davlat tomonidan investitsiya dasturini shakllantirish orqali:

- investitsiyalarning barcha shakllarini jalb etish;
- mamlakatning hududiy va tarmoq tizimini takomillashtirishga xizmat qiluvchi omillarni muvofiqlashtirish;
- xorijiy investitsiyalarni jalb etuvchi va eksport salohiyatini oshiruvchi korxonalar uchun imtiyozlar tizimini kengaytirish;
- investitsiya loyihalarini makro va mikroiqtisodiy ehtiyojlar asosida ishlab chiqish;
- xorijiy kredit liniyalari mablag‘laridan oqilona foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

13.1 – jadval

O‘zbekiston Respublikasi investitsiya dasturini shakllantirish tartibi[66]

Bosqichlar	Tadbirlar	Muddatlar	Ma’sullar
1 - bosqich	Iqtisodiyot vazirligi uch-yillik davrga O‘zbekiston Respublikasi investitsiya dasturiga kiritish uchun takliflarni tayyorlashga oid metodik ko‘rsatmalarni tarmoq vazirliklari va idoralari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyat va Toshkent shahar hokimliklariga (keyingi o‘rinlarda buyurtmachilar deb ataladi) har-yili yetkaziladi.	Aprel	Iqtisodiyot vazirligi
2 - bosqich	Buyurtmachilar loyihalar bo‘yicha dast-labki axborotni tayyorlaydi, ularni uch-yillik davrda amalga oshirish uchun tanlab oladilar va takliflarni iqtisodiyot vazirligiga taqdim etiladi.	May - Iyun	Buyurtmachilar
3-bosqich	Iqtisodiyot Vazirligi takliflarni ko‘rib chiqiladi va o‘rtacha muddatli davrda aniq tarmoqni rivojlantirish ustuvor-liklariga muvofiq tarmoqlarni tanlab oladilar.	Iyun-Iyul	Iqtisodiyot vaziriligining tarmoq bo‘limlari.
4 - bosqich	Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, (Davarxitektqurilish) ko‘mitasi va vakolatli banklar bilan	Avgust - Sentyabr	Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi,

[66] www.ziyonet.uz маълумотлари асосида

	birgalikda investitsiya dasturiga kiritiladigan loyihalarni uzil-kesil tanlab oladi.		“Davarxitektqurilish” qo‘mitasi, vakolatli banklar
5 - bosqich	Investitsiya dasturining loyihasi iqtisodiyot vazirligi huzuridagi birlashgan hay’at tomonidan ko‘rib chiqiladi va uning qaroriga ko‘ra ishlab chiqish va Vazirligi Mahkamasining komplekslari bilan kelishish uchun tashqi iqtisodiy aloqalar va xorijiy investitsiyalar departamentiga taqdim etiladi.	Sentyabr	Iqtisodiyot vazirligi xuzuridagi birlashgan xay’at, Vazirlar Maxkamasining kompleklari
6 – bosqich	Investitsiya dasturining loyihasi batafsil ko‘rib chiqiladi	Sentyabr - Oktyabr	Iqtisodiyot vazirligi
7 – bosqich	Investitsiya dasturining loyihasi tasdiqlash uchun yuboriladi.	Oktyabr	Prezident devoni, VMning tegishli departamentlari
8 – bosqich	Investitsiya dasturining amalga oshirishning birinchi-yiliga kiritiladigan yangidan boshlanadigan ob’ektlar bo‘yicha tanlov savdolari o‘tkaziladi.	Oktyabr - Noyabr	“Davarxitektqurilish” qo‘mitasi, buyurtmachilar
9 – bosqich	Tasdiqlangan investitsiya dasturiga va o‘tkazilgan tanlov savdolariga muvofiq belgilangan tartibda shartnomalar tuziladi, qurilishlarning aniq va titul ro‘yxatlari, kelgusi-yillar loyihalash ishlarining aniq ro‘yxatlari tasdiqlanadi.	Dekabr	Buyurtmachilar, pudratchilar

Har bir davlatning asosiy vazifalaridan biri – bu mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta’minlash maqsadida moddiy ishlab chiqarish sohasiga milliy va xorijiy investitsiyalarni keng jalb etishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun davlat tomonidan maqsadli investitsiya dasturi ishlab chiqiladi hamda bosqichma-bosqich amalga oshiriladi, investitsion faoliyat uchun zarur bo‘lgan qulay muhit va shart-sharoitlar yaratiladi.

13.2. Muhim investitsiya takliflarining yig‘ma ro‘yxati asosida investitsiya loyihalari portfelini shakllantirish va tasdiqlash jarayoni. Rivojlantirish davlat dasturlarini amalga oshirish ustidan nazorat

Monitoring tushunchasi – bu, eng avvalo, loyihani moliyalashtirish bo‘yicha tuzilgan bitim va unga tegishli barcha hujjatlarda belgilangan shartlarning bajarilishi, ularning bank-kredit siyosatiga, amaldagi me’yoriy hujjatlar va tartiblarga muvofiqligini muntazam ravishda tahlil qilish va baholash jarayonidir.

Monitoringning keyingi bosqichi qarzdorning moliyaviy barqarorligini aniqlashdan iborat bo‘lib, bu uning balans hisobi, foyda va zararlar to‘g‘risidagi hisobotlari hamda moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini aks ettiruvchi boshqa tegishli hujjatlarni chuqur tahlil qilish asosida amalga oshiriladi.

Monitoring jarayonida yana bir muhim omil – bu kreditning ikkilamchi manbalar orqali qaytarilishi bo‘yicha ta’minot holatini baholashdir. Bugungi kunda mamlakatimizda har-yili yuzlab investitsiya loyihalari turli manbalar – davlat byudjeti mablag‘lari, xalqaro moliya institutlarining kredit liniyalari, byudjetdan tashqari fondlar, tijorat banklari, shuningdek, xorijiy va xususiy investorlar hisobidan moliyalashtirilmoqda. Mazkur loyihalarga jalb etilgan mablag‘larning o‘z vaqtida qaytarilishi va ma’lum darajada rentabellik bilan ta’minlanishi eng muhim talablardan biridir.

Shu sababli, loyihalarning amalga oshirilish samaradorligini aniqlash, ularni tahlil qilish, moliyaviy barqarorligini kuzatib borish maqsadida monitoring tizimi kreditorlar, yetkazib beruvchilar, lizing va sug‘urta kompaniyalari, shuningdek, kafillik beruvchi tashkilotlar tomonidan joriy etilgan.

Hozirgi vaqtda O‘zbekiston Respublikasida moliyalashtirilayotgan barcha loyihalar bo‘yicha monitoringning yagona va umumiy tizimi yo‘lga qo‘yilgan. Har bir moliyaviy institut yoki kredit tashkiloti o‘zining faoliyat sohasi va yo‘nalishiga mos tarzda monitoringni tashkil etishning ichki tartib-qoidalarini ishlab chiqadi va shu asosda faoliyat olib boradi.

Monitoringning mazmuni “ko‘zgu” degan ma’noni anglatadi.

Monitoringni yuritishda quyidagilar ko‘zda tutiladi:

1. Amalga oshirilmoqchi bo‘lgan loyihada nima ishlab chiqarish ko‘zda tutilganligi.

2. Ishlab chiqarish jarayonini bilishlik, ya’ni mahsulot ishlab chiqarish jarayonini boshidan oxirgacha kuzatib borish.

3. Ishlab chiqarish korxonasining tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ekologik jihatdan asoslanishi va tashkil etilishi.

4. Loyihani moliyalashtirish manbalarini aniqlash va uni moliyalashtirishni amalga oshirish.

Monitoring olib borish bosqichlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- korxonaning moliyaviy – xo‘jalik faoliyati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni yig‘ish va qayta ishlash;

- olingan ma’lumotlar asosida korxonalarning moliyaviy – xo‘jalik holatini tahlil etish;

- tahlil natijalari bo‘yicha xulosalar qilish va takliflar berish.

Investitsiya dasturini amalga oshirish monitoringi

Investitsiya dasturining monitoringi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 4-yanvardagi 1-sonli qarori bilan tasdiqlangan ***“O‘zbekiston Respublikasi Investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalarning amalga oshirilishi ustidan davlat monitoringi to‘g‘risidagi Nizom”*** va 2005-

yil 15-noyabrdagi 251-sonli *“Investitsiya loyihalarini tasdiqlash va amalga oshirish monitoringi mexanizmlarini takomillashtirish, muruvvat yordamida yuklarni va texnik ko‘maklashish mablag‘larini hisobga olish va nazorat qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”*gi Qaroriga muvofiq amalga oshiriladi.

Monitoringning asosiy maqsadi – investitsiya loyihalarining samaradorligini ta’minlash, resurslardan oqilona foydalanish va investitsiya muhiti barqarorligini oshirishdan iborat.

Davlat monitoringining asosiy yo‘nalishlari:

1. Investitsiya loyihalarining o‘z vaqtida va samarali amalga oshirilishini ta’minlash, ayniqsa, markazlashtirilgan investitsiyalar hisobiga moliyalashtirilayotgan loyihalar bo‘yicha.
2. Tasdiqlangan parametrlarga rioya qilinishini nazorat qilish, ya’ni texnik-iqtisodiy asoslar, texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar, tanlov savdolari (tenderlar) shartlariga muvofiqlik.
3. Loyihalar bo‘yicha markazlashtirilgan axborot bazasini shakllantirish – amalga oshirilayotgan har bir loyiha bo‘yicha statistik, moliyaviy va texnik ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish.
4. Loyihalarni amalga oshirishda yuzaga keladigan muammoli masalalarni aniqlash va ularni bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqish.
5. Investitsiya iqlimini takomillashtirish bo‘yicha takliflar tayyorlash, mavjud tajriba, monitoring natijalari va tahliliy ma’lumotlarga asoslanib.

Monitoring: vazirliklar, idoralar tomonidan tashabbus ko‘rsatilgan investitsiya loyihalari va takliflari yuzasidan – Vazirlar Mahkamasining tegishli axborot – tahlil departamentlari bilan birgalikda, shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va toshkent shahar hokimimliklari hamda xorijiy investitsiyalar jalb etilgan korxonalar tomonidan tashabbus Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari bilan birgalikda tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi tomonidan.

Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi strategik muhim investitsiya loyihalarini amalga oshirish masalalari bo‘yicha **Muvofiqlashtiruvchi kengash** tomonidan quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

1. Loyihalarni muvofiqlashtirish – kengash loyihalarni amalga oshirishda davlatning barcha tegishli idoralari va xorijiy investorlar o‘rtasidagi koordinatsiyani ta’minlaydi.
2. Strategik qarorlar qabul qilish – kengash loyihaning barcha jihatlarini baholaydi, investorlar va mamlakat manfaatlarini hisobga olgan holda, loyiha bo‘yicha qarorlar qabul qiladi.

3. Loyihani nazorat qilish – amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalarining bajarilishini doimiy ravishda monitoring qiladi, moliyaviy va texnik jihatdan muvofiqlikni ta’minlaydi.

4. Texnik va moliyaviy yordam ko‘rsatish – loyiha davomida yuzaga kelgan texnik yoki moliyaviy masalalar bo‘yicha ekspertlar yordamidan foydalanadi.

5. Loyihalar bo‘yicha takliflar ishlab chiqish – kengash investitsiya loyihalarini amalga oshirishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni hal etish uchun yangi takliflar ishlab chiqadi.

Muvofiqlashtiruvchi kengash bu loyihalarni amalga oshirishning umumiy tartibiga javob beradi va davlat siyosati doirasida amalga oshirilgan barcha choralarni muvofiqlashtiradi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi tomonidan monitoring:

• investitsiya loyihalari tashabbuskorlari tomonidan tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligiga taqdim etiladigan tasdiqlangan reja – jadvallarining bajarilishi to‘g‘risidagi vxboratlarni;

• O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika ko‘mitasi tomonidan Davlat statistika ishlari dasturida belgilangan hajmda va muddatlarda taqdim etiladigan O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha xorijiy investitsiyalar va kreditlar ishtirokidagi investitsiya loyihalarining amalga oshirilishi to‘g‘risidagi yig‘ma statistika axboratini;

• Mavjud va potensial xorijiy investorlar faoliyatining normativ – huquqiy bazasini takomillashtirish bo‘yicha ularning takliflarini o‘rganish asosida vaqti – vaqti bilan tayyorlanadigan investitsiya muhiti sharhini;

• Manfatdor vazirliklar va idoralar tomonidan taqdim etiladigan tezkor axborotlarni;

• Markazlashtirilgan manbalar hisobiga amalga oshiriladigan loyihalarni o‘z vaqtida mablag‘ bilan ta’minlash masalalari bo‘yicha axborotlarni tahlil qilish va umumlashtirish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi yirik va strategik muhim investitsiya loyihalarining amalga oshirilishi monitoringi Muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan:

Tasdiqlangan reja – jadvallar bajarilishini, loyihalarni amalga oshirish yuzasidan zarur ishlar kompleksini olib borishning texnologik izchilligiga rioya etilishini nazorat qilish;

Texnik – iqtisodiy asoslashlarining asosiy qoidalarini ko‘rib chiqish, loyihalarni amalga oshirish mumkinligi yuzasidan umumiy qarorlar qabul qilish;

Alohida yirik loyihalar, shu jumladan texnik – iqtisodiy asoslashlar ko‘rsatkichlariga nisbatan loyihalarning qimmatlashishi yoki arzonlanishishi mumkinligini hisobga olgan holda bazaviy loyihalashtirishni tasdiqlash;

Markazlashtirilgan manbalar hisobiga ajratiladigan mablag‘larning o‘z vaqtida moliyalashtirilishini va ulardan samarali foydalanilishini ta’minlash, Xukumat kafolati ostida jalb etiladigan qarz mablag‘larning o‘z vaqtida qaytarilishi ta’minlanishini nazorat qilish;

Manfaatdor vazirliklar va buyurtmachi idoralar tomonidan ishlab chiqilgan ehtiyot qismlar va komponentlar ishlab chiqarishni mahalliylashtirish dasturlarini, shuningdek ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tashqi bozorlarga kirib borishi bo‘yicha marketing dasturlarini ekspertizadan o‘tkazish;

Ayrim strategik muhim va yirik loyihalarni davlat tomonidan qo‘llab – quvvatlash chora – tadbirlari, qurilishi amaldagi qonun hujjatlari buzilgan holda amalga oshirilatgan loyihalarni mablag‘ bilan ta’minlashni to‘xtatib qo‘yish, shuningdek investitsiya dasturi bajarilishi barbod bo‘lishiga yo‘l qo‘yuvchi vazirlar va idoralar, korxonalar va buyurtmachi tashkilotlarning rahbarlarini javobgarlikka tortish yuzasidan takliflar va tavsiyalar ishlab chiqish;

Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi yirik va strategik muhim investitsiya loyihalarini o‘z vaqtida ro‘yobga chiqarishga ko‘maklashish uchun quyidagi asosiy masalalar ko‘rib chiqiladi:

1. Investitsiya dasturining amalga oshirilishini nazorat qilish

Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, Moliya vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi va vakolatli banklardan olingan ma’lumotlar asosida, investitsiya dasturining amalga oshirilishi bo‘yicha yig‘ma axborot tayyorlanadi. Bu axborot quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Investitsiyalashdan oldingi tadqiqotlar o‘z vaqtida o‘tkazilishi.
- Texnik-iqtisodiy asoslashlar va loyiha-smeta hujjatlari ishlab chiqilishi.
- Investitsiya loyiha-smeta hujjatlarini tashabbuskorlar tomonidan olingan axborot.

2. Texnik-iqtisodiy asoslashlar va loyiha-smeta hujjatlarining ekspertizasi

- Investitsiya loyihalari va smeta hujjatlarining vakolatli ekspertiza organlari tomonidan tasdiqlanishi. Bu organlarning ekspertizasi loyiha samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

3. Monitoring va axborot tayyorlash

- Dasturning amalga oshirilishini monitoring qilish orqali har choraklik axborotlar tayyorlanadi.
- Monitoring natijalari va analitik ma’lumotlar navbatdagi uch-yillik davrda dasturni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

4. Yig‘ma axborotlar va dasturning natijalari

- Ushbu axborotlar har chorakda yangilanadi va dasturning samaradorligi bo‘yicha qabul qilinadigan qarorlar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Bu jarayonlar loyihalarni samarali va o‘z vaqtida amalga oshirishni ta’minlashga, investitsiyalarning yuqori samaradorligini oshirishga yordam beradi. Monitoring va axborot tayyorlash jarayonlari, shuningdek, loyihalarni muvaffaqiyatli bajarish va rivojlantirish uchun zaruriy ma’lumotlar va tahlillarni taqdim etadi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Investitsiya dasturining ahamiyati.

2. Investitsion loyihalar ustidan monitoring olib boorish tartibi.

3. Kapital qo’yilmalarni moliyalashtirish manbalaridan qaysi biri markazlashtirilgan manbalarga kiritilmagan?

4. Investitsiya dasturini shakllantirish tartibi.

5. O’zbekiston Respublikasining Davlat investisiya dasturi qanday muddatlarda qabul qilinadi?

6. Davlat investisiya dasturining bajarilishini nazorat qiluvchi organlarning vazifalari.

7. Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi tomonidan monitoring qanday tartibda amalga oshirilidi?

8. Rivojlantirish davlat dasturini amalga oshirish ustidan nazorat qanday tartibda amalga oshiriladi?

9. Investitsiya dasturini shakllantirishning asosiy tamoyillari nimaladan iborat? 10. Monitoring olib borish bosqichlari

XIV BOB. INVESTITSIYALARNING LOYIHAVIY TAHLILI

14.1. Investitsiya loyihalari bo‘yicha loyihaviy tahlilning mazmun-mohiyati

14.2. Loyihaviy tahlilning o‘ziga xos xususiyatlari

14.3. Loyihaviy tahlilning tarkibiy tuzilishi: moliyaviy-iqtisodiy, texnik, ekologik, institutsional, xuquqiy va boshqalar

Tayanch so‘z va iboralar: *loyiha, tizimlilik, komplekslilik, strategik tahlil, huquqiy, institutsional tahlil, ekologik tahlil, tijorat tahlili, moliyaviy-iqtisodiy tahlili, risklarini tahlil qilish,ekspress tahlil,dastlabki ekspertiza, kompleks ekspertiza, texnik tahlil, tijorat tahlili,moliyaviy tahlil,xarajatlar qoplanganligi tahlili, ekologik tahlil, institutsional tahlil,ijtimoiy-madaniy tahlil, makroiqtisodiy va iqtisodiy tahlil*

14.1. Investitsiya loyihalari bo‘yicha loyihaviy tahlilning mazmun-mohiyati

Loyihaviy tahlil – bu investitsion loyihalarni ishlab chiqish, baholash hamda ularni tanlab olishda qo‘llaniladigan kompleks uslub bo‘lib, u loyiha bilan bog‘liq xarajatlar, kutilayotgan daromadlar va tavakkalchilik (risk)larni tizimli ravishda tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Ushbu tahlil jarayoni, odatda, loyiha hayotiy siklining dastlabki bosqichlarida, ya’ni uni amalga oshirish yoki rad etish bo‘yicha qarorlar qabul qilinishidan avval amalga oshiriladi.

Loyihaviy tahlilning asosiy vazifalaridan biri – loyiha daromadliligini aniqlashdir. Daromadlilik, iqtisodiy nuqtai nazardan, loyiha natijasida olinadigan umumiy daromadlar va unga yo‘naltirilgan xarajatlar o‘rtasidagi farq orqali aniqlanadi. Mazkur tahlilda loyiha natijalarini har tomonlama aniqlab, daromadlarning xarajatlardan yuqori yoki past ekanligi baholanadi. Bunda loyiha bo‘yicha bugungi kunda amalga oshirilayotgan investitsion xarajatlarni, kelajakda yuzaga keladigan daromadlar bilan bevosita solishtirishning murakkabligi e’tiborga olinadi. Bu holat, ayniqsa, loyihaning uzoq muddat xizmat qiluvchi asosiy vositalari va infratuzilma inshootlari mavjudligida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Amaliyotda ayrim loyiha komponentlarining xarajatlari va natijalarini aniqlash nisbatan oddiy bo‘lsa, boshqalariniki murakkab baholash jarayonini talab qiladi. Masalan, qurilish ishlari bilan bog‘liq xarajatlar miqdoriy jihatdan aniq va oson o‘lchanadi. Biroq xodimlarni o‘qitish kabi yumshoq (intellektual)

investitsiyalar bo‘yicha xarajatlarni va ularning real iqtisodiy samaradorligini baholash ancha murakkab bo‘lishi mumkin. Chunki bunday xarajatlarning natijalari nafaqat miqdoriy, balki sifat jihatidan ham tahlilni talab qiladi, bu esa o‘z navbatida loyiha samaradorligini to‘liq ifodalashda qo‘shimcha analitik yondashuvni taqozo etadi.

Nixoyat, ayrim loyihalar natijalarini, masalan loyihalarning an’anaviy faoliyat turlariga ta’sirini o‘lchash ham, baholash ham qiyin. Loyihaviy xarajatlari turli xilda bo‘lishi tufayli loyiha har xil nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi.

1. Loyiha texnik jihatdan asoslanganmi?
2. Loyiha tijorat talablariga javob beradimi?
3. Loyiha o‘z-o‘zini moliyaviy jihatdan qoplaydimi?
4. U iqtisodiy jihatdan o‘zini oqlaydimi?
5. Loyiha atrof -muhitga qanday ta’sir o‘tkazadi?
6. Loyiha maxalliy ijtimoiy - madaniy xususiyatlarni xisobga olganmi?
7. Loyihani amalga oshirishning institutsional (tashkiliy) imkoniyatlari bormi?

Ijobiy natijalar yalpi xarajatlardan ortish-ortmasligini aniqlash zarur.

Harajatlarni tahlil qilish uchun quyidagi savollarga javob olishimiz kerak:

- Loyihaning biz istagan natijasi qanday?
- Loyiha xarajatlarini kim ko‘taradi va uning ijobiy natijalaridan kim foydalanadi?
- Loyihaning ijobiy natijalari qachon va qaerda paydo bo‘ladi?
- Loyihaning yakuniy qiymati to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘lish uchun loyihaga aloqador bo‘lgan kishilarning turli guruhlari olgan foyda va qilgan yuqotishlarni qanday taqqoslash va jamlash kerak?

Loyihaning yakuniy ijobiy natijasi uni boshqa muqobil loyihalardan ajratib turadigan jihatlari orqali namoyon bo‘ladi. Bu farqlar, asosan, loyiha keltiradigan iqtisodiy samaradorlik, risklarga nisbatan chidamlilik darajasi, resurslardan foydalanish samarasi hamda strategik ahamiyat bilan belgilanadi. Loyihaviy tahlil mazkur jihatlarni chuqur o‘rganish orqali eng maqbul va samarali loyiha variantini tanlab olish imkonini beradi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, loyihaviy tahlil – bu faqat yakuniy baholash vositasi emas, balki loyiha shakllanish jarayonining o‘zida ham faol ishtirok etuvchi tahliliy mexanizmdir. U loyihaning turli komponentlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir va muvofiqlikni aniqlash bilan birga, ularning funksional rolini tahlil qilib, zarurat tug‘ilganda ularni qayta ko‘rib chiqish

imkonini beradi.

Loyihaviy tahlilning muhim jihatlaridan biri – u yangi axborotlar bilan boyitilgan holda qarorlarni takomillashtirish imkonini yaratadi. Har qanday yangi, ishonchli va foydali ma’lumot ilgari qabul qilingan qarorlarni qayta ko‘rib chiqish, ularni o‘zgartirish yoki takomillashtirish uchun asos bo‘lishi mumkin. Bu esa loyihani moslashuvchan, muqobil senariylarga ochiq va real sharoitlarga mos holatda shakllantirishga zamin yaratadi.

Shunga ko‘ra, loyiha-smeta hujjatlari loyihaviy tahlil jarayonining ajralmas qismi sifatida shakllantiriladi. Bu hujjatlar loyihaning turli jihatlarini baholash, yangi olingan axborotlarni tahlil qilish va ilgari belgilangan ko‘rsatkichlarni zaruratga ko‘ra tuzatish asosida ishlab chiqiladi. Natijada, loyiha-smeta hujjatlari nafaqat moliyaviy rejalashtirish vositasi, balki tahliliy yondashuvni o‘zida aks ettiruvchi muhim boshqaruv hujjatiga aylanadi.

14.2. Loyihaviy tahlilni amalga oshirish uchun ma’lumotlar bazasi. Loyihaviy tahlilning o‘ziga xos xususiyatlari

Loyihaviy tahlil – bu loyiha tashabbuskori tomonidan amalga oshiriladigan asosiy analitik faoliyat shakli bo‘lib, u investitsiya oldi bosqichida loyiha tashqi va ichki muhitini har tomonlama o‘rganishga xizmat qiladi. Ushbu tahlil jarayoni loyiha tashabbuskoriga loyihaning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi, tavakkalchilik (xatarlar) darajasi, moliyalashtirish manbalari va amalga oshirishning maqsadga muvofiqligi yuzasidan asosli xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Loyihaviy tahlilning tarkibiy qismi sifatida investitsion loyihaning ekspertizasi ham muhim o‘rin tutadi. Ekspertiza, odatda, tijorat banki yoki boshqa moliyaviy institut tomonidan amalga oshiriladi va u loyihaning tegishli moliyaviy-me'yoriy hujjatlarga, investitsiya siyosati talablariga muvofiqligini aniqlashga qaratilgan. Bunda loyiha moliyaviy barqarorlik, rentabellik, kreditga layoqatlilik kabi ko‘rsatkichlar asosida baholanadi.

Bundan tashqari, loyihaviy tahlil investitsiya loyihasining bajarilishini monitoring qilishda ham muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. U loyiha amalga oshirilayotgan jarayonda har bir bosqichdagi natijalarni rejalashtirilgan ko‘rsatkichlar bilan solishtirish, og‘ishlarni aniqlash hamda zarur tuzatish choralarini ko‘rishga asos bo‘ladi.

Shu boisdan, loyihaviy tahlil investitsion loyihaning butun hayotiy sikli davomida qo‘llanishi lozim. Tahlil natijalari nafaqat loyihani amalga oshirish yoki rad etish to‘g‘risida qaror qabul qilishda, balki uning real bajarilishi loyihaning biznes-rejasida belgilangan moliyaviy, texnik va ijtimoiy

ko‘rsatkichlarga qanchalik mos kelishini baholashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa loyiha boshqaruvida uzluksiz axborotli yondashuvni ta’minlaydi.

Loyihaviy tahlilining asosiy tamoyillari:

- tizimlilik, ya’ni loyiha ishtirokchilari va iqtisodiy muhit o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, ya’ni ishtirokchilarning xarajatlari va moliyaviy natijalariga ta’sir qiluvchi eng muhim omillar: ichki, tashqi va sinergik omillar ta’sirini hisobga oluvchi yaxlit tizimlilik. Bunday hisobni yuritish uchun loyiha ishtirokchilarining o‘zaro ta’sirini mumkin bo‘lgan mexanizmini (loyihani amalga oshirishning tashkiliy va iqtisodiy mexanizmi) tavsifini o‘z ichiga olishi kerak;
- loyihaviy tahlilning komplekslиligi, ya’ni har xil turdagi ekspertiza natijalari bo‘yicha xulosalarni tayyorlashni ta’minlashi;
- loyihaning barcha muhim oqibatlarini hisobga oluvchi loyiha samaradorligiga ta’sir etuvchi iqtisodiy va iqtisodiy bo‘lmagan (ijtimoiy, ekologik, mamlakat xavfsizligiga ta’siri) oqibatlarni hisobga olinishi. Bunday loyihaning ta’sirining samaradorlik ko‘rsatkichlariga ta’sir ko‘rsatadigan holatlarda, uning miqdorini aniqlash kerak. Boshqa hollarda, bu ta’sir mutaxassislar tomonidan hisobga olinishi kerak;
- loyihani butun hayot davomida tahlil qilish (alohida ishtirokchilar tomonidan);
- loyihalarni boshqarish va loyihalarni baholash uchun zamonaviy xalqaro standartlarni qo‘llash;
- mamlakat, mintaqa, kompaniya (bank) ning rivojlanish strategiyasi va investitsiya siyosatiga muvofiqligi;
- loyihaning ijobiy ijtimoiy-iqtisodiy samarasi mavjudligi;
- Loyihani (yoki bankda loyiha ekspertizasini o‘tkazish uchun) biznes-rejani tayyorlash uchun zarur bo‘lgan loyiha va boshqa hujjatlarning yuqori sifati va yetarliligi.

Loyihaviy tahlilining asosiy turlari:

- loyihani strategik tahlil qilish;
- loyihaning texnik imkoniyatlarini va innovatsion potentsialini tahlil qilish;
- huquqiy, institutsional tahlil;
- loyihaning ekologik tahlili;
- loyihaning tijorat tahlili;
- loyihaning moliyaviy-iqtisodiy tahlili;

- loyihaning risklarini tahlil qilish, shu jumladan sezgirlikni tahlil qilish va stressni sinovdan o‘tkazish, ta’sir etuvchi sharoitlar va omillarning o‘zgaruvchanligini hisobga olgan holda, loyihaning operatsion oqimlariga xavflarning ta’sirini modellashtirish;
- ekspress tahlil.

Bank tomonidan amalga oshiriladigan investitsion loyihani tekshirish bosqichi moliyalashtirishga oid eng maqbul rejani shakllantirish, shuningdek, loyiha bilan bog‘liq tavakkalchiliklarni to‘liq tahlil qilish va ular bo‘yicha kelishuv asoslarini ishlab chiqish bilan tavsiflanadi. Bu bosqichda bank o‘zining investitsiya siyosatiga muvofiq tarzda loyiha barqarorligini baholash, moliyaviy xavflarni aniqlash va ularni minimallashtirish mexanizmlarini ishlab chiqadi.

Loyiha tashabbuskori tomonidan olib boriladigan tahliliy faoliyat kompaniya ichida biznes-reja ishlab chiqish orqali yakunlanadi. Ushbu biznes-reja moliyaviy institut yoki tijorat banki tomonidan qo‘yilgan talablar va tavsiyalarga mos kelishi zarur. Aynan shu hujjat asosida loyiha moliyalashtirish uchun bankka taqdim etiladi.

Loyihani amalga oshirayotgan kompaniyada tahlil qilish jarayoni loyihaning butun hayotiy tsikli davomida uzluksiz olib boriladi. Bu esa loyiha monitoringi va samaradorlik bahosini real vaqt rejimida amalga oshirish imkonini beradi.

Tijorat banklari tomonidan investitsion loyihalarni baholash odatda ikki asosiy bosqichda amalga oshiriladi:

1. **Dastlabki ekspertiza** – bu bosqichda loyiha bankning investitsiya siyosati va moliyalashtirish tamoyillariga muvofiqligi bo‘yicha dastlabki tahlildan o‘tkaziladi. Mazkur bosqichning asosiy vazifasi — loyiha to‘liq ekspertizadan o‘tkazilishi lozim yoki lozim emasligini aniqlash, ya’ni resurslarni keyingi tahlilga sarflashga asos bor-yo‘qligini belgilashdir. Dastlabki ekspertiza natijalari bankning kollegial organi tomonidan ko‘rib chiqiladi va loyiha kompleks ekspertizaga tavsiya etilishi yoki rad etilishi bo‘yicha qaror qabul qilinadi.
2. **Kompleks ekspertiza** – bu bosqichda loyiha tashabbuskoridan qo‘shimcha ma’lumot va hujjatlar talab qilinadi. Tahlil yanada chuqurlashadi va quyidagi masalalarni qamrab oladi: loyiha ishtirokchilari haqidagi ma’lumotlar, moliyaviy ko‘rsatkichlar, tavakkalchilik darajalari, investitsiya qaytimi, texnik-iqtisodiy asoslar va boshqalar. Kompleks ekspertiza natijasida bank kredit

qo‘mitasiga loyiha bo‘yicha xulosa taqdim etadi. Ushbu xulosada moliyalashtirishning maqsadga muvofiqligi, bankning ishtirok darajasi, moliyalashtirish shartlari va shakllari aniq belgilanadi.

Shunday qilib, bank amaliyotida loyihani baholash jarayoni puxta tahliliy yondashuv asosida bosqichma-bosqich amalga oshiriladi va bu loyiha muvaffaqiyati hamda moliyaviy barqarorligini ta’minlashning muhim omillaridan biridir.

14.3. Loyihaviy tahlilning tarkibiy tuzilishi: moliyaviy-iqtisodiy, texnik, ekologik, institutsional, xuquqiy va boshqalar

Investitsion loyihani har tomonlama va chuqur tahlil qilish maqsadida daromadlar, xarajatlar hamda risklar quyidagi asosiy yo‘nalishlar (bo‘limlar) bo‘yicha baholanadi. Bu yo‘nalishlar loyiha samaradorligini turli nuqtai nazardan tahlil qilish imkonini beruvchi **loyihaviy tahlilning tarkibiy qismlarini** tashkil etadi:

1. **Texnik tahlil** – loyiha texnik jihatdan asoslanganligini, mavjud texnologiyalar, qurilish va jihozlash imkoniyatlari, resurslardan foydalanish samaradorligini aniqlashga qaratiladi. Ushbu tahlil loyiha realizatsiyasining texnik-iqtisodiy asoslarini mustahkamlashga xizmat qiladi.
2. **Tijorat tahlili** – ishlab chiqariladigan mahsulot yoki xizmatga bozor talabining mavjudligi, raqobat muhiti, narx shakllanishi, savdo va marketing strategiyalarini baholaydi. Bozor sharoitlarining aniqligi loyihaning daromad salohiyatiga bevosita ta’sir qiladi.
3. **Moliyaviy tahlil** – loyiha moliyaviy barqarorligi, investitsiya talabining hajmi, naqd pul oqimlari, foyda normasi, rentabellik va qaytish muddati kabi ko‘rsatkichlar asosida amalga oshiriladi. Loyihaning moliyaviy yaroqliligi ushbu tahlil natijalariga bog‘liq.
4. **Xarajatlar qoplanganligi tahlili** – loyiha xarajatlarining xizmat yoki mahsulotdan foydalanuvchi (iste’molchi)lar tomonidan to‘lovlar orqali qoplanish imkoniyatini aniqlashga qaratilgan. Bu loyiha o‘zini-o‘zi moliyalashtirish darajasini aniqlash imkonini beradi.
5. **Ekologik tahlil** – loyiha atrof-muhitga ko‘rsatadigan ijobiy va salbiy ta’sirini baholaydi. Ekologik xavfsizlik, chiqindilarni boshqarish, resurslarning qayta tiklanishi, barqarorlik mezonlari asosiy tahlil ob’ektlaridir.
6. **Institutsional tahlil** – loyiha uchun mas’ul tashkilotlar va ishtirokchilarning loyiha menejmenti, uni amalga oshirish, boshqarish va

ekspluatatsiya qilish salohiyatini baholaydi. Institutsional barqarorlik loyihaning uzoq muddatli muvaffaqiyati uchun muhim omildir.

7. Ijtimoiy-madaniy tahlil – loyiha mahalliy sharoitlarga, aholining ehtiyoj va qadriyatlariga, ijtimoiy infratuzilma imkoniyatlariga mosligini o‘rganadi. Shu bilan birga, loyiha turli ijtimoiy guruhlarga ko‘rsatadigan ta’sir, xususan, ijtimoiy tenglik, mehnat bandligi va yashash sharoitlariga ta’sir ko‘lami ham hisobga olinadi.

8. Makroiqtisodiy va iqtisodiy tahlil – loyiha amalga oshirilishining iqtisodiyotga keltiradigan umumiy foydasi, foyda-xarajat nisbati, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita iqtisodiy samara, fiskal ta’sir, hamda loyiha tavakkalchilik darajasining bahosi asosida amalga oshiriladi.

Tahlil usullari va yondashuvlarning murakkabligi

Loyihaviy tahlilning har bir bo‘limi o‘ziga xos uslubiyatga ega bo‘lib, u qo‘llanilayotgan axborot turi, uning miqdoriy yoki sifat jihatlari, mavjud resurslar, hamda tahlil qilinayotgan omilning harakteriga qarab farqlanadi. Hatto moliyaviy tahlil kabi miqdoriy ifodalanadigan bo‘limlarda ham prognozlashdagi noaniqlik sababli sifat yondashuviga ehtiyoj seziladi.

Shuning uchun, loyihaviy tahlilda **kelajak holatlar** haqidagi ehtimollik va taxminlar doimiy ravishda hisobga olinadi. Tahlil natijalariga ta’sir etuvchi omillar o‘zgaruvchanligi sababli, har bir baho holatiga shubha va ehtimoliy tavakkal darajasida yondashiladi. Bu esa tahlil jarayonining dinamik va moslashuvchan bo‘lishini taqozo etadi.

Marketing jihatidan loyiha ijobiy baho olgach, navbatdagi bosqich sifatida texnik tahlil amalga oshiriladi. Ushbu bosqichda loyiha texnologiyasi, uskunalar, texnologik jarayonlar va resurslardan foydalanish imkoniyatlari atroflicha tahlil qilinadi. Texnik tahlilning asosiy maqsadi – loyiha maqsadlariga mos ravishda eng maqbul texnologik yechimni tanlashdir.

Texnik tahlil doirasida, loyiha texnologiyasini ishlab chiqaruvchi kompaniyalardan tijorat takliflari olinadi. Ushbu takliflar tarkibida quyidagilar aks ettiriladi:

- texnologiya uchun zarur bo‘lgan mashina va asbob-uskunalar ro‘yxati;
- har bir uskuna bo‘yicha baholar;
- texnik spetsifikatsiyalar;
- energiya sarfi, unumdorlik, sig‘im kabi texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlar.

Agar loyiha chet el valyutasida moliyalashtiriladigan texnologiyani o‘z ichiga olsa, xalqaro tajribada qo‘llaniladigan tender (ochiq tanlov) e’lon

qilinadi. Tender orqali turli ishlab chiqaruvchilar orasidan eng qulay, ishonchli va samarali taklif tanlab olinadi.

Texnik tahlilning asosiy vazifalari. Investitsiya loyihalarining texnik tahlili quyidagi asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha amalga oshiriladi:

1. Texnik va texnologik jihatdan muqobil variantlarni tahlil qilish – bir necha texnologik yechimlarni solishtirib, eng samaralisini tanlash.
2. Loyihani joylashtirish nuqtai nazaridan muqobil variantlar – geografik joylashuv, infratuzilma va logistika imkoniyatlarini hisobga olish.
3. Loyiha hajmi – ishlab chiqarish quvvati, mahsulot hajmi va resurs talabi asosida aniqlanadi.
4. Amalga oshirish muddati – loyiha bosqichlarining davomiyligi, ishchi kuchi, uskunalar yetkazib berish va o‘rnatish muddatlari.
5. Xom ashyo, ishchi kuchi va boshqa resurslar bilan ta’minlanganlik – mavjud imkoniyatlar va ularning iqtisodiy samaradorligi tahlil qilinadi.
6. Bozor sig‘imi (xajmi) – ishlab chiqariladigan mahsulot hajmining bozordagi talabga mosligi o‘rganiladi.
7. Loyiha xarajatlari – barcha ko‘zda tutilgan va ko‘zda tutilmagan xarajatlar hisobga olinadi.

Texnik muammolar va ularning identifikatsiyasi. Loyihani texnik jihatdan baholashda umumiy va o‘ziga xos muammolar aniqlanishi mumkin. Ayrim texnik muammolar deyarli barcha investitsiya loyihalariga xos bo‘lib, ular quyidagi asosiy toifalarga ajratiladi:

- mulk shakli – davlat, xususiy yoki aralash mulk asosida tashkil etilayotgan loyiha;
- loyiha ko‘lami – kichik, o‘rta yoki yirik loyiha formatlari;
- amalga oshirish muddati – qisqa, o‘rta yoki uzoq muddatli loyihalar;
- texnologiyani tanlash – zamonaviylik, ishonchlilik va texnik xizmat ko‘rsatish darajasiga qarab;
- texnologiyani integratsiyalash va sozlash – mavjud infratuzilmaga moslashuvi, modernizatsiya imkoniyatlari.

Yakuniy xulosa. Texnik tahlil investitsiya loyihasining samaradorligini aniqlovchi asosiy tahliliy bosqichlardan biri bo‘lib, u loyiha hayotiyligiga, rejalashtirish jarayonining realizmiga, xarajatlarning aniqligiga va amalga oshirishning texnik imkoniyatlariga bevosita ta’sir qiladi. Shu sababli, ushbu tahlil har doim puxta, tizimli va texnologik asosda olib borilishi lozim.

Marketing jihatidan loyiha ijobiy baho olgach, navbatdagi bosqich sifatida texnik tahlil amalga oshiriladi. Ushbu bosqichda loyiha texnologiyasi, uskunalar, texnologik jarayonlar va resurslardan foydalanish imkoniyatlari atroflicha tahlil qilinadi. Texnik tahlilning asosiy maqsadi – loyiha maqsadlariga mos ravishda eng maqbul texnologik yechimni tanlashdir.

Texnik tahlil doirasida, loyiha texnologiyasini ishlab chiqaruvchi kompaniyalardan tijorat takliflari olinadi. Ushbu takliflar tarkibida quyidagilar aks ettiriladi:

- texnologiya uchun zarur bo‘lgan mashina va asbob-uskunalar ro‘yxati;
- har bir uskuna bo‘yicha baholar;
- texnik spetsifikatsiyalar;
- energiya sarfi, unumdorlik, sig‘im kabi texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlar.

Agar loyiha chet el valyutasida moliyalashtiriladigan texnologiyani o‘z ichiga olsa, xalqaro tajribada qo‘llaniladigan tender (ochiq tanlov) e’lon qilinadi. Tender orqali turli ishlab chiqaruvchilar orasidan eng qulay, ishonchli va samarali taklif tanlab olinadi.

Texnik tahlilning asosiy vazifalari. Investitsiya loyihalarining texnik tahlili quyidagi asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha amalga oshiriladi:

8. Texnik va texnologik jihatdan muqobil variantlarni tahlil qilish – bir necha texnologik yechimlarni solishtirib, eng samaralisini tanlash.
9. Loyihani joylashtirish nuqtai nazaridan muqobil variantlar – geografik joylashuv, infratuzilma va logistika imkoniyatlarini hisobga olish.
10. Loyiha hajmi – ishlab chiqarish quvvati, mahsulot hajmi va resurs talabi asosida aniqlanadi.
11. Amalga oshirish muddati – loyiha bosqichlarining davomiyligi, ishchi kuchi, uskunalar yetkazib berish va o‘rnatish muddatlari.
12. Xom ashyo, ishchi kuchi va boshqa resurslar bilan ta’minlanganlik – mavjud imkoniyatlar va ularning iqtisodiy samaradorligi tahlil qilinadi.
13. Bozor sig‘imi (xajmi) – ishlab chiqariladigan mahsulot hajmining bozordagi talabga mosligi o‘rganiladi.
14. Loyiha xarajatlari – barcha ko‘zda tutilgan va ko‘zda tutilmagan xarajatlar hisobga olinadi.

Texnik muammolar va ularning identifikatsiyasi. Loyihani texnik jihatdan baholashda umumiy va o‘ziga xos muammolar aniqlanishi mumkin. Ayrim texnik muammolar deyarli barcha investitsiya loyihalariga xos bo‘lib, ular quyidagi asosiy toifalarga ajratiladi:

- mulk shakli – davlat, xususiy yoki aralash mulk asosida tashkil etilayotgan loyiha;
- loyiha ko‘lami – kichik, o‘rta yoki yirik loyiha formatlari;
- amalga oshirish muddati – qisqa, o‘rta yoki uzoq muddatli loyihalar;
- texnologiyani tanlash – zamonaviylik, ishonchlilik va texnik xizmat ko‘rsatish darajasiga qarab;
- texnologiyani integratsiyalash va sozlash – mavjud infratuzilmaga moslashuvi, modernizatsiya imkoniyatlari.

Yakuniy xulosa. Texnik tahlil investitsiya loyihasining samaradorligini aniqlovchi asosiy tahliliy bosqichlardan biri bo‘lib, u loyiha hayotiyligiga, rejalashtirish jarayonining realizmiga, xarajatlarning aniqligiga va amalga oshirishning texnik imkoniyatlariga bevosita ta’sir qiladi. Shu sababli, ushbu tahlil har doim puxta, tizimli va texnologik asosda olib borilishi lozim.

Investitsiya loyihasining texnik rejasi, ekspluatatsiya usullari hamda menejment modeli uni kim amalga oshirayotganiga bevosita bog‘liq. Hozirgi sharoitda davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi chegaralar tobora noaniq bo‘lib bormoqda. An’anaviy tarzda davlat sektoriga mansub bo‘lgan **infratuzilma va kommunal xizmatlar** sohalariga ham xususiy investorlar kirib kelmoqda. Bu esa, qaysi loyihani kim amalga oshirishi lozimligi masalasini ancha murakkablashtirmoqda.

Mulk shakli va texnologiya tanlovi o‘rtasidagi bog‘liqlik. Loyiha tegishli bo‘lgan tarmoq (soha) mulk shaklini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, mulk shakli loyihaning texnik rejasi va texnologik echimlarini tanlashda ham hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Misol uchun:

- **Davlat sektori** tomonidan amalga oshiriladigan elektr ta’minoti loyihasida, odatda, yirik elektrostantsiyalar qurilishi rejalashtiriladi.
- **Xususiy sektor** esa, aksincha, bir nechta kichik, o‘zaro raqobat qiluvchi elektrostantsiyalar qurishni afzal ko‘radi.

Bu holatda yirik elektrostantsiyalar uchun zarur bo‘lgan kapital va u bilan bog‘liq tavakkalchilik darajasi yuqori bo‘lgani sababli, xususiy investorlar bunday loyihalarda faol ishtirok etmasligi mumkin. Natijada, texnologik tanlov ham xususiy investorlarni jalb qilish imkoniyatlariga qarab shakllanadi.

Loyiha ko‘lami va uni belgilovchi omillar. Loyihaning hajmi va masshtabi odatda loyiha ishlab chiqish bosqichida aniqlanadigan o‘zgaruvchan miqdorlardan biridir. Bu quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- bozordagi mahsulotga bo‘lgan talab (ayniqsa, qishloq xo‘jaligi va sanoat loyihalarida);
- ijrochi muassasa yoki ishlab chiqaruvchining imkoniyatlari;
- xududiy va tabiiy resurslar cheklanganligi.

Ko‘p hollarda rejalashtiruvchi organlar amaldagi sharoitlarni hisobga olmasdan katta ko‘lamli loyihalarni afzal ko‘rishi mumkin. Ammo bunday yondashuv tavakkalchilik darajasini oshirib yuboradi. Shu bois, texnologik echimlar hali sinovdan o‘tmagan bo‘lsa, **bosqichma-bosqich yondashuv** tavsiya etiladi. Bu jarayon quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Ilmiy-tadqiqot va adaptatsiya ishlari.
2. Tajriba loyihasini ishlab chiqish.
3. Tajriba asosida yakuniy loyiha shakllantiriladi.

Ko‘lamni aniqlashda tahliliy yondashuv: optimal NPV

Loyihaning optimal ko‘lamini aniqlashda sof keltirilgan qiymat (NPV) indikatoridan foydalanish mumkin. Bunda loyiha quyidagi bosqichlar orqali tahlil qilinadi:

- loyiha bir nechta mustaqil komponentlarga ajratiladi;
- har bir komponentning xarajat va daromadlari alohida aniqlanadi;
- har bir kombinatsiya bo‘yicha npv hisoblanadi;
- so‘nggi qo‘shilgan komponentning daromadining cheklangan ichki stavkasi diskont stavkasi bilan tenglashguncha loyiha hajmi oshiriladi.

Shu nuqtada umumiy loyiha uchun NPV maksimal qiymatga erishadi. Agar loyiha bundan keyin kengaytirilsa, daromad kamayadi, NPV esa manfiy bo‘lishi mumkin.

Bu uslub, ayniqsa, yirik korxonalar tarkibida alohida bo‘linmalarni ajratish maqsadga muvofiqligini baholashda foydalidir.

Kompleks sektorlar uchun loyiha ko‘lami. Ko‘pgina rivojlantirish loyihalari bir nechta tarmoqlarni qamrab oladi. Masalan, qishloq xo‘jaligini rivojlantirish loyihasi quyidagilarni o‘z ichiga olishi mumkin:

- sug‘orish va drenaj tizimlari;
- qishloq xo‘jaligi texnikalari ishlab chiqarish;
- transport infratuzilmasi (yo‘llar);
- ijtimoiy infratuzilma (klublar, maktablar, suv ta’minoti, tibbiyot muassasalari).

Bunday holatlarda loyiha elementlarini komponentlar sifatida tahlil qilish orqali optimal texnologik va iqtisodiy echimga erishish mumkin.

Loyihaning komponentlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va iqtisodiy tahlil tamoyillari. Loyiha samaradorligini baholashda eng muhim bosqichlardan biri – uning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni aniqlashdir. Bu ayniqsa kompleks, ko‘p tarmoqli loyihalar, xususan qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, infratuzilma yaratish yoki ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatishga qaratilgan tashabbuslarda alohida ahamiyat kasb etadi.

Masalan, maktablar, klublar va tibbiyot muassasalari ayrim hollarda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bunday bog‘liqlik mavjud bo‘lsa, ular umumiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga xizmat qiladi. Biroq boshqa holatlarda bu obyektlar asosiy ishlab chiqarish jarayonlari bilan hech qanday bevosita aloqaga ega bo‘lmasligi mumkin.

Komponentlar o‘rtasidagi bog‘liqlik darajasi va tahlil uslubi. Agar loyiha komponentlari bir-biri bilan yuqori darajada bog‘langan bo‘lsa, unda har bir komponent bo‘yicha alohida iqtisodiy ko‘rsatkichlarni (xarajatlar, daromadlar) hisoblash mazmunsiz bo‘ladi. Chunki bir komponentning xarajat yoki daromadlaridagi o‘zgarish boshqa komponentlarga ham bevosita ta’sir qiladi. Bunday holatlarda quyidagicha yondashuv qo‘llaniladi:

- loyihani butun tizim sifatida tahlil qilish;
- dastlab butun loyiha uchun sof keltirilgan qiymat (npv) va ichki daromadlilik stavkasi (irr) aniqlanadi;
- so‘ngra ayrim komponentlar o‘zgartirilib, ushbu ko‘rsatkichlarning yaxshilanishi yoki yomonlashishi kuzatiladi.

Agar loyiha komponentlari bir-biriga kam bog‘langan yoki mustaqil bo‘lsa, har bir komponent alohida iqtisodiy tahlil qilinadi. Bu holatda har bir komponent quyidagi mezonlar asosida baholanadi:

1. **O‘rnini bosuvchi komponentlar**: Agar loyihani birgalikda amalga oshirishdan ko‘riladigan umumiy manfaat, ularni alohida amalga oshirishdan olinadigan manfaatlar yig‘indisidan kam bo‘lsa, bunday komponentlar o‘zaro o‘rnini bosuvchi deb qaraladi. Bu holatda resurslar bir komponent foydasiga yo‘naltirilganida boshqa komponent samaradorligi pasayadi.
2. **To‘ldiruvchi komponentlar**: Agar loyihaning har bir komponenti alohida manfaat keltirsa, va ular birgalikda yanada yuqori sinergetik natija bersa, bu komponentlar o‘zaro to‘ldiruvchi sifatida baholanadi.
3. **Mustaqil komponentlar**: Agar butun loyihadan ko‘riladigan umumiy foyda alohida komponentlar foydalari yig‘indisiga teng bo‘lsa, bunday

komponentlar mustaqil hisoblanadi. Bu holatda har bir komponentni mustaqil ravishda moliyalashtirish va amalga oshirish mumkin.

Loyiha komponentlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash orqali:

- optimal texnologik va moliyaviy yechimlar tanlanadi;
- resurslar taqsimoti yanada asosli bo‘ladi;
- tizimli yondashuv orqali tavakkalchiliklar kamaytiriladi va loyiha samaradorligi oshadi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Investitsiya loyihalari bo‘yicha loyihaviy tahlil qanday amalga oshiriladi?

2. Loyihaviy tahlilning o‘ziga xos xususiyatlari nimalarrdan iborat? 3. Loyihaviy tahlilning tarkibiy tuzilishi.

4. Loyihaning marketing xususiyatlari.

5. Loyihaviy tahlilning moliyaviy-iqtisodiy tarkibining o‘ziga xos xususiyatlari.

6. Loyihaviy tahlilning texnik tahlilini o‘tkazish tarrtibi.

7. Loyiha tahlilida daromadlar va xarajatlar qanday bo‘limlardan iborat?

8. Loyihaviy tahlilning komponentlari.

9. Investitsiya loyihalarini texnik tahlil qilishning vazifasi va loyiha maqsadi.

10. Loyihaviy tahlilning dastlabki ekspertiza bosqichi

XV BOB. INVESTITSIYA LOYIHASI BO‘YICHA BIZNES-REJA TUZISH

15.1. Investitsiya loyihalari bo‘yicha biznes-reja tuzish zarurligi va ahamiyati.

15.2. Biznes reja tuzishda injiniring va konsalting xizmatlarining o‘rni va ahamiyati.

15.3. Biznes-rejaning tarkibiy tuzilishi va uning bo‘limlarining o‘zaro bog‘liqligi

Tayanch so‘z va iboralar: *biznes-reja, tashkiliy-iqtisodiy hujjat, faoliyatni rejalashtirish, maqsadni belgilash, yo‘nalishni tanlash, moliyaviy, texnologik va insoniy resurslarni taqsimlash, faoliyat natijalarini prognozlash, tartibga solish va nazorat, xavflarni bartaraf etish, investorlar uchun ma’lumot taqdim etish.*

15.1. Investitsiya loyihalari bo‘yicha biznes-reja tuzish zarurligi va ahamiyati

Biznes-reja: mazmuni, ahamiyati va tuzish zarurati. Biznes-reja – bu tadbirkorlik faoliyatini rejalashtirish va boshqarishning asosiy hujjati bo‘lib, unda firma faoliyatining maqsadi, strategiyasi, ishlab chiqarish rejasi, mahsulot bozori, moliyaviy hisob-kitoblar va kutilayotgan iqtisodiy natijalar aks ettiriladi. U nafaqat yangi biznesni boshlashda, balki mavjud faoliyatni kengaytirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Biznes-reja quyidagi asosiy jihatlarni o‘z ichiga oladi:

- firma to‘g‘risidagi umumiy ma’lumotlar;
- ishlab chiqariladigan mahsulot yoki xizmatning tavsifi;
- ishlab chiqarishning texnologik jarayoni va uni tashkil etish mexanizmi;
- mahsulotni sotish bozori, marketing strategiyasi;
- moliyaviy resurslar, ularning manbalari va taqsimoti;
- kutilayotgan daromad va foyda, tavakkalchiliklar va ularni boshqarish usullari.

Biznes-rejaning asosiy maqsadi. Biznes-rejani ishlab chiqishdan asosiy maqsad – ***firma xo‘jalik faoliyatini belgilangan muddat davomida bozor talablariga muvofiq holda, mavjud resurslarni jalb qilgan holda rejalashtirishdir****. Ya’ni, u tadbirkorlik faoliyatini aniq maqsadlar asosida*

yo‘naltiradi, resurslar taqsimotini belgilaydi va amalga oshirilayotgan faoliyatning samaradorligini baholash imkonini beradi.

Shuningdek, biznes-reja:

- investorlar va kreditorlar uchun ishonchli hujjat hisoblanadi;
- loyihaning hayotiyligi va rentabelligini ko‘rsatadi;
- ichki boshqaruv tizimini shakllantirish va muvofiqlashtirishga xizmat qiladi.

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, biznes-rejasiz ish boshlagan tadbirkorlar ko‘plab risklarga duch keladi. Jumladan:

- moliyaviy mablag‘larning yetishmasligi;
- oldindan rejalashtirilmagan kutilmagan holatlar;
- yo‘nalishning tez-tez o‘zgarishi va strategik boshqaruvning bo‘lmasligi.

Bu kabi holatlar faoliyatni beqarorlashtiradi, tanlangan maqsadga erishish imkoniyatini kamaytiradi. Shuning uchun biznes-reja — tadbirkorlik faoliyatining xaritasi sifatida qaraladi. Unda aniq belgilangan maqsadlar, bosqichlar va prognozlar orqali korxona o‘zini to‘g‘ri yo‘naltira oladi.

Biznes-reja - bu keng qamrovli, tizimli, hisob-kitoblarga asoslangan tashkiliy-iqtisodiy hujjat bo‘lib, u orqali tadbirkor:

- o‘z faoliyatini rejalashtiradi;
- maqsadlarni aniq belgilaydi;
- harakat yo‘nalishini tanlaydi;
- moliyaviy, texnologik va insoniy resurslarni to‘g‘ri taqsimlaydi;
- faoliyat natijalarini oldindan prognozlaydi.

Shunday ekan, har qanday yangi loyiha yoki biznes tashabbusini amalga oshirishda puxta va asosli biznes-reja tayyorlash – muvaffaqiya t kalitidir.

Biznes-reja va uning strategik ahamiyati. Biznes-reja **–** bu korxona yoki firma faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan strategik hujjat bo‘lib, u kompaniyaning o‘sish istiqbollarini belgilab beradi. Odatda, biznes-reja 3-5-yillik muddatga tuziladi. Bunday rejalashtirish muddatida kompaniya o‘z faoliyatining asosiy yo‘nalishlari va maqsadlarini aniqlaydi. Birinchi va ikkinchi-yillar uchun ko‘rsatkichlar va maqsadlar kvartallarga bo‘lib belgilanishi kerak, bu esa har bir bosqichda o‘zgartirishlar va optimallashtirishlarni amalga oshirish imkoniyatini yaratadi. Uchinchidan, uchinchi-yil va undan keyingi-yillarda esa ko‘rsatkichlar-yillik ravishda belgilanishi mumkin.

Biznes-rejaning quyidagi asosiy vazifalari mavjud:

1. Strategiyaning asosini yaratish va amalga oshirish kafolati

Biznes-reja tadbirkorga korxona strategiyasini ishlab chiqish va muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan asosi bo‘lib xizmat qiladi. Bu hujjat tadbirkorlik faoliyatining asosiy yo‘nalishlarini, o‘zgarishlarni va o‘sish imkoniyatlarini ko‘rsatadi, shu orqali uzoq muddatli maqsadlarni amalga oshirish uchun kerakli manbalarni va resurslarni aniq belgilaydi.

2. Faoliyatni tartibga solish va nazorat qilish

Biznes-reja bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va tartibga solishning asosiy quroli bo‘ladi. U bozordagi o‘zgarishlarga moslashish, raqobatbardosh strategiyalarni ishlab chiqish va operatsiyalarni samarali boshqarish imkoniyatlarini yaratadi. Bu, o‘z navbatida, firma faoliyatini nazorat qilishga yordam beradi.

3. Kutilmagan holatlar va xavflarni bartaraf etish

Biznes-reja tadbirkorni kutilmagan salbiy holatlar yuzaga kelishi ehtimoli haqida ogohlantiradi va bu holatlarni o‘z vaqtida bartaraf etish uchun zarur bo‘lgan chora-tadbirlarni ishlab chiqadi. Har qanday biznesda noxush holatlar yuzaga kelishi mumkin, ammo ularni oldindan prognozlash va rejalashtirish orqali bu xavf minimallashtiriladi.

4. Investorlar va kredit beruvchilar uchun ma’lumot taqdim etish

Biznes-reja, shuningdek, banklar, investorlar va qarz beruvchilarga tegishli ma’lumotlarni olish imkoniyatini beradi. Tashkilotlarning moliyaviy ahvoli, o‘sish istiqbollari, foyda olish rejalari va tavakkalchiliklarni baholash uchun kerakli barcha ma’lumotlar biznes-rejada taqdim etiladi.

Shunday qilib, biznes-reja – bu nafaqat tadbirkorlik faoliyatining kelajagi va muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga asos bo‘lib xizmat qiladigan hujjat, balki faoliyatni boshqarish, nazorat qilish va bozor sharoitlariga moslashtirish imkoniyatlarini yaratadi. Rejaning samarali tuzilishi va amalga oshirilishi, o‘z navbatida, tadbirkorga yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni oldindan sezishga yordam beradi va ularni bartaraf etish uchun kerakli choralarni ko‘rish imkonini yaratadi.

Biznes-reja tuzishning asosiy sabablari va maqsadlari. Biznes-reja tuzishning ikki muhim sababi mavjud:

1. Tashqi sarmoyadorlarning ishonchini mustahkamlash: Biznes-reja tashqi sarmoyadorlarga va kredit beruvchilarga kompaniya faoliyatining maqsadga muvofiq ekanligi, investitsiya loyihasining asosiy yo‘nalishlari va rejalashtirilgan strategiyasiga ishonch hosil qilish imkonini

beradi. Bu esa, o‘z navbatida, investitsiya mablag‘larini jalb qilishda asosiy omil hisoblanadi.

2. Strategik maqsadlarni saqlab qolish: biznes-reja shuningdek, kompaniyaning yo‘l xaritasini aniq belgilab beradi va to‘satdan yuzaga keladigan salbiy holatlarda tanlangan strategik yo‘nalishdan voz kechmaslikni ta’minlaydi. Rejada belgilangan vazifalar va ko‘rsatkichlar kompaniya rahbariyatiga kelib tushadigan tangliklarni to‘g‘ri baholash, ularni yechish usullarini aniqlash va boshqaruv samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, biznes-reja tuzish jarayoni quyidagi vazifalarni ham ta’minlaydi:

- boshqaruvning samaradorligini oshirish: biznes-reja rahbarlarga yuzaga keladigan muammolarni va noaniqliklarni oldindan ko‘ra olish, ularni baholash va ulardan chiqish yo‘llarini ko‘rsatishda yordam beradi. Bu esa boshqaruv faoliyatining yanada samarali tashkil etilishiga olib keladi;
- moslashuvchanlikni ta’minlash: biznes faoliyati davomida yangi ma’lumotlar kelib tushishi va tajriba ortishi bilan reja doimiy ravishda moslab boriladi. Bu jarayonda maqsad va vazifalar muvofiqlashtirilib, kompaniya strategiyasining barqarorligi ta’minlanadi.
- maqsadga erishish va ishonchlilikni namoyon etish: biznes-reja asosiy maqsad – kompaniyaning belgilangan maqsadlar va reja-iqtisodiy bo‘lim xodimlari, sarmoyadorlar hamda boshqa manfaatdor tomonlarga tanlangan strategiyaning maqsadga muvofiqligi va ishchanligini ishonchli ravishda namoyon etishdir.

Biznes-rejaning amaliy ahamiyati va uning tuzilishiga oid asosiy yondashuvlar. Biznes-reja – bu tadbirkorlik faoliyatini bosqichma-bosqich amalga oshirishga mo‘ljallangan, aniqlik bilan ishlab chiqilgan rejalashtirish hujjati bo‘lib, u korxonaning maqsad va vazifalarini belgilash, mavjud imkoniyatlarini baholash va kelgusidagi strategik rivojlanish yo‘nalishlarini aniq ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Biznes-reja tadbirkorlik faoliyatining boshqaruv xaritasi sifatida quyidagi muhim savollarga javob beradi:

- Joriy holat: Biz ayni paytda qayerdamiz?
- Ko‘zlangan maqsad**:** Qayerga bormoqchimiz?
- Strategik yo‘nalish: Mazkur maqsadga qanday erishamiz?

Shu asosda, biznes-rejaning asosiy vazifasi — ayni vaqtdagi iqtisodiy holatdan kelib chiqib, belgilangan maqsadlarga qanday yo‘llar bilan samarali

erishish mumkinligini ko‘rsatishdan iboratdir. Bu jarayonda qisqa, o‘rta va uzoq muddatli vazifalar aniqlanadi va ularni amalga oshirish mexanizmlari ishlab chiqiladi.

Biznes-rejaning funksional ahamiyati. Biznes-reja kichik va o‘rta biznes subyektlari, xususiy tadbirkorlar va firmalar uchun zaruriy boshqaruv vositasi sifatida quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. **Stratejik rejalashtirish vositasi:** biznes-reja korxonaning strategik rivojlanish istiqbolini 3-5-yilga belgilaydi. Dastlabki ikki-yildagi topshiriqlar kvartallar kesimida belgilanadi, keyingi-yillarda esa-yillik ko‘rsatkichlar asosida baholanadi.
2. **Boshqaruv va nazorat quroli:** bozor iqtisodiyoti sharoitida biznes-reja korxona faoliyatini rejalashtirish, tartibga solish va nazorat qilishda asosiy boshqaruv hujjati sifatida xizmat qiladi.
3. **Tavsifi va aniqlik beruvchi hujjat:** reja biznesning mohiyatini, ishlab chiqarish jarayonlari, bozor imkoniyatlari, mahsulot sotilishi va moliyaviy rejalari bilan birga, kelajakdagi ehtimoliy muammolarni oldindan baholashga imkon yaratadi.
4. **Moliyalashtirishni jalb etish vositasi:** biznes-reja sarmoyadorlar va banklar uchun ishonchli axborot manbai bo‘lib, ularning qaror qabul qilish jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Kredit yoki sarmoya ajratilishi ko‘p hollarda biznes-rejaning mazmuni, asoslanganligi va taqdimoti bilan bog‘liq bo‘ladi.

Yaxshi ishlab chiqilgan biznes-reja quyidagi savollarga javob beradi:

- Loyihadan kutilayotgan tijorat va moliyaviy foyda mavjudmi?
- Korxonaning umumiy maqsadi va istiqboldagi rivojlanish strategiyasi qanday?
- Byudjet tuzilmasi, daromad va xarajatlar haqida to‘liq ma’lumot bormi?
- Loyihani amalga oshirish uchun qancha mablag‘ kerak bo‘ladi?
- Sarmoyaning aniq maqsadi nima?
- Loyihaning tavakkalchilik va likvidlik darajasi qanday?

Ushbu jihatlar asosida, biznes-reja – faqatgina texnik va iqtisodiy hujjat emas, balki boshqaruv, moliyalashtirish va tashqi aloqalarni tashkil qilishning integratsiyalashgan vositasidir.

Xulosa qilib aytganda, biznes-reja:

- tadbirkorlar uchun muhim strategik va taktik hujjatdir;

- loyihaning asoslanganligi va amalga oshirish imkoniyatlarini ko‘rsatadi;
- sarmoyadorlar, banklar va boshqa manfaatdor tomonlar uchun ishonchli axborot manbai hisoblanadi;
- korxona faoliyatini aniq yo‘naltirib, boshqaruv sifati va samaradorligini oshiradi.

Shu boisdan, biznes-rejani ishlab chiqish nafaqat texnik zarurat, balki muvaffaqiyatli tadbirkorlik faoliyatining ajralmas qismidir.

15.2. Biznes reja tuzishda injiniring va konsalting xizmatlarining o‘rni va ahamiyati

Konsalting faoliyatining mazmuni, ixtisoslashuvi va iqtisodiy ahamiyati. Konsalting – bu yuqori darajadagi kasbiy maslahat va tahliliy xizmatlarni o‘z ichiga olgan intellektual faoliyat turi bo‘lib, u iqtisodiy, moliyaviy, tashkiliy va huquqiy sohalardagi muammolarni hal etishda tadbirkorlik subyektlariga metodik yordam ko‘rsatishni maqsad qiladi. Konsalting xizmatlari, odatda, maxsus tashkil etilgan konsalting kompaniyalari tomonidan amalga oshiriladi.

Konsalting faoliyatining asosiy yo‘nalishlari. Konsalting kompaniyalari quyidagi asosiy sohalarda xizmat ko‘rsatadi:

- iqtisodiy va moliyaviy tahlil: bozor kon’yunkturasi, investitsiya muhitining barqarorligi, raqobatbardoshlik tahlili va moliyaviy risklar bahosi;
- tashqi iqtisodiy faoliyat: xalqaro bozorlar bilan aloqalarni yo‘lga qo‘yish, eksport-import operatsiyalarini tahlil qilish, tashqi savdo siyosatini ishlab chiqish;
- tashkiliy-huquqiy xizmatlar: yangi tashkilotlarni ro‘yxatdan o‘tkazish, ta’sis hujjatlarini tayyorlash, litsenziyalar va ruxsatnomalarni rasmiylashtirish;
- innovatsiyalarni tadqiq etish va prognozlash**:** yangi texnologiyalarni joriy qilish imkoniyatlarini o‘rganish, innovatsion faoliyat samaradorligini baholash va istiqbolini aniqlash.

Shuningdek, konsalting firmalari quyidagi xizmatlarni ham taqdim etadi:

- bozor va tovar tahlili**:** mahsulot va xizmatlar bozorini chuqur o‘rganish, xalqaro bozorlar va narx-navo kon’yunkturasini tahlil qilish;
- texnik-iqtisodiy asoslash: loyiha yoki mahsulotning jahon standartlariga muvofiqligi, texnologik afzalliklari, iqtisodiy samaradorligi va barqarorlik darajasini aniqlash;.

- qo‘shma korxonalarni tashkil etish: hamkorlik doirasida yuridik va iqtisodiy asoslarni tayyorlash, loyiha kapitalining shakllanishi va boshqaruv tizimini taklif qilish.

Konsalting kompaniyalari ixtisoslashuvi. Konsalting firmalari o‘z faoliyatini ma’lum yo‘nalishlar bo‘yicha ixtisoslashtiradi:

- ixtisoslashgan konsalting firmalari: Muayyan bir soha (masalan, audit, soliqqa oid maslahat, IT-konsalting) bilan shug‘ullanadi;
- ko‘p yo‘nalishli konsalting firmalari: Iqtisodiyotning turli tarmoqlari bo‘yicha keng ko‘lamli xizmatlarni taklif etadi.

Bu jihatdan, konsalting xizmatlari taklif etuvchi har bir mutaxassis yoki firma o‘zining ixtisoslashuviga qarab, mazkur faoliyatga o‘ziga xos yondashuv va metodologiyani ishlab chiqadi.

Konsaltingning strategik ahamiyati. Konsalting – bu faqat maslahat berish emas, balki mijoz tomonidan bildirilgan muammoni chuqur tahlil qilish**,** so‘ngra ilmiy, texnik, tashkiliy va iqtisodiy innovatsiyalardan foydalangan holda muammo yechimini ishlab chiqish jarayonidir.

Konsaltingning asosiy vazifasi:

- muammoning tub mohiyatini aniqlash;
- asoslangan tavsiyalar va echimlar ishlab chiqish;
- qaror qabul qiluvchilar uchun strategik tanlov imkoniyatlarini taklif qilish;
- korxonaning uzoq muddatli rivojlanish istiqbollarini belgilash.

Konsalting – bu zamonaviy iqtisodiyotda faoliyat yuritayotgan davlat, xususiy va xalqaro kompaniyalar uchun ajralmas xizmat turidir. U nafaqat amaliy masalalarni hal qilish, balki boshqaruv samaradorligini oshirish, innovatsiyalarni tatbiq etish va investitsiyalarni jalb qilishda muhim rol o‘ynaydi. Konsalting xizmatlarining tahliliy va bashoratga asoslangan yondashuvi zamonaviy korxona boshqaruvi uchun strategik resurs sifatida baholanadi.

Konsalting faoliyatining mohiyati, maqsadi va asosiy yo‘nalishlari

Konsalting – bu iqtisodiy, moliyaviy, boshqaruv, strategik rejalashtirish va investitsion faoliyat kabi sohalarda tashqi mutaxassislar tomonidan ko‘rsatiladigan kasbiy maslahat va ilmiy asoslangan xizmatlar yig‘indisidir. Konsalting xizmatlari bugungi kunda zamonaviy menejment va iqtisodiyotda o‘zining dolzarbligi, ko‘lami va samaradorligi bilan ajralib turadi.

Konsaltingning bosh maqsadi – korxona (yoki tashkilot)ning boshqaruv

sifatini oshirish, xo‘jalik yurituvchi subyektning umumiy samaradorligini ta’minlash, xodimlar mehnat unumdorligini oshirish va eng asosiysi – raqobatbardoshlik darajasini yuqori bosqichga olib chiqishdan iborat. Shuningdek, konsalting xizmatlari orqali:

- biznes yuritish mexanizmlari takomillashtiriladi;
- tashkilotning moliyaviy va investitsion strategiyasi shakllantiriladi;
- korxonaning barqaror rivojlanishi ta’minlanadi;
- narx-navo siyosati, bozor holati va mijozlar ehtiyoji tahlil qilinadi.

Shu boisdan, konsalting xizmatlari nafaqat **intellektual kapital** hisoblanadi, balki ularning iqtisodiy qiymati ishlab chiqarish vositalari, texnologiyalar va avtomatlashtirish tizimlariga qilingan investitsiyalarga teng yoki undan ortiq bo‘lishi mumkin.

Konsalting faoliyatining mazmuni. Konsalting – bu tashqi ekspertlar yoki konsalting kompaniyalari tomonidan taqdim etiladigan, turli masalalarni tahlil qilish va yechim ishlab chiqishga qaratilgan xizmatlar majmuasidir. Ushbu xizmatlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- korxonalarni moliyaviy-iqtisodiy tahlil qilish;
- strategik rejalashtirish va boshqaruv tizimlarini ishlab chiqish;
- “sog‘lomlashtirish” dasturlarini ishlab chiqish, bankrotlik xavfini bartaraf etish;
- assortiment, investitsion, texnik va texnologik siyosatni shakllantirish.

Konsalting xizmatlarining asosiy shakllari. Konsalting kompaniyalari tomonidan taqdim etiladigan xizmatlar quyidagi asosiy shakllarda amalga oshiriladi:

1. Tahliliy faoliyat:
   - Mijoz korxonaning ichki xo‘jalik va moliyaviy faoliyatini tahlil qilish;
   - Investitsion loyihalarni baholash;
   - Raqobatchi korxonalar, mahsulot bozorini va narx-navolar o‘zgarishini o‘rganish.
2. Prognozlash faoliyati:
   - Amaldagi tahlillarga asoslangan holda kelajakdagi holat bo‘yicha prognozlar tuzish;
   - Strategik maqsadlar sari yo‘nalgan qarorlar qabul qilish uchun asos yaratish.
3. Keng ko‘lamli maslahatlar (konsultatsiyalar):

- Bozor, menejment, moliya, huquqiy masalalar bo‘yicha tavsiyalar berish;
- Rivojlanish yo‘nalishlari va imkoniyatlarni aniqlash.

4. Korxona faoliyatini tekshirish:

- Tashkilotda mavjud tizimlar, hujjat aylanishi, resurslar taqsimoti va samaradorlikni baholash.

5. Korxona faoliyatida bevosita ishtirok etish**:**

- Strategik boshqaruv masalalarini yechish;
- Axborot tizimlarini ishlab chiqish va joriy etish;
- Raqamli transformatsiya va innovatsion texnologiyalarni tatbiq qilish.

Konsalting xizmatlari odatda quyidagi asosiy turlarga ajratiladi:

1. Soliq va huquqiy konsalting:

- Soliq rejalashtirish, yuridik tavsiyalar, korporativ huquq masalalari.

2. Audit, buxgalteriya va moliyaviy konsalting:

- Hisobot yuritish, moliyaviy tahlil, ichki nazorat va risklarni boshqarish.

3. Boshqaruv (menejment) konsaltingi:

- Tashkiliy tuzilmani takomillashtirish, inson resurslari boshqaruvi, korporativ madaniyatni rivojlantirish.

Konsalting faoliyati zamonaviy iqtisodiyotning ajralmas qismi bo‘lib, u kompaniyalarning strategik maqsadlariga erishish, samaradorlikni oshirish va o‘sish imkoniyatlarini kengaytirish uchun zarur vositadir. Konsalting xizmatlari orqali tadbirkorlik subyektlari innovatsion, ilmiy asoslangan va raqobatbardosh echimlar bilan ta’minlanadi. Shu jihatdan, konsalting iqtisodiy o‘sish, investitsion muhitning yaxshilanishi va menejment sifatining oshishida muhim rol o‘ynaydi.

Konsultatsiya jarayonida hosil bo‘ladigan natija va uning asosiy yo‘nalishlari. Konsultatsiya jarayoni natijasida vujudga keladigan mahsulot (yoki xizmatning natijaviy ifodasi) turli mezonlar asosida baholanadi. Ilmiy-amaliy adabiyotlarda bu natijaning to‘rtta asosiy yo‘nalishdagi ta’rifi mavjud bo‘lib, ular konsultatsion faoliyatning har tomonlama mazmunini ochib beradi:

1. Funktsional yoki predmetli aralashuv doirasi.

Bu yo‘nalish konsultantlarning mijozga yordam bera oladigan funktsional va texnik ko‘nikmalari doirasini belgilaydi. Bunda ilgari qo‘llanilgan va hozirgi vaqtda keng tarqalgan uslublar asosida:

- Mijoz faoliyatida aniqlangan muammolar va ularni hal qilish yo‘llari aniqlanadi;
- Boshqaruv, moliyaviy, marketing, IT kabi tarmoqlarda texnik maslahatlar va tavsiyalar beriladi;
- Amalga oshiriladigan yechimlar mijozning mavjud infratuzilmasi va ichki tizimlariga moslashtiriladi.

2. Biznes boshqaruvi va uning muammolari.

Ushbu yo‘nalish bevosita biznesni boshqarishdagi dolzarb masalalarni hal qilish bilan bog‘liq bo‘lib, quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- ma’lumotlar oqimini ratsionallashtirish;
- qo‘shma korxona tashkil etish bo‘yicha maslahat va muzokaralar olib borish;
- texnik-innovatsion hamkorlik shartlarini ishlab chiqish;
- korxona faoliyatida strategic muammolarni aniqlash va ular bo‘yicha ijobiy xulosa berish.

Bu yerda konsultantning roli – mavjud muammoni tahlil qilish, yechimni ishlab chiqish va tavsiya etish orqali muayyan natijaga olib keladigan maslahatlar berishdir.

3. Maxsus usullar va boshqaruv sistemalari.

Bu yondashuv konsultantning o‘ziga xos yondashuvlari, innovatsion uslublari va boshqaruv modellari asosida shakllanadi. Bunda:

- mijoz faoliyatini diagnostika qilish, ya’ni dastlabki tadqiqotlar orqali real holat baholanadi;
- standart tizimlar korxona sharoitiga moslashtiriladi;
- tizimni joriy etish jarayonida xodimlarni tayyorlash, o‘qitish va qo‘llab-quvvatlash ishlari amalga oshiriladi;
- konsultatsion xizmatlar uzoq muddatli hamkorlik asosida tashkil qilinadi.

Shu tariqa, bu yo‘nalishda konsultant nafaqat tayyor uslubni tatbiq etadi, balki uni ishlab chiqish, joriy etish va takomillashtirish bo‘yicha ham xizmat ko‘rsatadi.

4. Maslahat berish usullarini qo‘llash.

Mazkur yo‘nalish konsultant faoliyatining metodik jihatini ifodalaydi. Bunda konsultant:

- o‘z maslahat berish metodikasi, tamoyillari va yondashuv uslublari bilan mijozni tanishtiradi;

- mijoz korxonasidagi muammolarni identifikatsiyalashda ishtirok etadi;
- o‘zgarishlarni rejalashtirish, strategik qarorlar ishlab chiqish va ularni amalda qo‘llashda yordam beradi.

Bu yondashuvda asosiy maqsad – konsultatsiya mahsulotining sifatini oshirish, mijoz faoliyatiga amaliy foyda keltiradigan individual yondashuvni shakllantirishdir.

Konsalting xizmatlari faqat maslahat berish bilan cheklanmay, balki boshqaruv xodimlarining malakasini oshirish, texnik tayyorlash, tadqiqotlar o‘tkazish, loyihalash, jarayonlarni avtomatlashtirish kabi yo‘nalishlarni ham qamrab oladi. Ushbu xizmatlar yordamida konsultatsion faoliyat ko‘lamini kengaytirish, mijoz talablariga yanada chuqurroq moslashish imkoniyati yuzaga keladi.

Bunday keng qamrovli yondashuv:

- konsalting xizmatlarining samaradorligini oshiradi;
- mijozlar tomonidan ijobiy baholanadi va yuqori darajada qabul qilinadi;
- amalga oshirilayotgan xizmatlar mijoz faoliyati natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Injiniring xizmatlari: tushunchasi, mazmuni va tasnifi. "Injiniring" (inglizcha *engineering*) atamasi dastlab ixtirochilik va texnik yechimlarni ishlab chiqish bilan bog‘liq bo‘lib, bugungi kunda bu soha muhandislik maslahat xizmatlari sifatida keng qo‘llaniladi. Injiniring xizmatlari, odatda, quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- ishlab chiqarishni tashkil etish bo‘yicha maslahatlar;
- mahsulot sotishni tashkil etish va bozor strategiyalarini ishlab chiqish;
- texnik va tijorat jihatlar bo‘yicha tavsiyalar berish.

Mazkur xizmatlar, odatda, maxsus ixtisoslashgan injiniring firmalari, shuningdek, yirik sanoat va qurilish tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi. Bu firmalar bir vaqtning o‘zida bir nechta yirik mijozlarga xizmat ko‘rsatadi, ularning faoliyati doimiy ravishda murakkab va katta hajmdagi loyihalar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Eksport injiniringi. Eksport injiniring firmalari esa xalqaro bozorda faoliyat yuritib, boshqa davlatlardagi buyurtmachilarga xizmat ko‘rsatadi. Ular:

- murakkab texnologik yechimlarni ishlab chiqadi;
- katta hajmdagi infratuzilmaviy va sanoat loyihalarni amalga oshiradi;
- xizmatlarni odatda kontrakt asosida, texnik-tashkiliy va tijorat shartlari bilan rasmiylashtiradi.

Injiniring xizmatlari o‘z mohiyatiga ko‘ra, to‘liq yoki qisman pulli konsalting xizmatlari shakli bo‘lib, u korxona va tashkilotlarga real texnik

yechimlarni taklif etadi.

Injiniring xizmatlarining tasnifi. Injiniring xizmatlari ikki asosiy guruhga ajratiladi:

1. Ishlab chiqarishni tayyorlash bilan bog‘liq xizmatlar:

- loyihaga qadar bo‘lgan maslahatlar (bosh reja, joy tanlash, iqtisodiy tahlil);
- loyihalash bosqichlari (arxitektura, texnik reja, uskunalar tanlovi);
- loyihadan keyingi xizmatlar (montaj, ishga tushirish, sozlash);
- maxsus texnik va texnologik xizmatlar.

2. Ishlab chiqarish va mahsulotni sotishni ta’minlovchi xizmatlar:

- korxonaning ishlab chiqarish jarayonini tizimli boshqarish;
- boshqaruv jarayonlarini optimallashtirish;
- mahsulotni bozorga chiqarish, marketing strategiyalarini ishlab chiqish;
- texnik xizmat ko‘rsatish, kafolatli monitoring, ta’mirlash va texnologik yangilash.

O‘zbekistonda davlat injiniring kompaniyalarining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

-loyihaoldi hujjatlarini, shu jumladan DTIA/DTIH va TIA/TIHlarni ishlab chiqish, xorijiy loyiha tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan loyihaoldi hujjatlarini O‘zbekiston Respublikasining texnik tartibga solish va standartlar sohasidagi normativ hujjatlariga moslashtirish;

-loyihalarni texnik kuzatish, iqtisodiyot bazaviy tarmoqlari loyihalarining tender savdolari (loyihalashtirishga taalluqli qismida) tashabbuskorlari bilan birgalikda ularni o‘tkazish va kuzatish;

- iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarini tarkibiy o‘zgartirish, geologiya, yoqilg‘i-energetika kompleksi, kimyo, neft-kimyo va metallurgiya sanoati ob’ektlarini modernizatsiyalash va texnik rekonstruktsiya qilishning tarmoq idoralari tomonidan ishlab chiqilgan kontseptsiyalarini ko‘rib chiqish va kelishish;

-iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari korxonalarini qurish va modernizatsiya qilish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturiga kiritish uchun taqdim etilgan investitsiya loyihalarini ko‘rib chiqishda ishtirok etish;

-xorijiy loyiha va injiniring tashkilotlarini jalb etgan holda, ilg‘or xorijiy tajribaga asoslangan loyiha ishlarini tashkil etishning progressiv usullarini loyihalash jarayonlariga tatbiq etish;

-investitsiya loyihalarining loyiha (ishchi) hujjatlarini mustaqil ishlab chiqish, shuningdek,

-xorijiy loyiha tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan loyiha (ishchi) hujjatlarini moslashtirish kabi yo‘nalishlarni rivojlantirish, keyinchalik iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari loyihalari bo‘yicha loyiha hujjatlarini ishlab chiqishda o‘z zimmasiga bosh pudratchi funktsiyalarini qabul qilish;

-to‘g‘ridan to‘g‘ri fuqarolik-huquqiy shartnomalar asosida investitsiya loyihalarining loyihaoldi va loyiha hujjatlarini ishlab chiqish uchun yordamchi pudratchilar sifatida mahalliy va xorijiy ixtisoslashtirilgan loyiha institutlarini, shuningdek yetakchi mutaxassislarni jalb etish;

-ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifati va unumdorligiga nisbatan zamonaviy talablarga, energiya va resurslarni tejash hamda ekologik standartlarga javob beradigan ilg‘or texnologiyalar va uskunalarning jahon bozorini chuqur tahlil qilish, bunda istiqbolsiz, ma’nan va jismonan eskirgan uskuna va texnologiyalarni respublikaga olib kirish, istisno etiladi;

-loyihalashtirishda yuqori texnologiyali, energiya samarali ilg‘or uskunalar va texnologiyalarni tanlab olish;

-loyiha, loyihaoldi ishchi hujjatlarini ishlab chiqish va tasdiqlash qismida iqtisodiyot bazaviy tarmoqlarining ilmiy-texnik va ekspert kengashlari bilan mustahkam hamkorlik qilish;

-chet ellarda ishlab chiqarilayotgan zamonaviy uskunalar va texnologiyalar, ularning texnik va ishlab chiqarish-iqtisodiy tasniflari, samaradorligi va amalda sinalganlik darajasi to‘g‘risida, shuningdek, yuqori texnologiyali ishlab chiqaruvchi va etkazib beruvchi, faoliyat sohasi bo‘yicha texnologiyalarni ishlab chiquvchi va litsenziya beruvchi chet ellardagi asosiy sheriklar to‘g‘risida axborot-tahliliy ma’lumotlar bazasini shakllantirish va doimo yangilab borish;

-sanoat korxonalarini qurish, rekonstruktsiya va modernizatsiya qilish bo‘yicha xorijiy investorlar va kompaniyalardan kelib tushayotgan takliflar to‘g‘risidagi axborotni yig‘ish va umumlashtirish hamda mahalliy xom ashyoni qayta ishlash orqali jahon va ichki bozorlarda talab etiladigan raqobatdosh tayyor mahsulot va sanoat yarimfabrikatlari ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan yangi investitsiya loyihalarini amalga oshirish takliflarini ishlab chiqishda qatnashish;

- asosiy texnologik uskunalarning cheklangan narx parametrlari bo‘yicha, shuningdek, taklif etilayotgan texnologiyaga muvofiq «tayyor holda topshirish» loyihalarining qiymati bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish;

-iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarida xo‘jalik boshqaruvi organlari, vazirliklar va idoralarning buyurtmasiga binoan investitsiya loyihalarining mustaqil texnik–iqtisodiy ekspertizasini o‘tkazish;

-iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarida loyihalashni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini belgilash, shuningdek, yuqori malakali muhandis-loyihachilarni tayyorlash masalalari bo‘yicha ixtisoslashtirilgan oliy ta’lim muassasalari, iqtisodiyot bazaviy tarmoqlarining korxonalari va loyiha institutlari o‘rtasida o‘zaro hamkorlikni amalga oshirish.

“O‘zInjiniring” Respublika loyiha institutining tashkil etilishi va faoliyat yo‘nalishlari

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-martdagi PQ-2831-sonli qarori – “Iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarida loyiha ishlari samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi hujjatga asosan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida “O‘zInjiniring” Respublika loyiha instituti tashkil etilgan.

Mazkur institut faoliyatini huquqiy va tashkiliy asosda yo‘lga qo‘yish maqsadida Prezident farmoyishi va Institut faoliyatini tartibga soluvchi Nizom qabul qilindi. Institut iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va texnik yangilash jarayonlarida muhim o‘rin egallaydi.

Institutning asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

1. Bosh pudratchi sifatida:

- investitsiya loyihalarining loyihaoldi hujjatlarini (jumladan DTIA/DTIH va TIA/TIH) ishlab chiqish va moslashtirish;
- ilmiy-texnik kengash faoliyatini tashkil etish.

2. Loyihalarni monitoring qilish:

- geologiya, yoqilg‘i-energetika, kimyo, neft-kimyo va metallurgiya sohalarida loyiha tashabbuskorlari tomonidan taqdim etilgan axborotlar asosida hukumat qarorlari bilan tasdiqlangan loyihalarni monitoring qilish.

3. Tashabbuslar va takliflarni yig‘ish:

- sanoat obyektlarini qurish, rekonstruktsiya va modernizatsiyalash bo‘yicha xorijiy kompaniyalar va investorlar takliflarini yig‘ish va umumlashtirish.

4. Yangi investitsiya loyihalarini ishlab chiqishda ishtirok:

- mahalliy xom ashyoni qayta ishlash orqali ichki va tashqi bozorlarda talab yuqori bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan loyihalar ustida ishlash.

5. Tarmoq kontseptsiyalarini ko‘rib chiqish:

- geologiya, yoqilg‘i-energetika, kimyo, neft-kimyo va metallurgiya tarmoqlari bo‘yicha ishlab chiqilgan kontseptsiyalarni baholash va investitsiya dasturlariga kiritiladigan loyihalarni ko‘rib chiqishda ishtirok etish.

6. Kadrlar tayyorlash va malaka oshirish:

- mahalliy va xorijiy mutaxassislarni jalb etgan holda muhandislar va boshqa texnik kadrlar malakasini oshirishni tashkil qilish.

7. Ilg‘or xorijiy tajribani joriy etish:

- loyiha (ishchi) hujjatlarini mustaqil ishlab chiqish, xorijiy hujjatlarni moslashtirish va ilg‘or loyihalashtirish metodologiyalarini joriy etish.

8. Texnologik yangiliklarni kuzatish:

- mahalliy va xalqaro nashrlar asosida zamonaviy energiya tejamkor texnologiyalar bo‘yicha ma’lumotlar bazasini shakllantirish va ularni loyihalashtirishda qo‘llash.

9. Mustaqil texnik-iqtisodiy ekspertiza:

- buyurtmachi organlar topshirig‘iga ko‘ra texnik-iqtisodiy ekspertiza o‘tkazish, loyiha qiymatining chegaraviy parametrlarini aniqlash.

10. Qonunchilikka muvofiq boshqa funksiyalar:

- nizom va amaldagi qonun hujjatlari doirasida belgilangan boshqa vazifalarni ham bajaradi.

Injiniring kompaniyalarini moliyalashtirish manbalari

Injiniring kompaniyalari o‘z faoliyatini samarali olib borishi uchun moliyaviy barqarorlik va turli manbalar hisobidan mablag‘ bilan ta’minlangan bo‘lishi zarur. Bunday kompaniyalarni moliyalashtirish quyidagi asosiy manbalar hisobiga amalga oshiriladi:

1. Buyurtmachilar tomonidan ajratiladigan mablag‘lar:

- loyihalarning buyurtmachilari tomonidan loyihaoldi hujjatlarini tayyorlash, loyiha-izlanish ishlarini olib borish hamda texnik qo‘llab-quvvatlash xizmatlari uchun tuziladigan shartnomalar asosida mablag‘ ajratiladi. Bu kompaniya uchun asosiy va to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyaviy manba hisoblanadi.

2. Xalqaro va xorijiy moliyaviy institutlar mablag‘lari:

- turli xalqaro moliya institutlari, xorijiy hukumat va nohukumat tashkilotlar tomonidan ajratiladigan grantlar va texnik ko‘mak mablag‘lari injiniring faoliyatini qo‘llab-quvvatlashda muhim o‘rin tutadi. Bu mablag‘lar odatda ijtimoiy ahamiyatga ega, innovatsion yoki ekologik jihatdan ustuvor hisoblangan loyihalarga yo‘naltiriladi.

3. Xayriya mablag‘lari:

- jismoniy va yuridik shaxslar, shu jumladan O‘zbekiston Respublikasi norezidentlari tomonidan ko‘rsatiladigan xayriya va homiylik mablag‘lari ham injiniring faoliyatining muayyan yo‘nalishlarini moliyalashtirishda qo‘llaniladi. Bu mablag‘lar ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy yoki ta’limiy maqsadlarga yo‘naltirilgan loyihalarda foydali bo‘lishi mumkin.

4. Qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar:

- amaldagi qonunchilikka muvofiq, moliyalashtirishda boshqa ruxsat etilgan manbalardan ham foydalanish mumkin. Bunga o‘z mablag‘lari, hamkorlikdagi tijorat shartnomalari yoki qo‘shimcha investitsiyalar kiradi.

15.3. Biznes-rejaning tarkibiy tuzilishi va uning bo‘limlarining o‘zaro bog‘liqligi

Biznes-reja tuzilishi va unga qo‘yiladigan asosiy talablar. Biznes-reja – bu korxona yoki loyiha faoliyatining barcha asosiy jihatlarini yoritib beruvchi hujjat bo‘lib, u tashqi investorlar, banklar yoki ichki menejment ehtiyojlari uchun tayyorlanadi. Agar korxona o‘z faoliyatida tashqi sarmoya (kapital) jalb etishni ko‘zda tutgan bo‘lsa, biznes-reja investorlar va moliyaviy institutlar uchun vizit kartochkasi vazifasini bajaradi. Shuningdek, u potensial investorni loyiha bilan tanishtirish va sheriklikka undash vositasi hisoblanadi.

Korxonalar turli maqsadlarda o‘z faoliyatlariga mos biznes-rejalarni ishlab chiqadilar. Rejaning tuzilishi, unda keltiriladigan ma’lumotlar korxonaning faoliyat sohasi, strategik maqsadlari va moliyaviy hamkorlarning maxsus talablari asosida farq qilishi mumkin. Masalan, sanoat mahsuloti ishlab chiqaruvchi korxonaning biznes-rejasi bilan servis xizmatlari ko‘rsatuvchi korxonaning rejasi mazmunan va shaklan farqlanadi.

Biznes-reja quyidagi holatlarda tuziladi:

- Investitsiya mablag‘larini jalb etish zarurati bo‘lganda;
- Korxona ichki boshqaruvini rejalashtirish, tahlil qilish va nazorat qilish vositasi sifatida foydalanilganda.

Biznes-reja tuzishda asosiy e’tibor berilishi lozim bo‘lgan savollar:

1. Korxona nima faoliyat bilan shug‘ullanadi?

Uning iqtisodiy faoliyat turi, mahsulot yoki xizmatlari, bozor segmenti.

2. Asosiy maqsadi nima?

Korxonaning qisqa va uzoq muddatli strategik maqsadlari, natijalar.

3. Maqsadlarga erishish strategiyasi va taktikasi qanday?

Marketing rejalari, ishlab chiqarish strategiyasi, boshqaruv usullari.

4. Qancha moliyaviy resurs zarur va ular qanday muddatga kerak?

Moliyaviy ehtiyojlar, mablag‘dan foydalanish mexanizmi va manbalari.

5. Moliyaviy mablag‘lar qanday va qachon qaytariladi?

Qarz mablag‘larining qaytarilish jadvali va shartlari.

Biznes-reja tuzishga qo‘yiladigan umumiy talablar:

- reja qisqa, aniq va mazmunli bo‘lishi lozim;
- unda biznes faoliyati to‘g‘risidagi asosiy axborotlar to‘liq yoritilishi zarur;
- tavsiya etilgan hajm odatda 7–10 betni tashkil etadi. ba’zi holatlarda, keng qamrovli, murakkab loyihalar uchun biznes-rejaning hajmi 50 betgacha yetishi mumkin;
- rejada ikkinchi darajali, noasosiy masalalar kiritilishi mumkin emas;
- jarayonlar va mahsulotlar texnik jihatdan haddan tashqari murakkab va tafsilotli bayon etilmasligi lozim – faqat biznesga taalluqli texnik parametrlar yoritilishi yetarlidir.

Biznes-rejaning sifatli tuzilishi va tahliliy asoslari. Biznes-rejaning samarali bo‘lishi uchun u sodda, tushunarli va to‘liq bo‘lishi lozim. Uning tuzilishida keng qo‘llaniladigan iqtisodiy va boshqaruv terminlaridan foydalanish tavsiya etiladi. Rejada keltirilgan barcha takliflar va xulosalar aniq tahlil, real statistik ma’lumotlar va isbotlangan manbalar asosida bayon etilishi shart.

Ko‘p hollarda investorlar yoki moliyaviy tashkilotlar noto‘g‘ri yoki asossiz axborotlarga tayangan holda sarmoyalarini tavakkalga qo‘yishadi. Shu sababli, biznes-reja ular uchun ishonchli, puxta tahlillarga asoslangan hujjat bo‘lishi zarur. U nafaqat korxonaning hozirgi holatini, balki uning istiqboldagi imkoniyatlarini, tavakkalchilik darajasini, muammolarni hal qilish yo‘llarini ham yoritib berishi kerak.

Asosiy tahliliy yondashuvlar. Biznes-rejada quyidagi talablarga qat’iy rioya qilinishi lozim:

- bozor tahlili – statistik va demografik tadqiqotlar, iste’molchilar ehtiyoji, raqobatchilar holati, segmentlash natijalari asosida amalga oshirilishi lozim;
- takliflar – bozorga oid, moliyaviy yoki texnologik qarorlar aniq manba va hisob-kitoblarga asoslanishi shart;
- qarorlar – real imkoniyatlardan kelib chiqqan holda ishlab chiqilishi, “realizatsiya hajmi ikki barobar ortadi” kabi asossiz da’volarga yo‘l qo‘yilmasligi kerak;
- tavakkalchilikni baholash – mavjud muammolar, risklar va ularning ehtimoliy ta’siri ochiq-oydin bayon qilinishi, shuningdek, ularni bartaraf etish mexanizmlari taklif etilishi lozim.

Biznes-rejaning funksional vazifalari:

1. Investorlarga qaror qabul qilishda asos bo‘lish – biznes-reja korxonaning imkoniyatlari, moliyaviy holati va strategik rejalari haqida to‘liq tasavvur beradi.

2. Menejerlar uchun boshqaruv vositasi – korxonaning ichki faoliyatini tahlil qilish, resurslarni optimal taqsimlash, strategik maqsadlarni belgilash va ularga erishish mexanizmlarini yaratish imkonini beradi.

3. Rejalashtirish va monitoring – loyiha amalga oshirilish jarayonida oldindan belgilangan ko‘rsatkichlar asosida nazorat qilish imkoniyatini beradi.

Yoritilishi lozim bo‘lgan jihatlar:

- korxonaning asosiy faoliyat yo‘nalishi va bozor pozitsiyasi;
- strategik maqsadlar va ularni amalga oshirish yo‘llari;
- moliyaviy manbalar, ularning turlari, miqdori va foydalanish muddatlari;
- potensial muammolar, tavakkalchiliklar va ularni bartaraf etish mexanizmlari;
- korxona menejerlari va rahbariyatining salohiyati, tajribasi va bilim darajasi.

Biznes-reja – bu oddiy hujjat emas, balki korxonaning iqtisodiy strategiyasi va istiqboli bo‘yicha mukammal konsepsiya hisoblanadi. Uni tuzish jarayoni katta mas’uliyat, tahliliy yondashuv va puxta tayyorgarlikni talab qiladi. Har qanday menejer biznes-reja tuzishni korxona faoliyatini chuqur tahlil qilish, mavjud resurslarni qayta baholash va real strategiyani shakllantirish imkoniyati sifatida ko‘rishi lozim.

Xozirgi kunda jaxon amaliyotida biznes-rejalarning besh bo‘limlardan tortib 18 bo‘limgacha tuzib chiqilgan ko‘rinishlari mavjud. Biznes-rejalar tarkibi odatda biznes mazmuni, moxiyati, doirasi va darajasidan kelib chiqib belgilanadi. Aniq tasavvur xosil qilish maqsadida, ayrim misollar keltiramiz. Biznes-rejalar taxminiy tuzilishi.

1-bo‘lim. Firma imkoniyatlari (kirish).

2-bo‘lim. Tovarlar (xizmatlar) turlari.

3-bo‘lim. Tovarlarni (xizmatlar)sotish bozorlari.

4-bo‘lim. Sotish bozorida raqobat holati.

5-bo‘lim. Marketing rejasi.

6-bo‘lim. Ishlab chiqarish rejasi.

7-bo‘lim Tashkiliy reja.

8-bo‘lim. Firma faoliyati xuquqiy ta’minoti.

9-bo‘lim. Tavakkalchilikni baholash va sug‘urta.

10-bo‘lim. Moliya bo‘limi.

11-bo‘lim. Moliyalashtirish strategiyasi.

Investitsiya loyihasi bo‘yicha mahalliy va xorijiy tajribalarni hisobga olgan holda biznes-rejani tuzish va uni texnik-iqtisodiy asoslashning quyidagi tuzilishini ko‘rib chiqamiz:

1. Loyihaning asosiy g‘oyasi va shart-sharoitlari.

Loyiha g‘oyasini tavsiflash.

Loyiha tashabbuskorlari va loyiha homiylari.

Loyiha bo‘yicha ma’lumotlar.

2. Bozor tahlili va marketing strategiyasi.

Umumiqtisodiy tahlil.

Marketing izlanishlar.

Loyiha strategiyasi asoslari.

Marketing konsepsiyasi tuzilishi.

Marketing xarajatlari va daromadlari.

3. Resurslar bilan ta’minlanganligi.

Xom-ashyo resurslari va yig‘uvchi materiallarning tuzilishi.

Materiallarga bo‘lgan talabning ixtisoslashuvi.

Resurslar mavjudligi va ularning ta’minlanishi.

Resurslarni yetkazib berish marketingi va ularning dasturi.

Xom-ashyo va butlovchi qismlarga xarajatlar.

4. Investitsiya obyektining joylashishi, qurilish uchastkasi va atrof-muhit.

Ob’ekt joylashadigan joyning tahlili.

Tabbiy atrof-muhit.

Ob’ektning atrof-muhitga ta’sir doirasini baholash.

Infrastruktura tuzilishi.

Investitsiya ob’ekti joylashishi kerak bo‘lgan joyni tanlash bo‘yicha oxirigi qarorni qabul qilish.

Qurilish uchastkasini tanlash.

Qurilish uchastkasini o‘zlashtirish bilan bog‘liq investitsiya xarajatlarini baholash.

5. Loyihalashtirish va texnologiya.

Ishlab chiqarish dasturi va loyiha quvvati.

Texnologiyani tanlash.

Texnologiyani sotib olish va ularni olib kelish.

Ob’ektni rejalashtirish va asosiy loyiha hujjatlarini tayyorlash.

Mashina va jihozlarni tanlash.

Texnik xizmat ko‘rsatish bo‘yicha talablar.

Umumiy investitsiya xarajatlarini baholash.

6. Korxonani tashkil etish va ustama xarajatlar.

Korxonaning tashkiliy tuzilishi va uni boshqarish.

Tashkiliy loyihalashtirish.

Ustama xarajatlar.

7. Mehnat resurslari.

Ijtimoiy-iqtisodiy muhit.

Mehnat resurslariga talab (ularning bajaridigan ish funksiyalari va kategoriyalarini hisobga olgan holda). Ishchi va xodimlarni ishga olish tartibi. Ishchi-xodimlar shtat ro‘yxati. Ishchi-xodimlarni o‘qitish rejasi. Ishchi-xodimlarga
haq to‘lash bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarni baholash.

8. Investitsiya loyihasini amalga oshirish jarayonini rejalashtirish.

Loyihani amalga oshirish bosqichlari.

Loyihani amalga oshirish grafigini tuzish.

Loyihani amalga oshirish byudjetini ishlab chiqish.

9. Investitsiyani baholash va moliyaviy tahlil.

Xarajatlarni baholash.

Investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligini baholash usullari.

Investitsiya loyihasini moliyalashtirish.

Quyidagilar biznes-rejaning asosiy vazifalari hisoblanadi:

- firmaning qisqa va uzoq muddatli maqsadlarini, unga erishishning taktika va strategiyasini aniqlab olish;
- firmaning aniq faoliyat yo‘nalishlari va qaysi bozorlarda faoliyat ko‘rsatishi va bu bozorlarda firmaning o‘rni qanday bo‘lishi kerakligini belgilab olish;
- firma tomonidan iste’molchilarga taklif qilinishi rejalashtirilgan tovar va xizmatlar assortimentini va uning ko‘rsatkichlarini aniqlash;
- ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarajatlarini baholash;
- maxsulot bahosini shakllantirish, mahsulot sotilishini rag‘batlantirish va bozorni o‘rganish bilan bog‘liq marketing tadbirlari tarkibini aniqlash;

- firmaning moliyaviy holati va qo‘yilgan maqsadga erishish uchun mavjud moliyaviy va material resurslarning mos kelish imkoniyatlarini baholash va boshqalar.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Investitsiya loyihalari bo‘yicha biznes-reja tuzish tartibi va ahamiyati.

2. Biznes reja tuzishning foydali jihatlari.

3. Biznes reja tuzishda injiniring va konsalting xizmatlarining o‘rni va ahamiyati.

4. Biznes-rejaning tarkibiy tuzilishi va uning bo‘limlarining o‘zaro bog‘liqligi.

5. Biznes-rejaning asosiy vazifalari nimalar hisoblanadi?

6. Biznes-reja tuzishning taxminiy bo‘limlari va ularning ahamiyati.

7. Injiniring kompaniyasini moliyalashtirish manbalari nimalardan iborat?

8. Biznes-rejaga qo‘yilgan talablar tartibi.

9. O‘zbekistonda davlat injiniring kompaniyalarining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

10. Biznes-reja tadbirkorlarning qanday savollariga javob beradi?

XVI BOB. INVESTITSIYA XARAJATLARINI MOLIYALASHTIRISH MANBALARI

16.1. Investitsiya harajatlarini moliyalashtirish manbalarining mazmuni va mohiyati

16.2. Investitsiya harajatlarini moliyalashtirish manbalarining tarkibi

Tayanch so‘z va iboralar: *kapital, investitsiya, foiz stavkasi, ishlab chiqarish, moliyalashtirish, amortizatsiya, talab va taklif, iqtisodiy tahlil, rentabellik, texnologiya, mehnat, bozor muvozanati, xususiy kapital manbalari, davlat mablag‘lari, xalqaro moliya institutlari.*

16.1. Investitsiya harajatlarini moliyalashtirish manbalarining mazmuni va mohiyati

Investitsiyalar yalpi ichki mahsulotning (YaIM) tarkibida muhim va ayni paytda eng dinamik o‘zgaruvchan elementlardan biri sifatida qaraladi. Iqtisodiyotda pasayish jarayoni kuzatilganda, tovarlar va xizmatlarga bo‘lgan talabning qisqarishi natijasida umumiy xarajatlar kamayadi. Ushbu kamayishning asosiy sababi investitsion xarajatlar hajmining pasayishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, bu esa iqtisodiy faollikning susayishiga olib keladi. Shuning uchun iqtisodiy tahlil va tadqiqotlar jarayonida investitsiyalarning rolini chuqur o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ular ishlab chiqarish hajmining o‘zgaruvchan tabiatini tushunishda hamda iqtisodiy o‘sish dinamikasini tahlil qilishda asosiy omillardan biri hisoblanadi.

YaIM modellarida investitsiyalar darajasini real foiz stavkasi bilan bog‘lovchi oddiy funktsiya I=I(r) qo‘llaniladi.

Bunday funktsiya real foiz stavkasining ko‘payishi investitsiyalarni qisqarishini yuzaga keltirishini anglatadi.

Investitsiya funktsiyasining nazariy asoslarini batafsil tahlil qilish investitsion jarayonlarni chuqur tushunish va iqtisodiy siyosatni samarali shakllantirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy nazariyada investitsiya xarajatlari turli yo‘nalishlarga ajratilib tahlil qilinadi, ularning har biri iqtisodiyotning muayyan segmentlarida kapital qo‘yilmalarining o‘ziga xos jihatlarini aks ettiradi.

Birinchi navbatda, korxonalarning asosiy fondlariga yo‘naltirilgan investitsiyalar iqtisodiy faoliyat yurituvchi subyektlarning ishlab chiqarish

samaradorligini oshirish maqsadida amalga oshiradigan kapital qo‘yilmalarini o‘z ichiga oladi. Bunday investitsiyalar binolar, inshootlar, ishlab chiqarish asbob-uskunalari va boshqa moddiy aktivlar xaridiga qaratilgan bo‘lib, ularning asosiy maqsadi korxonalar ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish va modernizatsiya qilishdan iborat.

Ikkinchi tur investitsiyalar uy-joy qurilishi bilan bog‘liq bo‘lib, ular yakka tartibdagi iste'molchilar va yirik ko‘chmas mulk operatorlari tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Ushbu investitsiyalar doirasida uy-joy sotib olish, yangi turar-joy komplekslarini barpo etish hamda keyinchalik ijaraga berish yoki qayta sotish maqsadida ko‘chmas mulk obyektlariga sarmoya kiritish jarayonlari tahlil qilinadi.

Uchinchi yo‘nalish zahiralarga investitsiya qilish bilan bog‘liq bo‘lib, u ishlab chiqarish jarayonida korxonalar tomonidan saqlab qolinayotgan materiallar, hom ashyo, tugallanmagan ishlab chiqarish mahsulotlari hamda tayyor buyumlar shaklida aks etadi. Zahiralarga yo‘naltirilgan kapital qo‘yilmalar firmalarning operatsion faoliyatida uzluksizlikni ta’minlash va talab o‘zgarishlariga tezkor moslashish imkoniyatini beradi.

Investitsiyalarning nazariy modellari ichida neoklassik yondashuv alohida o‘rin tutadi. Ushbu modelga ko‘ra, investitsiyalarning hajmi va tarkibi kapital zahiralari, kapitalning chegaraviy mahsuldorligi, foiz stavkalari hamda soliqqa tortish mexanizmlarining o‘zaro ta’siri asosida shakllanadi (16.1 - rasm). Neoklassik model iqtisodiyotda mavjud ishlab chiqaruvchi va investitsion kapitalni boshqaruvchi firmalar faoliyatini ajratib o‘rganishga asoslanadi.

Ushbu model bo‘yicha ishlab chiqaruvchi firmalar ijaraga olingan kapitaldan foydalanib, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish bilan shug‘ullanadi. Bunda ular investitsiya tovarlarini mustaqil xarid qilmasdan, ularni investitsion kapital bilan ta’minlovchi firmalardan ijaraga oladi. O‘z navbatida, investitsion kapitalni boshqaruvchi firmalar iqtisodiy tizimda barcha investitsion jarayonlarni amalga oshiruvchi subyektlar sifatida maydonga chiqadi. Ular ishlab chiqarish vositalarini sotib oladi va ularni ishlab chiqaruvchi firmalarga ijaraga berish orqali investitsion daromad hosil qiladi.

Real iqtisodiyotda ko‘plab firmalar ushbu ikkala faoliyat turini birgalikda amalga oshiradi, ya’ni ular nafaqat tovarlar va xizmatlar ishlab chiqaradi, balki kelajakdagi ishlab chiqarish jarayonlarini moliyalashtirish uchun kapital qo‘yilmalarini ham amalga oshiradi. Biroq, investitsion jarayonlarni chuqur tahlil qilish uchun ishlab chiqarish faoliyati va investitsiyaviy faoliyat

o‘rtasidagi ushbu tafovutni aniq ajratish ham nazariy, ham amaliy jihatdan foydalidir.

Neoklassik investitsiya modeli iqtisodiyotda kapitalning optimal taqsimlanish tamoyillarini ochib berib, investitsion strategiyalarni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu yondashuv asosida olib boriladigan tahlillar kapital qo‘yilmalarining samaradorligi, ishlab chiqarish omillarining rentabelligi va soliqqa tortish tizimining investitsion jarayonlarga ta’sirini aniqlashga xizmat qiladi. Shu boisdan, investitsion siyosatni shakllantirishda ushbu model asosida olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar iqtisodiy barqarorlik va o‘sishni ta’minlash uchun muhim metodologik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

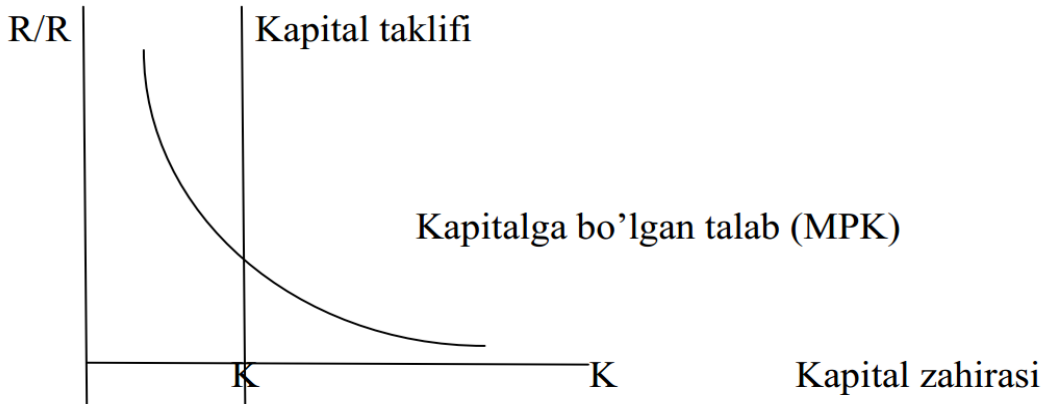

16.1-rasm. Investitsiyalarning neoklassik yondashuv asosidagi nazariy modeli

Ishlab chiqaruvchi firmalarning kapitaldan foydalanish bo‘yicha qaror qabul qilish jarayoni iqtisodiy tahlilning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon firmalarning investitsion strategiyasini shakllantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va resurslardan optimal foydalanishni ta’minlash nuqtai nazaridan katta ahamiyat kasb etadi.

Firmalar kapital miqdorini tanlashda, avvalo, uning qo‘shimcha birliklaridan olinadigan potensial foyda va ushbu qo‘shimcha kapital bilan bog‘liq xarajatlarni solishtiradi. Kapitaldan foydalanish jarayoni iqtisodiy jihatdan samarali bo‘lishi uchun firmaning har bir qo‘shimcha kapital birligidan tushumlari uni jalb qilish bilan bog‘liq xarajatlardan ortiq bo‘lishi talab etiladi. Bunday yondashuv investitsion qarorlarni qabul qilishning asosiy tamoyillaridan biri bo‘lib, u ishlab chiqarishning optimal hajmini belgilashda muhim omil sifatida qaraladi.

Firmalar kapitalni ijaraga olish orqali jalb qiladi, bu esa unga bog‘liq xarajatlarning foiz stavkasi (R) asosida shakllanishiga olib keladi. Kapital jalb qilgan firma ushbu kapitaldan foydalangan holda mahsulot ishlab chiqaradi va

uni bozor narxida (R) sotadi. Natijada, kapital birligidan foydalanish bilan bog‘liq haqiqiy xarajatlar R/R nisbatida ifodalanadi. Boshqacha aytganda, firmaning kapitalga bo‘lgan real xarajatlari iqtisodiy sharoitlar va foiz stavkalarining o‘zgarishiga bog‘liq holda shakllanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida kapitaldan foydalanish natijasida hosil bo‘ladigan qo‘shimcha mahsulot kapitalning chekli mahsuloti (MPK) tushunchasi orqali tavsiflanadi. MPK deganda kapitalning har bir qo‘shimcha birligini jalb qilish natijasida ishlab chiqariladigan mahsulot hajmining o‘sishi tushuniladi. Bu ko‘rsatkich ishlab chiqarish funksiyasining xususiyatlariga bog‘liq bo‘lib, firmalar tomonidan qo‘llaniladigan texnologiyalar, ishchi kuchi va boshqa ishlab chiqarish resurslari bilan bevosita bog‘liqdir.

Iqtisodiy nazariyada kapitaldan foydalanish bo‘yicha muhim qonuniyatlardan biri shundan iboratki, firmada mavjud kapital hajmi ortgan sari kapitalning chekli mahsuloti pasayadi. Buning sababi shundaki, har bir qo‘shimcha kapital birligi ishlab chiqarish jarayoniga qo‘shilganda, umumiy ishlab chiqarish hajmining o‘sish sur’ati asta-sekin kamayadi. Bu hodisa kamayib boruvchi daromadlar qonuni sifatida iqtisodiyotda keng qo‘llaniladi.

Shu sababli, firma o‘z foydasini maksimal darajaga yetkazish uchun kapital hajmini shunday darajada belgilashi kerakki, bunda kapitalning chekli mahsuloti uning jalb qilinishi bilan bog‘liq haqiqiy xarajatlarga teng bo‘lsin. Ya’ni, firma kapitalni ijaraga olish xarajatlari (R/R) darajasigacha MPK pasayguncha kapital miqdorini oshiradi. Ushbu tamoyil kapitalga bo‘lgan talabni shakllantirishda muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi.

Kapital bozoridagi muvozanat tahlili shuni ko‘rsatadiki, kapitalning chekli mahsuloti egri chizig‘i (MPK) kapitalga bo‘lgan talab egri chizig‘ini belgilaydi. Kapital talab egri chizig‘i odatda pastga qarab egilgan bo‘ladi, chunki kapital hajmi ortishi bilan uning chekli mahsuloti pasayadi. Boshqacha qilib aytganda, firmalar kapitalning ko‘proq miqdorini jalb qilishni faqat uning qiymati pasaygan taqdirdagina maqsadga muvofiq deb hisoblaydi.

Boshqa tomondan, kapital bozorida taklif egri chizig‘i vertikal shaklda tasvirlanadi. Buning sababi shundaki, iqtisodiyotdagi umumiy kapital miqdori har qanday vaqtda belgilangan bo‘lib, qisqa muddatli davr ichida u deyarli o‘zgarmaydi. Natijada, kapital bozoridagi muvozanat kapitalga bo‘lgan talab va taklifni moslashtiruvchi foiz stavkalari (R) orqali shakllanadi. Agar kapitalga bo‘lgan talab ortsa, foiz stavkalari yuqorilab, kapitalni jalb qilish xarajatlari oshadi, bu esa firmalarning kapital jalb qilish hajmini kamaytirishga olib keladi.

Aksincha, talab pasayganda, foiz stavkalari pasayib, firmalar ko‘proq kapital jalb qilishga intiladi.

Kapital bozoridagi ushbu o‘zaro bog‘liqliklar iqtisodiy tizimda investitsiyalar va ishlab chiqarish quvvatlarining taqsimlanishini tartibga soladi. Shu boisdan, firmalar tomonidan kapitaldan foydalanishning optimal strategiyasini shakllantirish investitsion samaradorlikni oshirish, iqtisodiy o‘sishni ta’minlash va bozor muvozanatini saqlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kapital ijarasi uchun olinadigan narxning muvozanatli darajasiga qanday o‘zgaruvchilar ta’sir etishini aniqlash uchun ko‘plab iqtisodchilar qanday qilib mehnat va kapital hayotdagi iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlarga aylanishini etarli darajada asoslangan holda aks ettiruvchi sifatida qaraydigan Kobb-Duglasning ishlab chiqarish funktsiyasini asos qilib olamiz. quyidagi ko‘rinishga ega:

$$Y = A\,K^{\alpha}L^{1-\alpha}$$

Kobb-Duglasning ishlab chiqarish funktsiyasida kapitalning chekli mahsuloti quyidagicha yoziladi:

$$MPK = \alpha\, A\, (L/K)^{1-\alpha}$$

Bunda K-kapital, L-mehnat, A-texnologiya darajasini ko‘rsatuvchi ko‘rsatkich va α – tayyor mahsulotni ishlab chiqarishda kapitalning ulushini o‘lchovchi noldan katta va birdan kichik bo‘lgan ko‘rsatkich. Muvozanat sharoitida kapital ijarasi uchun olinadigan haqiqiy narx kapitalning chekli mahsulotiga teng bo‘lganligi sababli, biz quyidagi ifodani yozishimiz mumkin:

$$\boldsymbol{R/_{R} = \alpha A(L/_{K})^{1-\alpha}}$$

Bu kapital ijarasi uchun olinadigan haqiqiy narxni aniqlovchi o‘zgaruvchilar miqdorining ifodasidir. U quyidagilarni ko‘rsatadi:

- Kapital zahirasi qanchalik kam bo‘lsa,uning ijarasini haqiqiy narxi shunchalik yuqori.
- Qo‘llaniladigan mehnat miqdori qanchalik ko‘p bo‘lsa, kapital ijarasi haqiqiy narxi shunchalik yuqori.
- Texnologiya qanchalik yaxshi bo‘lsa, kapital ijarasi haqiqiy narxi shunchalik yuqori.

Kapital zahiralarini kamaytiruvchi (yer qimirlashi), bandlikni oshiruvchi (slpitplab kengayishi) yoki texnologiyani yaxshilovchi (ilmiy topilmalar) kapital ijarasi uchun olinadigan haqiqiy narxning muvozanatli miqdorini

oshiradi Kapitalga egalik qilishning foydaliligi uni ishlab chiqaruvchi firmalarga ijaraga berishdan olinadigan daromaddandir. O‘z kapitalini ijaraga bergan firma uning xar birligiga R/R haqiqiy narxni oladi. Kapitalga egalik qilish xarajatlari murakkabroq tuzilishga ega. Firma kapital birligini ijaraga berish jarayonida har bir vaqt davri davomida uch turdagi xarajatlarga duch keladi:

1. Foiz xarajatlari: Firma kapital birligini sotib olish uchun sarflangan mablag‘larni bankka qo‘ygan taqdirda, u foiz daromadidan mahrum bo‘ladi. Shu bilan birga, agar firma kapitalni sotib olish uchun qarz mablag‘laridan foydalangan bo‘lsa, unda ushbu qarz bo‘yicha foiz to‘lovlarini amalga oshirishga majbur bo‘ladi. Agar kapitalning bir birlik narxi Rk, nominal foiz stavkasi i bilan belgilanadigan bo‘lsa, unda foiz to‘lovlari bilan bog‘liq xarajatlar iRk miqdoriga teng bo‘ladi.

2. Kapital narxining o‘zgarishidan kelib chiqadigan yo‘qotish yoki yutuq: Firma kapitalni ijaraga bergan vaqt davomida uning bozor bahosi o‘zgarishi mumkin. Agar kapitalning narxi pasaysa, bu firma aktivlarining qiymati kamayganligini anglatadi va natijada, u moliyaviy zarar ko‘radi. Aksincha, agar kapitalning narxi oshsa, firma aktivlarining qiymati ortadi va u kapital qiymatining o‘sishidan foyda ko‘radi. Ushbu yo‘qotish yoki yutuq ΔRk miqdorida ifodalanadi.

3. Amortizatsiya xarajatlari: Kapitaldan foydalanish jarayonida u eskiradi va o‘z qiymatini yo‘qotadi. Ushbu jarayon amortizatsiya deb ataladi. Agar eskirish darajasi δ bilan belgilansa va u muayyan vaqt davomida kapital qiymatining yo‘qotilgan ulushini ifodalasa, unda amortizatsiya xarajatlarining puldagi ifodasi δRk ga teng bo‘ladi.

Shunday qilib, firma tomonidan kapital birligini ijaraga berish jarayonida yuzaga keladigan umumiy xarajatlar uch asosiy komponentdan iborat bo‘lib, ular quyidagicha ifodalanadi:

Kapital birligiga xarajatlar = iRk-ΔRk+δRk= Rk(i-ΔRk/Rk+δ)

Kapital birligiga xarajatlarkapital birligi narxiga, foiz stavkasiga, kapital narxni nisbiy o‘zgarishiga va amortizatsiya me’yoriga bog‘liq. Kapital birligi xarajatlari uchun ifodani soddalashtirish va u bilan ishlash qulay bo‘lishi uchun investitsion tovarlar narxi boshqa tovarlar narxi bilan birga ko‘tariladi deb hisoblaymiz. Bunday vaziyatda ΔRk/Rkinflyatsiyaning umumiy darajasi π ga teng. i – π ifoda real foiz stavkasi r ga teng bo‘lganligi uchun, biz kapital birligiga xarajatlarni quyidagi ko‘rinishda yozishimiz mumkin.

Kapital birligiga xarajatlar = Rk(r +δ)

Bu tenglamadan ko‘rinib turibdiki, kapital birligiga xarajatlar kapital narxi, real foiz stavkasi va amortizatsiya me’yoriga bog‘liq. Va nihyat biz kapital birligiga xarajatlarni iqtisodiyotdagi boshqa tovarlar narxlari bilan bog‘liqligini ko‘rmoqchimiz. Kapital birligiga haqiqiy xarajatlar- bu iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish birliklarida o‘lchangan kapital birligini sotib olish va ijaraga berish bo‘yicha xarajatlardir va u quyidagini tashkil etadi:

Kapital birligiga haqiqiy xarajatlar = (Rk/R)(r +δ)

Bu tenglamadan ko‘rish mumkinki, kapital birligiga haqiqiy xarajatlar investitsion tovarlar nisbiy narxlari Rk/R, real foiz stavkasi r va amortizatsiya me’yori δ ga bog‘liq.

16.2. Investitsiya harajatlarini moliyalashtirish manbalarining tarkibi.

Moliyalashtirish manbalarining tasnifi muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, ularni uch asosiy guruhga ajratish mumkin: **xususiy kapital manbalari, davlat mablag‘lari va xalqaro moliya institutlari resurslari**. Har bir guruh o‘zining iqtisodiy xususiyatlari, moliyaviy oqimlari va investitsiya jarayonidagi roliga ko‘ra ajratiladi.

1. Xususiy moliyalashtirish manbalari

Xususiy kapital moliyalashtirishning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u tijorat tuzilmalari, bank-moliya institutlari, uy xo‘jaliklari va turli investitsiya fondlari tomonidan taqdim etiladi. Ushbu kapital tarkibiga **korxonalarning shaxsiy mablag‘lari va jalb qilingan mablag‘lar** kiradi:

Shaxsiy mablag‘lar – bu loyihani moliyalashtirish uchun bevosita korxonaning o‘zi tomonidan ajratiladigan resurslar hisoblanadi. Bu mablag‘lar kompaniyaning sof foydasi, kapital zaxiralari yoki reinvestitsiya qilingan daromadlari shaklida bo‘lishi mumkin. Agar loyiha yirik biznes guruhiga yoki holding kompaniyaga tegishli bo‘lsa, u holda shaxsiy mablag‘lar nafaqat ijrochi kompaniya tomonidan, balki yuqori turuvchi korporatsiya yoki sho‘ba korxonalar tomonidan ham taqdim etilishi mumkin.

Jalb qilingan mablag‘lar – bu loyihani amalga oshirish jarayonida tashqi investorlar yoki uchinchi tomon tashkilotlarining moliyaviy resurslaridan foydalanishni anglatadi. Bunday mablag‘lar aksiyadorlik investitsiyalari, korporativ obligatsiyalar, xususiy kredit liniyalari yoki venchur kapitali shaklida jalb qilinishi mumkin. Ularning asosiy maqsadi – loyiha hajmini kengaytirish va kapital ta’minotini diversifikatsiya qilish.

2. Davlat moliyalashtirish manbalari

Davlat mablag‘lari iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan yirik loyihalarni moliyalashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Ular quyidagi asosiy shakllarga ega bo‘lishi mumkin:

Davlat byudjeti mablag‘lari – bu markaziy yoki mahalliy byudjetdan ajratiladigan resurslar bo‘lib, ular odatda strategik infratuzilma loyihalarini, ijtimoiy sohani rivojlantirishni va innovatsion dasturlarni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltiriladi.

Maqsadli jamg‘armalar va davlat fondlari – hukumat tomonidan tashkil etilgan maxsus moliya institutlari bo‘lib, ular aniq yo‘naltirilgan sohalarni rivojlantirish uchun kapital taqdim etadi. Bunday jamg‘armalar davlat agentliklari yoki tarmoq vazirliklari tomonidan boshqarilishi mumkin.

Davlat investitsion dasturlari – bu iqtisodiy rivojlanish strategiyalari doirasida amalga oshiriladigan maxsus investitsion loyihalar bo‘lib, ular innovatsiyalar, sanoat modernizatsiyasi va hududiy rivojlanishga qaratilgan bo‘ladi.

3. Xorijiy va xalqaro moliyalashtirish manbalari

Xalqaro moliyaviy institutlar va xorijiy investitsiyalar iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish, infratuzilmani rivojlantirish va innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu manbalar turli shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin:

Xalqaro taraqqiyot banklari va moliyaviy tashkilotlar – bular global iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash va rivojlanayotgan mamlakatlarga investitsiya jalb qilish maqsadida faoliyat yurituvchi moliya institutlaridir. Bunday tashkilotlarga Jahon banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi (IFC), Osiyo taraqqiyot banki (ADB), Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (EBRD) kabi tuzilmalar misol bo‘la oladi.

Davlatlararo moliyaviy institutlar – ayrim davlatlar tomonidan tashkil etilgan va ishtirokchi mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiluvchi moliyaviy tuzilmalardir. Ular orasida Fransiya taraqqiyot agentligi (AFD), Germaniyaning KfW banki, Yaponiyaning JICA agentligi va shunga o‘xshash institutlar ajralib turadi.

Maxsus investitsiya fondlari va rivojlanish banklari – ular global iqtisodiyotdagi dolzarb muammolarni hal etish maqsadida tashkil etilgan bo‘lib, iqlim o‘zgarishiga qarshi kurash, yashil energetikani rivojlantirish va infratuzilmani modernizatsiya qilish kabi sohalarga investitsiya yo‘naltiradilar.

Yashil iqlim fondi (GCF), Osiyo infratuzilma investitsiya banki (AIIB) kabi tashkilotlar bunga misol bo‘la oladi.

Moliyalashtirish manbasini tanlash, loyihani ishlab chiqishning eng muhim bosqichlaridan biridir. Har bir investitsiya manbai o‘z cheklovlariga ega. Xalqaro banklar bilan ishlashning afzalliklari shundan iboratki, agar katta miqdordagi pulni jalb qilish lozim bo‘lsa, ular eng yuqori kredit reytingiga ega, ya’ni ular pulni arzon narxlarda jalb qila oladi. Biroq, ushbu tuzilmalar o‘zlarining resurslarini kreditga maxsus shartlar asosida taqdim etishlari mumkin.

Xalqaro tashkilotlar mablag‘larni turli shakllarda: to‘g‘ridan-to‘g‘ri grant/kredit berish, loyihalarni moliyalashtirish uchun milliy banklarda kredit liniyasini ochish, imtiyozli uzoq muddatli kredit yoki kafolatlar berish ko‘rinishida taqdim etadi.

Davlat mablag‘lari an’anaviy ravishda ijtimoiy soha, iqtisodiyotni rivojlantirish bilan bog‘liq maqsadlarga sarflanadi. Umuman olganda davlat mablag‘laridan, xususiy mablag‘larni jalb qilishning imkoni bo‘lmasa yoki davlatning ishtiroki ushbu sohaga xususiy kapital oqimini jalb qilishning sharti bo‘lsagina, foydalaniladi.

Investitsion loyihalarni amalga oshirish jarayonida mablag‘lardan samarali foydalanish, ularning aniq maqsadlar uchun yo‘naltirilishini ta’minlash muhim hisoblanadi. Har bir moliyaviy manbaning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud bo‘lib, ushbu xususiyatlar hisobga olinmasligi loyiha muvaffaqiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli, investitsion loyihaning har bir bosqichi uchun eng maqbul moliyalashtirish manbalarini aniqlash va ularni to‘g‘ri taqsimlash zarur.

Birinchidan, mablag‘larni ajratishda ularning iqtisodiy mazmuni va yo‘nalishiga mosligini ta’minlash lozim. Masalan, bank kredit mablag‘laridan foydalanishda ularning eng yuqori samaradorlik beradigan yo‘nalishlarga yo‘naltirilishi zarur. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, qurilish ishlari kredit mablag‘lari hisobidan moliyalashtirilgan holatda, loyiha hali daromad keltirish bosqichiga o‘tmasdan kredit majburiyatlari boshlanishi mumkin. Natijada, qarzni qoplash bo‘yicha bosim ortadi va moliyaviy risklar kuchayadi. Shu sababli, kredit resurslari odatda uskunalar sotib olish yoki ishlab chiqarish jarayonini yo‘lga qo‘yish kabi daromad keltirish imkoniyatini tezroq ta’minlaydigan yo‘nalishlarga yo‘naltirilishi lozim.

Ikkinchidan, investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda kredit foizlari bo‘yicha to‘lovlarni boshqa kredit mablag‘lari hisobidan amalga oshirishdan qochish lozim. Bunday yondashuv loyihaga ortiqcha moliyaviy yuk yuklab, uning umumiy qiymatini oshirib yuborishi mumkin. Aksincha, kredit bo‘yicha foizlarni qoplash uchun investorning o‘z kapitali yoki loyihadan keladigan daromadlar hisobidan mablag‘ ajratish samaradorlikni oshiradi va moliyaviy barqarorlikni ta’minlaydi.

Uchinchidan, turli moliyalashtirish manbalaridan noto‘g‘ri foydalanish natijasida yuzaga keladigan xatarlarni minimallashtirish muhimdir. Agar loyiha moliyalashtirishning noto‘g‘ri kombinatsiyasiga duch kelsa, u holda to‘lov muddati boshlanganda daromad yaratmaydigan aktivlar ortishi mumkin. Masalan, agar bank krediti qurilish bosqichi uchun sarflansa, lekin loyiha o‘z vaqtida yakunlanmasa, daromad generatsiyasi kechikadi va natijada kredit majburiyatlarini bajarish qiyinlashadi. Ushbu holatda, loyiha bo‘yicha zarur bo‘lgan qo‘shimcha mablag‘larni qoplash uchun boshqa moliyaviy manbalardan foydalanish ehtiyoji paydo bo‘ladi, bu esa loyiha qiymatining oshishiga va uning umumiy rentabelligining pasayishiga olib keladi.

Investitsion loyihalarni moliyalashtirish jarayonida optimal strategiyani ishlab chiqish va amalga oshirish zarur. Mablag‘lardan noto‘g‘ri foydalanish nafaqat loyiha narxining oshishiga, balki uning umumiy samaradorligining pasayishiga ham sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli, moliyalashtirish manbalarini loyihaning har bir bosqichiga moslashtirish, kredit resurslarini eng yuqori daromad keltiruvchi aktivlarga yo‘naltirish va moliyaviy risklarni oldindan prognoz qilish orqali investitsion jarayonning muvaffaqiyatini ta’minlash mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, loyiha amalga oshirilishining iqtisodiy samaradorligini oshirib, uning barqaror rivojlanishiga zamin yaratadi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar

1. *Investitsiyalarning yalpi ichki mahsulot tarkibidagi o‘rni qanday va ular iqtisodiy o‘sishga qanday ta’sir ko‘rsatadi?*
2. *Neoklassik investitsiya modelining asosiy tamoyillari nimalardan iborat va u real iqtisodiyotda qanday qo‘llaniladi?*
3. *Investitsiyalarni turli yo‘nalishlarga ajratish qanday iqtisodiy natijalarga olib keladi?*
4. *Ishlab chiqarish korxonalari uchun kapitaldan foydalanish bo‘yicha qaror qabul qilish jarayoni nega muhim iqtisodiy tahlil yo‘nalishi hisoblanadi?*

5. Ishlab chiqarish jarayonida kapitaldan samarali foydalanishning asosiy tamoyili qanday?

6. Kapitalning chegaraviy mahsuldorligi (MPK) hajmi oshganda qanday o‘zgaradi?

7. Kapitalni ijaraga olishning muvozanat narxi qanday shakllanadi, unga qanday omillar ta’sir qiladi?

8. Korxonaning kapitalga egalik qilish va undan foydalanish xarajatlari qanday asosiy tarkibiy qismlardan iborat?

9. Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari qanday tuzilishga ega?

10. Xalqaro moliya institutlari kapital jalb qilish va iqtisodiy tizimni rivojlantirishda qanday rol o‘ynaydi?

XVII BOB. INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISHNING MAZMUNI VA MOHIYATI

17.1. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning iqtisodiy mazmuni va tamoyillari.

17.2. Iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning ahamiyati.

Tayanch so‘z va iboralar: *Investitsiya, loyiha, biznes-reja, kapital qo‘yilmalar, texnik-iqtisodiy asoslanish, investitsiyalash, faoliyat yuritish, tahlil, maqsad, salohiyat, moliyalashtirish, smeta.*

17.1. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning iqtisodiy mazmuni va tamoyillari

O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq, investitsiya loyihasi – bu iqtisodiy, ijtimoiy yoki boshqa turdagi foyda olish maqsadida investitsiyalarni amalga oshirish yoki jalb etishga qaratilgan, o‘zaro bog‘liq tadbirlar yig‘indisidir. Ushbu loyiha doirasida moliyaviy, texnik, iqtisodiy va tashkiliy jihatlarni o‘z ichiga olgan holda, muayyan maqsadlarga erishish yo‘lidagi asosiy yo‘nalishlar va chora-tadbirlar belgilab beriladi.

Shu bilan birga, investitsiya loyihalarini baholash va ularni amaliyotda saralashning asosiy maqsadi – investitsiyalarning maqsadga muvofiqligini aniqlash, ushbu loyihalarning muddatlari va moliyaviy hajmlarini asoslash, shuningdek, ularni amalga oshirish va ulardan samarali foydalanish bo‘yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqishdir. Bunda nafaqat investitsiyalarni qanday jalb etish yoki taqsimlash muhim ahamiyat kasb etadi, balki ularning samaradorligini oshirish, uzoq muddatli ijobiy natijalarga erishish va jamiyat hamda iqtisodiyot uchun barqaror foyda keltirish masalalari ham ko‘rib chiqiladi.

Investitsiya loyihasi asosan puxta ishlab chiqilgan hujjatlar to‘plamidan iborat bo‘lib, mazkur hujjatlarda loyiha zaruriyatining asoslanishi, uning amalga oshirilishi natijasida qanday o‘zgarishlar yuzaga kelishi, rejalashtirilayotgan tadbirlarning aniq maqsad va vazifalari, investitsiyalar miqdori va ularning sarflash yo‘nalishlari batafsil yoritiladi. Shuningdek, loyihaning geografik joylashuvi, uni amalga oshirish jarayonida yaqin atrofdagi hududlar va tegishli iqtisodiy tarmoqlarga ta’siri, natijalarning qisqa va uzoq

muddatli istiqboldagi foydaliligi, loyihadan kim va qanday shaklda manfaatdor bo‘lishi kabi jihatlar ham chuqur tahlil qilinadi.

Investitsiya loyihalarining samarali amalga oshirilishi uchun ularni rejalashtirish, moliyalashtirish manbalarini aniqlash, resurslarni optimal taqsimlash va bajariladigan ishlarning texnik hamda huquqiy asoslarini ishlab chiqish talab etiladi. Shu bois, har qanday investitsiya loyihasining asosiy hujjatlar to‘plamida iqtisodiy hisob-kitoblar, texnik tavsiflar, moliyaviy tahlillar, tavakkalchilikni baholash metodologiyasi hamda huquqiy me’yoriy hujjatlar majmuasi aks ettiriladi. Bu esa investorlar, manfaatdor tomonlar va hukumat uchun loyiha bo‘yicha qaror qabul qilishda muhim axborot manbai hisoblanadi.

Investitsiya loyihasi tushunchasi ikkita asosiy hujjatni o‘z ichiga oladi:

- rejalashtirilgan amaliy harakatlarni yoritib beruvchi biznes-reja nima qilinadi va qanday qilib amalga oshiriladi;

- kapital qo‘yilmalarni asoslab beruvchi loyiha-smeta hujjatlari to‘plamini o‘zida mujassam etgan investitsiya loyihasining texnik-iqtisodiy asoslanishi – loyihani amalga oshirishning maqsadga muvofiqligini asoslovchi, amalga oshirish xarajatlari va daromadlarning tushish vaqti jadvali taqdim etilgan holda, rejalashtirilgan xarajatlar va taxmin qilingan daromadlarni tasdiqlovchi moliyaviy-iqtisodiy ko‘rsatkichlar va hisob-kitoblardir.

Investitsiya loyihasi asosan to‘rtta bosqichni o‘z ichiga oladi:

1. loyihani ishlab chiqish (investitsiyadan oldingi bosqich);
2. investitsiyalash (investitsiya kiritish bosqichi);
3. faoliyat yuritish (operatsion bosqich);
4. tugatish (tugatish bosqichi).

Birinchi ikkita bosqichda asosan faqat xarajatlar ko‘zda tutiladi. Investitsiya loyihasi birinchi bosqichining mohiyati bozorni o‘rganish, xarajatlar va xatarlarni baholash, samaradorlikning dastlabki hisob-kitoblarini o‘tkazish, loyihani asoslash uchun zarur hujjatlarni to‘plash, loyihani ekspertizadan o‘tkazish va kelishishdan iborat.

Investitsiya kiritish bosqichi – bu investitsiyalar kiritiladigan va qurilish amalga oshiriladigan davrni o‘z ichiga oladi.

Uchinchi bosqich – bu investitsiya natijasidan (qurilgan bino yoki inshoot, sotib olingan uskunalar va boshqalar) foydalanish davri. Ushbu bosqichda loyihadan foyda olinadi yoki loyiha ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lsa, uning rejalashtirilgan ta’siriga erishiladi. Shu bilan birga, ma’lum xarajatlar,

masalan, obyektni saqlash va undan foydalanish, ishlab chiqarish uchun xom ashyo va materiallarni sotib olish va tashish, ishchilarning ish haqi va boshqalar saqlanib qoladi. Ushbu davr qancha uzoq davom etsa, investor shuncha ko‘p foyda va ijtimoiy samaraga ega bo‘ladi.

To‘rtinchi bosqich loyihani yakunlash, korxonani tugatish, mulkni sotish va boshqa holatlar bilan bog‘liq. Shuni ta’kidlash joiz-ki, loyihaning yakunlanishi muvaffaqiyatli amalga oshirilgan loyiha hayot davrining tugashi bilan ham, maqsadga erishilmasligi bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Ba’zi hollarda to‘rtinchi bosqich korxonaning yopilishi emas, balki investorning loyihadan chiqishi hisoblanadi. Jumladan, davlat mablag‘lari faqat dastlabki bosqichda, loyiha doirasida faoliyatni yo‘lga qo‘yish (boshlash) uchun foydalaniladi va keyingi bosqichlarda xususiy mablag‘larga almashtiriladi.

Yuqoridagi bosqichlar barcha investitsiya loyihalarini amalga oshirishda bo‘lishi shart va loyiha hujjatlarida tegishlicha aks ettirilishi kerak. Loyihani baholashda avvalo uning amalga oshirilishi bilan bog‘liq ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va institutsional holatlar tavsifi e’tiborga olinishi kerak. Ta’riflanishi zarur bo‘lgan asosiy xususiyatlar quyidagilardan iborat:

- loyihaga aloqador mamlakat/mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari, jumladan, YaIMning kutilayotgan o‘sishi, demografiya dinamikasi, mehnat bozori sharoitlari, ishsizlik tendensiyalari va h.k.;

- siyosiy va institutsional jihatlar, shu jumladan, loyiha doirasida taqdim etiladigan/ishlab chiqiladigan xizmatlarni tashkil etish va boshqarish bo‘yicha mavjud iqtisodiy siyosat, uni rivojlantirish rejasi hamda ishtirok etuvchi muassasalarning salohiyati va sifati;

- joriy infratuzilma ta’minoti va xizmatlarni taqdim etish, shu jumladan ko‘rsatilayotgan xizmatlarning qamrovi va sifat ko‘rsatkichlari/ma’lumotlari, joriy faoliyat yuritish xarajatlari, hamda, agar mavjud bo‘lsa, foydalanuvchilar tomonidan to‘lanadigan tariflar/to‘lovlar. Misol tariqasida, energiyani rekuperatsiya qilishni nazarda tutuvchi chiqindilarni yoqish moslamasi bo‘yicha loyihada, mavjud vaziyatni tavsiflashda quyidagi yo‘nalishlar yoritib berilishi shart:

✓ mintaqadagi chiqindilarni boshqarish tizimi (ya’ni uy xo‘jaliklarida va tijorat, sanoat va qurilish ishlarida hosil bo‘lgan chiqindilarning umumiy hajmi kabi ko‘rsatkichlar; mavjud chiqindixonalar va/yoki chiqindilarni qayta ishlovchi boshqa qurilmalarning soni va quvvati);

✓ loyihani issiqlik bilan ta’minlaydigan mahalliy markazlashtirilgan issiqlik ta’minoti tizimi (ya’ni issiqlik ishlab chiqarish obyektlari va tarqatish-taqsimlash tizimi), (iii) chiqindilarni zavodga tashish uchun yo‘l tizimi (shu jumladan yo‘llarning turi, uzunligi va holati). Ammo, agar loyiha chiqindilarni zavodga temir yo‘l orqali tashishni nazarda tutmasa, mintaqaviy temir yo‘l tizimi to‘g‘risida ma’lumot berishni talab qilmaydi;

✓ loyihani amalga oshirish sharoitlarini yaxshiroq yoritib berishga bog‘liq bo‘lgan boshqa ma’lumotlar va statistika, masalan, ekologik muammolar mavjudligi, atrof-muhitni muhofaza qilish organlarining ishtiroki va h.k.;

✓ taqdim etilayotgan xizmatlarning aholi tomonidan qabul qilinishi va kutilmalari, shu jumladan, tegishli hollarda, fuqarolik jamiyati tashkilotlarining nuqtai nazari.

Loyihani amalga oshirish sharoitlarini yoritib berish kelajakdagi tendensiyalarni bashorat qilishda, ayniqsa talabni tahlil qilishda muhim rol o‘ynaydi. Darhaqiqat, foydalanuvchilar, foyda va xarajatlarga nisbatan ishonchli prognozlarni qilish imkoniyati, ko‘pincha mintaqaning makroiqtisodiy va ijtimoiy sharoitini baholashning to‘g‘riligiga bog‘liq. Bundan kelib chiqadi-ki, baholovchi uchun aniq tavsiyalardan biri – YaIM yoki demografik o‘sish kabi taxminlar davlatning tegishli tarmoq va/yoki mintaqaviy rejalarida keltirilgan ma’lumotlarga mos kelishini tekshirish.

Har qanday loyiha oldindan mavjud bo‘lgan hamda o‘z qoidalari va funksiyalariga ega tizimlarga integratsiya qilinadi va bu muqarrar qiyinchiliklarni e’tiborsiz qoldirib bo‘lmaydi. Fuqarolarga xizmat ko‘rsatishga sarmoya kiritishda yangi yoki yangilangan obyektlarni mavjud infratuzilmaga birlashtirish orqali maqsadga erishish mumkin. Shunday qilib, tizimda ishtirok etadigan turli manfaatdor tomonlar bilan hamkorlik qilish zarurat bo‘lib qolmoqda. Bundan tashqari, oqilona iqtisodiy siyosat, sifatli institutlar va hukumatning kuchli siyosiy majburiyatlari loyihalarni amalga oshirish va boshqarishda, shuningdek, ko‘proq foyda olishda yordam berishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, sharoit qulayroq bo‘lgan joylarda investitsiyalarni amalga oshirish ham osonroq. Shuning uchun, loyihani ishlab chiqish va baholash bosqichidan boshlab, kontekstning o‘ziga xos xususiyatlarini to‘g‘ri hisobga olish kerak. Ba’zi hollarda, loyihaning yetarli darajada samaradorligini ta’minlash uchun institutsional tuzilmani takomillashtirish zarur bo‘lishi mumkin.

Loyiha taklifini ko‘rib chiqayotganda, rejalashtirilgan loyihaning maqsadini aniq belgilashga alohida e’tibor qaratish lozim. Maqsadni natija yoki erishilgan o‘zgarish ko‘rinishida shakllantirish mumkin. Maqsadni harakat sifatida shakllantirish mumkin emas. Maqsadlar salbiy xolatining o‘zgarishi sifatida namoyon bo‘ladi.

To‘g‘ri shakllangan maqsadlar loyihani amalga oshirish sharoiti – loyihaning kontekstini tahlil qilishga asoslanishi kerak. Loyiha kontekstini tahlil qilish loyiha doirasida qondirilishi mumkin bo‘lgan mintaqaviy va/yoki sanoat ehtiyojlarini baholashga imkon beradi. Keyin esa loyihaning maqsadi aniqlashtirilgan ehtiyojlarga mos holda aniq belgilanishi kerak. Boshqacha qilib aytganda, ehtiyojni baholash kontekst tavsifiga asoslanadi va maqsadni aniqlash uchun zamin yaratadi.

Ehtiyojlarni aniqlashda iqtisodiy rivojlanish kabi umumiy emas, balki aniq masalalarga e’tibor qaratish lozim. Bundan tashqari, ular miqdoriy jihatdan aniqlanishi va tavsiflanishi kerak: masalan, urbanizatsiya dinamikasi tufayli tirbandliklarning o‘sish sur’ati va ko‘lamining ortishi, sanoatlashtirish natijasida suv sifatining pasayishi ko‘rsatkichlari, talabning oshishi sababli energiya taqchilligi xavfi va boshqalar. Bitta loyihada bir nechta maqsad bo‘lishi mumkin, ammo ularning barchasi bitta umumiy maqsadga birlashtirilishi lozim. To‘g‘ridan-to‘g‘ri maqsadlar loyiha hajmiga mos kelishi kerak: ular loyihaga ta’sir qilmaydigan sohalarni, ishlarni o‘z ichiga olmasligi zarur.

Loyihaning maqsadi:

- aniqlash mumkin bo‘lishi kerak (xolis mezonlarga asoslanib, maqsadga erishish mumkinligini aniqlash imkoniyati mavjud);

- vaqt bilan cheklanishi kerak, ya’ni maqsadga erishish vaqti aniq bo‘lishi zarur: vaqt chegaralari maqsadga erishilganligini hal qilishda yordam beradi (maqsadni shakllantirishning muvaffaqiyatsiz misoli: «elektr energiyasi yo‘qotilishini 20% ga kamaytirish», maqsadni quyidagicha shakllantirish to‘g‘ri bo‘ladi: “2023-yilga borib, elektr energiyasini yo‘qotishni 20% ga kamaytirish”);

- haqiqatan ham erishish mumkin bo‘lishi kerak (birinchi navbatda, loyiha doirasida maqsadga erishishni ta’minlash kerak);

- sifat mezonlarini hisobga olish lozim: maqsad yakuniy natijaning sifatini aniqlash;

- davlat, hudud, tashkilot rivojlanish dasturi, strategiyasiga mos bo‘lishi kerak; tegishli dastur/strategiyaga havolalar loyiha tavsifida taqdim etilishi darkor.

Maqsadlar iloji boricha ko‘rsatkichlar va natijaga yo‘naltirish qoidasiga muvofiq aniqlanishi kerak. Masalan, ular mahsulot sifatini yaxshilash, xizmatlardan foydalanish imkoniyatini kengaytirish, mavjud quvvatlarni oshirish va boshqalar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Maqsad va maqsadli qiymatini adashtirmaslik kerak. Maqsadli qiymat – bu maqsadlarning miqdoriy jihati, masalan: A nuqtadan B nuqtaga sayohat vaqtini X daqiqaga qisqartirish (maqsadli qiymat – “X daqiqaga”); xizmat ko‘rsatish maydonini N ming kishiga ko‘paytirish (maqsadli qiymat – “N ming kishiga”), elektr energiyasi ishlab chiqarishni X dan Y MVtgacha oshirish (maqsadli qiymat – “X dan Y MVtgacha”), issiqxona gazlari chiqindilarini-yiliga X dan Y CO2-tonnagacha kamaytirish (maqsadli qiymat – “yiliga X dan Y CO2-tonnagacha”) va boshqalar.

Baholashda loyiha ishtirokchilari va uning benefitsiarlari (foyda ko‘ruvchilar) tavsifi ham muhim. Loyihaning egasi, ya’ni loyihani amalga oshirish uchun mas’ul bo‘lgan tashkilot, texnik, moliyaviy va institutsional salohiyati nuqtai nazaridan aniqlanishi va tavsiflanishi kerak.

Texnik salohiyat – loyiha egasining tashkilotida mavjud bo‘lgan va loyihani amalga oshirish va keyingi ekspluatatsiyani boshqarish uchun ajratilgan tegishli kadr resurslari va xodimlarning tajribasi. Agar qo‘shimcha xodimlarni yo‘llash zarurati bo‘lsa, mahalliy mehnat bozorida kerakli ko‘nikmalarni topishda hech qanday cheklovlar yo‘qligi to‘g‘risida dalillar keltirilishi kerak.

Moliyaviy salohiyat – loyihani amalga oshirish jarayonida ham, faoliyat yuritish paytida ham yetarli darajada moliyalashtirishni ta’minlay olish imkoniyatlari mavjudligini tasdiqlovchi ijrochi tashkilot moliyaviy holatining tavsifi. Ayniqsa, loyiha aylanma mablag‘larini to‘ldirish yoki boshqa moliyaviy nomutanosibliklarni (masalan, o‘rta yoki uzoq muddatli kredit, QQSni hisobga olish jarayoni va boshqalar) hal qilish uchun katta miqdordagi pul oqimi talab etilganda moliyaviy salohiyat mavjudligi juda muhim ahamiyatga ega.

Institutsional salohiyat – loyihani amalga oshirish va faoliyat ko‘rsatish uchun zarur bo‘lgan institutsional mexanizmlar to‘plami (masalan, loyihani amalga oshirish guruhini (LAOG) tashkil etish, shu jumladan loyihani litsenziyalashning huquqiy va shartnomaviy masalalari). Zarur bo‘lsa, maxsus

tashqi texnik yordamni taqdim etish va loyihaga kiritish ham mumkin. Agar obyekt egasi va uning operatori bir biridan farqlansa, obyektni boshqaradigan operatsion kompaniya yoki agentlikning (agar ma’lum bo‘lsa) tavsifi va huquqiy holati, uni tanlash uchun ishlatiladigan mezonlar va sheriklar o‘rtasida tuzilgan shartnomaviy bitimlar, shu jumladan moliyalashtirish mexanizmlari (masalan, xizmatlar uchun tariflar/to‘lovlarni yig‘ish, davlat subsidiyalarining mavjudligi) taqdim etilishi kerak.

Loyihaning oqibatlarini baholashda loyihaning ta’sir doirasiga e’tibor qaratish lozim. Loyihaning ta’sir doirasi – bu investitsiyalarning joylashuvi, hajmi, ko‘lami hamda ta’sir ko‘rsatish imkoniyatini hisobga olgan holda loyihani amalga oshirish ta’sir ko‘rsatadigan hudud tushuniladi. Odatda ba’zi sohalarga tegishli loyihalar umumiy ta’sir doirasiga ega. Masalan, transport infratuzilmasiga kiritiluvchi investitsiyalar ikki xil bo‘lishi mumkin: yangi avtomagistral qurilishi yoki shahar transporti loyihasi. Birinchi turdagi loyihalar, hatto mintaqaviy dasturlar orqali amalga oshirilsa ham, kengroq nuqtai nazardan tahlil qilinishi kerak. Chunki ular odatda loyihaning geografik joylashuvidan tashqariga chiqishi mumkin bo‘lgan yaxlit tarmoqning bir qismidir. Xuddi shu narsani cheklangan hududga xizmat ko‘rsatadigan, ammo kengroq tizimga tegishli bo‘lgan elektr stansiyasi haqida ham aytish mumkin.

Aksincha, suv ta’minoti va chiqindilarni yo‘q qilish bo‘yicha loyihalar ko‘pincha mahalliy darajada ahamiyatiga ega bo‘ladi. Biroq, barcha loyihalarda CO2 va issiqxona gazlari (IG) chiqindilari bilan bog‘liq ekologik muammolar, iqlim o‘zgarishi oqibatlari va boshqa muammolarni hal qilishda kengroq istiqbolni hisobga olish kerak.

Ta’sir doirasining yaxshi tavsifi loyihaning yakuniy benefitsiarlarini, ya’ni loyihadan bevosita foyda ko‘radiganlarni aniqlashni talab qiladi. Unga masalan, avtomobil yo‘llaridan foydalanuvchilar, tabiiy xavf ostida bo‘lgan uy xo‘jaliklari, ilmiy parkdan foydalanadigan kompaniyalar va boshqalar kiradi.

Benefitsiarlarning yakuniy ta’rifi taxminlarga mos kelishi kerak. Bundan tashqari, loyiha ta’sir ko‘rsatgan barcha davlat organlari va xususiy muassasalar tavsiflanishi kerak. Infratuzilmaga kiritiladigan katta miqdordagi investitsiyalar odatda nafaqat ishlab chiqaruvchiga va xizmatlarning bevosita iste’molchilariga ta’sir qiladi, balki sheriklar, yetkazib beruvchilar, raqobatchilar, davlat idoralari, mahalliy jamoalar va boshqalar uchun yanada muhim oqibatlarga olib kelishi mumkin. Masalan, ikkita yirik shaharni bir-biriga bog‘laydigan tezyurar poezd loyihasi bo‘lsa, poezd yo‘nalishi bo‘ylab joylashgan mahalliy jamoalar atrof-

muhitga yetkazilgan salbiy ta’sirdan zarar ko‘rishi mumkin, ammo yirik aholi manzillari loyihadan foyda ko‘radi. Loyihaning oqibatlarini aniqlashda, xarajatlari va foydasi sezarli ta’sir ko‘rsatadigan barcha manfaatdor tomonlarni hisobga olish shart. Operatsion rejada, barcha ta’sirlarni sarhisob qilish uchun, ular dahl qiluvchi tarmoqlar va manfaatdor tomonlar bilan bog‘laydigan matritsani ishlab chiqish mumkin.

Loyihaning muhim qismlaridan biri – asosiy tarkibiy unsurlar bo‘yicha tadbirlar rejasidir. **Tadbirlar rejasi** – maqsadlar, aniq harakatlar (ishlar yoki tadbirlar), ularning natijasiga qo‘yiladigan talablar, ushbu harakatlarni bajarish muddatlari va ijrochilarini belgilaydigan hujjatdir. Ushbu ishlar, tadbirlar yoki xizmatlar ilgari belgilangan maqsadlarga erishishda yordam berishi kerak. Loyiha faoliyatini aniqlash uchun uning infratuzilma joylashuvi va turining tavsifi (temir yo‘l liniyasi, elektr stansiyasi, keng polosali aloqa, oqava suvlarni tozalash stansiyasi va boshqalar), aralashuv turi (yangi qurilish, rekonstruksiya, modernizatsiya va boshqalar), ko‘rsatilgan xizmatlarni (yuk tashish, shaharlarda qattiq maishiy chiqindilarni yo‘q qilish, biznes uchun keng polosali aloqa tarmog‘i, madaniy tadbirlar va boshqalar) taqdim etilishi shart.

Shunday qilib, tadbirlar rejasi loyiha yoki dastur hujjatlaridan biri bo‘lib, ularni bajarish vaqti, zarur resurslar va olingan natijalar bo‘yicha taxminlarni belgilaydi. Tadbirlar rejasi ishlab chiqishdan oldin bajariladigan ishlarni tashkil etish va biznes samaradorligini oshirish bo‘yicha ko‘plab qo‘llanmalarda keltirilgan[67].

Asosiy jihat shundaki, baholash butun loyihaga yaxlit tahlil birligi sifatida yo‘naltirilishi kerak, ya’ni hech qanday muhim xususiyat yoki tarkibiy qism baholash doirasidan chetda (yetarlicha baholamaslik) qolmasligi kerak. Masalan, chiqindilarni yetkazib berish uchun bog‘lovchi yo‘llar bo‘lmasa, yangi poligon ishlamaydi. Bunday holda, poligon ham, uni bog‘laydigan yo‘llarga ham yaxlit loyiha sifatida qaralishi kerak. Umuman olganda, agar funksional jihatdan tugallangan va boshqa yangi investitsiyalarga bog‘liq bo‘lmagan holda infratuzilmani yaratish va xizmatni ishga tushirish imkoniyati mavjud bo‘lsa, loyihani texnik jihatdan mustaqil deb hisoblash mumkin. Shu bilan birga, ushbu xizmatni taqdim etish uchun muhim bo‘lmagan tarkibiy qismlarni loyihaga kiritishdan (haddan tashqari kengaytirish) qochish kerak.

Ushbu qoidani qo‘llash quyidagi fikrlarni hisobga olishni talab qiladi:

[67] Pyzdek Th., Keller P. The Six Sigma Handbook. – McGraw-Hill. – 2010. – 548 p., Андерсен Б. Бизнес-процессы. Инструменты совершенствования. – М.: РИА «Стандарты и качество». – 2005. – 272 с.

- loyiha moliyaviy, ma’muriy yoki muhandislik sabablariga ko‘ra tarkibiy qismlarga bo‘linmasdan, yaxlit birlik sifatida baholanishi kerak (“ko‘prikning yarmi – ko‘prik emas”). Muvaffaqiyati loyihaning yakunlanishiga bog‘liq bo‘lgan investitsiyalarning birinchi bosqichiga, yoki loyihaning faqat bir qismi uchun davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni talab qilish, qolgan qismi va bosqichlar boshqa homiylar tomonidan moliyalashtiriladi, deb belgilash odatiy xato holat bo‘lishi mumkin. Baholash, davlat ishtirokining maqsadi qanday bo‘lishidan qat’i nazar, maqsadga erishishga mantiqiy bog‘liq bo‘lgan barcha qismlarga qaratilishi kerak;

- xarajatlar va foyda sezarli darajada bog‘lanmagan, bir-biriga bog‘liq, ammo nisbatan mustaqil tarkibiy qismlar alohida baholanishi kerak. Ba’zan loyiha bir-biriga bog‘langan bir nechta qismlardan iborat bo‘ladi. Masalan, qattiq maishiy chiqindilarni yo‘q qilish va dam olish maskanlarini o‘z ichiga olgan yashil hiyobon maydonini qurish loyihasi.

Bunday loyihani baholash, birinchidan, har bir tarkibiy qismni mustaqil ravishda ko‘rib chiqishni, ikkinchidan, tarkibiy qismlarning mumkin bo‘lgan kombinatsiyalarini ko‘rib chiqishni qamrab oladi. Loyihaning individual tarkibiy qismlaridan iqtisodiy foydani o‘lchash, ayniqsa, yirik komplekslarning loyiha kontekstida juda muhim. Umuman olganda, ushbu loyihalar sof ijobiy iqtisodiy foyda (ya’ni ijobiy ENPV) keltirishi mumkin. Biroq, bu ijobiy NPV salbiy ENPVga ega bo‘lgan bir yoki bir nechta loyiha tarkibiy qismlarini o‘z ichiga olishi mumkin. Agar ushbu tarkibiy qismlar umumiy loyihaning ajralmas qismi bo‘lmasa, uni chiqarib tashlash loyihaning qolgan qismi uchun ENPVni oshirishi mumkin;

- kelajakdagi rejalashtirilgan investitsiyalar, agar ular dastlabki investitsiyalarning ishlashini ta’minlash uchun juda muhim bo‘lsa, loyihani baholashda ko‘rib chiqilishi shart. Masalan, chiqindi suvlarni tozalash loyihada dastlabki loyihaning maqsadlariga erishish uchun kerak bo‘lsa, loyihaning ma’lum bir bosqichida kutilayotgan aholi sonining ko‘payishiga moslab, qurilma quvvatini oshirishni hisobga olish kerak.

Loyiha hujjatlarining asosiy qismlaridan biri moliya modelidir. Moliya modeli loyihaning moliyaviy oqimlarini rejalashtirish, shuningdek, iqtisodiy ko‘rsatkichlarni - moliyalashtirishga bo‘lgan ehtiyoj, qoplash muddati, investitsiyalar samaradorligi ko‘rsatkichlarini hisoblash va tahlil qilish uchun zarur.

Moliya modelini shakllantirishda quyidagi muhim shartlar aniqlanadi va taxminlar kiritiladi:

- loyihani amalga oshirish davri (bu vaqt ichida loyiha nafaqat qoplanishi, balki foyda keltirishi kerak). “Amalga oshirish davri” tushunchasi ma’nan yoki jismonan eskirish bilan tenglashtirilmasligi kerak. Investitsiyalarning amalga oshirish davri ushbu investitsiya loyihasidan foydalanish natijasida ishlab chiqarilgan mahsulot (ko‘rsatilgan xizmat) uchun bozor yo‘qolishi bilanoq tugaydi. Investitsion jarayonni loyihalash va tadqiq qilishda loyihaning amal qilish davri mobaynida – investitsiyadan oldingi tadqiqotlarni o‘tkazishdan boshlab, loyihani tugatishgacha – mavjud bo‘lgan muddat hisob-kitob davri deb ataladi;

- prognoz davrining qancha davom etishi belgilanadi (loyihani amalga oshirish muddati, diskontlangan loyihani qoplash muddati va kreditni qaytarish muddatidan kam bo‘lmasligi kerak);

- loyihaning boshlanish sanasi (boshlanishi) va loyihani amalga oshirishning oxirgi oyi aniqlanadi;

- prognoz davrining qadami belgilanadi (minimal darajada: investitsiya bosqichi uchun – bir chorak, oylik mavsumiylik mavjud bo‘lsa – bir oy; operatsion bosqich uchun – bir-yil);

- pul oqimlari turi (nominal, real) aniqlab beriladi;

- moliya modeli valyutasi (masalan, AQSh dollari) belgilanadi;

- hamkorlik tuzilmasi yoki moliyaviy resurslarning manbalari belgilanadi;

- diskont stavkasi va uni hisoblash usuli aniqlanadi;

- soliq stavkalari belgilanadi;

- asosiy vositalarning amortizatsiyasini hisoblash usuli ko‘rsatiladi;

- qarzni moliyalashtirish shartlari belgilanadi: o‘z mablag‘lari (qarz mablag‘lari) tarkibi, qarz mablag‘lari miqdori, kredit olingan sana, stavka, asosiy qarz va foizlarni to‘lash jadvali va boshqalar;

Moliya modeli valyutasini tanlashda loyiha doirasida jalb qilingan mablag‘larning haqiqiy valyutalaridan kelib chiqish va erkin konvertatsiya qilinadigan valyutalardan (AQSh dollari, yevro, Yaponiya yenasi va boshqalar) jalb qilingan mablag‘lardan hajmi eng yirik bittasini tanlash zarur. Bu ma’lum darajada loyihaning valyuta ayirboshlash bilan bog‘liq xavfini kamaytiradi.

Prognoz vaqti davomiyligini tanlash, baholash natijalariga ta’sir qiladi. Shuning uchun, amalda, tarmoqlar bo‘yicha farqlanadigan va xalqaro miqyosda

tan olingan amaliyotga asoslangan, masalan, Yevropa komissiyasi tomonidan tavsiya etilgan, standart ko‘rsatkichlarga murojaat qilish foydalidir.

Moliyaviy tahlil odatda doimiy (Real) narxlar, ya’ni bazaviy (boshlang‘ich)-yil narxlariga keltirilgan holda amalga oshirilishi kerak. Joriy (nominal) narxlardan foydalanish, ya’ni iste’mol narxlari indeksiga (CPI) moslashtirilgan narxlardan foydalanish, har doim ham zarur bo‘lmagan CPI prognozini ishlab chiqishga olib keladi. Qiymat ko‘rsatkichlari prognozini ishlab chiqish kelajakda amalga oshirilmasligi mumkin bo‘lgan ko‘plab shartlar/taxminlarni o‘z ichiga oladi va ularning ro‘y bermasligi loyiha xatari hisoblanadi. Shartlar ro‘yxatiga CPI-ning keraksiz kiritilishi loyihaning murakkablashishiga va haqiqiy ishonchning pasayishiga olib keladi.

Buning natijasida investitsion loyihalar bir–biridan keskin farqlanadi. Shunday qilib, belgilangan maqsadlar va hal qilinadigan vazifalarga ko‘ra, investitsiya loyihalari quyidagi turlarga bo‘linadi:

Ishlab chiqarish. Investitsiyalar ishlab chiqarishdan foyda olish maqsadida modernizatsiya qilish, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini qurish yoki mavjud ishlab chiqarishni kengaytirishga yo‘naltiriladi va buni har qanday sohada amalga oshirish mumkin.

Ilmiy va texnik. Bu materiallar, mashinalar, uskunalar, texnologiyalar va jarayonlarni ishlab chiqish va keyinchalik amaliyotda qo‘llash uchun mo‘ljallangan investitsiyalardir. Odatda ular uzoq muddatli va uzlukli ko‘rinishda amalga oshiriladi va natijalari keyinchalik ishlab chiqarish loyihalarida qo‘llaniladi.

Tijorat. Bunday loyihalar ko‘char va ko‘chmas mulkni yuqori qiymat bilan sotib olish va qayta sotishni maqsad qiladi. Ushbu turdagi loyihalar kamdan-kam hollarda davlat investitsiyalari hisobidan moliyalashtiriladi, shunday bo‘lsada amaliyotda bunday holatlar ham uchrab turadi. Shunga qaramasdan, ular davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan emas, balki davlat taraqqiyot jamg‘armalari va boshqa turdagi tijorat tuzilmalarining mablag‘lari hisobidan moliyalashtiriladi.

Moliyaviy. Bu turdagi investitsiya loyihalari birjada keyinchalik yuqori qiymatda sotish maqsadida o‘z portfelini shakllantirish uchun qimmatli qog‘ozlarni sotib olish bilan bog‘liq. Tijorat loyihalari singari, ushbu loyihalar ham faqat taraqqiyot fondlari amaliyotida uchraydi.

Ekologik. Atrof-muhitni muhofaza qilish bilan bog‘liq investitsiya loyihalari. Ular uzoq muddatli xususiyatga ega.

Ijtimoiy. Ushbu turdagi loyihalardan ko‘zlangan asosiy maqsad, tijoriy daromadlar emas, balki ta’lim, sport, sog‘liqni saqlash, madaniyat va shunga o‘xshash boshqa sohalarda ahvolni yaxshilash hamda aholining turmush darajasini oshirish hisoblanadi.

Shuningdek, investitsiya loyihalarida qurilish ishlarini nazarda tutuvchi yoki nazarda tutmaydigan, yangi loyihalarni yoki rivojlantirish va kengaytirish loyihalarini ajratib ko‘rsatish mumkin. Ushbu turdagi loyihalarning har biri o‘z strategiyasi va baholash yondashuvlarini belgilaydigan o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Qurilishni o‘z ichiga olgan loyihalar, tegishli ravishda, qurilish normalari va qoidalarini, ekologik jihatlarni va joylashuvga qo‘yiladigan talablarni hisobga olishi lozim. Rivojlanish va kengaytirish loyihalari o‘z navbatida, bozorni tahlil qilishga unchalik ham talabchan bo‘lmagan holda, avvaldan mavjud bo‘lgan xarajatlar va daromadlarni, loyiha bilan bog‘liq yangi xarajatlar va daromadlarni taqsimlashga ko‘proq talabchan hisoblanadi.

Investitsiya loyihalarini investitsiya maqsadlari bo‘yicha ham ajratish mumkin:

- muayyan mahsulot turini ishlab chiqarish hajmini oshirish;
- mahsulot turini kengaytirish;
- mahsulot sifatini yaxshilash;
- kerakli mahsulotlarni ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish;
- ijtimoiy yo‘nalish.

Bundan tashqari, investitsiya loyihalari ularni amalga oshirish va natijalarni olish uchun zarur bo‘lgan vaqtga nisbatan ham bo‘linadi:

- Uzoq muddatli - 3-yildan ko‘p.
- O‘rta muddatli - 3-yilgacha.
- Qisqa muddatli - 1-yilgacha.

Ko‘pincha, amalga oshirish muddati loyihaning qiymati bilan bog‘liq, ammo bu har doim ham kichik byudjetli loyihalarning amalga oshrilish muddati qisqa bo‘ladi, degani emas va aksincha. Investitsiyalar hajmi bo‘yicha yirik, o‘rta, kichik va mikro loyihalarga ajratiladi. Hozirgi vaqtda O‘zbekiston qonunchiligida loyihalar hajmi bo‘yicha aniq ajratilmaydi, ammo jahon amaliyotidan kelib chiqqan holda quyidagi bo‘linishlarni keltirish mumkin:

- Yirik loyihalar: qiymati 10 million AQSH dollaridan ortiq. Asosan bu turdagi loyihalar yangi korxonalar qurish, yirik korxonalarni modernizatsiya qilish, hududlararo xususiyatga ega infratuzilmalarni nazarda tutadi.

- O‘rtacha loyihalar: qiymati 1-10 million AQSH dollari. Odatda bu o‘rta va qisqa muddatli loyihalar bo‘lib, ko‘pincha ishlab chiqarishni modernizatsiya qilishni, mahalliy ahamiyatga ega loyihalarni o‘z ichiga oladi.

- Kichik loyihalar: qiymati 100 ming -1 million AQSH dollari atrofida.

Ko‘pincha mahalliy ahamiyatga ega bo‘lgan qisqa muddatli loyihalar, asosan ishlab chiqarish hajmini oshirish yoki kichik qurilish, ijtimoiy maqsadlar uchun mo‘ljallangan.

- Mikro loyihalar: qiymati 100 ming AQSH dollarigacha. Ko‘pincha mahalliy rekonstruksiya loyihalari yoki qurilishni nazarda tutmaydigan loyihalar hisoblanadi.

17.2. Iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning ahamiyati

Mamlakatimizda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, shuningdek texnik va texnologik yangilanish jarayonlarini jadallashtirish maqsadida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu borada, eng avvalo, mavjud ichki imkoniyatlardan samarali foydalanishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, iqtisodiyotni yangilash va texnologik rivojlantirishga yo‘naltirilgan yirik va strategik investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda davlat byudjeti muhim o‘rin tutmoqda.

Investitsiya jarayoni pul oqimlari bilan uzviy bog‘liqdir. Investitsiya loyihasining pul oqimi – bu loyihaning amalga oshirilish davrida yuzaga keladigan va vaqtga bog‘liq holda shakllanadigan pul tushumlari hamda to‘lovlarini o‘z ichiga oladi. Tashkilot hisob raqamiga kelib tushadigan mablag‘lar kirim yoki ijobiy pul oqimi, chiqimlar esa salbiy pul oqimi deb yuritiladi. Pul oqimlarini tahlil qilish jarayonida daromadlar va xarajatlarning to‘g‘ri va aniq hisobga olinishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ayrim loyihalar bevosita daromadning o‘sishiga olib kelmasligi mumkin, biroq operatsion xarajatlarni kamaytirish orqali iqtisodiy samaradorlikka erishiladi. Bunday xarajatlar miqdoriy jihatdan aniqlab, salbiy pul oqimi sifatida qayd etiladi. Bu, ayniqsa, modernizatsiya va rekonstruksiya bilan bog‘liq loyihalarda dolzarb hisoblanadi.

Moliyaviy modelning hal qiluvchi elementi sifatida xarajatlar smetasi e’tirof etiladi. Loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirishda xarajatlarni rejalashtirish muhim tarkibiy qism sanaladi. Loyiha uchun ishlab chiqiladigan xarajatlar rejasiga smeta deyiladi. Smeta – bu loyiha doirasida kutilayotgan xarajatlar miqdorini aniqlash uchun tuzilgan, hujjatlar bilan asoslangan hisob-kitoblar majmuasidir.

Smeta qiymati, ya’ni loyiha amalga oshirilishi bilan bog‘liq umumiy

xarajatlar quyidagi asosiy toifalarni qamrab oladi:

- qurilish ishlari;
- uskunalarni o‘rnatish;
- materiallar, asbob-uskunalar va inventarlarni xarid qilish;
- boshqa kapital xarajatlar (texnik va mualliflik nazoratini o‘tkazish, loyiha hujjatlarini ishlab chiqish va boshqalar);
- ko‘zda tutilmagan xarajatlar uchun zaxira mablag‘lari.

Loyihaning moliyaviy-iqtisodiy bahosi, investitsiyalarni rejalashtirish va moliyalashtirish darajasi smeta qiymatining to‘g‘ri va aniq shakllantirilishiga bevosita bog‘liq. Shu sababli, smeta sifati butun loyiha muvaffaqiyatida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Xarajatlarni rejalashtirishda moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyojni to‘liq qoplay oladigan, lekin ortiqcha mablag‘ to‘planishiga yo‘l qo‘ymaydigan yondashuv zarur. Bunda pul oqimlarini diskontlash usuli, shuningdek kredit resurslari bo‘yicha foiz hisob-kitoblari qo‘llaniladi.

Shu maqsadda, loyiha smetasi va taqvimiy jadval asosida aniq miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan ifodalangan, ish bosqichlari va ularning maqsadlariga muvofiq xarajatlarni aks ettiruvchi loyiha byudjeti tuziladi. Byudjetda yangilangan taqvim rejasi hamda loyiha strategiyasiga muvofiq erishilishi lozim bo‘lgan natijalar ifodalanadi.

Investitsiya loyihasining byudjeti barcha tarkibiy qismlarni tahlil qilish va nazorat qilish imkonini beradigan tarzda tuzilishi lozim. Loyiha byudjeti asosida xarajatlar hisobi yuritiladi, tegishli moliyaviy hisobotlar tayyorlanadi hamda buyurtmachi va pudratchi faoliyatining samaradorligi baholanadi.

Mamlakatimizda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, shuningdek texnik va texnologik yangilanish jarayonlarini jadallashtirish maqsadida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu borada, eng avvalo, mavjud ichki imkoniyatlardan samarali foydalanishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, iqtisodiyotni yangilash va texnologik rivojlantirishga yo‘naltirilgan yirik va strategik investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda davlat byudjeti muhim o‘rin tutmoqda.

Investitsiya jarayoni pul oqimlari bilan uzviy bog‘liqdir. Investitsiya loyihasining pul oqimi – bu loyihaning amalga oshirilish davrida yuzaga keladigan va vaqtga bog‘liq holda shakllanadigan pul tushumlari hamda to‘lovlarini o‘z ichiga oladi. Tashkilot hisob raqamiga kelib tushadigan mablag‘lar kirim yoki ijobiy pul oqimi, chiqimlar esa salbiy pul oqimi deb yuritiladi. Pul oqimlarini tahlil qilish jarayonida daromadlar va xarajatlarning to‘g‘ri va aniq hisobga olinishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ayrim loyihalar bevosita daromadning o‘sishiga olib kelmasligi mumkin, biroq operatsion xarajatlarni kamaytirish orqali iqtisodiy samaradorlikka

erishiladi. Bunday xarajatlar miqdoriy jihatdan aniqlab, salbiy pul oqimi sifatida qayd etiladi. Bu, ayniqsa, modernizatsiya va rekonstruksiya bilan bog‘liq loyihalarda dolzarb hisoblanadi.

Moliyaviy modelning hal qiluvchi elementi sifatida xarajatlar smetasi e’tirof etiladi. Loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirishda xarajatlarni rejalashtirish muhim tarkibiy qism sanaladi. Loyiha uchun ishlab chiqiladigan xarajatlar rejasiga smeta deyiladi. Smeta – bu loyiha doirasida kutilayotgan xarajatlar miqdorini aniqlash uchun tuzilgan, hujjatlar bilan asoslangan hisob-kitoblar majmuasidir.

Smeta qiymati, ya’ni loyiha amalga oshirilishi bilan bog‘liq umumiy xarajatlar quyidagi asosiy toifalarni qamrab oladi:

- qurilish ishlari;
- uskunalarni o‘rnatish;
- materiallar, asbob-uskunalar va inventarlarni xarid qilish;
- boshqa kapital xarajatlar (texnik va mualliflik nazoratini o‘tkazish, loyiha hujjatlarini ishlab chiqish va boshqalar);
- ko‘zda tutilmagan xarajatlar uchun zaxira mablag‘lari.

Loyihaning moliyaviy-iqtisodiy bahosi, investitsiyalarni rejalashtirish va moliyalashtirish darajasi smeta qiymatining to‘g‘ri va aniq shakllantirilishiga bevosita bog‘liq. Shu sababli, smeta sifati butun loyiha muvaffaqiyatida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Xarajatlarni rejalashtirishda moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyojni to‘liq qoplay oladigan, lekin ortiqcha mablag‘ to‘planishiga yo‘l qo‘ymaydigan yondashuv zarur. Bunda pul oqimlarini diskontlash usuli, shuningdek kredit resurslari bo‘yicha foiz hisob-kitoblari qo‘llaniladi.

Shu maqsadda, loyiha smetasi va taqvimiy jadval asosida aniq miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan ifodalangan, ish bosqichlari va ularning maqsadlariga muvofiq xarajatlarni aks ettiruvchi loyiha byudjeti tuziladi. Byudjetda yangilangan taqvim rejasi, shuningdek loyiha strategiyasiga muvofiq erishilishi lozim bo‘lgan natijalar aks ettiriladi.

Investitsiya loyihasining byudjeti barcha tarkibiy qismlarni tahlil qilish va nazorat qilish imkonini beruvchi tarzda shakllantirilishi lozim. Ushbu byudjet asosida xarajatlar hisobi yuritiladi, moliyaviy hisobotlar tayyorlanadi va buyurtmachi hamda pudratchi faoliyatining samaradorligi baholanadi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, smeta hujjatlarini ishlab chiqish shaharsozlik normalari asosida tartibga solinadi. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga muvofiq, obyektni qurish yoki rekonstruktsiya qilish uchun zarur bo‘lgan loyihadan oldingi va shaharsozlik hujjatlari faqat ushbu faoliyat turini amalga oshirish huquqiga ega bo‘lgan, tegishli litsenziyaga ega yuridik shaxs – loyiha tashkiloti tomonidan ishlab chiqilishi lozim.

Loyihaning smeta qiymatini aniqlashda ikki asosiy, keng qo‘llaniladigan yondashuv mavjud: **asos-kompensatsiya usuli** va **resurs usuli**.

- **Asos-kompensatsiya usuli** – bu smeta hujjatlarini mavjud smeta normalari asosida shakllantirishdan iborat. Bu usul loyihaning yoki uning alohida bosqichlarining haqiqiy xarajatlarini inobatga olgan holda tuziladi. Loyihaning yakuniy qiymati esa, odatda, loyiha to‘liq amalga oshirilgandan so‘ng aniqlanishi mumkin.
- **Resurs usuli** esa loyiha amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan resurslar (materiallar, mehnat, uskunalar va boshqalar) qiymatini joriy yoki prognoz qilinayotgan narxlar va tariflar asosida hisoblashni nazarda tutadi. Bu usulda xarajatlar quyidagi omillar asosida hisoblab chiqiladi:
  - tabiatda ifodalangan ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari;
  - zarur materiallar va ularning yetkazib berish usullari;
  - energiya resurslarining texnologik maqsadlar uchun sarfi;
  - uskunalar va mashinalardan foydalanish muddati va intensivligi;
  - ishchilar mehnati bilan bog‘liq xarajatlar.

Resurslarga bo‘lgan ehtiyojni aniqlashda quyidagi manbalar asos qilib olinadi:

- loyiha hujjatlari asosida tuzilgan materiallarga ehtiyoj bayonnomalari;
- mehnat xarajatlari, mashina va mexanizmlardan foydalanish bo‘yicha me’yoriy ma’lumotlar;
- materiallar sarfi va smeta normalari bo‘yicha ishlab chiqarish standartlari;
- tegishli smeta me’yorlari to‘plamlari va normativ-huquqiy hujjatlar.

Shu maqsadda, loyiha smetasi va taqvimiy jadval asosida aniq miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan ifodalangan, ish bosqichlari va ularning maqsadlariga muvofiq xarajatlarni aks ettiruvchi loyiha byudjeti tuziladi. Byudjetda yangilangan taqvim rejasi, shuningdek loyiha strategiyasiga muvofiq erishilishi lozim bo‘lgan natijalar aks ettiriladi.

Investitsiya loyihasining byudjeti barcha tarkibiy qismlarni tahlil qilish va nazorat qilish imkonini beruvchi tarzda shakllantirilishi lozim. Ushbu byudjet asosida xarajatlar hisobi yuritiladi, moliyaviy hisobotlar tayyorlanadi va buyurtmachi hamda pudratchi faoliyatining samaradorligi baholanadi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, smeta hujjatlarini ishlab chiqish shaharsozlik normalari asosida tartibga solinadi. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga muvofiq, obyektni qurish yoki rekonstruktsiya qilish uchun zarur bo‘lgan loyihadan oldingi va shaharsozlik hujjatlari faqat ushbu faoliyat turini amalga oshirish huquqiga ega bo‘lgan, tegishli litsenziyaga ega yuridik shaxs – loyiha tashkiloti tomonidan ishlab chiqilishi lozim.

Loyihaning smeta qiymatini aniqlashda ikki asosiy, keng qo‘llaniladigan yondashuv mavjud: **asos-kompensatsiya usuli** va **resurs usuli**.

- **Asos-kompensatsiya usuli** – bu smeta hujjatlarini mavjud smeta normalari asosida shakllantirishdan iborat. Bu usul loyihaning yoki uning alohida bosqichlarining haqiqiy xarajatlarini inobatga olgan holda tuziladi. Loyihaning yakuniy qiymati esa, odatda, loyiha to‘liq amalga oshirilgandan so‘ng aniqlanishi mumkin.
- **Resurs usuli** esa loyiha amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan resurslar (materiallar, mehnat, uskunalar va boshqalar) qiymatini joriy yoki prognoz qilinayotgan narxlar va tariflar asosida hisoblashni nazarda tutadi. Bu usulda xarajatlar quyidagi omillar asosida hisoblab chiqiladi:
  - tabiatda ifodalangan ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari;
  - zarur materiallar va ularning yetkazib berish usullari;
  - energiya resurslarining texnologik maqsadlar uchun sarfi;
  - uskunalar va mashinalardan foydalanish muddati va intensivligi;
  - ishchilar mehnati bilan bog‘liq xarajatlar.

Resurslarga bo‘lgan ehtiyojni aniqlashda quyidagi manbalar asos qilib olinadi:

- loyiha hujjatlari asosida tuzilgan materiallarga ehtiyoj bayonnomalari;
- mehnat xarajatlari, mashina va mexanizmlardan foydalanish bo‘yicha me’yoriy ma’lumotlar;
- materiallar sarfi va smeta normalari bo‘yicha ishlab chiqarish standartlari;
- tegishli smeta me’yorlari to‘plamlari va normativ-huquqiy hujjatlar.

Loyiha hujjatlarining texnik tavsifi va ularning axamiyati. Loyiha hujjatlarining muhim tarkibiy qismlaridan biri – bu uning **texnik tavsifi** hisoblanadi. Texnik tavsif loyiha doirasida amalga oshiriladigan texnik jarayonlar, ishlatiladigan uskuna va jihozlarning parametrlarini, konstruktorlik hamda injenerlik yechimlarini to‘liq aks ettiruvchi hujjatlar to‘plamidan iborat bo‘ladi. Ushbu tavsifda, odatda, quyidagi asosiy ma’lumotlar bayon etiladi:

- uskuna va texnologik qurilmalarining texnik xususiyatlari;
- qurilish va montaj jarayonida qo‘llaniladigan yechimlar;
- loyiha obyektining joylashuvi bo‘yicha batafsil xaritalar;
- muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlarining sxematik tasvirlari;
- xavfsizlik, ergonomika va ekologik talablar bo‘yicha texnik ko‘rsatmalar.

Mazkur texnik hujjatlar loyihaning yuqori darajadagi samaradorligi va xavfsizligini ta’minlashda, shuningdek, loyiha bosqichlarini aniqlik bilan rejalashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Loyihani ishlab chiqish va tasdiqlash jarayonida texnik tavsif va unga doir materiallar **mutasaddi idoralar** – jumladan, **Ekspertiza markazi**,

Qurilish va uy-joy kommunal xo‘jaligi vazirligi va boshqa vakolatli tashkilotlar tomonidan chuqur ekspertizadan o‘tkaziladi. Ushbu tahlil quyidagi jihatlarni qamrab oladi:

- texnik yechimlarning asoslanganligi va hisob-kitoblarning to‘g‘riligini aniqlash;
- texnik ma’lumotlarning ishonchliligi;
- qurilish ishlarining va texnologik uskunalardan foydalanishning amaldagi xavfsizlik talablariga muvofiqligi;
- loyiha natijasida atrof-muhitga salbiy ta’sir ehtimolini baholash va ekologik me’yorlarga muvofiqligini ta’minlash.

Shuningdek, loyihani tasdiqlash bosqichida unda ko‘rsatilgan asosiy texnik va iqtisodiy ko‘rsatkichlar amaliy jihatdan mavjud va real sharoitlarga mos kelishiga alohida e’tibor qaratiladi. Aynan ushbu ko‘rsatkichlar asosida loyiha monitoringi olib boriladi, ularning aniqligi tahlil qilinadi va loyiha yakunlangandan so‘ng natijalar baholanadi.

Shu sababli, texnik hujjatlar tuzilmasida ushbu ko‘rsatkichlarni muntazam monitoring qilish va tekshirish imkonini beruvchi mexanizmlar nazarda tutilishi lozim. Bu esa loyihaning real shart-sharoitlarga mosligini ta’minlash, amaliyotga tatbiq etilishini yengillashtirish hamda natijalarni ob’ektiv baholash imkonini beradi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Investitsiya loyihalarining asosiy bosqichlari qaysilar va ularning har biri qanday vazifalarni bajaradi?

2. Investitsiya loyihalarini baholashda qaysi ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar e’tiborga olinishi kerak?

3. Investitsiya loyihasi doirasida rejalashtirilgan tadbirlar qanday hujjatlar orqali asoslanadi?

4. Investitsiya loyihalarining samaradorligini oshirish uchun qanday omillar muhim ahamiyatga ega?

5. Loyihaning maqsadini shakllantirishda qanday asosiy talablarga rioya qilish kerak?

6. Loyihaning ta’sir doirasi qanday omillar asosida baholanadi va uning benefitsiarlari kimlar bo‘lishi mumkin?

7. Moliya modeli loyihaning qaysi jihatlarini rejalashtirish va tahlil qilish uchun zarur?

8. Investitsiya loyihalarining pul oqimlarini boshqarishda qanday asosiy omillar hisobga olinishi kerak?

9. Loyihaning smeta qiymatini aniqlashda qo‘llaniladigan asosiy usullar qanday farqlanadi?

10. Loyiha hujjatlarining texnik tavsifi nimalarni o‘z ichiga oladi?

XVIII BOB. INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISH MANBALARI VA ULARNI SHAKLLANTIRISH

18.1. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish manbalari va ularning tasniflanishi.
18.2. Investitsiya loyihalarini korxonalarning o‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashtirish.
18.3. Loyihalarni davlat va mahalliy byudjet mablag‘lari hisobidan moliyalashtirish.

Tayanch so‘z va iboralar: *investitsiya, moliyalashtirish manbalari, ichki manbalar, tashqi manbalar, davlat byudjeti, mahalliy byudjet, kredit, ustav kapitali, qo‘shimcha kapital, foyda, amortizatsiya ajratmalari, maxsus fondlar, zahira fondi, aksiyalar, obligatsiyalar.*

18.1. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish manbalari va ularning tasniflanishi

Investitsion faoliyat har qanday davlat iqtisodiyotining barqarorligi va rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan muhim iqtisodiy yo‘nalishlardan biridir. Bu faoliyatning samaradorligi pul oqimlarining hajmi va tarkibiga bevosita bog‘liq bo‘lib, investitsiyaviy resurslar orqali iqtisodiyotning turli tarmoqlarini qo‘llab-quvvatlash imkonini yaratadi. Investitsion loyihalarni moliyalashtirish manbalari ichki va tashqi bo‘lishi mumkin bo‘lib, ular o‘z navbatida qarzga olingan (qaytariladigan) hamda grant va subsidiyalar kabi qaytarib olinmaydigan shakllarga ajratiladi.

Investitsion resurslar – bu loyihalarni moliyalashtirishda foydalaniladigan, pul oqimlari va moddiy resurslar shaklidagi vositalardir. Ushbu resurslarning hajmi va tarkibi investitsiya sektorining rivojlanish vektorini, milliy iqtisodiyotning o‘sish sur’atlari va raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omillardandir.

Investitsion faoliyatni muvaffaqiyatli olib borish uchun korxona rahbari – direktor yoki top-menejer – tegishli moliyaviy resurslarni izlash va ularni jalb etish strategiyasini ishlab chiqishda yetakchi rol o‘ynaydi. U mavjud moliyaviy manbalarni har tomonlama tahlil qilib, ularning afzalliklari va cheklovlarini baholaydi hamda eng maqbul variantni tanlaydi.

Moliyalashtirish manbalari tasnifi

Investitsion loyihalarni moliyalashtirish manbalari quyidagi asosiy guruhlarga bo‘linadi:

1. Ichki moliyalashtirish manbalari. Bu turdagi resurslar korxonaning o‘z mablag‘lari, foydasi yoki boshqa ichki zaxiralaridan shakllanadi. Ular quyidagilardan iborat:

- asosiy kapital bo‘yicha amortizatsiya ajratmalari;
- foydadan ajratmalar va reinvestitsiya qilingan daromadlar;
- sug‘urtalovchilar va boshqa muassasalar tomonidan zararlarni qoplash uchun ajratilgan mablag‘lar;
- yuqori moliyaviy guruhlar, xoldinglar yoki aktsiyadorlik jamiyatlari tomonidan qaytarilmaydigan asosda berilgan mablag‘lar;
- aktivlar (dasturiy mahsulotlar, yer, sanoat mulklari) realizatsiyasidan tushgan tushumlar;
- korxona aktsiyalarini chiqarish va sotish orqali jalb qilingan mablag‘lar;
- xayriya mablag‘lari va boshqa shunga o‘xshash tushumlar.

Ichki o‘zini o‘zi moliyalashtirish faqat o‘z mablag‘lari hisobidan kapital qo‘yilmalarni o‘z ichiga oladi. Ular sof foyda, xo‘jalikdagi zahiralar va amortizatsiya ajratmalari hisobidan shakllantiriladi. Investitsion loyihani moliyalashtirishning ichki manbalarini jalb qilish investitsiya portfelini shakllantirish yoki foyda olish uchun mo‘ljallangan mablag‘lardan foydalanish usullaridan biridir.

Ichki mablag‘ manbalarining afzalligi – ularning mustaqil moliyalashtirish imkonini yaratishi va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashidadir. Ammo, yirik hajmli loyihalar uchun bu manbalar ko‘pincha yetarli bo‘lmaydi.

Biznes egalari foydani to‘liq qayta investitsiya qilishlari mumkin. uni iste'mol qilish yoki boshqa loyihalarga investitsiya qilish uchun olib qo‘ying, ikkala yondashuvni birlashtiring. Shunday qilib, tadbirkorlar ishlab chiqarish hajmini oshirishi, kechiktirilgan va joriy iste'mol o‘rtasidagi muvozanatni topishi va o‘z daromadlarini oshirishi mumkin. Ushbu manbaning afzalliklari:

- mablag‘larni jalb qilish to‘g‘risidagi qaror kompaniya rahbarlari va uning egalari tomonidan qabul qilinadi, boshqa shaxslar yoki tashkilotlarning roziligini olishning hojati yo‘q;

- kreditlar bo‘yicha foizlar yo‘qligi sababli bunday investitsiyalardan katta hajmlarda foyda olinadi;
- korxonaning to‘lov qobiliyatini va moliyaviy barqarorligini ta’minlash orqali bankrotlik risklari kamayadi.

O‘z-o‘zini moliyalashtirish hajmi cheklangan va uzoq muddatli istiqbolda ishonchli prognozlar qilishga imkon bermaydi, garchi bu investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning eng ishonchli usuli hisoblanadi. Kompaniyalar kamdan-kam hollarda o‘z mablag‘larini asosiy manba sifatida ishlatadilar. Buning uchun yosh tadbirkorlik sub’yektlarida yetarlicha resurslar yo‘qligi sababdir. Ko‘pincha, u korxona hayotining dastlabki bosqichlarida, biznes kredit mahsulotidan to‘liq foydalana olmaganda yoki kichik investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun ishlatiladi. Strategik kengayishlarni amalga oshirish uchun boshqa manbalarni jalb qilmasdan qilish mumkin emas. O‘z-o‘zini moliyalashtirishning kamchiliklari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- investitsiya va operatsion faoliyat uchun cheklangan imkoniyatlar yaratadigan cheklangan miqdordagi mablag‘lar;
- qarz manbalaridan farqli o‘laroq yuqori narx;
- qarz mablag‘larini jalb qilishdan bosh tortganligi sababli o‘z kapitalining rentabelligi koeffitsienti o‘zgarishsiz qoladi.

Binobarin, faqat o‘z resurslaridan foydalangan holda, korxona rivojlanish sur'atlarini cheklaydi va moliyaviy barqarorlikni saqlasa ham, investitsiya qilingan kapitaldan foydani oshirish mexanizmlaridan foydalanmaydi.

O‘z aktivlaringizni sotish kamdan-kam hollarda etarli mablag‘ni keltirib chiqaradi, chunki bir nechta kompaniyalar ishlab chiqarish jarayoniga zarar etkazmasdan aktivlardan voz kechishi mumkin. Bunday holda, biz o‘z ehtiyojlari uchun mo‘ljallangan mulk haqida gapiramiz. Agar aktivlarni qayta sotish kompaniyaning asosiy faoliyati bo‘lsa, bu korxona daromadining asosiy manbai va sof foydasidir.

2. Tashqi moliyalashtirish manbalari. Tashqi manbalar investitsiyalarning qo‘shimcha manbalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ular quyidagi shakllarda bo‘lishi mumkin:

- tijorat banklari, moliya institutlari yoki xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan kreditlar;
- investitsiya fondlari, sug‘urta kompaniyalari yoki pensiya jamg‘armalari tomonidan beriladigan mablag‘lar;

- xalqaro tashkilotlar yoki hukumatlar tomonidan ajratiladigan grantlar va subsidiyalar;
- xorijiy sarmoyadorlar tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar ko‘rinishida kiritilgan mablag‘lar.

Tashqi manbalar loyihalarning keng ko‘lamda amalga oshirilishiga imkon yaratsa-da, ular bilan bog‘liq tavakkalchiliklar – ayniqsa, valyuta, foiz stavkalari va qarz majburiyatlariga oid risklar – ham mavjud bo‘ladi.

Korxona faoliyatini moliyalashtirishning tashqi manbalari:

- davlat, viloyat yoki shahar byudjeti mablag‘lari, qo‘llab-quvvatlash mablag‘lari, ular beg‘araz o‘tkaziladi;
- xalqaro moliya institutlari va tashkilotlari, jismoniy shaxslar, korxonalar va davlatlarning bevosita investitsiyalari;
- qaytariladigan asosda berilgan kreditlarning ko‘plab shakllari, bank kreditlari, veksellar.

Qarz kapitali moliyalashtirishning asosiy manbai hisoblanadi. Investitsion loyihani moliyalashtirishning qarz manbalariga bank kreditlari, jismoniy shaxslar va tashkilotlarning kreditlari, faktoring va lizing kiradi. Ushbu manbadan foydalanishning o‘ziga xos xususiyati butun foydalanish muddati uchun hisoblangan foizlarni hisobga olgan holda butun summani qaytarish majburiyatidir.

Ushbu moliyalashtirish yo‘lining afzalliklari quyidagilardan iborat:

- kafolatlar va yuqori kredit reytingi bilan mablag‘larni jalb qilish uchun keng imkoniyatlar;
- qarz oluvchining ehtiyojlariga qarab o‘zgarishi mumkin bo‘lgan moslashuvchan kredit shartlari va foiz stavkalaridagi farqlardan foyda olish imkoniyati;
- o‘z kapitaliga nisbatan kamroq xarajatlar.

Binobarin, korxonaning moliyaviy salohiyati ishlab chiqarish sur'atlarining oshishi va aktivlarning kengayishi hisobiga o‘sib boradi. Moliyaviy rentabellikni oshirish qobiliyati mavjud. Pul mablag‘larini olishning ushbu usulining kamchiliklari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- kompaniyaning to‘lov qobiliyatini yo‘qotish va korxonaning moliyaviy barqarorligini pasaytirishning jiddiy risklari;
- ssuda kapitali qiymatining moliya bozoridagi o‘zgarishlarga yuqori darajada bog‘liqligi, foiz stavkasi pasayganda, ilgari olingan kreditlardan foydalanish foydasiz bo‘ladi;

- kreditlardan olingan aktivlar foydalanish uchun foizlarni to‘lash hisobiga kamroq foyda keltiradi;
- uchinchi tomon kafolatlari, garov va boshqa shartlarni talab qiladigan kreditlarni olishda qiyinchiliklar.

18.2. Investitsiya loyihalarini korxonalarning o‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashtirish

O‘z mablag‘lari hisobidan investitsiyalarni moliyalashtirish: eng ishonchli manba sifatida

Investitsiyalarni moliyalashtirishda eng ishonchli va xavfsiz manba bu korxonaning o‘z mablag‘laridir. Bu manbalarni jalb qilishda tashqi kreditorlarga bog‘liqlik mavjud bo‘lmaydi, moliyaviy muammolar, xususan, moliyalashtirish manbalarini topishdagi qiyinchiliklar kamayadi va bankrotlik xavfi sezilarli darajada pasayadi.

Korxonaning o‘z-o‘zini moliyalashtirish imkoniyati — bu uning moliyaviy barqarorligi va mustahkam iqtisodiy salohiyatiga ishora qiladi. Bunday korxonalar investitsion faoliyatni tashqi moliyaviy ko‘makka muhtoj bo‘lmagan holda olib borishi mumkin. Bu esa ularni bozordagi raqobatchilarga nisbatan ustun holatga keltiradi.

O‘z investitsiya manbalari – bu korxonaning to‘liq egaligida bo‘lgan va bevosita investitsion faoliyatni moliyalashtirish uchun foydalaniladigan moliyaviy resurslardir. Ular korxona balansida aks ettirilgan va ichki iqtisodiy resurslar hisobiga shakllantiriladi.

Quyidagilar o‘z mablag‘lari hisoblanadi:

- ustav (ustaviy) kapital – korxona tashkil etilganda yoki faoliyatini kengaytirayotganda asosiy manba sifatida shakllanadigan mablag‘lar;
- foyda (sof daromad) – korxonaning xo‘jalik faoliyatidan olingan daromadning bir qismi, reinvestitsiya qilinadi yoki maxsus fondlarga yo‘naltiriladi;
- amortizatsiya ajratmalari – asosiy vositalar eskirishini qoplash uchun ajratiladigan mablag‘lar, investitsion ehtiyojlar uchun yo‘naltirilishi mumkin;
- foydadan shakllantirilgan maxsus fondlar – rivojlanish fondi, zahira fondi, innovatsion fond va boshqalar;
- xo‘jalik ichidagi zaxiralar – moliyaviy oqimlarni taqsimlash orqali hosil bo‘lgan ichki zaxiralar;

• sug‘urta organlari tomonidan qoplangan zararlar – sug‘urtalangan aktivlar yo‘qotilganda qoplangan mablag‘lar ham investitsiyalarga yo‘naltirilishi mumkin.

Korxonaning o‘z mablag‘lari hisobidan investitsion faoliyatini moliyalashtirishi nafaqat mustaqil iqtisodiy harakat qilish imkonini beradi, balki investorlar va kreditorlar nazarida ham ishonchli, barqaror va kreditga layoqatli subyekt sifatida baholanishiga xizmat qiladi. Shu boisdan, o‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashtirish mexanizmini samarali tashkil etish – har bir korxonaning strategik moliyaviy maqsadlaridan biri bo‘lishi kerak.

O‘z mablag‘lariga korxonaga maqsadli investitsiyalar uchun berilgan mablag‘lar ham kiradi.

Kompaniyaning o‘z mablag‘lari, ularni jalb qilish usuli nuqtai nazaridan, ichki (masalan, foyda, amortizatsiya) yoki tashqi (masalan, aktsiyalarni qo‘shimcha joylashtirish) bo‘lishi mumkin.

Korxona tomonidan ushbu manbalar orqali to‘plangan mablag‘lar qaytarilmaydi.

Ustav kapitali – korxonaning ruxsat etilgan faoliyatini ta’minlash uchun mulkdor tomonidan taqdim etilgan mablag‘larning boshlang‘ich miqdori.

Ustav kapitali tijorat tashkiloti tashkil etilganda asosiy va, qoida tariqasida, yagona moliyalashtirish manbai hisoblanadi. U mablag‘larni dastlabki investitsiyalash jarayonida shakllanadi va uning hajmi korxona ro‘yxatdan o‘tkazilganda belgilanadi. Ustav kapitali miqdorini har qanday o‘zgartirishga faqat amaldagi qonun hujjatlarida va ta’sis hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda yo‘l qo‘yiladi. Uni shakllantirishda ta’sischilar korxonaning ustav kapitaliga pul mablag‘larini ham, moddiy va nomoddiy aktivlarni ham kiritishlari mumkin.

Sof foyda korxona daromadining asosiy shakli hisoblanadi. U mahsulotlarni (ishlarni, xizmatlarni) sotishdan tushgan tushum va uning to‘liq tannarxi o‘rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Qo‘shimcha kapital korxona uchun mablag‘lar manbai bo‘lib, u 12 oydan ortiq foydalanish muddatiga ega bo‘lgan asosiy vositalar va boshqa moddiy boyliklarni qayta baholash natijasida aylanma mablag‘lar qiymatining o‘sishini aks ettiradi. Bunda asosiy vositalarning barcha turlari qayta baholanadi.

Shuningdek, u aksiyalarning haqiqiy joylashtirish bahosining ularning nominal qiymatidan oshib ketgan summasini ham o‘z ichiga olishi mumkin (aksiyadorlik jamiyatining aksiya mukofoti).

Zaxira fondini shakllantirish belgilangan miqdorga yetgunga qadar foydadan-yillik majburiy ajratmalar orqali amalga oshiriladi.

Zaxira kapitali aksiyadorlar yig‘ilishining qarori bilan korxona zararlarini qoplash, shuningdek, boshqa mablag‘lar bo‘lmagan taqdirda jamiyat obligatsiyalarini to‘lash va o‘z aksiyalarini sotib olish uchun ishlatilishi mumkin. Zaxira kapitalidan boshqa maqsadlarda foydalanish mumkin emas.

18.3. Loyihalarni davlat va mahalliy byudjet mablag‘lari hisobidan moliyalashtirish

Byudjet tizimi – bu barcha darajadagi byudjetlar, davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlari hamda byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg‘armalari, shuningdek, ular o‘rtasidagi moliyaviy munosabatlar va boshqaruv mexanizmlarini o‘z ichiga olgan murakkab tizimdir. Bu tizim byudjetlarni shakllantirish, tuzish, ko‘rib chiqish, qabul qilish, tasdiqlash va ularning ijrosini ta’minlash prinsiplariga asoslanadi.

O‘zbekiston Respublikasida moliya-yili uchun byudjet tizimiga kiruvchi barcha byudjetlar – ya’ni davlat byudjeti, davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlari va byudjetdan tashqari jamg‘armalar — milliy valyuta, ya’ni so‘mda shakllantiriladi va ijro etiladi.

Byudjet tizimidan mablag‘lar oluvchi yuridik va jismoniy shaxslar byudjet mablag‘lari oluvchilar deb yuritiladi. Ular belgilangan moliyalashtirish shartlariga rioya qilgan holda davlat byudjeti yoki davlat maqsadli jamg‘armalaridan resurslar olish huquqiga ega. Bu shartlar O‘zbekiston Respublikasining byudjet to‘g‘risidagi qonunchiligi asosida belgilanadi.

Byudjet mablag‘lari muayyan byudjet tashkilotlari va byudjet mablag‘lari oluvchilarga aniq belgilangan maqsadlarni amalga oshirish uchun ajratiladi. Ushbu mablag‘lar faqat maqsadli yo‘nalishlar doirasida ishlatilishi lozim bo‘lib, moliyaviy intizom va hisobdorlik prinsiplariga asoslanadi.

O‘zbekiston Respublikasining Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi – bu Vazirlar Mahkamasi huzurida faoliyat yurituvchi muhim moliyaviy muassasa hisoblanadi. U quyidagi ustuvor yo‘nalishlarda investitsiya mablag‘larini jamlash va yo‘naltirish bilan shug‘ullanadi:

- milliy iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarini modernizatsiya qilish;
- texnik jihatdan qayta jihozlash loyihalarini moliyalashtirish;
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barqarorligini ta’minlash;
- samarali tarkibiy va investitsiya siyosatini amalga oshirish.

Jamg‘arma mablag‘lari asosan strategik ahamiyatga ega bo‘lgan loyihalarga yo‘naltiriladi, bu esa mamlakat iqtisodiyotining yuqori texnologik darajada rivojlanishiga, zamonaviy infratuzilmalarning shakllanishiga va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi byudjet tizimi – mamlakat moliyaviy boshqaruvining asosiy tayanchi bo‘lib, iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash, ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish va milliy rivojlanish strategiyalarini amalga oshirishda muhim o‘rin tutadi. Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi esa bu tizimning muhim institutsional elementlaridan biri bo‘lib, yirik investitsion tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlash orqali davlatning strategik maqsadlariga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining mablag‘laridan:

rivojlanish davlat dasturlariga kiritilgan investitsiya loyihalarini moliyalashtirish;

yangi sanoat ishlab chiqarishlarini bundan buyon joylashtirish uchun ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish va rekonstruksiya qilish loyihalarini moliyalashtirish uchun imtiyozli kreditlar berish;

yangidan tashkil etilayotgan moliyaviy institutlarning hamda iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlaridagi chet el investitsiyalari ishtirokidagi strategik ahamiyatga molik korxonalarning ustav kapitaliga investitsiya kiritish;

davlat tomonidan tashqi mablag‘larni jalb qilish bo‘yicha xalqaro moliya institutlari va chet ellik kreditorlar oldidagi majburiyatlarni muddatidan oldin to‘lash;

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti yoki O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash dasturlari doirasida tijorat banklari uchun chet el valyutasida ochiladigan kredit liniyalari orqali investitsiya loyihalarini jadal moliyalashtirish va amalga oshirish;

grant asosida yoki foizsiz kreditlar berish yo‘li bilan ayrim loyihalarning dastlabki yoki uzil-kesil texnik-iqtisodiy asoslarini ishlab chiqishni moliyalashtirish;

tasdiqlangan davlat dasturlariga muvofiq yangi zamonaviy xorijiy texnologiyalar, texnika va asbob-uskunalar, strategik ahamiyatga molik boshqa tovarlar harid qilish uchun imtiyozli kreditlar berish;

ijtimoiy jihatdan ahamiyatga molik milliy davlat dasturlarini hamda

ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirishga doir loyihalarni grant asosida moliyalashtirish;

qarz oluvchi korxonalarning investitsiya dasturlarini (biznes-rejalarini), shu jumladan ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta jihozlash, ishlab chiqarish quvvatlarining ishlatilishini ko‘paytirish, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish va uni eksport qilish hajmlarini oshirish, qo‘shilgan qiymat o‘sishini ta’minlashga imkon beradigan investitsiya dasturlarini (biznes-rejalarini) tijorat banklari bilan birgalikda moliyalashtirish;

O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining ijro etuvchi devonini saqlab turish hamda uni boshqarish bilan bog‘liq harajatlarni qoplash uchun foydalaniladi.

Birinchi darajali budjet mablag‘larini taqsimlovchilar O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga asosan respublika budjetidan ajratiladigan budjet mablag‘larining 10 foizgacha bo‘lgan cheklangan miqdorlarini Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjetidan, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlaridan moliyalashtiriladigan o‘z tasarrufidagi tashkilotlarga yo‘naltirishga haqli.

Ijtimoiy jihatdan ahamiyatga molik milliy davlat dasturlarini, shuningdek ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirishga doir loyihalarni moliyalashtirishni qo‘llab-quvvatlash maqsadida birinchi darajali budjet mablag‘larini taqsimlovchilarga chet el manbalaridan (chet davlatlardan, xalqaro tashkilotlardan, xalqaro moliya va iqtisodiy institutlardan, chet el hukumatlarining moliya tashkilotlaridan) ajratiladigan grant mablag‘larining (bundan miqdorlari va tarmoqlarini O‘zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan mustaqil ravishda aniqlash shartlari (imkoniyatlari) bilan ajratiladigan grant mablag‘lari mustasno) belgilangan miqdorlari ko‘paytirilishi mumkin.

2023-yil uchun O‘zbekiston Respublikasi (O‘zbekiston Respublikasi hukumati) nomidan va O‘zbekiston Respublikasining kafolati ostida tashqi qarzlarni jalb qilish bo‘yicha-yillik imzolanadigan yangi bitimlarning cheklangan hajmi 4,5 mlrd AQSh dollari, shundan O‘zbekiston Respublikasining Davlat budjetini qo‘llab-quvvatlash, shu jumladan O‘zbekiston Respublikasining Davlat budjeti taqchilligini moliyalashtirish uchun – 2,0 mlrd AQSh dollari, investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun – 2,5 mlrd AQSh dollari miqdorida belgilangan.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Investitsiya loyihalarini qanday moliyalashtirish manbalari mavjud?

2. Investitsiya loyihalarini korxonaning o‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashtirishning o‘ziga xosliklari nimalardan iborat?

3. Korxonaning moliyaviy barqarorligini ta’minlashda ichki manbalarning ahamiyatini tushuntiring.

4. O‘z-o‘zini moliyalashtirishning kamchiliklari sifatida nimalarni keltirish mumkin?

5. Investitsion loyihalarni moliyalashtirishning qanday tashqi manbalari mavjud?

6. Loyihalarni qarz kapitali hisobidan moliyalashtirish turlarini tasniflang.

7. Investitsiya loyihalarini davlat va mahalliy byudjet mablag‘lari hisobidan moliyalashtirish tizimini tavsiflang.

8. O‘zbekistonda 2023-yilda investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun O‘zbekiston Respublikasining kafolati ostida qancha miqdorda tashqi qarzlarni jalb etilishi rejalashtirilgan?

XIX BOB. QARZ MABLAG‘LARI HISOBIGA INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISH

19.1. Qarz mablag‘lari hisobiga loyihalarni moliyalashtirish xususiyatlari. Investitsiya loyihalarini bank kreditlari hisobiga moliyalashtirish.

19.2. Korxonalarning kreditga layoqatligi va ularni aniqlash ko‘rsatkichlari.

19.3. Kreditni qaytarish, foiz to‘lovlarini hisoblash va undirish tartibi.

Tayanch so‘z va iboralar: *qarz mablag‘lari, kredit, bank kreditlari, investitsion kredit, lizing, kreditga layoqatlilik, qoplash koeffitsiyenti, muxtorlik koeffitsiyenti, likvidlilik koeffitsiyenti, qo‘shimcha ko‘rsatkichlar, moliyaviy hisobotlar, pul oqimi, foiz to‘lovi.*

19.1. Qarz mablag‘lari hisobiga loyihalarni moliyalashtirish xususiyatlari. Investitsiya loyihalarini bank kreditlari hisobiga moliyalashtirish

Har qanday davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi strategik yutuqlari bevosita yangi investitsiya loyihalarini amalga oshirish, ilg‘or texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish uskunalarini modernizatsiya qilish, hamda raqobatbardosh yangi mahsulotlarni yaratish bilan chambarchas bog‘liq. Ushbu omillarni muvaffaqiyatli amalga oshirish esa investitsiyalarni moliyalashtirish uchun barqaror va xilma-xil moliyaviy manbalarni talab etadi.

Zamonaviy sharoitda investitsiyalarni moliyalashtirish manbalariga ehtiyoj keskin ortib bormoqda. Bu ehtiyojni qoplashda jalb qilingan resurslar alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu manbalar orasida quyidagi asosiy guruhlar ajratiladi:

- davlatni (byudjetni) moliyalashtirish – bu turdagi moliyalashtirishda yagona subyekt sifatida davlat ishtirok etadi va moliyaviy resurslar davlat byudjeti hisobidan ajratiladi;
- qarzni moliyalashtirish – turli kreditorlar, jumladan tijorat banklari, lizing kompaniyalari va jismoniy shaxslar tomonidan taqdim etilgan mablag‘lar orqali amalga oshiriladi.

Qarz evaziga moliyalashtirish investitsiya faoliyatini amalga oshiruvchi subyektlar bilan kreditorlar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarga asoslanadi. Ushbu munosabatlar ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, ularni

modernizatsiya qilish, texnologik yangilash va yangi mahsulotlar yaratish kabi yo‘nalishlarga yo‘naltiriladi.

O‘zbekiston sharoitida investitsiyalarni qarz asosida moliyalashtirishning eng rivojlangan shakli – bu bank kreditlari hisoblanadi. Banklar tomonidan taqdim etiladigan investitsion kreditlar ishlab chiqaruvchi subyektlar bilan banklar o‘rtasidagi o‘zaro huquqiy-iqtisodiy munosabatlarga asoslanadi va ular maxsus kredit shartnomalari asosida amalga oshiriladi.

Banklar tomonidan investitsiyalarni moliyalashtirish quyidagi asosiy yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

- asbob-uskunalar, transport vositalari, tijorat ko‘chmas mulki yoki ishlab chiqarish obyektlarini sotib olish uchun kreditlar;
- biznesni modernizatsiya qilish va kengaytirish loyihalarini moliyalashtirish;
- eksport, davlat va ichki shartnomalarni bajarishni moliyalashtirish.

Shunday qilib, investitsiya faoliyatining samarali yuritilishi uchun moliyalashtirish manbalarining diversifikatsiyasi, ayniqsa qarz moliyalashtirish vositalarining rivojlantirilishi muhim ahamiyatga ega. Bank kreditlari O‘zbekistonda investitsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlovchi eng asosiy moliyaviy manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Bu esa iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish va barqaror o‘sishni ta’minlashga xizmat qiluvchi muhim omillardan biridir.

Har qanday davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi strategik yutuqlari bevosita yangi investitsiya loyihalarini amalga oshirish, ilg‘or texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish uskunalarini modernizatsiya qilish, hamda raqobatbardosh yangi mahsulotlarni yaratish bilan chambarchas bog‘liq. Ushbu omillarni muvaffaqiyatli amalga oshirish esa investitsiyalarni moliyalashtirish uchun barqaror va xilma-xil moliyaviy manbalarni talab etadi.

Zamonaviy sharoitda investitsiyalarni moliyalashtirish manbalariga ehtiyoj keskin ortib bormoqda. Bu ehtiyojni qoplashda jalb qilingan resurslar alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu manbalar orasida quyidagi asosiy guruhlar ajratiladi:

- davlatni (byudjetni) moliyalashtirish – bu turdagi moliyalashtirishda yagona subyekt sifatida davlat ishtirok etadi va moliyaviy resurslar davlat byudjeti hisobidan ajratiladi;

- qarzni moliyalashtirish – turli kreditorlar, jumladan tijorat banklari, lizing kompaniyalari va jismoniy shaxslar tomonidan taqdim etilgan mablag‘lar orqali amalga oshiriladi.

Qarz evaziga moliyalashtirish investitsiya faoliyatini amalga oshiruvchi subyektlar bilan kreditorlar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarga asoslanadi. Ushbu munosabatlar ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, ularni modernizatsiya qilish, texnologik yangilash va yangi mahsulotlar yaratish kabi yo‘nalishlarga yo‘naltiriladi.

O‘zbekiston sharoitida investitsiyalarni qarz asosida moliyalashtirishning eng rivojlangan shakli – bu bank kreditlari hisoblanadi. Banklar tomonidan taqdim etiladigan investitsion kreditlar ishlab chiqaruvchi subyektlar bilan banklar o‘rtasidagi o‘zaro huquqiy-iqtisodiy munosabatlarga asoslanadi va ular maxsus kredit shartnomalari asosida amalga oshiriladi.

Banklar tomonidan investitsiyalarni moliyalashtirish quyidagi asosiy yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

- asbob-uskunalar, transport vositalari, tijorat ko‘chmas mulki yoki ishlab chiqarish obyektlarini sotib olish uchun kreditlar;
- biznesni modernizatsiya qilish va kengaytirish loyihalarini moliyalashtirish;
- eksport, davlat va ichki shartnomalarni bajarishni moliyalashtirish.

Shunday qilib, investitsiya faoliyatining samarali yuritilishi uchun moliyalashtirish manbalarining diversifikatsiyasi, ayniqsa qarz moliyalashtirish vositalarining rivojlantirilishi muhim ahamiyatga ega. Bank kreditlari O‘zbekistonda investitsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlovchi eng asosiy moliyaviy manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Bu esa iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish va barqaror o‘sishni ta’minlashga xizmat qiluvchi muhim omillardan biridir.

Tijorat banklari investitsion kreditlash, mulk, transport vositalari, biznes uchun qurilish, tijorat ko‘chmas mulki sotib olish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va tadbirkorlik faoliyatini kengaytirish maqsadida biznes loyihalarini amalga oshirish, davlat boshqaruvi, eksport va tijorat loyihalarini amalga oshirish uchun kreditlar sotishda juda faol. ichki shartnomalar.

Investitsion kreditlashning barcha shakllari qat'iy belgilangan kreditlash mexanizmi, ya’ni qonun bilan tartibga solinadigan sub’ektlar o‘rtasidagi mablag‘larning harakatini aks ettiruvchi sxema, shuningdek, Markaziy bankning me'yoriy ko‘rsatmalari va qoidalari doirasida amalga oshiriladi.

Biroq, kredit shartnomasida belgilangan kreditlash vositalari (stavkalar, kredit summalari, to‘lash tartibi) qarz oluvchining ishonchliligiga, bankning kredit siyosatiga va mamlakatdagi umumiy iqtisodiy vaziyatga qarab farq qilishi mumkin. Kreditlash mexanizmi o‘ziga xos moliyaviy vositalarning xilma-xil to‘plamini, ya’ni kredit shartnomasida belgilangan shartlar va moliyalashtirish parametrlarini o‘z ichiga oladi, ular yordamida mexanizm amalga oshiriladi.

Investitsiyalar uchun qarzni moliyalashtirishning ikkinchi manbai **lizingdir. Lizing** deganda lizing shartnomasini amalga oshirish, shu jumladan lizing obyektini sotib olish bilan bog‘liq holda vujudga keladigan iqtisodiy va huquqiy munosabatlar majmui tushuniladi. Lizing shartnomasiga muvofiq lizing beruvchi lizing oluvchi tomonidan ko‘rsatilgan mulkka egalik qilish majburiyatini oladi. Investitsiyalarni moliyalashtirish manbai sifatida lizing tadbirkorlik subyektlariga o‘z mablag‘lari yoki bank kreditlarini jalb qilmasdan asosiy vositalarni modernizatsiya qilish va asbob-uskunalar sotib olish imkonini beradi.

Investitsion faoliyatni moliyalashtirishda muqobil moliyaviy vositalardan biri sifatida **lizing tizimi** tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ishlab chiqarish quvvatlarini yangilash, texnologiyalarni modernizatsiya qilish va ishlab chiqarish vositalariga ega bo‘lish istagida bo‘lgan, ammo to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyaviy mablag‘larga ega bo‘lmagan subyektlar uchun lizing qulay va maqbul moliyaviy mexanizm hisoblanadi.

Moliyaviy lizingning asosiy xususiyatlari

Moliyaviy lizing (yoki kapital lizing) — bu uch tomonlama huquqiy-iqtisodiy munosabatlar tizimidir. Unda quyidagi subyektlar ishtirok etadi:

1. Lizing beruvchi – o‘z yoki jalb qilingan mablag‘lari evaziga lizing predmetini sotib olib, uni lizing oluvchiga taqdim etadi;
2. Lizing oluvchi – zarur mulkni (asbob-uskunani, texnikani) vaqtincha egalik qilish va foydalanish uchun ijaraga oladi;
3. Sotuvchi (yetkazib beruvchi) – lizing beruvchiga mulkni yetkazib beruvchi tomon.

Moliyaviy lizing shartnomasi doirasida mulk lizing beruvchiga tegishli bo‘lib qoladi. Ammo lizing muddati tugab, lizing oluvchi barcha moliyaviy majburiyatlarini bajargach, ushbu mulk **uning tasarrufiga o‘tadi**, ya’ni u to‘liq mulk egasiga aylanadi. Bu holda lizing oluvchining asosiy kapitali kengayadi, ya’ni u ishlab chiqarish vositalari bilan real tarzda boyiydi.

Operativ lizing esa moliyaviy lizingdan farq qiladi. Unda:

- lizing muddati qisqa muddatli bo‘ladi;
- lizing oluvchi shartnoma muddati davomida mol-mulkdan foydalanadi, lekin uni mulkka aylantirish majburiyati yoki kafolati mavjud emas;
- asosiy kapital o‘zgarishsiz qoladi, ya’ni asosiy vositalar balansiga kiritilmaydi**.**

Bu jihatlar sababli, operativ lizingni to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyani moliyalashtirish vositasi deb baholash qiyin. Chunki bu mexanizm ko‘proq ijara munosabatlariga yaqin bo‘lib, kompaniyaning ishlab chiqarish vositalariga egalik huquqini bermaydi, natijada uning investitsion salohiyatiga uzoq muddatli ta’siri cheklangan bo‘ladi.

Shunday qilib, **moliyaviy lizing** investitsiyalarni moliyalashtirishning muhim vositasi sifatida qaraladi, chunki u korxonalarning asosiy kapitalini real tarzda oshiradi. Aksincha, **operativ lizing** investitsion xarakterga ega bo‘lmay, ko‘proq ijara shakliga yaqinlashgan iqtisodiy vositadir. Shu sababli, u investitsiya resursi sifatida baholanishi nisbatan cheklangan bo‘ladi.

19.2. Korxonalarning kreditga layoqatligi va ularni aniqlash ko‘rsatkichlari

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning kredit qobiliyati: mohiyati, ko‘rsatkichlari va tahlil metodikasi

Kredit qobiliyati – bu xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvolini ifodalovchi muhim iqtisodiy ko‘rsatkich bo‘lib, uning qarz majburiyatlarini belgilangan muddatda va to‘liq hajmda bajarish imkoniyatini bildiradi. U moliyaviy barqarorlik darajasini aniqlash, qarz beruvchi tashkilotlar (asosan banklar) tomonidan qaror qabul qilish jarayonida asosiy mezonlardan biri sifatida xizmat qiladi.

Kredit qobiliyati subyektlarning faoliyati va tarmoq xususiyatlaridan kelib chiqib, banklar tomonidan o‘rnatilgan mezonlar asosida baholanadi. Baholashda quyidagi asosiy ko‘rsatkichlar hisobga olinadi:

1. Qoplash koeffitsiyenti (likvid mablag‘lar / qisqa muddatli majburiyatlar) – subyekt qisqa muddatli qarzlarini darhol qoplash imkoniyatiga ega yoki yo‘qligini ko‘rsatadi.
2. Likvidlik koeffitsiyenti – korxonaning joriy faoliyati uchun moliyaviy barqarorlikni ta’minlash salohiyatini aks ettiradi.
3. Moliyaviy muxtoriyat koeffitsiyenti (o‘z mablag‘lari / jami aktivlar) – korxonaning o‘z mablag‘lariga tayanib faoliyat yuritish darajasini bildiradi.

4. Oborot mablag‘lari aylanishi – korxonaning ishlab chiqarish va savdo sikllarini qanday tezlikda amalga oshirishini ko‘rsatadi.

5. Foydalilik darajasi (rentabellik) – subyektning rentabellik holatini baholash orqali foyda olish salohiyatini aniqlash imkonini beradi.

Kredit qobiliyatini aniqlashda quyidagi moliyaviy hujjatlar va ma’lumotlardan foydalaniladi:

- korxona balans hisobotlari;
- foyda va zarar to‘g‘risidagi hisobot;
- davlat statistikasi ma’lumotlari;
- banklarning o‘z tahliliy materiallari va moliyaviy prognozlari.

Baholash jarayonida subyektning avvalgi kreditlar bo‘yicha to‘lov intizomi, moliyaviy oqimlarining barqarorligi va sanoat yoki hududiy xatarlar ham e’tiborga olinadi.

Kredit qobiliyatining aniq va tizimli baholanishi xo‘jalik yurituvchi subyektlar va moliyaviy institutlar o‘rtasidagi ishonch asosidagi munosabatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu esa, o‘z navbatida, investitsion va moliyaviy faoliyatning samaradorligini oshiradi.

Qoplash, likvidlik va o‘z manbalari bilan ta’minlanganlik (muxtoriyat) koeffitsiyentlari kredit qobiliyatining asosiy ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Balansning qoplash koeffitsiyenti qisqa muddatli tusdagi likvid mablag‘lar bilan qisqa muddatli majburiyatlar o‘rtasidagi nisbat sifatida hisoblanadi. U quyidagi tarzda aniqlanadi:

$$1. \quad QK = \frac{LM}{QM} ,$$

bunda:

QK - qoplash koeffitsiyenti;

LM - qisqa muddatli likvid mablag‘lar;

QM - qisqa muddatli majburiyatlar.

Qisqa muddatli likvid mablag‘lar (LM)ga quyidagilar kiradi:

a) pul mablag‘lari:

320-satr - jami pul mablag‘lari. (PM)

b) oson amalga oshiriladigan(undiriladigan pul) talablar (OAT):

370-satr - qisqa muddatli investitsiyalar (3 oylik muddatda qaytariladigan qisqa muddatli investitsiyalar hisobga olinadi – tuzilgan shartnomalar asosida belgilanadi);

210-satr –jami debitorlar (muddati o‘tganlaridan tashqari);

d) oson sotiladigan zahiralar (OSZ):

150-satr - ishlab chiqarish zahiralari;

170-satr - tayyor mahsulot (saqlash muddati 3 oydan ortiq bo‘lgan tayyor mahsulot qoldiqlari qiymatidan tashqari);

180-satr - tovarlar.

Qisqa muddatli majburiyatlar (QM)ga 600-satr - jami joriy majburiyatlar kiradi.

Yuqorida bayon etilganlarni hisobga olsak LM=PM+OAT+OSZ.

Likvid aktivlar qiska muddatli majburiyatlardan kamida ikki baravar ortiq bo‘lgan hollarda xo‘jalik yurituvchi sub’ektning moliyaviy ahvoli yaxshi hisoblanadi. Biroq koeffitsiyent ko‘rsatkichi to‘rtdan yuqori bo‘lishi keragidan ortiq hajmda xom ashyo materiallari zahirasi borligini bildirishi mumkin, bu esa, salbiy omil hisoblanadi.

Ishlab chiqarish harakteri, xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar aktivlarining strukturasi kabi omillar korxona balansi likvidligining haqiqiy holatini bir muncha buzib ko‘rsatishi mumkin. Zero, balans likvidligi qoplash ko‘rsatkichi bilan tavsiflanadi. Shu bois, u kredit qobiliyatini aniqlashda asosiy ko‘rsatkich bo‘la olmaydi.

Turli omillar ta’sirini kamaytirish uchun xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar balansi likvidligining ko‘rsatkichi (asosiy koeffitsiyent) hisoblab chiqiladi. Bu ko‘rsatkich pul mablag‘lari summasi va oson amalga oshiriladigan talablarning qisqa muddatli majburiyatlarga nisbati sifatida aniqlanadi.

$$2. \quad LK = \frac{PMQOAT}{KM},$$

bunda:

LK - likvidlik koeffitsiyenti.

Likvidlik koeffitsiyenti joriy majburiyatlarning qanday qismi naqd pul, jo‘natilgan mahsulotlar, bajarilgan ishlar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun kutilayotgan tushumlar hisobidan bajarilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar o‘z mablag‘ manbalari bilan qanchalik ta’minlangani yoki muxtoriyat koeffitsiyenti (asosiy koeffitsiyent) korxonalar balansi passivi yakunidagi o‘z manbalari ulushini hisoblash yo‘li bilan baholanadi va u korxonaning qarz olinadigan mablag‘ manbalariga bog‘lanib qolmaganini ko‘rsatadi.

O‘z mablag‘ manbalari bilan ta’minlanganlik (muxtoriyat) koeffitsiyenti

quyidagi formula bo‘yicha belgilanadi:

$$3. \quad MK = \frac{UM}{BP} \ ,$$

bunda:

MK - muxtoriyat koeffitsiyenti;

O‘M – o‘z mablag‘lari manbai – 480-satr;

BP – balans passivi – 780-satr.

Kredit qobiliyatining qo‘shimcha ko‘rsatkichlariga quyidagilar kiradi: o‘z oborot mablaglari mavjudligi, foydalilik, noto‘lovlar va aylanma mablag‘lari aylanishi sur’ati dinamikasi.

$$UAMM = UMM - UMA,$$

bunda:

UAMM – o‘z aylanma mablag‘lari mavjudligi;

UMM – o‘z mablag‘lari manbalari 480 satr + 570 satr + 580 satr + 520 satr + 510 satr

UMA – uzoq muddatli aktivlar – 130-satr.

Xo‘jalik yurituvchi sub’ektda asosiy mablag‘lar va aylanmadan tashqari aktivlar (balans aktivining bo‘limi) o‘z mablag‘ manbalaridan ortiq, bo‘lganda, nolikvid balans yuzaga keladi.

Korxonalar aylanma mablag‘lari aylanishi sur’ati ikki ko‘rsatkich - aylanma mablag‘lari aylanishi koeffitsiyenti va aylanma mablag‘lari kunlik aylanishi bilan belgilanadi.

Aylanma mablag‘lari aylanishi koeffitsiyenti aylanma mablag‘larining harakat tezligini ko‘rsatadi hamda tahlil qilinayotgan davrdagi mahsulot sotishdan olingan tushum bilan aylanma mablag‘lari o‘rtacha qiymati orasidagi nisbat sifatida hisoblanadi:

$$a) \quad AK = \frac{S}{UX} \ ,$$

bunda:

AK – aylanish koeffitsiyenti;

S – sotilgan mahsulot hajmi (2-shakl 010-satr);

UX – aylanma mablag‘larining o‘rtacha xronologik qoldiqlari.

$$b) \qquad A_{kunlik} = \frac{UX * K}{S}$$

bunda:

A kunlik – aylanma mablag‘larining kunlik aylanishi;

K – tahlil qilinayotgan davrdagi kunlar;

S – sotilgan mahsulot hajmi.

Toifa bo‘yicha kredit qobiliyatining asosiy ko‘rsatkichlariga doir talablar quyidagi jadvalda belgilangan:

19.1-jadval

Kredit qobiliyatining asosiy ko‘rsatkichlari normalari

№	Nomi	I toifa	II toifa	III toifa	IV toifadan past
1	Likvidlik koeffitsiyenti (LK)	LK= 1,5	1,5>LK> 1,0	1,0 >LK>0,5	0,5>LK
2	Qoplash koeffitsiyenti (QK)	KK > 2,0	2,0>QK> 1,0	1,0>QK>0,5	0,5>QK
3	Muxtoriyat koeffitsiyenti (MK)	MK > 60%	60% > MK 30%	30% >MK>15%	15%>MK

Hisoblab chiqarilgan koeffitsiyentlarni umumlashtirib mijoz kredit layoqatini aniqlash uchun, har bir koeffitsiyentga quyidagi jadval asosida alohida ball beriladi.

19.2-jadval

Kredit qobiliyatining asosiy ko‘rsatkichlari (ball tizimi)

Likvidlik koeffitsiyenti	Ball	Qoplash koeffitsiyenti	Ball	Muxtoriyat koeffitsiyenti	Ball
LK> 1,5	10	KK > 2,0	10	MK > 60%	10
1,5>LK> 1,0	8	2,0>QK> 1,0	8	60% > MK > 30%	8
1,0 >LK>0,05	5	1,0>QK>0,5	5	30% >MK>15%	5
0,5>LK	0	0,5>QK	0	15%>MK	0

Ballar yig‘indisi 25 dan 30 gacha bo‘lsa korxonaga 1-sinf, 16 dan 24 gacha bo‘lsa 2-sinf, 10 dan 16 gacha bo‘lsa 3-sinf va 10 dan past bo‘lsa 3-sinfdan past kredit layoqati beriladi.

Birinchi toifaga kirgan korxonalar – umumiy asos (shartlar)da kreditlanadi. Ular uchun kreditlashning imtiyozli tartibi ham ko‘zda tutilishi mumkin, ya’ni ishonchga asoslangan kredit ajratilishi hamda qonunchilikga ko‘ra va bankning ichki

kredit siyosatiga muvofiq boshqa imtiyozlar berilishi mumkin.

Ikkinchi toifaga kirgan korxonalar – umumiy asosda kreditlanadi va agar kiritilgan korxonaning qo‘shimcha ijobiy ko‘rsatkichlar bo‘lsa, imtiyozlar ham berilishi mumkin. Lekin agar ikkinchi toifaga shimcha salbiy ko‘rsatkichlari bo‘lsa, bunday korxonalar bilan shartnoma tuzilayotganda ular faoliyatini tahlil qilishning hamda kredit qaytarilishini ta’minlashning qo‘shimcha choralari ko‘zda tutilishi mumkin. Xususan, garov huquqi qat’iylashtirilishi, foiz stavkalari oshirilishi, qarz miqdori va undan foydalanish muddatlari cheklanishi va boshqa shu kabi choralar bo‘ladi.

Uchinchi toifaga kirgan korxonalar – faqat istisnoli hollarda, likvid ta’minot taqdim etilgandagina kreditlanadi.

19.3. Kreditni qaytarish, foiz to‘lovlarini hisoblash va undirish tartibi

Mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi, oilalar daromadi va ularning farovonligi, yangi ish o‘rinlarining tashkil etilishi tadbirkorlik rivojiga bog‘liq.

Biznesning jadal sur’atlar bilan rivojlanishida banklarning o‘rni katta, chunki banklar tomonidan tadbirkorlik sub’ektlariga ajratilayotgan kreditlar orqali iqtisodiy taraqqiyotni ta’minlashning moliyaviy-iqtisodiy-ijtimoiy jihatlari nazarda tutilgan.

Ularga kreditlar qaytarishlik, to‘lovlilik, ta’minlanganlik, muddatlilik va maqsadli foydalanish shartlari asosida beriladi. Kreditlar kreditlanayotgan tadbirning o‘zini-o‘zi qoplashini hisobga olgan holda quyidagi muddatlarga beriladi:

qarz oluvchi o‘z faoliyatini boshlashi uchun aylanma mablag‘larni shakllantirish va investisiya loyihasining texnik-iqtisodiy asoslanishini ishlab chiqishga – 12 oy muddatgacha;

aylanma mablag‘larni to‘ldirishga – 18 oy muddatgacha;

qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishni tashkil etish uchun aylanma mablag‘larni to‘ldirishga – 24 oy muddatgacha.

Tijorat banklari kreditlar bo‘yicha kreditlashning imtiyozli davrini belgilashlari mumkin. Kreditlar qonun hujjatlarida taqiqlangan faoliyat turlarini amalga oshirish uchun ajratilishi mumkin emas.

Kreditlardan foydalanganlik uchun foiz stavkasi miqdori kredit shartnomasiga muvofiq belgilanadi. Kreditlar ilgari olingan kreditlarni yoki tijorat bankining «Kredit siyosati»da belgilangan boshqa qarzlarni qaytarish uchun berilishi mumkin emas.

Qarz oluvchi olingan kredit summasini muddatidan ilgari qaytarishga va

ulardan haqiqatda foydalanilgan muddat uchun hisoblangan foizlarni to‘lashga haqli.

Qarz oluvchi kredit olish uchun xizmat ko‘rsatuvchi tijorat bankka quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

ariza;

qarz oluvchining bank hisobvarag‘iga pul tushumlari (pul oqimi) prognozi ko‘rsatilgan biznes-reja;

qarz oluvchining tegishli davlat soliq inspeksiyasiga taqdim qilgan oxirgi hisobot davri uchun buxgalteriya balansi (1-son shakl) va debitorlik hamda kreditorlik qarzlari to‘g‘risida ma’lumotnoma (2a-son shakl), 90 kundan ortiq muddatdagi qarzlarga doir solishtirish dalolatnomalari, moliyaviy natijalar to‘g‘risida hisobot (2-son shakl), yangi tashkil etilgan yuridik shaxslar hamda yakka tartibdagi tadbirkorlar, yuridik shaxs tashkil etmagan holda faoliyat yuritayotgan dehqon xo‘jaliklari bundan mustasno;

qonunchilikda nazarda tutilgan kredit ta’minoti turlaridan biri.

Qarz oluvchilar kredit olish bo‘yicha arizalarni elektron tizim orqali taqdim etishi mumkin. Tijorat banklari qarz oluvchilarga kredit berishda kreditning umumiy summasida qarz oluvchining garov ta’minotini rasmiylashtirish bilan bog‘liq harajatlarni hisobga olish huquqiga ega. Qarz oluvchi bo‘yicha Kredit axborotining davlat reestri va kredit byurolariga taqdim etilayotgan kredit axboroti ma’lumotlari tijorat bankining kredit yig‘majildidagi kredit axborotiga mos bo‘lishi lozim.

Qarz oluvchi tomonidan zarur hujjatlar taqdim qilingandan so‘ng, uning arizasi «Arizalarni ro‘yxatga olish kitobi»ga qayd qilinishi hamda bir vaqtning o‘zida qarz oluvchiga ariza tijorat banki tomonidan qabul qilinganligi to‘g‘risida «Ma’lumotnoma» berilishi lozim. Bunda «Ma’lumotnoma»ning birinchi qismi tijorat bankida qoldiriladi, ikkinchi qismi esa, qarz oluvchiga taqdim etiladi. Qarz oluvchi «Ma’lumotnoma»ning birinchi qismini uni olganligi to‘g‘risidagi sanani ko‘rsatgan holda imzolaydi, ariza elektron tizim orqali qabul qilingan hollar bundan mustasno. «Ma’lumotnoma»lar tushunarli, to‘g‘ri va aniq ko‘rinadigan holda to‘ldirilishi lozim. «Ma’lumotnoma»dagi yozuvlarni qisqartirishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Qarz oluvchilarning kredit olish bo‘yicha elektron tizim orqali qabul qilingan arizalari ham «Arizalarni ro‘yxatga olish kitobi»ga qayd qilinadi va arizaga «Yelektron qabul qilindi» degan belgi qo‘yiladi. Bir vaqtning o‘zida qarz oluvchiga ariza tijorat banki tomonidan elektron tizim orqali qabul

qilinganligi to‘g‘risida elektron shaklda «Ma’lumotnoma» yuboriladi hamda tijorat bankida qolgan «Ma’lumotnoma»ga uning elektron shaklda yuborilganligi to‘g‘risida yozuv kiritiladi va sana ko‘rsatilgan holda imzolanadi. «Arizalarni ro‘yxatga olish kitobi» va «Ma’lumotnoma» raqamlangan, ip o‘tkazib tikilgan va Bosh bank Raisining kreditlash masalalari bo‘yicha o‘rinbosari yoki ushbu masala bo‘yicha mas’ul shaxsning imzosi hamda Bosh bankning muhri bilan tasdiqlangan bo‘lishi lozim.

Qarz oluvchi tomonidan majburiyatlarning bajarilishini ta’minlash maqsadida quyidagi ta’minot turlaridan biri taqdim etiladi:

mol-mulk va qimmatli qog‘ozlar garovi;

tijorat banki yoki sug‘urta kompaniyasining kafolati;

uchinchi shaxs kafilligi;

qarz oluvchi tomonidan olingan kreditni qaytarmaslik xatarining tijorat banki foydasiga sug‘urta qilinganligi to‘g‘risidagi sug‘urta polisi.

ta’minotning qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa turlari.

Tijorat banklari o‘zlari bilan doimiy ravishda aloqaga ega, bank hisobvarag‘ida muntazam pul oqimi mavjud, yaxshi obro‘ va kredit tarixiga ega bo‘lgan qarz oluvchilarga ta’minot turlaridan birini talab qilmay blankli (ishonchli) kredit berish huquqiga ega.

«Garov to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq, har qanday mol-mulk, shu jumladan ashyolar va mulkiy huquqlar (talablar) garov narsasi bo‘lishi mumkin, muomaladan chiqarilgan mol-mulk, kreditorning shaxsi bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan talablar, xususan hayoti yoki sog‘lig‘iga yetkazilgan zararni qoplash to‘g‘risidagi talablar, alimentlar to‘g‘risidagi talablar hamda boshqa shaxsga berilishi qonun bilan man etilgan boshqa talablar bundan mustasno. Kredit hisobiga sotib olingan mulk ushbu kredit bo‘yicha o‘z qiymatining 80 foizi miqdorida garov narsasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Kredit bo‘yicha taqdim etilayotgan kafolat kafilning yozma majburiyati shaklida rasmiylashtiriladi. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga muvofiq, kafillik shartnomasi yozma shaklda tuzilishi kerak.

Kredit yig‘majildini tahlil qilish paytida tijorat banki tomonidan kredit shartnomasining turli jihatlari, qarz oluvchining kredit tarixi, uning rahbari obro‘si (avvalgi ishlagan joylari, ilgari olingan kreditlarni o‘z vaqtida qaytarilganligi va boshqalar) baholanadi. Qarz oluvchining arizasi kelib tushgan kundan boshlab, tijorat bankining kredit qo‘mitasi tomonidan ushbu ariza

bo‘yicha asoslantirilgan holda qaror qabul qilish muddati uch ish kunidan oshmasligi lozim. Kredit berish to‘g‘risida ijobiy qaror qabul qilinganda, qarz oluvchi va tijorat banki o‘rtasida kredit shartnomasi tuziladi. Kredit shartnomasi tuzilgandan so‘ng, keyingi kundan kechiktirmay tijorat banki rahbari yoki uning o‘rinbosari tomonidan kreditning muddati, miqdori va foiz stavkasi ko‘rsatilgan holda kredit hisobvarag‘i ochish to‘g‘risida buxgalteriyaga farmoyish beriladi va ushbu farmoyishga asosan kredit hisobvarag‘i ochiladi.

Kreditlar qarz oluvchiga alohida kredit hisobvarag‘i ochish va uning to‘lov topshiriqnomalariga muvofiq, ushbu hisobvaraqdan naqd pulsiz yoki pul o‘tkazish yo‘li bilan beriladi. Qarz oluvchiga ajratilgan kreditlar O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlari rejasining tegishli balans hisobvaraqlarida hisobga olinadi.

Alohida kredit hisobvaraqlari bo‘yicha berilgan kreditlar muddatli majburiyatlar bilan rasmiylashtiriladi, ular to‘liq so‘ndirilgunga qadar 91901 – «Qarzdorlarning qisqa muddatli kreditlar bo‘yicha majburiyatlari» hamda 91905 – «Qarzdorlarning uzoq muddatli kreditlar va lizinglar bo‘yicha majburiyatlari» balans hisobvaraqlarida hisobga olinadi.

Kredit bo‘yicha garov ta’minoti sifatida qabul qilingan qimmatli qog‘ozlar 94501 – «Garov sifatida olingan qimmatli qog‘ozlar», mulklar va mulkiy talablar 94502 – «Garov sifatida olingan mulklar va mulkiy huquqlar (talablar)», kafolat va kafilliklar esa, 94503 – «Garov sifatida olingan kafolat va kafilliklar» balans hisobvaraqlarida hisobga olinadi.

Kredit bo‘yicha so‘ndirish muddatlari jadval ko‘rinishida taqdim etilishi mumkin. Bunda mazkur jadval so‘ndirish pul oqimlari istiqbolidan kelib chiqib tuzilishi lozim. Qarz oluvchining kredit bo‘yicha hisoblangan foizlar va kredit qoldig‘ini undirish uchun mablag‘lari yetarli bo‘lmagan taqdirda, qarzdorlik Xo‘jalik yurituvchi subektlarning bank hisobvaraqlaridan pul mablag‘larini hisobdan chiqarish tartibi to‘g‘risidagi yo‘riqnomada belgilangan tartibda undiriladi. Bunda dastlab kredit bo‘yicha hisoblangan foizlar, so‘ngra kredit bo‘yicha asosiy qarz so‘ndiriladi.

Tijorat banklari kreditdan foydalanishning muddati davomida doimiy monitoring o‘tkazadi. Monitoring qarz oluvchining arizasi va kredit shartnomasi shartlarini bajarish uchun yordam ko‘rsatishga yo‘naltirilishi kerak. Monitoring o‘tkazish jarayonida qarz oluvchining moliyaviy-xo‘jalik faoliyati, tuzgan shartnomalari (buyurtmalar) bo‘yicha majburiyatlarining bajarilayotganligi, ishlab chiqarish hajmi, noishlab chiqarish harajatlari va

yo‘qotishlari, foydasi, aylanma mablag‘lari aylanmasi va dinamikasi hamda tovar-moddiy boyliklar zaxirasi holati tahlil qilib boriladi.

Monitoring davomida qarz oluvchining faoliyati bilan bog‘liq barcha ijobiy va salbiy holatlar, shuningdek taqdim etilgan garov ta’minotining holati qarz oluvchi uchun tijorat bankida ochilgan maxsus jildda tizimlashtirib boradi. Qurilishni moliyalash uchun berilgan kreditlar bo‘yicha amalga oshiriladigan monitoring jarayonida tijorat banki kredit shartnomasida belgilangan muddatlar va shartlarda kredit ajratilgan obektda bajarilgan ishlar hajmining nazoratini amalga oshiradi.

Kreditdan belgilanmagan maqsadlarda foydalanish holatlari aniqlangan taqdirda, tijorat banki qarzdorga kelgusida kredit berishni rad etishga yoki kredit summasi va unga hisoblangan foizlarni muddatidan oldin qaytarib olishga hamda shartnomada belgilangan shartlar asosida jarima belgilashga haqlidir.

Qarzdor kredit bo‘yicha asosiy qarzi va unga hisoblangan foizlarni shartnoma shartlari asosida to‘lashdan yoki garov shartnomasi shartlari asosida garov mulkini tijorat banki tasarrufiga berishdan bosh tortgan hollarda, tijorat banki tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan choralar ko‘riladi.

Qarz oluvchining garov ta’minoti kredit bo‘yicha asosiy qarz va unga hisoblangan foizlarni qaytarishga yetmagan taqdirda, tijorat banki mazkur qarzni qaytarishni qarz oluvchining likvidli mol-mulki, jumladan ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma obektlari, transport vositalari, kompyuter hamda tashkilotlarning boshqa likvidli aktivlari hisobiga Banklarni kreditlari bo‘yicha qarzdorlik o‘z vaqtida qaytarilmagan taqdirda undiruvni qarzdorlarning likvidli mol-mulkiga qaratish tartibiga muvofiq amalga oshirishi mumkin.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Qarz mablag‘lari hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning o‘ziga xos xususiyatlarini tavsiflang.

2. Investitsiya loyihalarini bank kreditlari hisobiga moliyalashtirishning afzalliklari nimalardan iborat?

3. Bank investitsion kreditlarining qanday shakllarini ajratish mumkin?

4. Moliyaviy va operativ lizingni bir-biridan farqlovchi jihatlarini sanab bering.

5. Investitsion kredit olish uchun talab etiladigan hujjatlarni sanab bering.

6. Kredit qobiliyati deganda nimani tushunasiz?

7. Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning kreditga qobiliyati qanday ko‘rsatkichlar bilan tavsiflanadi?

8. Korxonaning kreditga layoqatliligiga baho berishda qoplash, likvidlik va muxtoriyat koeffitsiyentlari qanday yo‘l bilan aniqlanadi?

9. Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning kredit qobiliyatini aniqlashda qanday qo‘shimcha ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin?

10. Investitsion kreditlardan foydalanganlik uchun foiz stavkasi miqdori qanday hisob-kitob qilinadi?

XX BOB. INVESTITSIYA LOYIHALARINI BUDJETDAN TASHQARI JAMG‘ARMALAR MABLAG‘LARI HISOBIGA MOLIYALASHTIRISH

20.1. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda budjetdan tashqari jamg‘armalarning o‘rni va ahamiyati.

20.2. Budjetdan tashqari jamg‘armalar mablag‘lari hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirish tartibi.

20.3. Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘lari hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirish.

Tayanch so‘z va iboralar: *moliya tizimi, davlat, yuridik va jismoniy shaxslar, soliqlar, majburiy to‘lovlar, byudjetdan tashqari jamg‘armalar, hokimiyat organlari, maxsus moliyaviy manbalar, Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi, innovatsion ilmiy- tadqiqot fondlari.*

20.1. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda budjetdan tashqari jamg‘armalarning o‘rni va ahamiyati

Davlatning iqtisodiyotda kechayotgan jarayonlarga ta’sir etish qurollaridan biri davlat maqsadli fondlaridir. Davlat byudjetdan tashqari maqsadli fondlar orqali jamiyat talablariga mos ravishda pul mablag‘larini ijtimoiy va iqtisodiy sohalar o‘rtasida qayta taqsimlanish jarayonini tartibga solib turishi, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarining rivojlanishini rag‘batlantirishi, ilmiy-texnika taraqqiyotining jadallashuvi, ijtimoiy barqarorlikka ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bir so‘z bilan aytganda, davlat maqsadli jamg‘armalari iqtisodiyotni va ijtimoiy jarayonlarni davlat tomonidan boshqarish va tartibga solishda muhim vosita - dastak bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasida “2022 - 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasida belgilangan vazifalarga muvofiq aholining hayot darajasini yanada yuksaltirish, ta’lim sifatini ilg‘or xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish, barqaror iqtisodiy o‘sishga erishish hamda kambag‘allikni qisqartirish borasidagi islohotlarimizni yangi bosqichga olib chiqishda” davlat moliyasi va uning muhim tarkibiy qismi bo‘lgan davlat maqsadli fondlari ham davlat byudjeti bilan birgalikda alohida o‘rin egallaydi. Davlat maqsadli fondlari davlatning alohid ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik va boshqa funksiyalarini amalga oshirishning moddiy-moliyaviy asosini tashkil etadi va mamlakat byudjet tizimi bilan byudjet-moliya

qonunchiligi bilan tartibga solinadigan muayyan munosabatlarga kirishadi. Innovatsion faoliyatni moliyalashtirish uchun tashkil etilgan budjetdan tashqari jamg‘armalar faoliyatining yo‘nalishlari va natijalarini tahlil qilish hozirgi sharoitda mamlakat byudjetining doimiy taqchilligi va innovatsiyalarni rivojlantirish muammolarini maqsadli hal etish zarurati tufayli dolzarb vazifa hisoblanadi.

Budjetdan tashqari mablag‘lar – bu byudjetga kiritilmagan ayrim davlat ehtiyojlarini moliyalashtirish uchun davlat tomonidan jalb qilinadigan va har tomonlama operativ mustaqillik asosida mablag‘larning maqsadli maqsadlariga qat'iy muvofiq sarflanadigan moliyaviy resurslardan foydalanish shakli. Bu davlatning milliy daromadini qayta taqsimlash va muayyan ijtimoiy va iqtisodiy maqsadlarda foydalanish shakllaridan biridir.

Budjetdan tashqari jamg‘armalarning paydo bo‘lishi va faoliyati tarixan ikki holat bilan bog‘liq: birinchidan, davlat tomonidan majburiy va to‘liq ta’minlanishi kerak bo‘lgan (shu jumladan, maxsus moliyaviy manbalar hisobidan) maqsadli xarajatlarning mavjudligi bilan, ikkinchidan, mamlakatning qonun chiqaruvchi organlari tomonidan unchalik qattiq tartibga solinmaydigan va byudjetdan kamroq darajada parlament tomonidan nazorat qilinadigan byudjetdan tashqari jamg‘armalarning (byudjetdan) ko‘proq operatsion mustaqilligini ta’minlash. Bu nisbiy mustaqillik bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda byudjetdan tashqari fondlarni saqlashning muhim sabablaridan biri hisoblanadi: bu, bir tomondan, iqtisodiyotning beqaror sharoitida ham bozor tebranishlariga dosh berishga, ikkinchi tomondan, moliyalashtirishda ishtirok etishga imkon beradi. davlat uchun zarur bo‘lgan faoliyat turlari.

Budjetdan tashqari jamg‘armalarning tashkil etilishining asosiy sababi jamiyat uchun nihoyatda muhim bo‘lgan xarajatlarni taqsimlash va ularni jamiyat uchun o‘ta muhim bo‘lgan xarajatlar uchun mustaqil daromad manbalari bilan ta’minlash hamda ularni mustaqil daromad manbalari bilan ta’minlash zarurati hisoblanadi.

Budjetdan tashqari jamg‘armalar mamlakat moliya tizimining ajralmas qismi bo‘lib, bir qator xususiyatlarga ega:

• hokimiyat va rahbariyat tomonidan rejalashtirilgan va qat'iy maqsadli yo‘naltirilgan;

• mablag‘lar byudjetga kiritilmagan davlat xarajatlarini moliyalashtirishga yo‘naltiriladi;

• asosan yuridik va jismoniy shaxslarning badallari hisobidan shakllanadi;

• jamg‘armaning pul mablag‘lari davlat mulkida bo‘lsa, ular byudjetlarga, shuningdek boshqa mablag‘larga kiritilmaydi va qonun hujjatlarida aniq nazarda tutilmagan maqsadlarda olib qo‘yilmaydi;

• mablag‘lar mablag‘larini sarflash Hukumatning yoki maxsus vakolatli organning (Jamg‘arma Kengashi) farmoyishi bilan amalga oshiriladi.

Huquqiy jihatdan davlat byudjetdan tashqari jamg‘armalari oliy hokimiyat organlarining tegishli qonun hujjatlari asosida ularning faoliyatini tartibga soluvchi, shakllanish manbalarini ko‘rsatadigan va belgilovchi qonun hujjatlari asosida tuziladi.

Mablag‘lardan foydalanish tartibi va yo‘nalishi.

Byudjetdan tashqari jamg‘armalar ikki yo‘l bilan tuziladi. Bir yo‘l – budjetdan ajratish va alohida ahamiyatga ega bo‘lgan ayrim xarajatlarni moliyalashtirish bo‘lsa, ikkinchisi – muayyan maqsadlarda foydalanish uchun o‘z daromad manbalariga ega bo‘lgan byudjetdan tashqari fondni shakllantirish. Byudjetdan tashqari fondlar davlatga tegishli, lekin avtonomdir. Byudjetdan tashqari jamg‘armalar qat'iy belgilangan maqsadga ega. Odatda jamg‘armaning nomi mablag‘larni sarflash maqsadini ko‘rsatadi.

Byudjetdan tashqari mablag‘larni tasniflash turli mezonlar bo‘yicha amalga oshiriladi.

Boshqaruv darajasi va huquqiy holatiga ko‘ra, byudjetdan tashqari jamg‘armalar davlat fondlariga bo‘linadi – markaziy hukumat ixtiyorida, mintaqaviy – va mahalliy.

Funksional maqsadiga ko‘ra byudjetdan tashqari jamg‘armalar maqsadli ijtimoiy-iqtisodiy fondlarga bo‘linadi. Ijtimoiy byudjetdan tashqari jamg‘armalarning faoliyati muhim ijtimoiy muammolarni hal qilish uchun doimo muhim ijtimoiy jamg‘armalarga ehtiyoj mavjudligi bilan belgilanadi.

Budjetdan tashqari jamg‘armalar aholini kafolatlangan ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash uchun mablag‘larning safarbar etilishi va qat’iy maqsadli sarflanishini ta’minlashga mo‘ljallangan.

Ijtimoiy davlat byudjetdan tashqari jamg‘armalarini tashkil etish va faoliyatining umumiy tamoyili fuqarolarning yoshi bo‘yicha davlat tomonidan kafolatlangan ijtimoiy ta’minotga bo‘lgan konstitutsiyaviy huquqlarini amalga oshirishdan iborat; kasallik, nogironlik, boquvchisini yo‘qotish, bolalar tug‘ilishi va tarbiyalanishi uchun ijtimoiy ta’minot va mamlakatning ijtimoiy ta’minot to‘g‘risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa hollarda;

ishsizlik holatida ijtimoiy ta’minot; sog‘liqni saqlash va bepul tibbiy yordam olish to‘g‘risida.

Davlat maqsadli iqtisodiy byudjetdan tashqari fondlariga quyidagilar kiradi: hududiy yo‘l jamg‘armalari va boshqalar, shuningdek, ilmiy tadqiqot va eksperimental ishlanmalarni moliyalashtirish uchun byudjetdan tashqari jamg‘armalar va boshqalar.

Innovatsiyalarni amalga oshiruvchi korxonalarni qo‘llab-quvvatlash uchun davlat byudjetdan tashqari innovatsion ilmiy-tadqiqot fondlari tizimini shakllantirdi.

Davlat va xususiy shaxslarning budjetdan tashqari iqtisodiy innovatsion jamg‘armalari – bu markaziy, hududiy davlat organlari ixtiyorida bo‘lgan hamda xususiy va jamoat tashkilotlari tasarrufidagi aniq maqsadli – ilmiy tadqiqotlarni rag‘batlantirish va moliyalashtirishga qaratilgan moliyaviy resurslar majmui. innovatsiyalarni ishlab chiqish, joriy etish, tarqatish va rivojlantirish. Innovatsion byudjyetdan tashqari fondlarga turli xil avtonom va unga qarashli byudjetdan tashqari fondlar, maxsus smeta va hisoblar kiradi.

20.2. Budjetdan tashqari jamg‘armalar mablag‘lari hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirish tartibi

Davlat byudjetidan tashqari jamg‘armalari O‘zbekiston Respublikasi moliya tizimining tarkibiy qismi sifatida byudjetga kiritilmagan moliyaviy resurslarni ifodalaydi. Byudjetdan tashqari fondlarni shakllantirishning asosiy manbalariga quyidagilar kiradi:

1. Yuridik va jismoniy shaxslarning badallari.
2. Yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy badallari.
3. Byudjetdan ajratmalar.
4. Daromadlar (lotereyalar, sayohat to‘lovlari va boshqalar).
5. Vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larini investitsiya qilishdan olingan daromad

fondlar (moliya bozorida ishtirok etish).

6. Bank kreditlari.

Mablag‘larni sarflash yo‘nalishlari mablag‘larning maqsadi, iqtisodiy sharoitlari va maqsadli dasturlarning mazmuni bilan belgilanadi.

Mablag‘lari soliqlar, majburiy to‘lovlar va jarimalar, homiylik mablag‘lari hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari bilan belgilangan boshqa

daromadlardan, shuningdek budjet transfertlari va subsidiyalaridan shakllantiriladigan davlat maqsadli jamg‘armalari davlat funksiyalarini amalga oshirish uchun tashkil etiladi.

Davlat maqsadli jamg‘armalari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan tashkil etiladi.

Davlat maqsadli jamg‘armalari yuridik shaxs shaklida yoki yuridik shaxs tashkil etmasdan shu jumladan vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralar huzurida tuzilishi mumkin.

Budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari jamg‘armalari quyidagilardir:

Budjet tashkilotining rivojlantirish jamg‘armasi;

Tibbiyot tashkilotlarining moddiy rag‘batlantirish va rivojlantirish jamg‘armasi;

vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralarning budjetdan tashqari jamg‘armalari;

budjet tashkilotlarining undiriladigan to‘lovlar hisobiga shakllantiriladigan budjetdan tashqari mablag‘lari.

Bugungi kunda investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning amaldagi shakllari va usullaridan biri davlat va investisiya dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish hamda davlat investitsiyalarini bevosita boshqarish; subsidiyalar shaklida davlat yordamini ko‘rsatish;

alohida hududlarni, tarmoqlarni, korxonalarni, ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun subsidiyalar, subvensiyalar, byudjet ssudalari; moliya va kredit siyosatini, narx siyosatini, amortizatsiya siyosatini amalga oshirish; davlat me'yorlari va standartlariga rioya etilishini nazorat qilish va boshqalar.

20.1-jadval

Davlat maqsadli jamg‘armalarining nomi

1.	O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat xizmatini rivojlantirish agentligi huzuridagi Mutaxassislarni xorijda tayyorlash va vatandoshlar bilan muloqot qilish bo‘yicha “El-yurt umidi” jamg‘armasi
2.	Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Jismoniy va yuridik shaxslarga yetkazilgan mulkiy zararlarni kompensatsiya qilish bo‘yicha respublika maqsadli jamg‘armasi
3.	O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi
4.	O‘zbekiston Respublikasi Bandlikka ko‘maklashish davlat jamg‘armasi
5.	O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi huzurida Xorijda mehnat faoliyatini amalga oshiruvchi shaxslarni qo‘llab-quvvatlash hamda ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish jamg‘armasi
6.	O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi huzuridagi Jamoat ishlari jamg‘armasi
7.	O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi huzuridagi Bog‘dorchilik va issiqxona

	xo‘jaligini rivojlantirish agentligi qoshidagi Bog‘dorchilik va issiqxona xo‘jaligini rivojlantirish jamg‘armasi
8.	Alkogol va tamaki bozorini tartibga solish hamda vinochilikni rivojlantirish agentligining Vinochilikni rivojlantirish jamg‘armasi
9.	O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi huzuridagi Tez tibbiy yordamni rivojlantirish jamg‘armasi
10.	O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi huzurida Nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi
11.	O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Respublika maqsadli kitob jamg‘armasi
12.	Tadbirkorlikni rivojlantirish agentligi huzuridagi Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasi
13.	Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish jamg‘armasi
14.	O‘zbekiston Respublikasi Turizm va madaniy meros vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Turizmni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi
15.	O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi G‘aznachiligi huzuridagi Davlat qarziga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha kafolat jamg‘armasi
16.	Xotin-qizlarni va oilani qo‘llab-quvvatlash davlat maqsadli jamg‘armasi
17.	O‘zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi huzuridagi budjetdan tashqari Davlat aktivlarini boshqarish, transformatsiya va xususiylashtirish jamg‘armasi
18.	“O‘zbekbaliqsanoat” uyushmasining Baliqchilikni rivojlantirish jamg‘armasi
19.	Davlat tibbiy sug‘urtasi jamg‘armasi
20.	O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Ta’lim kreditini moliyalashtirish jamg‘armasi

Tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasining asosiy vazifalari hisoblanadi:

tadbirkorlikni rivojlantirishni, shuningdek, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini va ularning tadbirkorlik tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash sohasida davlat siyosati amalga oshirilishiga ko‘maklashish;

tadbirkorlikni rivojlantirish orqali ish o‘rinlari yaratish imkonini beradigan davlat, tarmoq va hududiy dasturlar, loyihalar hamda tadbirlarni amalga oshirishda ishtirok etish;

tadbirkorlik sub’ektlarining innovatsion faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, yangi turdagi mahsulotlar yaratish va ishlab chiqarishni rag‘batlantirish, shuningdek, ishlab chiqarish faoliyatiga samarali yangi texnologiyalarni joriy etishga ko‘maklashish.

Jamg‘arma mablag‘laridan:

qarz oluvchilarning kreditlari (lizinglari) bo‘yicha berilgan kafilliklar bilan bog‘liq to‘lovlarni tijorat banklariga to‘lash;

tijorat banklarining kreditlari (lizinglari) bo‘yicha foizli harajatlarning bir qismini qoplash;

Jamg‘arma faoliyatini moddiy-texnik ta’minlash, asosiy vositalar va

nomoddiy aktivlarni harid qilish, shu jumladan, mehnatga haq to‘lash va mehnatga haq to‘lashga tenglashtirilgan to‘lovlarni hamda rag‘batlantiruvchi tusdagi to‘lovlarni to‘lash harajatlarini amalga oshirish uchun foydalaniladi.

20.3. Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘lari hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirish

O‘zbekiston Respublikasining Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi moliyaviy muassasadir va u ustuvor investitsiya loyihalarini hamda iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarini modernizatsiya qilish va texnik jihatdan qayta jihozlashga, mamlakatni muttasil, barqaror va mutanosib ravishda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga erishilishiga, shuningdek samarali tarkibiy va investitsiya siyosati amalga oshirilishiga doir loyihalarni moliyalashtirish uchun belgilangan mablag‘larni jamlaydi.

O‘zbekiston Respublikasining Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasini boshqarish Kengashi O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining yuqori boshqaruv organi bo‘lib, uning tarkibi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan belgilanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining ijro etuvchi direksiyasi O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining ijro etuvchi organi va mablag‘larini taqsimlovchidir.

O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining ijro etuvchi direksiyasi O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi va O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga:

har-yili 1-iyulgacha O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining kelgusi-yil uchun daromadlari va xarajatlari loyihasini;

yilning har choragida hisobot choragidan keyingi oyning 25-kunigacha O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi daromadlari va xarajatlarining ijrosi to‘g‘risidagi hisobotni taqdim etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining mablag‘laridan:

rivojlanish davlat dasturlariga kiritilgan investitsiya loyihalarini moliyalashtirish;

yangi sanoat ishlab chiqarishlarini bundan buyon joylashtirish uchun ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish va rekonstruksiya qilish loyihalarini moliyalashtirish uchun imtiyozli kreditlar berish;

yangidan tashkil etilayotgan moliyaviy institutlarning hamda iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlaridagi chet el investitsiyalari ishtirokidagi strategik ahamiyatga molik korxonalarning ustav kapitaliga investitsiya kiritish;

davlat tomonidan tashqi mablag‘larni jalb qilish bo‘yicha xalqaro moliya institutlari va chet ellik kreditorlar oldidagi majburiyatlarni muddatidan oldin to‘lash;

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti yoki O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash dasturlari doirasida tijorat banklari uchun chet el valyutasida ochiladigan kredit liniyalari orqali investitsiya loyihalarini jadal moliyalashtirish va amalga oshirish;

grant asosida yoki foizsiz kreditlar berish yo‘li bilan ayrim loyihalarning dastlabki yoki uzil-kesil texnik-iqtisodiy asoslarini ishlab chiqishni moliyalashtirish;

tasdiqlangan davlat dasturlariga muvofiq yangi zamonaviy xorijiy texnologiyalar, texnika va asbob-uskunalar, strategik ahamiyatga molik boshqa tovarlar xarid qilish uchun imtiyozli kreditlar berish;

ijtimoiy jihatdan ahamiyatga molik milliy davlat dasturlarini hamda ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirishga doir loyihalarni grant asosida moliyalashtirish;

qarz oluvchi korxonalarning investitsiya dasturlarini (biznes-rejalarini), shu jumladan ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta jihozlash, ishlab chiqarish quvvatlarining ishlatilishini ko‘paytirish, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish va uni eksport qilish hajmlarini oshirish, qo‘shilgan qiymat o‘sishini ta’minlashga imkon beradigan investitsiya dasturlarini (biznes-rejalarini) tijorat banklari bilan birgalikda moliyalashtirish;

O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining ijro etuvchi devonini saqlab turish hamda uni boshqarish bilan bog‘liq xarajatlarni qoplash uchun foydalaniladi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Budjetdan tashqari mablag‘lar deyilganda qanday mablag‘lar nazarda tutiladi?

2. Budjetdan tashqari jamg‘armalarning xususiyatlarini sanab bering.

3. Budjetdan tashqari jamg‘armalar qanday shakllanadi?

4. Qaysi mezonlarga ko‘ra byudjetdan tashqari jamg‘armalarni tasniflashimiz mumkin?

5. Investitsiya loyihalarini byudjetdan tashqari jamg‘armalar mablag‘lari hisobiga moliyalashtirishni tavsiflang.

6. O‘zbekiston Respublikasida davlat maqsadli majg‘armalari qanday tartibda tashkil etiladi?

7. O‘zbekistonda byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari qanday jamg‘armalari shakllantirilgan?

8. O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan qanday davlat maqsadli jamg‘armalarini bilasiz?

9. Tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

10. Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining mablag‘lari hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirish tartibini izohlang.

XXI BOB. QIMMATLI QOG‘OZLARNI MUOMALAGA CHIQARISH HISOBIGA INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISH

21.1. Aksiyadorlik kapitali hisobiga loyihalarni moliyalashtirish
21.2. Obligatsiyalar chiqarish hisobiga loyihalarni moliyalashtirish
21.3. ADR (Amerika depozitar tilxati) va GDR (Global depozitar tilxati) emissiyasi hisobiga loyihalarni moliyalashtirish

Tayanch so‘z va iboralar: *qimmatli qog‘ozlar, emissiya, kapital bozori, ustav kapitali, aksiyadorlik kapitali, oddiy aksiya, imtiyozli aksiya, obligatsiya, korporativ obligatsi, REPO operatsiyasi, venchur investitsiyalari, depozitar tilxat, ADR, GDR, JDR, RDR, NASDAQ.*

21.1. Aksiyadorlik kapitali hisobiga loyihalarni moliyalashtirish

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda ichki manbalar hisobiga moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi, biroq moliyaviy resurslarga bo‘lgan talabning ortib borishi xalqaro kapital bozoridan moliyaviy resurslarni jalb qilishning zaruratini vujudga keltiradi. Bugungi kunda O‘zbekiston mustaqillik tarixida ilk bor korporativ yevroobligatsiyalarni xalqaro fond birjasida joylashtirib bular bo‘yicha dastlabki ijobiy natijalarga erishildi. Mamlakat yoki kompaniyalar tomonidan yirik investitsion loyihalarni va sohalarni moliyalashtirish maqsadida xorijiy fond birjalarida xorijiy valyutalarda joylashtiriladigan obligatsiyalar yevroobligatsiyalar deyiladi. Mamlakatimizda makroiqtisodiy barqarorlikning mustahkamligini ta’minlashga hamda xususiy, shu jumladan, xorijiy investitsiyalar uchun respublikaning investitsiya muhitini tubdan yaxshilashga qaratilgan keng ko‘lamli iqtisodiy islohotlar va tarkibiy o‘zgarishlar amalga oshirilmoqda. Biroq, mamlakatni xalqaro kapital bozorlariga integratsiyalashtirish ishlari talab darajasida olib borilmayotganligi tashqi moliyalashtirishning qo‘shimcha manbalarini jalb qilish va ularning hajmlarini kengaytirish imkoniyatlarini cheklamoqda. O‘tkazilgan o‘rganishlar, O‘zbekistonning yetakchi banklari va yirik korxonalari tomonidan korporativ reytinglarni olish hamda davlat kafolatisiz xorijiy investitsiya va qarzlarni jalb qilish bo‘yicha respublikaning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradigan mamlakatning suveren kredit reytingini olish zarurligini ko‘rsatmoqda.

Ta’kidlash lozimki, keyingi-yillarda ushbu yo‘nalishlar bo‘yicha mamlakatimizda keng ko‘lamli ishlar amalga oshirib kelinmoqda. Kapital bozorida resurslarni safarbar qilishning ikkita asosiy varianti mavjud: o‘z kapitali va qarzni moliyalashtirish. Birinchi holda, kompaniya bozorga o‘z aktsiyalari bilan kiradi, ya’ni. aktsiyalarni qo‘shimcha sotishdan yoki egalari sonini ko‘paytirish orqali yoki mavjud egalarining qo‘shimcha badallari hisobidan mablag‘ oladi. Qarz bilan moliyalashda kompaniya o‘z egalariga ushbu obligatsiya ssudasini tashkil etishda belgilangan shartlarga muvofiq joriy daromadlarni uzoq muddatli olish va taqdim etilgan kapitalni qaytarish huquqini beruvchi qimmatli qog‘ozlarni (obligatsiyalarni) bozorga chiqaradi va sotadi.

Bunday bo‘linish mezoniga muvofiq qimmatli qog‘ozlarni chiqarish natijasida olingan moliyaviy resurslar jalb qilingan (emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar uchun –aksiyalar) va qarzga olingan (qarzli qimmatli qog‘ozlar uchun – obligatsiyalar) sifatida harakat qiladi.

O‘z-o‘zini moliyalashtirish bilan solishtirganda, kapital bozori ma’lum bir korxonani moliyalashtirish manbai sifatida amalda "tubsiz". Agar potentsial investorlar uchun ish haqi shartlari uzoq muddatda jozibador bo‘lsa, investitsiya talablari etarlicha katta hajmlarda qondirilishi mumkin. Biroq, voqealarning bunday rivojlanishi faqat nazariy jihatdan mumkin va amalda har bir kompaniya kapital bozoridan qo‘shimcha moliyalashtirish manbalarini jalb qilish vositasi sifatida foydalana olmaydi. Bozorlarning faoliyati, shu jumladan uning ishtirokchilariga qo‘yiladigan talablar ham ma’lum darajada davlat organlari, ham bozor mexanizmlarining o‘zlari tomonidan tartibga solinadi. Xususan, davlatning roli monopoliyaga qarshi qonunchilikda namoyon bo‘ladi, bu moliyaviy va ishlab chiqarish kapitalining o‘ta kontsentratsiyasining oldini oladi; Asossiz katta miqdordagi moliyalashtirishni jalb qilish imkoniyatini cheklaydigan bozor mexanizmlariga kelsak, kapital tarkibi va moliyaviy risk o‘rtasidagi bog‘liqlik va korxonaning zaxira qarz olish potentsialining ta’sirini eslatib o‘tish kerak.

Jahon amaliyotida investitsiyalar uchun mablag‘larni jalb qilishning asosiy shakli ustav kapitalini kengaytirish, so‘ngra kreditlar va obligatsiyalar chiqarish hisoblanadi. Moliyalashtirishning bu shaklining afzalliklari shundan iboratki, aksiyaga to‘g‘ri keladigan daromad korxona faoliyatiga bog‘liq bo‘lib, aksiyalarni ommaviy sotuvga chiqarish ularning likvidligini oshiradi; aktsiyalar yordamida kapital noma’lum muddatga va qaytarish majburiyatisiz jalb

qilinadi; Ochiq aktsiyadorlik jamiyatining kapitalni jalb qilish imkoniyatlari yopiq aktsiyadorlik jamiyatiga qaraganda ko‘proq.

Kamchiliklari shundaki, aktsiyadorlar sonining ko‘payishi boshqaruvni qiyinlashtiradi, aktsiyalarning chiqarilishi esa ko‘p sonli ishtirokchilar o‘rtasida daromadlarning parchalanishiga olib keladi; aktsiyalarni ommaviy sotish mulkchilik ustidan nazoratni yo‘qotishiga olib kelishi mumkin; Ochiq aktsiyadorlik jamiyatining tijorat sirini tashkil etuvchi ma’lumotlarni e'lon qilish imkoniyati ancha cheklangan.

Xususiy kapitalni moliyalashtirishning xarakterli xususiyati shundaki, u korporatsiya o‘zining barcha majburiyatlarini to‘laganidan keyin qolgan aktivlar bo‘yicha da’voni ifodalaydi. Investorlarning ochiq kompaniya uchun kapital talablarini aks ettiruvchi uchta asosiy turdagi moliyaviy vositalar mavjud. Gap oddiy aksiyalar (oddiy aksiyalar), aktsiya opsionlari (aksiya optsionlari) va imtiyozli aksiyalar (imtiyozli aksiyalar) haqida bormoqda.

Oddiy aksiyalar aksiyalar deb ham ataladi, shuning uchun biz korporatsiya aktsiyadorlari haqida gapirganda, biz oddiy aktsiya egalari haqida gapiramiz. Oddiy aktsiyalar egasiga korporatsiya aktivlari uchun qoldiq da’voni beradi. Boshqacha qilib aytganda, boshqa barcha tomonlar korporatsiya talablarini qondirib, tegishli to‘lovlarni amalga oshirgandan so‘ng, qolgan mablag‘lar oddiy aksiyalar egalariga taqsimlanadi. Har bir aktsiya qolgan aktivlarning mutanosib ulushini oladi. Avvalo, korporativ menejerlar aktsiyadorlar oldida javobgardirlar.

Darhaqiqat, ko‘pchilik ustav hujjatlarida aksiyadorlar tomonidan o‘z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarmaganliklari uchun rahbarlar ham, direktorlar kengashi a’zolari ham (aksiyadorlar tomonidan tuzilgan oliy boshqaruv organi – muharrirning eslatmasi) javobgarlikka tortilishi mumkinligi nazarda tutilgan. Oddiy aksiyalar ovoz berish shartlariga va ularni uchinchi shaxslarga sotish imkoniyatiga qarab bir qancha sinflarga bo‘linadi. Masalan, ba’zi korporatsiyalar ovoz berish huquqiga ega bo‘lgan A toifali oddiy aktsiyalarni va B toifali oddiy aksiyalarni chiqaradilar. Ikkinchisi ko‘pincha korporatsiya ta’sischilariga taqsimlanadi va ular odatda ma’lum-yillar davomida o‘z aktsiyalarini sotmasliklari shart. Qimmatli qog‘ozlar opsionlari egalariga oddiy aktsiyalarning aktsiyalarini kelgusi sanada belgilangan narxda sotib olish huquqini beradi. Tasavvur qilaylik, aktivlari 100 million dollar bo‘lgan firma o‘z da’volarini ifodalovchi faqat ikki turdagi moliyaviy vositalarni chiqargan.

Bu 10 million dona oddiy aktsiya va 10 million dona aksiya optsioni bo‘lib, ularning amal qilish muddati bir-yilda tugaydi va har bir aksiya uchun 10 dollarni tashkil etadi. Opsion egalari har bir aktsiya uchun 10 dollar to‘lash orqali ularni oddiy aktsiyaga aylantirishlari mumkinligi sababli ular firmaning egalik huquqini oddiy aktsiyadorlar bilan bo‘lishadi. Ko‘pincha korporatsiyaning menejerlari va boshqa xodimlari ish haqining bir qismini aktsiya opsionlari shaklida oladilar. Bu, ayniqsa, Amerika kompaniyalariga ularning shakllanish bosqichida xosdir.

Imtiyozli aksiyalarning oddiy aksiyalardan farqi shundaki, ularda jamiyat oddiy aksiyalar egalariga dividendlar to‘lashdan oldin to‘lanishi kerak bo‘lgan oldindan belgilangan miqdorda dividendlar hisoblab chiqiladi. Mana shu ma’noda bu aksiyalar oddiy aksiyalarga nisbatan imtiyozli hisoblanadi. Biroq, imtiyozli aksiyalar faqat ular uchun nazarda tutilgan dividendlarni to‘laydi va bunday aksiyalarning egalari bankrotlik holatida oddiy aksiyalar egalari uchun nazarda tutilganidek, jamiyat aktivlarining bir qismini olishga da’vo qilmaydilar. Imtiyozli aksiyalar bo‘yicha dividendlarni to‘lamaslik hech qanday tarzda sukut deb hisoblanmaydi.

Kompaniya o‘z aktsiyalarini birinchi marta fond birjasiga joylashtirish orqali jamoatchilikka yopiq bo‘lib qoladi. O‘rtacha, aktsiya narxi 15% ga oshadi, shuning uchun IPOda qatnashish foydalidir. Ammo deyarli barcha o‘sish savdoning birinchi kunida sodir bo‘ladi. Shunday qilib, o‘rtacha hisobda eng yaxshi strategiya taklif etilayotgan aktsiyalarga obuna bo‘lish va ularni savdoning birinchi kunida sotishdir. Savdoning birinchi kunida bozorda aktsiyalarni sotib olgan investorlar bozorga nisbatan o‘rtacha yo‘qotishadi, shuning uchun ushbu sohadagi tadqiqotlar GERning o‘rtacha shakli (shuningdek, bo‘linishlar uchun) haqiqiyligini tasdiqlaydi.

Iqtisodiyot korporativ sektori tomonidan moliyaviy resurslarga bo‘lgan talabi milliy kapital bozori tomonidan yetarli darajada ta’minlanmayotganligi iqtisodiyotda takror ishlab chiqarish jarayonlariga salbiy ta’sir etish orqali iqtisodiy o‘sishdagi imkoniyatlardan to‘liq foydalanmaslikni ko‘rsatadi. Xususan, iqtisodiyotning korporativ sektoriga qo‘shimcha moliyaviy resurslarni jalb qilish orqali moliyalashtirishga doir muammolarni bartaraf etish, investitsion jozibadorlikni oshirish hamda bank kreditlariga muqobil manba sifatida mas’uliyati cheklangan jamiyatlariga korporativ obligatsiyalar huquqini berish lozim. Bu kabi amaliyotni joriy etish xalqaro amaliyotda keng foydalanib kelinayotgan moliyaviy instrumentlardan keng foydalanish orqali kapital

bozorini yanada takomillashtirish imkonini beradi.

21.2. Obligatsiyalar chiqarish hisobiga loyihalarni moliyalashtirish

Qimmatli qog‘ozlar bozorida munosib o‘rin egallashi mumkin bo‘lgan vositalardan biri bu korporativ obligatsiyalar – emitentlardan daromadlarning kelishilgan shakllarini (va miqdorlarini) olish, shuningdek qaytarish (qaytish) maqsadida turli mulkchilik shaklidagi korxonalarga kiritilgan hujjatlashtirilgan investitsiyalardir. oldindan avanslangan summalarning ma’lum bir davrga. Korporativ obligatsiyalarning investitsion jozibadorligining asosi shundaki, bir tomondan, bunday qimmatli qog‘ozlar egasi bozordagi obligatsiyalar narxiga bog‘liq bo‘lmagan qat'iy daromad oladi, ikkinchi tomondan, obligatsiyalar ikkilamchi bozorda sotiladi, investorlar har doim narxlardagi farq – nominal va bozorda o‘ynash imkoniyatiga ega.

Obligatsiyalar chiqarish korxonalarning o‘zlari uchun ham qiziq. Obligatsiyalar tufayli emitent ssuda kapitalini jalb qiladi, shu bilan birga korxonaning mulkchilik tarkibida hech qanday o‘zgarish bo‘lmaydi. Bundan tashqari, yangi investorlar kompaniya boshqaruviga aralashmaydi. Obligatsiyalar emissiyasi, shuningdek, ular orqali jalb qilingan mablag‘lar, qoida tariqasida, kompaniyaga bank kreditidan kamroq turadi. Biroq, investitsiyalarni moliyalashtirishning ushbu usuliga faqat to‘lov qobiliyati va ishchanlik obro‘si investorlar (kreditorlar) orasida shubha tug‘dirmaydigan korxonalar murojaat qilishlari mumkin.

Kredit imkoniyatlariga muvaffaqiyatli qo‘shilish ko‘pincha kompaniya aktsiyalarining bir qismi faqat investitsiya tsikli davrida va nazorat paketi egalari va / yoki loyiha operatorining (boshqaruv) mutlaq majburiyati bilan sotib olingan "REPO" turidagi operatsiyalardir. Kompaniya ularni investitsiya tsiklining ma’lum bir nuqtasida biznes-rejada kelishilgan narxda qaytarib sotib olish sharti bilan sotadi. Bunday sxemalarni o‘z ichiga olgan holda, innovatsion loyihalar investitsiya bosqichiga o‘tish bosqichida bo‘lgan (masalan, ilmiy-tadqiqot va ishlab chiqarish bosqichidan sanoat yoki sanoatgacha bo‘lgan davrda) innovatsion fondlar bilan hamkorlik qilish mumkin.

Noqonuniy aktivlarni va pul oqimlarini (ushbu aktivlar tomonidan yaratilgan) ajratish va kreditlar uchun garov sifatida aktivlardan foydalanish. Strukturaviy moliyaviy vositalarning garovi amortizatsiya qilinishi mumkin bo‘lgan aktivlarning o‘zi emas, balki ushbu aktivlar tomonidan yaratilgan pul oqimlari, masalan, "Amerika" ipoteka bilan ta’minlangan qimmatli qog‘ozlar

bo‘lishi mumkin.

Kichik biznesni rivojlantirish uchun mablag‘larning istiqbolli manbalaridan biri venchur (xavf) kapitalini jalb qilish bo‘lishi mumkin. Venchurni moliyalashtirish mexanizmi an'anaviy risk sxemasidan iborat bo‘lib, unda investitsiya qilingan (odatda innovatsion) loyihalarning bir qismi shu qadar yuqori rentabellikka ega bo‘ladiki, u boshqa loyihalarni muvaffaqiyatsiz amalga oshirish natijasidagi yo‘qotishlarni qoplaydi. Ushbu turdagi loyihalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash birgalikda moliyalashtirish va mualliflik huquqi va loyiha xavfsizligi kafolatlarini ta’minlashga asoslanadi.

Venchur investitsiyalari, qoida tariqasida, kichik biznes sub’ektlari, masalan, bank kreditidan farqli o‘laroq, hech qanday garov ta’minlamasdan amalga oshiriladi.

Venchur moliyalashtirish alohida korxonalarga ustav kapitalidagi tegishli ulush yoki aktsiyalarning ma’lum bir paketi evaziga yuqori riskli innovatsion real loyihalarni amalga oshirish uchun ma’lum miqdorda kapital berishdan iborat. An'anaviy korporatsiyadan farqli o‘laroq, moliyalashtirishning bu usuli vositachi - venchur kompaniyasi ("venchur kapitalisti") yordamida qo‘llaniladi, u jamoaviy investorlar va tadbirkor o‘rtasida vositachilik qiladi. Shunga ko‘ra, venchur kompaniya investitsiya foydasining faqat bir qismini oladi, uning asosiy ulushi investorlar va investitsiya loyihasi tashabbuskorlari o‘rtasida taqsimlanadi.

Jahon amaliyotida “yashil” obligatsiyalarni xalqaro kapital bozoriga chiqarish va xalqaro reyestrga kiritish uchun Kapital bozorlari xalqaro Assosiatsiyasi (ICMA-The International Capital Market Association) va Iqlim obligatsiyalari tashabbusi (CBI – Climate Bond Initiative) talablariga javob berishi kerak. Muomalaga chiqarilayotgan obligatsiyalar “yashil” obligatsiyalar sifatida tan olinishi uchun yuqorida qayd etib o‘tilgan tashkilotlar tomonidan e’tirof etilgan asosiy tamoyillarga mos kelishi kerak. Asosiy tamoyillar belgilangan yo‘nalish va qarashlarni o‘zida mujassamlashtirgan, barcha ishtirokchilar uchun bir xil bo‘lgan ixtiyoriy qoidalar to‘plamidir. Asosiy tamoyillar global qarz kapitali bozorlarining taraqqiyotni moliyalashtirishdagi rolini oshirish orqali ekologik va ijtimoiy barqarorlikka erishishga xizmat qiladi.

Asosiy tamoyillarga “yashil” obligatsiyalarni chiqarishning maqbul amaliyotlari hamda global boshqaruv tamoyillari va tavsiyalari singdirilgan. Tamoyillar ma’lumotlarni ochiqlash va shaffoflikni ta’minlash orqali ijtimoiy

va ekologik maqsadlarga erishishni nazarda tutadi va shu asosda bozor yaxlitligi saqlab qolinadi. “Yashil” obligatsiyalarning asosiy tamoyillari moliya bozori ishtirokchilarini ekologik va ijtimoiy o‘zgarishlarning salbiy ta’siri to‘g‘risida ko‘proq xabardor qilish asnosida barqaror rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash uchun katta hajmdagi kapitalni jalb qilishga qaratilgan.

“Yashil” obligatsiyalar tamoyillari emitentlarni ekologik xavsiz va barqaror rivojlanish loyihalarini moliyalashtirishni qo‘llab-quvvatlash maqsadi sari yetaklab, buning natijasida atrof-muhitni muhofaza qilish va zararli chiqindilar emissiyasi nolga teng bo‘lgan iqtisodiyotni shakllantirishga xizmat qiladi.

“Yashil” obligatsiyalar tamoyillari ixtiyoriy qo‘llaniladigan tavsiyalardir. Bunday tavsiyalar ma’lumotlar shaffofligi va oshkor etilishi to‘g‘risidagi qoidalarni o‘z ichiga oladi hamda “yashil” obligatsiyalar bozori rivojlanishida yaxlitlikni ta’minlash orqali bunday turdagi obligatsiyalarni chiqarishda aniq yondashuvga ega bo‘lishni ta’minlaydi.

“Yashil” obligatsiyalar tamoyillari emitentlarga ma’lumotlarni ochiqlash jarayonlariga to‘liq amal qilishni tavsiya qiladi. Sababi bunday ma’lumotlar investorlar, tijorat banklari, anderayterlar, bitim tashkilotchilari, sug‘urta kompaniyalari va bozorning boshqa ishtirokchilari uchun yangi muomalaga chiqarilayotgan “yashil” obligatsi yalarning xususiyatlarini aniqlab olishlari uchun o‘ta muhim hisoblanadi.

“Yashil” iqtisodiyotga o‘tish katta hajmdagi investisiyalarni talab qiladi. Bunday xarajatlarni faqat davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan amalga oshirishning imkoni yo‘q va bunga mablag‘ ham yetmaydi. Bu masalaga yechim sifatida kam uglerodli texnologiyalardan foydalanishga xususiy sektorni faol jalb qilish lozim.

Ilg‘or xorijiy davlatlar tajribasiga tayangan holda mamlakatimizda “yashil” moliyalashtirishni qo‘llab-quvvatlash va bu jarayonga xususiy investorlarni faol jalb qilish maqsadida “Toshkent” respublika fond birjasida “yashil” obligatsiyalar bilan savdo-sotiq qiluvchi alohida bo‘limni tashkil etish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Buning uchun avvalo, tegishli qonun va qonun osti hujjatlariga “yashil” obligatsiyalar tushunchasi, uning turlari va tamoyillariga aniqlik kiritish, so‘ngra fond birjasida “yashil” obligatsiyalar bilan savdo-sotiq uchun zarur ekotizimni yaratish zarur.

“Yashil” obligatsiyalarni xalqaro kapital bozoriga chiqarish va xalqaro reyestrga kiritish uchun Kapital bozorlari xalqaro Assosiatsiyasi (ICMA) va

Iqlim obligatsiyalari tashabbusi (CBI) talablariga talablariga javob berishi kerak. Yevropa Ittifoqi, Buyuk Britaniya, Xitoy va boshqa ko‘plab davlatlar “yashil” loyihalar taksonomiyasi (barqaror rivojlanish va “yashil” loyihalarning aniq yo‘nalishlari va mezonlari)ni ishlab chiqqan bo‘lib, taksonomiya ICMA va CBI talablariga mos keladi. Shuning uchun rivojlangan mamlakatlar tajribasidan kelib chiqqan holda mamlakatimizda ham “yashil” loyihalar taksonomiyasi ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq.

Korporativ tuzilmalar tomonidan xalqaro kapital bozorlarida “yashil” obligatsiyalarning muomalaga chiqarilishi hisobiga atrof-muhit ifloslanishining oldini olish, tabiatga zararli chiqindilarning chiqarilishini kamaytirish va barqaror rivojlanish loyihalarini moliyalashtirish orqali mamlakatimizda “yashil” iqtisodiyotni shakllantirishga xizmat qiladi. O‘z navbatida, iqtisodiyot sub’yektlari tomonidan “yashil” obligatsiyalarni chiqarish hisobiga “yashil” loyihalarni moliyalashtirish ko‘lamining ortishi bu borada davlat byudjetidan qilinadigan xarajatlarni qisqarishiga olib keladi. Shundan kelib chiqqan holda mamlakatimizdagi yirik sanoat ishlab chiqarish korxonalari birinchilar qatorida “yashil” obligatsiyalarni muomalaga chiqa rish orqali xalqaro kapital bozoridan mablag‘lar jalb qilish hisobiga innovasion texnologiyalarga asoslangan chiqindisiz iqtisodiyotga moslashgan mahsulotlar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yishlari darkor.

21.3. ADR (Amerika depozitar tilxati) va GDR (Global depozitar tilxati) emissiyasi hisobiga loyihalarni moliyalashtirish

Aksariyat davlatlar qonunchiligi xorijiy kompaniyalarning qimmatli qog‘ozlarining erkin muomalasini, shuningdek, mahalliy emitentlarning aktsiyalarini eksport qilishni taqiqlaydi. Ammo qanday qilib investorlar norezident global kompaniyalarda ulushga ega bo‘lishlari va global portfel yaratishlari mumkin?

Bu muammo 20-asrning birinchi yarmida hal qilindi. Keyin Buyuk Britaniya milliy qimmatli qog‘ozlarni mamlakatdan olib chiqishni taqiqlashni joriy qildi. Shu bilan birga, Qo‘shma Shtatlar xorijiy kompaniyalar aktsiyalarining harakatiga ham veto qo‘ydi. Ingliz kompaniyasining qimmatli qog‘ozlarini sotib olmoqchi bo‘lgan amerikaliklar xorijiy emitentning bir yoki bir nechta aktsiyalariga (obligatsiyalariga) egalik qilishni ta’minlaydigan depozitar tilxatlarini yaratishga qaror qilishdi.

1927-yilda Morgan Guaranty Bank Nyu-York ko‘cha birjasida (hozirgi

Amerika fond birjasi) savdo qilish uchun Britaniyaning Selfridges universal do‘konlari tarmog‘ining aktsiyalariga birinchi DRlarni ishlab chiqdi. Aniqrog‘i, bu kvitansiyalar ADR, ya’ni American Depositary Receipts (ADR) deb ataladi.

ADRlarning paydo bo‘lishiga o‘z aktsiyalari uchun Amerika dollarlarini olishga intilayotgan Britaniya boshqaruv kompaniyalari ham katta hissa qo‘shdilar.

Depozitar tilxatlar bozorining rivojlanishi 1929-yildagi Buyuk Depressiya tufayli ancha sekinlashdi. Biroq vaqt o‘tishi bilan u kengayib, 90-yillarda o‘zining eng yuqori cho‘qqisiga chiqdi. DR boshqa mamlakatlarda ham paydo bo‘lgan - ular global depozitar kvitantsiyalar (Global Depositary Receipt - GDR) deb nomlangan.

Shuningdek, 2010-yilda Gonkong fond birjasida sotiladigan UC Rusal aktsiyalari uchun paydo bo‘lgan rus (RDR), Evropa (EDR), Citibank tomonidan Parij fond birjasi bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan, Mitsubishi tomonidan ishlab chiqilgan Yaponiya depozit kvitansiyalari (JDR) mavjud. UFJ Trust and Banking Corporation va Citibank.

Shu bilan birga, Rossiya qonunchiligi xorijiy kompaniyalarga o‘z aktsiyalarini RDRsiz birjada joylashtirishni taqiqlamaydi. Misol uchun, Sankt-Peterburg fond birjasi xorijiy kompaniyalarning aktsiyalarini taqdim etadi, masalan, Google, Amazon va boshqalar. Moskva birjasida siz chet elda ro‘yxatdan o‘tgan Rossiya kompaniyalarining aktsiyalarini topishingiz mumkin, masalan, birjada Rusalning aktsiyalari va RDR ham mavjud.

Depozitar tilxat (DR) fond bozorida erkin sotiladigan ikkilamchi qimmatli qog‘ozdir. U depozitar bank tomonidan chet el emitentining muayyan miqdordagi aksiyalariga (yoki obligatsiyalariga) egalik qilish huquqini tasdiqlovchi guvohnoma shaklida chiqariladi.

Ularning tarixi, yuqorida aytib o‘tganimizdek, 5 turga bo‘lingan ADRlarning yaratilishidan boshlangan. To‘rt darajadagi homiyliksiz (homiyliksiz) va homiylik qilingan (homiylik qilingan) ADRlar mavjud. Keling, ularni batafsil ko‘rib chiqaylik.

Homiylik qilinmagan dasturlar kastodian-bank tomonidan muomalada bo‘lgan aksiyalar bo‘yicha amalga oshiriladi. Bunda emissiya tashabbuskori depozitar bankning o‘zi yoki yirik aksiyador bo‘lishi mumkin.

Depozitar tilxatlarini berishda depozitar bank va emitent o‘rtasida rasmiy kelishuv bo‘lmaydi. Ushbu qimmatli qog‘ozlarning asosiy afzalligi shundaki, ular chiqarilganda AQSH Qimmatli qog‘ozlar va birjalar komissiyasi (SEC)

aksiyalar emitentining faoliyatiga moliyaviy hisobotlarni taqdim etish uchun minimal talablarni qo‘yadi. SEC faqat emitent kompaniyasi va uning qimmatli qog‘ozlari (aksiyalari va obligatsiyalari) faoliyatining emitent mamlakati qonunlariga to‘liq muvofiqligini tasdiqlovchi hujjatlarni talab qiladi.

Biroq, homiylik qilinmagan ADRlar faqat birjadan tashqari bozorda sotiladi va birjadan tashqari bozorda (OTC) sotiladi va Pushti varaqlarda, birjadan tashqari marketmeyker narxlarini e'lon qiladigan kundalik axborot byulletenlarida yoki birjadan tashqari Axborotnomalar kengashida ko‘rsatilgan. Rasmiy birjalar va NASDAQ platformasiga kirish imkoni yo‘q, bu bunday tushumlarning asosiy kamchiligi hisoblanadi.

Homiylik qilingan ADRlar ancha keng tarqaldi, chunki ular kompaniyaga yangi kapitalni jalb qilish imkonini beradi. Homiylik kvitansiyasini chiqarish tashabbuskori emitentning o‘zi bo‘lib, ular muomalaga chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar uchun ham, yangilari uchun ham chiqariladi.

Keling, homiylik qilingan ADR dasturlarining bir nechta asosiy darajalarini ajratib ko‘rsatamiz: birinchi, ikkinchi, uchinchi va 144A/REG S qoidasiga ko‘ra. Depozitariy tilxatlarning darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, kompaniyaga ma’lumotlarni tashqi bozor ishtirokchilariga oshkor qilish talablari shunchalik qattiqroq bo‘ladi.

ADR I (birinchi darajadagi ADR), homiylik qilinmagan dasturlar kabi, SECning minimal talablariga rioya qilishni talab qiladi, shu jumladan kompaniyadan AQSh GAAP standartlariga muvofiq hisobotlarni nashr etish talab etilmaydi. Bunday cheklar muomalada bo‘lgan aksiyalar uchun beriladi. Ular, shuningdek, tashkiliy xarajatlarning pastligi bilan ajralib turadi. Ushbu darajadagi ADRlar birjadan tashqari bozorda sotiladi, ularning narxlari har kuni Pushti sahifalar va e'lonlar taxtasida e'lon qilinadi. Bunday ADRlar mavjud aktsiyalarning likvidligini oshirishga va ularning yuqori baholanishiga xizmat qiladi.

ADR II (ikkinchi darajali ADR) allaqachon chiqarilgan aksiyalar uchun ham chiqariladi, ammo emitentdan Amerika standartlariga muvofiq SECga hisobot taqdim etishni talab qiladi. Biroq, bu borada ikkinchi darajali tushumlar NYSE, AMEX yoki NASDAQ bozorida sotilishi mumkin.

Shuni ta’kidlash kerakki, ikkinchi darajali tushumlar juda kam uchraydi, chunki Qimmatli qog‘ozlar va birjalar komissiyasining bu erda taqdim etilgan hujjatlarga qo‘yadigan talablari uchinchi darajadagi bilan deyarli bir xil. Shuning uchun, ADR I dan kompaniyalar ko‘pincha darhol ADR III ga

o‘tishadi.

ADR III (uchinchi darajali ADR) allaqachon birlamchi joylashtirishdan o‘tayotgan aksiyalar uchun kvitansiyalarni chiqarishga ruxsat beradi va yangi kapitalni jalb qilish maqsadini ko‘zlaydi. Ushbu daraja "ommaviy taklif" deb ham ataladi. Bu erda SEC emitentga Amerika standartlariga muvofiq dasturni ro‘yxatdan o‘tkazish va hisobot berish uchun eng keng qamrovli talablarni qo‘llaydi. Ushbu dasturni amalga oshirish narxi eng yuqori hisoblanadi. Ommaviy darajadagi III ADRlar NASDAQ tizimida, NYSE va AMEXda keltirilgan.

Va nihoyat, Qo‘shma Shtatlarda savdo qilish uchun cheklangan miqdordagi malakali investorlarga cheklar berish imkoniyatini beruvchi 144A qoidasi cheklangan ADR dasturlari mavjud. Ushbu dastur "shaxsiy joylashtirish" deb ataladi. Bunday holda, SECda ro‘yxatdan o‘tish shart emas va joylashtirish PORTAL (Avtomatlashtirilgan ulanishlar orqali xususiy takliflar, qayta sotish va savdo) tizimida amalga oshiriladi.

Ushbu dastur sizga ma’lumot berish va ro‘yxatga olish tartib-qoidalarini soddalashtirish orqali qo‘shimcha moliyalashtirishni olish imkonini beradi, lekin ayni paytda investorlar sonini cheklaydi.

S reglamenti (Reg S) Qo‘shma Shtatlarda ushbu qimmatli qog‘ozlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri sotilmasligini ta’minlaydi. Bunday ADRlar xalqaro bozorda sotish uchun mo‘ljallangan va SECda ro‘yxatdan o‘tish shart emas. Reg S 144A qoida bilan birgalikda ishlatiladi.

Rossiya kompaniyalari ko‘pincha I darajali ADRlarni, shuningdek, 144A qoidasiga muvofiq chiqaradilar, chunki ular IFRS standartlariga muvofiq hisobot berishadi, bu Amerika birjasida ro‘yxatga olishda qabul qilinishi mumkin emas. Amerika qonunchiligi kompaniyalardan ko‘proq ochiqlikni talab qiladi va emitentlar o‘zlari, egalari, filiallari va boshqa ma’lumotlar haqidagi katta hajmdagi ma’lumotlarni oshkor qilishni istamasligi mumkin.

Depozitariy tilxatlari depozitar banklar tomonidan beriladi. Eng yirik emitentlar Deutsche Bank, JPMorgan Chase, Bank of New York va Citigroup hisoblanadi.

DR emissiyasi loyihasini amalga oshirishda depozitar bank va kastodian bank asosiy rol o‘ynaydi. Depozitariy shartnoma aksiyalar emitenti va kvitansiyalarni chiqaradigan xorijiy depozitar bank o‘rtasida tuziladi, unda emitentning to‘liq nomi, uning joylashgan joyi to‘g‘risidagi ma’lumotlar, pochta manzili, emissiya bo‘yicha qaror qabul qilingan sana va vakolatli

organning nomi ko‘rsatilgan. ushbu qarorni tasdiqlagan DR emitentining organi, qimmatli qog‘ozlar emitentining nomi va joylashgan joyi, ularning turi, toifasi (turi), nominal qiymati va boshqa jihatlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar.

Emitent davlatida aksiyalar maxsus kastodian-bankda (kastodian) saqlanadi, u bilan depozitar bank tegishli kastodian shartnomasini tuzadi. Kastodian-bankga tegishli bo‘lgan ushbu aksiyalar emitentning bir yoki bir nechta aksiyalariga egalik huquqini ifodalovchi kastodian bank tomonidan tilxatlarni berish uchun garov hisoblanadi.

Shuni esda tutish kerakki, emitentlarining qimmatli qog‘ozlariga nisbatan huquqlarni tasdiqlovchi xorijiy emitentlarning qimmatli qog‘ozlari xorijiy qonun hujjatlariga muvofiq joylashtirilgan (va aksincha). Shuning uchun depozit tilxatlarini xorijiy investorlar o‘z qonunchiligiga muvofiq sotib olishlari mumkin, shartnomalar esa asosan emitent mamlakatining qonunchiligi bilan tartibga solinadi.

Depozit tilxatlarini chiqarish va dastlabki joylashtirish tugallangandan so‘ng ularni ikkilamchi bozorda muomalaga kiritish jarayoni boshlanadi.

Agar investor chet el kompaniyasining depozitar tilxatlarini sotib olmoqchi bo‘lsa, u o‘z brokeriga buyurtma beradi. Brokerda tanlov bor: u mavjud cheklarni sotib oladi yoki depozitariyni yangilarini chiqarishga majbur qiladi. Broker qimmatli qog‘ozlarni emitentning mamlakatida faoliyat yurituvchi filiallari orqali yoki emitentning fond bozorida faoliyat yurituvchi brokerlar orqali sotib oladi.

Emitent davlatining fond bozorida faoliyat yurituvchi broker ushbu jamiyatning qimmatli qog‘ozlarini sotib oladi, keyinchalik ular kastodian-bankda depozitga kiritilishi kerak. Depozitar bank bu qimmatli qog‘ozlarni depozitar tilxat bergan depozitar bank hisobvarag‘iga yozadi va maxsus hisob-kitob palatasi (masalan, Depozitariy trast kompaniyasi) orqali brokerga topshiriladi. Xarid qilish jarayoni broker investorga ADRlarni yetkazib berish yoki uning hisobiga kredit berish bilan yakunlanadi.

Agar ADR boshqa egasidan sotib olinsa, ular shunchaki uning hisobidan xaridorning hisobiga o‘tkaziladi.

ADRlarni sotish teskari jarayondir. Aktsiyalarni sotishga qaror qilgan investor o‘z brokeriga murojaat qiladi. Bu erda yana brokerning ikkita varianti bor: u yo boshqa investorga sotadi, yoki asosiy aktsiya tushumlarini emitent bozorida faoliyat yurituvchi brokerga sotadi. ADR bo‘yicha depozitga qo‘yilgan aktsiyalar sotilganda broker depozitar bankni xabardor qiladi, u

kvitansiyalarni qaytarib oladi va kastodian bankni sotib olish to‘g‘risida xabardor qiladi. Kastodial bank aktsiyalarni yangi egasiga qayta ro‘yxatdan o‘tkazadi.

Depozitariy tilxatlari mahalliy kompaniyalar uchun ham, xorijiy kompaniyaning ulushini qo‘lga kiritish istagida bo‘lgan xorijiy investorlar uchun ham o‘zaro manfaatli vositadir.

Emitentlar uchun bu xorijiy kapitalni jalb qilishning qo‘shimcha manbai hisoblanadi. Ular xalqaro bozorga chiqish, potentsial investorlar doirasini kengaytirish, likvidlik, aktsiyalarning narxini oshirish, shuningdek, obro‘-e'tibor qozonish imkoniyatini beradi.

Investorlar uchun depozit tilxatlari o‘z portfelini diversifikatsiya qilish, shuningdek dividendlar olish va ovoz berish imkoniyatini beradi. Ya’ni, mohiyatiga ko‘ra, ular aktsiyalarning barcha afzalliklariga ega. Bundan tashqari, depozit tilxatlari bo‘yicha bitim investor mamlakatining qonunchiligiga muvofiq amalga oshiriladi, shuning uchun ularni olishda alohida qiyinchiliklar mavjud emas.

Eng muhimi, sarmoyadorlar yuqori rentabellikdagi va xavfli investitsiyalardan foyda olishlari mumkin, ammo to‘g‘ridan-to‘g‘ri tashqi bozorlarga o‘tishning qo‘shimcha xavflarisiz, bu esa tartibga solish tartib-qoidalarining o‘zgarishi natijasida shaffoflikning yo‘qligi yoki beqarorlikka olib kelishi mumkin.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. *Qimmatli qog‘ozlarni muomalaga chiqarish hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning o‘ziga xos xususiyatlarini sanab bering?*
2. *Kapital bozorida resurslarni jalb etishning qanday yo‘llari mavjud?*
3. *Qimmatli qog‘ozlarning qanday turlarini bilasiz?*
4. *Aksiyalarni muomalaga chiqarish bilan shakllangan mablag‘lar hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning afzalliklari va kamchiliklarini tavsiflang.*
5. *Oddiy va imtiyozli aksiyalarning qanday farqli jihatlarini ajratishimiz mumkin?*
6. *Korporativ obligatsiyalar deganda qanday qimmatli qog‘ozlar nazarda tutiladi?*

7. *Obligatsiyalar hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirish qanday amalga oshiriladi?*
8. *Qimmatli qog‘ozlar bilan REPO operatsiyasi deganda qanday operatsiya nazarda tutiladi?*
9. *Venchur moliyalashtirishning boshqa moliyalashtirishlardan farqlarini tushuntiring.*
10. *ADR va GDR emissiyasi hisobiga loyihalarni moliyalashtirish tartibini aytib bering.*

XXII BOB. XORIJIY INVESTITSIYALAR VA KREDITLAR HISOBIGA LOYIHALARNI MOLIYALASHTIRISH

22.1. Investitsiya loyihalarini xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga moliyalashtirishning o‘rni va ahamiyati.
22.2. O‘zbekistonda xorijiy investorlar uchun imtiyozlar tizimi.
22.3. Xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga loyihalarni moliyalashtirish amaliyoti.

Tayanch so‘z va iboralar: *xorijiy investitsiyalar, kreditlar, tijorat banklari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, davlat kafolatlari, mol-mulk garovi, uchinchi shaxslar kafilligi, imtiyozlar tizimi, konsessiyalar, uzoq muddatli kreditlar, investorlar, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Jahon banki.*

22.1. Investitsiya loyihalarini xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga moliyalashtirishning o‘rni va ahamiyati

Xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha davlat siyosati respublika iqtisodiyotining ustuvor tarmoqlarida tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishning samarali vositasi hisoblanadi. Mamlakatimiz iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyalarni jalb etish va undan maqsadli foydalanish mamlakatlar o‘rtasidagi o‘zaro manfaatli iqtisodiy hamkorlikning yo‘nalishlaridan biridir. Xorijiy sarmoya yordamida iqtisodiyotning ishlab chiqarish tuzilmasini takomillashtirish, yuqori texnologiyali yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, yangi ish o‘rinlari yaratish, asosiy fondlarni modernizatsiya qilish va ko‘plab korxonalarni texnik jihatdan qayta jihozlash, mutaxassislar va ishchilarni tayyorlash, ilg‘or yutuqlarni joriy etish mumkin. Menejment, marketing va nou-xau sohasida ichki bozorni mutlaq energetik mustaqillikka ega mahalliy ishlab chiqarishni sifatli tovarlar bilan to‘ldirish mumkin.

Dunyoning yuqori rivojlangan mamlakatlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, tijorat banklarining o‘rta va uzoq muddatli kreditlari investisiya loyihalarini moliyalashtirishning muhim manbai hisoblanadi.

Tijorat banklari resurs bazasining barqaror o‘sib borayotgani iqtisodiyotning real sektoriga yo‘naltirilayotgan uzoq muddatli kreditlar hajmining oshishiga xizmat qilmoqda. Shunday qilib, 2024-yil 1-yanvar holatiga O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining kredit qo‘yilmalarining umumiy hajmi 471,4 trln. so‘mni tashkil etdi, bu 2017-yilga nisbatan 20,9

foizga ko‘pdir. Shuni alohida ta’kidlash joizki, banklarning kredit qo‘yilmalari umumiy hajmida uzoq muddatli kreditlarning ulushi 87 foizni tashkil etdi.

Respublika iqtisodiyotiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalarni jalb qilish faoliyati samaradorligini oshirish, xorijiy investorlarni mamlakatimiz imkoniyatlari va salohiyati to‘g‘risida xabardor qilish, xorijiy investisiyalarni jalb etish va o‘zlashtirish sohasida davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari, mahalliy ijro hokimiyati organlari faoliyatini muvofiqlashtirishni yaxshilash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PQ-4300 sonli “Respublika iqtisodiyotiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalarni jalb qilish mexanizmlarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Ushbu qarorga asosan quyidagi yo‘nalishlarda Davlat dasturi belgilab olingan:

- kimyo va neft-gaz sanoati, mashinasozlik sohasidagi xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar, bank-sug‘urta tashkilotlari ustav kapitallaridagi davlat aksiyalar (ulushlar) paketlarini sotish;
- to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalarni jalb etish uchun tayyor investisiya takliflarini ishlab chiqish;
- investisiya va biznes forumlar, taqdimotlar («Road Show») va marketing kampaniyalari imkoniyatlaridan keng foydalanish;
- davlat-xususiy sheriklik loyihalarini amalga oshirish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarni tashkil etish.

Investitsiyalarni moliyalashtirishda bank krediti ishtirokini mavhum tarzda, iqtisodiyotda joriy etilgan huquqiy me’yorlar va o‘tkazilayotgan investitsiya siyosatidan, investitsiya faolligi darajasi, moliyalashtirishda qo‘llaniladigan mexanizmlardan, amaldagi soliqqa tortish talablaridan, kafolatlar va imtiyozlar tizimi va bank-moliya infratuzilmasining rivojlanganlik darajasidan ayri holda baholab bo‘lmaydi. Iqtisodiyotning real sektoridagi investitsiyalarni moliyalashtirish manbai tarzida bank kreditining roli, asosan, jamg‘armalarning o‘sish sur’atlari, pul, valyuta hamda kapital bozorlarining holati bilan aniqlanadi va belgilanadi. Moliyaviy vositachilikda raqobat muhitining mavjudligi va umuman Markaziy bankning pul-kredit, foiz siyosati va bank institutlari strategiyasi aniqlovchi omillar sifatida qaraladi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida banklar tomonidan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarni uzoq muddatli kreditlashni tashkil qilish tartibi tijorat banklarining ichki kredit siyosati, O‘zbekiston Respublikasi “Markaziy bank to‘g‘risida”, "Investitsiya faoliyati to‘g‘risida"gi qonunlarga, Markaziy

bankning “Tijorat banklarining kredit siyosatiga nisbatan qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida” gi Nizomi va boshqa amaldagi qonun hujjatlarga muvofiq ishlab chiqilgan va O‘zbekiston Respublikasi Hududida banklar tomonidan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning uzoq muddatli kreditlash jarayonlarini tartibga soladi. Hozirgi kunda ko‘pgina tijorat banklari uzoq muddatli kreditlash jarayonini o‘zlarining ichki kredit siyosatidan kelib chiqqan holda mustaqil amalga oshiradilar.

Uzoq muddatli kreditlar – ishlab chiqarish va ijtimoiy maqsadlar uchun mo‘ljallangan ob’ektlarni, qurilish, rekonstruktsiya qilish, texnik qayta jihozlashga oid harajatlar bilan bog‘liq kapital qo‘yilmalarni moliyalash, texnika, texnologiyalar va uskunalarni harid qilish, asosiy chorva, ko‘p-yillik o‘simliklarni shakllantirish, shuningdek, boshqa investitsiya maqsadlari uchun mo‘ljallangan kreditlardir.

Uzoq muddatli kredit – 1 yildan ortiq, biroq qoplash muddatidan ortiq bo‘lmagan muddatga beriladigan ssudalardir.

Uzoq muddatli kreditlar bilan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar – yuridik shaxslar va xususiy tadbirkorlar, shuningdek, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro‘yxatga olingan, yuridik shaxsni hosil qilmagan dehqon xo‘jaliklari ta’minlanadilar.

Kreditlanayotgan ob’ekt qiymatining kamida 30 % i o‘z yoki boshqa xil moliyalash manbalari bilan ta’minlangan qurilish ob’ektlarini kreditlash uchun tavsiya etiladi, lekin amaliyotda muhim investitsiya loyihalari uchun istisno tariqasida bu me’yordan past bo‘lishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bo‘yicha Moliya vazirligi kafolati ostida, shuningdek byudjetdan tashqari fondlarning kredit liniyalari hisobidan kreditlanadigan ob’ektlar bundan mustasno.

Uzoq muddatli kreditning qaytarilishini ta’minlashning asosiy turlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

hukumat kafolatlari;

mol-mulk garovi;

banklar, boshqa kredit muassasalari va sug‘urta tashkilotlarining kafolatlari;

uchinchi shaxslar kafilligi;

qonunchilikka muvofiq faoliyat yurituvchi sug‘urta kompaniyalari tomonidan berilgan sug‘urta polisi (guvohnomasi) bilan tasdiqlangan kreditning qarz oluvchi tomonidan sundirilmasligi (risk) xatarining sug‘urta qilinishi.

Kreditni rasmiylashtirish jarayoni o‘z ichiga:

a) kredit olishga oid buyurtmanomaning ko‘rib chiqilishi va bo‘lg‘usi qarz oluvchining huquqiy maqomini aniqlash maqsadida uning o‘rganilishini;

b) qarz oluvchining moliyaviy holati tahlilini va kreditga baholashni;

d) kreditlanayotgan loyihaning kompleks ekspertizasining o‘tkazilishini;

e) kredit shartnomasini rasmiylashtirish va tuzishni oladi.

Bunda: - (a) va (b) bandlarida ko‘rsatilgan kredit buyurtmanomasini ko‘rib chiqish muddati bank qarz oluvchiga kredit buyurtmanomasiga yozma xulosa beradigan 5 bank ish kunidan oshmasligi kerak;

- xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning kredit so‘rab taqdim etilgan hujjatlar to‘plami va arizalari tuman bank bo‘limlari kredit komissiyasi tomonidan arizalar kelib tushgan kundan boshlab 10 kundan oshmagan, viloyat kredit komissiyasi tomonidan 15 kundan oshmagan muddatda va Markaziy idora kredit ko‘mitasi tomonidan 30 kun davomida ko‘rib chiqilib, kredit berish yoki bermasligi to‘g‘risida yozma ravishda xulosa berishlari lozim bo‘ladi. (kichik biznes va xususiy tadbirkorlik loyihalariga va Markaziy bankning tegishli me’yoriy xujjatlari asosida ko‘rib chiqish muddati o‘rnatilgan investiyiya loyihalari bundan mustasno).

Kredit shartnomasi bank bilan qarz oluvchi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning asosi bo‘lib hisoblanadi, olingan kreditlar, komissiyalar ularga oid foizlar va penyalar bo‘yicha agar shartnomaning o‘zida o‘zgacha hol nazarda tutilmagan bo‘lsa, ular imzolagan vaqtdan boshlab amal qiladi.

Bank qarz oluvchi bilan kelishib, qoplash muddatlari va pul oqimlari prognozi hisobga olinadigan imtiyozli davrni belgilash huquqiga egadir va u kredit shartnomasida ta’kidlanishi kerak.

22.2. O‘zbekistonda xorijiy investorlar uchun imtiyozlar tizimi

Investitsiyalar va investitsiya faoliyatining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

qonuniylik;

oshkoralik va ochiqlik;

investitsiya faoliyatini amalga oshirish erkinligi;

adolatlilik va investitsiya faoliyati sub’ektlarining tengligi;

investorlarga nisbatan kamsitishga yo‘l qo‘ymaslik;

investorlarning vijdonliligi prezumpsiyasi.

O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga zid bo‘lmagan

investitsiya faoliyatini erkin amalga oshirishga, investitsiya qilishni amalga oshirish hajmlarini, turlarini, shakllarini, sohasini va yo‘nalishlarini mustaqil ravishda belgilashga;

investitsiya faoliyatini amalga oshirish uchun yuridik va jismoniy shaxslar bilan shartnomalar tuzishga;

o‘z investitsiyalariga va investitsiya faoliyati natijalariga egalik qilishga, ulardan foydalanishga hamda ularni tasarruf etishga, shuningdek investitsiya faoliyati natijalarini sotishga va olib chiqishga;

investitsiya faoliyati natijasida olingan daromadlarni soliqlar, yig‘imlar va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa to‘lovlar (bundan buyon matnda soliqlar va to‘lovlar deb yuritiladi) to‘langanidan so‘ng mustaqil va erkin tarzda tasarruf etishga;

o‘zi qabul qilgan barcha turdagi majburiyatlarning, shu jumladan qarz mablag‘larini jalb etishga qaratilgan majburiyatlarning ta’minoti sifatida o‘ziga mulk huquqi asosida tegishli bo‘lgan mol-mulk va har qanday mulkiy huquqlardan foydalanishga;

o‘z investitsiyalari va boshqa aktivlari rekvizitsiya (ekspropriatsiya) qilingan taqdirda munosib kompensatsiya olishga;

kreditlar va qarzlar tarzidagi pul mablag‘larini jalb etishga;

davlat boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari va ular mansabdor shaxslarining qonunga xilof harakatlari (harakatsizligi) va qarorlari natijasida yetkazilgan zararlar uchun tovon olishga haqli.

birja, tanlov va tender savdolarining, elektron do‘konlarning va kim oshdi savdolarining ishtirokchisi bo‘lishga;

investorlar bilan ularning buyurtmalarini bajarish yuzasidan shartnomalar tuzishga;

agar shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo‘lsa, o‘zining investor oldidagi majburiyatlarini bajarishga boshqa shaxslarni jalb qilishga haqli.

chet el investitsiyalarini saqlab turish yoxud ko‘paytirish uchun boshlang‘ich va qo‘shimcha summalar;

investitsiyalarni amalga oshirishdan olingan daromad;

yetkazilgan zararlarning o‘rnini qoplash sifatida olingan mablag‘lar;

shartnomalar shartlarini bajarish tartibida amalga oshirilgan to‘lovlar;

chet el investitsiyalarini to‘liq yoki qisman sotishdan tushgan tushum;

nizoni hal qilish oqibatida, shu jumladan har qanday sud yoki arbitraj

qarori oqibatida yuzaga keladigan to‘lovlar;

xodimlarning ish haqi va boshqa to‘lovlari;

qonun hujjatlariga muvofiq boshqa manbalardan olingan mablag‘lar.

repatriatsiya tartib-taomilini murakkablashtiruvchi yoki investorning chet elga o‘tkaziladigan daromadlari (foydasi) miqdorini kamaytiruvchi qo‘shimcha talablar joriy etilganda, bundan investorning mablag‘larini repatriatsiya qilishni chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona to‘lovga layoqatsiz va bankrot bo‘lgan yoki kreditorlarning huquqlari buzilgan, jismoniy shaxs bo‘lgan chet ellik investor tomonidan jinoiy qilmishlar yoki ma’muriy huquqbuzarliklar sodir etilgan hollarda yoxud sud yoki arbitraj qaroriga muvofiq shunday repatriatsiya qilishni to‘xtatib turishning boshqa zarurati bo‘lganda qonun hujjatlarini investorlarni kamsitmaydigan tarzda qo‘llash shartlari asosida to‘xtatib turish mustasno;

investitsiya qilishni amalga oshirish hajmlariga son jihatdan cheklovlar va investitsiyalarning miqdori bo‘yicha boshqa qo‘shimcha talablar, shu jumladan chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarda chet el investitsiyalarining eng kam miqdorini ko‘paytirish tarzidagi qo‘shimcha talablar joriy etilganda;

chet ellik investorning O‘zbekiston Respublikasi korxonalarining ustav fondlaridagi ulushli ishtiroki bo‘yicha cheklovlar joriy etilganda;

chet ellik investorlarning vizalarini rasmiylashtirish va uzaytirish bo‘yicha qo‘shimcha tartib-taomillar, shuningdek chet el investitsiyalarini amalga oshirish bo‘yicha boshqa qo‘shimcha talablar joriy etilganda.

korxona tashkil etilganda – u davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan sanadan e’tiboran;

mol-mulkni, ulushlarni, O‘zbekiston Respublikasining rezidentlari tomonidan emitentlangan aksiyalarni va boshqa qimmatli qog‘ozlarni, savdo va xizmat ko‘rsatish ob’ektlariga, turar joylarga va ular joylashgan yer uchastkalariga bo‘lgan mulk huquqini, shuningdek yerga egalik qilish va undan foydalanish (jumladan, ijara asosida egalik qilish va foydalanish) hamda tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqini olishda – mulk huquqini yoki boshqa ashyoviy huquqni mustahkamlovchi hujjat kuchga kirgan sanadan e’tiboran;

intellektual mulkka bo‘lgan huquqlarni, shu jumladan mualliflik huquqlarini, patentlarni, tovar belgilarini, foydali modellarni, sanoat namunalarini, firma nomlarini va nou-xauni, shuningdek ishchanlik obro‘sini (gudvillni) kiritishda – intellektual mulkka bo‘lgan huquqlar kiritilganligini

tasdiqlovchi hujjat kuchga kirgan sanadan e’tiboran;

konsessiyalarni, shu jumladan tabiiy resurslarni qidirishga, o‘zlashtirishga, qazib olishga yoxud ulardan foydalanishga doir konsessiyalarni olishda – konsessiya shartnomasi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazilgan sanadan e’tiboran;

O‘zbekiston Respublikasi Hukumati bilan tuzilgan investitsiya shartnomasida bir vaqtning o‘zida investitsiya majburiyatlarini mustahkamlab qo‘ygan holda investitsiya qilishda – shartnoma kuchga kirgan sanadan e’tiboran;

O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga zid bo‘lmagan boshqa shakllarda investitsiya qilishda – investor tomonidan O‘zbekiston Respublikasi hududida investitsiya faoliyati amalga oshirilayotganligini tasdiqlovchi hujjat kuchga kirgan sanadan e’tiboran.

investorlarning ushbu modda uchinchi qismida ko‘rsatilgan holatlardan kelib chiqadigan vazifalarni hal qilish uchun zarur bo‘lgan investitsiyalari yoki boshqa aktivlarining minimal hajmi bilan cheklansa;

kamsitilmaydigan asosda amalga oshirilsa;

yetkazilgan zararga monand kompensatsiya to‘lash bilan birga amalga oshirilsa. Davlat mazkur kompensatsiya to‘lovlari o‘z vaqtida amalga oshirilishining kafili sifatida ish yuritadi.

rekvizitsiyani (ekspropriatsiyani) amalga oshirish uchun foydalaniladigan maqsadning qonuniyligi;

rekvizitsiyaning (ekspropriatsiyaning) miqdori;

rekvizitsiya (ekspropriatsiya) qilinayotgan investitsiyalarni va boshqa aktivlarni baholash;

to‘lanishi lozim bo‘lgan kompensatsiya to‘lovining muvofiqligi;

davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari rekvizitsiyani (ekspropriatsiyani) amalga oshirish chog‘ida rioya etgan tartib-taomil.

Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risidagi qonun hujjatlarining asosiy prinsiplari investitsiya qilish va investitsiya faoliyatini amalga oshirish jarayonining barcha bosqichlarida qo‘llaniladi.

Davlat investitsiya faoliyati sub’ektlarining huquqlarini kafolatlaydi. Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari investitsiya sub’ektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilayotgan faoliyatiga aralashishga haqli emas.

Agar davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari investitsiya faoliyati sub’ektlarining faoliyatida qonun hujjatlari buzilganligini aniqlasa, ular o‘zlari vakolatli bo‘lgan va muayyan qoidabuzarlikni bartaraf etish bilan bevosita bog‘liq choralarni ko‘rishi mumkin.

Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari qoidabuzarlik mavjudligi faktidan investitsiya faoliyati sub’ektlarining investitsiya faoliyatiga bog‘liq bo‘lmagan boshqa qonuniy faoliyatiga aralashish yoki uni cheklab qo‘yish uchun asos sifatida foydalanishi mumkin emas.

Davlat investorlarning fuqaroligi, yashash joyi, iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish joyi bilan bog‘liq holda, shuningdek investorlarning yoki investitsiyalarning kelib chiqish mamlakatiga qarab investorlarni kamsitishga yo‘l qo‘ymaslikni kafolatlaydi.

Investor tomonidan huquqlarning amalga oshirilishi boshqa investorlarning huquqlari va qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi kerak. Bunda davlat tadbirkorlik sub’ektining hamta’sischisi (aksiyadori, ishtirokchisi) sifatida boshqa ta’sischilar (aksiyadorlar, ishtirokchilar) kabi teng huquqlar va majburiyatlarga ega bo‘ladi.

Investitsiya faoliyati sub’ektining investitsiya faoliyati natijasida olingan daromadlari soliqlar va to‘lovlar to‘langanidan keyin uning xohishiga ko‘ra reinvestitsiya qilinishi yoki ulardan boshqa har qanday usulda foydalanilishi mumkin.

Chet el va mahalliy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarning hisobvaraqlaridagi mablag‘lardan foydalanishni davlat organlari tomonidan cheklash yoxud ularni majburan yechib olish faqat qonunda belgilangan tartibda amalga oshirilishi mumkin.

Investorlarga soliqlar va to‘lovlarni to‘lash sharti bilan chet el valyutasidagi mablag‘larni O‘zbekiston Respublikasiga va O‘zbekiston Respublikasidan cheklovlarsiz erkin o‘tkazish, shu jumladan valyutani repatriatsiya qilish uchun ayirboshlash kafolatlanadi. Bunday o‘tkazmalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

O‘zbekiston Respublikasining qonunlari hamda xalqaro shartnomalariga muvofiq davlat chet ellik investorning mablag‘larini repatriatsiya qilishni chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona to‘lovga layoqatsiz va bankrot bo‘lgan yoki kreditorlarning huquqlari buzilgan, jismoniy shaxs bo‘lgan chet ellik investor tomonidan jinoiy qilmishlar yoki ma’muriy huquqbuzarliklar sodir etilgan hollarda yoxud sud yoki arbitraj qaroriga muvofiq shunday repatriatsiya

qilishni to‘xtatib turishning boshqa zarurati bo‘lganda qonun hujjatlarini investorlarni kamsitmaydigan tarzda qo‘llash shartlari asosida to‘xtatib turishi mumkin.

Chet ellik investor O‘zbekiston Respublikasidagi investitsiya faoliyatini tugatish huquqiga ega.

Chet ellik investor investitsiya faoliyatini tugatgandan so‘ng investitsiya faoliyatini tugatish natijasida olingan o‘z aktivlarini naqd pul yoki natural shaklda chet ellik investorning O‘zbekiston Respublikasiga yoxud boshqa kreditorlarga nisbatan majburiyatlarini bajarish uchun zarar yetkazmagan holda erkin repatriatsiya qilish huquqiga ega.

Agar qonun hujjatlarining bajarilishi investorga yoki investitsiyalarga zarar yetkazadigan bo‘lsa, ushbu qonun hujjatlari orqaga qaytish kuchiga ega bo‘lmaydi.

Agar O‘zbekiston Respublikasining keyingi qonun hujjatlari investitsiya qilish shart-sharoitlarini yomonlashtirsa, investitsiya qilish sanasida amalda bo‘lgan qonun hujjatlari chet el investorlariga nisbatan investitsiya qilish paytidan e’tiboran o‘n-yil mobaynida qo‘llaniladi. Investor o‘zining investitsiya qilish shart-sharoitlarini yaxshilaydigan yangi qonun hujjatlari qoidalarini o‘z xohishiga ko‘ra qo‘llash huquqiga ega.

O‘zbekiston Respublikasining keyingi qonun hujjatlari investitsiya qilish shart-sharoitlarini yomonlashtirgan taqdirda, investitsiya qilish paytida amalda bo‘lgan qonun hujjatlarini o‘n-yil mobaynida qo‘llash to‘g‘risidagi kafolat quyidagi hollarda qo‘llaniladi:

Investor uchun noqulay o‘zgarishlarga qarshi kafolatlarning amal qilishi quyidagi hollarda boshlanadi:

Davlat investitsiyalarning O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga va xalqaro shartnomalariga muvofiq himoya qilinishini kafolatlaydi.

Investorlarning investitsiyalari va boshqa aktivlari natsionalizatsiya qilinmaydi.

Investorlarning investitsiyalari va boshqa aktivlari rekvizitsiya (ekspropriatsiya) qilinmaydi, bundan tabiiy ofatlar, avariyalar, epidemiyalar, epizootiylar va favqulodda xususiyatga ega bo‘lgan boshqa hollar mustasno.

Investitsiyalarni rekvizitsiya va ekspropriatsiya qilish to‘g‘risidagi qaror rekvizitsiya yoki ekspropriatsiya qilishning quyidagi talablariga rioya qilingan taqdirda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilinadi:

Investor sud va arbitraj tartibida, xususan, quyidagilar yuzasidan nizolashishga haqli:

Investorlarning investitsiyalarini va tavakkalchiliklarini sug‘urtalash ixtiyoriy asosda amalga oshiriladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalarini jalb etgan holda tashkil etilgan va qonun hujjatlarida tasdiqlanadigan ro‘yxat bo‘yicha mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan yuridik shaxslar uchun ayrim soliqlar bo‘yicha imtiyozlarni qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari nazarda tutiladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalari deganda chet davlatning fuqarolari bo‘lgan jismoniy shaxslar, O‘zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida doimiy yashovchi fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar, shuningdek chet ellik nodavlat yuridik shaxslar tomonidan O‘zbekiston Respublikasining kafolatini taqdim etmasdan amalga oshiriladigan investitsiyalar tushuniladi.

Yuridik shaxslarga O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori bilan belgilanadigan muddatga kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalari hajmiga qarab, yer solig‘i, mol-mulk solig‘i va suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni to‘lashdan ozod etish tarzidagi soliq imtiyozlari beriladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona soliq to‘g‘risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliq imtiyozlardan foydalanishga haqli.

O‘zbekiston Respublikasi “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunining 34-moddasiga muvofiq:

Investitsiyalarni va investitsiya faoliyatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash uchun qo‘llaniladigan imtiyoz hamda preferensiyalar quyidagilarni o‘z ichiga olishi mumkin:

Davlat mulki bo‘lgan ob’ektlarni yoki ularga bo‘lgan mulkiy huquqlarni imtiyozli yoki nolga teng xarid qiymati bo‘yicha investorga berish;

Soliqlar va to‘lovlar bo‘yicha imtiyozlar berish;

Investitsiya loyihasini amalga oshirish uchun investor tomonidan olinadigan kreditlar bo‘yicha foiz stavkalarini subsidiyalash.

Imtiyozlar va preferensiyalar quyidagilarga qarab beriladi:

Investitsiyalar hajmiga;

Investitsiya loyihasi amalga oshiriladigan joyning shart-sharoitlariga;

Kutilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy samaraga va yangi ish o‘rinlarini yaratishga;

Investitsiya loyihasini amalga oshirish sohalari va tarmoqlariga.

Soliqlar va to‘lovlar bo‘yicha imtiyozlar qonunda belgilangan tartibda beriladi.

Investitsiyalarni va investitsiya faoliyatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash uchun qo‘llaniladigan preferensiyalar tegishincha Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashining, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlarining qarorlari bilan, shu jumladan munitsipal ob’ektlarga nisbatan Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlari mablag‘lari hisobidan berilishi mumkin.

Imtiyozlar va preferensiyalar tegishli hududga investitsiyalar kiritishni nazarda tutuvchi investorlarga mazkur hudud infratuzilmasining rivojlanish darajasidan kelib chiqqan holda beriladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el investitsiyalarini jalb qilgan holda tashkil etilgan va qonun hujjatlari bilan tasdiqlanadigan ro‘yxat bo‘yicha iqtisodiyot tarmoqlarida mahsulot ishlab chiqarishga (xizmatlar ko‘rsatishga) ixtisoslashgan korxonalarga O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida belgilangan tartibda alohida soliqlar yuzasidan imtiyozlar qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari nazarda tutiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksiga muvofiq:

Bojxona bojidan ozod etish tarzidagi tarif imtiyozlari quyidagilarga nisbatan beriladi, jumladan:

ustav fondida (ustav kapitalida) chet el investitsiyalarining ulushi kamida o‘ttiz uch foiz bo‘lgan chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar tomonidan ular davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan paytdan e’tiboran ikki-yil davomida o‘z ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun bojxona hududiga olib kiriladigan mol-mulkka;

chet ellik investorlar, chet ellik investorlar bilan tuzilgan mehnat shartnomalariga muvofiq O‘zbekiston Respublikasida turgan chet davlatlar fuqarolari va O‘zbekiston Respublikasidan tashqarida doimiy ravishda yashaydigan fuqaroligi bo‘lmagan shaxslarning shaxsiy ehtiyojlari uchun bojxona hududiga olib kiriladigan mol-mulkka;

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga umumiy summasi ellik million AQSh dollari ekvivalentidan ortiq bo‘lgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyani amalga oshirgan chet ellik yuridik shaxslar tomonidan bojxona hududiga olib kiriladigan tovarlarga, basharti olib kirilayotgan tovarlar ularning o‘z ishlab chiqarish mahsuloti bo‘lsa;

mahsulot taqsimotiga oid bitim bo‘yicha ishlar olib borish uchun mo‘ljallangan va loyiha hujjatlariga muvofiq mahsulot taqsimotiga oid bitim bo‘yicha ishlarni bajarishda ishtirok etayotgan chet ellik investor yoki boshqa shaxslar tomonidan bojxona hududiga olib kiriladigan tovarlarga, shuningdek investor tomonidan bojxona hududidan olib chiqiladigan, mahsulot taqsimotiga oid bitimga muvofiq investorga tegishli bo‘lgan mahsulotga;

bojxona hududiga qonun hujjatlariga muvofiq tasdiqlanadigan ro‘yxat bo‘yicha olib kirilayotgan texnologik asbob-uskunalar, shuningdek butlovchi buyumlar va ehtiyot qismlar, agar ularni yetkazib berish kontrakti (shartnomasi, kelishuvi) shartlarida nazarda tutilgan bo‘lsa. Olib kirilgan texnologik asbob-uskunalar olib kirilgan paytdan e’tiboran uch-yil mobaynida eksportga realizatsiya qilingan yoki tekin berilgan taqdirda, mazkur imtiyozning amal qilishi bojxona bojlarini to‘lash majburiyatlari tiklangan holda bekor qilinadi;

xorijiy investorning pul shaklidagi ulushi 5 million AQSh dollaridan kam bo‘lmagan yangidan tashkil etilayotgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar davlat ro‘yxatidan o‘tgan sanadan boshlab 10-yil mobaynida soliq qonunchiligida o‘zgarishlar yuz bergan hollarda, yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i, qo‘shilgan qiymat solig‘i (tovarlar, ishlar, xizmatlarni realizatsiya qilish aylanmasi), mol-mulk solig‘i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i, yagona ijtimoiy to‘lov, yagona soliq to‘lovi, shuningdek, Respublika yo‘l jamg‘armasiga hamda Budjetdan tashqari O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi ta’lim va tibbiyot muassasalarining moddiy-texnika bazasini rivojlantirish jamg‘armasiga majburiy ajratmalar to‘lashning mazkur korxonalar davlat ro‘yxatidan o‘tish sanasida amal qilgan me’yorlari va qoidalarini qo‘llashga haqlidirlar;

qiymati 50 million AQSh dollaridan oshadigan va xorijiy investorning ulushi kamida 50 foiz bo‘lgan investitsiya loyihalari doirasida, ishlab chiqarish maydonidan tashqaridagi zarur tashqi muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlarini qurish budjet mablag‘lari hamda boshqa ichki moliyalashtirish manbalari hisobidan amalga oshiriladi;

vazirliklar, idoralar, mahalliy davlat organlari, huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat idoralari, tijorat banklari tomonidan xorijiy investorlar hamda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarning faoliyati bilan bog‘liq qo‘shimcha talablar va cheklovlar o‘rnatilishi qat’iyan taqiqlangan va bu hol qonunga xilof deb hisoblanadi;

investitsiya loyihalarini amalga oshirishda ishtirok etuvchi xorijiy

kompaniyalar ishchilari uchun viza tartibini soddalashtirish (kirish va ko‘p martalik vizalarni 12 oy muddatga rasmiylashtirish)

xorijiy investorlarga o‘zlarining investitsiya faoliyatini amalga oshirishlari uchun Davlat budjeti va uning ijrosi, pul-kredit siyosati, tashqi savdo hamda boshqa ko‘rsatkichlarni hisobga olgan holda zarur bo‘lgan iqtisodiy axborotlardan tizimli asosda belgilangan tartibda keng foydalanish imkoniyatlari.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etgan holda tashkil etilgan va ilovaga muvofiq ro‘yxat bo‘yicha iqtisodiyot tarmoqlarida mahsulotlarni ishlab chiqarishga (xizmatlar ko‘rsatishga) ixtisoslashtirilgan korxonalarga quyidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy xorijiy investitsiya hajmlarida O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksida belgilangan tartibda alohida soliqlar bo‘yicha imtiyozlarni qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari nazarda tutiladi:

300 ming AQSh dollaridan 3 million AQSh dollarigacha – 3-yil muddatga;

3 million AQSh dollaridan ortiq va 10 million AQSh dollarigacha – 5-yil muddatga;

10 million AQSh dollaridan ortiq bo‘lganda – 7-yil muddatga.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 17.01.2017-yildagi PF-4933-sonli Farmoniga muvofiq:

Umumbelgilangan soliqlar to‘lovchi davlat mulki ob’ektlarining sotib oluvchilari – tashkilotlar oldi-sotdi shartnomasi imzolangan paytdan boshlab 12 oy muddatga yangi sotib olinayotgan davlat mulki ob’ektlari bo‘yicha mol-mulk solig‘i va yer solig‘i to‘lashdan ozod qilinadi, bo‘shagan mablag‘lar xususiylashtirilgan ob’ektlarni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash hamda ularni rivojlantirishga maqsadli tarzda yo‘naltiriladi.

22.3. Xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga loyihalarni moliyalashtirish amaliyoti

Mamlakatimizda ishlab chiqarishni rivojlantirish va modernizatsiyalashda xorijiy banklarning jalb qilinayotgan kredit liniyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, respublikamiz tijorat banklari ushbu maqsad yo‘lida o‘z kredit resurslarini shakllantirishda xorijiy hamkorlik masalalariga alohida e'tibor qaratmoqda. Umuman olganda, bugungi kunda respublikamizda tijorat banklari tomonidan tadbirkorlik faoliyatini kreditlashning bir qator shakllari mavjud.

Unga ko‘ra banklar tomonidan iqtisodiyot tarmoqlarini, shu jumladan,

investitsiya loyihalarini moliyalashtirish keng shakllarda amalga oshirilmoqda. Unda tijorat banklarining kreditlash shakllari ichida xorijiy banklarning kredit liniyasini ochish yo‘li bilan alohida ssuda schetidan kreditlash keng tarqalgandir. Biz uchun muhim bo‘lgan va yuqorida qayd etilgan tadbirkorlik faoliyatini tijorat banklari tomonidan xorijiy valyutada kreditlash shakli amaliyotda xalqaro moliyaviy institutlar, xorijiy banklar va boshqa xorijiy hamkorlar tomonidan mahalliy banklarimizda ochilgan kredit liniyalari ochish hisobiga amalga oshiriladi. Shunga ko‘ra, mazkur shaklda tadbirkorlik faoliyatini, xususan, investitsiya loyihalarini kreditlashning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Unga ko‘ra kredit liniyasi ochishda kreditdan maqsadli foydalanish va uni qaytarish ustidan nazoratni amalga oshirish eng muhim vazifalardan hisoblanadi.

Respublikamiz mahalliy banklarida ochilgan va investitsiya loyihalarini kreditlashda faol qatnashib kelayotgan xorijiy banklar kredit liniyalarining bir qator afzallik jihatlari mavjud bo‘lib, ular, asosan, quyidagilardan iborat:

- bankning kreditni ishlatilish yuzasidan ta’sirli nazorat o‘tkaza olishi;
- bank kreditning foiz stavkasidan tashqari ko‘shimcha haq olishi;
- mijoz har safar kredit so‘rab bankka murojaat qilish zaruriyatidan xalos bo‘lishi;
- mijoz kreditning faqat ishlatiladigan qismi uchun foiz to‘lashi. Shundan kelib chiqib, bugungi kunda iqtisodiyotning turli tarmoq va hududlarida faoliyat olib borayotgan xo‘jalik sub’ektlari, ayniqsa, kichik biznes vakillari tomonidan mahalliy tijorat banklarida ochilgan xorijiy banklar kredit liniyalarini o‘zlari uchun qulay moliyalashtirish shakli sifatida qabul qilib, ulardan foydalanishga qattiq harakat qiladilar.

Mazkur kredit liniyalari hisobidan foydalanish, shuningdek boshqa xorijiy kredit va investitsiyalarni jalb qilishda mamlakatimizda umumiy tartib belgilangan bo‘lib, uni quyidagi rasm orqali aks ettirish mumkin. Xorijiy banklar kredit liniyalari hisobidan investitsya loyihalarini kreditlashda qo‘yiladigan bir qator talablar borki, quyida ular to‘g‘risidagi asosiy jihatlarni yoritib o‘tamiz.

1. Kredit ta’minoti. Tijorat banki tomonidan kredit liniyalari mablag‘lari hisobidan berilgan kreditni qaytarish ta’minoti deganda aniq manbalar tushuniladi. Bunda birlamchi va ikkilamchi manbalar mavjud.

Birlamchi manbalar: mahsulotlarni sotishdan olingan tushum; xizmatlar ko‘rsatishdan olingan tushum; mijozning daromadi.

Ikkilamchi manbalar: mulk va mulkiy huquqlarni garovga olish; talab va huquqlarni yon berish; kafolatlar; uchinchi shaxsning kafilligi; sug‘urta polisi.

Mijozga tegishli mulklar garoviga quyidagilar kiradi: tovar-moddiy qimmatliklarni garovga olish (xom ashyo, yarim fabrikat, tayyor mahsulotlar); qimmatli qog‘ozlarni garovga olish; kredit berayotgan bankdagi depozitlarni garovga olish; qo‘zg‘almas mulkni garovga olish.

Mulkiy huquqlarni garovga olishga quyidagilar kiradi: ijara huquqini garovga olish; mualliflik haqini garovga olish; pudrat shartnomasi bo‘yicha buyurtmachilik huquqini garovga olish. Garov ob’ektining sifatiga qo‘yiladigan talablar: garov predmeti kredit oluvchiga tegishli bo‘lishi kerak; garov predmeti pulda ifodalanadigan bahoga ega bo‘lishi kerak; garov predmeti likvidli bo‘lishi lozim.

Tovar-moddiy qimmatliklarni sifat mezonlari quyidagilardan iborat: sotishning tezligi; baholarning nisbatan barqarorligi; sug‘urta qilinganligi; uzoq muddat saqlanishi; garov ob’ektining etarliligi.

Xalqaro bank amaliyotida, odatda, kreditning miqdori garovga olingan tovarmoddiy qimmatliklar qiymatining 85 foizidan oshmaydi. Bu esa, garov ob’ekti bahosining o‘zgarishi natijasida yuzaga keladigan yo‘qotishlardan bankni himoyalash imkonini beradi. Qimmatli qog‘ozlarni garovga olish. Qimmatli qog‘ozlarni garov ob’ekti holatidagi sifat mezonlari: oson sotilishi; emitentning moliyaviy holati. Ushbu mezonlardan kelib chiqqan holda, qimmatli qog‘ozlar quyidagi marjinal qiymatda garovga olinadi: davlat qimmatli qog‘ozlari - 95 foizgacha; korxonalarning aktsiyalari - 80-85%; tijorat veksellari - 75-80%.

Garov ob’ektini baholash: garov ob’ekti bozor bahosida baholanishi kerak. Ammo bank garov ob’ektini sotayotganda uning bozor bahosi o‘zgarishi mumkin yoki bozor bahosida sotib oladigan xaridor topilmaydi.

Natijada bank garov ob’ektini bozor bahosidan past narxda sotishga majbur bo‘ladi; garov ob’ekti davriy ravishda qayta baholanib turishi lozim; garov ob’ekti qiymatini baholash tegishli malakaga ega bo‘lgan mutaxassislar tomonidan amalga oshirilishi kerak; garovni baholashda uni baholash va sotish xarajatlari hisobga olinishi kerak.

Ko‘chmas mulkni baholash usullari: xarajat usuli; bozor usuli va daromad usuli. Xarajat usulida yer uchastkasini sotib olish va kelgusida amalga oshiriladigan qurilish xarajatlari hisobga olinadi. Bunda investor oladigan daromad miqdori ham hisobga olinadi. Aniqlangan qiymatdan eskirish summasi

ayirib tashlanadi. Bozor usulida ko‘chmas (qo‘zg‘almas) mulkni bozorda sotilish bahosi hisobga olinadi. Lekin bunda bozor bahosiga o‘zgartirishlar kiritiladi. Chunki, birinchidan, bir-biriga 100% o‘xshaydigan ob’ektlar juda kam; ikkinchidan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari asosida shakllantirildi. mulkni haqiqiy bozor bahosini faqat uni sotganda bilish mumkin.

Daromad usulida ushbu qo‘zg‘almas mulkni kelgusida foydalanish natijasida olinadigan sof daromad miqdori hisobga olinadi. Ushbu usuldan foydalanishda quyidagi ma’lumotlarga e'tibor qaratiladi: xuddi shunday ob’ektni ijaraga berishdan olinayotgan daromad; ob’ektni bekor turib qolishi natijasida ko‘riladigan yo‘qotishlar; ob’ektni boshqa maqsadda ishlatish natijasida olinadigan daromadlar. Ushbu mezonlarga xorijiy banklar kredit yo‘nalishlari ayrimlari bir-biridan keskin farq qiladi, ayrim mezonlari hamma qarz oluvchilar uchun deyarli bir xil. Masalan, garov ta’minoti barcha qarz oluvchilarga deyarli 120-125 foiz miqdorida belgilangan.

Bugungi kunda mamlakatimiz tijorat banklari orqali quyidagi xalqaro moliya tashkilotlarining kredit liniyalaridan tadbirkorlik sub’ektlarini kreditlash maqsadlarida foydalanilmoqda:

Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki kredit liniyasi;

Osiyo taraqqiyot bankining “Kichik biznes va mikromoliyalashni rivojlantirish” loyihasi;

Jahon bankining “Qoraqalpog‘istonda pillachilikni rivojlantirish” kredit liniyasi;

Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasining “Qishloq xo‘jaligi korxonalarini qo‘llab-quvvatlash loyihasi” II bosqichi kredit liniyasi;

Xususiy sektorni rivojlantirish Islom korporatsiyasi kredit liniyasi;

Landesbank Berlin (Germaniya) kredit liniyasi;

Xitoy Taraqqiyot banki kredit liniyasi;

Germaniya Taraqqiyot banki kredit liniyasi;

Koreya Eksimbanki kredit liniyasi;

Germaniya jamg‘arma kassalari fondi kredit liniyasi va h.k.

Mamlakatimiz tijorat banklari orqali xorijiy kredit liniyalari hisobidan tadbirkorlik sub’ektlarini kreditlashda ishlab chiqarishni kengaytirish, ishlab chiqarilayotgan mahalliy hamda eksportga yo‘naltirilayotgan tovarlar sifatini yaxshilash maqsadlari ustunlikka ega.

Shu bilan bir qatorda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2

martdagi «Osiyo taraqqiyot banki ishtirokidagi «Meva-sabzavotchilik tarmog‘ida qo‘shimcha qiymat zanjirini shakllantirishni rivojlantirish» loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Qaroriga muvofiq holda tadbirkorlik sub’ektlariga mahalliy tijorat banklari orqali investitsion kreditlar ajratilmoqda.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub’ektlariga kreditlar tijorat banklari tomonidan o‘z mablag‘lari hamda jalb qilingan xorijiy kredit liniyalari hisobidan, Markaziy bank tomonidan o‘rnatilgan iqtisodiy me’yorlarga qat’iy rioya etgan holda berilmoqda.

Hozirgi kunda tadbirkorlik sub’ektlarini kreditlash uchun tijorat banklari quyidagi xorijiy kredit liniyalaridan foydalanishmoqda:

TIF Milliy banki – Xitoy taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Koreya Eksimbanki;

“Asaka bank” ATB – Osiyo taraqqiyot banki, Koreya Eksimbanki, Commerzbank (Germaniya), Landesbank (Germaniya);

“Ipoteka-bank” ATIB – Koreya Eksimbanki, Commerzbank (Germaniya), Landesbank (Germaniya);

“Ipak Yo‘li” AITB - Commerzbank (Germaniya), Osiyo taraqqiyot banki va b.;

“Uzsanoatqurilishbank” ATB – Osiyo taraqqiyot banki, Rayffayzenbank (Rossiya Federatsiyasi);

“Hamkorbank” ATB – Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi, Osiyo taraqqiyot banki va h.k.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar

1. *Investitsiya loyihalarini xorijiy investitsiyalar hisobiga moliyalashtirishning ahamiyatini tavsiflang.*
2. *Tadbirkorlik sub’ektlarining investitsiya loyihalarini xorijiy kredit liniyalari hisobidan moliyalashtirishning o‘ziga xos xususiyatlarini aytib bering.*
3. *Xorijiy sarmoyalarning mamlakat iqtisodiyoti uchun tutgan o‘rnini izohlang.*
4. *To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar deganda qanday investitsiyalar nazarda tutiladi?*
5. *O‘zbekistonga xorijiy sarmoyalarni jalb etishni kengaytirish maqsadida qanday huquqiy-me’yoriy hujjatlar qabul qilingan?*

6. *O‘zbekistonda xorijiy investorlar uchun qanday imtiyozlar joriy etilgan?*
7. *Davlat tomonidan investitsiya faoliyati sub’ektlarining huquqlarini kafolatlash deganda nima nazarda tutiladi?*
8. *Mamlakatimizda xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga loyihalarni moliyalashtirish tartibini aytib bering.*

XXII BOB. XORIJIY INVESTITSIYALAR VA KREDITLAR HISOBIGA LOYIHALARNI MOLIYALASHTIRISH

22.1. Investitsiya loyihalarini xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga moliyalashtirishning o‘rni va ahamiyati.
22.2. O‘zbekistonda xorijiy investorlar uchun imtiyozlar tizimi.
22.3. Xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga loyihalarni moliyalashtirish amaliyoti.

Tayanch so‘z va iboralar: *xorijiy investitsiyalar, kreditlar, tijorat banklari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, davlat kafolatlari, mol-mulk garovi, uchinchi shaxslar kafilligi, imtiyozlar tizimi, konsessiyalar, uzoq muddatli kreditlar, investorlar, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Jahon banki.*

22.1. Investitsiya loyihalarini xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga moliyalashtirishning o‘rni va ahamiyati

Xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha davlat siyosati respublika iqtisodiyotining ustuvor tarmoqlarida tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishning samarali vositasi hisoblanadi. Mamlakatimiz iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyalarni jalb etish va undan maqsadli foydalanish mamlakatlar o‘rtasidagi o‘zaro manfaatli iqtisodiy hamkorlikning yo‘nalishlaridan biridir. Xorijiy sarmoya yordamida iqtisodiyotning ishlab chiqarish tuzilmasini takomillashtirish, yuqori texnologiyali yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, yangi ish o‘rinlari yaratish, asosiy fondlarni modernizatsiya qilish va ko‘plab korxonalarni texnik jihatdan qayta jihozlash, mutaxassislar va ishchilarni tayyorlash, ilg‘or yutuqlarni joriy etish mumkin. Menejment, marketing va nou-xau sohasida ichki bozorni mutlaq energetik mustaqillikka ega mahalliy ishlab chiqarishni sifatli tovarlar bilan to‘ldirish mumkin.

Dunyoning yuqori rivojlangan mamlakatlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, tijorat banklarining o‘rta va uzoq muddatli kreditlari investisiya loyihalarini moliyalashtirishning muhim manbai hisoblanadi.

Tijorat banklari resurs bazasining barqaror o‘sib borayotgani iqtisodiyotning real sektoriga yo‘naltirilayotgan uzoq muddatli kreditlar hajmining oshishiga xizmat qilmoqda. Shunday qilib, 2024-yil 1-yanvar holatiga O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining kredit qo‘yilmalarining

umumiy hajmi 471,4 trln. so‘mni tashkil etdi, bu 2017-yilga nisbatan 20,9 foizga ko‘pdir. Shuni alohida ta’kidlash joizki, banklarning kredit qo‘yilmalari umumiy hajmida uzoq muddatli kreditlarning ulushi 87 foizni tashkil etdi.

Respublika iqtisodiyotiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalarni jalb qilish faoliyati samaradorligini oshirish, xorijiy investorlarni mamlakatimiz imkoniyatlari va salohiyati to‘g‘risida xabardor qilish, xorijiy investisiyalarni jalb etish va o‘zlashtirish sohasida davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari, mahalliy ijro hokimiyati organlari faoliyatini muvofiqlashtirishni yaxshilash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PQ-4300 sonli “Respublika iqtisodiyotiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalarni jalb qilish mexanizmlarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Ushbu qarorga asosan quyidagi yo‘nalishlarda Davlat dasturi belgilab olingan:

- kimyo va neft-gaz sanoati, mashinasozlik sohasidagi xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar, bank-sug‘urta tashkilotlari ustav kapitallaridagi davlat aksiyalar (ulushlar) paketlarini sotish;
- to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalarni jalb etish uchun tayyor investisiya takliflarini ishlab chiqish;
- investisiya va biznes forumlar, taqdimotlar («Road Show») va marketing kampaniyalari imkoniyatlaridan keng foydalanish;
- davlat-xususiy sheriklik loyihalarini amalga oshirish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarni tashkil etish.

Investitsiyalarni moliyalashtirishda bank krediti ishtirokini mavhum tarzda, iqtisodiyotda joriy etilgan huquqiy me’yorlar va o‘tkazilayotgan investitsiya siyosatidan, investitsiya faolligi darajasi, moliyalashtirishda qo‘llaniladigan mexanizmlardan, amaldagi soliqqa tortish talablaridan, kafolatlar va imtiyozlar tizimi va bank-moliya infratuzilmasining rivojlanganlik darajasidan ayri holda baholab bo‘lmaydi. Iqtisodiyotning real sektoridagi investitsiyalarni moliyalashtirish manbai tarzida bank kreditining roli, asosan, jamg‘armalarning o‘sish sur’atlari, pul, valyuta hamda kapital bozorlarining holati bilan aniqlanadi va belgilanadi. Moliyaviy vositachilikda raqobat muhitining mavjudligi va umuman Markaziy bankning pul-kredit, foiz siyosati va bank institutlari strategiyasi aniqlovchi omillar sifatida qaraladi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida banklar tomonidan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarni uzoq muddatli kreditlashni tashkil qilish tartibi tijorat banklarining ichki kredit siyosati, O‘zbekiston Respublikasi “Markaziy bank

to‘g‘risida”, "Investitsiya faoliyati to‘g‘risida"gi qonunlarga, Markaziy bankning “Tijorat banklarining kredit siyosatiga nisbatan qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida” gi Nizomi va boshqa amaldagi qonun hujjatlarga muvofiq ishlab chiqilgan va O‘zbekiston Respublikasi Hududida banklar tomonidan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning uzoq muddatli kreditlash jarayonlarini tartibga soladi. Hozirgi kunda ko‘pgina tijorat banklari uzoq muddatli kreditlash jarayonini o‘zlarining ichki kredit siyosatidan kelib chiqqan holda mustaqil amalga oshiradilar.

Uzoq muddatli kreditlar – ishlab chiqarish va ijtimoiy maqsadlar uchun mo‘ljallangan ob’ektlarni, qurilish, rekonstruktsiya qilish, texnik qayta jihozlashga oid harajatlar bilan bog‘liq kapital qo‘yilmalarni moliyalash, texnika, texnologiyalar va uskunalarni harid qilish, asosiy chorva, ko‘p-yillik o‘simliklarni shakllantirish, shuningdek, boshqa investitsiya maqsadlari uchun mo‘ljallangan kreditlardir.

Uzoq muddatli kredit – 1 yildan ortiq, biroq qoplash muddatidan ortiq bo‘lmagan muddatga beriladigan ssudalardir.

Uzoq muddatli kreditlar bilan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar – yuridik shaxslar va xususiy tadbirkorlar, shuningdek, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro‘yxatga olingan, yuridik shaxsni hosil qilmagan dehqon xo‘jaliklari ta’minlanadilar.

Kreditlanayotgan ob’ekt qiymatining kamida 30 % i o‘z yoki boshqa xil moliyalash manbalari bilan ta’minlangan qurilish ob’ektlarini kreditlash uchun tavsiya etiladi, lekin amaliyotda muhim investitsiya loyihalari uchun istisno tariqasida bu me’yordan past bo‘lishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bo‘yicha Moliya vazirligi kafolati ostida, shuningdek byudjetdan tashqari fondlarning kredit liniyalari hisobidan kreditlanadigan ob’ektlar bundan mustasno.

Uzoq muddatli kreditning qaytarilishini ta’minlashning asosiy turlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

hukumat kafolatlari;

mol-mulk garovi;

banklar, boshqa kredit muassasalari va sug‘urta tashkilotlarining kafolatlari;

uchinchi shaxslar kafilligi;

qonunchilikka muvofiq faoliyat yurituvchi sug‘urta kompaniyalari tomonidan berilgan sug‘urta polisi (guvohnomasi) bilan tasdiqlangan kreditning

qarz oluvchi tomonidan sundirilmasligi (risk) xatarining sug‘urta qilinishi.

Kreditni rasmiylashtirish jarayoni o‘z ichiga:

a) kredit olishga oid buyurtmanomaning ko‘rib chiqilishi va bo‘lg‘usi qarz oluvchining huquqiy maqomini aniqlash maqsadida uning o‘rganilishini;

b) qarz oluvchining moliyaviy holati tahlilini va kreditga baholashni;

d) kreditlanayotgan loyihaning kompleks ekspertizasining o‘tkazilishini;

e) kredit shartnomasini rasmiylashtirish va tuzishni oladi.

Bunda: - (a) va (b) bandlarida ko‘rsatilgan kredit buyurtmanomasini ko‘rib chiqish muddati bank qarz oluvchiga kredit buyurtmanomasiga yozma xulosa beradigan 5 bank ish kunidan oshmasligi kerak;

- xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning kredit so‘rab taqdim etilgan hujjatlar to‘plami va arizalari tuman bank bo‘limlari kredit komissiyasi tomonidan arizalar kelib tushgan kundan boshlab 10 kundan oshmagan, viloyat kredit komissiyasi tomonidan 15 kundan oshmagan muddatda va Markaziy idora kredit ko‘mitasi tomonidan 30 kun davomida ko‘rib chiqilib, kredit berish yoki bermasligi to‘g‘risida yozma ravishda xulosa berishlari lozim bo‘ladi. (kichik biznes va xususiy tadbirkorlik loyihalariga va Markaziy bankning tegishli me’yoriy xujjatlari asosida ko‘rib chiqish muddati o‘rnatilgan investiyiya loyihalari bundan mustasno).

Kredit shartnomasi bank bilan qarz oluvchi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning asosi bo‘lib hisoblanadi, olingan kreditlar, komissiyalar ularga oid foizlar va penyalar bo‘yicha agar shartnomaning o‘zida o‘zgacha hol nazarda tutilmagan bo‘lsa, ular imzolagan vaqtdan boshlab amal qiladi.

Bank qarz oluvchi bilan kelishib, qoplash muddatlari va pul oqimlari prognozi hisobga olinadigan imtiyozli davrni belgilash huquqiga egadir va u kredit shartnomasida ta’kidlanishi kerak.

22.2. O‘zbekistonda xorijiy investorlar uchun imtiyozlar tizimi

Investitsiyalar va investitsiya faoliyatining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

qonuniylik;

oshkoralik va ochiqlik;

investitsiya faoliyatini amalga oshirish erkinligi;

adolatlilik va investitsiya faoliyati sub’ektlarining tengligi;

investorlarga nisbatan kamsitishga yo‘l qo‘ymaslik;

investorlarning vijdonliligi prezumpsiyasi.

O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga zid bo‘lmagan investitsiya faoliyatini erkin amalga oshirishga, investitsiya qilishni amalga oshirish hajmlarini, turlarini, shakllarini, sohasini va yo‘nalishlarini mustaqil ravishda belgilashga;

investitsiya faoliyatini amalga oshirish uchun yuridik va jismoniy shaxslar bilan shartnomalar tuzishga;

o‘z investitsiyalariga va investitsiya faoliyati natijalariga egalik qilishga, ulardan foydalanishga hamda ularni tasarruf etishga, shuningdek investitsiya faoliyati natijalarini sotishga va olib chiqishga;

investitsiya faoliyati natijasida olingan daromadlarni soliqlar, yig‘imlar va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa to‘lovlar (bundan buyon matnda soliqlar va to‘lovlar deb yuritiladi) to‘langanidan so‘ng mustaqil va erkin tarzda tasarruf etishga;

o‘zi qabul qilgan barcha turdagi majburiyatlarning, shu jumladan qarz mablag‘larini jalb etishga qaratilgan majburiyatlarning ta’minoti sifatida o‘ziga mulk huquqi asosida tegishli bo‘lgan mol-mulk va har qanday mulkiy huquqlardan foydalanishga;

o‘z investitsiyalari va boshqa aktivlari rekvizitsiya (ekspropriatsiya) qilingan taqdirda munosib kompensatsiya olishga;

kreditlar va qarzlar tarzidagi pul mablag‘larini jalb etishga;

davlat boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari va ular mansabdor shaxslarining qonunga xilof harakatlari (harakatsizligi) va qarorlari natijasida yetkazilgan zararlar uchun tovon olishga haqli.

birja, tanlov va tender savdolarining, elektron do‘konlarning va kim oshdi savdolarining ishtirokchisi bo‘lishga;

investorlar bilan ularning buyurtmalarini bajarish yuzasidan shartnomalar tuzishga;

agar shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo‘lsa, o‘zining investor oldidagi majburiyatlarini bajarishga boshqa shaxslarni jalb qilishga haqli.

chet el investitsiyalarini saqlab turish yoxud ko‘paytirish uchun boshlang‘ich va qo‘shimcha summalar;

investitsiyalarni amalga oshirishdan olingan daromad;

yetkazilgan zararlarning o‘rnini qoplash sifatida olingan mablag‘lar;

shartnomalar shartlarini bajarish tartibida amalga oshirilgan to‘lovlar;

chet el investitsiyalarini to‘liq yoki qisman sotishdan tushgan tushum;

nizoni hal qilish oqibatida, shu jumladan har qanday sud yoki arbitraj qarori oqibatida yuzaga keladigan to‘lovlar;

xodimlarning ish haqi va boshqa to‘lovlari;

qonun hujjatlariga muvofiq boshqa manbalardan olingan mablag‘lar.

repatriatsiya tartib-taomilini murakkablashtiruvchi yoki investorning chet elga o‘tkaziladigan daromadlari (foydasi) miqdorini kamaytiruvchi qo‘shimcha talablar joriy etilganda, bundan investorning mablag‘larini repatriatsiya qilishni chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona to‘lovga layoqatsiz va bankrot bo‘lgan yoki kreditorlarning huquqlari buzilgan, jismoniy shaxs bo‘lgan chet ellik investor tomonidan jinoiy qilmishlar yoki ma’muriy huquqbuzarliklar sodir etilgan hollarda yoxud sud yoki arbitraj qaroriga muvofiq shunday repatriatsiya qilishni to‘xtatib turishning boshqa zarurati bo‘lganda qonun hujjatlarini investorlarni kamsitmaydigan tarzda qo‘llash shartlari asosida to‘xtatib turish mustasno;

investitsiya qilishni amalga oshirish hajmlariga son jihatdan cheklovlar va investitsiyalarning miqdori bo‘yicha boshqa qo‘shimcha talablar, shu jumladan chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarda chet el investitsiyalarining eng kam miqdorini ko‘paytirish tarzidagi qo‘shimcha talablar joriy etilganda;

chet ellik investorning O‘zbekiston Respublikasi korxonalarining ustav fondlaridagi ulushli ishtiroki bo‘yicha cheklovlar joriy etilganda;

chet ellik investorlarning vizalarini rasmiylashtirish va uzaytirish bo‘yicha qo‘shimcha tartib-taomillar, shuningdek chet el investitsiyalarini amalga oshirish bo‘yicha boshqa qo‘shimcha talablar joriy etilganda.

korxona tashkil etilganda – u davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan sanadan e’tiboran;

mol-mulkni, ulushlarni, O‘zbekiston Respublikasining rezidentlari tomonidan emitentlangan aksiyalarni va boshqa qimmatli qog‘ozlarni, savdo va xizmat ko‘rsatish ob’ektlariga, turar joylarga va ular joylashgan yer uchastkalariga bo‘lgan mulk huquqini, shuningdek yerga egalik qilish va undan foydalanish (jumladan, ijara asosida egalik qilish va foydalanish) hamda tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqini olishda – mulk huquqini yoki boshqa ashyoviy huquqni mustahkamlovchi hujjat kuchga kirgan sanadan e’tiboran;

intellektual mulkka bo‘lgan huquqlarni, shu jumladan mualliflik huquqlarini, patentlarni, tovar belgilarini, foydali modellarni, sanoat namunalarini, firma nomlarini va nou-xauni, shuningdek ishchanlik obro‘sini

(gudvillni) kiritishda – intellektual mulkka bo‘lgan huquqlar kiritilganligini tasdiqlovchi hujjat kuchga kirgan sanadan e’tiboran;

konsessiyalarni, shu jumladan tabiiy resurslarni qidirishga, o‘zlashtirishga, qazib olishga yoxud ulardan foydalanishga doir konsessiyalarni olishda – konsessiya shartnomasi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazilgan sanadan e’tiboran;

O‘zbekiston Respublikasi Hukumati bilan tuzilgan investitsiya shartnomasida bir vaqtning o‘zida investitsiya majburiyatlarini mustahkamlab qo‘ygan holda investitsiya qilishda – shartnoma kuchga kirgan sanadan e’tiboran;

O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga zid bo‘lmagan boshqa shakllarda investitsiya qilishda – investor tomonidan O‘zbekiston Respublikasi hududida investitsiya faoliyati amalga oshirilayotganligini tasdiqlovchi hujjat kuchga kirgan sanadan e’tiboran.

investorlarning ushbu modda uchinchi qismida ko‘rsatilgan holatlardan kelib chiqadigan vazifalarni hal qilish uchun zarur bo‘lgan investitsiyalari yoki boshqa aktivlarining minimal hajmi bilan cheklansa;

kamsitilmaydigan asosda amalga oshirilsa;

yetkazilgan zararga monand kompensatsiya to‘lash bilan birga amalga oshirilsa. Davlat mazkur kompensatsiya to‘lovlari o‘z vaqtida amalga oshirilishining kafili sifatida ish yuritadi.

rekvizitsiyani (ekspropriatsiyani) amalga oshirish uchun foydalaniladigan maqsadning qonuniyligi;

rekvizitsiyaning (ekspropriatsiyaning) miqdori;

rekvizitsiya (ekspropriatsiya) qilinayotgan investitsiyalarni va boshqa aktivlarni baholash;

to‘lanishi lozim bo‘lgan kompensatsiya to‘lovining muvofiqligi;

davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari rekvizitsiyani (ekspropriatsiyani) amalga oshirish chog‘ida rioya etgan tartib-taomil.

Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risidagi qonun hujjatlarining asosiy prinsiplari investitsiya qilish va investitsiya faoliyatini amalga oshirish jarayonining barcha bosqichlarida qo‘llaniladi.

Davlat investitsiya faoliyati sub’ektlarining huquqlarini kafolatlaydi. Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari investitsiya sub’ektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilayotgan faoliyatiga aralashishga haqli

emas.

Agar davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari investitsiya faoliyati sub’ektlarining faoliyatida qonun hujjatlari buzilganligini aniqlasa, ular o‘zlari vakolatli bo‘lgan va muayyan qoidabuzarlikni bartaraf etish bilan bevosita bog‘liq choralarni ko‘rishi mumkin.

Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari qoidabuzarlik mavjudligi faktidan investitsiya faoliyati sub’ektlarining investitsiya faoliyatiga bog‘liq bo‘lmagan boshqa qonuniy faoliyatiga aralashish yoki uni cheklab qo‘yish uchun asos sifatida foydalanishi mumkin emas.

Davlat investorlarning fuqaroligi, yashash joyi, iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish joyi bilan bog‘liq holda, shuningdek investorlarning yoki investitsiyalarning kelib chiqish mamlakatiga qarab investorlarni kamsitishga yo‘l qo‘ymaslikni kafolatlaydi.

Investor tomonidan huquqlarning amalga oshirilishi boshqa investorlarning huquqlari va qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi kerak. Bunda davlat tadbirkorlik sub’ektining hamta’sischisi (aksiyadori, ishtirokchisi) sifatida boshqa ta’sischilar (aksiyadorlar, ishtirokchilar) kabi teng huquqlar va majburiyatlarga ega bo‘ladi.

Investitsiya faoliyati sub’ektining investitsiya faoliyati natijasida olingan daromadlari soliqlar va to‘lovlar to‘langanidan keyin uning xohishiga ko‘ra reinvestitsiya qilinishi yoki ulardan boshqa har qanday usulda foydalanilishi mumkin.

Chet el va mahalliy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarning hisobvaraqlaridagi mablag‘lardan foydalanishni davlat organlari tomonidan cheklash yoxud ularni majburan yechib olish faqat qonunda belgilangan tartibda amalga oshirilishi mumkin.

Investorlarga soliqlar va to‘lovlarni to‘lash sharti bilan chet el valyutasidagi mablag‘larni O‘zbekiston Respublikasiga va O‘zbekiston Respublikasidan cheklovlarsiz erkin o‘tkazish, shu jumladan valyutani repatriatsiya qilish uchun ayirboshlash kafolatlanadi. Bunday o‘tkazmalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

O‘zbekiston Respublikasining qonunlari hamda xalqaro shartnomalariga muvofiq davlat chet ellik investorning mablag‘larini repatriatsiya qilishni chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona to‘lovga layoqatsiz va bankrot bo‘lgan yoki kreditorlarning huquqlari buzilgan, jismoniy shaxs bo‘lgan chet ellik investor tomonidan jinoiy qilmishlar yoki ma’muriy huquqbuzarliklar sodir

etilgan hollarda yoxud sud yoki arbitraj qaroriga muvofiq shunday repatriatsiya qilishni to‘xtatib turishning boshqa zarurati bo‘lganda qonun hujjatlarini investorlarni kamsitmaydigan tarzda qo‘llash shartlari asosida to‘xtatib turishi mumkin.

Chet ellik investor O‘zbekiston Respublikasidagi investitsiya faoliyatini tugatish huquqiga ega.

Chet ellik investor investitsiya faoliyatini tugatgandan so‘ng investitsiya faoliyatini tugatish natijasida olingan o‘z aktivlarini naqd pul yoki natural shaklda chet ellik investorning O‘zbekiston Respublikasiga yoxud boshqa kreditorlarga nisbatan majburiyatlarini bajarish uchun zarar yetkazmagan holda erkin repatriatsiya qilish huquqiga ega.

Agar qonun hujjatlarining bajarilishi investorga yoki investitsiyalarga zarar yetkazadigan bo‘lsa, ushbu qonun hujjatlari orqaga qaytish kuchiga ega bo‘lmaydi.

Agar O‘zbekiston Respublikasining keyingi qonun hujjatlari investitsiya qilish shart-sharoitlarini yomonlashtirsa, investitsiya qilish sanasida amalda bo‘lgan qonun hujjatlari chet el investorlariga nisbatan investitsiya qilish paytidan e’tiboran o‘n-yil mobaynida qo‘llaniladi. Investor o‘zining investitsiya qilish shart-sharoitlarini yaxshilaydigan yangi qonun hujjatlari qoidalarini o‘z xohishiga ko‘ra qo‘llash huquqiga ega.

O‘zbekiston Respublikasining keyingi qonun hujjatlari investitsiya qilish shart-sharoitlarini yomonlashtirgan taqdirda, investitsiya qilish paytida amalda bo‘lgan qonun hujjatlarini o‘n-yil mobaynida qo‘llash to‘g‘risidagi kafolat quyidagi hollarda qo‘llaniladi:

Investor uchun noqulay o‘zgarishlarga qarshi kafolatlarning amal qilishi quyidagi hollarda boshlanadi:

Davlat investitsiyalarning O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga va xalqaro shartnomalariga muvofiq himoya qilinishini kafolatlaydi.

Investorlarning investitsiyalari va boshqa aktivlari natsionalizatsiya qilinmaydi.

Investorlarning investitsiyalari va boshqa aktivlari rekvizitsiya (ekspropriatsiya) qilinmaydi, bundan tabiiy ofatlar, avariyalar, epidemiyalar, epizootiylar va favqulodda xususiyatga ega bo‘lgan boshqa hollar mustasno.

Investitsiyalarni rekvizitsiya va ekspropriatsiya qilish to‘g‘risidagi qaror rekvizitsiya yoki ekspropriatsiya qilishning quyidagi talablariga rioya qilingan taqdirda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul

qilinadi:

Investor sud va arbitraj tartibida, xususan, quyidagilar yuzasidan nizolashishga haqli:

Investorlarning investitsiyalarini va tavakkalchiliklarini sug‘urtalash ixtiyoriy asosda amalga oshiriladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalarini jalb etgan holda tashkil etilgan va qonun hujjatlarida tasdiqlanadigan ro‘yxat bo‘yicha mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan yuridik shaxslar uchun ayrim soliqlar bo‘yicha imtiyozlarni qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari nazarda tutiladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalari deganda chet davlatning fuqarolari bo‘lgan jismoniy shaxslar, O‘zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida doimiy yashovchi fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar, shuningdek chet ellik nodavlat yuridik shaxslar tomonidan O‘zbekiston Respublikasining kafolatini taqdim etmasdan amalga oshiriladigan investitsiyalar tushuniladi.

Yuridik shaxslarga O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori bilan belgilanadigan muddatga kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalari hajmiga qarab, yer solig‘i, mol-mulk solig‘i va suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni to‘lashdan ozod etish tarzidagi soliq imtiyozlari beriladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona soliq to‘g‘risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliq imtiyozlardan foydalanishga haqli.

O‘zbekiston Respublikasi “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunining 34-moddasiga muvofiq:

Investitsiyalarni va investitsiya faoliyatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash uchun qo‘llaniladigan imtiyoz hamda preferensiyalar quyidagilarni o‘z ichiga olishi mumkin:

Davlat mulki bo‘lgan ob’ektlarni yoki ularga bo‘lgan mulkiy huquqlarni imtiyozli yoki nolga teng xarid qiymati bo‘yicha investorga berish;

Soliqlar va to‘lovlar bo‘yicha imtiyozlar berish;

Investitsiya loyihasini amalga oshirish uchun investor tomonidan olinadigan kreditlar bo‘yicha foiz stavkalarini subsidiyalash.

Imtiyozlar va preferensiyalar quyidagilarga qarab beriladi:

Investitsiyalar hajmiga;

Investitsiya loyihasi amalga oshiriladigan joyning shart-sharoitlariga;

Kutilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy samaraga va yangi ish o‘rinlarini

yaratishga;

Investitsiya loyihasini amalga oshirish sohalari va tarmoqlariga.

Soliqlar va to‘lovlar bo‘yicha imtiyozlar qonunda belgilangan tartibda beriladi.

Investitsiyalarni va investitsiya faoliyatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash uchun qo‘llaniladigan preferensiyalar tegishincha Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashining, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlarining qarorlari bilan, shu jumladan munitsipal ob’ektlarga nisbatan Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlari mablag‘lari hisobidan berilishi mumkin.

Imtiyozlar va preferensiyalar tegishli hududga investitsiyalar kiritishni nazarda tutuvchi investorlarga mazkur hudud infratuzilmasining rivojlanish darajasidan kelib chiqqan holda beriladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el investitsiyalarini jalb qilgan holda tashkil etilgan va qonun hujjatlari bilan tasdiqlanadigan ro‘yxat bo‘yicha iqtisodiyot tarmoqlarida mahsulot ishlab chiqarishga (xizmatlar ko‘rsatishga) ixtisoslashgan korxonalarga O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida belgilangan tartibda alohida soliqlar yuzasidan imtiyozlar qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari nazarda tutiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksiga muvofiq:

Bojxona bojidan ozod etish tarzidagi tarif imtiyozlari quyidagilarga nisbatan beriladi, jumladan:

ustav fondida (ustav kapitalida) chet el investitsiyalarining ulushi kamida o‘ttiz uch foiz bo‘lgan chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar tomonidan ular davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan paytdan e’tiboran ikki-yil davomida o‘z ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun bojxona hududiga olib kiriladigan mol-mulkka;

chet ellik investorlar, chet ellik investorlar bilan tuzilgan mehnat shartnomalariga muvofiq O‘zbekiston Respublikasida turgan chet davlatlar fuqarolari va O‘zbekiston Respublikasidan tashqarida doimiy ravishda yashaydigan fuqaroligi bo‘lmagan shaxslarning shaxsiy ehtiyojlari uchun bojxona hududiga olib kiriladigan mol-mulkka;

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga umumiy summasi ellik million AQSh dollari ekvivalentidan ortiq bo‘lgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyani amalga oshirgan chet ellik yuridik shaxslar tomonidan bojxona hududiga olib kiriladigan tovarlarga, basharti olib kirilayotgan tovarlar ularning o‘z ishlab

chiqarish mahsuloti bo‘lsa;

mahsulot taqsimotiga oid bitim bo‘yicha ishlar olib borish uchun mo‘ljallangan va loyiha hujjatlariga muvofiq mahsulot taqsimotiga oid bitim bo‘yicha ishlarni bajarishda ishtirok etayotgan chet ellik investor yoki boshqa shaxslar tomonidan bojxona hududiga olib kiriladigan tovarlarga, shuningdek investor tomonidan bojxona hududidan olib chiqiladigan, mahsulot taqsimotiga oid bitimga muvofiq investorga tegishli bo‘lgan mahsulotga;

bojxona hududiga qonun hujjatlariga muvofiq tasdiqlanadigan ro‘yxat bo‘yicha olib kirilayotgan texnologik asbob-uskunalar, shuningdek butlovchi buyumlar va ehtiyot qismlar, agar ularni yetkazib berish kontrakti (shartnomasi, kelishuvi) shartlarida nazarda tutilgan bo‘lsa. Olib kirilgan texnologik asbob-uskunalar olib kirilgan paytdan e’tiboran uch-yil mobaynida eksportga realizatsiya qilingan yoki tekin berilgan taqdirda, mazkur imtiyozning amal qilishi bojxona bojlarini to‘lash majburiyatlari tiklangan holda bekor qilinadi;

xorijiy investorning pul shaklidagi ulushi 5 million AQSh dollaridan kam bo‘lmagan yangidan tashkil etilayotgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar davlat ro‘yxatidan o‘tgan sanadan boshlab 10-yil mobaynida soliq qonunchiligida o‘zgarishlar yuz bergan hollarda, yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i, qo‘shilgan qiymat solig‘i (tovarlar, ishlar, xizmatlarni realizatsiya qilish aylanmasi), mol-mulk solig‘i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i, yagona ijtimoiy to‘lov, yagona soliq to‘lovi, shuningdek, Respublika yo‘l jamg‘armasiga hamda Budjetdan tashqari O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi ta’lim va tibbiyot muassasalarining moddiy-texnika bazasini rivojlantirish jamg‘armasiga majburiy ajratmalar to‘lashning mazkur korxonalar davlat ro‘yxatidan o‘tish sanasida amal qilgan me’yorlari va qoidalarini qo‘llashga haqlidirlar;

qiymati 50 million AQSh dollaridan oshadigan va xorijiy investorning ulushi kamida 50 foiz bo‘lgan investitsiya loyihalari doirasida, ishlab chiqarish maydonidan tashqaridagi zarur tashqi muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlarini qurish budjet mablag‘lari hamda boshqa ichki moliyalashtirish manbalari hisobidan amalga oshiriladi;

vazirliklar, idoralar, mahalliy davlat organlari, huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat idoralari, tijorat banklari tomonidan xorijiy investorlar hamda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarning faoliyati bilan bog‘liq qo‘shimcha talablar va cheklovlar o‘rnatilishi qat’iyan taqiqlangan va bu hol qonunga xilof deb hisoblanadi;

investitsiya loyihalarini amalga oshirishda ishtirok etuvchi xorijiy kompaniyalar ishchilari uchun viza tartibini soddalashtirish (kirish va ko‘p martalik vizalarni 12 oy muddatga rasmiylashtirish)

xorijiy investorlarga o‘zlarining investitsiya faoliyatini amalga oshirishlari uchun Davlat budjeti va uning ijrosi, pul-kredit siyosati, tashqi savdo hamda boshqa ko‘rsatkichlarni hisobga olgan holda zarur bo‘lgan iqtisodiy axborotlardan tizimli asosda belgilangan tartibda keng foydalanish imkoniyatlari.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etgan holda tashkil etilgan va ilovaga muvofiq ro‘yxat bo‘yicha iqtisodiyot tarmoqlarida mahsulotlarni ishlab chiqarishga (xizmatlar ko‘rsatishga) ixtisoslashtirilgan korxonalarga quyidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy xorijiy investitsiya hajmlarida O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksida belgilangan tartibda alohida soliqlar bo‘yicha imtiyozlarni qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari nazarda tutiladi:

300 ming AQSh dollaridan 3 million AQSh dollarigacha – 3-yil muddatga;

3 million AQSh dollaridan ortiq va 10 million AQSh dollarigacha – 5-yil muddatga;

10 million AQSh dollaridan ortiq bo‘lganda – 7-yil muddatga.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 17.01.2017-yildagi PF-4933-sonli Farmoniga muvofiq:

Umumbelgilangan soliqlar to‘lovchi davlat mulki ob’ektlarining sotib oluvchilari – tashkilotlar oldi-sotdi shartnomasi imzolangan paytdan boshlab 12 oy muddatga yangi sotib olinayotgan davlat mulki ob’ektlari bo‘yicha mol-mulk solig‘i va yer solig‘i to‘lashdan ozod qilinadi, bo‘shagan mablag‘lar xususiylashtirilgan ob’ektlarni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash hamda ularni rivojlantirishga maqsadli tarzda yo‘naltiriladi.

22.3. Xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga loyihalarni moliyalashtirish amaliyoti

Mamlakatimizda ishlab chiqarishni rivojlantirish va modernizatsiyalashda xorijiy banklarning jalb qilinayotgan kredit liniyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, respublikamiz tijorat banklari ushbu maqsad yo‘lida o‘z kredit resurslarini shakllantirishda xorijiy hamkorlik masalalariga alohida e'tibor qaratmoqda. Umuman olganda, bugungi kunda respublikamizda tijorat banklari tomonidan tadbirkorlik faoliyatini kreditlashning bir qator shakllari mavjud.

Unga ko‘ra banklar tomonidan iqtisodiyot tarmoqlarini, shu jumladan, investitsiya loyihalarini moliyalashtirish keng shakllarda amalga oshirilmoqda. Unda tijorat banklarining kreditlash shakllari ichida xorijiy banklarning kredit liniyasini ochish yo‘li bilan alohida ssuda schetidan kreditlash keng tarqalgandir. Biz uchun muhim bo‘lgan va yuqorida qayd etilgan tadbirkorlik faoliyatini tijorat banklari tomonidan xorijiy valyutada kreditlash shakli amaliyotda xalqaro moliyaviy institutlar, xorijiy banklar va boshqa xorijiy hamkorlar tomonidan mahalliy banklarimizda ochilgan kredit liniyalari ochish hisobiga amalga oshiriladi. Shunga ko‘ra, mazkur shaklda tadbirkorlik faoliyatini, xususan, investitsiya loyihalarini kreditlashning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Unga ko‘ra kredit liniyasi ochishda kreditdan maqsadli foydalanish va uni qaytarish ustidan nazoratni amalga oshirish eng muhim vazifalardan hisoblanadi.

Respublikamiz mahalliy banklarida ochilgan va investitsiya loyihalarini kreditlashda faol qatnashib kelayotgan xorijiy banklar kredit liniyalarining bir qator afzallik jihatlari mavjud bo‘lib, ular, asosan, quyidagilardan iborat:

- bankning kreditni ishlatilish yuzasidan ta’sirli nazorat o‘tkaza olishi;
- bank kreditning foiz stavkasidan tashqari ko‘shimcha haq olishi;
- mijoz har safar kredit so‘rab bankka murojaat qilish zaruriyatidan xalos bo‘lishi;
- mijoz kreditning faqat ishlatiladigan qismi uchun foiz to‘lashi. Shundan kelib chiqib, bugungi kunda iqtisodiyotning turli tarmoq va hududlarida faoliyat olib borayotgan xo‘jalik sub’ektlari, ayniqsa, kichik biznes vakillari tomonidan mahalliy tijorat banklarida ochilgan xorijiy banklar kredit liniyalarini o‘zlari uchun qulay moliyalashtirish shakli sifatida qabul qilib, ulardan foydalanishga qattiq harakat qiladilar.

Mazkur kredit liniyalari hisobidan foydalanish, shuningdek boshqa xorijiy kredit va investitsiyalarni jalb qilishda mamlakatimizda umumiy tartib belgilangan bo‘lib, uni quyidagi rasm orqali aks ettirish mumkin. Xorijiy banklar kredit liniyalari hisobidan investitsya loyihalarini kreditlashda qo‘yiladigan bir qator talablar borki, quyida ular to‘g‘risidagi asosiy jihatlarni yoritib o‘tamiz.

1. Kredit ta’minoti. Tijorat banki tomonidan kredit liniyalari mablag‘lari hisobidan berilgan kreditni qaytarish ta’minoti deganda aniq manbalar tushuniladi. Bunda birlamchi va ikkilamchi manbalar mavjud.

Birlamchi manbalar: mahsulotlarni sotishdan olingan tushum; xizmatlar

ko‘rsatishdan olingan tushum; mijozning daromadi.

Ikkilamchi manbalar: mulk va mulkiy huquqlarni garovga olish; talab va huquqlarni yon berish; kafolatlar; uchinchi shaxsning kafilligi; sug‘urta polisi.

Mijozga tegishli mulklar garoviga quyidagilar kiradi: tovar-moddiy qimmatliklarni garovga olish (xom ashyo, yarim fabrikat, tayyor mahsulotlar); qimmatli qog‘ozlarni garovga olish; kredit berayotgan bankdagi depozitlarni garovga olish; qo‘zg‘almas mulkni garovga olish.

Mulkiy huquqlarni garovga olishga quyidagilar kiradi: ijara huquqini garovga olish; mualliflik haqini garovga olish; pudrat shartnomasi bo‘yicha buyurtmachilik huquqini garovga olish. Garov ob’ektining sifatiga qo‘yiladigan talablar: garov predmeti kredit oluvchiga tegishli bo‘lishi kerak; garov predmeti pulda ifodalanadigan bahoga ega bo‘lishi kerak; garov predmeti likvidli bo‘lishi lozim.

Tovar-moddiy qimmatliklarni sifat mezonlari quyidagilardan iborat: sotishning tezligi; baholarning nisbatan barqarorligi; sug‘urta qilinganligi; uzoq muddat saqlanishi; garov ob’ektining etarliligi.

Xalqaro bank amaliyotida, odatda, kreditning miqdori garovga olingan tovarmoddiy qimmatliklar qiymatining 85 foizidan oshmaydi. Bu esa, garov ob’ekti bahosining o‘zgarishi natijasida yuzaga keladigan yo‘qotishlardan bankni himoyalash imkonini beradi. Qimmatli qog‘ozlarni garovga olish. Qimmatli qog‘ozlarni garov ob’ekti holatidagi sifat mezonlari: oson sotilishi; emitentning moliyaviy holati. Ushbu mezonlardan kelib chiqqan holda, qimmatli qog‘ozlar quyidagi marjinal qiymatda garovga olinadi: davlat qimmatli qog‘ozlari - 95 foizgacha; korxonalarning aktsiyalari - 80-85%; tijorat veksellari - 75-80%.

Garov ob’ektini baholash: garov ob’ekti bozor bahosida baholanishi kerak. Ammo bank garov ob’ektini sotayotganda uning bozor bahosi o‘zgarishi mumkin yoki bozor bahosida sotib oladigan xaridor topilmaydi.

Natijada bank garov ob’ektini bozor bahosidan past narxda sotishga majbur bo‘ladi; garov ob’ekti davriy ravishda qayta baholanib turishi lozim; garov ob’ekti qiymatini baholash tegishli malakaga ega bo‘lgan mutaxassislar tomonidan amalga oshirilishi kerak; garovni baholashda uni baholash va sotish xarajatlari hisobga olinishi kerak.

Ko‘chmas mulkni baholash usullari: xarajat usuli; bozor usuli va daromad usuli. Xarajat usulida yer uchastkasini sotib olish va kelgusida amalga oshiriladigan qurilish xarajatlari hisobga olinadi. Bunda investor oladigan

daromad miqdori ham hisobga olinadi. Aniqlangan qiymatdan eskirish summasi ayirib tashlanadi. Bozor usulida ko‘chmas (qo‘zg‘almas) mulkni bozorda sotilish bahosi hisobga olinadi. Lekin bunda bozor bahosiga o‘zgartirishlar kiritiladi. Chunki, birinchidan, bir-biriga 100% o‘xshaydigan ob’ektlar juda kam; ikkinchidan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari asosida shakllantirildi. mulkni haqiqiy bozor bahosini faqat uni sotganda bilish mumkin.

Daromad usulida ushbu qo‘zg‘almas mulkni kelgusida foydalanish natijasida olinadigan sof daromad miqdori hisobga olinadi. Ushbu usuldan foydalanishda quyidagi ma’lumotlarga e'tibor qaratiladi: xuddi shunday ob’ektni ijaraga berishdan olinayotgan daromad; ob’ektni bekor turib qolishi natijasida ko‘riladigan yo‘qotishlar; ob’ektni boshqa maqsadda ishlatish natijasida olinadigan daromadlar. Ushbu mezonlarga xorijiy banklar kredit yo‘nalishlari ayrimlari bir-biridan keskin farq qiladi, ayrim mezonlari hamma qarz oluvchilar uchun deyarli bir xil. Masalan, garov ta’minoti barcha qarz oluvchilarga deyarli 120-125 foiz miqdorida belgilangan.

Bugungi kunda mamlakatimiz tijorat banklari orqali quyidagi xalqaro moliya tashkilotlarining kredit liniyalaridan tadbirkorlik sub’ektlarini kreditlash maqsadlarida foydalanilmoqda:

Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki kredit liniyasi;

Osiyo taraqqiyot bankining “Kichik biznes va mikromoliyalashni rivojlantirish” loyihasi;

Jahon bankining “Qoraqalpog‘istonda pillachilikni rivojlantirish” kredit liniyasi;

Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasining “Qishloq xo‘jaligi korxonalarini qo‘llab-quvvatlash loyihasi” II bosqichi kredit liniyasi;

Xususiy sektorni rivojlantirish Islom korporatsiyasi kredit liniyasi;

Landesbank Berlin (Germaniya) kredit liniyasi;

Xitoy Taraqqiyot banki kredit liniyasi;

Germaniya Taraqqiyot banki kredit liniyasi;

Koreya Eksimbanki kredit liniyasi;

Germaniya jamg‘arma kassalari fondi kredit liniyasi va h.k.

Mamlakatimiz tijorat banklari orqali xorijiy kredit liniyalari hisobidan tadbirkorlik sub’ektlarini kreditlashda ishlab chiqarishni kengaytirish, ishlab chiqarilayotgan mahalliy hamda eksportga yo‘naltirilayotgan tovarlar sifatini yaxshilash maqsadlari ustunlikka ega.

Shu bilan bir qatorda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2 martdagi «Osiyo taraqqiyot banki ishtirokidagi «Meva-sabzavotchilik tarmog‘ida qo‘shimcha qiymat zanjirini shakllantirishni rivojlantirish» loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Qaroriga muvofiq holda tadbirkorlik sub’ektlariga mahalliy tijorat banklari orqali investitsion kreditlar ajratilmoqda.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub’ektlariga kreditlar tijorat banklari tomonidan o‘z mablag‘lari hamda jalb qilingan xorijiy kredit liniyalari hisobidan, Markaziy bank tomonidan o‘rnatilgan iqtisodiy me’yorlarga qat’iy rioya etgan holda berilmoqda.

Hozirgi kunda tadbirkorlik sub’ektlarini kreditlash uchun tijorat banklari quyidagi xorijiy kredit liniyalaridan foydalanishmoqda:

TIF Milliy banki – Xitoy taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Koreya Eksimbanki;

“Asaka bank” ATB – Osiyo taraqqiyot banki, Koreya Eksimbanki, Commerzbank (Germaniya), Landesbank (Germaniya);

“Ipoteka-bank” ATIB – Koreya Eksimbanki, Commerzbank (Germaniya), Landesbank (Germaniya);

“Ipak Yo‘li” AITB - Commerzbank (Germaniya), Osiyo taraqqiyot banki va b.;

“Uzsanoatqurilishbank” ATB – Osiyo taraqqiyot banki, Rayffayzenbank (Rossiya Federatsiyasi);

“Hamkorbank” ATB – Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi, Osiyo taraqqiyot banki va h.k.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar

1. *Investitsiya loyihalarini xorijiy investitsiyalar hisobiga moliyalashtirishning ahamiyatini tavsiflang.*
2. *Tadbirkorlik sub’ektlarining investitsiya loyihalarini xorijiy kredit liniyalari hisobidan moliyalashtirishning o‘ziga xos xususiyatlarini aytib bering.*
3. *Xorijiy sarmoyalarning mamlakat iqtisodiyoti uchun tutgan o‘rnini izohlang.*
4. *To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar deganda qanday investitsiyalar nazarda tutiladi?*

5. *O‘zbekistonga xorijiy sarmoyalarni jalb etishni kengaytirish maqsadida qanday huquqiy-me’yoriy hujjatlar qabul qilingan?*
6. *O‘zbekistonda xorijiy investorlar uchun qanday imtiyozlar joriy etilgan?*
7. *Davlat tomonidan investitsiya faoliyati sub’ektlarining huquqlarini kafolatlash deganda nima nazarda tutiladi?*
8. *Mamlakatimizda xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga loyihalarni moliyalashtirish tartibini aytib bering.*

XXII BOB. XORIJIY INVESTITSIYALAR VA KREDITLAR HISOBIGA LOYIHALARNI MOLIYALASHTIRISH

22.1. Investitsiya loyihalarini xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga moliyalashtirishning o‘rni va ahamiyati
22.2. O‘zbekistonda xorijiy investorlar uchun imtiyozlar tizimi
22.3. Xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga loyihalarni moliyalashtirish amaliyoti

Tayanch so‘z va iboralar: *xorijiy investitsiyalar, kreditlar, tijorat banklari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, davlat kafolatlari, mol-mulk garovi, uchinchi shaxslar kafilligi, imtiyozlar tizimi, konsessiyalar, uzoq muddatli kreditlar, investorlar, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Jahon banki.*

22.1. Investitsiya loyihalarini xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga moliyalashtirishning o‘rni va ahamiyati

Xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha davlat siyosati respublika iqtisodiyotining ustuvor tarmoqlarida tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishning samarali vositasi hisoblanadi. Mamlakatimiz iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyalarni jalb etish va undan maqsadli foydalanish mamlakatlar o‘rtasidagi o‘zaro manfaatli iqtisodiy hamkorlikning yo‘nalishlaridan biridir. Xorijiy sarmoya yordamida iqtisodiyotning ishlab chiqarish tuzilmasini takomillashtirish, yuqori texnologiyali yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, yangi ish o‘rinlari yaratish, asosiy fondlarni modernizatsiya qilish va ko‘plab korxonalarni texnik jihatdan qayta jihozlash, mutaxassislar va ishchilarni tayyorlash, ilg‘or yutuqlarni joriy etish mumkin. Menejment, marketing va nou-xau sohasida ichki bozorni mutlaq energetik mustaqillikka ega mahalliy ishlab chiqarishni sifatli tovarlar bilan to‘ldirish mumkin.

Dunyoning yuqori rivojlangan mamlakatlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, tijorat banklarining o‘rta va uzoq muddatli kreditlari investisiya loyihalarini moliyalashtirishning muhim manbai hisoblanadi.

Tijorat banklari resurs bazasining barqaror o‘sib borayotgani iqtisodiyotning real sektoriga yo‘naltirilayotgan uzoq muddatli kreditlar hajmining oshishiga xizmat qilmoqda. Shunday qilib, 2024-yil 1-yanvar holatiga O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining kredit qo‘yilmalarining umumiy hajmi 471,4 trln. so‘mni tashkil etdi, bu 2017-yilga nisbatan 20,9 foizga ko‘pdir. Shuni alohida ta’kidlash joizki, banklarning kredit qo‘yilmalari

umumiy hajmida uzoq muddatli kreditlarning ulushi 87 foizni tashkil etdi.

Respublika iqtisodiyotiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalarni jalb qilish faoliyati samaradorligini oshirish, xorijiy investorlarni mamlakatimiz imkoniyatlari va salohiyati to‘g‘risida xabardor qilish, xorijiy investisiyalarni jalb etish va o‘zlashtirish sohasida davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari, mahalliy ijro hokimiyati organlari faoliyatini muvofiqlashtirishni yaxshilash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PQ-4300 sonli “Respublika iqtisodiyotiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalarni jalb qilish mexanizmlarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Ushbu qarorga asosan quyidagi yo‘nalishlarda Davlat dasturi belgilab olingan:

- kimyo va neft-gaz sanoati, mashinasozlik sohasidagi xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar, bank-sug‘urta tashkilotlari ustav kapitallaridagi davlat aksiyalar (ulushlar) paketlarini sotish;
- to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalarni jalb etish uchun tayyor investisiya takliflarini ishlab chiqish;
- investisiya va biznes forumlar, taqdimotlar («Road Show») va marketing kampaniyalari imkoniyatlaridan keng foydalanish;
- davlat-xususiy sheriklik loyihalarini amalga oshirish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarni tashkil etish.

Investitsiyalarni moliyalashtirishda bank krediti ishtirokini mavhum tarzda, iqtisodiyotda joriy etilgan huquqiy me’yorlar va o‘tkazilayotgan investitsiya siyosatidan, investitsiya faolligi darajasi, moliyalashtirishda qo‘llaniladigan mexanizmlardan, amaldagi soliqqa tortish talablaridan, kafolatlar va imtiyozlar tizimi va bank-moliya infratuzilmasining rivojlanganlik darajasidan ayri holda baholab bo‘lmaydi. Iqtisodiyotning real sektoridagi investitsiyalarni moliyalashtirish manbai tarzida bank kreditining roli, asosan, jamg‘armalarning o‘sish sur’atlari, pul, valyuta hamda kapital bozorlarining holati bilan aniqlanadi va belgilanadi. Moliyaviy vositachilikda raqobat muhitining mavjudligi va umuman Markaziy bankning pul-kredit, foiz siyosati va bank institutlari strategiyasi aniqlovchi omillar sifatida qaraladi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida banklar tomonidan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarni uzoq muddatli kreditlashni tashkil qilish tartibi tijorat banklarining ichki kredit siyosati, O‘zbekiston Respublikasi “Markaziy bank to‘g‘risida”, "Investitsiya faoliyati to‘g‘risida"gi qonunlarga, Markaziy bankning “Tijorat banklarining kredit siyosatiga nisbatan qo‘yiladigan talablar

to‘g‘risida” gi Nizomi va boshqa amaldagi qonun hujjatlarga muvofiq ishlab chiqilgan va O‘zbekiston Respublikasi Hududida banklar tomonidan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning uzoq muddatli kreditlash jarayonlarini tartibga soladi. Hozirgi kunda ko‘pgina tijorat banklari uzoq muddatli kreditlash jarayonini o‘zlarining ichki kredit siyosatidan kelib chiqqan holda mustaqil amalga oshiradilar.

Uzoq muddatli kreditlar – ishlab chiqarish va ijtimoiy maqsadlar uchun mo‘ljallangan ob’ektlarni, qurilish, rekonstruktsiya qilish, texnik qayta jihozlashga oid harajatlar bilan bog‘liq kapital qo‘yilmalarni moliyalash, texnika, texnologiyalar va uskunalarni harid qilish, asosiy chorva, ko‘p-yillik o‘simliklarni shakllantirish, shuningdek, boshqa investitsiya maqsadlari uchun mo‘ljallangan kreditlardir.

Uzoq muddatli kredit – 1 yildan ortiq, biroq qoplash muddatidan ortiq bo‘lmagan muddatga beriladigan ssudalardir.

Uzoq muddatli kreditlar bilan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar – yuridik shaxslar va xususiy tadbirkorlar, shuningdek, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro‘yxatga olingan, yuridik shaxsni hosil qilmagan dehqon xo‘jaliklari ta’minlanadilar.

Kreditlanayotgan ob’ekt qiymatining kamida 30 % i o‘z yoki boshqa xil moliyalash manbalari bilan ta’minlangan qurilish ob’ektlarini kreditlash uchun tavsiya etiladi, lekin amaliyotda muhim investitsiya loyihalari uchun istisno tariqasida bu me’yordan past bo‘lishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bo‘yicha Moliya vazirligi kafolati ostida, shuningdek byudjetdan tashqari fondlarning kredit liniyalari hisobidan kreditlanadigan ob’ektlar bundan mustasno.

Uzoq muddatli kreditning qaytarilishini ta’minlashning asosiy turlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

hukumat kafolatlari;

mol-mulk garovi;

banklar, boshqa kredit muassasalari va sug‘urta tashkilotlarining kafolatlari;

uchinchi shaxslar kafilligi;

qonunchilikka muvofiq faoliyat yurituvchi sug‘urta kompaniyalari tomonidan berilgan sug‘urta polisi (guvohnomasi) bilan tasdiqlangan kreditning qarz oluvchi tomonidan sundirilmasligi (risk) xatarining sug‘urta qilinishi.

Kreditni rasmiylashtirish jarayoni o‘z ichiga:

a) kredit olishga oid buyurtmanomaning ko‘rib chiqilishi va bo‘lg‘usi qarz oluvchining huquqiy maqomini aniqlash maqsadida uning o‘rganilishini;

b) qarz oluvchining moliyaviy holati tahlilini va kreditga baholashni;

d) kreditlanayotgan loyihaning kompleks ekspertizasining o‘tkazilishini;

e) kredit shartnomasini rasmiylashtirish va tuzishni oladi.

Bunda: - (a) va (b) bandlarida ko‘rsatilgan kredit buyurtmanomasini ko‘rib chiqish muddati bank qarz oluvchiga kredit buyurtmanomasiga yozma xulosa beradigan 5 bank ish kunidan oshmasligi kerak;

- xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning kredit so‘rab taqdim etilgan hujjatlar to‘plami va arizalari tuman bank bo‘limlari kredit komissiyasi tomonidan arizalar kelib tushgan kundan boshlab 10 kundan oshmagan, viloyat kredit komissiyasi tomonidan 15 kundan oshmagan muddatda va Markaziy idora kredit ko‘mitasi tomonidan 30 kun davomida ko‘rib chiqilib, kredit berish yoki bermasligi to‘g‘risida yozma ravishda xulosa berishlari lozim bo‘ladi. (kichik biznes va xususiy tadbirkorlik loyihalariga va Markaziy bankning tegishli me’yoriy xujjatlari asosida ko‘rib chiqish muddati o‘rnatilgan investiyiya loyihalari bundan mustasno).

Kredit shartnomasi bank bilan qarz oluvchi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning asosi bo‘lib hisoblanadi, olingan kreditlar, komissiyalar ularga oid foizlar va penyalar bo‘yicha agar shartnomaning o‘zida o‘zgacha hol nazarda tutilmagan bo‘lsa, ular imzolagan vaqtdan boshlab amal qiladi.

Bank qarz oluvchi bilan kelishib, qoplash muddatlari va pul oqimlari prognozi hisobga olinadigan imtiyozli davrni belgilash huquqiga egadir va u kredit shartnomasida ta’kidlanishi kerak.

22.2. O‘zbekistonda xorijiy investorlar uchun imtiyozlar tizimi

Investitsiyalar va investitsiya faoliyatining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

qonuniylik;

oshkoralik va ochiqlik;

investitsiya faoliyatini amalga oshirish erkinligi;

adolatlilik va investitsiya faoliyati sub’ektlarining tengligi;

investorlarga nisbatan kamsitishga yo‘l qo‘ymaslik;

investorlarning vijdonliligi prezumpsiyasi.

O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga zid bo‘lmagan investitsiya faoliyatini erkin amalga oshirishga, investitsiya qilishni amalga

oshirish hajmlarini, turlarini, shakllarini, sohasini va yo‘nalishlarini mustaqil ravishda belgilashga;

investitsiya faoliyatini amalga oshirish uchun yuridik va jismoniy shaxslar bilan shartnomalar tuzishga;

o‘z investitsiyalariga va investitsiya faoliyati natijalariga egalik qilishga, ulardan foydalanishga hamda ularni tasarruf etishga, shuningdek investitsiya faoliyati natijalarini sotishga va olib chiqishga;

investitsiya faoliyati natijasida olingan daromadlarni soliqlar, yig‘imlar va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa to‘lovlar (bundan buyon matnda soliqlar va to‘lovlar deb yuritiladi) to‘langanidan so‘ng mustaqil va erkin tarzda tasarruf etishga;

o‘zi qabul qilgan barcha turdagi majburiyatlarning, shu jumladan qarz mablag‘larini jalb etishga qaratilgan majburiyatlarning ta’minoti sifatida o‘ziga mulk huquqi asosida tegishli bo‘lgan mol-mulk va har qanday mulkiy huquqlardan foydalanishga;

o‘z investitsiyalari va boshqa aktivlari rekvizitsiya (ekspropriatsiya) qilingan taqdirda munosib kompensatsiya olishga;

kreditlar va qarzlar tarzidagi pul mablag‘larini jalb etishga;

davlat boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari va ular mansabdor shaxslarining qonunga xilof harakatlari (harakatsizligi) va qarorlari natijasida yetkazilgan zararlar uchun tovon olishga haqli.

birja, tanlov va tender savdolarining, elektron do‘konlarning va kim oshdi savdolarining ishtirokchisi bo‘lishga;

investorlar bilan ularning buyurtmalarini bajarish yuzasidan shartnomalar tuzishga;

agar shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo‘lsa, o‘zining investor oldidagi majburiyatlarini bajarishga boshqa shaxslarni jalb qilishga haqli.

chet el investitsiyalarini saqlab turish yoxud ko‘paytirish uchun boshlang‘ich va qo‘shimcha summalar;

investitsiyalarni amalga oshirishdan olingan daromad;

yetkazilgan zararlarning o‘rnini qoplash sifatida olingan mablag‘lar;

shartnomalar shartlarini bajarish tartibida amalga oshirilgan to‘lovlar;

chet el investitsiyalarini to‘liq yoki qisman sotishdan tushgan tushum;

nizoni hal qilish oqibatida, shu jumladan har qanday sud yoki arbitraj qarori oqibatida yuzaga keladigan to‘lovlar;

xodimlarning ish haqi va boshqa to‘lovlari;

qonun hujjatlariga muvofiq boshqa manbalardan olingan mablag‘lar.

repatriatsiya tartib-taomilini murakkablashtiruvchi yoki investorning chet elga o‘tkaziladigan daromadlari (foydasi) miqdorini kamaytiruvchi qo‘shimcha talablar joriy etilganda, bundan investorning mablag‘larini repatriatsiya qilishni chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona to‘lovga layoqatsiz va bankrot bo‘lgan yoki kreditorlarning huquqlari buzilgan, jismoniy shaxs bo‘lgan chet ellik investor tomonidan jinoiy qilmishlar yoki ma’muriy huquqbuzarliklar sodir etilgan hollarda yoxud sud yoki arbitraj qaroriga muvofiq shunday repatriatsiya qilishni to‘xtatib turishning boshqa zarurati bo‘lganda qonun hujjatlarini investorlarni kamsitmaydigan tarzda qo‘llash shartlari asosida to‘xtatib turish mustasno;

investitsiya qilishni amalga oshirish hajmlariga son jihatdan cheklovlar va investitsiyalarning miqdori bo‘yicha boshqa qo‘shimcha talablar, shu jumladan chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarda chet el investitsiyalarining eng kam miqdorini ko‘paytirish tarzidagi qo‘shimcha talablar joriy etilganda;

chet ellik investorning O‘zbekiston Respublikasi korxonalarining ustav fondlaridagi ulushli ishtiroki bo‘yicha cheklovlar joriy etilganda;

chet ellik investorlarning vizalarini rasmiylashtirish va uzaytirish bo‘yicha qo‘shimcha tartib-taomillar, shuningdek chet el investitsiyalarini amalga oshirish bo‘yicha boshqa qo‘shimcha talablar joriy etilganda.

korxona tashkil etilganda – u davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan sanadan e’tiboran;

mol-mulkni, ulushlarni, O‘zbekiston Respublikasining rezidentlari tomonidan emitentlangan aksiyalarni va boshqa qimmatli qog‘ozlarni, savdo va xizmat ko‘rsatish ob’ektlariga, turar joylarga va ular joylashgan yer uchastkalariga bo‘lgan mulk huquqini, shuningdek yerga egalik qilish va undan foydalanish (jumladan, ijara asosida egalik qilish va foydalanish) hamda tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqini olishda – mulk huquqini yoki boshqa ashyoviy huquqni mustahkamlovchi hujjat kuchga kirgan sanadan e’tiboran;

intellektual mulkka bo‘lgan huquqlarni, shu jumladan mualliflik huquqlarini, patentlarni, tovar belgilarini, foydali modellarni, sanoat namunalarini, firma nomlarini va nou-xauni, shuningdek ishchanlik obro‘sini (gudvillni) kiritishda – intellektual mulkka bo‘lgan huquqlar kiritilganligini tasdiqlovchi hujjat kuchga kirgan sanadan e’tiboran;

konsessiyalarni, shu jumladan tabiiy resurslarni qidirishga, o‘zlashtirishga, qazib olishga yoxud ulardan foydalanishga doir konsessiyalarni olishda – konsessiya shartnomasi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazilgan sanadan e’tiboran;

O‘zbekiston Respublikasi Hukumati bilan tuzilgan investitsiya shartnomasida bir vaqtning o‘zida investitsiya majburiyatlarini mustahkamlab qo‘ygan holda investitsiya qilishda – shartnoma kuchga kirgan sanadan e’tiboran;

O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga zid bo‘lmagan boshqa shakllarda investitsiya qilishda – investor tomonidan O‘zbekiston Respublikasi hududida investitsiya faoliyati amalga oshirilayotganligini tasdiqlovchi hujjat kuchga kirgan sanadan e’tiboran.

investorlarning ushbu modda uchinchi qismida ko‘rsatilgan holatlardan kelib chiqadigan vazifalarni hal qilish uchun zarur bo‘lgan investitsiyalari yoki boshqa aktivlarining minimal hajmi bilan cheklansa;

kamsitilmaydigan asosda amalga oshirilsa;

yetkazilgan zararga monand kompensatsiya to‘lash bilan birga amalga oshirilsa. Davlat mazkur kompensatsiya to‘lovlari o‘z vaqtida amalga oshirilishining kafili sifatida ish yuritadi.

rekvizitsiyani (ekspropriatsiyani) amalga oshirish uchun foydalaniladigan maqsadning qonuniyligi;

rekvizitsiyaning (ekspropriatsiyaning) miqdori;

rekvizitsiya (ekspropriatsiya) qilinayotgan investitsiyalarni va boshqa aktivlarni baholash;

to‘lanishi lozim bo‘lgan kompensatsiya to‘lovining muvofiqligi;

davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari rekvizitsiyani (ekspropriatsiyani) amalga oshirish chog‘ida rioya etgan tartib-taomil.

Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risidagi qonun hujjatlarining asosiy prinsiplari investitsiya qilish va investitsiya faoliyatini amalga oshirish jarayonining barcha bosqichlarida qo‘llaniladi.

Davlat investitsiya faoliyati sub’ektlarining huquqlarini kafolatlaydi. Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari investitsiya sub’ektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilayotgan faoliyatiga aralashishga haqli emas.

Agar davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari investitsiya

faoliyati sub’ektlarining faoliyatida qonun hujjatlari buzilganligini aniqlasa, ular o‘zlari vakolatli bo‘lgan va muayyan qoidabuzarlikni bartaraf etish bilan bevosita bog‘liq choralarni ko‘rishi mumkin.

Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari qoidabuzarlik mavjudligi faktidan investitsiya faoliyati sub’ektlarining investitsiya faoliyatiga bog‘liq bo‘lmagan boshqa qonuniy faoliyatiga aralashish yoki uni cheklab qo‘yish uchun asos sifatida foydalanishi mumkin emas.

Davlat investorlarning fuqaroligi, yashash joyi, iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish joyi bilan bog‘liq holda, shuningdek investorlarning yoki investitsiyalarning kelib chiqish mamlakatiga qarab investorlarni kamsitishga yo‘l qo‘ymaslikni kafolatlaydi.

Investor tomonidan huquqlarning amalga oshirilishi boshqa investorlarning huquqlari va qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi kerak. Bunda davlat tadbirkorlik sub’ektining hamta’sischisi (aksiyadori, ishtirokchisi) sifatida boshqa ta’sischilar (aksiyadorlar, ishtirokchilar) kabi teng huquqlar va majburiyatlarga ega bo‘ladi.

Investitsiya faoliyati sub’ektining investitsiya faoliyati natijasida olingan daromadlari soliqlar va to‘lovlar to‘langanidan keyin uning xohishiga ko‘ra reinvestitsiya qilinishi yoki ulardan boshqa har qanday usulda foydalanilishi mumkin.

Chet el va mahalliy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarning hisobvaraqlaridagi mablag‘lardan foydalanishni davlat organlari tomonidan cheklash yoxud ularni majburan yechib olish faqat qonunda belgilangan tartibda amalga oshirilishi mumkin.

Investorlarga soliqlar va to‘lovlarni to‘lash sharti bilan chet el valyutasidagi mablag‘larni O‘zbekiston Respublikasiga va O‘zbekiston Respublikasidan cheklovlarsiz erkin o‘tkazish, shu jumladan valyutani repatriatsiya qilish uchun ayirboshlash kafolatlanadi. Bunday o‘tkazmalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

O‘zbekiston Respublikasining qonunlari hamda xalqaro shartnomalariga muvofiq davlat chet ellik investorning mablag‘larini repatriatsiya qilishni chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona to‘lovga layoqatsiz va bankrot bo‘lgan yoki kreditorlarning huquqlari buzilgan, jismoniy shaxs bo‘lgan chet ellik investor tomonidan jinoiy qilmishlar yoki ma’muriy huquqbuzarliklar sodir etilgan hollarda yoxud sud yoki arbitraj qaroriga muvofiq shunday repatriatsiya qilishni to‘xtatib turishning boshqa zarurati bo‘lganda qonun hujjatlarini

investorlarni kamsitmaydigan tarzda qo‘llash shartlari asosida to‘xtatib turishi mumkin.

Chet ellik investor O‘zbekiston Respublikasidagi investitsiya faoliyatini tugatish huquqiga ega.

Chet ellik investor investitsiya faoliyatini tugatgandan so‘ng investitsiya faoliyatini tugatish natijasida olingan o‘z aktivlarini naqd pul yoki natural shaklda chet ellik investorning O‘zbekiston Respublikasiga yoxud boshqa kreditorlarga nisbatan majburiyatlarini bajarish uchun zarar yetkazmagan holda erkin repatriatsiya qilish huquqiga ega.

Agar qonun hujjatlarining bajarilishi investorga yoki investitsiyalarga zarar yetkazadigan bo‘lsa, ushbu qonun hujjatlari orqaga qaytish kuchiga ega bo‘lmaydi.

Agar O‘zbekiston Respublikasining keyingi qonun hujjatlari investitsiya qilish shart-sharoitlarini yomonlashtirsa, investitsiya qilish sanasida amalda bo‘lgan qonun hujjatlari chet el investorlariga nisbatan investitsiya qilish paytidan e’tiboran o‘n-yil mobaynida qo‘llaniladi. Investor o‘zining investitsiya qilish shart-sharoitlarini yaxshilaydigan yangi qonun hujjatlari qoidalarini o‘z xohishiga ko‘ra qo‘llash huquqiga ega.

O‘zbekiston Respublikasining keyingi qonun hujjatlari investitsiya qilish shart-sharoitlarini yomonlashtirgan taqdirda, investitsiya qilish paytida amalda bo‘lgan qonun hujjatlarini o‘n-yil mobaynida qo‘llash to‘g‘risidagi kafolat quyidagi hollarda qo‘llaniladi:

Investor uchun noqulay o‘zgarishlarga qarshi kafolatlarning amal qilishi quyidagi hollarda boshlanadi:

Davlat investitsiyalarning O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga va xalqaro shartnomalariga muvofiq himoya qilinishini kafolatlaydi.

Investorlarning investitsiyalari va boshqa aktivlari natsionalizatsiya qilinmaydi.

Investorlarning investitsiyalari va boshqa aktivlari rekvizitsiya (ekspropriatsiya) qilinmaydi, bundan tabiiy ofatlar, avariyalar, epidemiyalar, epizootiylar va favqulodda xususiyatga ega bo‘lgan boshqa hollar mustasno.

Investitsiyalarni rekvizitsiya va ekspropriatsiya qilish to‘g‘risidagi qaror rekvizitsiya yoki ekspropriatsiya qilishning quyidagi talablariga rioya qilingan taqdirda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilinadi:

Investor sud va arbitraj tartibida, xususan, quyidagilar yuzasidan

nizolashishga haqli:

Investorlarning investitsiyalarini va tavakkalchiliklarini sug‘urtalash ixtiyoriy asosda amalga oshiriladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalarini jalb etgan holda tashkil etilgan va qonun hujjatlarida tasdiqlanadigan ro‘yxat bo‘yicha mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan yuridik shaxslar uchun ayrim soliqlar bo‘yicha imtiyozlarni qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari nazarda tutiladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalari deganda chet davlatning fuqarolari bo‘lgan jismoniy shaxslar, O‘zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida doimiy yashovchi fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar, shuningdek chet ellik nodavlat yuridik shaxslar tomonidan O‘zbekiston Respublikasining kafolatini taqdim etmasdan amalga oshiriladigan investitsiyalar tushuniladi.

Yuridik shaxslarga O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori bilan belgilanadigan muddatga kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalari hajmiga qarab, yer solig‘i, mol-mulk solig‘i va suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni to‘lashdan ozod etish tarzidagi soliq imtiyozlari beriladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona soliq to‘g‘risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliq imtiyozlardan foydalanishga haqli.

O‘zbekiston Respublikasi “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunining 34-moddasiga muvofiq:

Investitsiyalarni va investitsiya faoliyatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash uchun qo‘llaniladigan imtiyoz hamda preferensiyalar quyidagilarni o‘z ichiga olishi mumkin:

Davlat mulki bo‘lgan ob’ektlarni yoki ularga bo‘lgan mulkiy huquqlarni imtiyozli yoki nolga teng xarid qiymati bo‘yicha investorga berish;

Soliqlar va to‘lovlar bo‘yicha imtiyozlar berish;

Investitsiya loyihasini amalga oshirish uchun investor tomonidan olinadigan kreditlar bo‘yicha foiz stavkalarini subsidiyalash.

Imtiyozlar va preferensiyalar quyidagilarga qarab beriladi:

Investitsiyalar hajmiga;

Investitsiya loyihasi amalga oshiriladigan joyning shart-sharoitlariga;

Kutilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy samaraga va yangi ish o‘rinlarini yaratishga;

Investitsiya loyihasini amalga oshirish sohalari va tarmoqlariga.

Soliqlar va to‘lovlar bo‘yicha imtiyozlar qonunda belgilangan tartibda beriladi.

Investitsiyalarni va investitsiya faoliyatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash uchun qo‘llaniladigan preferensiyalar tegishincha Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashining, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlarining qarorlari bilan, shu jumladan munitsipal ob’ektlarga nisbatan Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlari mablag‘lari hisobidan berilishi mumkin.

Imtiyozlar va preferensiyalar tegishli hududga investitsiyalar kiritishni nazarda tutuvchi investorlarga mazkur hudud infratuzilmasining rivojlanish darajasidan kelib chiqqan holda beriladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el investitsiyalarini jalb qilgan holda tashkil etilgan va qonun hujjatlari bilan tasdiqlanadigan ro‘yxat bo‘yicha iqtisodiyot tarmoqlarida mahsulot ishlab chiqarishga (xizmatlar ko‘rsatishga) ixtisoslashgan korxonalarga O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida belgilangan tartibda alohida soliqlar yuzasidan imtiyozlar qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari nazarda tutiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksiga muvofiq:

Bojxona bojidan ozod etish tarzidagi tarif imtiyozlari quyidagilarga nisbatan beriladi, jumladan:

ustav fondida (ustav kapitalida) chet el investitsiyalarining ulushi kamida o‘ttiz uch foiz bo‘lgan chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar tomonidan ular davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan paytdan e’tiboran ikki-yil davomida o‘z ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun bojxona hududiga olib kiriladigan mol-mulkka;

chet ellik investorlar, chet ellik investorlar bilan tuzilgan mehnat shartnomalariga muvofiq O‘zbekiston Respublikasida turgan chet davlatlar fuqarolari va O‘zbekiston Respublikasidan tashqarida doimiy ravishda yashaydigan fuqaroligi bo‘lmagan shaxslarning shaxsiy ehtiyojlari uchun bojxona hududiga olib kiriladigan mol-mulkka;

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga umumiy summasi ellik million AQSh dollari ekvivalentidan ortiq bo‘lgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyani amalga oshirgan chet ellik yuridik shaxslar tomonidan bojxona hududiga olib kiriladigan tovarlarga, basharti olib kirilayotgan tovarlar ularning o‘z ishlab chiqarish mahsuloti bo‘lsa;

mahsulot taqsimotiga oid bitim bo‘yicha ishlar olib borish uchun

mo‘ljallangan va loyiha hujjatlariga muvofiq mahsulot taqsimotiga oid bitim bo‘yicha ishlarni bajarishda ishtirok etayotgan chet ellik investor yoki boshqa shaxslar tomonidan bojxona hududiga olib kiriladigan tovarlarga, shuningdek investor tomonidan bojxona hududidan olib chiqiladigan, mahsulot taqsimotiga oid bitimga muvofiq investorga tegishli bo‘lgan mahsulotga;

bojxona hududiga qonun hujjatlariga muvofiq tasdiqlanadigan ro‘yxat bo‘yicha olib kirilayotgan texnologik asbob-uskunalar, shuningdek butlovchi buyumlar va ehtiyot qismlar, agar ularni yetkazib berish kontrakti (shartnomasi, kelishuvi) shartlarida nazarda tutilgan bo‘lsa. Olib kirilgan texnologik asbob-uskunalar olib kirilgan paytdan e’tiboran uch-yil mobaynida eksportga realizatsiya qilingan yoki tekin berilgan taqdirda, mazkur imtiyozning amal qilishi bojxona bojlarini to‘lash majburiyatlari tiklangan holda bekor qilinadi;

xorijiy investorning pul shaklidagi ulushi 5 million AQSh dollaridan kam bo‘lmagan yangidan tashkil etilayotgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar davlat ro‘yxatidan o‘tgan sanadan boshlab 10-yil mobaynida soliq qonunchiligida o‘zgarishlar yuz bergan hollarda, yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i, qo‘shilgan qiymat solig‘i (tovarlar, ishlar, xizmatlarni realizatsiya qilish aylanmasi), mol-mulk solig‘i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i, yagona ijtimoiy to‘lov, yagona soliq to‘lovi, shuningdek, Respublika yo‘l jamg‘armasiga hamda Budjetdan tashqari O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi ta’lim va tibbiyot muassasalarining moddiy-texnika bazasini rivojlantirish jamg‘armasiga majburiy ajratmalar to‘lashning mazkur korxonalar davlat ro‘yxatidan o‘tish sanasida amal qilgan me’yorlari va qoidalarini qo‘llashga haqlidirlar;

qiymati 50 million AQSh dollaridan oshadigan va xorijiy investorning ulushi kamida 50 foiz bo‘lgan investitsiya loyihalari doirasida, ishlab chiqarish maydonidan tashqaridagi zarur tashqi muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlarini qurish budjet mablag‘lari hamda boshqa ichki moliyalashtirish manbalari hisobidan amalga oshiriladi;

vazirliklar, idoralar, mahalliy davlat organlari, huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat idoralari, tijorat banklari tomonidan xorijiy investorlar hamda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarning faoliyati bilan bog‘liq qo‘shimcha talablar va cheklovlar o‘rnatilishi qat’iyan taqiqlangan va bu hol qonunga xilof deb hisoblanadi;

investitsiya loyihalarini amalga oshirishda ishtirok etuvchi xorijiy kompaniyalar ishchilari uchun viza tartibini soddalashtirish (kirish va ko‘p

martalik vizalarni 12 oy muddatga rasmiylashtirish)

xorijiy investorlarga o‘zlarining investitsiya faoliyatini amalga oshirishlari uchun Davlat budjeti va uning ijrosi, pul-kredit siyosati, tashqi savdo hamda boshqa ko‘rsatkichlarni hisobga olgan holda zarur bo‘lgan iqtisodiy axborotlardan tizimli asosda belgilangan tartibda keng foydalanish imkoniyatlari.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etgan holda tashkil etilgan va ilovaga muvofiq ro‘yxat bo‘yicha iqtisodiyot tarmoqlarida mahsulotlarni ishlab chiqarishga (xizmatlar ko‘rsatishga) ixtisoslashtirilgan korxonalarga quyidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy xorijiy investitsiya hajmlarida O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksida belgilangan tartibda alohida soliqlar bo‘yicha imtiyozlarni qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari nazarda tutiladi:

300 ming AQSh dollaridan 3 million AQSh dollarigacha – 3-yil muddatga;

3 million AQSh dollaridan ortiq va 10 million AQSh dollarigacha – 5-yil muddatga;

10 million AQSh dollaridan ortiq bo‘lganda – 7-yil muddatga.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 17.01.2017-yildagi PF-4933-sonli Farmoniga muvofiq:

Umumbelgilangan soliqlar to‘lovchi davlat mulki ob’ektlarining sotib oluvchilari – tashkilotlar oldi-sotdi shartnomasi imzolangan paytdan boshlab 12 oy muddatga yangi sotib olinayotgan davlat mulki ob’ektlari bo‘yicha mol-mulk solig‘i va yer solig‘i to‘lashdan ozod qilinadi, bo‘shagan mablag‘lar xususiylashtirilgan ob’ektlarni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash hamda ularni rivojlantirishga maqsadli tarzda yo‘naltiriladi.

22.3. Xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga loyihalarni moliyalashtirish amaliyoti

Mamlakatimizda ishlab chiqarishni rivojlantirish va modernizatsiyalashda xorijiy banklarning jalb qilinayotgan kredit liniyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, respublikamiz tijorat banklari ushbu maqsad yo‘lida o‘z kredit resurslarini shakllantirishda xorijiy hamkorlik masalalariga alohida e'tibor qaratmoqda. Umuman olganda, bugungi kunda respublikamizda tijorat banklari tomonidan tadbirkorlik faoliyatini kreditlashning bir qator shakllari mavjud.

Unga ko‘ra banklar tomonidan iqtisodiyot tarmoqlarini, shu jumladan, investitsiya loyihalarini moliyalashtirish keng shakllarda amalga oshirilmoqda.

Unda tijorat banklarining kreditlash shakllari ichida xorijiy banklarning kredit liniyasini ochish yo‘li bilan alohida ssuda schetidan kreditlash keng tarqalgandir. Biz uchun muhim bo‘lgan va yuqorida qayd etilgan tadbirkorlik faoliyatini tijorat banklari tomonidan xorijiy valyutada kreditlash shakli amaliyotda xalqaro moliyaviy institutlar, xorijiy banklar va boshqa xorijiy hamkorlar tomonidan mahalliy banklarimizda ochilgan kredit liniyalari ochish hisobiga amalga oshiriladi. Shunga ko‘ra, mazkur shaklda tadbirkorlik faoliyatini, xususan, investitsiya loyihalarini kreditlashning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Unga ko‘ra kredit liniyasi ochishda kreditdan maqsadli foydalanish va uni qaytarish ustidan nazoratni amalga oshirish eng muhim vazifalardan hisoblanadi.

Respublikamiz mahalliy banklarida ochilgan va investitsiya loyihalarini kreditlashda faol qatnashib kelayotgan xorijiy banklar kredit liniyalarining bir qator afzallik jihatlari mavjud bo‘lib, ular, asosan, quyidagilardan iborat:

- bankning kreditni ishlatilish yuzasidan ta’sirli nazorat o‘tkaza olishi;
- bank kreditning foiz stavkasidan tashqari ko‘shimcha haq olishi;
- mijoz har safar kredit so‘rab bankka murojaat qilish zaruriyatidan xalos bo‘lishi;
- mijoz kreditning faqat ishlatiladigan qismi uchun foiz to‘lashi. Shundan kelib chiqib, bugungi kunda iqtisodiyotning turli tarmoq va hududlarida faoliyat olib borayotgan xo‘jalik sub’ektlari, ayniqsa, kichik biznes vakillari tomonidan mahalliy tijorat banklarida ochilgan xorijiy banklar kredit liniyalarini o‘zlari uchun qulay moliyalashtirish shakli sifatida qabul qilib, ulardan foydalanishga qattiq harakat qiladilar.

Mazkur kredit liniyalari hisobidan foydalanish, shuningdek boshqa xorijiy kredit va investitsiyalarni jalb qilishda mamlakatimizda umumiy tartib belgilangan bo‘lib, uni quyidagi rasm orqali aks ettirish mumkin. Xorijiy banklar kredit liniyalari hisobidan investitsya loyihalarini kreditlashda qo‘yiladigan bir qator talablar borki, quyida ular to‘g‘risidagi asosiy jihatlarni yoritib o‘tamiz.

1. Kredit ta’minoti. Tijorat banki tomonidan kredit liniyalari mablag‘lari hisobidan berilgan kreditni qaytarish ta’minoti deganda aniq manbalar tushuniladi. Bunda birlamchi va ikkilamchi manbalar mavjud.

Birlamchi manbalar: mahsulotlarni sotishdan olingan tushum; xizmatlar ko‘rsatishdan olingan tushum; mijozning daromadi.

Ikkilamchi manbalar: mulk va mulkiy huquqlarni garovga olish; talab va

huquqlarni yon berish; kafolatlar; uchinchi shaxsning kafilligi; sug‘urta polisi.

Mijozga tegishli mulklar garoviga quyidagilar kiradi: tovar-moddiy qimmatliklarni garovga olish (xom ashyo, yarim fabrikat, tayyor mahsulotlar); qimmatli qog‘ozlarni garovga olish; kredit berayotgan bankdagi depozitlarni garovga olish; qo‘zg‘almas mulkni garovga olish.

Mulkiy huquqlarni garovga olishga quyidagilar kiradi: ijara huquqini garovga olish; mualliflik haqini garovga olish; pudrat shartnomasi bo‘yicha buyurtmachilik huquqini garovga olish. Garov ob’ektining sifatiga qo‘yiladigan talablar: garov predmeti kredit oluvchiga tegishli bo‘lishi kerak; garov predmeti pulda ifodalanadigan bahoga ega bo‘lishi kerak; garov predmeti likvidli bo‘lishi lozim.

Tovar-moddiy qimmatliklarni sifat mezonlari quyidagilardan iborat: sotishning tezligi; baholarning nisbatan barqarorligi; sug‘urta qilinganligi; uzoq muddat saqlanishi; garov ob’ektining etarliligi.

Xalqaro bank amaliyotida, odatda, kreditning miqdori garovga olingan tovarmoddiy qimmatliklar qiymatining 85 foizidan oshmaydi. Bu esa, garov ob’ekti bahosining o‘zgarishi natijasida yuzaga keladigan yo‘qotishlardan bankni himoyalash imkonini beradi. Qimmatli qog‘ozlarni garovga olish. Qimmatli qog‘ozlarni garov ob’ekti holatidagi sifat mezonlari: oson sotilishi; emitentning moliyaviy holati. Ushbu mezonlardan kelib chiqqan holda, qimmatli qog‘ozlar quyidagi marjinal qiymatda garovga olinadi: davlat qimmatli qog‘ozlari - 95 foizgacha; korxonalarning aktsiyalari - 80-85%; tijorat veksellari - 75-80%.

Garov ob’ektini baholash: garov ob’ekti bozor bahosida baholanishi kerak. Ammo bank garov ob’ektini sotayotganda uning bozor bahosi o‘zgarishi mumkin yoki bozor bahosida sotib oladigan xaridor topilmaydi.

Natijada bank garov ob’ektini bozor bahosidan past narxda sotishga majbur bo‘ladi; garov ob’ekti davriy ravishda qayta baholanib turishi lozim; garov ob’ekti qiymatini baholash tegishli malakaga ega bo‘lgan mutaxassislar tomonidan amalga oshirilishi kerak; garovni baholashda uni baholash va sotish xarajatlari hisobga olinishi kerak.

Ko‘chmas mulkni baholash usullari: xarajat usuli; bozor usuli va daromad usuli. Xarajat usulida yer uchastkasini sotib olish va kelgusida amalga oshiriladigan qurilish xarajatlari hisobga olinadi. Bunda investor oladigan daromad miqdori ham hisobga olinadi. Aniqlangan qiymatdan eskirish summasi ayirib tashlanadi. Bozor usulida ko‘chmas (qo‘zg‘almas) mulkni bozorda

sotilish bahosi hisobga olinadi. Lekin bunda bozor bahosiga o‘zgartirishlar kiritiladi. Chunki, birinchidan, bir-biriga 100% o‘xshaydigan ob’ektlar juda kam; ikkinchidan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari asosida shakllantirildi. mulkni haqiqiy bozor bahosini faqat uni sotganda bilish mumkin.

Daromad usulida ushbu qo‘zg‘almas mulkni kelgusida foydalanish natijasida olinadigan sof daromad miqdori hisobga olinadi. Ushbu usuldan foydalanishda quyidagi ma’lumotlarga e'tibor qaratiladi: xuddi shunday ob’ektni ijaraga berishdan olinayotgan daromad; ob’ektni bekor turib qolishi natijasida ko‘riladigan yo‘qotishlar; ob’ektni boshqa maqsadda ishlatish natijasida olinadigan daromadlar. Ushbu mezonlarga xorijiy banklar kredit yo‘nalishlari ayrimlari bir-biridan keskin farq qiladi, ayrim mezonlari hamma qarz oluvchilar uchun deyarli bir xil. Masalan, garov ta’minoti barcha qarz oluvchilarga deyarli 120-125 foiz miqdorida belgilangan.

Bugungi kunda mamlakatimiz tijorat banklari orqali quyidagi xalqaro moliya tashkilotlarining kredit liniyalaridan tadbirkorlik sub’ektlarini kreditlash maqsadlarida foydalanilmoqda:

Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki kredit liniyasi;

Osiyo taraqqiyot bankining “Kichik biznes va mikromoliyalashni rivojlantirish” loyihasi;

Jahon bankining “Qoraqalpog‘istonda pillachilikni rivojlantirish” kredit liniyasi;

Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasining “Qishloq xo‘jaligi korxonalarini qo‘llab-quvvatlash loyihasi” II bosqichi kredit liniyasi;

Xususiy sektorni rivojlantirish Islom korporatsiyasi kredit liniyasi;

Landesbank Berlin (Germaniya) kredit liniyasi;

Xitoy Taraqqiyot banki kredit liniyasi;

Germaniya Taraqqiyot banki kredit liniyasi;

Koreya Eksimbanki kredit liniyasi;

Germaniya jamg‘arma kassalari fondi kredit liniyasi va h.k.

Mamlakatimiz tijorat banklari orqali xorijiy kredit liniyalari hisobidan tadbirkorlik sub’ektlarini kreditlashda ishlab chiqarishni kengaytirish, ishlab chiqarilayotgan mahalliy hamda eksportga yo‘naltirilayotgan tovarlar sifatini yaxshilash maqsadlari ustunlikka ega.

Shu bilan bir qatorda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2 martdagi «Osiyo taraqqiyot banki ishtirokidagi «Meva-sabzavotchilik

tarmog‘ida qo‘shimcha qiymat zanjirini shakllantirishni rivojlantirish» loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Qaroriga muvofiq holda tadbirkorlik sub’ektlariga mahalliy tijorat banklari orqali investitsion kreditlar ajratilmoqda.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub’ektlariga kreditlar tijorat banklari tomonidan o‘z mablag‘lari hamda jalb qilingan xorijiy kredit liniyalari hisobidan, Markaziy bank tomonidan o‘rnatilgan iqtisodiy me’yorlarga qat’iy rioya etgan holda berilmoqda.

Hozirgi kunda tadbirkorlik sub’ektlarini kreditlash uchun tijorat banklari quyidagi xorijiy kredit liniyalaridan foydalanishmoqda:

TIF Milliy banki – Xitoy taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Koreya Eksimbanki;

“Asaka bank” ATB – Osiyo taraqqiyot banki, Koreya Eksimbanki, Commerzbank (Germaniya), Landesbank (Germaniya);

“Ipoteka-bank” ATIB – Koreya Eksimbanki, Commerzbank (Germaniya), Landesbank (Germaniya);

“Ipak Yo‘li” AITB - Commerzbank (Germaniya), Osiyo taraqqiyot banki va b.;

“Uzsanoatqurilishbank” ATB – Osiyo taraqqiyot banki, Rayffayzenbank (Rossiya Federatsiyasi);

“Hamkorbank” ATB – Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi, Osiyo taraqqiyot banki va h.k.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Investitsiya loyihalarini xorijiy investitsiyalar hisobiga moliyalashtirishning ahamiyatini tavsiflang.

2. Tadbirkorlik sub’ektlarining investitsiya loyihalarini xorijiy kredit liniyalari hisobidan moliyalashtirishning o‘ziga xos xususiyatlarini aytib bering.

3. Xorijiy sarmoyalarning mamlakat iqtisodiyoti uchun tutgan o‘rnini izohlang.

4. To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar deganda qanday investitsiyalar nazarda tutiladi?

5. O‘zbekistonga xorijiy sarmoyalarni jalb etishni kengaytirish maqsadida qanday huquqiy-me’yoriy hujjatlar qabul qilingan?

6. O‘zbekistonda xorijiy investorlar uchun qanday imtiyozlar joriy etilgan?

7. Davlat tomonidan investitsiya faoliyati sub’ektlarining huquqlarini kafolatlash deganda nima nazarda tutiladi?

8. Mamlakatimizda xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga loyihalarni moliyalashtirish tartibini aytib bering.

9. O‘zbekistonda qanday xalqaro moliya tashkilotlarining kredit liniyalaridan tadbirkorlik sub’ektlari foydalanishlari mumkin?

10. Xorijiy investitsiyalarning qanday turlari mavjud?

XXIII BOB. AHOLI MABLAG‘LARINI INVESTITSIYA FAOLIYATINI MOLIYALASHTIRISHGA YO‘NALTIRISH

23.1. Aholi daromadlari va ularni investitsion maqsadlarga yo‘naltirish
23.2. Aholi daromadlarini o‘stirish omillari va shart sharoitlari
23.3. Aholi mablag‘larini investitsiya loyihalariga jalb etish

Tayanch so‘z va iboralar: *aholi, oila, aholi daromadlari, real daromad, ish haqi, pensiya, stipendiya, nafaqalar, mukofot, dividend, lotereya yutug‘i, ijara puli, sug‘urta, tadbirkorlik, qimmatli qog‘ozlar, bank kapitali, aholi jamg‘armalari, investitsion faollik.*

23.1. Aholi daromadlari va ularni investitsion maqsadlarga yo‘naltirish

Jahon miqyosida aholining daromadlilik darajasi kishilar turmush farovonligining asosiy omillardan biri bo‘lib, ijtimoiy siyosatda uning daromadlarni barqaror shakllantirish va farqlanish darajasini kamaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shundan kelib chiqan holda, aholi daromadlari o‘rtasidagi tafovutni kamaytirish turli ijtimoiy qatlamlar o‘rtasida teng taqsimlash orqali ijtimoiy sohalar va ish haqi va boshqa daromadlarning farqlanish darajasini kamaytirishni ta’minlashni takomillashtirish singari ilmiy muammolarni tadqiq etish muhim ahamiyatga egadir.

Jahon banki tomonidan e’lon qilingan kambag‘allikka qarshi kurash loyihasining maqsadi birinchidan, 2030-yilga borib kambag‘al qatlamni dunyo aholisining 3 foizdan kam bo‘lishiga erishish, ikkinchidan har bir mamlakat aholisining juda kambag‘al qatlami daromadlarini oshirishdan iborat.

Yuqori texnologiyalar, samaradorlik, makroiqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikka asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirishning yangi modelini barpo etish iqtisodiyotni tarkibiy o‘zgartirishlar va modernizatsiya qilishni nazarda tutadi, bu esa asosiy kapitalga investitsiyalar hajmini keng ko‘lamda ko‘paytirish va moliyalashtirishning ichki manbalarini izlashni taqozo etadi. Bu aholi pul daromadlarining milliy iqtisodiyotning investitsion resursi sifatidagi rolini o‘rganishni dolzarblashtiradi. Iqtisodiy adabiyotlarda uzoq muddatli investitsiya resurslarini shakllantirish, o‘sish va barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga qaratilgan aholining pul daromadlarining bir qismi sifatida jamg‘armalarning investitsiya salohiyatini tahlil qilishga katta e'tibor beriladi.

Shu bilan birga, iqtisodiy tizimning investitsiya salohiyatini oshirishda pul daromadlaridan foydalanishning boshqa shakllarining roli ko‘pincha olib borilayotgan tadqiqotlar doirasidan tashqarida qolmoqda.

Aholi daromadlari: barcha aholiga tegishli pul va natural (mahsulot shaklida) tushumlar hamda ko`rsatilgan bepul xizmatlar summasi; aholining milliy daromaddagi hissasi. Aholining jami turdagi daromadlari manbai – ish haqi, pensiya, stipendiya, nafaqalar, mukofot, dividend, zayom va lotereya yutug`i, bank to`lagan foiz puli, ko`chmas mulkdan kelgan renta to`lovi va ijara puli, sug`urta qoplamalari va b.dan iborat. Bozor sharoitida aholi daromadining eng kata qismi pul shakliga ega. Qishloq aholisi o`zining tomorqa xo`jaligidan ham mahsulot olib daromad ko`radi va u natural daromadga kiradi. Shuningdek, aholining yordamga muhtoj qatlamlariga bepul mahsulot beriladi va xizmatlar ko`rsatiladi (bepul ovqatlanish, kiyim-kechak, dori-darmon, transport va kommunal xizmati va h.k.); bular natural daromadlar hisoblanadi. Aholi daromadlarinominal va real daromadlargabo`linadi. Nominal daromad aholi muayyan pul summasi shaklida olgan daromad bo`lib, inflyatsiya ta`sirida uning xarid qobiliyati pasayishi mumkin. Real daromad – pul shaklidagi daromadga amalda qanday miqdorda iste`mol buyumlari va xizmatlar xarid etish mumkinligini ko`rsatadi. Aholi jon boshiga hisoblangan real daromad aholi turmush darajasining umumlashgan va yaxlit ko`rsatkichi hisoblanadi. Iqtisodiyotda aholi yalpi pul daromadlaridan barcha majburiy va ixtiyoriy to`lovlar (soliqlar, qarz puli, badallar) chegirib tashlangandan so`ng uning qo`liga tegadigan daromad ham muhim ahamiyatga ega. Aholi qo`liga tegadigan daromad miqdoriga soliqlar kuchli ta`sir etadi. Rivojlangan mamlakatlarda ish haqi daromadning 2/3 qismini tashkil etadi. Agar mamlakatda xususiy mulk ustivor, renta, aholi pul jamg`armasi ko`p bo`lsa, bank to`laydigan foiz puli salmoqli bo`ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida Aholi daromadlari tarkib jihatidan mehnatdan, tadbirkorlikdan, mulkdan olingan daromadlar va transfert (nochorlarga budjetdan beriladigan nafaqa va yordam puli) kabi daromadlardan shakllanadi. Transfertlar nobozor daromadi, qolganlari bozor daromadi hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotiga o`tish sharoitida O`zbekistondagi Aholi daromadlarida bozor tizimiga xos yangi daromad turlari (tadbirkorlik, mulk daromadi kabilar) ning ko`payib borishi kuzatiladi.

Aholining pul daromadlarining milliy iqtisodiyotning investitsion resursi sifatidagi imkoniyatlarini amalga oshirish mumkin:

− amalga oshirilgan iste’mol talabi hisobidan nomoliyaviy sektor orqali,

tovarlar va xizmatlar uchun to‘lovga yo‘naltirilgan daromadlarning bir qismi iste’mol xarajatlari ko‘rinishida nomoliyaviy korxonalarning daromadlarini, uning tarkibida esa foyda va amortizatsiya ajratmalarini tashkil etadi. investitsiyalar uchun mumkin bo‘lgan o‘z mablag‘lari manbalari;

- moliya sektori orqali pul daromadlarining uyushgan jamg‘armalar bilan ifodalangan bir qismini turli investitsiya vositalaridan foydalangan holda jalb qilingan mablag‘larni nomoliyaviy kompaniyalarning asosiy kapitaliga investitsiyalarga aylantiruvchi moliya institutlariga o‘tkazish orqali.

Birinchi kanalni amalga oshirish, bir tomondan, aholining iste'mol talabi ko‘lamiga, uning pul daromadlari hajmi va tarkibiga, ikkinchi tomondan, nomoliyaviy kompaniyalarning investitsiya faoliyatiga bog‘liq. Bu erda eng keskin muammolar iqtisodiy noaniqlik va investitsion risklarning kuchayishi sharoitida aholining pul daromadlarining o‘sishini cheklash va nomoliyaviy kompaniyalarning investitsiya strategiyalari bilan bog‘liq.

Bundan tashqari, iqtisodiyotdagi aholining pul daromadlari sezilarli mintaqalararo va ijtimoiy-iqtisodiy assimetriya bilan tavsiflanadi, bu ularning beqarorligini keltirib chiqaradi. Mavjud ekonometrik hisob-kitoblarga ko‘ra, moliyaviy jihatdan eng xavfsiz bo‘lgan hududlarda nafaqat aholi jon boshiga o‘rtacha daromadlar, balki daromadlarni farqlash koeffitsienti ham yuqoriroq ko‘rsatkichlarga ega.

Fuqarolarning tovar va xizmatlarni sotib olish xarajatlarining kamayishi asosiy kapitalga investitsiyalar o‘sishini ushbu kanal orqali cheklovchi omil bo‘lib xizmat qildi.

Moliyaviy bo‘lmagan kompaniyalar tomonidan sanksiyalar va ular bilan bog‘liq iqtisodiy noaniqlik va investitsion risklarning oshishi ularning investitsiya faolligini cheklovchi jiddiy to‘siq bo‘ldi. O‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashtiriladigan asosiy kapitalga investitsiyalar ulushini oshirish tendentsiyasiga qaramasdan, nomoliyaviy kompaniyalarning moliyaviy investitsiyalar foydasiga ustunliklari saqlanib qoldi, ularning asosiy kapitalga investitsiyalar nisbati oshdi. Shu bilan birga, moliyaviy qo‘yilmalarning asosiy qismi qarz va depozit vositalariga to‘g‘ri keldi, ularning asosiy kapitalga investitsiyalarga nisbati oshdi.

Aholining pul daromadlarining investitsiya salohiyatini ikkinchi kanal doirasida (moliya sektori orqali) amalga oshirish imkoniyatlarini hisobga olgan holda shuni ta’kidlash mumkinki, bu erda asosiy muammolar, bir tomondan, pul daromadlarining barqaror dinamikasi bilan bog‘liq. jamg‘arma normasi va

tashkil etilgan jamg‘armalar miqdori, ikkinchi tomondan, moliya institutlari tomonidan to‘plangan jamg‘armalarni asosiy kapital qo‘yilmalariga aylantirishning etarli darajada emasligi.

Tashkil etilgan jamg‘armalar, birinchi navbatda, bank depozitlari va qimmatli qog‘ozlarga qo‘yilmalar bilan ifodalanadi. Darhaqiqat, iqtisodiy dinamikaga ta’sir qiluvchi investitsiya resursi sifatida aholi jamg‘armalarining faqat ushbu turini ko‘rib chiqish mumkin, shu bilan birga joriy davrda investitsiya jarayonidan rubl va xorijiy valyutadagi naqd pul mablag‘lari olib tashlanadi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, aholining pul daromadlaridagi jamg‘armalarning ushbu shakllaridagi o‘sish (kamayish) ulushlari, qoida tariqasida, qarama-qarshi dinamikaga ega.

23.2. Aholi daromadlarini o‘stirish omillari va shart sharoitlari

Mamlakatimizda izchillik bilan amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, xususan, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish natijasida jamiyat a`zolarining turmush darajasi va ular daromadlarining tarkibida ham jiddiy o`zgarishlar sodir bo`ldi. O`zining mulkiy maqomini o`zgartirgan va mulk sohiblariga aylangan fuqarolarning soni-yildan-yilga ortib bormoqda.

Oilalar ijtimoiy maqomining o`zgarishi natijasida tadbirkorlar, fermerlar va ijarachilardan iborat yangi ijtimoiy qatlamlar paydo bo`lmoqda. Fikrimizning dalili sifatida keltirilgan quyidagi raqamlarga e`tibor bersangiz, ana shu yangi ijtimoiy qatlamlarning bugungi iqtisodiyotimizda tutgan o`rni haqida o`z mulohazalaringiz paydo bo`lishiga shubha qilmasa ham bo`ladi. 2000-yilning boshida aholining 12 foizini ishchilar, 12 foizini xizmatchilar, 48 foizini tadbirkorlar va fermerlar, 20 foizini ijarachilar va 8,0 foizini pensioner oilalar tashkil etdi. Ko`p ukladli bozor iqtisodiyoti sharoitida oila daromadlarining 2 xil turi mavjud bo`lib, ularning tarkibi va istiqbollari xususida to`xtalib o`tamiz.

Birinchisi, bozor daromadlari bo`lib, ular asosan bozor iqtisodiyoti qonunlari asosida ishlab topilgan daromadlardir. Ularga tadbirkorlik faoliyatidan topilgan daromadlar, mulkni ijaraga berishdan topilgan daromadlar, qimmatbaho qog`ozlardan tushgan dividentlar, tomorqa va dehqon xo`jaligidan olingan foyda, korxona va tashkilotlardagi yollanma mehnat evaziga olingan ish haqi va boshqa shunga o`xshash daromadlar kiradi.

Ikkinchisi, bozor qonunlariga aloqasi bo`lmagan va muhtojlik sababli yuzaga keluvchi daromadlardir. Bu daromadlarga aholiga beriladigan turli xil

pensiya va nafaqalar, stipendiyalar, xayriya jamg`armalari, korxonalar, firmalar va turli tashkilotlar tomonidan pul yoki natura ko`rinishida beriladigan moddiy yordamlar kiradi. Bozor iqtisodiyotining rivojlanishi natijasida mamlakatning iqtisodiy taraqqiyot sur`atlari tezlashib, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligi ham o`sib boraveradi. Buning natijasida ijtimoiy foydali mehnat bilan band bo`lgan kishilarga muayyan ishni bajargani uchun beriladigan ish haqi miqdorlarini muttasil oshira borish imkoniyatlari kengaya boradi. Shu bilan birgalikda, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan foydaning mutlaq miqdorlari ham ko`paya boradi. Undan tashqari tadbirkorlik bilan shug`ullanuvchilar soni ilgari bunday faoliyat bilan shug`ullanmagan ishchi va xizmatchilar hisobiga ko`paya boradi.

Bular hammasi aholi daromadlari tarkibida bozoriy (shunday desak ma`qulroq bo`ladi) daromadlarning salmog`ini ortib borishiga olib keladi. Yaqin va uzoq kelajakda nobozor daromadlar aholi daromadlarining tarkibida o`z salmog`ini kamaytirsa ham, biroq o`z o`rnini mutlaqo yo`qotmaydi.

Gap shundaki, aholining ijtimoiy muhofazaga muhtoj qismi har qanday jamiyatda ham mavjud bo`ladi. Bular, asosan, nogironlar, pensionerlar, vaqtincha ishga yaroqsizlar, ishsizlar va boshqalar. Aholining bu toifadagi ijtimoiy qatlamlari, hatto, rivojlangan mamlakatlarda ham mavjud bo`lib, davlat, firma va kompaniyalar ularga munosib turmush sharoitlari yaratish choralarini ko`radi. Aholi daromadlari, odatda, pul va natura ko`rinishida bo`ladi. Pul ko`rinishidagi daromadlarga yollanma mehnat uchun olinadigan ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olingan foyda, pensiya, nafaqa, stipendiya va shunga o`xshashlar kiradi.

Daromadlarning natura ko`rinishidagi xiliga ishchi, xizmatchi va dehqonlarning mehnat faoliyatiga to`lanadigan haq evaziga oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa ko`rinishda beriladigan ne`matlar va buyumlar hamda tomorqa xo`jaligidan shaxsiy iste`mol uchun qoldirilgan mahsulotlar kiradi. Daromadlarning bunday turi ko`proq qishloq xo`jaligida uchrab turadi. Natura ko`rinishidagi daromadlar tabiatan bozor iqtisodiyotiga to`la-to`kis mos tushmaydi. Qishloq xo`jaligini istisno qilganda, mehnat haqini natura ko`rinishida to`lashni, umuman, mazkur tizim tamoyillariga zid desa bo`ladi. Ijtimoiy yo`naltirilgan bozor iqtisodiyoti aholining barcha ijtimoiy qatlamlari turmush darajasini yaxshilash, barcha fuqarolar uchun munosib turmush sharoitlarini yaratishga qaratilgandir.

Buning uchun, avvalambor, aholi daromadlarini muttasil oshira borish

uchun davlat tomonidan huquqiy va iqtisodiy zamin yaratilishi darkor. Shu munosabat bilan mamlakatimizda bir qator qonunlar qabul qilindiki, ular aholini nafaqat iqtisodiy jihatdan qo`llab-quvvatlashni nazarda tutadi, balki uning mehnat qilish huquqini to`la-to`kis namoyon bo`lishi uchun huquqiy asos ham hisoblanadi. Bular jumlasiga “Xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish to`g`risida”gi, “Qishloq xo`jalik kooperativlari (shirkat xo`jaliklari) to`g`risida”gi, “Fermer xo`jaliklari to`g`risida”gi, “Dehqon xo`jaliklari to`g`risida”gi, “Tadbirkorlik faoliyatlari erkinligining kafolatlari to`g`risida”gi va boshqa qonunlar kiradi.

Oila daromadlari o`sishining tashqi va ichki omillari mavjud. Tashqi omillarga mamlakatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi va uning o`sish sur`atlari hamda davlatning iqtisodiy siyosatida aholining turmush farovonligini o`stirish masalasiga berilayotgan e`tibor kiradi. Mamlakatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi va uning o`sish sur`atlari qancha yuqori bo`lsa, muayyan bajarilgan ish uchun shuncha ko`proq ish haqi to`lanadi. Shu sababli rivojlangan mamlakatlar (AQSh, Germaniya, Angliya, Yaponiya va h.k) da ishchi va xizmatchilarning ish haqi rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan bir necha barobar yuqoridir. O`zbekistonda aholining 2/3 qismi qishloq joylarida yashaydi. Demak, mamlakat aholisi aksariyat qismining turmush darajasi qishloq xo`jaligi, uning rivojlanish darajasi va sur`atlari bilan bog`liq. Shu sababli qishloq xo`jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, qishloqlarda sanoat korxonalari tashkil qilib, ularga ish bilan band bo`lmaganlarni jalb qilish aholi daromadlarini o`stirishning muhim omili hisoblanadi.

O‘zbekiston misolida hududni harakterlovchi asosiy tabiiy boyliklar hamda mazkur hududga hukumat tomonidan qaratilgan e’tibor (investitsiyalar, infrastruktura va h.k.) daromadlar shakllanishi va bu borada hududlar o‘rtasidagi farqlarning kelib chiqishida hal qiluvchi omillar bo‘lib hisoblanadi.

Ma’lumki, mulkchilik shaklining o‘zgarib borishi xo‘jalik yuritish shakllarining va pul daromadlarining tarkiban o‘zgarishiga olib keldi, natijada absolyut darajada aholi daromadlarining tarkibi bir necha martaga oshib, pul daromadlari o‘zgarib boradi, shu o‘rinda mamlakatimizda aholi daromadlarining o‘zgarishi tahlil qilindi (23.1-jadval).

23.1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, milliy iqtisodiyotning yangi tarkibiy o‘zgarishidaromadlar tarkibini ham bevosita o‘zgarishiga ta’sir ko‘rsatadi, jumladan, aholi umumiy daromadlari 2023-yilda 728826,1 mlrd. so‘mdan hisobot-yilida 764574,0 mlrd. so‘mgacha oshib borgan, yoki 126, 3 % ga

oshgan. Aholi jon boshiga umumiy daromadlar esa 2024-yilda 20638,7 ming so‘mga oshib, 110,0 % ga teng bo‘lgan.

23.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasida 2020-2024-yillarda aholi jon boshiga umumiy va real daromadlarining o‘zgarish salmog‘i

Ko‘rsatkichlar nomi	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.	2024 y.
Aholi umumiy daromadlari, mlrd. so‘m	420338,3	515660,7	633567,4	728826,1	764574,0
O‘tgan yilga nisbatan, % da	113,5	125,1	122,0	115,1	126,3
Aholi jon boshiga umumiy daromadlar, ming so‘m	10734,3	13416,8	15948,3	18201,2	20638,7
O‘tgan yilga nisbatan, % da	98,6	110,7	107,3	102,4	109,9
Aholi real umumiy daromadlari, mlrd. so‘m	367456,6	468448,4	568527,8	662749,9	746463,6
O‘tgan yilga nisbatan, % da	100,5	112,9	109,5	104,6	114,3
Aholi jon boshiga real umumiy daromadlar, ming so‘m	10734,3	13416,8	15948,3	18201,2	21634,1
O‘tgan yilga nisbatan, % da	98,6	110,7	107,3	102,4	116,5

Qayd etish kerakki, turmush darajasini umuman real daromad emas, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan real daromad tashkil qilib, daromadlarning oshib borishi barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi, aholining harid qobiliyatini ortishi natijasida ijtimoiy farovonlikni ta’minlashga erishiladi. “Turmush darajasi: – tor ma’noda aholining iste’mol ehtiyojlari qondirilganligi, iste’molning daromad va xarajatlar bilan ta’minlanishini; keng ma’noda insonni rivojlanishi darajasini (sog‘lik, ehtiyojlarni qondirish imkoniyatlari) va uning yashash shart -sharoitlarini anglatadi

Mamlakatning muayyan iqtisodiy taraqqiyot darajasida ish haqi uchun ajratilayotgan mablag`lar va binobarin, oila daromadlari ham turlicha bo`lishi mumkin. Ijtimoiy yo`naltirilgan bozor iqtisodiyoti qurayotgan mamlakatlar

(xususan, O`zbekiston) da davlatning iqtisodiy siyosatida aholi turmush darajasini oshirish ustivor yo`nalish hisoblanadi. Bunday sharoitda davlat imkoni boricha ish haqini oshira borish choralarini ko`radi. Oila daromadlari o`sishining ichki omillariga oilaning iqtisodiy faoliyati va bu faoliyatning samaradorlik darajasi kiradi. Hozir oila daromadi haqida gap ketganda, ko`pchilik uni ish haqi bilan chegaralab qo`yadi. Vaholanki, aslida ish haqi oila daromadlarining 36-38 foizini tashkil qilyapti xolos. Bozor iqtisodiyotiga o`tayotgan mamlakatimizda oila daromadlarining manbalari etarli darajada ko`p. Muayyan bir oilani olsak, uning daromadini ish haqi, foyda, ijara haqi, divident, stipendiya, nafaqa kabi tushunchalar tashkil etadi.

Respublikamizda tadbirkorlikning rivojlanishi uchun zarur bo`lgan shart-sharoitlar yaratilgani tufayli undan tushgan daromad oila daromadlarida salmoqli o`rin egallay boshladi va hozirgi kunda u 25 foizdan ortib ketdi. Tadbirkorlik daromadi kichik biznes sohiblari, fermerlar va yakka tartibda ishlovchilarning topgan foydasi va aktsiyalardan tushadigan dividentlardan iboratdir. Mazkur daromadlar ichida dividentlarning salmog`i hozircha etarli emas, deyish mumkin. Buning birinchi sababi oilalar iqtisodiy salohiyatining hozirgi kunda etarli darajada yuqori emasligi bo`lsa, ikkinchi sababi qimmatbaho qog`ozlar bozorining hali to`la-to`kis shakllanib bo`lmagani va aktsiyalarga aholi ishonchining etarli emasligidir. Tomorqa oila daromadlarining resursi sifatida yaqin orada o`z ahamiyatini yo`qotmaydigan manba hisoblanadi, chunki o`z mohiyatiga ko`ra bozor xo`jaligidir. Oila tomorqasi tabiatan tarqoq va tartibsiz xo`jalik bo`lganligi sababli ba`zan mahsulot ko`p etishtirilib, uning bozori kosod bo`lishi va arzongarov, hatto, xarajatlarni ham qoplamaydigan narxda sotilishi ham mumkin. Sotishni iloji bo`lmaganidan ba`zi bir mahsulotlar nes-nobud bo`lib, oila kutilgan daromadga erisha olmay qoladi.

Oilalar tomorqaning ishlab chiqarish imkoniyatlarini aniq hisobga olishlari, bozorning holatiga qarab nimani, qancha etishtirish, mahsulotni qaerda va qanchadan sotilishini hal etishlari tomorqadan tushadigan daromadlarni ko`paytirishning muhim sharti hisoblanadi. Yollanib ishlash bor yerda mehnat daromadi mavjud. Ish haqi tabiatan mehnat daromadi hisoblanadi. Uning miqdori mehnat unumdorligiga bog`liq, chunki bozor iqtisodiyotida har qanday daromad resurslarning (kapital, ishchi kuchi, yer) qanchalik unumli ishlatganligining natijasi bo`ladi. Shu bois ish haqi miqdori mehnat unumdorligining darajasidan kelib chiqadi. Bu qoida moddiy ishlab

chiqarish sohalari (sanoat, qishloq xo`jaligi, qurilish, transport va hokazo) ga tegishlidir.

Nomoddiy sohalar (maorif, madaniyat, sog`liqni saqlash va hokazo) dagi ish haqi ishlab chiqarishda yaratilgan daromadlarning byudjet orqali taqsimlanishiga bog`liq bo`ladi. Shu sababli byudjetdan moliyalashtiriladigan tashkilot va muassasalardagi ish haqi byudjet imkoniyatlaridan kelib chiqadi. Davlat bozor sharoitida o`zini-o`zi moliyalashtiruvchi, ya`ni topgan puliga qarab kun ko`ruvchi korxona va tashkilotlar beradigan ish haqini belgilamaydi. U faqat ish haqining eng kam miqdorini qonun yo`li bilan chegaralaydi, uning umumiy miqdori, eng yuqori darajasi korxonaning o`ziga bog`liq. Bas, shunday ekan, ish haqi har bir mehnat jamoasining bozor talabiga naqadar moslasha bilishiga, samarali ishlay olishiga bog`liq. Nobyudjet korxona va tashkilotlarda ish haqining oz yoki ko`p bo`lishi tabiiy, chunki bozor qoidasiga ko`ra har bir kishining daromadi uning mehnatining hosilasi bo`ladi.

Bozorbop, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqargan va mehnat unumdorligini oshira bilgan korxonalarda ish haqi yuqori bo`lsa, buning uddasidan chiqmaganlar esa ish haqi bera olmaydilar. Bozor iqtisodiyotining tabiati va mohiyatiga ko`ra hamma farovon yashashi kerak. Biroq oilalarning farovonlik darajasi har xil bo`ladi. Bozor iqtisodiyotidagi tengsizlik adolatli, chunki hamma topgan-tutganiga qarab daromadga ega bo`ladi. Ammo topish-tutish bir xil bo`lmagani tufayli daromad ham har xil bo`ladi. Ma`lumki, tadbirkorlar boshqalardan ko`p pul topishadi, lekin tadbirkorlik hammaning qo`lidan kelavermaydi. Daromaddagi tengsizlik adolat deb baholanganda, albatta, oilaning qonuniy yo`l bilan topgan daromadining farqlanishi nazarda tutiladi.

Fuqarolarning korxona yoki davlatning haqiga xiyonat qilib topilgan daromadlarini adolatli deb bo`lmaydi. Aksincha, u yashirin iqtisodiy faoliyat mevasi bo`ladi va jamiyat buni qattiq qoralaydi. Yashirin, pinhoniy iqtisodiy faoliyatning oldini olish va unga barham berish chora-tadbirlarini amalga oshirish davlatning muhim vazifasi hisoblanadi.

23.3. Aholi mablag‘larini investitsiya loyihalariga jalb etish

Aholining investitsiyalari investitsiya faoliyatining eng muhim tarkibiy qismidir. Aholining investitsion maqsadlarga yo‘naltirilgan korxonalar, banklar va davlat mablag‘lari bilan bir qatorda investitsiyalarning asosiy ichki manbalari hisoblanadi. Investitsion faollikning beqarorligi va noaniqligi bilan

tavsiflangan jahondagi hozirgi vaziyat mamlakat iqtisodiy rivojlanishining yuqori sur'atlarini saqlab qolish uchun o‘sishning ichki manbalariga e'tiborni kuchaytirishni talab qilmoqda. Bunga ko‘p jihatdan aholining to‘plangan milliy boylikni yangilash va ko‘paytirish bo‘yicha investitsiya faolligini faollashtirish hisobiga erishilmoqda. Aholining investitsiyalarda keng ishtirok etishi maqsadiga erishish aholining investitsiyalarga moyilligiga eng ko‘p ta’sir etuvchi omillarni aniqlash va investitsiya faolligini rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratish bo‘yicha investitsiya siyosati chora-tadbirlarini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Ishlab chiqarish salohiyatining yetarli darajada emasligi sharoitida investitsiyalarning ichki manbalarini shakllantirish muammosini aholining bo‘sh pul resurslarini safarbar qilmasdan hal qilish mumkin emas. Aholining jamg‘armalari kichik xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va uy-joy qurilishini ko‘paytirish uchun kuchli investitsiya zaxirasini tashkil etadi. Ular bank kapitalini shakllantirishning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, qimmatli qog‘ozlar bozori, sug‘urta bozori, nodavlat pensiya sug‘urtasini rivojlantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi va investitsiyalarga aylantirilib, mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishga hissa qo‘shadi. Aholining jamg‘armalari ko‘plab rivojlanayotgan mamlakatlar, jumladan, O‘zbekiston uchun ham muhim sarmoya manbai hisoblanadi.

Shu sababli, aholining investitsiya darajasi haqidagi savollar aholining jamg‘armalariga oid savollar bilan chambarchas bog‘liq. Bu joriy daromadning kelajakdagi ehtiyojlarni qondirish uchun mo‘ljallangan qismi bo‘lib, u inflyatsiyadan himoyani ta’minlaydigan to‘plangan moliyaviy aktivlarning ko‘payishini va investitsiya maqsadlarida foydalanilganda qo‘shimcha daromad olish imkoniyatini anglatadi.

Aholining investitsiya imkoniyatlari aholining qisqa muddatli ehtiyojlarini qondirgandan keyin ega bo‘lgan daromadlarning bir qismi, o‘sha jamg‘arma va jamg‘armalar bilan belgilanadi. Va tabiiyki, aholi daromadlari qanchalik yuqori bo‘lsa, shunchalik katta investitsiya faolligini kutish mumkin. Qisqa muddatda aholi jamg‘armalarini to‘plash omillarini hisobga olgan holda investitsiyalarning o‘sishini prognozlash modeliga ko‘ra, respublika aholisi daromadlarining 1 foizga o‘sishi investitsiyalar hajmining 2,5 foizga o‘sishiga olib keladi; ya’ni joriy ixtiyoriy daromad o‘sishi bilan iste'molga o‘rtacha moyillik kamayadi va investitsiyalarga o‘rtacha moyillik ortadi. Demak, investitsiya jarayonlarining aholi hisobidan rivojlanishiga ta’sir etuvchi eng

muhim omil bu pul daromadlari darajasidir.

Mamlakatdagi inflyatsiya darajasi aholi investitsiyalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shunday qilib, bir tomondan, ekonometrik modelga asoslangan hisob-kitoblar shuni ko‘rsatdiki, inflyatsiyaning 1 foizga o‘sishi aholi tomonidan investitsiyalar hajmining 7,2 foizga o‘sishiga olib keladi, ya’ni pulning qadrsizlanishi aholini jamg‘armalarni real mablag‘larga investitsiya qilishga majbur qiladi. mulk. Boshqa tomondan, mo‘'tadil, bashorat qilinadigan inflyatsiya investorlarning ijobiy umidlarini yaratadi, bu esa investitsiyalar o‘sishiga yordam beradi.

2024-yilda aholining real daromadlari 8,1% o‘sdi, bu 2023-yildagi ko‘rsatkichdan sezilarli darajada yuqori. Shu bilan birga, eng boy uchta va eng kambag‘al uchta hudud o‘rtasidagi aholi jon boshiga daromadlar farqi 2,4 baravargacha oshdi.

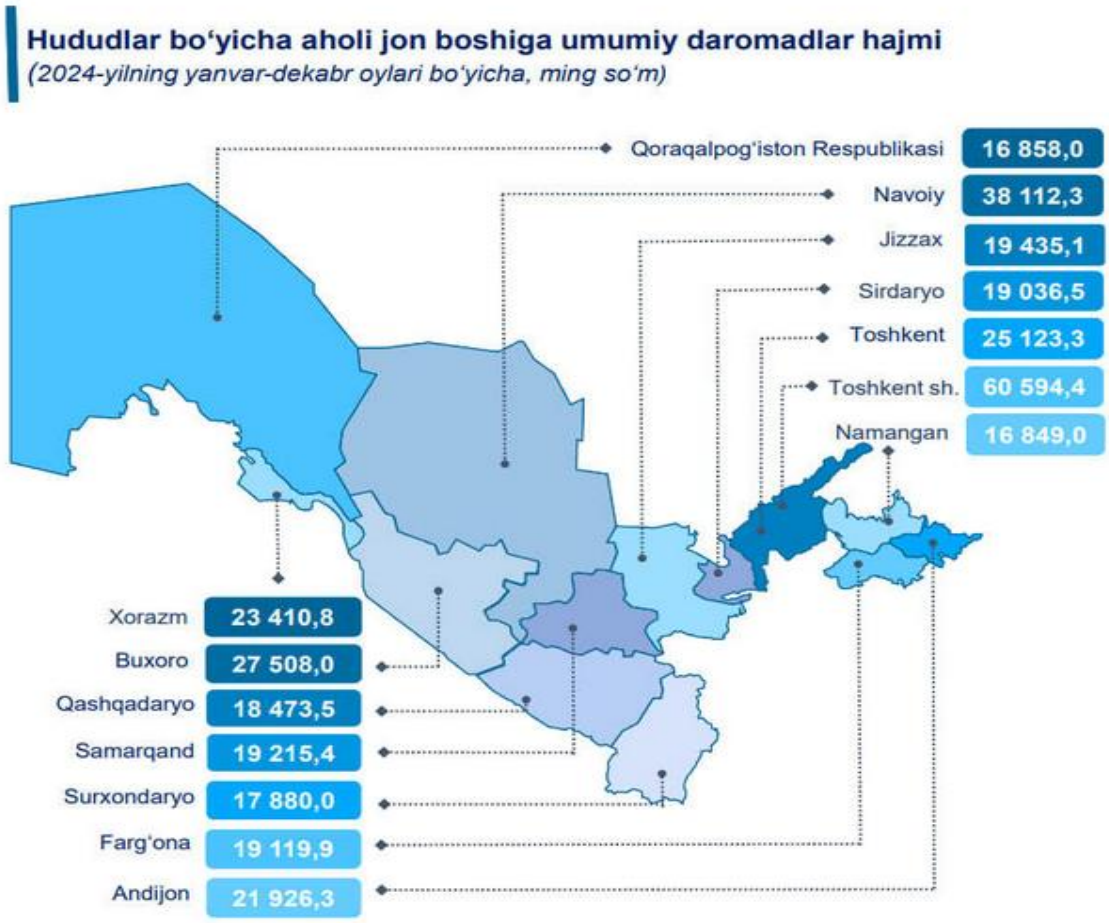

Yaxshilanish aholi jami daromadlarining bir qismi sifatida yakka tartibdagi bandlikdan olinadigan daromadlar norasmiy iqtisodiyotni hisobga olgan holda qayta ko‘rib chiqilishi natijasida ro‘y berdi, bu 26 trillion so‘mga baholandi. Ushbu raqamlarni hisobiga 2023-yilda YAIM 1,19 kvadrillion so‘m

yoki 101,6 milliard dollargacha (avval — 1,06 kvadrillion so‘m yoki 86,1 milliard dollar) o‘sdi. YAIM 2024-yil uchun ham oshdi. Aholi jon boshiga umumiy daromadlar 16,1% (inflyatsiya hisobiga — 5,9%) —-yiliga 20 million so‘mdan 24,1 million so‘mgacha (oyiga 2 million so‘m) oshdi. O‘tgan-yilning shu davrida o‘sish 12,6% va 2,4% ni tashkil qilgan.

Daromadlar tarkibida mehnat faoliyati ulushi (yollanma ishchilar va o‘zini band qilganlar) 63,6% dan 62,8% ga kamaydi. Yollanma ishchilarning daromadlari 2023-yildagi 16,4% ga nisbatan 19%, o‘zini band qilganlarniki esa 17,5% ga nisbatan 15,9% oshdi.

Transfertlar (pul o‘tkazmalari, nafaqalar, pensiyalar, stipendiyalar)dan olingan daromadlar ulushi ham kamaydi — 26,5% dan 26% gacha. Ularning nominal o‘sishi 13,7% ni tashkil etdi (inflyatsiya bilan — 3,9%). Aholining umumiy daromadlarida xorijdan kelib tushgan pul o‘tkazmalarining ulushi 16,9% dan 16,5% ga kamaydi. Pul o‘tkazmalari asosan Andijon (jami daromaddagi ulushi — 27,6%), Farg‘ona (25,6%) va Xorazm (22,8%) viloyatlari aholisiga kelib tushyapti.

Inflyatsiyani hisobga olganda, pul-yiliga kamida 10% ga qadrsizlanadi. Shu sababli agar siz pulingizni so’mda saqlasangiz, u inflyatsiya tufayli asta-sekin o'z qiymatini yo'qotadi. Hech bo'lmaganda mablag’ni qiymatini saqlab qolish uchun ularni investitsiyaga kiritish mumkin. Investitsiya qilingan pul inflyatsiya darajasidan yuqori bo‘lishi kerak. Shuning uchun investitsiyalarni diversifikatsiya qilish kerak, ya’ni pulingizni bur nechta joyga tikkaningiz ma’qul. Faqat bitta turdagi aktivlarni - bir xil aksiyalarni sotib olishga e’tibor qaratmaslikka maslahat beramiz. Moliyaviy vositalar xilma-xilligi bitta aktivning qulashini ikkinchi aktiv qoplashiga imkon beradi.

Bundan tashqari, ma’lum vaqtdan keyin bir nechta yo‘nalishda qaysi sarmoya yo‘nalishi ko‘proq daromad keltirishi aniq bo‘ladi. Shundan so‘ng muvozanatni tiklash uchun mablag‘larning bir qismini bir yo‘nalishdan, ko‘proq foyda olib kelgan joyga, ya’ni rentabelligi yuqori bo‘lgan joyga o‘tkazishingiz mumkin.

Investitsion imtiyozlar aholi jamg‘armalarining o‘sishi, jamg‘armalarning investitsiyalarga aylanishiga ta’sir etuvchi omillar majmuining ta’siri, shuningdek, aholi mablag‘larini iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning eng muhim sohalariga investitsiyalashni rag‘batlantiruvchi chora-tadbirlar va mexanizmlar bilan belgilandi. Investitsiyalar uchun eng maqbul hududlar xorijiy mamlakatlardagi aholi pensiya jamg‘armalari va hayotni sug‘urtalash

tizimlari. Bu sohalar dunyoning yetakchi davlatlarida juda rivojlangan bo‘lib, ularning ba’zilarida investitsiyalarning 50% gacha hissasiga to‘g‘ri keladi. Bu investitsion faoliyatni amalga oshiruvchi ixtisoslashtirilgan fondlarda aholi mablag‘larini to‘plash imkonini beruvchi rivojlangan ijtimoiy-moliyaviy tizimdan dalolat beradi. Iqtisodiyotni moliyalashtirish uchun mablag‘larni ko‘paytirish imkonini beruvchi pensiya va sug‘urta jamg‘armalari ko‘rinishidagi investitsiyalar pirovardida aholiga qo‘shimcha daromad keltiradi. Aksiyaviy investitsiya fondlari mamlakat fond bozorining rivojlanishiga qarab aholi investitsiyalari tarkibida katta yoki kichikroq ulushga ega. Jahon statistikasida ushbu turkum quyidagi guruhlarga bo‘lingan: birja ulushlari, ko‘chmas mulk fondi ulushlari, obligatsiyalar fondi aktsiyalari, aralash fond fondi, pay fondi, boshqa fond fondlari.

Ushbu vositalarga davlat investitsiyalarini jalb qilishda aholining aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa likvid aktivlarni sotib olish va sotishda erkin ishtirok etishi uchun mamlakatda qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish uchun yaratilgan sharoitlar yordam beradi.

Shunday qilib, investitsion jarayonlarda aholining rolini oshirish uning investitsiya faoliyatining barcha sohalarida, ham uy-joy va noturar joy qurilishiga investitsiya kiritishda, ham fond va sug‘urta bozori vositalarida ishtirokini kengaytirish tekisligidadir. davlat va nodavlat pensiya tizimlarida faol ishtirok etish.

O‘zbekiston va xorijiy mamlakatlarda investitsiyalarning tendentsiyalari va yo‘nalishlarini o‘rganish O‘zbekistonda investitsiya bozorini rivojlantirishning asosiy zaxiralarini ochib beradi, ularning amalga oshirilishi investitsiya jarayonlarida aholi faolligini oshirishga xizmat qiladi. Iqtisodiyotga kapital jalb qilish mexanizmlaridan biri bu aholi mablag‘larini pensiya jamg‘armalari orqali investitsiyalarga jalb qilish dasturlari. O‘zbekistonda faqat davlat pensiya jamg‘armalari mablag‘larini ma’lum investitsiya ob’yektlariga yo‘naltiradi. Shu munosabat bilan ularning aholi mablag‘larini jamg‘arish va jamg‘arish sifatidagi faoliyati ahamiyatsiz. Shu bilan birga, dunyo mamlakatlarida nodavlat pensiya jamg‘armalarini tashkil etish va faoliyat ko‘rsatishi ham rivojlangan. Respublikada iqtisodiyotning xususiy sektori doirasida jismoniy shaxslarning barqaror o‘sib borayotgan jamg‘armalari, jumladan, pensiyalar ko‘rinishida investitsiya resurslari yaratilishi uchun sharoit yaratish zarur. Nodavlat pensiya ta’minoti tizimini rivojlantirish orqali investitsiya resurslari yoki “uzoq muddatli” pul mablag‘larini shakllantirishni

qo‘llab-quvvatlash ustuvor vazifaga aylanishi kerak. Bu jarayon uzoq muddatli, ammo O‘zbekistonda uni muvaffaqiyatli amalga oshirishning asosiy sharti – kelajakda kafolatlangan yuqori turmush darajasiga, yuqori pensiya badallariga mablag‘ sarflashga tayyor o‘rta sinfning jadal o‘sishi mavjud. Aholining investitsiya faolligini oshirishning muhim zaxiralaridan biri sug‘urta tizimini, jumladan, hayotni sug‘urtalashni rivojlantirishdir.

Sug‘urta vositalari, xorijiy davlatlar tahlilidan ko‘rinib turibdiki, aholi tomonidan talabga ega bo‘lgan investitsiyalar turidir. Aholining investitsiya faolligini faollashtirish va ularning asosiy fondlar va moliyaviy mablag‘larni to‘plashdagi rolini kuchaytirish uchun quyidagilar zarur:

- aholi jamg‘armalarini biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishga sarmoya kiritish uchun eng qulay investitsiya muhitini va samarali rag‘batlantirishni yaratish;

- kichik xususiy tadbirkorlik va yakka tartibdagi uy-joy qurilishini yaratish va modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash jarayonlarini jadallashtirish maqsadida bank kredit resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish;

- qimmatli qog‘ozlar bozori vositalariga, sug‘urta bozoriga, pensiya jamg‘armalariga davlat investitsiyalarini jalb qilish uchun moliya bozorini rivojlantirishning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirish, aholi uchun lizing va trast xizmatlarini rivojlantirish va boshqalar.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Aholi daromadlarining asosiy manbalarini sanab bering.

2. Aholining real daromadi deganda nimani tushunasiz?

3. Aholining daromadlarini milliy iqtisodiyotning investitsion resursi sifatidagi imkoniyatlarini tavsiflang.

4. Aholi daromadlarini qanday o‘stirish omillari mavjud?

5. Aholi daromadlarini mutassil oshirib borish uchun O‘zbekistonda davlat tomonidan qanday huquqiy va iqtisodiy zamin yaratilmoqda?

6. Tadbirkorlikning rivojlanishi uchun yaratilgan shart-sharoitlarning oila daromadlari o‘sishiga ta’sirini izohlang.

7. Aholi mablag‘larini investitsiya loyihalariga jalb etishning qanday yo‘llari mavjud?

8. O‘zbekistonda mahalliy investorlarga qanday investitsion imtiyozlar tadbiq etilgan?

9. Aholi mablag‘larini investitsiya faoliyatini moliyalashtirishga yo‘naltirishning xorij tajribasini aytib bering.

10. Aholining investitsion faolligini oshirishvf amalga oshiriladigan chora tadbirlar

XXIV BOB. INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISHDA LIZING VA FORFEYTINGDAN FOYDALANISH

24.1. Lizingning iqtisodiy mazmuni va mohiyati.

24.2. Lizing krediti hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning avzalliklari va kamchiliklari.

24.3. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda forfeytingdan foydalanish.

Tayanch so‘z va iboralar: *lizing, ijara, tijorat banki, lizing oluvchi, lizing beruvchi, lizing ob’ektini sotuvchi, operativ lizing, moliyaviy lizing, risk, sublizing, xalqaro lizing, renting, xayring, lizing shartnomasi, afzalliklar, kamchiliklar, forfeyting, debitorlik qarzdorlik, eksporter, importer, imtiyozlar, aval, bank kafolati.*

24.1. Lizingning iqtisodiy mazmuni va mohiyati

So‘nggi-yillarda tijorat banklari faoliyatida ijara yoki lizing (Leasing – ing. «ijara») operatsiyalarini moliyalashtirish bilan bog‘liq faoliyat turlari keng rivoj topmoqda. O‘zbekiston Respublikasining «Lizing to‘g‘risida»gi qonunining 2-moddasida (14.04.1999) lizingga quyidagicha ta’rif berilgan:

Lizing ijara munosabatlarining alohida turi bo‘lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) topshirig‘iga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun lizing shartnomasida belgilangan shartlarda berib qo‘yish maqsadida mol-mulkni (lizing obyektini) oladi.

Lizing uch taraflama shartnoma bo‘yicha amalga oshiriladi:

- sotuvchi
- lizing beruvchi (bank)
- lizing oluvchi

yoki ikki taraflama:

- lizing beruvchi (bank)
- lizing oluvchi

Lizing sotuvchi, lizing beruvchi va oluvchi lizing subyektlari hisoblanadi (24.1-chizma).

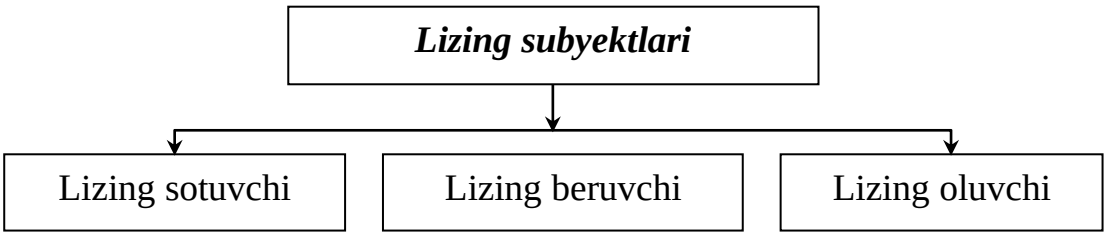

24.1-chizma. Lizing subyektlari.

Lizing beruvchi lizing obyektini kimdan olayotgan bo‘lsa, shu shaxs sotuvchi deb e’tirof etiladi. Lizing shartnomasi bo‘yicha lizing oluvchiga kelgusida topshirish maqsadida lizing obyekti (mulk) ni mulk qilib beruvchi shaxs, masalan, bank lizing beruvchi hisoblanadi. Egalik qilish va foydalanish uchun lizing shartnomasi bo‘yicha lizing obyektini olayotgan shaxs lizing oluvchi hisoblanadi.

24.1-jadval

Lizing munosabatlarida qatnashuvchi subyektlar

№	Lizing subyektlari	Izoh
1.	Lizing beruvchilar (mulk egalari)	tijorat banklari qo‘shma lizing kompaniyalari xorijiy lizing kompaniyalari xalqaro lizing kompaniyalari ixtisoslashgan milliy lizing kompaniyalari uskunalarni tayyorlovchi korxonalar filiallari va bo‘limlari davlat va mahalliy organlar: mulk qo‘mitalari moddiy ta’minot bo‘limlari qurilish bosh boshqarmalari boshqa organlar sug‘urta kompaniyalari nafaqa fondlari lizing operatsiyalarini amalga oshirishga yo‘naltirilgan ochiq va yopiq aksionerlik jamiyatlari
2.	Lizing oluvchilar (mulkdan foydala-nuvchilar)	tovar ishlab chiqaruvchi yuridik shaxslar yuridik shaxs bo‘lmagan tadbirkorlar
3.	Lizing obyektlarini sotuvchilar	mulk egalari uskunalarni ishlab chiqaruvchilar moddiy ta’minot tashkilotlari savdo firmalari aksionerlik jamiyatlari qo‘shma korxonalar

4.	Lizing munosabatlarida qatnashuvchilar o‘rtasida vositachilik qiluvchilar	distribyutor (ulgurji xodim) dilerlar brokerlar komissionerlar maklerlar konsignatorlar ishonchli shaxs (vakil) lar ishlab chiqaruvchilar agentlari (iste’molchilar) kommivoyajerlar maslahatchilar xabarlovchi savdogarlar

Lizing beruvchi (bank), lizing oluvchi va lizing sotuvchilar sifatida maydonga chiqadigan subyektlar o‘rtasidagi munosabatlar tizimi quyidagi 24.1-jadvalda keltirilgan.

Lizing beruvchilar, xususan tijorat banklari xaridor sifatida maydonga chiqmoqchi bo‘lishsa, u holda ular o‘zlarining faoliyatlarini lizing operatsiyalarini amalga oshirishga yo‘naltirgan bo‘lishlari lozim. Bunday hollarda bank mulkni sotib olish uchun korxona (firma) larga ssuda (kredit) berish o‘rniga ularni o‘zi sotib oladi va ularni ijara oluvchilarga ijaraga bergan holda, egalik huquqini o‘zida saqlab qoladi. Bunda bank ssuda foizini emas, balki shartnomaga binoan ijara haqini (lizing to‘lovini) oladi.

Lizing beruvchi mol-mulkni yetkazib bermaganlik, to‘liq yetkazib bermaganlik, yetkazib berish muddatini o‘tkazib yuborganlik va tegishli darajada sifatli bo‘lmagan mol-mulkni yetkazib berganlik uchun, agar bu uning aybli harakatlari (harakatsizligi) tufayli bo‘lsa, lizing oluvchining oldida javobgar bo‘ladi.

Lizing beruvchi lizing oluvchi oldida lizing obyekti yuzasidan javobgar bo‘lmaydi, lizing obyekti sotuvchi va obyektining o‘zi lizing beruvchi tomonidan tanlangan va lizing oluvchi shu tufayli zarar ko‘rganligi isbotlangan hollar bundan mustasno.

Lizing beruvchi va lizing oluvchi sotuvchiga nisbatan lizing obyektining oldi-sotdi shartnomasiga binoan solidar kreditorlar sifatida ish ko‘radilar. Sotuvchi ular oldida lizing obyektining oldi-sotdi shartnomasidan kelib chiquvchi majburiyatlarni bajarish (lizing obyektining sifati, butligi, lozim darajada yetkazib berilishi va boshqalar) yuzasidan javobgar bo‘ladi. Bunda sotuvchi lizing obyekti bilan bog‘liq aynan bitta zarar uchun bir paytning o‘zida lizing oluvchi va lizing beruvchi oldida javobgar bo‘lishi mumkin emas.

Operativ lizingni amalga oshirishda lizingga berilgan lizing obyektidan foydalanishga to‘liq yoki qisman to‘sqinlik qiluvchi kamchiliklar uchun lizing beruvchi javobgar bo‘ladi. Bunday kamchiliklar aniqlangan taqdirda, lizing oluvchi lizing beruvchidan ularning bepul barta-raf etilishini va lizing to‘lovlari mutanosib ravishda kamaytirilishini yoki mazkur lizing obyektining kamchiliklarini bartaraf etish bilan bog‘liq o‘z xarajatlarining qoplanishini talab qilishga haqli.

Lizing beruvchi lizing obyektining lizing shartnomasini tuzishda qayd etib o‘tilgan kamchiliklari uchun javob bermaydi.

Lizing oluvchining aybi bilan lizing obyektining yo‘qolishi yoki lizing obyektining o‘z vazifasiga doir ahamiyatini yo‘qotishi, agar lizing shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo‘lsa, lizing oluvchini lizing beruvchi oldidagi javobgarlikdan ozod etmaydi. Lizing munosabatlariga kiruvchi har bir vositachi o‘zining funksiyasiga ega (24.2-jadval).

24.2-jadval

Lizing munosabatiga kiruvchi vositachilar tasnifi

№	Vositachilar	Izoh
1	Distribyuter (ulgurji vositachi)	bu o‘z jamg‘armasiga ega bo‘lgan, o‘zi sotib olish bilan shug‘ullanuvchi mustaqil firma; yirik firma-ning xorijiy davlatdagi yagona vakili. U lizing munosabatlarida to‘liq harakat qiladi. Ammo mulk egasi bo‘la olmaydi. Narxni belgilaydi, bozorni o‘rganadi, servis xizmatlarni bajaradi.
2	Diler	bu ishbilarmon savdogar (firma, bank) o‘z hisobiga va o‘z nomidan qimmatli qog‘ozlar, tovarlar, valutani avval xarid qilib, so‘ngra xizmatiga sotish maqsadida tijorat ishlari bilan shug‘ullanadi. Bu mustaqil tadbirkor. O‘z hisobidan uskunalarni sotib oladi va iste’molchilarga sotadi. Diler daromadi sotib olinadigan va sotiladigan tovarlar o‘rtasidagi farqdan keladigan tushumdan iborat bo‘ladi.
3	Broker	bu fond, tovar, valuta birjalarida oldi-sotdi bitimlarini tuzishda vositachi (dallol) lik qiladigan ayrim shaxs yoki firma. Brokerlar odatda mijoz topshirig‘iga ko‘ra va uning hisobiga ish yuritadi, kafolat beruvchi hisobiga o‘z nomidan savdo bitimlari tuzishi mumkin. Yirik brokerlik idoralari xaridorga qarz berishda banklar bilan hamkorlik qiladi, ayrim hollarda o‘zlari kreditor bo‘ladilar, bitimlarni bajarilishiga kafillikni ham o‘z zimmasiga oladilar. Ular o‘z mijozlarining nomidan, ularning topshiriqlariga

		binoan harakat qiladilar. Tomonlar manfaatlarini muvofiqlashtirishga harakat qiladilar. Ammo riskni o‘z zimmasiga olmaydi.
4	Komissionerlar	bu pulli xizmat ko‘rsatish, biror ish bajarish bo‘yicha shartnomada ko‘rsatilgan bir tomon bo‘lib, u: dallol sifatida muayyan tovarlarni komissiyaga qabul qiladi. Bu tovarlar sotilgandan keyingina uning haqini egasiga to‘laydilar; o‘z nomidan oldi-sotdi qiladi, ammo mijoz hisobidan; agar o‘z vakolatini suiiste’mol qilib zarar ko‘rsa, unga javob berishni o‘z zimmasiga oladi.
5	Makler	vositachi, ammo bitim tuzmaydi, balki bitim tuzish uchun xaridorni jalb etadi. Buning uchun vositachilik haqi oladi. U manfaatdor tomonlarni uchrashtiradi. Ammo o‘zi bitim tuzishda qatnashmaydi.
6	Konsignator	sotiladigan tovarlar qo‘lida bo‘lgan, lekin uning egasi bo‘lmagan vositachi. U ishlab chiqaruvchilar-dan uskunalarni komission narxda sotib oladi va sotuvchi narxidan past bo‘lmagan narxda sotishni ta’minlaydi. Mulkka bo‘lgan egalik huquqi mulkni yetkazib beruvchi tomonida saqlanib qoladi.
7	Ishonchli vakil	oldi-berdi munosabatlarini o‘z nomidan, shuning-dek, firma topshirig‘i bilan amalga oshiradi. Topshiriq-shartnomada o‘rnatilgan vakolat doirasida faoliyat olib boradi.
8	Ishlab chiqaruvchi (yoki iste’molchi) agenti	yuridik yoki jismoniy shaxs bo‘lib, firmaning hisobidan yoki uning nomidan, uning xizmatchisi bo‘lmay turib, boshqa shaxsning topshirig‘i bo‘yicha operatsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs. U muayyan bir obyekt emas, balki bir necha obyekt oldi-sotdisini amalga oshirish vakolatiga ega.
9	Kommivoyajer	bular yirik savdo firmalarining xaridorlarga namunalar, kataloglar, ko‘rgazma varaqalar asosida tovarlar taklif etadigan sayyor vakillar, savdo bo‘yi-cha vositachilardir. Ular nafaqat mulkni sotadilar, shu bilan bir qator-da lizing obyektini iste’molchiga yetkazib beradilar.
10	Maslahatchilar	oldi-sotdi shartnomasida kelishilgan summaga qarab foiz olish evaziga ishbilarmonlar doirasida lizing xizmatlari bozorini tadqiq qiladi. Ammo ular daromadlar taqsimotida qatnashishmaydi va buyurt-machilarga kafillik bermaydi.

O‘zbekiston Respublikasining «Lizing to‘g‘risida»gi qonunining 3-moddasida lizing obyektiga quyidagicha ta’rif berilgan:

«Tadbirkorlik faoliyati uchun foydalaniladigan iste’mol qilinmaydigan

har qanday ashyolar, shu jumladan, korxonalar, mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskunalar transport vositalari hamda boshqa ko‘char va ko‘chmas mulk lizing obyektlari bo‘lishi mumkin».

Lizing obyektlarini quyidagi belgilar bo‘yicha tasniflash mumkin (24.3-jadval).

24.3-jadval

Lizing obyektlarining umumiy tasnifi

№	Lizing obyektlarini tasniflash belgilari	Izoh
1	2	3
1.	Nima maqsadda foydalanishga ko‘ra	tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish maqsa-dida olinadigan obyektlar
2.	Iste’mol qilish shakliga ko‘ra	ishlab chiqarish jarayonida iste’mol qilinmay-digan obyektlar
3.	Murakkablik darajasiga ko‘ra	ayrim buyumlar buyumlar majmuasi
4.	Qo‘zg‘aluvchanlik darajasiga ko‘ra	ko‘chmas mulk shaklidagi obyektlar ko‘char mulk shaklidagi obyektlar
5.	Mulk shakliga ko‘ra	davlat mulki shaklidagi obyektlar xususiy mulk shaklidagi obyektlar
6.	Tarmoqqa ko‘ra	sanoat tarmog‘iga qarashli obyektlar qurilish tarmog‘iga qarashli obyektlar qishloq xo‘jaligi va h.k.

Lizing ko‘char va ko‘chmas mulkni ijaraga berishda ham qo‘llaniladi. Masalan, ko‘char mulk ko‘rinishidagi lizing transport vositalari, qurilish texnikasi, signallarni uzatish vositalari, asbob-uskunalar, dastgohlar, litsenziyalar, «nou-xau», loyihalar, kompyuter dasturlari va shunga o‘xshashlarni o‘z ichiga oladi.

Yer uchastkalari va tabiat boshqa obyektlari, shuningdek, erkin muomalada bo‘lishi qonun hujjatlari bilan taqiqlangan yoki muomalada bo‘lishining alohida tartibi belgilangan mol-mulk lizing obyektlari bo‘lishi mumkin emas.

Shuni ta’kidlash lozimki, lizing obyektini hisobga olishning o‘ziga xos xususiyatlari bor. Masalan, moliyaviy lizing obyekti lizing oluvchi balansida hisobga olinadi. Operativ lizing obyekti esa lizing beruvchi balansida hisobga olinadi.

Lizing obyektiga bo‘lgan mulk huquqi uni boshqa birovga o‘tkazilishi

yoki sotilishi bilan aniqlanadi. Binobarin, lizing obyektiga bo‘lgan mulk huquqi lizing oluvchi tomonidan sotib olingunga qadar lizing beruvchiga tegishli bo‘ladi. Masalan, moliyaviy lizingda lizing shartnomasining amal qilish muddati tugagunga qadar barcha lizing to‘lovlari to‘langan taqdirda (agar lizing shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo‘lsa) lizing obyektiga bo‘lgan mulk huquqi lizing oluvchiga o‘tishi mumkin.

Operativ lizingni amalga oshirishda lizing beruvchi va lizing oluvchi o‘rtasidagi lizing obyektining oldi-sotdi shartnomasi asosida lizing obyektiga bo‘lgan mulk huquqi lizing oluvchiga o‘tishi mumkin.

Lizing oluvchi bankrot bo‘lgan, uning mol-mulki xatga olingan yoki musodara qilingan taqdirda, lizing obyekti lizing oluvchining umumiy mol-mulkidan ajratiladi va lizing beruvchiga qaytariladi. U mol-mulkni o‘z xohishiga ko‘ra tasarruf etishi mumkin.

Agar lizing beruvchi va lizing oluvchilar o‘z huquqlarini uchinchi shaxsga bermoqchi bo‘lsa, u holda lizing beruvchi lizing oluvchini xabardor qilgan holda lizing shartnomasi bo‘yicha o‘z huquqlaridan to‘liq yoki qisman uchinchi shaxs foydasiga voz kechishi mumkin. Xuddi shu tariqa lizing oluvchi lizing beruvchining ruxsati bilan moliyaviy lizing shartnomasi bo‘yicha o‘z huquqlaridan to‘liq yoki qisman uchinchi shaxs foydasiga voz kechishi mumkin.

Operativ lizingni amalga oshirishda lizing oluvchining huquqlaridan voz kechishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Lizing obyektiga bo‘lgan mulk huquqi lizing beruvchidan uchinchi shaxsga o‘tganda, lizing oluvchi bilan tuzilgan lizing shartnomasi yangi mulkdor uchun o‘z kuchini saqlab qoladi.

Xo‘sh, lizing obyektidan garov sifatida foydalanish mumkinmi? Yo‘q. Agar lizing shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo‘lmasa, lizing beruvchi lizing oluvchini oldindan xabardor qilmay turib lizing obyektidan garov sifatida foydalanishga haqli emas. Lizing oluvchi ham lizing obyektini garov sifatida ishlatishga haqli emas.

Lizing obyekti bilan bog‘liq barcha xavflar, shu jumladan, uning:

tasodifan yo‘qolishi (nobud bo‘lishi);

o‘g‘irlanishi;

barvaqt eskirishi;

shikastlanishi kabi xavflar lizing shartnomasida nazarda tutilgan tartibda lizing oluvchiga o‘tadi.

Risklar lizing oluvchiga o‘tgan daqiqadan e’tiboran lizing oluvchi lizing obyekti har qanday tarzda yo‘qotilishi yoki shikastlanishi uchun lizing shartnomasi amal qiladigan muddat davomida javobgar bo‘ladi.

Agar risklar lizing beruvchidan lizing oluvchiga o‘tadigan vaqt lizing shartnomasida belgilangan bo‘lmasa, xavflar lizing oluvchiga u lizing obyektini olgan daqiqadan e’tiboran o‘tadi. Agar taklif etilgan lizing shartnomasiga mos kelmasa va bu lizing oluvchiga lizing obyektidan voz kechish huquqini bersa, ana shunday nomuvofiqlik bartaraf etilgunga qadar yoki lizing oluvchi lizing obyektini olgunga qadar barcha risklar lizing beruvchi zimmasida bo‘ladi.

Sotuvchining nochorligi yoki lizing obyektining undan foydalanish maqsadlariga nomuvofiqligi xavflari lizing oluvchining zimmasida bo‘ladi, lizing beruvchining sotuvchini yoki lizing obyektini tanlash yoxud lizing beruvchi lizing oluvchini muayyan sotuvchini yoki lizing obyektini tanlashga g‘ayriqonuniy tarzda majburlash hollari bundan mustasno.

Nobud bo‘lish, yo‘qolish, o‘g‘irlanish, shikastlanish, buzilish va barvaqt eskirish riski bilan bog‘liq bo‘lgan tarzdagi har qanday yetkazilishi mumkin zarardan lizing obyektini sug‘urtalash taraflarning kelishuviga binoan amalga oshiriladi. Bunday kelishuv bo‘lmagan taqdirda, lizing oluvchi lizing obyekti sug‘urtasi uchun javobgar bo‘ladi.

Lizing beruvchi quyidagi huquqlarga egadir:

lizing oluvchining lizing obyektidan qanday sharoitlarda foydalanayotganligi va uni belgilangan maqsadiga muvofiq ishlatayot-ganligini lizing shartnomasi shartlariga hamda qonun hujjatlari talab-lariga muvofiq nazorat qilish;

lizing oluvchining roziligi bilan lizing obyekti va uning sotuvchi-sini tanlash;

qonun hujjatlarida hamda lizing shartnomasida nazarda tutilgan hollarda va tartibda lizing oluvchidan lizing obyektini olib qo‘yish;

lizing oluvchi lizing shartnomasini jiddiy tarzda buzgan taqdirda barcha lizing to‘lovlarini muddatidan ilgari to‘lashni yoxud yetkazilgan zararni undirib va (yoki) lizing obyektini qaytib olgan tarzda shart-nomani bekor qilishni talab etish.

Agar lizing obyekti lizing beruvchining aybi bilan yetkazib berilmagan bo‘lsa yoki lizing shartnomasi shartlariga nomuvofiq bo‘lsa, lizing beruvchi lizing oluvchining roziligi bilan o‘zi lozim darajada bajarmagan lizing shartnomasi shartlarini tuzatib bajarishga yoki lizing oluvchiga boshqa lizing

obyektini taklif etishga haqli.

Lizing beruvchi:

lizing shartnomasi bo‘yicha mol-mulkni olishi va uni lizing oluvchiga egalik qilish hamda foydalanish uchun berishi;

sotuvchiga mol-mulk muayyan shaxsga lizingga berishga mo‘ljallanganligini ma’lum qilishi;

lizing obyektini, agar shartnomada shunday shartlar nazarda tutilgan bo‘lsa, saqlab turish, ta’mirlash va unga texnik xizmat ko‘rsatish bo‘yicha lizing oluvchi oldida o‘z zimmasiga olingan majburiyatlarni o‘z vaqtida va to‘liq hajmda bajarishi shart.

Lizing oluvchi quyidagi huquqlarga ega:

lizing obyektini mustaqil aniqlash va sotuvchini tanlash;

lizing beruvchidan lizing shartnomasini bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik tufayli yetkazilgan zarar qoplanishini talab qilish;

sotuvchiga lizing obyekti oldi-sotdi shartnomasidan kelib chiquv-chi talablarni, jumladan, uning sifati va butligi, topshirish muddati, kafolatli ta’mirlashi va hokazolar xususida talablar qo‘yish;

lizing obyekti yetkazib berilmagan, to‘liq yetkazib berilmagan, yetkazib berish muddati o‘tkazib yuborilgan yoki sifati talab darajasida bo‘lmagan lizing obyekti yetkazib berilgan taqdirda, yetkazib beriladi-gan lizing obyektidan voz kechish va lizing shartnomasining bekor qilinishini talab etish;

lizing shartnomasi muddatidan oldin bekor qilingan taqdirda, o‘zi vaqti-vaqti bilan avans sifatida to‘lagan to‘lovlar va boshqa summalarni lizing obyektidan foydalanish davrida olgan foydaning qiymatini chegirib tashlab, o‘ziga qaytarib berishni talab qilish.

Uchinchi shaxs undiruvni lizing obyektiga qaratganda lizing oluvchi lizing shartnomasini bekor qilish va lizing obyektini mulk qilib olish bilan bir paytda lizing shartnomasi bo‘yicha tegishli lizing to‘lovlari qoldig‘ini bir yo‘la to‘lashga haqli.

Lizing oluvchi:

lizing obyektini qabul qilib olishi va undan lozim darajada foydalanishi, uni shartnoma shartlariga muvofiq saqlab turishi;

lizing to‘lovlarini o‘z vaqtida to‘lab turishi, agar lizing shartnomasiga boshqacha tartib belgilanmagan bo‘lsa, lizing obyektini o‘z hisobidan joriy ta’mirlashi, uni saqlab turishga doir boshqa xarajatlar qilishi shart.

Lizing shartnomasi bekor qilinganda lizing oluvchi lizing obyektini lizing

beruvchidan qanday holatda olgan bo‘lsa, shunday holatda, normal eskirish va taraflarning kelishuvida shartlashilgan o‘zgarishlarni hisobga olgan holda qaytarishi shart.

Lizing oluvchini lizing obyektini ta’mirlash va unga texnik xizmat ko‘rsatishga doir huquqi va majburiyati sotuvchi bilan alohida tuzilgan shartnomada belgilanishi mumkin.

Lizing oluvchi qonun hujjatlarida belgilangan boshqa huquqlarga ega bo‘lishi va o‘zga majburiyatlarni bajarishi mumkin.

Sotuvchi qonun hujjatlariga va shartnomaga muvofiq huquqlarga ega bo‘ladi va majburiyatlarni bajaradi. Agar lizing shartnomasida yoki oldi-sotdi (mahsulot yetkazib berish) shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo‘lmasa, oldi-sotdi shartnomasi bo‘yicha sotuvchining lizing oluvchiga nisbatan huquq va majburiyatlari lizing beruvchiga nisbatan huquq va majburiyatlaridek bo‘ladi. Bunda lizing oluvchi lizing obyekti oldi-sotdi shartnomasini bekor qilishga yoki uni haqiqiy emas deb topishga haqli bo‘lmaydi.

24.2. Lizing krediti hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning afzalliklari va kamchiliklari

Lizingning asosiy turlarini quyidagi belgilar bo‘yicha batafsil tasniflash mumkin (24.4-jadval).

24.4-jadval

Lizing turlari

Lizingni turkumlash belgilari	Lizing turlari	I Z O H
Foydalanish muddatiga qarab	Moliyaviy lizing	Bu ijaraga olingan mulkning to‘la qiymatini va ijarachi foydasini qoplashni nazarda tutadi. Bunda amortizatsiya to‘liq bo‘lishi yoki ijara obyekti qoldiq bahoda qaytarib berilishi mumkin. Bu lizing turi ijara obyektini uzoq muddatli kreditlash hisoblanadi.
	Tezkor lizing	Bu ko‘proq ishlab chiqarish davri bilan bog‘liq bo‘lgan lizing bo‘lib, obyekti qisqa davrga, ya’ni uning yaroqli davrdan kam davrga, qisqaroq vaqtga ijaraga beriladi. Bu holda lizing obyektining amortizatsiyasi to‘liq amalga oshmaydi, ya’ni obyektni yana bir necha marta ijaraga berish imkoniyati saqlanib qoladi.

Bozor sektoriga bog‘liqligiga qarab	Ichki lizing	Bu lizing faqat mamlakat doirasidagi lizingdir.
	Xalqaro lizing	Bu mamlakatlararo lizing munosabatlarini tavsiflaydi
Xizmat qilish shakli va ko‘lamiga qarab	Sof lizing	Bunda ijaraga olinayotgan mulk bilan bog‘liq bo‘lgan barcha texnik va boshqa xizmatlar lizing oluvchining zimmasiga yuklatiladi. Bu bilan bog‘liq xarajatlar lizing to‘lovlariga qo‘shiladi. Bunday munosabatlar ko‘proq moliyaviy lizingga xos.
	«Ho‘l» lizing	Bunda ijaraga olinayotgan mulk bilan bog‘liq bo‘lgan zaruriy texnik xizmatlar, uni ta’mirlash, sug‘urtalash va boshqa operatsiyalar lizing beruvchi zimmasiga yuklatiladi.
Lizing munosabatla-rining xarakteriga qarab	Aralash lizing	bu lizing turi ham moliyaviy, ham tezkor lizinglar unsurlarini mujassamlash-tirgan. Shartnoma muddati tugashi bilan mulk lizing oluvchi ixtiyoriga o‘tadi.
	Qaytariluvchi lizing	Bu lizing turidan odatda o‘zining uskunalari etmayotgan firmalar foydalanishadi. Bunda korxona lizing kompaniyasini topadi va unga o‘zining mulkini sotadi, kompaniya esa, o‘z navbatida mulkni shu korxonaga qaytadan lizing shaklida topshiradi. Natijada korxona o‘ziga zarur bo‘lgan aylanma mablag‘larni sotib olish imkoniga ega bo‘ladi. Shartnoma shu shart bilan tuziladiki, lizing muddati tugashi bilan korxona qaytadan o‘z mulkini sotib oladi va unga o‘z egalik huquqini tiklaydi.
Moliyalashti-ruvchilar tarkibiga qarab	Individual lizing	Bunda lizing beruvchi uskunani sotib olishda o‘z mablag‘laridan qisman to‘lab, asosiy qismini boshqa kreditorlardan ssuda olish bilan qoplaydi. Bu bir qadar murakkab lizing turi bo‘lib, odatda u kapital mablag‘ni ko‘p talab qiladigan loyihalarga qo‘llaniladi.
	Guruhiy lizing	Bunda lizing beruvchi bitta shaxs yoki firma emas, balki bir guruh qatnashuvchilar (aksionerlar) bo‘ladi va ular maxsus korporatsiya (masalan, trast kompaniyasi va boshq.) tuzishib, unga ishonchli vakil tayinlashadi. Barcha lizing munosabatlarini bajarishda u boshchilik qiladi.
Yangilanish muddatiga qarab	Revolver lizing	Bu lizing turi lizing oluvchiga uskunalarni dam-badam almashib turish zaruriyati tug‘ilgan hollarda qo‘llaniladi. Bu hol texnologik

		jarayonning o‘ziga xosligi bilan bog‘liq bo‘ladi.
	Yangilanib turiluvchi lizing	Ijarachi buyurtmasiga binoan vaqti-vaqti bilan yangi uskunalar bilan almashtirib turish zaruriyati tug‘ilgan hollarda qo‘llaniladi.
Uchinchi shaxs tomonidan foydalanish huquqiga qarab	Sublizing (qo‘shimcha lizing)	Bu tadbirkorlik faoliyatidan maj-buriyatlarning bir turi bo‘lib, lizing obyektini boshqa uchinchi lizing oluv-chiga topshirishni bildiradi. «Lizing to‘g‘risida»gi Qonunning 6-moddasida shunday yozilgan: «Lizing oluvchi lizing beruvchi oldida lizing shartnomasi yuzasidan javobgar bo‘lib qolgan holda, lizing shartnomasi bo‘yicha olgan lizing obyektini lizing beruvchining yozma roziligi bilan vaqtinchalik egalik qilish va foydalanish uchun uchinchi shaxsga qo‘shimcha lizingga topshirishga haqli». Sublizing shartnomasining amal qilish muddati lizing shartnomasining amal qilish muddatidan ortiq bo‘lishi mumkin emas.
	Asosiy lizing	Bu lizing uchinchi shaxs tomonidan lizingdan foydalanish huquqi ko‘zlan-magan lizing turidir.

Ijaraga beruvchi uchun moliyaviy lizing muhim iqtisodiy mexanizm bo‘lib, uning yordamida korxona moliyaviy aktivlarining likvidlik muammosi hal etiladi. Ishlab chiqarish jarayonida foydalanilmayotgan, korxona balansida mavjud moddiy boyliklar surunkali likvidsiz mablag‘lar bo‘lib, ularni ijaraga berish hisobiga korxona o‘z moliyaviy holatini bir muncha yaxshilab oladi va shu bilan moliyaviy boshqarish vazifalarini tezroq ijobiy hal etishi mumkin. Natijada, likvidsiz moliyaviy aktivlar korxona daromadini shakllantiruvchi moliyaviy manbaga aylanadi.

Xalqaro lizingning afzalliklaridan biri shuki, bunda boshqa mam-lakatlarning takomillashgan texnika va jihozlaridan foydalanish xalqaro shartnomalarga ko‘ra moliyaviy va soliqlar bo‘yicha imtiyozlardan foydalanish imkoniyati yaratiladi. Xalqaro valuta fondi (XVF) ning qaroriga binoan chet el mashina va mexanizmlarini ijaraga olish, ijaraga oluvchi mamlakatning chet el qarzlari miqdorini oshirmaydi. Respublikamizda xalqaro lizingdan foydalanish masalasini qo‘shma lizing kompaniyalari yoki firmalarini tuzish yo‘li bilan ham hal qilish mumkin.

Lizing shartnomasi yozma shaklda, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tuziladi.

Agar lizing oluvchi jismoniy shaxs bo‘lsa, lizing shartnomasi notarial tasdiqlanishi lozim.

Quyidagilar lizing shartnomasining muhim shartlari hisoblanadi:

lizing obyektining tasniflanishi (lizing obyektining miqdori, sifati, ro‘yxati, kontrakt qiymati va boshqa ko‘rsatkichlari) va shartnoma umumiy pul summasining ko‘rsatilishi;

taraflarning lizing obyektini olish va berish bilan bog‘liq majburiyatlari;

lizing obyektini berish tartibi, shu jumladan, lizing obyektini yetkazib berish, montaj qilish va foydalanishga topshirish tartibi;

lizing to‘lovlarini to‘lash shartlari, miqdorlari, muddatlari va tartibi;

lizing obyektidan foydalanish, unga qarash, uni saqlab turish va ta’mirlash yuzasidan taraflarning majburiyatlari;

shartnomaning amal qilish muddati.

Taraflarning kelishuviga binoan lizing shartnomasiga quyidagi shartlar kiritilishi mumkin:

lizing obyektini (moliyaviy lizingdan) sotib olish tartibi va muddatlari;

lizing shartnomasini o‘zgartirish va bekor qilish;

lizing obyektini sug‘urta qilish;

fors-major holatlar;

lizing beruvchi qo‘shimcha xizmatlar ko‘rsatishi, agar bunday lizing obyektidan xizmatlarsiz foydalanib bo‘lmasa;

lizing subyektlari tomonidan lizing shartnomasi shartlariga rioya etilishini nazorat qilish tartibi.

Lizing shartnomasiga qonun hujjatlariga muvofiq boshqa shartlar ham kiritilishi mumkin.

Lizing obyektining oldi-sotdi shartnomasining o‘ziga xos xu-susiyati shundaki, bunda lizing obyektining oldi-sotdi shartnomasi lizing beruvchi va sotuvchi o‘rtasida tuzilib, unga ko‘ra lizing beruvchi lizing oluvchining topshirig‘iga binoan lizing obyektini keyinchalik lizing oluvchiga berish uchun o‘z mulki qilib oladi.

Taraflarning xohishiga ko‘ra, lizing obyektining oldi-sotdi shart-nomasi lizing shartnomasi kuchga kirishidan oldin yoki keyin tuzilishi mumkin.

Lizing obyekti oldi-sotdi shartnomasini tuzish paytida lizing beruvchi lizing obyekti qaysi maqsadda olinayotganligidan sotuvchini oldindan xabardor qilishi, buni oldi-sotdi shartnomasida qayd etishi shart.

Lizing shartnomasi bo‘yicha lizing oluvchi to‘laydigan lizing to‘lovlari

lizing obyekti amortizatsiyasining tegishli qismi qiymatini va lizing shartnomasi bo‘yicha lizing beruvchi tomonidan qilingan xarajatlarni, shuningdek, uning daromadi (marja)ni o‘z ichiga oladi.

Lizing to‘lovlari shartnomaning butun amal qilish muddatiga taqsimlanadi va bo‘lib-bo‘lib to‘lanadi. Lizing to‘lovlarining miqdorlari va davriyligi lizing shartnomasi bilan belgilanadi.

Lizing shartnomasi quyidagi asosiy qismlardan tashkil topadi:

shartnoma tomonlari;

shartnoma predmeti;

lizing shartnomasining amal qilish muddati;

tomonlarning huquq va majburiyatlari;

lizing to‘lovlari shartlari;

bitim obyektini sug‘urta qilish;

lizing shartnomasini bekor qilish tartibi.

Lizing shartnomasining muddatini aniqlashda lizing beruvchi va lizing oluvchi quyidagi jihatlarni hisobga olishlari lozim:

uskunalarning xizmat ko‘rsatish muddati;

uskunalarning amortizatsiya davri;

bitim davrida bir muncha samaraliroq yoki arzonroq analogning paydo bo‘lish davri;

inflatsiya jarayonlari dinamikasi;

ssuda kapitallari bozori konyunkturasi va uning rivojlanish tendensiyasi.

Lizing shartnomasi tuzilish muddatiga ko‘ra ijara operatsiyalarining 3 ta turi farqlanadi:

- qisqa muddatli ijara (**renting**) bir kundan bir-yil muddatgacha
- o‘rta muddatli ijara (**xayring**) bir-yildan uch-yil muddatgacha
- uzoq muddatli ijara (**lizing**) uch-yildan yigirma-yil va undan ko‘proq muddatgacha.

Moliyaviy lizingda lizing shartnomasi quyidagi talablardan biriga javob berishi kerak:

lizing shartnomasi muddati tugagach, lizing obyekti lizing oluvchining mulkiga o‘tadi;

lizing shartnomasi muddati lizing obyekti xizmat muddatining 80 foizidan ortiq bo‘ladi yoki lizing shartnomasi muddati tugagach, lizing obyektining qoldiq qiymati uning boshlang‘ich qiymatining 20 foizidan kamni tashkil etadi;

lizing oluvchi lizing obyektini qat’iy belgilangan narxda yoki lizing shartnomasi muddati tugaganda aniqlanadigan narxda sotib olish huquqiga ega;

lizing shartnomasi davridagi to‘lovlarning umumiy summasi lizing obyekti qiymatining 90 foizidan ortiq. Agar lizing shartnomasida «Lizing to‘g‘risida»gi Qonun 5-moddasining ikkinchi qismida ko‘rsatilgan talablardan birortasi nazarda tutilmagan bo‘lsa, lizingning bunday turi operativ lizing hisoblanadi. Operativ lizingni (ijarani) amalga oshirish tartibi va shartlari qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi. Garchi lizing mohiyatan kreditlashga yaqin tushuncha bo‘lib, har ikkalasi ham investitsiyalashga xizmat qilsa-da, ular bir-biridan tubdan farq qiladi (24.5-jadval).

24.5-jadval

Lizing va kredit, ular o‘rtasidagi farqlar

Farqli jihatlari	**Munosabat turlari**	
	Kredit	**Lizing**
Obyektga nisbatan mulkchilik huquqi	Mulkdan foydalanish va uni boshqarish huquqi to‘la qarz oluvchiga o‘tadi	Mulkka egalik qilish va undan foydalanish mulkiy huquqdan to‘la ajraladi. Mulkka ijaraga oluvchi xo‘jayinlik qiladi.
Sotuvchiga nisbatan xaridorning kim bo‘lishi	Kredit oluvchi yoki uning vakili	Agar lizing oluvchi lizing sotuvchini o‘zi tanlasa, u holda har ikkala subyekt bir xil mavqega ega bo‘ladi. Agar lizing oluvchi lizing sotuvchini o‘zi tanlamasa, u holda lizing beruvchining o‘zi xaridor sifatida maydonga chiqadi.
Kredit ta’minoti nuqtayi nazardan	Mulkni garovga qo‘yish Bank kafolati Ipoteka Sug‘urta	Asosan lizing obyekti
Lizing obyektiga qilinadigan xarajat tasnifi nuqtayi nazardan	Kredit hisobiga investitsiyalash	Lizing to‘lovlari, ya’ni: kredit uchun to‘lov; amortizatsiya ajratmalari; komission to‘lovlar; qo‘shimcha xizmatlar uchun to‘lovlar; qo‘shilgan qiymat solig‘i; sug‘urta to‘lovlari
Kredit berish va uni qoplash shakli	Valuta-pul shaklida	Tovar shaklida; Valuta-pul shaklida; Aralash shaklda

Kredit va savdo oldi-sotdisidagi bog‘lanish nuqtayi nazardan	Kredit munosabati oldi-sotdi aktini bajarish bilan bog‘liq	Har doim ham sotib olishdan boshlanmaydi yoki sotish bilan yakunlanmaydi
Kreditni qoplash manbayi	Kredit oluvchining daromadi va foydasidan	Mahsulot tannarxiga qo‘shiladigan amortizatsiya ajratmalari va boshqalar hisobidan
Qo‘shilgan qiymatga soliq solish nuqtayi nazardan	Soliq solinmaydi	Soliq solinadi
Qarziy munosabatda qatnashuvchilar nuqtayi nazardan	Kreditor va kredit oluvchi	Lizing beruvchi, lizing sotuvchi va lizing oluvchi

Jadvaldan ko‘rib turibmizki: agar bank uzoq muddatli kreditida undan foydalanganligi uchun soliq to‘lovlaridan so‘ng foyda hisobidan foiz to‘lansa, lizingda esa bu to‘lovlar mahsulot tannarxiga qo‘shiladi. Bu foydaga soliq solish bazasini bir muncha kamaytiradi;

agar bank krediti eng avvvalo moliyalashtirishda qo‘shimcha manba yaratsa, lizing odatda 100 foiz moliyalashtirishni ta’minlaydi;

lizingga olingan mulk lizing beruvchi balansida aks ettiriladi. Bu lizing oluvchining moliyaviy ko‘rsatkichlarini, xususan, rentabellik darajasini, o‘z mablag‘i va qarzlari koeffitsiyentlarini bir muncha yaxshilaydi, qo‘shimcha qarz mablag‘larini jalb qilishga imkon yaratadi;

ko‘pgina mamlakatlarda lizing munosabatlari bank krediti orqali uskunalar sotib olishdan ko‘ra tadbirkorlarning xarajatlarini 20-30 foizga kamaytirilishiga olib keladi;

lizing jadallashtirilgan amortizatsiyadan foydalanishga imkon beradi. Bu esa tadbirkorga mulk solig‘i summasini kamaytirishga imkon yaratadi;

lizingda mahsulot sifati, uning butligi, yetkazib berish muddati va boshqa xizmatlar uchun lizing beruvchi emas, balki mazkur mahsulotni ishlab chiqaruvchi javob beradi. Lizing mulkni yollash yoki “prokat”ga olish tushunchasidan ham farq qiladi (24.6-jadval).

Shunday qilib, ijara bu ijara munosabatlarining eng oddiy turi bo‘lib, bu ijaraga asosan maishiy xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq tovarlar (nikoh liboslari, muzlatkichlar, televizorlar, tikuv va yozuv mashinalari, mavsumiy sport anjomlari va h.k.) beriladi.

Bu ijara turining xususiyati shundaki, aksariyat hollarda muddati

belgilanmaydi yoki ijara o‘ta qisqa muddatli bo‘ladi yoki iste’molchi undan xohlagancha foydalanishi mumkin.

24.6-jadval

Lizing va ijara o‘rtasidagi farqlar

Baholash ko‘rsatkichlari	Munosabat turlari	
	Ijara (yollash)	Lizing
Ishlab chiqarish vositasiga bo‘lgan munosabat nuqtayi nazaridan	Foydalanish	Foydalanish Egalik qilish Qisman tasarruf qilish
Prokat obyekti nuqtayi nazardan	Xodim	Mulk
Resurslarga javobgar nuqtayi nazaridan	Ma’naviy va qisman moddiy	To‘la mulkiy javobgar
Motiv va rag‘bat nuqtayi nazaridan	Birinchi navbatda fiziologik ehtiyojni qondirish	Shaxsiy salohiyatini ishga solish, ijtimoiy va intellektual ehtiyojini qondirish
Ishlab chiqarilgan mahsulot va daromadga bo‘lgan huquq nuqtayi nazaridan	Mahsulot va daromadga korxonaning o‘zi xo‘jayinlik qiladi	Lizing oluvchi, ya’ni foydalanuvchi ixtiyorida bo‘ladi
Tovar ishlab chiqaruvchining holati nuqtayi nazaridan	Yollangan xodim	Tadbirkor – mulk egasi
Bajaradigan funksiyasi nuqtayi nazaridan	Ijrochilik	Ijrochilik Boshqaruvchilik, ya’ni tashabbuskorlik
Boshqarish usuli nuqtayi nazaridan	Asosan ma’muriy boshqarish usuli	O‘z-o‘zini boshqarish Boshqarishning iqtisodiy usuli
Muvofiqlashtirish usuli nuqtayi nazaridan	Mehnat shartnomasiga	Mulkiy huquq Qarziy huquq Tijoriy huquq munosa-batlari
Ish haqi darajasi	Mehnat shartnomasiga binoan	Lizing oluvchining qoldiq daromadiga binoan
Menejerlar bilan munosabat nuqtayi nazaridan	Iyerarxik, yuqoridan pastga, pastdan yuqoriga	Shartnomaviy, hamkorlik
Tashkiliy nuqtayi nazardan	Yollangan mehnat	Mustaqil tadbirkorlik faoliyati

Lizing esa ko‘p (30-40-yil) muddatgacha bo‘lishi mumkin. Bu turdagi ijaraning xususiyati shundaki, aksariyat hollarda (80-90%) lizing muddati tugagandan so‘ng mulk egalari o‘zgaradi, juda kam hollarda mulk egasi o‘zgarmay qolishi mumkin. Lizing operatsiyasini amalga oshirish chog‘ida uchta subyektning ishtirok etishi shartdir:

ishlab chiqaruvchi – lizing beruvchi;

iste’molchi – lizing oluvchi;

vositachi – lizing sotuvchi.

Vositachining asosiy vazifasi shundan iboratki, u ishlab chiqaruv-chidan asbob-uskunalarni sotib olib, buyurtmaga asosan iste’molchiga ma’lum bir muddatga ijaraga beradi. Shu bilan bir qatorda vositachi moliyalashtirish ishlarining barchasini o‘z zimmasiga oladi. Lizing davrida vositachi (masalan, bank) iste’molchidan kelishilgan miqdordagi-yillik (oylik, kvartallik, yarim-yillik) badallarini olib turadi.

Lizing bir vaqtning o‘zida ham moliyalash, ham yangi texnologiyalarni xarid qilish masalalarni hal etishda o‘xshashi yo‘q moliyaviy vositadir. Shuni ta’kidlash joizki, lizing faoliyati bir qator rivojlangan davlatlarda iqtisodiy taraqqiyotning, kichik va o‘rta biznesni qo‘llab-quvvatlashning juda muhim va samarali shakli hisoblanadi. Lizing tufayli ham lizing sotuvchi, ham lizing beruvchi, ham lizing oluvchi, ya’ni lizing operatsiyasida qatnashuvchi har bir subyekt manfaat topadi.

Masalan, ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) lizing operatsiyasi tufayli eng avvalo uskuna va mashinalarning oldi-sotdisini amalga oshirib, sotuv ko‘lamini kengaytirishi mumkin (24.7-jadval).

24.7-jadval

Sotuvchi uchun lizingning afzallik tomonlari

Sifat jihatdan afzallik tomonlari	**Afzallikni ta’minlovchi omillar**
Faol marketingni olib borish imkoni tug‘iladi	Iste’molchilar doirasi quyidagi subyektlar hisobiga kengayadi: texnikaga doimo egalik qilishga ehtiyoj sezmaydiganlar uskunani sotib olishga qurbi yetmaydiganlar dastlab texnikani amalda sinab ko‘rishni istovchilar ijara shartida foydalanishni xohlovchilar mulkka egalik qilish huquqisiz uni mulk qilish

	istagida bo‘luvchilar
Qaytma (qarshi) aloqani o‘rnatish imkoniyati bo‘ladi	uskunaning nosozligini tezroq aniqlash imkoniyati
Ishlab chiqarishni kengaytirish va mahsulotni yangilash sur’atini tezlashtirish imkoni bo‘ladi	mahsulot modelini tezkor o‘zgartirib turishi va shu asnoda yangi bozorni egallab olish imkoniyati
To‘lovsizlik riskini bartaraf qilishga erishiladi	lizing operatsiyasi uchun to‘lovni va kafolatni lizing kompaniyasining o‘z zimmasiga olishi
Samarali reklamaga erishiladi	mulk lizingi sifati bo‘yicha monitoringning uni ishlatish doirasini kengaytirish, xaridorlarning potensial motivatsiyasining kuchayishi
Lizing uskunasi uchun zarur bo‘lgan ehtiyot va butlovchi qismlarga talabni oshiradi	mulk lizingidan foydalanishning turli tumanligi ehtiyot qismlarga bo‘lgan talabning kengaytirishiga olib kelishi
Investitsiya qilish kengayadi	uskunalarning oldi-sotdisining tezlashishi ishlab chiqaruvchi ixtiyorida bo‘lgan investitsiyani qisman xoli qilishi
Ishlab chiqaruvchi ixtiyoridagi vaqtincha realizatsiya qilinmagan mulkdan foydalanish samaradorligi oshadi	qaytarib berish sharti bilan zarur muddatga mulkni lizingga berish imkoniyati

Mulkni lizingga berish lizing beruvchiga ham bir qator afzalliklarni beradi, xususan, u o‘z kapitalidan investitsiya tufayli samarali foydalanishga erishadi. Bu afzalliklarni quyidagilarda ko‘rishimiz mumkin (24.8-jadval).

24.8-jadval

Lizing beruvchi (bank) uchun lizing operatsiyasining afzallik tomonlari

Strategik afzalliklar	Afzallikni ta’minlovchi omillar
Kreditorni himoya qilish darajasi oshadi	Oldi-sotdi lizing subyekti bilan ta’minlanadi (kafolatlanadi). Bankrot bo‘lish xavfi tug‘ilganda lizing obyekti mulk egasiga qaytarib beriladi.
Lizing davlat tomonidan qo‘llab-	Lizing beruvchi hisobidan soliq imtiyozini olish imkoni bo‘ladi. Turli soliq shartlari holatida lizing beruvchiga

quvvatlanadi, soliq imtiyozlari beriladi	lizing kelishuvlari evaziga qo‘shimcha imtiyoz olish imkonini beradi.
Ishlab chiqarish vositalarini diversifikatsiya qilish va rivojlantirish imkoni tug‘iladi	Tovar ishlab chiqaruvchilar uchun lizing munosabatlariga, yangi subyektlarni jalb qilish va shu asnoda ularning bozorini kengaytirish imkoni tug‘iladi. Texnikaga bo‘lgan talabni to‘lash qobiliyati qo‘llab-quvvatlanadi. Mahsulotning yangi turlarini ishlab chiqarish ko‘lami kengayadi, sifati oshadi.
Davlat manfaatlarini realizatsiya qilish qo‘llab-quvvatlanadi	Ishlab chiqarishni texnika va texnologiya jihatdan qayta qurollanish tezlashadi. Mamlakat iqtisodiyotiga xususiy investitsiyani jalb qilish imkoniyati tug‘iladi. Raqobatbardosh mahsulot-larni ishlab chiqarish evaziga davlat budjetiga soliq tushumlari ko‘payadi. Xalqaro valuta fondi lizing operatsiyalari summasini milliy qarzdorlik qismiga hisobga olmaydi. Yangi ish joylari yaratiladi, aholi turmush darajasi yaxshilanadi. Ichki iste’mol bozori yangi tovarlar va mahsulotlar bilan to‘yintiriladi.
Lizing beruvchining moliyaviy holatini mustahkamlaydi	Lizingdan olingan daromadlar va xarajatlar bir vaqtning o‘zida realizatsiya qilinadi.
Moliyaviy leveraj samarali bo‘ladi	Lizing beruvchining lizing obyektidan oladigan-yillik samarasi, odatda, kredit uchun foiz to‘lovlaridan yuqori bo‘ladi.

Mulkni lizingga olish lizingni sotib oluvchi uchun ham bir qator afzalliklarni beradi, xususan, lizing lizing oluvchiga tadbirkorlik faoliyatini investitsiyalashning muqobil usuli rolini o‘ynaydi. Shu bilan birga, u lizing oluvchining tashabbusini safarbar qilishga va ishlab chiqarish texnik salohiyatini o‘stirishga xizmat qiladi. Bularni quyidagi jihatlarda ko‘rishimiz mumkin (24.9-jadval).

Shunday qilib, ijaraga oluvchi uchun lizing operatsiyasining afzalliklarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Lizing, ishlab chiqarish va bozor konyunkturalarining o‘zgarishiga tez rioya qilishga yordam beradi. Yirik kapital qo‘yilmalar sarflanmasdan turib asosiy kapitalni tezkor yangilash imkoniyatini yaratadi.

\

24.9-jadval

Sotib oluvchi uchun lizing operatsiyasining afzallik tomonlari

Afzallik tomonlari	Afzallikni ta’minlovchi omillar
Dastlabki o‘z kapitalini ko‘paytirishga bo‘lgan ehtiyoj kamayadi.	Boshlang‘ich oldi-sotdi lizing beruvchi tomonidan to‘la moliyalashtiriladi. Zarur uskunalar uchun to‘lovlarni bir yo‘la amalga oshirish talab qilinmaydi. Bu esa o‘z navbatida foydalanuvchi-ning likvid mablag‘larini oshiradi va ishlab chiqarishni kengaytirish uchun potensial aylanma kapitalning ko‘payishiga olib keladi.
To‘lovlar qayishqoqligi ta’minlanadi.	Birinchi to‘lovni kechiktirish mumkin, so‘nggi-larini bosqichma-bosqich ko‘paytirish yoki kamay-tirish, avans bilan va boshqa shakllarda bo‘lishi mumkin. Lizingga olingan uskuna evaziga olinayotgan foydadan tovar va xizmatlar shaklida to‘lash mumkin.
Transaksiyalardan tejash imkoniyati bo‘ladi.	Mulkni sotib olish, saqlash, tugatish va sotish bo‘yicha ko‘p mehnat talab qiluvchi operatsiyalarni chetlab o‘tish evaziga lizing beruvchining ma’muriy xarajatlari kamayadi.
Soliq imtiyozlari va lizingni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash.	Ko‘pgina davlatlarda lizing oluvchilarga lizing to‘lovlarini bajarish davrida qo‘shimcha soliq imtiyozlari beriladi.
Uskunalarning ma’naviy eskirishi munosabati bilan tovar ishlab chiqaruvchi-lardagi risk kamayadi.	Uskunaning ma’naviy va jismoniy eskirishi riski lizing beruvchi zimmasida qoladi. Foydalanuvchi yangi uskunani ijaraga olishi mumkin (revolver lizing).
Lizing oluvchining ilmiy ishlab chiqarish potensiali oshadi.	Kreditga sotib olib so‘ngra unga foiz to‘lab borishdan ko‘ra bir maromdagi start kapitali yordamida lizing evaziga ishlab chiqarish quvvatini ko‘proq ishga solishga erishadi.
Tadbirkorning iqtisodiy erkinligi kengayadi.	Tadbirkor lizing obyektini sotib olishi kerakmi, shartnomani uzaytirish lozimmi yoki yangi uskunani sotib olish darkormi – bularning hammasini tadbirkorning o‘zi erkin hal qiladi.
Buxgalteriya hisobini optimallashtirish sohasida tovar ishlab chiqaruvchi yutadi.	Lizing obyekti lizing beruvchining mulki hisoblanadi, uning balansida hisobga olinadi va amortizatsiya ajratmalari hisoblanadi.

Lizing oluvchining moliyaviy holati mustahkamlanadi.	Moliyalashtirishning odatiy manbalariga (bank, yetkazib beruvchi va boshqalar) bo‘lgan bog‘liqlik kamayadi. Lizingdan foydalanayotgan subyekt lizing mulkiga soliq solinmaydi, ssuda olishdan ko‘ra shartnoma asosida lizingni olish ham oson, ham foydali. To‘lovlarni bir maromda to‘lab borish inflatsiya ta’sirini, shuningdek, bankning uzoq muddatli foizlari o‘sishini susaytiradi. Leverajning yuqori bo‘lishini ta’minlaydi.
Yangi turdagi lizing obyektini o‘zlashtirish riskini pasaytiradi	Yetarli talab bo‘lmay qolgan hol bo‘lib qolsa, ijaraga olingan mulkni lizing berganga qaytarib berish imkoniyati bo‘ladi.
Raqobatdosh afzallikka ega bo‘ladi	Ishlab chiqarishni hozirgi zamon uskunalari bilan jihozlash raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish imkonini beradi.
Lizing obyektiga nisbatan jadallashtirgan amortizatsiyani qo‘llash imkoni bo‘ladi	Eskirgan uskunalarni tezkor yangilash, ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta qurollash imkoniyati tug‘iladi. Foydaga solinadigan soliq miqdorini kamaytiradi. Ilmiy-texnik taraqqiyotni tezlashtiradi.

Agarda lizing xalqaro ahamiyatga ega bo‘lsa, ijaraga oluvchi, ijaraga beruvchi firma (bank) joylashgan mamlakatdagi mavjud soliq imtiyozlaridan foydalanish mumkin. Bu asosan ijara stavkasini kamaytirish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Mayda ishlab chiqaruvchilarda doimo kerakli mablag‘ bo‘lmas-ligi mumkin. Bunday sharoitda lizing vositalarni xarid qilib olmasdan foydalanish imkoniyatini beradi, natijada esa ishlab chiqaruvchilarni kredit olishdan xalos etadi.

Agarda ishlab chiqarishda tezkor lizing qo‘llansa, ishlab chiqa-ruvchi yana bir qator imtiyozlardan foydalanishi mumkin, ya’ni ishlab chiqarish vositalarining ehtiyot qismlar bilan ta’minlash va ularning ta’mirlanishi, texnikani ishlatish uchun maslahatlar va hokazolar. Bundan tashqari, tezkor lizing qo‘llanilganda, mulk egasi ijaraga beruvchi bo‘lganligi uchun, mulklarni saqlash bilan bog‘liq xarajatlar mulk egasi tomonidan sarflanadi yoki qoplanadi.

Chet el tajribalari iqtisodiyotimizning turli tarmoqlarida lizingning turli shakllaridan foydalanish imkoniyatini yaratmoqda. Shu jihatdan rivojlangan mamlakatlarda 70-yillarda paydo bo‘lgan lizing operatsiyalarini qo‘llash tartiblari bilan tanishish o‘rinli bo‘ladi.

Masalan, Fransiyada lizing – murakkab moliyaviy operatsiya jarayoni sifatida ko‘rilib, unda maxsus lizing firmasi (ijara beruvchi) buyurtmachining (ijarachining) talabi va ehtiyoji uchun ishlab chiqa-ruvchidan zarur bo‘lgan uskunalarni sotib olib, uni ijarachiga ma’lum vaqtga va ma’lum ijara haqiga beradi.

AQShda lizingga tadbirkorlik faoliyati sifatida qaralib, unda buyurtmachi ehtiyoji uchun mulkdan vaqtincha foydalanish huquqi mulkdordan ijarachiga beriladi va uning natijasida lizing firmasi ma’lum darajada daromad oladi. Lizing natijasida hech qanday narsa ishlab chiqarilmaydi va hech narsa sotilmaydi. Faqat ishlab chiqarish vositasidan foydalanish huquqi vaqtincha bir yuridik shaxsdan ikkinchi yuridik shaxsga o‘tkaziladi.

1990-yil oxirlarida jahon bo‘yicha lizing operatsiyalari hajmi 1 trln. AQSh dollariga teng bo‘lgan. Lizing firmalari 70-yillarda paydo bo‘lib, hozirgi paytda bunday faoliyat bilan Angliyada 1,5 ming, Germaniyada 2,5 ming firma shug‘ullanmoqda. 30-yillik kuzatish shuni ko‘rsatmoqdaki, bozor iqtisodiyoti sharoitida lizing firmalarining sinishi kamdan-kam uchraydigan hol.

AQShda barcha yirik firmalar qoshida lizing ishlari olib boriladi. Kompaniyalar umumiy daromadining 25-30 foizini uskunalarni lizing operatsiyalari orqali ijaraga berish sababli olmoqdalar. 1990-yilda barcha lizing operatsiyalari bu mamlakatda 500 milliard dollarni tashkil qilgan bo‘lsa, shundan 120 milliard dollari uskunalar hissasiga to‘g‘ri keladi. Zero, g‘arb kompaniyalarining shiori: «vaqtdan, xomashyo va materiallardan tashqari hamma narsani ijaraga berish mumkin». Aviakompaniyalar foydalanayotgan samolyotlarning ham 43 foizi ijaradagi samolyotlardir.

Lizing o‘rta va kichik firmalar uchun ham juda qulay. Ularning 60 foizi lizingdan foydalanishadi. AQShdagi 3,5 ming kichik firmalar lizingga olingan uskunalarda ishlashadi. Ba’zi korxonalarning o‘z ishchilari ham bo‘lmaydi. 1990-yilda kompaniyalarda 1,5 million kishilar ijarada ishlagan bo‘lsa, 1995-yilga kelib ularning sonini 15 million kishiga yetkazish mo‘ljallangan. Bular odatda xizmatchilar, haydovchilar, yuristlar, kadr xodimlar, buxgalterlar, o‘qituvchilar, referentlar, tarjimonlar, tarbiyachilar va boshqalar.

Lizing kompaniyalari ijaraga aniq kishini emas, balki mutaxassisni, masalan, buxgalterni beradi.

Yevropa mamlakatlarida bugungi kunda lizing operatsiyalari 250 milliard dollarni tashkil qiladi. Ularning barchasida lizing to‘g‘risida maxsus qonunlar qabul qilingan.

Ijaraga berish muddatiga ko‘ra lizing:

renting (1 soatdan 1 oygacha, masalan, avtomobillar, samolyotlar va hokazo);

xayring (1 oydan 1-yilgacha, masalan kompyuterlar);

odatdagi lizing (1-yildan oshiq, lekin uskuna yoki ijaradagi buyum amortizatsiya muddatining 80 foizi qismigacha) turlarga bo‘linadi.

Odamlar orasida “Amerikaliklarning barchasi shaxsiy kompyuter-larga ega” degan fikr keng tarqalgan. Aslida esa 90 foiz kompyuterlar ijaradadir. Mamlakatda lizing operatsiyasi natijasida xizmat tugaganidan so‘ng uskuna ijarachiga sotilmaydi, agar xizmat muddati ichida 80 foiz amortizatsiyasi hisoblangan bo‘lsa, u holda lizing uchun belgilangan imtiyozlardan mahrum qilinadi.

Ilgari paytlarda korxonalar yangi sexlarni davlat ajratgan kapital mablag‘lar hisobiga qurar edilar. Hozir esa bunday imkoniyat juda kam. Albatta, kredit olish mumkin, lekin qisqa muddatli kreditlarni olish qiyin, foiz stavkalari ancha yuqori. Bunday paytda lizingdan foydalanish ijobiy natijalarga olib kelishi rivojlangan mamlakatlar amaliyotida ko‘p sinalgan.

Qoldiq qiymat bo‘yicha ishlayotgan uskuna lizing kompaniyasiga sotiladi, natijada yirik investitsiyaga ega bo‘ladi. Lizing kompaniya-sining sharti – olingan pul mablag‘lari aniq ishlarga sarflanishi lozim. Bu pullar hech kimga qaytarilmaydi, foizlar to‘lanmaydi, mulkka bo‘lgan soliqdan ozod etiladi. Chunki uskunalar lizing kompaniyasining mulkiga aylanadi. Biroq ishlab chiqarish jarayoni davom etaveradi, asosiy fondlar esa korxonada qoladi, bir vaqtning o‘zida yangi sex qurilishi ham olib borilaveradi. Korxona esa o‘sib borish tartibi (shkalasi) bo‘yicha ijara haqi to‘lab boradi: birinchi-yili eng oz, oxirgi-yili esa eng katta miqdorda.

Ammo lizing kompaniyalari hamma uskunalarni sotib olavermaydi. Ularni loyihaning maqsadga muvofiqligi, foydali ekanligini ishontirish lozim. Odatda, lizing kompaniyalari loyihani o‘rganish uchun mutaxas-sislarni taklif qilishadi.

Lizing kompaniyalarining 70-75 foizi banklar tomonidan tuzilib, muttasil nazorat qilib turiladi. Banklarning o‘zi lizing ishlarida to‘g‘ridan-to‘g‘ri kamdan-kam hollarda qatnashadilar. 20 foiz lizing kompaniyalarini yirik ishlab chiqaruvchilar tuzadi va qolgan 5 foizi mustaqil lizing kompaniyalaridir.

Lizing munosabatlarida ijarachining kafolati muhim hujjat hisoblanadi. Kafolatsiz bozor iqtisodiyotida hech qanday oldi-sotdi va boshqa ishlar amalga

oshirilmaydi.

Rivojlangan mamlakatlarda lizing operatsiyalari bo‘yicha xarajatlar umumiy kapital qo‘yilmalarning AQShda – 30%, Angliya, Fransiya, Shveytsiyada va Ispaniyada – 13-17% ni, Italiya va Gollandiyada – 12-14% ni, Avstriya, Daniya va Norvegiyada – 8-10% ni tashkil etadi. Yaponiyada lizing operatsiyalari bo‘yicha xarajatlarning-yillik o‘sishi 25-30% ni tashkil etadi. AQSh da ishlab chiqarish vositalarining kengaytirilishi va modernizatsiya uchun sarflanayotgan kapital qo‘yilma xarajatlarining 1/4 qismi; vositalarning to‘la xarid qilish uchun emas, balki ulardan vaqtinchalik foydalanishga sarflanadi.

Respublikamizda lizing munosabatlarini tashkil qilish va rivojlantirish quyidagi tadbirlarni amalga oshirish bilan boshlandi:

«Lizing to‘g‘risida»gi qonun 1999-yil 14 apreldan e’tiboran amalga kiritildi. Bu qonun mamlakatimizda rivojlanib borayotgan lizing faoliyati uchun ishonchli huquqiy negiz yaratdi. Rivojlangan mamla-katlarning ilg‘or texnologiyalari va uskunalarini jalb etish hamda ulardan foydalanishga katta e’tibor qaratilib, mamlakatimizning jahon bozorida mustahkam o‘rin olishi uchun imkoniyatlar yaratdi.

Birin-ketin lizing kompaniyalari tashkil etila boshlandi. Bugungi kunda O‘zbekiston bozorida ko‘pgina lizing kompaniyalari faoliyat ko‘rsatmoqda ulardan quyidagilarni qayd qilamiz:

«O‘zbeklizing interneyshnl» O‘zbekiston-Malayziya qo‘shma korxonasi (1995-yil yanvar);

«Baraka» universal lizing kompaniyasi (1995-yil noyabr);

«AYETK» Osiyo-Yevropa trast kompaniyasi Kanadaning «Raana-ni xolding interneyshnl» kompaniyasi bilan hamkorlikda (1995-yil iyul);

«O‘zkeysagrolizing» O‘zbekiston-Amerika qo‘shma korxonasi (1997-yil fevral);

«O‘zaviolizing» aviatsiya lizing kompaniyasi (1997-yil noyabr);

«O‘zqishloqxo‘jalikmashlizing» hissadorlik kompaniyasi (2000-yil noyabr);

Lizing kompaniyalari dastlab yirik banklar va yirik ishlab chiqaruvchilar qoshida, bevosita davlatning yordamida tuzila boshlandi. Ular asosiy vositalarning egasi sifatida ularni ishlab chiqaruvchidan olib, uchinchi (yuridik, jismoniy) shaxsga ijara shartlari asosida qisqa yoki uzoq muddatga berishi mumkin. Lizing bo‘yicha daromadlar-muayyan (oylik, uch oylik, yarim-yillik)

davrda tushadigan ijara to‘lovlaridan iborat bo‘ladi. Bu to‘lovlar bank foizini va amortizatsiyani o‘z ichiga oladi. Lizing shartnomasida, shuningdek, fondlar vositalardan foyda-lanuvchilar tomonidan to‘la sotib olinishi ko‘zda tutilishi mumkin.

Lizing kompaniyalari ishlab chiqaruvchilar, bank tizimi, ijarachilar bilan o‘zaro manfaatda bo‘ladilar. Xususan, ishlab chiqaruvchilar uchun lizing kompaniyalari ularning mahsulotlariga doimiy xaridordir. Bundan tashqari, hamma ishlab chiqaruvchilar ham o‘z mahsulotlarini xalqaro miqyosda reklama qilish imkoniyatiga ega emaslar. Kichik firmalar o‘z mahsulotlarini lizing kompaniyalariga sotishsa, lizing kompaniyalari ularni mahsulot sotish bilan bog‘liq bo‘lgan qo‘shimcha xarajat va ishlardan ozod qiladi.

Bank tizimi manfaatlarida esa banklarda pulga talab kamaygan vaqtlarda ortiqcha resurslar paydo bo‘ladi. Ilgari banklar bu mablag‘larni (rivojlangan mamlakatlarda) ko‘chmas mulk sotib olishga sarflashgan. Pulga talab oshganda esa, teskari operatsiyalarni amalga oshirganlar. Ba’zi g‘arb mamlakatlarida, xususan AQShda 1985-yilda yangi Qonun qabul qilindi. Unga ko‘ra har qanday mol-mulkka, u foyda keltirmasa ham, soliq belgilanadi. Endi banklar uchun o‘z mablag‘larini ko‘chmas mulkka sarflash samarali bo‘lmay qoldi.

Banklar asosan uzoq muddatli kreditlar hisobiga faoliyat yuritishadi va daromad olishadi. Bunday kredit ma’lum tahlikaga – xavfga ham ega bo‘lishi tabiiy. Kredit berilayotganda, odatda, mulk garovga qo‘yiladi. Shu nuqtayi nazardan banklar uchun ham lizing manfaatlidir. Bank lizing kompaniyasiga uzoq muddatli kredit beradi. Kredit hisobiga lizing kompaniyasi uskunalarni sotib oladi va ular firmaning mulkiga aylanadi. Agar ijarachi shartnoma talablarini bajarmasa, lizing kompaniyasi ijarachining mulkiga ega bo‘lib oladi. Agar uzoq muddatli kreditlar-yiliga 10 foiz daromad bersa, lizing kompaniyalarida 12 foiz daromad olinadi.

Lizing kompaniyalari nimaning hisobidan daromad oladi?

Birinchidan, ijara haqi. Ikkinchidan, ijara muddati tugagandan so‘ng uskunalarni qoldiq qiymati bo‘yicha sotadi. Ijara haqi uskuna haqi bilan xizmatlar qiymatini (bank foiz stavkalariga tenglashtiriladi) qoplashi kerak. Uchinchidan, uskunalarni sotib olish qiymati bilan ijara haqi o‘rtasidagi farq. Lizing kompaniyasi uskunalarni doimiy xaridor sifatida katta turkumlarda (partiyalarda) sotib olayotgani uchun ishlab chiqaruvchilar ularga qandaydir imtiyozlar beradilar. Bundan tashqari, mol-mulkka soliq qoldiq qiymatiga ko‘ra to‘lanadi, ijara haqi esa xizmat muddatiga qarab oshib boradi.

Ijarachining manfaatlari-chi?

Ko‘p mamlakatlarda mol-mulkka soliq lizing shartnomalariga belgilangan to‘lovlardan ancha yuqori bo‘ladi. Ba’zi paytlarda esa ijara usuli hozirgi zamon uskunalaridan foydalanishning yagona imkoniyati bo‘lib qoladi, ayniqsa, yangi tashkil qilingan firmalar uchun. Ijarachi uchun uskunalar mulk xisoblanmaganligi sababli, firma balansiga kiritilmaydi, mol-mulkka soliq to‘lanmaydi va bu sohada buxgalteriya hisobi yuritilmaydi. Ijara haqi esa to‘liqligicha ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxiga qo‘shiladi.

Rivojlangan mamlakatlarda ataylab lizing bo‘yicha soliq yig‘ish-maydi. Ammo hukumat bugungi kun bilan emas, balki kelgusini o‘ylab iqtisodiy siyosat olib boradi. Lizing fan-texnika taraqqiyotiga xizmat qiladi. Ertangi kunda ishlab chiqarish bugungi olinmagan soliqlarni to‘la qoplaydi, demak u iqtisodiyotni rivojlantirish uchun qo‘shimcha imkoniyat yaratib beradi.

MDH respublikalarida «ijara korxonalari» degan ibora paydo bo‘lgan. Chet ellik mutaxassislar uchun bunday tushuncha mutlaqo tushunarsiz. Xalqaro amaliyotda ijara korxonalari degan tushunchaning o‘zi yo‘q. Korxonalar ijaraga berilmaydi, uskunalar va binolar berilishi mumkin.

Lizing munosabatlarini O‘zbekiston sharoitida, ayniqsa, qishloq xo‘jaligida qo‘llash katta samara beradi. Masalan, AQSh da fermerlar foydalanayotgan texnikaning 80 foizi ijaraga olinadi. Axir bir-yilda 10-15 kun ishlatiladigan kombaynni sotib olishdan qanday mantiq topish mumkin?

Yuqorida ta’kidlanganidek, respublika hukumati qaroriga ko‘ra, 1999-yilning oktabr oyida «O‘zqishloqxo‘jalikmashlizing» hissadorlik kompaniyasi tuzildi. Bu kompaniyaning asosiy vazifasi mamlakatimiz mashina-traktor parklari va qishloq xo‘jaligi korxonalariga moliyaviy lizing asosida traktor va yig‘im-terim texnikasini yetkazib berishdan iborat. Bundan tushgan mablag‘ traktor va qishloq xo‘jaligi mashina-larini ishlab chiqaruvchi korxonalar hisobiga o‘z vaqtida tushiriladi. Bu hol ularga aylanma mablag‘larni birinchi navbatdagi ehtiyojlariga ishlatib, uni to‘ldirib turish imkonini beradi. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari esa texnika qiymatini asta-sekin, bir necha-yil mobaynida to‘lash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Texnika o‘zini o‘zi bemalol oqlaydi. Agar inflatsiya chiqimlari lizing oluvchiga tegishli bo‘lmasdan, kompaniya riski bo‘lishini ham hisobga olsak, lizing shartlari juda manfaatlidir.

Ayniqsa, qishloq xo‘jaligini zamonaviy, yuksak unumli texnika bilan ta’minlashni yanada rag‘batlantirish, tarmoq mashinasozligini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, shu jumladan, chet el ilg‘or

kompaniyalari ishtirokida qishloqqa yetkazib beriladigan traktor va yig‘im-terim texnikasi uchun hisob-kitob mexanizmini takomillash-tirish maqsadida 2000-yilning 2 - noyabrida Vazirlar Mahkamasining «Qishloqni lizing shartlarida qishloq xo‘jaligi texnikasi bilan ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori qabul qilindi. Bu qarorga ko‘ra, 2001-2007-yillarda «O‘zqishloqxo‘jalikmashxolding» kompaniyasi korxonalari tomonidan, shu jumladan, chet el ilg‘or kompaniyalari ishtirokida ishlab chiqarilgan zamonaviy qishloq xo‘jaligi texnikasi (traktor va yig‘im-terim texnikasi) mashina-traktor parklarining hududiy birlashmalariga, shirkatlar va fermer xo‘jaliklariga ularni 7-yillik mud-datga lizingga taqdim etish yo‘li bilan quyidagi shartlarda yetkazib berilishi belgilangan:

15 foizlik avans mashina-traktor parklarining hududiy birlashma-lari, muqobil mashina-traktor parklari, qishloq xo‘jaligi shirkatlari va fermer xo‘jaliklarining o‘z mablag‘lari hisobidan;

traktor va yig‘im-terim texnikasi qiymatining 85 foizi «O‘zqish-loqxo‘jalikmashlizing» kompaniyasi tomonidan, unga zayom asosida Moliya vazirligi tomonidan beriladigan mablag‘lar hisobidan to‘lanadi.

Mazkur qarorda, shuningdek, lizing oluvchilarga olinadigan texni-kaning butun lizing muddati davomida mulkiy risklar sug‘urta polisi mavjud bo‘lsagina taqdim etilishi nazarda tutilgan. Lizing kompaniyasi daromadining (marja) imtiyozli stavkasi esa Markaziy bank qayta moliyalashtirish stavkasining yarmi miqdorida belgilanadi. Masalan, Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasi bir-yilga 24 foizni, lizing kompaniyasining marjasi 12 foizni tashkil etsa, shartli ravishda bir texnikaning narxini 5000000 so‘m deb olaylik. Qishloq xo‘jaligi korxonasi ana shu mablag‘ning 15 foizini yoki 750000 so‘mni o‘z mablag‘lari hisobidan to‘laydi, qolgan 85 foizini, ya’ni 4250000 so‘mni bank tomonidan-yillik 24 foiz miqdorida jalb qilingan uzoq muddatli (7-yillik) kredit hisobidan oladi. Shunda qishloq xo‘jaligi korxonasining 7-yil mobaynida bankka qaytaradigan mablag‘i 7947500 (kreditning asosiy summasi 4250000 so‘m, hisoblangan foizlar 3697500 so‘m) so‘mni tashkil etadi. Natijada texnikaning umumiy narxi 8697500 (avans 750000 so‘m, bankka qaytariladigan mablag‘ 7947500 so‘m) so‘mni tashkil qiladi.

Agar u texnikani lizing kompaniyasidan lizing shartlarida 7-yil muddatga-yillik 12 foiz miqdorida oladigan bo‘lsa, ana shu davrda lizing kompaniyasiga qaytariladigan mablag‘ 6098750 (lizing summasi 4250000 so‘m hisoblangan foizlar 1848750 so‘m) so‘mga teng bo‘ladi. Texnikaning umumiy narxi esa

6848750 (avans 750000 so‘m, lizing kompaniyasiga qaytariladigan mablag‘ 6098750 so‘m) so‘mni tashkil etadi. Boshqacha aytganda, bank kreditiga nisbatan moliyaviy lizing tufayli 1848750 so‘m iqtisod qilinadi. Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligi korxonasi uzoq muddatli kredit olish maqsadida banklarga murojaat qilmaydi. Bu lizing oluvchilar uchun moliyaviy lizingning kreditga nisbatan afzalligini yaqqol ko‘rsatib turibdi.

Mijozlarga qulay shart-sharoitlar yaratish, ular bilan bevosita aloqa o‘rnatish maqsadida har bir viloyatda kompaniyaning bo‘limlari tuzilmoqda. Shirkat va fermer xo‘jaliklari texnikani olish ishlari bilan joylarda tanishish va lizing operatsiyalarini amalga oshirish imkoniga ega bo‘ladilar. Muqobil mashina-traktor parklari uchun joylarda texnikani olish imkoniyatining yaratilishi esa raqobatning rivojlanishiga olib keladi. Buning uchun ularda texnika narxining 15 foiz avansini o‘tkazish uchun boshlang‘ich mablag‘, aniqrog‘i, lizing oluvchining moliyaviy ahvoli lizing kompaniyasining talabi darajasida bo‘lsa, bas. Agar lizing oluvchining moliyaviy ahvoli talab darajasida bo‘lmasa, u holda bank yoki boshqa uchinchi yuridik shaxsning kafolati talab qilinadi.

Lizingning yana bir ijobiy tomoni shuki, u fermer xo‘jaliklariga ham zamonaviy texnologiyalarni qo‘lga kiritish imkonini yaratadi. Bu esa uning rivojlanishi uchun qulay sharoitlarni vujudga keltiradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, hukumat tomonidan lizing kompaniyalari oldiga qo‘yilgan vazifalar o‘z vaqtida, izchil hayotga tatbiq etilsa, iqtisodiyotimizning eng muhim sohalaridan biri bo‘lmish qishloq xo‘jaligining dolzarb muammosi – qishloqni texnika bilan ta’minlash masalasi to‘liq hal etiladi. Oqibatda tarmoq rivoji yangi bosqichga ko‘tariladi.

24.3. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda forfeytingdan foydalanish

Agar sotuvchi xaridorga allaqachon olingan tovarlar yoki xizmatlar uchun to‘lovni kechiktirishga ruxsat bersa, biz unga savdo kreditini taqdim etayotganini aytamiz. Xaridor balansida "Majburiyatlar" bo‘limida u kreditorlik qarzi sifatida, sotuvchi balansida esa "Aktivlar" bo‘limida - debitorlik qarzi sifatida aks ettiriladi.

Ushbu debitorlik qarzlarini samarali boshqarish uchun korxonalar mahsulot xaridorlariga nisbatan yetkazib beruvchi kredit siyosati deb ataladigan maxsus tijorat kreditini boshqarish siyosatini ishlab chiqishlari va amalga oshirishlari kerak. Tijorat kreditini qayta moliyalashtirishning eng keng

tarqalgan usuli forfeiting hisoblanadi.

Forfeyting (frantsuzcha forfait - butun, jami summa) sotuvchilardan xaridorlar tomonidan qabul qilingan tijorat veksellarini, vekselni to‘lamagan taqdirda sotuvchiga murojaat qilish huquqisiz sotib olish yo‘li bilan kreditlashning o‘ziga xos shaklidir. Aktivlarni sotib olish orqali forfeiter sarmoya kiritadi. Forfeyting tashqi savdoda asosan tijorat kreditini qayta moliyalashtirish usuli sifatida qo‘llaniladi, bu tijorat kreditini bank kreditiga aylantirish shaklidir. Forfeiting vositalari sifatida foydalaniladigan asosiy ayirboshlash vositalari veksellardir. Shu bilan birga, boshqa turdagi qimmatli qog‘ozlar ham musodara qilinishi mumkin. Ushbu qog‘ozlarning "toza" bo‘lishi muhim (faqat mavhum majburiyatni o‘z ichiga oladi). Forfeiting qimmatli qog‘ozlarining asosiy turi veksellar - o‘tkazma va veksellardir. Ular bilan operatsiyalar odatda tez va sodda tarzda, kutilmagan asoratlarsiz amalga oshiriladi. Forfeyting xalqaro moliyaning ancha moslashuvchan vositasidir. Biroq, u bir nechta cheklovlarga ega:

– eksportyor kredit muddatini 6 oydan 10-yilgacha yoki undan ko‘proq muddatga uzaytirishga rozi bo‘lishi kerak;

– eksport qiluvchi qarzni ketma-ket to‘lashni qabul qilishga rozi bo‘lishi kerak;

– agar import qiluvchi davlat agenti yoki xalqaro kompaniya bo‘lmasa, qarzni to‘lash forfeyter uchun maqbul bo‘lgan bank yoki davlat muassasasi tomonidan so‘zsiz va qaytarib bo‘lmaydigan kafolatlangan bo‘lishi kerak.

Forfeyting muhim afzalliklarga ega, bu esa uni o‘rta muddatli moliyalashtirishning jozibador shakliga aylantiradi.

Sotuvchi uchun imtiyozlar

1) Belgilangan stavka asosida forfeyting xizmatlarini ko‘rsatish.

2) Eksport qiluvchiga murojaat qilmasdan forfeyter hisobidan moliyalashtirish.

3) mahsulot yetkazib berilgandan yoki xizmatlar ko‘rsatilgandan so‘ng darhol naqd pul olish imkoniyati, bu umumiy likvidlikka foydali ta’sir ko‘rsatadi, bank kreditlari hajmini kamaytiradi va mablag‘larni qayta investitsiya qilish imkonini beradi.

4) Qarzni boshqarish yoki uni to‘lashni tashkil qilish uchun vaqt yoki pul sarflanmaydi.

5) Risklar yo‘q (barcha valyuta risklari, foiz stavkalarining o‘zgarishi risklari, shuningdek kafilning bankrot bo‘lish xavfi forfeyter zimmasiga

tushadi).

6) Hujjatlarni rasmiylashtirishning soddaligi va veksellarni tez chiqarish imkoniyati.

7) Ushbu operatsiyalarning maxfiyligi.

8) Forfeyterning bitimni moliyalashtirishga tayyorligini tezda tekshirish va bitim shartlarini tezda kelishish imkoniyati.

9) Forfeyterdan oldindan belgilangan stavka bo‘yicha bitimni moliyalashtirish optsiyasini olish imkoniyati, bu eksportyorga o‘z xarajatlarini oldindan hisoblab chiqish va ularni shartnoma narxiga kiritish hamda boshqa yakuniy ko‘rsatkichlarni hisoblash imkonini beradi. Sotuvchi uchun kamchiliklar:

1) Kafil bankrot bo‘lgan taqdirda eksportyorning o‘zi murojaat qilish huquqiga ega bo‘lmaydigan tarzda hujjatlarni tayyorlash zarurati, shuningdek, veksellar, kafolatlar va kafolatlar shaklini belgilovchi import qiluvchi mamlakat qonunchiligini bilish zarurati.

2) Import qiluvchi forfeyterga mos kelmaydigan kafilni taklif qilsa, yuzaga keladigan qiyinchiliklar ehtimoli.

3) An'anaviy tijorat kreditiga qaraganda yuqori forfeiter marjasi.

Xaridor uchun imtiyozlar

1) Hujjatlarni rasmiylashtirishning soddaligi va tezligi.

2) Belgilangan foiz stavkasida uzaytirilgan kredit olish imkoniyati.

3) Bankda kredit liniyasidan foydalanish imkoniyati.

Xaridor uchun kamchiliklar

1) Bank kafolatidan foydalanganda bank kreditini olish imkoniyatining qisqarishi.

2) Kafolat uchun komissiya to‘lash zarurati.

3) Yuqori forfeyter marjasi.

4) sifatsiz tovar yetkazib berilganda yoki eksportyor shartnomaning boshqa shartlarini bajarmagan taqdirda vekselni mavhum majburiyat sifatida to‘lashda yuzaga keladigan qiyinchiliklar ehtimoli.

Forfaiter uchun imtiyozlar

1) Hujjatlarni rasmiylashtirishning soddaligi va tezligi.

2) Ikkilamchi bozorda sotib olingan aktivlarni osongina sotish imkoniyati.

3) Kredit operatsiyalariga nisbatan yuqori marja.

Forfaiter uchun kamchiliklar

1) Qarz to‘lanmagan taqdirda murojaat qilish huquqi yo‘q.

2) Import qiluvchi mamlakatning veksel qonunchiligini bilish zarurati.

3) Kafilning kreditga layoqatliligini tekshirish uchun javobgarlik.

4) Veksellarning amal qilish muddati tugagunga qadar barcha foiz risklarini o‘z zimmasiga olish zarurati.

5) To‘lovni muddatidan oldin amalga oshira olmaslik.

Kafil uchun imtiyozlar

1) tranzaksiyani bajarish qulayligi.

2) Xizmatlaringiz uchun komissiya olish.

Kafil uchun kamchilik. Bu bitta, lekin juda muhim va kafil o‘zi tomonidan kafolatlangan vekselni to‘lash bo‘yicha mutlaq majburiyatni o‘z zimmasiga olishida yotadi.

Forfeitingni investitsiyalarni moliyalashtirishning boshqa usullari bilan taqqoslash:

Lizing. Lizingni moliyalashtirish forfeyting operatsiyalariga nisbatan ancha murakkab hujjatlarni o‘z ichiga oladi.

Faktoring. Faktoring odatda o‘rta muddatli moliyalashtirish uchun (90-180 kun) qo‘llaniladi va nisbatan kam miqdordagi valyutalarda taqdim etiladi va eksport qiluvchi uchun har doim ma’lum bir xavf mavjud (moliya institutlari odatda qarzning 80% gacha va qarzni qabul qiladilar. import qiluvchi to‘lovga qodir bo‘lmagan taqdirda eksportyorga murojaat qilishni talab qilish). Faktoringning kamchiligi shundaki, undagi foiz stavkasi odatda forfeyting moliyalashtirish shakliga qaraganda yuqori.

Resurssiz moliyalashtirish. Regresssiz moliyalashtirishning odatiy operatsiyasi moliya institutining biri sotuvchi, ikkinchisi esa xaridor bilan ikkita shartnoma tuzishni o‘z ichiga oladi. Forfeyting bilan solishtirganda, regurssiz moliyalashtirish yanada murakkab hujjat aylanishiga ega, bu esa tranzaksiyani sekinlashtiradi. Moliyalashtirishning ushbu shaklining kamchiligi shundaki, moliyaviy vositachi eksportyorni tranzaktsiya bilan bog‘liq risklardan faqat o‘zi sug‘urtalangan darajada ozod qiladi, ya’ni 100% emas. Forfeyter qarz majburiyatlarini qaytarib olmasdan sotib olganligi sababli, u to‘lanmaslik xavfini o‘z zimmasiga oladi. Shuning uchun, agar qarzdor birinchi toifali qarz oluvchi bo‘lmasa, forfeyter ba’zi bir ta’minotni – aval yoki shartsiz bank kafolati shaklida olishga intiladi.

Kafillik majburiyati kafil tomonidan kreditorga qarzdordan to‘lanishi lozim bo‘lgan summaning o‘z vaqtida to‘lanishini ta’minlash uchun beriladi. Kafolat tegishli xat shaklida taqdim etiladi, unda quyidagi ma’lumotlar bo‘lishi

kerak: xatni kim berganligi, kafilning yuridik manzili, kafolat xatining raqami, kafolat ob’ekti (bitim, mahsulot yetkazib berish sanasi). , foiz stavkasi va boshqalar).

Kafolat majburiyatining predmeti, kafolat berish tartibi, kafolat to‘lovi uchun foydalaniladigan mablag‘lar manbasi bo‘yicha bir-biridan farq qiluvchi bir necha turdagi kafolatlar mavjud. “A-forfe” bitimlarida kafolat majburiyatining predmeti moliyaviy barqaror korxonalar yoki mablag‘lari bo‘lgan maxsus muassasalar bo‘lishi mumkin. Ko‘pincha bunday muassasalar banklardir. Kafolatlar forfeyter risklarini kamaytirishdan tashqari, ikkilamchi bozorda diskontlangan qimmatli qog‘ozlarning yuqori likvidligini ta’minlaydi. Agar bank kafolati taqdim etilsa, u odatda import qiluvchi mamlakatda vakolatxonalari bo‘lgan xalqaro banklar tomonidan beriladi.

AVAL - veksel kafolati bo‘lib, unga ko‘ra avalist veksel bo‘yicha har qanday shaxsning majburiyatlarini bajarish uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi. Bundan tashqari. Aval imzosi vekseldagi yozuvni o‘z ichiga olishi kerak: "per aval" va agar u veksel bo‘lsa, unda avalistning familiyasi, ismi va otasining ismi ham ko‘rsatilishi kerak. Kafolat bilan solishtirganda, aval vekseldan ajralmas afzalliklarga ega. Bundan tashqari, aval berish kafolat xatini berishdan ko‘ra ancha sodda.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. *Lizingning iqtisodiy mazmuni va mohiyatini tavsiflang.*
2. *Lizingni ijaradan farqlovchi qanday xususiyatlarini bilasiz?*
3. *Lizing ob’ektlari va sub’ektlari tarkibini aytib bering.*
4. *Investitsion loyihalarini moliyalashtirishda lizingning qanday turlaridan foydalanish mumkin?*
5. *Lizing munosabatiga kiruvchi vositachilarni guruhlarga tasniflang.*
6. *Operativ va moliyaviy lizingning bir-biridan qanday farqlanadi?*
7. *Lizing shartnomasiga ko‘ra lizing beruvchi va lizing oluvchining qanday huquqlari belgilab beriladi?*
8. *Lizing hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning afzalliklari va kamchiliklarini ta’riflang.*
9. *Levedj lizingning iqtisodiy ahamiyatini tushuntiring.*
10. *Lizing to‘lovlarini amalga oshirishning xalqaro amaliyoti.*

XXV BOB. INVESTITSIYALARNI LOYIHAVIY MOLIYALASHTIRISH

25.1. Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirishning mazmuni va mohiyati. Investitsiya loyihalarini loyihaviy moliyalashtirish xususiyatlari.

25.2. Sindikatli kreditlash va uning yuzaga kelish tarixi. Sindikatli kreditlash xususiyatlari

25.3. Sindikatli kreditlashni tashkil etish

Tayanch so‘z va iboralar: *loyihaviy moliyalashtirish, investitsiya loyihalari, parallel moliyalashtirish, bosqichma-bosqich moliyalashtirish, hamkorlikda moliyalashtirish, biznes-reja, texnik tahlil, iqtisodiy tahlil, moliyaviy tahlil, bank kreditlari, yirik loyiha, sindikat kreditlari, qarz oluvchi, yetakchi bank.*

25.1. Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirishning mazmuni va mohiyati. Investitsiya loyihalarini loyihaviy moliyalashtirish xususiyatlari

Investitsion loyihalarni moliyaviy resurslar bilan ta’minlash strategiyasi moliya va investitsiyalarni boshqarish nazariyasi va amaliyotining markaziy mavzularidan biridir. Hozirgi vaqtda klassik va innovatsion moliyalashtirishning turli usullari mavjud, shuning uchun moliyaviy menejerlar oldida har bir aniq loyiha uchun eng maqbul moliyalashtirish strategiyasini yaratish vazifasi turibdi.

Ba’zi hollarda loyihalarni moliyalashtirishdan foydalanish samarali bo'ladi - ularni amalga oshirish uchun katta investitsiya mablag'larini jalb qilishni ta’minlaydigan nisbatan yangi loyihalarni boshqarish vositasi sifatida qaraladi.

Loyihani moliyalashtirishning uzoq muddatli evolyutsiyasi, uning investitsiya loyihalarining turli sohalarida qo'llanilishi, loyihaviy moliyalashtirish ishtirokchilarining ko'pligi va ular bajaradigan funktsiyalar loyihalarni moliyalashtirishning har xil turlarining rivojlanishi va tarqalishiga yordam berdi. Biroq, loyihaviy moliyalashtirishga bag'ishlangan ishlarda ko'pincha ularning tasnifiga tegishli e'tibor berilmaydi va faqat bir nechta loyihaviy moliyalashtirish turlari beriladi.

Loyihaviy moliyalashtirishning mavjud turlari bo‘yicha o‘zimizning tasniflash tizimini taklif qilish, shuningdek, ularning har birini batafsil ko‘rib

chiqish va amaliyotda qo‘llash imkoniyatlarini aniqlash maqsadga muvofiq ko‘rinadi. Loyihani moliyalashtirish turlarini oltita asosiy xususiyatga ko'ra tasniflash kerak:

- kreditor tomonidan tavakkalchilikni qabul qilish darajasi;
- loyihaning mulkchilik shakli;
- moliyalashtirishni tashkil etish usuli;
- loyihaning tarmoqqa tegishliligi;
- loyihani moliyalashtirish manbalari;
- moliyalashtirish manbalari kelib chiqqan mamlakat va ishtirok etuvchi tomonlarning tarkibi.

Loyihani moliyalashtirish - bu investitsiya loyihasini moliyaviy resurslar bilan ta’minlash jarayoni bo'lib, u loyihani saqlab qolish uchun etarli pul oqimlarini yaratish va uning barcha ishtirokchilari o'rtasida risklarni samarali taqsimlash qobiliyati tufayli erishilgan yuqori moliyaviy leverageni hisobga olgan holda amalga oshiriladi.Loyihaviy moliyalashtirish mazmunini o‘rganishda ba’zi iqtisodchi-olimlarning fikr-mulohazalarni o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Rossiyalik iqtisodchi-olim I.Mazurning “Upravlenie proektami” kitobida: “loyihaviy moliyalashtirish – bu investitsion loyihalarni amalga oshirish maqsadida moliyaviy resurslarni kredit ko‘rinishida taqdim etishdir”, deb ta’rif berilgan. Bu erda, kredit qarz oluvchiga nisbatan hech qanday regressiz, cheklangan yoki to‘liq regressli bo‘lishi mumkin, deb yozilgan. D.Morozov asarlarida “loyihaviy moliyalashtirish - bu loyihani turli shakllarda kreditlashdir, bunda kreditlarning qaytarilishi ta’minoti loyihadan keladigan daromadlardir”, degan fikr ilgari surilgan.

O‘zbekistonlik iqtisodchi-olim D.G‘ozibekovning mulohazalariga ko‘ra, “loyihaviy moliyalashtirish o‘zining murakkab moliyaviy munosabatlari bilan (sindikatlashtirilgan kredit yoki qarz berishda ko‘p tomonlarning qatnashishi) kreditorga moddiy kafolatlar berish, loyihalar evaziga ishlab chiqarilgan mahsulotlarni xarid qilish bo‘yicha uzoq muddatli shartnomalar asosida moliyalashtirishdir”. Bundan tashqari, D.G‘ozibekov asarlarida loyihaga kiritilgan qarz mablag‘larining qoplanishi manbai loyiha ishga tushganidan so‘ng olinadigan daromadlar hisoblanishi ta’kidlab o‘tilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirish – moliyalashtirishning eng taraqqiy etgan zamonaviy shakllaridandir. Shunday ekan, loyihaviy moliyalashtirishning mazmuni nima? Unga qanday ta’rif berish

mumkin? Masalan, Doyche bank (Germaniya)ning tarkibiy moliyalashtirish boshqarmasi xodimlarining fikricha, loyihaviy moliyalashtirish – loyiha bo‘yicha asosiy vositalarni sotib olishni, tashkil etishni yoki qurilishni moliyalashtirish bo‘lib, unda kreditor asosan quyidagilarga e’tibor beradi:

- kreditni qaytarish manbasi sifatida, loyihani tatbiq etish natijasi bo‘yicha olinadigan sof pul oqimiga (mablag‘larning qaytish darajasiga);

- loyihani moliyalashtirish uchun berilgan kreditning xavfsiz qaytishini ta’minlaydigan manbasiga, ya’ni mijozning qobiliyatiga garov, kafolat va boshqa ta’minotlarga”.

Loyihaviy moliyalashtirish mazmuni O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy bankining yo‘riqnomalarida quyidagicha izohlanadi: “loyihaviy moliyalashtirish – bu bank tomonidan kreditni berish, baholash va monitoringini olib borish jarayoni bo‘lib, bunda kredit ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish ob’ektlarining normal ishlashi uchun qurilish, qayta ta’mirlash yoki texnik qayta qurollantirish, shu jumladan, asbob-uskunani sotib olish yoki asosiy fondlarni tashkil etish hamda ishchi kapitalni sotib olishga yo‘naltiriladi”.

Loyihani amalga oshirish orqali ko‘rilgan qo‘shimcha daromad kreditni qaytarishning asosiy manbai bo‘lib hisoblanadi. Agarda loyihani amalga oshirish orqali qo‘shimcha daromad olinmasa yoki loyiha bo‘yicha ishlab chiqarishni modernizatsiyalash orqali iqtisodga erishilmasa, bunday moliyalashtirishni loyihaviy moliyalashtirish, deb bo‘lmadi, u biznes-reja asosida amalga oshiriladigan moliyalashtirish hisoblanadi.

Loyihaviy moliyalashtirish – bu regressiz yoki qarzdorga bo‘lgan kreditning chegaralangan regressida yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun maqsadli kreditlash bo‘lib, bunda qarz oluvchining to‘lov majburiyatlarini ta’minoti sifatida, investitsiya faoliyati davomida to‘plangan (investitsiya loyihasiga aloqador aktivlar ham kiradi) pul mablag‘lari hisoblanadi.

Loyihaviy moliyalashtirishda kreditni qaytarishning manbai bo‘lib, loyihani amalga oshirish natijasida olingan daromad (foyda) hisoblanadi. Tijorat yoki investitsiya kreditida esa kreditning qaytarish manbasi bo‘lib, qarzdorning umumiy faoliyatidan olgan doromadi bo‘lishi mumkin. Kreditni qaytarishning asosiy manbai loyihani hayotga tatbiq etishdan olingan sof foyda va pul oqimlari hisoblanadi.

Loyihaviy moliyalashtirishda aniq bir sof ta’minotning o‘zi bo‘lmaydi.

Ammo bu loyihaviy moliyalashtirishda kredit bo‘yicha ta’minot talab etilmaydi, degani emas. Loyihaviy moliyalashtirishda aniq bir garovning bo‘lmasligi loyihalarni yirik miqdorda mablag‘ jalb etishi kerakli kafolat yoki garovni yig‘ish imkoniyatini bermaydi.

Loyihaviy moliyalashtirish – bu bank tomonidan kreditni berish, baholash va monitoringini olib borish jarayoni bo‘lib, bunda kredit ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish ob’ektlarining normal ishlashi uchun qurilish, qayta ta’mirlash yoki texnik qayta qurollantirish, shu jumladan, asbob-uskunani sotib olish yoki asosiy fondlarni tashkil etish hamda ishchi kapitalni sotib olishga yo‘naltiriladi.

Umuman olganda, loyihaviy moliyalashtirish – bu investitsiya loyihalarini kreditlashtirishning bir turi bo‘lib, kreditor bu loyihani amalga oshirish bilan bog‘liq risklarni qisman yoki to‘liq o‘z zimmasiga oladi. Agar banklarning oddiy kredit operatsiyalarida, eng avvalo, qarzdorning kreditga qobiliyatliligini o‘rganishga, uning moliyaviy va iqtisodiy holatini, barqarorligini, shuningdek, garov sifatida foydalanadigan mol-mulklarni baholashga asosiy ahamiyat berilsa, loyihaviy moliyalashtirishda esa loyihaviy tahlilga asosiy e’tibor qaratiladi.

Xullas, loyihaviy moliyalashtirish – bu yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda bir qancha bank resurslarining birlashishi va risklarning loyiha ishtirokchilari o‘rtasida taqsimlanishini anglatadi.

Loyihaviy moliyalashtirishda investitsion loyihalarning ko‘plab xususiyatlari mavjud bo‘lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat bo‘ladi:

qiymati yuqori bo‘ladi (1 mlrd. dollardan oshgan);

loyiha ishtirokchilarini ko‘pligi;

ko‘pincha risklarni barcha turlari uchraydi (tizimli va tizimsiz);

kapital talabi – bu kabi loyihalar moliyaviy mablag‘larga bo‘lgan talab juda katta bo‘lib, unga aralash moliyalashtirish usullaridan foydalaniladi;

loyihalashtirish va qurilish ishlariga mehnat talabi katta bo‘ladi;

ishga tushish muddati 5-7-yil va undan uzoq muddatlarda beriladi;

loyiha ishga tushadigan joylarini ajratilishi va shu sababli infratuzilmani rivojlantirish maqsadida qo‘shimcha xarajatlarning kiritilishi;

davlat yoki mintaqaning iqtisodiy-ijtimoiy holatiga ta’siri.

Shu kabi xarakterga ega bo‘lgan loyihalarni misol qiladigan bo‘lsak, Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, Andijon – Osh – Irkeshtom – Qashqar avtomagistrali, gazni qayta ishlovchi zavodlar. Yirik loyihalarning o‘ziga xos

xususiyatlaridan quyidagi bir qator omillarni hisobga olish kerak bo‘ladi:

loyihaning faoliyatini sifatli tekshirib turish maqsadida uni har xil bo‘limlarga bo‘lib o‘rganish kerak;

loyiha amalga oshirilayotgan mintaqaning ijtimoiy - iqtisodiy holatini to‘liq tahlildan o‘tkazish shart bo‘ladi;

loyihaning fazalarini mustaqil ravishda ishlab chiqish kerak bo‘ladi;

rejani loyihalashtirish davomida doimiy yangilanishlarni tatbiq etib borish;

loyihaning fazalaridagi ehtimoliy yo‘qotishlar va risklarni boshqarish uchun tezkor rejalarini ham rejalashtirish kerak bo‘ladi;

loyihaning barcha rejalarini doimiy monitoring qilish;

yirik loyihalarni takrorlanmasligini hisobga olgan bo‘lishi kerak.

Yuqoridagi omillarda ko‘rsatilganidek, risklarni ko‘pligi yirik loyihalarni amalga oshirishda bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Risklarni ko‘p bo‘lishiga asosiy sabablardan yana biri bu loyihaning ishtirokchilarining ko‘pligidir. Shu o‘rinda loyihaning ishtirokchilari haqida quyidagilarni ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Loyihaviy moliyalashtirishni amalga oshirish o‘ziga xos tamoyillarga asoslanadi va ular quyidagilardan iborat:

- investitsion loyihada loyihani amalga oshirishga tayyor ishonchli sheriklarni ishtirok etishi;

- loyiha texnik-iqtisodiy asoslanishi va loyiha smeta xujjatlarni yuqori talab darajasida ishlab chiqilishi;

- loyihani yetarli darajada kapitalizatsiyasi;

- loyihaning qurilish-montaj va ekspluatatsiya mezonlarini batafsil o‘rganib chiqish (transport, maxsulotni ishlab chiqarish, marketing va boshqalar);

- loyiha riskini baholash va uni loyiha ishtirokchilari o‘rtasida taqsimlash;

- garov yoki boshqa ta’minotning maqsadga muvofiq mavjudligi.

Loyihaviy moliyalashtirishning yuqorida keltirilgan tamoyillari uni amalga oshirishning quyidagi ikki turdagi moliyaviy sxemalarida o‘z ta’siriga ega bo‘ladi:

1. Parallel moliyalashtirish;

2. Bosqichma-bosqich moliyalashtirish;

Birinchi tur moliyalashtirish amaliyotda “Hamkorlikda (qo‘shma) moliyalashtirish” deb ham ataladi, bunda yuqori ahamiyatga ega bo‘lgan

investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun bir nechta kredit muassasalari qarz mablag‘lari ajratadi. Bosqichma-bosqich moliyalashtirishda esa yuqori nufuzga ega bo‘lgan bankning qatnashishi zarurligini talab qiladi. Parallel moliyalashtirishning quyidagi afzalliklari mavjud, ya’ni loyihaviy moliyalashtirishning parallel moliyalashtirish shakli banklarga bir tomondan me’yorlarga amal qilgan holda kredit berish imkoniyatini bersa, ikkinchi tomondan kredit risklarini pasaytiradi. Ko‘p hollarda, loyihani moliyalashtirish tashabbuskori sifatida nufuzga ega bo‘lgan tijorat bankining yoki halqaro moliya institutlarining ishtirok etishi qarzdorning o‘z vaqtida kreditni qaytarishiga qo‘shimcha kafolat beradi. Kredit shartnomasiga qilingan qo‘shimchalarda agar qarzdor moliyalashtirishda ishtirok etayotgan biror kreditor oldidagi to‘lov majburiyatini bajarmasa bosh kreditor kreditni muddatidan oldin undirib olish huquqiga ega bo‘ladi.

Investitsiya loyihalarini hamkorlikda (qo‘shma) moliyalashtirishning quyidagi ko‘rinishlari (shakllari) mavjud?, ya’ni hamkorlikda moliyalashtirishning ikki shakli ko‘p qo‘llaniladi:

- mustaqil parallel moliyalashtirish, bunda har bir bank qarz oluvchi bilan kredit shartnomasi tuzadi va investitsiya loyihasida o‘ziga tegishli bo‘lgan qismini moliyalashtiradi (subloyiha);

- ko‘pchilik bo‘lib hamkorlikda moliyalashtirish, bunda barcha kreditorlar to‘planib bitta sindikatga birlashadilar, yagona kredit shartnomasi tuziladi va kredit shartnomasini tayyorlash va imzolashni bank-menedjer amalga oshiradi. Keyingi bosqichda kredit shartnomasini amalga oshirish ustidan nazoratni (ayrim hollarda investitsiya loyihasini umuman amalga oshirishni) hamda zarur hisob-kitob operatsiyalarini sindikat tarkibidagi maxsus bank-agent ma’lum miqdordagi komission haq e’vaziga amalga oshiradi.

Investitsiya loyihalarini bosqichma-bosqich moliyalashtirishning o‘ziga xos xususiyati, asosan, birinchi sinf toifasidagi banklarda investitsiya loyihalarining ekspertizasi bo‘yicha tajribali mutaxassislarning mavjudligi, bank olamida yuqori nufuzga egaligi tufayli loyihalarni kreditlashtirish bo‘yicha ko‘plab arizalar kelib tushadi. Biroq, yirik banklar ham har doim bu loyihalarni ularning balansiga salbiy ta’sir etishi mumkinligi yoki boshqa sabablar oqibatida moliyalashtira olmaydi. Shuning uchun, ko‘p hollarda, bu banklar loyihani kreditlashtirishning tashabbuskori sifatida faoliyat yuritishi mumkin. Investitsiya loyihasini samaradorligini baholagani va kredit shartnomasini ishlab chiqqani uchun tashabbuskor bank komission haq oladi.

Kredit berilgandan so‘ng tashabbuskor bank shartnoma bo‘yicha qarzdorga nisbatan o‘z talabini boshqa kreditorga beradi.

Loyihaviy moliyalashtirishda quyidagi ishlarni bajarish o‘ta muhimdir. Boshqacha ifodalaganda, loyihaviy moliyalashtirishning bosqichlari quyidagicha:

Birinchi bosqich - loyihaning texnik tahlili. Bu bosqichda quyidagi savolga javob berish zarur: loyiha o‘zining boshlang‘ich smeta xarajatlariga mos holda amalga oshirilmoqdami? Loyihaviy moliyalashtirishda qarzdorlar tajribali ekspert-injenerlarning (bu ko‘p hollarda maxsus savollarda tavsiyalar beruvchi mustaqil maslahatchilar) tavsiyasiga amal qiladi. Bunday ekspertlarning xulosasi texnik hisobot shaklida tavsiya etilishi va quyidagi holatlarni o‘zida qamrab olishi mumkin: zarur investitsiya miqdorini; kelgusidagi zarur investitsiyalarni (ko‘zda tutilmagan xarajatlarni va favqulotdagi zararlarni qo‘shgan holda); loyihaning qaytimi uchun zarur vaqt; zararsizlik nuqtasi; elektr energiya, suv va boshqa xarajatlar qiymati; loyihada ishlash uchun xodimlarni o‘qitish imkoniyati; loyiha mahsulotini sotish bozorining mavjudligi.

Ikkinchi bosqich – bu iqtisodiy va moliyaviy tahlil.

Loyihalarning iqtisodiy va moliyaviy tahlili jarayonida loyiha barcha olingan kreditlar bo‘yicha o‘z vaqtida hisob kitoblar uchun etarlicha foydaga ega bo‘ladimi? - degan savolga javob olish zarurdir.

Loyihaning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning asosi bo‘lib sof pul oqimini tahlili hisoblanadi. Sof pul oqimi o‘z tarkibiga quyidagilarni qamrab oladi: loyiha egalarining aktsioner kapitaliga dastlabki investitsiya qo‘yilmalarini va kreditorlarning qarz mablag‘larini; olingan foydani; sarf-xarajatlarni.

Loyihalarni moliyalashtirishning uchinchi va to‘rtinchi bosqichlarida homiylarni faoliyatini, risklarni va ularni taqsimlanishini tahlil etadi. Bu bosqichda kreditorlar rahbarlarning faoliyatini va ularning imidjini, loyiha ishtirokchilari uchun risklarning to‘g‘ri taqsimotini o‘rganadi.

25.2. Sindikatli kreditlash va uning yuzaga kelish tarixi. Sindikatli kreditlash xususiyatlari

Hozirgi kunda investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning yangi, usuli sinditsirlashtirilgan kreditlash (sindikatga uyushgan bir necha kreditorlarning kreditlari majmui) paydo bo‘ldi. Iqtisodiy adabiyotlarda bu so‘zning aniq

atamasi yo‘qligi sababli, ko‘pchilik hollarda moliyalashtirishning bu turini sindikatlashtirilgan kredit, deb ham ataladi.

Sindikatlashmoq, sindikat tuzib birlashmoq ma’nosini bildirib, investitsiyalarni moliyalashtirish tizimida yirik investitsiya loyihalarini birgalikda moliyalashtirishni tashkil etish usullaridan birini anglatadi. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda sindikatlashtirilgan kreditning asosiy xususiyati shunday iboratki, bunda bir necha kreditorlarning mavjudligi, moliyalashtirish uchun berilgan kredit summasi va u bilan bog‘liq risklarning ishtiroki kreditorlar (banklar) o‘rtasida taqsimlanishidadir.

Investitsiya loyihalarni moliyalashtirishda sindikatlashtirilishi mumkin bo‘lgan kreditlar loyihaviy moliyalashtirishga kiradi. Loyihaviy moliyalashtirishda kreditni qaytarishning manbai bo‘lib, loyihani amalga oshirish natijasida olingan foyda hisoblanadi.

Loyihaviy moliyalashtirish usullari G‘arbiy Evropa mamlakatlarida o‘tgan asrning 80-yillarining boshida turli xil moliyaviy operatsiyalarni bajarish maqsadida foydalana boshlandi. Bu operatsiyalar loyiha tashabbuschilariga qarz to‘lovlariga bo‘lgan xarajatlarni kamaytirishga, moliya-kredit institutlarining yordamidan foylanishga imkoniyat yaratgan edi.

Dastlab, loyihaviy moliyalashtirishning jahon bozori unchalik ko‘p bo‘lmagan Amerika, Kanada, Germaniya va Yaponiya banklari o‘rtasida bo‘lib olingan edi. Bir muncha vaqt o‘tib, Shimoliy dengizda neft va gaz qazib olishning keskin rivojlanishi natijasida ular qatoriga Buyuk Britaniya tijorat banklari ham qo‘shildi. Keyinchalik Frantsiya, Shveytsariya, Gollandiya, Belgiya, Italiya va boshqa mamlakatlar banklari loyihaviy moliyalashtirishning jahon bozorida faol ishtirok eta boshlashdi.

90-yillarning birinchi yarmida jahon xo‘jaligi rivojlanishi uchun xos bo‘lgan iqtisodiy o‘sishning yuqori sur’atlari loyihaviy moliyalashtirish shakllariga katta talabni vujudga keltirdi. Bu talab, eng avvalo, rivojlanayotgan bozorlarga tegishli edi. 1997-1998-yillardagi jahon moliyaviy inqiroziga qadar, loyihaviy moliyalashtirishning jahon bozorida etakchilikni Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari egallashgan edi. 1996-yilda Gonkongda 19,3 mlrd. doll. qiymatdagi 36 ta investitsiya loyihasi, Indoneziyada 14,1 mlrd. doll. qiymatdagi 72 ta loyiha, Taylandda 9,4 mlrd. doll. qiymatdagi 31 ta loyiha amalga oshirilgan edi. 1996-yilda Osiyo davlatlarida jami 86,2 mlrd. doll. qiymatdagi 400 ta investitsiya loyihasi moliyalashtirilgan. Bu ko‘rsatkich Amerika va Evropa kontingentlari mamlakatlarinikiga qaraganda ko‘pdir.

90-yillarning oxirlariga kelib, Osiyo davlatlari loyihaviy moliyalashtirishning jahon bozorida birinchilikni yo‘qotishdi va etakchilikni yana AQSh va G‘arbiy Evropa davlatlari egallashdi. Biroq, oxirgi-yillarda Osiyo va Sharqiy Evropa davlatlari inqiroz zarbalaridan o‘zini o‘nglab olgach, Yana xorijiy investitsiyalarni jalb qilish evaziga iqtisodiy o‘sishning yuqori templarini ta’minlashga harakat qilishmoqda. Bunday davlatlar qatoriga, eng avvalo, Xitoy, Indoneziya, Fillipin, Malayziya kabi Osiyo davlatlarini va Sharqiy Evropa davlatlarini kiritishimiz mumkin. Bu davlatlarda investitsiyalash templari oxirgi 2-3-yil ichida ancha sezilarli bo‘lib bormoqda.

Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda loyihaviy moliyalashtirishning turli shakl va sxemalari asosida amalaga oshirilgan yirik loyihalarga misol qilib, loyihaviy moliyalashtirishning “sof” namunasi bo‘lgan Buyuk Britaniyani Evropa kontengenti bilan bilashtiruvchi “Evrotunnel” loyihasini keltirishimiz mumkin. Mazkur loyiha davlat organlari va xalqaro tashkilotlar ishtirokisiz xususiy sektor investitsiyalari asosida amalga oshirilgan. Loyihani moliyalashtirishning umumiy qiymati 7 mlrd. funt sterlingni tashkil etib, loyihada 15 davlatdan 198 ta bank ishtirok etgan.

Jahon tajribasida loyihaviy moliyalashtirishning muhim tamoyillari quyidagilardan iborat: loyihani amalga oshirishda hamkorlik qilishga tayyor bo‘lgan ishonchli sheriklarning loyihada ishtirok etishi; yuqori malaka darajasida tayyorlangan texnik-iqtisodiy asosnoma va loyiha-smeta hujjatlari; loyihaning etarli darajada kapitallashuvi; loyiha qurilishi va ekspluatatsiyasining barcha aspektlarini mayda bo‘laklar holida ishlab chiqilganligi; loyiha risklarining baholanishi va ishtirokchilar o‘rtasida taqsimlanishi; muayyan vaziyatga muvofiq ta’minot va kafolatlarning mavjudligi.

Rivojlangan mamlakatlar bank amaliyotida yirik investitsion loyihalarni moliyalashtirishda sindikatli kreditlash shaklidan keng foydalaniladi. Amaliyotdagi kredit operatsiyalari jarayonida bank birinchi o‘ringa qarz oluvchining kredit tarixini o‘rganishga, uning iqtisodiy, moliyaviy ahvoliga va ta’minot turlari, garovga berilayotgan mulkni baholashga diqqat e’tiborini qaratsa, loyihaviy moliyalashtirishda esa asosiy e’tibor loyiha tahliliga ajratiladi. Loyihaviy tahlilning asosiy ob’ekti, bu loyihaviy xujjatlar (loyihani texnik-iqtisodiy asosi) dir. Loyihaviy taxlilning asosiy maqsadi bu investitsion loyihasini moliyaviy va iqtisodiy samaradorligini aniqlab berish, investitsion loyihasining smeta xarajatlari va moliyalashtirish manbalarini aniq belgilash

hamda rikslarni baholash va samarali boshqarishdir. Shuningdek, alohida banklar ham kafil bo‘lib chiqishlari mumkin. Bunday holat xalqaro kredit tashkilotlari yoki eksport-import kreditlarini sug‘urtalovchi milliy agentliklar tomonidan loyiha moliyalashtirilganda ko‘proq yuz beradi. Bunda sindikat-ishtirokchi banklar kreditor foydasiga akkredetiv ochishlari yoki kafolat berishlari mumkin.

Umuman olganda, sinditsiyalashtirilgan kredit deganda bir necha banklar tomonidan yirik investitsiya loyihalarini birgalikda kreditlash. Yirik investitsiya loyihasi – umumiy qiymati tijorat banklarining birinchi darajali kapitalining 25 foizidan oshadigan investitsiya loyihasidir. Bank sindikati – sinditsiyalashtirilgan kredit berish borasida ikki yoki undan ortiq banklar o‘rtasida o‘zaro kelishuv bo‘lib, bunda etakchi bank – sinditsiyalashtirilgan kreditlash tashabbusi bilan chiqqan va zimmasiga ishtirokchi-banklar nomidan kredit hujjatlarini yuritish mas’uliyati yuklatilgan qarz oluvchining asosiy talab qilib olinguncha depozit hisob varag‘iga xizmat ko‘rsatuvchi bank hisoblanadi.

Sindikatli kreditlar qat’iy ravishda muayyan maqsad uchun beriladi, kreditdan boshqa maqsadlar uchun foydalanish esa kreditning maqsadga yo’naltirilganlik tamoyiliga zid bo’ladi va kredit shartnomasida belgilangan muayyan choralarni qo’llashni keltiradi, masalan, asosiy qarzni va hisoblangan foizlarni summasini to’lab berish sharti bilan shartnoma bekor qilinishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan umumiy tamoyillardan tashqari faqatgina Sindikatli kreditlashga taalluqli bo’lgan tamoyillarni ham ajratib olish mumkin, ammo ular kreditlash chizmasining tarkiblanishiga qarab muayyan darajada tebranishi mumkin. Kreditorlar majburiyatlarining alohidaligi. Har bir bank kredit shartnomasiga ko’ra belgilangan miqdorda muayyan kredit berishi shart. Agentning ishtiroki. Sindikatli kreditlarda boshqarishni osonlashtirish uchun banklardan biri barcha sindisiyalash jarayonini tashkil etuvchi agentni tayinlaydi.

Sindikatda demokratiya. Sindikatda eng muhim masalalar banklarning ko’pchiligi bilan hal etiladi (masalan, defolt sharoitida kreditlarni muddatidan oldin qaytarib berish talabi). Banklarning ko’pchiligi umumiy qarzga olgan summasidan 50 yoki 66 % (2/3) ni tashkil etadi. Sindikat uchun mazkur tamoyil eng maqbul hisoblanadi, chunki bir nechta banklar bitta sindikatda ishtirok etganda, ular ayrim masalalar bo’yicha bir ovozdan murosaga kelmasligi ham mumkin va kreditdagi eng katta ulushni taqdim etgan biron-bir bank-kreditor

boshqa banklarga ularning huquqlarini amalga oshirishga to’sqinlik qilishi mumkin.

Mutanosib taqsimlash tamoyili. Mazkur tamoyilning mohiyati shundan iboratki, sindikat a’zolari tomonidan hisobga olish, sud ishlari va boshqa taqsimot natijasida olingan har qanday to’lovlar sindikat ishtirokchilari o’rtasida mutanosib ravishda taqsimlanishi lozim.

Kreditorning huquqini berish imkoniyati. Sindikatli kredit shunday shakllanadiki, kreditorlar o’z ulushini ikkilamchi bozorga qo’yish imkoniyatiga ega bo’lishi kerak. Sindikatli kreditlar kreditlarni qarz oluvchining roziligisiz uchinchi shaxslarga berish mexanizmini nazarda tutadi, shunday qilib, qarz oluvchi bank avval sindikatda ishtirok etganligi va o’z ulushini berganligini hamda yangi bank sindikatda ishtirok etayotganligini bilmasligi mumkin.

Xalqaro sindikatli kreditlar qisqa va o’rta muddatli ssudalarni o’zida namoyon etib, ular odatda 5 oydan 7 oygacha keyinchalik muddatini uzaytirish imkoniyati bilan beriladi. Keng miqyosli va katta xarajat talab etuvchi loyihalar uchun kreditlashning maksimal muddati 12-yilni tashkil etadi. Bu shu bilan izohlanadiki, Sindikatli kreditlar uch va olti oylik depozitlar hisobiga beriladi.

Xolbuki, yevrodepozitlar bozoridagi sharoitlar tez-tez o’zgarayotgan bo’lsa, unga mos ravishda kreditlash sharoitlari ham muntazam ravishda qayta ko’rib chiqilishi lozim. Rivojlanayotgan davlatlarda esa, mazkur holatlarda kreditlash muddatlari 6 yoki 12 oyni tashkil etadi. Mazkur muddatlar shundan kelib chiqqan holda belgilanadiki, kredit berayotgan banklar rivojlanayotgan davlatlar va o’tish iqtisodiyoti bo’yicha xatarlarni oshirishni xohlamaydi. Asosiy Sindikatli mahsulotlarga quyidagilarni keltirish mumkin:

- aktivlarni xarid qilish bo’yicha bitimlarni moliyalashtirish;
- qayta moliyalashtirish;
- loyihaviy moliyalashtirish;
- aktivlarni “LBO” moliyaviy dastakdan foydalangan holda sotib olish.

Bundan tashqari, Sindikatli kreditlashning qo’shimcha imkoniyatlarini ham alohida ko’rsatish mumkin:

- bridj-moliyalashtirish;
- kreditni muayyan transhlar orqali qarz oluvchi tomonidan belgilangan bosqichlarga muvofiq tarzda berish;
- qarz oluvchining moliyaviy kirimini hisobga oluvchi kredit bo’yicha asosiy qarzdorlikni to’lab berish jadvalini egiluvchan holda tuzish;
- muddatdan oldin qoplash imkoniyati .

Sindikatli kreditlarni tasniflashning turli belgilari mavjud. Sindikatli kreditlar vaqt nuqtai nazardan mavjud bo'lish davomiyligiga ko'ra vaqtinchalik (odatda u yoki bu yirik bitimni moliyalashtirish uchun) va doimo faoliyat ko'rsatuvchi (qoidaga ko'ra, valyuta bozori va sarmoyalar bozorida operasiyalarni amalga oshirish) kreditlarga bo'linadi.

Bizga ma'lumki, sindikatli kreditlarni ta'minlanganligiga ko'ra ta'minlangan va ta'minlanmagan kreditlarga bo'linadi. Agarda kredit ta'minlangan bo'lsa, qarz oluvchiga likvid qarz yoki kafolat berilishi lozim, ta'minlanmagan kredit esa faqatgina qat'iy ishonchlilik talablariga javob beruvchi yuqori reytingga ega kompaniyalarga berilishi mumkin. Sindikatli kreditlar ochiq (barcha istak bildirgan banklar taklif etiladi) va klubli (muayyan banklarning cheklangan doirasi) kreditlarga bo'linadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, sindikatli kreditlar bozori birlamchi va ikkilamchi bozorga bo'linadi. Birlamchi bozorda sindikatning faoliyati bitimni tuzishgacha amalga oshiriladi. Bu yerda katta srmoyaga ega bo'lgan strategik salohiyatli investorlar aniq bir qarz oluvchiga zarur bo'lgan salohiyatli resursli bazasini shakllantiradi. Ikkilamchi bozor kreditning ulushini (yoki uning bir qismini) mayda investorlar (banklar, jamg'armalar, shaxslar)ga to'liq berishni nazarda tutadi. Mayda investorlar kreditning muayyan qismini olib, iqtisodiyotning investisiyalarga jozibador tarmoqlariga kirish imkoniyati paydo bo'ladi. Mazkur dastaklarning egiluvchanligi va qarz majburiyatlari bozorining o'xshash darajasining ulushi mablag'larni investisiya qilish, yanada ko'proq daromad olish va kreditlash miqyosini oshirishga imkon beradi.

Sindikatli kreditlar bozori qarz oluvchining talablariga mos kelishi uchun ko'plab moliyaviy dastaklardan foydalanadi:

1) Muddatli qarz – bu muayyan summani qarz olish bo'lib, u muayyan sanagacha to'liq to'lanishi lozim. Kreditor shartnomasi bilan belgilangan muayyan davr mobaynida qarz oluvchi bir martalik yoki transhlar orqali qarzni to'lashi mumkin. Asosiy qarzning qaytarilishi oldindan kelishilgan jadval (amortization loan) bo'yicha, oxirgi to'lovni to'lash muddatida bir martalik holda (ballet loan) yoki o'sib boruvchi to'lovlar (ballon repayment) bo'yicha amalga oshirilishi mumkin. O'z vaqtida yoki muddatdan oldin qoplanadigan summa qarz oluvchiga bundan buyon berilmaydi, bu muddatli kreditning revolver kreditdan asosiy farqli jihati hisoblanadi. Bundan tashqari, muddatli qarz multivalyutali bo'lishi mumkin, bu esa qarz oluvchiga qarzning valyutasi davriy holda o'zgartirishga imkon beradi.

2) Revolver qarzi – bu ham muayyan summaga va muayyan muddatga olingan qarz hisoblanadi, biroq mazkur holatda qarz oluvchi xohishga ko'ra butun qarz summasini yoki uning bir qismini olish, qaytarish va yana olish huquqini oladi. Har safar mazkur qarz bo'yicha navbatdagi transhni olganda qarz oluvchi muayyan dastlabki shartlarni bajarishi lozim, chunki har bir transh foizli davr oxirida to'lanadi, hattoki qarz oluvchi o'z xohishiga ko'ra mazkur qarzni takroran yangi foizli muddatga olsa ham. Kreditning to'liq qoplanishi qarzning oxirgi to'lash muddatidan keyin amalga oshirilishi mumkin emas, ammo ba'zida qarz summasini to'lashda muntazam tanaffuslar belgilanadi yoki berilayotgan mablag'larning summasi kamaytiriladi .

3) Zaxira kredit liniyasi – bu revolver qarzning bir turi bo'lib, uning asosiy farqi shundan iboratki, qarz oluvchi kreditdan jamg'arish uchun foydalanmasdan, balki uni zaxira sifatida qoldiradi. Demak, qarz oluvchi jamg'arishni ta'minlash chun muqobil manbalarni topishi, masalan, qog'ozlarni chiqarishi lozim. Agar ushbu muqobil dastaklar bozorlaridan birida inqiroz paydo bo'lsa, unda jamg'arish uchun zaxira kredit liniyalari hisobiga mablag'lar jalb qilinadi. Shuni to'g'ri tushunish kerakki, Sindikatli tarzda chiqarilgan kredit banklar qarz oluvchiga kredit berish to'g'risidagi ikki tomonlama shartnoma doirasida kelishilgan tarkibi va majburiyatlar to'plamidan keskin farq qiladi. Sindikatli kreditlashning o'ziga xos jihatlaridan biri shundan iboratki, ssuda sindikat, ya'ni kreditni joylashtirish uchun birlashgan turli davlatlardagi banklar guruhini (2tadan kam bo'lmagan) o'zida namoyon etuvchi kreditorlar tomonidan beriladi.

Sindikatning har bir a'zosi qarz oluvchiga o'z talabini qo'yadi. Ammo mazkur kredit bitta bitimni imzolash orqali rasmiylashtiriladi. Kreditorlarning sindikatga birlashish sabablari turli xil bo'lishi mumkin: ayrim banklar shunchaki talab etiladigan mablag'ga ega bo'lmasligi yoki kreditlash jarayonida vujudga kelayotgan barcha xatarlarni o'z zimmasiga olishni xohlamasligi va uni boshqa
kreditorlar o'rtasida taqsimlash maqsadga muvofiqligi va nihoyat, turli holatlar tufayli u shunchaki qarz oluvchiga o'zi to'liq kreditlarni berish foydasiz ekanligi deb hisoblashi mumkin.

Kreditorlar ikki guruhga bo'linishi mumkin: yetakchi tashkilotchilar, menejerlar yoki agentlar sifatida faoliyat ko'rsatuvchi bitta yoki bir nechta kreditorlar boshchiligida sindikatning "katta" a'zolari va "kichik" ishtirokchilari. Sindikatning "katta" a'zolari sindikatning tarkibini belgilab

beradi, kredit bo’yicha muzokaralarni olib boradi, “kichik” ishtirokchilarni qidirib topadi. “Kichik” banklar kreditorlarning ikkinchi guruhini shakllantirib, ularning tarkibi va soni kreditning miqdori, murakkabligi va baholanishiga ko’ra o’zgarishi mumkin. Odatda sindikatda turli davlatlardagi 2tadan 30-40 kredit institutlari ishtirok etadi.

25.3. Sindikatli kreditlashni tashkil etish

Tijorat banklari tomonidan sinditsiyalashtirilgan kreditlash: mohiyati va amaliyoti

Sinditsiyalashtirilgan kreditlash – bu bir necha banklar yoki moliyaviy institutlar tomonidan yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirish maqsadida kooperatsiya shaklida beriladigan kredit turidir. Ushbu moliyalashtirish shakli qaytariluvchanlik, to‘lovlilik, ta’minlanganlik, muddatlilik va maqsadli foydalanish kabi asosiy moliyaviy prinsiplar asosida amalga oshiriladi.

Kreditlash jarayonining huquqiy va iqtisodiy asoslari

Sinditsiyalashtirilgan kredit berish qarz oluvchi bilan ishtirokchi banklar o‘rtasida tuziladigan kredit shartnomasi asosida amalga oshiriladi. Kredit muddati loyiha xususiyatlari va uning iqtisodiy qoplanish davriga muvofiq belgilanadi. Kreditdan foydalanish uchun foiz stavkasi sindikatga kiruvchi banklar va qarz oluvchi o‘rtasidagi kelishuv asosida belgilanadi.

Kredit berishdan avvalgi bosqichlar

Qarz oluvchining kredit olish haqidagi murojaatidan so‘ng, unga xizmat ko‘rsatuvchi bank quyidagi standart tartibda tahlillarni o‘tkazadi:

- qarz oluvchining kreditga layoqatliligini baholash;
- taqdim etilgan biznes-rejani tahlil qilish;
- kreditni qaytarish kafolatlari va ta’minotini baholash.

Agar bu tahlillar musbat baholansa, bank o‘zining kredit qo‘mitasi orqali kreditlashni ma’qullaydi va sindikat tuzish hamda boshqa banklarni jalb etish qarorini qabul qiladi.

Sindikat banklari va tashkilotchi bank roli

Sinditsiyalashtirilgan kreditlashda bir bank tashkilotchilik funksiyasini bajaradi. Ushbu bank kredit jarayonini muvofiqlashtiradi, kredit shartlarini belgilaydi, boshqa banklarni loyihaga jalb qiladi hamda kredit monitoringini amalga oshiradi.

Kreditlashdagi cheklovlar

Quyidagi holatlarda sinditsiyalashtirilgan kredit berilmaydi:

- zarar ko‘rib ishlovchi yoki nolikvid balansga ega xo‘jalik yurituvchi subyektlarga;
- iqtisodiy jihatdan samarasiz investitsiya loyihalarini taqdim etgan subyektlarga.

Agar kredit ajratilganidan so‘ng qarz oluvchining moliyaviy holati yomonlashsa, kredit shartnomasida belgilangan tartib asosida muddatidan ilgari qarzni undirish choralari ko‘riladi.

Sinditsiyalashtirilgan kreditlash – bu yirik hajmdagi investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda ishonchli va xavfni taqsimlovchi moliyaviy mexanizmdir. Bu uslub banklar o‘rtasida resurslarni birlashtirishga xizmat qiladi va milliy iqtisodiyotning strategik sohalarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Tijorat banklari tomonidan sinditsiyalashtirilgan kreditlash: mohiyati va amaliyoti

Sinditsiyalashtirilgan kreditlash – bu bir necha banklar yoki moliyaviy institutlar tomonidan yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirish maqsadida kooperatsiya shaklida beriladigan kredit turidir. Ushbu moliyalashtirish shakli qaytariluvchanlik, to‘lovlilik, ta’minlanganlik, muddatlilik va maqsadli foydalanish kabi asosiy moliyaviy prinsiplar asosida amalga oshiriladi.

Kreditlash jarayonining huquqiy va iqtisodiy asoslari

Sinditsiyalashtirilgan kredit berish qarz oluvchi bilan ishtirokchi banklar o‘rtasida tuziladigan kredit shartnomasi asosida amalga oshiriladi. Kredit muddati loyiha xususiyatlari va uning iqtisodiy qoplanish davriga muvofiq belgilanadi. Kreditdan foydalanish uchun foiz stavkasi sindikatga kiruvchi banklar va qarz oluvchi o‘rtasidagi kelishuv asosida belgilanadi.

Kredit berishdan avvalgi bosqichlar

Qarz oluvchining kredit olish haqidagi murojaatidan so‘ng, unga xizmat ko‘rsatuvchi bank quyidagi standart tartibda tahlillarni o‘tkazadi:

- qarz oluvchining kreditga layoqatliligini baholash;
- taqdim etilgan biznes-rejani tahlil qilish;
- kreditni qaytarish kafolatlari va ta’minotini baholash.

Agar bu tahlillar musbat baholansa, bank o‘zining kredit qo‘mitasi orqali kreditlashni ma’qullaydi va sindikat tuzish hamda boshqa banklarni jalb etish qarorini qabul qiladi.

Sindikat banklari va tashkilotchi bank roli

Sinditsiyalashtirilgan kreditlashda bir bank tashkilotchilik funksiyasini

bajaradi. Ushbu bank kredit jarayonini muvofiqlashtiradi, kredit shartlarini belgilaydi, boshqa banklarni loyihaga jalb qiladi hamda kredit monitoringini amalga oshiradi.

Kreditlashdagi cheklovlar

Quyidagi holatlarda sinditsiyalashtirilgan kredit berilmaydi:

- zarar ko‘rib ishlovchi yoki nolikvid balansga ega xo‘jalik yurituvchi subyektlarga;
- iqtisodiy jihatdan samarasiz investitsiya loyihalarini taqdim etgan subyektlarga.

Agar kredit ajratilganidan so‘ng qarz oluvchining moliyaviy holati yomonlashsa, kredit shartnomasida belgilangan tartib asosida muddatidan ilgari qarzni undirish choralari ko‘riladi.

Sinditsiyalashtirilgan kreditlash – bu yirik hajmdagi investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda ishonchli va xavfni taqsimlovchi moliyaviy mexanizmdir. Bu uslub banklar o‘rtasida resurslarni birlashtirishga xizmat qiladi va milliy iqtisodiyotning strategik sohalarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Etakchi bank kredit qo‘mitasi tomonidan sinditsiyalashtirilgan kreditlashni amalga oshirish to‘g‘risida qaror qabul qilingach, u mazkur bitimda ishtirok etish istagini bildirgan banklarni aniqlaydi. Ushbu banklarga sindikatga qo‘shilish bo‘yicha taklif yuboriladi va shu bilan birga, qarz oluvchi to‘g‘risidagi muhim ma’lumotlar taqdim etiladi. Bu ma’lumotlar bank siri maqomiga ega bo‘lib, faqat ishonchli banklar bilan almashiladi.

Shundan so‘ng, etakchi bank investitsiya loyihasiga doir barcha kredit hujjatlarini ishtirokchi banklarga taqdim etadi. Ishtirokchi banklar bilan muzokaralarga kirishishdan avval etakchi bank o‘zining ichki kredit siyosati doirasida kredit paketini chuqur tahlil qiladi va bu asosda kredit hujjatlari loyihasini, shuningdek investitsiya loyihasini birgalikda moliyalashtirishga doir o‘zaro kelishuv loyihasini tayyorlaydi.

Kreditlash jarayonini samarali tashkil etish maqsadida etakchi bank qarz oluvchi haqidagi ma’lumotlarni Banklararo kredit byurosi bazasidagi axborotlar bilan solishtirib chiqishi lozim. Kredit shartnomasining yakuniy variantini ishlab chiqish va imzolash faqatgina sindikat a’zolari bo‘lgan banklar o‘rtasida tegishli bitim tuzilganidan keyin amalga oshiriladi.

Ishtirokchi banklar o‘rtasida investitsiya loyihasini birgalikda moliyalashtirish to‘g‘risida kelishuv imzolangach, bank sindikati tashkil etilgan

hisoblanadi va unda ishtirok etayotgan har bir bank o‘z zimmasiga sinditsiyalashtirilgan kredit bilan bog‘liq moliyaviy majburiyatlarni oladi.

Agar bank sindikati tuzilganidan keyin ishtirokchi bank kredit shartnomasini imzolashdan bosh tortsa, u holatda ushbu bank qonunchilikda belgilangan tartibda boshqa ishtirokchi banklar oldida boy berilgan foydani qoplash uchun moddiy javobgarlikka tortiladi.

Qarz oluvchidan talab etiladigan hujjatlar

Yirik investitsiya loyihasini moliyalashtirish uchun qarz oluvchi etakchi bankka quyidagi hujjatlarni taqdim etishi lozim:

1. kredit buyurtmasi;
2. loyiha bo‘yicha texnik-iqtisodiy asoslama;
3. biznes-reja (unda pul oqimlari taxmini ko‘rsatilgan bo‘lishi kerak);
4. so‘nggi 3-yillik moliyaviy hisobot (1, 2, 2a-shakllar) — davlat soliq xizmati tasdiqlagan bo‘lishi shart;
5. kredit ta’minotining shakllaridan biri;
6. etakchi bankning kredit siyosatida ko‘zda tutilgan boshqa hujjatlar.

Kredit ta’minoti va risklarni boshqarish

Kreditni qaytara olmaslik xavfini oldini olish maqsadida qarz oluvchi quyidagi ta’minot turlaridan birini yoki bir nechtasini taqdim etishi lozim:

- mulk yoki qimmatli qog‘ozlar garovi;
- bank yoki sug‘urta kompaniyasi kafolati;
- uchinchi shaxs kafilligi;
- sug‘urta polisi (qarz oluvchining qarzni qaytara olmaslik xavfini qoplaydigan).

Xorijiy banklar yoki moliyaviy institutlar ishtirok etgan hollarda, hukumat kafolati taqdim etilishi mumkin. Agar taqdim etilgan ta’minot yetarli bo‘lmasa, etakchi bankning roziligi asosida qo‘shimcha ta’minot shakllari taklif etilishi mumkin. Bu qo‘shimcha ta’minotlar bir-birini to‘ldiruvchi tarzda shakllantiriladi.

O‘zbekiston Respublikasining “Garov to‘g‘risida”gi qonuniga muvofiq, muomaladan chiqarilgan buyumlardan tashqari, har qanday mulk, shu jumladan, buyumlar va mulkiy huquqlar (talablar), qimmatli qog‘ozlar (ishtirokchi banklar emitent bo‘lgan qimmatli qog‘ozlardan tashqari) va boshqalar garov predmeti bo‘lishi mumkin. Bunda garov shartnomasi bir tomondan qarz oluvchi va ikkinchi tomondan ishtirokchi banklar tomonidan imzolanadigan shaklda tuziladi.

Kafolat Fuqarolik kodeksining 299-moddasiga muvofiq kafolat beruvchining etakchi va ishtirokchi banklar oldidagi yozma majburiyati shaklida rasmiylashtiriladi. Yozma majburiyat etakchi bankda saqlanadi. Kafillik Fuqarolik kodeksining 292-moddasiga muvofiq, etakchi va ishtirokchi banklar-benifitsiarlar foydasiga kafil, etakchi, ishtirokchi banklar va qarz oluvchi tomonidan imzolanadigan yozma shakldagi kafillik shartnomasi bilan rasmiylashtiriladi.

Yetakchi bank ishtirokchi banklar bilan kelishgan holda ularga eng qulay bo‘lgan ta’minot shaklini tanlash huquqiga ega. Bunda etakchi bank ishtirokchi banklar bilan birgalikda tavsiya etilayotgan ta’minot turini tahlil qilishi shart. Jumladan, garov taqdim etilgan taqdirda, etakchi bank garov sifatida taklif etilayotgan mulkni qarz oluvchi hamda ishtirokchi banklar vakillari ishtirokida birgalikda baholashi yoki qonunchilikda belgilangan tartibda litsenziyaga ega bo‘lgan mustaqil baholovchini jalb etgan holda baholashni amalga oshirishi mumkin. Kafolat, sug‘urta yoki uchinchi shaxsning kafilligi taqdim etilgan taqdirda, etakchi bank kafolat beruvchining, sug‘urta kompaniyasining yoki qarz oluvchiga kafil bo‘layotgan shaxsning moliyaviy ahvolini batafsil tahlil qilishi va o‘z xulosasini ishtirokchi banklarga ma’lum etishi lozim.

Bank sindikati kredit jildidagi barcha hujjatlarni ko‘rib chiqib kredit berish to‘g‘risida qaror qabul qilganidan, etakchi va har bir ishtirokchi bankning sinditsiyalashtirilgan kreditdagi ulushi aniqlangandan keyin, etakchi va ishtirokchi banklar va qarz oluvchi o‘rtasida kredit shartnomasi imzolanadi.

Kredit shartnomasida kreditning umumiy summasi, maqsadi, foiz stavkasi, muddati, har bir ishtirokchi bank tomonidan ajratiladigan kredit miqdori, kredit maqsadsiz ishlatilganligi aniqlanganda ishtirokchi banklar tomonidan ko‘riladigan jazo choralari va jarimalar, kredit shartnomada belgilangan muddatlarda ajratilmgan hollarda ishtirokchi banklarga nisbatan qo‘llaniladigan jarima miqdori va boshqalar belgilangan bo‘lishi shart.

Kredit yig‘ma jildi etakchi bankda yuritiladi va unda saqlanadi. Kredit yig‘ma jildining nusxasi har bir ishtirokchi bankda saqlanadi.

Ishtirokchi banklar tomonidan qarz oluvchi bilan sinditsiyalashtirilgan kredit berish to‘g‘risida kredit shartnomasi tuzilgandan so‘ng, ishtirokchi bankning ichki tartibida belgilangan tarzda tegishli mas’ul xodimi tomonidan buxgalteriyaga kreditning miqdori, muddati va foiz stavkasini ko‘rsatgan holda, ssuda hisobraqamini ochish to‘g‘risida farmoyish beradi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Loyihaviy moliyalashtirish tushunchasi xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan qanday talqin etilgan?

2. Loyihaviy moliyalashtirishda investitsion loyihalarining qanday asosiy xususiyatlari mavjud bo‘lishi kerak?

3. Yirik loyihalarni amalga oshirishda qanday qiyinchiliklar yuzaga keladi?

4. Loyihaviy moliyalashtirishni amalga oshirish tamoyillarini tavsiflang.

5. Loyihaviy moliyalashtirishning qanday turlarini farqlashimiz mumkin?

6. Investitsion loyihalarni hamkorlikda yoki qo‘shma moliyalashtirishning qanday ko‘rinishlarini bilasiz?

7. Sindikatli kreditlashning yuzaga kelish tarixini aytib bering.

8. Xorijiy davlatlarda sindikatli kreditlarni berish amaliyoti qanday?

9. O‘zbekistonda sindikatli kreditlash qanday tartibda amalga oshiriladi?

10. *Sindikatli kreditlashning afzalliklari va kamchiliklari*

XXVI BOB. INVESTITSIYA LOYIHALARINI AMALGA OSHIRISH VA MOLIYALASHTIRISHDA SUG‘URTANING O‘RNI

26.1. Investitsiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirishda sug‘urtaning o‘rni va ahamiyati. Investitsiya loyihalarini sug‘urtalash shartlari

26.2. Investitsiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirishda risklarni sug‘urtalash

26.3. Investitsiya loyihalarini sug‘urtalashda xorij tajribasidan foydalanish.

Tayanch so‘z va iboralar: *sug‘urta, risk, loyihani sug‘urtalash, sug‘urta faoliyati, sug‘urta nazorati, aktuar hisob-kitob, sug‘urta mukofoti, investitsiya sug‘urtasi, mulkni sug‘urtalash, mas’uliyatni sug‘urtalash, iqtisodiy risklarni sug‘urtalash, sof mukofot, loyiha risklari, tadbirkorlik faoliyatini sug‘urtalash.*

26.1. Investitsiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirishda sug‘urtaning o‘rni va ahamiyati. Investitsiya loyihalarini sug‘urtalash shartlari

Zamonaviy sharoitlarda investisiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirishni rivojlantirishda risklar, ularni baholash va pasaytirish yo’llarini qo’llashni takomillashtirish masalalariga e’tibor berish lozim. Avvalo, milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va ishlab chiqarishda zamonaviy ilg’or innovasion texnologiyalarni joriy qilish hamda, mamlakatimizda makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy o’sishning yuqori sur’atlarini ta’minlashda investisiyalar beqiyos o’rin egallashini qayd etgan holda, “mamlakatda investisiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish, xorijiy investisiyalarni jalb etish choralarini ko’rish, investisiyalardan samarali foydalanish” O’zbekistonning yaqin istiqboldagi ustuvor maqsadlardan biri, deb belgilanganligini ta’kidlash lozim. Mazkur ustuvor maqsadlarga erishishda investisiyalarning samaradorligini ta’minlash, investisiya loyihalariga ta’sir qiluvchi risklarni baholash va risk darajasini pasaytirish hal qiluvchi rol o’ynaydi.Investitsion loyihani amalga oshirishda siz turli ishtirokchilar yoki investorlar o‘rtasida ham, ishtirokchilar va investorlar o‘rtasida ham amalga oshirilgan juda ko‘p turli xil operatsiyalarni kuzatishingiz mumkin. Har bir bitim muayyan shartlar ostida uni tuzgan tomonlarga tegishli majburiyatlarni yuklaydi.

Shartnomalar turli shartlar va majburiyatlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Ko‘rinib turibdiki, ob’ektiv ravishda mavjud bo‘lgan xavf tizimlari doirasida amalga oshiriladigan operatsiyalar, qabul qilingan shartlar va majburiyatlarning xususiyatiga qarab, turli hodisalarning yuzaga kelish ehtimolini ham kuchaytirishi, ham zaiflashtirishi mumkin, ya’ni tranzaktsiya ishtirokchilarining risklarini oshirish yoki kamaytirish. Ammo shuni ta’kidlash kerakki, har xil shartlarni ishlab chiqish va majburiyatlarni qabul qilishda har doim ham shartnoma tuzuvchi tomonlar o‘rtasida risklarni taqsimlash yoki qayta taqsimlash mavjud emas, ba’zan esa ma’lum shartlar kiritilganda, har ikki tomon uchun xavfning umumiy qisqarishi mumkin. kuzatilgan. Bu loyihani amalga oshirishda majburiy ravishda tashkiliy, moliyaviy yoki boshqa maxsus mexanizmlar kiritilganda sodir bo‘ladi, bu loyihani amalga oshirish sifatini oshirishga va moliyaviy oqimlar ustidan nazoratni kuchaytirishga, turli xil noqulay vaziyatlarning yuzaga kelishidan himoya qilish choralariga va boshqalarga olib keladi. Shu munosabat bilan sug‘urtani ishtirokchilar va investorlar risklarini kamaytirishning eng muhim mexanizmi sifatida ko‘rish kerak. Biroq, muammo tug‘iladi: sug‘urta kompaniyalari hali bu masalada jiddiy ishtirok etmagan va loyiha ishtirokchilari yoki investorlar o‘z risklarini maqbul shartlarda sug‘urta qila olishlari dargumon. Bu erda tanlov tasodifiy emas, chunki bunday hollarda nima maqbul deb hisoblanadi va nima bo‘lmasligini aniqlash oson emas. Keling, sug‘urta faoliyatining ushbu sohasida duch keladigan uchta muammoni batafsil ko‘rib chiqaylik.

Loyihani sug‘urtalashning uchta muammosi:

Birinchidan, loyihani amalga oshirish va moliyalashtirish xavfidan sug‘urtalashni to‘g‘ri tashkil etish juda qiyin. Axir, sug‘urta faoliyati litsenziyalanadi. Amaldagi tartib, masalan, davlat ro‘yxatidan o‘tgan (ro‘yxatga olish palatasida) sug‘urtalovchi litsenziya olish uchun Moliya vazirligining Sug‘urta nazorati departamentiga quyidagi hujjatlarni taqdim etishi shart.

– sug‘urta operatsiyalarini rivojlantirish bo‘yicha uch-yilga mo‘ljallangan dastur, shu jumladan rejalashtirilgan operatsiyalarning turlari va hajmi, individual risk uchun maksimal javobgarlik, qayta sug‘urtalashni himoya qilishni tashkil etish shartlari;

– faoliyat turlari bo‘yicha sug‘urta qilish qoidalari yoki shartlari, ustav kapitali, zahira yoki shunga o‘xshash fondlar mavjudligini tasdiqlovchi banklar yoki boshqa muassasalarning ma’lumotnomalari;

– qo‘llanilayotgan tariflar, stavkalar va zaxiralar tizimini statistik asoslash.

Bundan tashqari, sug‘urta nazorati bo‘limi sug‘urta kompaniyalari faoliyatini nazorat qilish, shu jumladan ularning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini tekshirish uchun jiddiy huquqlarga ega ekanligini hisobga olish kerak.

Ko‘rinib turibdiki, yuqoridagi va shunga o‘xshash hujjatlarni tayyorlash sug‘urta kompaniyalari uchun, ayniqsa, investitsiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirish bilan bog‘liq sug‘urta bozorining yangi segmentini rivojlantirishda oddiy ish emas.

Ikkinchidan, loyihani amalga oshirishning haqiqiy amaliyotini ob’ektiv baholash bilan bog‘liq qiyinchiliklar mavjud. Ushbu faoliyat amaliyoti juda boy deb aytish mumkin emas. Lekin u yetarlicha chuqur tizimlashtirilmagan. Bunday sharoitda sug‘urtalovchilar o‘z tariflari, stavkalari va zaxiralari tizimi uchun asos sifatida foydalanishi mumkin bo‘lgan investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun reprezentativ statistik baza haqida gapirishning o‘zi qonuniy emas.

Uchinchidan, investitsiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirish risklarini sug‘urta qilish uchun aktuar hisob-kitoblar uchun asos bo‘lishi mumkin bo‘lgan tegishli uslubiy ishlanmalarni amalga oshirish kerak (Aktuar hisob-kitoblar paytida, sug‘urta ob’ektini sug‘urta qilish uchun zarur bo‘lgan xarajatlar, sug‘urta qiymati va qiymati; sug‘urtalovchi tomonidan sug‘urtalanganga ko‘rsatiladigan xizmat, shuningdek, har bir sug‘urtalovchining sug‘urta fondini yaratishdagi ishtiroki ulushi, ya’ni tarif stavkalarining hajmi aniqlanadi. Umumiyroq shaklda aktuar hisob-kitoblarni ifodalash mumkin. sug‘urtalovchi va sug‘urtalovchilar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi matematik va statistik qonunlar tizimi sifatida). Ob’ektni sug‘urta qilish uchun zarur bo‘lgan xarajatlarni aniqlash sug‘urtalovchi faoliyatidagi eng qiyin va mas'uliyatli daqiqalardan biridir. Sug‘urta biznesida aktuar hisobning o‘rni juda katta. Bir tomondan, bu sug‘urtalovchi tomonidan ko‘rsatiladigan xizmat narxini aniqlash imkonini beradi, ikkinchi tomondan, uning yordami bilan iqtisodiy, moliyaviy va tashkiliy muvaffaqiyatlar sabablarini har tomonlama tahlil qilish va ochish uchun shart-sharoitlar yaratiladi.

Sug‘urta kompaniyasi faoliyatidagi kamchiliklar:

Aktuar hisob-kitob shartnoma bo‘yicha sug‘urta mukofotlari miqdorini aniqlash imkonini beradi. Ushbu badallarning miqdori sug‘urtalovchi tomonidan qabul qilingan riskni o‘lchashni o‘z ichiga oladi. Aktuar hisob-kitob, shuningdek, sug‘urta shartnomasi bo‘yicha xizmat ko‘rsatish bo‘yicha biznesni

yuritish uchun xarajatlar miqdori yoki ulushini hisoblashni o‘z ichiga oladi.

Binobarin, amalda investitsiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirish risklarini sug‘urtalashni yo‘lga qo‘yish uchun mahalliy sug‘urta kompaniyalari yuqoridagi uchta muammoning barchasini etarli darajada hal qilish imkoniyatini topishlari kerak. sug‘urta qilish.

Bu yaqin kelajakda mumkinmi? Bunga ishonish uchun asos bor. Keling, ushbu muammolarni amaliy hal qilishning ba’zi asosiy jihatlarini ko‘rib chiqaylik.

Darhol ta’kidlash kerakki, bu muammolar butunlay mustaqil emas. Ularning ratsional yechimining mantiqiy ketma-ketligi mavjud. Ehtimol, boshlash kerak bo‘lgan dastlabki muammo haqiqatda mavjud amaliyotni ob’ektiv baholashdir.

Ko‘rinib turibdiki, sug‘urta bozorining ushbu segmenti investitsiyalarni sug‘urtalashni tashkil etishda e'tiborga olinishi kerak bo‘lgan o‘ziga xos xususiyatlarga ega ("investitsiya sug‘urtasi" atamasini biznes muomalasiga kiritishda muallif buning qat'iy ta’rifiga ega bo‘lishni da’vo qilmaydi. Sug‘urta bozorining har xil turdagi investitsiyalar va loyihalarni sug‘urtalash bilan bog‘liq bo‘lgan katta segmentini aniq ajratib ko‘rsatish foydali ko‘rinadi. Ushbu kontseptsiyaning ko‘lamiga kelsak, vaqt o‘tishi bilan ushbu bozor segmenti rivojlanib borishi bilan u to‘liq aniqlanib boradi. aniq.). Qabul qilingan sug‘urta tasnifida sug‘urta ob’ektlarining o‘rnini aniqlash qiyin masala.

Sug‘urta tasnifi sug‘urtani faoliyat sohalari, tarmoqlari, kichik tarmoqlari va turlariga bo‘lishning ilmiy tizimi bo‘lib, ularning bo‘g‘inlari har bir keyingi bo‘g‘in avvalgisining bir qismi bo‘ladigan tarzda joylashtirilgan. Ushbu tasniflash ikkita mezonga asoslanadi: sug‘urta ob’ektlarida va sug‘urta javobgarligi hajmidagi farqlar. Ushbu bo‘limga muvofiq sug‘urta ob’ektlari va xavf-xatarlar bo‘yicha tasniflash tizimlari qo‘llaniladi. Kengroq ma’noda sug‘urta tasnifi sug‘urtalovchilar va ularning faoliyat sohalari, sug‘urta ob’ektlari, sug‘urtalanuvchilar toifalari, sug‘urta javobgarligi doirasi va sug‘urta shaklidagi farqlarni ifodalash shaklidir.

Investitsion loyihalarni amalga oshirish va moliyalashtirish bilan bog‘liq risklarni sug‘urtalashni aniq o‘z ichiga olgan investitsiya sug‘urtasi bir vaqtning o‘zida sug‘urtaning mavjud uchta tarmog‘iga: mulkni sug‘urtalash, javobgarlik sug‘urtasi va iqtisodiy xavflarni sug‘urtalashga kiritilgan, deb aytishga asos bor.

2023-yilda “O’zbekinvest” kompaniyasi investisiya loyihalarini, jumladan, to’g’ridan-to’g’ri xorijiy investisiyalar ishtirokidagi loyihalarni

sug’urtalash bo’yicha faoliyatini kengaytirdi.

2023-yilda qabul qilingan majburiyatlar hajmi 20 trillion so’mni tashkil etdi. O’zbekiston hududlarida sug’urtaning ushbu sohasini rivojlantirish ishlarining yakuni bo’yicha 35 milliard so’m miqdorida sug’urta mukofotlari yig’ilishi ta’minlandi, bu 2022-yil yakuniy ko’rsatkichidan 120 foizga ko’pdir.

2023-yil davomida “O’zbekinvest” kompaniyasi tomonidan investisiya loyihalarini sug’urta qilish doirasida tuzilgan 48 ta shartnoma bo’yicha 12,8 milliard so’m sug’urta tovoni to’langan.

O’zbekiston bo’yicha investisiya loyihalarini sug’urtalash bo’yicha tuzilgan shartnomalar soni 3307 tani tashkil etdi.

Kompaniya yirik va o’rta biznes-tuzilmalarga hamda korxonalarga qurilish-montaj tavakkalchiligi, mulk, javobgarlik, yuklarni sug’urtalash, shuningdek, eksport shartnomalarini sug’urtalash kabi zamonaviy, dolzarb sug’urta mahsulotlar to’plamini taklif etadi.

2024-yilda “O’zbekinvest” kompaniyasi investisiya loyihalarini, jumladan, O’zbekiston hududlaridagi erkin iqtisodiy, kichik sanoat va ixtisoslashtirilgan zonalar hududlarini sug’urtalashda kuchli va ishonchli hamkor sifatida faol bo’lib qoladi.

Mulkni sug‘urtalash – sug‘urta sohasi bo‘lib, unda sug‘urta huquqiy munosabatlar ob’ekti har xil turdagi mulk hisoblanadi; uning iqtisodiy maqsadi sug‘urta hodisasi natijasida etkazilgan zararni qoplashdir. Mulkni sug‘urtalash tasnifida ierarxik jihatdan bir-biri bilan bog‘liq bo‘lmagan xavf-xatarlar ta’kidlangan (Aslida, yuqoridagi to‘rtta xavfdan tashqari, boshqalarni ham aniqlash mumkin, chunki investitsiya loyihalari deyarli barcha sanoat va faoliyat sohalarida turli sohalarda amalga oshirilishi mumkin):

– mulkni yong‘indan sug‘urtalash;

– qishloq xo‘jaligi ekinlarini qurg‘oqchilik va boshqa tabiiy ofatlardan sug‘urtalash;

– hayvonlarni o‘limdan va majburiy so‘yishdan sug‘urtalash;

– avtotransport vositalarini baxtsiz hodisalar, o‘g‘irlik va boshqa xavflardan sug‘urta qilish.

Mas'uliyatni sug‘urtalash – bu sug‘urta sohasi bo‘lib, uning ob’ekti sug‘urtalangan shaxsning har qanday harakati yoki harakatsizligi natijasida zarar ko‘rishi mumkin bo‘lgan uchinchi shaxslar (yuridik va jismoniy) oldidagi javobgarlikdir. Afsuski, investitsiya loyihasini amalga oshirish jarayonida kimgadir zarar etkazish juda mumkin. Bu erda loyiha tashabbuskorlari,

investorlar va sug‘urtachilar haqida o‘ylash kerak bo‘lgan narsa bor. Darhaqiqat, bunday muammolardan sug‘urta qilinmasa, loyiha tashabbuskorlari va (yoki) investorlar o‘zlari tavakkal qilib, katta zarar ko‘rishlari va bankrot bo‘lishlari mumkin.

Iqtisodiy risklarni sug‘urtalashda (biznes risklari) ikkita kichik tarmoq ajratiladi: to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita yo‘qotishlar xavfini sug‘urtalash. To‘g‘ridan-to‘g‘ri yo‘qotishlar, masalan, foydani yo‘qotishdan yo‘qotishlar, asbob-uskunalarning ishlamay qolishi, xom ashyo, materiallar va butlovchi qismlarning qisqa muddatda etkazib berilishi, ish tashlashlar va boshqa ob’ektiv sabablar tufayli yo‘qotishlarni o‘z ichiga olishi mumkin. Bilvosita yo‘qotilgan foyda, korxonaning bankrot bo‘lish ehtimoli va boshqalar. Investitsiyalarni sug‘urtalash sohasidagi iqtisodiy risklarni sug‘urta qilishda ma’lum turdagi investitsiya loyihasi uchun mavjud yoki ishlab chiqilayotgan xavf tasnifidan foydalanish kerak.

Investitsiyalarni sug‘urtalashni amalga oshirishda sug‘urta kompaniyalari turli xil loyihalarda murakkab va, ehtimol, teng bo‘lmagan risklar tizimiga duch kelishlari kerak bo‘ladi, ular barcha bir xil tasniflarda, shu jumladan ko‘p sonli risklar va ularning omillarida taqdim etilmagan. Bu shuni anglatadiki, investitsiya loyihalarining har qanday tavakkalchiligini sug‘urtalashga tayyorgarlik ko‘rayotganda, haqiqiy xavf tizimini sinchkovlik bilan o‘rganish va uni aniq hujjatlashtirish kerak. Sug‘urtalovchilar buni nafaqat o‘zlari aniqlashlari uchun, balki sug‘urta qildiruvchi bilan muzokaralar olib borishda va u bilan shartnoma tuzishda ikkala tomon ham amalda mavjud bo‘lgan sug‘urta tizimini tan olish bo‘yicha bir xil pozitsiyada bo‘lishlari uchun qilishlari muhimdir. xavflar. Bundan tashqari, ushbu pozitsiyani sug‘urta shartnomasiga ilova sifatida hujjatlashtirish foydalidir. Keyin, agar loyiha ishtirokchilari yoki investorlar o‘rtasida muammolar yuzaga kelsa, bunday holat sug‘urta shartnomasida nazarda tutilganmi yoki yo‘qligini ob’ektiv aniqlash mumkin bo‘ladi. Agar kelishuvga erishishning iloji bo‘lmasa va ish hakamlik sudiga etib borsa, sug‘urtalovchi o‘z foydasiga dalillar bilan hujjatga ega bo‘ladi.

Investitsiyalarni sug‘urtalashda ob’ektlarni sug‘urtalash xarajatlarini aniqlash juda qiyin vazifa bo‘lib tuyuladi. Yuqorida aytib o‘tilganidek, shartnoma bo‘yicha to‘lanishi kerak bo‘lgan sug‘urta to‘lovlari miqdorini aniqlash uchun sug‘urta (aktuar) hisob-kitobi tuzilishi kerak. Bunday holda, majburiy shart qo‘yiladi: to‘lash uchun taqdim etilgan sug‘urta to‘lovlari

miqdori sug‘urtalovchi tomonidan qabul qilingan xavfni sinchkovlik bilan o‘lchashga asoslangan bo‘lishi kerak.

Shunga ko‘ra, sug‘urtaning har qanday turi, shu jumladan investitsiyalar bo‘yicha aktuar hisob-kitoblarning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

– sug‘urta aholisi ichida risklarni o‘rganish va guruhlash, ya’ni. umumiy sug‘urta populyatsiyasida bir hil bo‘linmani yaratish uchun xavflarni ilmiy tasniflash talabini bajarish;

– sug‘urta hodisasi ro‘y berishning matematik ehtimolini hisoblash, alohida xavf guruhlarida ham, umuman sug‘urta aholisida ham zarar oqibatlarining chastotasi va og‘irligini aniqlash (investitsiyalarni sug‘urtalashning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri matematik hisob-kitoblarda ilgari to‘plangan statistik kuzatishlar va ekspert baholashlari natijasida olingan ma’lumotlardan tashqari boshqa ma’lumotlardan foydalanish kerak.);

– sug‘urtalovchi tomonidan tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun zarur bo‘lgan xarajatlarni matematik jihatdan asoslash va ularning rivojlanish tendentsiyalarini prognozlash;

– sug‘urtalovchining zarur zaxira fondlarini matematik asoslash, ularni shakllantirishning aniq usullari va manbalarini taklif qilish.

Ushbu muammolarni hal qilishda sug‘urta amaliyoti bilan bog‘liq quyidagi muhim xususiyatlarni hisobga olish kerak:

– baholanayotgan hodisalarning ehtimollik xususiyati (Shuni hisobga olish kerakki, sug‘urta hodisasi sug‘urta ob’ekti emas. Bu ob’ekt tavakkaldir. Risk tasodifiy hodisa yoki hodisalarning yuzaga kelishi orqali amalga oshiriladi. sug‘urta munosabatlari.), bu to‘lov uchun zarur bo‘lgan sug‘urta to‘lovlari miqdorida aks etadi;

– ba’zi-yillarda hodisaning umumiy ko‘rinishi alohida tasodifiy hodisalar massasi orqali namoyon bo‘ladi, ularning mavjudligi to‘lov uchun taqdim etilgan sug‘urta to‘lovlarida sezilarli tebranishlarni nazarda tutadi;

– sug‘urtalovchi tomonidan ko‘rsatilgan xizmatlar narxining butun sug‘urta qoplamasiga nisbatan hisob-kitobi;

– sug‘urtalovchining ixtiyorida bo‘lgan maxsus rezervlarni ushbu zaxiralarning optimal hajmini belgilab ajratish zarurati;

– sug‘urta shartnomalarining bekor qilinishini bashorat qilish, ularning qiymatini ekspert baholash;

– kredit foiz stavkasini va uning muayyan vaqt oralig‘ida o‘zgarish tendensiyasini o‘rganish;

– sug‘urta hodisasi bilan bog‘liq to‘liq yoki qisman zararning mavjudligi, bu uning taqsimlanish hajmini vaqt va makonda maxsus jadvallar yordamida o‘lchash zarurligini oldindan belgilab beradi;

– ekvivalentlik tamoyiliga rioya qilish, ya’ni. sug‘urtalovchining sug‘urta summasida ko‘rsatilgan to‘lovlari va olingan sug‘urta to‘lovlari hisobiga sug‘urta kompaniyasi tomonidan taqdim etilgan sug‘urta qoplamasi o‘rtasida adekvat muvozanatni o‘rnatish;

– ma’lum bir sug‘urta populyatsiyasi ichida xavf guruhini aniqlash.

Investitsiyalarni sug‘urtalash bilan bog‘liq aktuar hisob-kitoblarni tashkil qilishda ba’zi umumiy masalalarni hal qilishni ta’minlash kerak. Bularga quyidagilar kiradi: sof mukofotni aniqlash (Sof mukofot - bu sug‘urta turi bo‘yicha ma’lum vaqt davomida sug‘urta to‘lovlarini qoplash uchun zarur bo‘lgan sug‘urta mukofotining qismi. Uning qiymati riskning rivojlanishiga bog‘liq. Sof mukofot tavakkalchilikning tizimli rivojlanishi mavjud bo‘lgan hollarda tavakkalchilik mukofotiga teng bo‘ladi. Biroq sug‘urta mukofoti ushbu to‘lovlarning o‘rtacha miqdori bo‘lganligi sababli, ijobiy va salbiy chetlanishlar mumkin. Mumkin bo‘lgan og‘ishlarning o‘rnini qoplash uchun kafolat (barqarorlashtirish) mukofoti belgilanadi. Shuni hisobga olish kerakki, barcha aktuar hisob-kitoblarning uslubiy birligiga qaramay, ularni amalga oshirish amaliyoti sug‘urtaning alohida turlari, kichik turlari va tarmoqlarining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan turli xil variantlarga imkon beradi. Umuman olganda, ushbu hisob-kitoblar amaliyotining muayyan sug‘urta turiga, tanlangan xavfsizlik tizimiga va sug‘urta usuliga bog‘liqligi mavjud va investitsiya sug‘urtasi bundan mustasno emas.

Xulosa qilib aytish mumkinki, investitsiya loyihalarini keng miqyosda amalga oshirish uchun umuman qulay sharoitlar mavjud bo‘lsa-da, ularni amalga oshirish va moliyalashtirish xavfini e'tiborsiz qoldirib bo‘lmaydi. Adekvat tizimlarni yaratish orqali ushbu risklarni samarali boshqarish zarur va bu borada investitsiyalarni sug‘urtalash muhim rol o‘ynashi kerak. Sug‘urta bozorining ushbu segmenti qanchalik tez va yaxshi rivojlansa, mahalliy va xorijiy investorlar shunchalik faol rivojlana oladi. Investitsion loyihalarni amalga oshirish va moliyalashtirish riskini boshqarishga kelsak, buni loyihalarni amalga oshirish va moliyalashtirishning barcha ishtirokchilari, shu jumladan sug‘urta kompaniyalari ham o‘zlashtirishlari kerak.

26.2. Investitsiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirishda risklarni sug‘urtalash

Investitsion faoliyatda risk – bu investitsiyalarni qisman yoki to‘liq yo‘qotish, kutilgan daromaddan kamroq foyda olish va loyihada ko‘zlangan maqsadlarga erisha olmaslik xataridir. Loyihadan qanchalik ko‘p miqdorda daromad kutilsa, u shunchalik yuqori riskli hisoblanadi.

Hozirgi kunda loyiha risklari deganda loyihani amalga oshirish natijasida ko‘zlangan daromadlarning pasayishiga sabab bo‘ladigan vaziyatlar majmuasi tushuniladi. Shu bilan birga loyiha riski investitsion loyihani amalga oshirishga halaqit beradigan yoki loyiha samaradorligini pasaytiradigan risklarning yig‘indisini ham anglatadi.

Riskni ma’lum bir qarorni qabul qilish natijasida zaxiralarni yo‘qotish imkoniyati, daromadlarni ololmaslik yoki qo‘shimcha xarajatlar zarurati sifatida belgilash mumkin.

Risk – bu bashorat qilinayotgan loyihani amalga oshirishda xaqiqiy sharoitlardan ozgina chekinilganda daromadlarni ololmaslik yoki zararlarning paydo bo‘lib qolish ehtimolidir. Risk kutilishi mumkin bulgan xatar bo‘lib, investitsiyadan mo‘ljallangan foydani olish jarayoniga xos bo‘lgan noumidsizlikdir.

Risklarning paydo bo‘lish sabablari turlichadir. Masalan, ma’lumotlarning tanqisligi yoki to‘liq bo‘lmasligi, tashqi va ichki muhitdagi xarakatlar (raqobatchilar, ishchilar holati, xukumat va boshqalarning xarakatlari) va h.k. “Risk” tushunchasiga juda yaqin bo‘lgan “noaniqlik” tushunchasi riskning aniq turlarini tasniflash uchun sinonim sifatida qo‘llaniladi. Noaniqlik – bu investitsion loyihani amalga oshirish shart-sharoitlari xaqidagi ma’lumotlarning to‘liq yoki aniq emasligidir. Masalan, inflyatsiya xaqidagi, texnika-texnologiyalardagi o‘zgarishlar haqidagi, loyiha quvvatining, ob’ektning qurilish va foydalanishga topshirish muddatlari, xarajat va natijalarning notug‘ri hisob-kitob qilinishi kabi ma’lumotlarning to‘liq yoki aniq emasligi natijasida noaniqlik yuzaga keladi.

Loyihani amalga oshirish jarayonida yuzaga kelish imkoniyati bilan bog‘liq ko‘ngilsiz holatlar va oqibatlar risk tushunchasi bilan izohlanadi.

Risk bilan noaniqlikning farqi shundaki, natijalar ehtimolligi joriy davr ma’lumotlari asosida baholanayotgan vaqtda risk e’tiborga olinadi. Noaniqlik esa bunday ehtimollik o‘tgan va kelasi davr ma’lumotlari etishmasligi yoki to‘liq emasligi sababli sub’ektiv aniqlangan vaqtda e’tiborga olinadi. Har

qanday holda ham kelgusi iqtisodiy holatlar istiqbolini belgilash (inflyatsiya, foiz stavkasi, talab va taklif, ishlab chiqarish, sotish hajmi va boshqalar) kelajakning ma’lum emasligi sababli faqat taxminiy va noaniq natijalar bo‘lishi mumkin. Chunki o‘tgan davr ma’lumotlari asosida faqat noma’lum kelajakda yuz berishi mumkin bo‘lib o‘tgan rivojlanish tendentsiyasini aniqlash mumkin.

Noaniqlik va risklarning har ikkalasi ham loyihadagi yo‘qotish va zararlarga bog‘liq bo‘lganligi uchun ularning bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda ifodalash maqsadga muvofiqdir.

Investitsiya risklarini turli belgilar bo‘yicha tasniflash mumkin.

1. Tarkibi bo‘yicha risklar quyidagilarga bo‘linadilar: iqtisodiy risk; bozor riski; inflyatsiya riski; valyuta riski; siyosiy risk; ijtimoiy risk; ekologik risk; texnologik risk; marketing riski; moliyaviy risk; kredit riski; bankrotlik riski; ilm-texnika riski; informatsion risk va boshqalar.

2. Muddati bo‘yicha risklar quyidagilarga bo‘linadilar: qisqa muddatli risklar; uzoq muddatli risklar.

3. Olinadigan natijaga qarab risklar: spekulyativ risk - ular ta’sirida katta zarar yoki katta foyda olish imkoniyati bor; sof risklar - ular ta’sirida nolga teng bo‘lgan zarar(foyda) ko‘rish mumkin.

4. Loyihaga ta’sir etish darajasi bo‘yicha risklar quyidagilarga bo‘linadi: mumkin bo‘lgan risklar – ular ta’sirida kutilgan foydadan ayrilish mumkin; kritik risklar – loyiha pul tushumlaridan ayrilish xatari; katastrofik risklar – daromaddan va kiritilgan investitsiyalardan ayrilish xatari.

Investitsion loyihalarni amalga oshirish jarayonida uning har bir bosqichi (fazasi) o‘ziga xos risklar bilan bog‘liqdir. Birinchi bosqichda (investitsiya oldi fazasida) ko‘proq loyiha tashabbuskorlari marketing riskiga, bozor riskiga, informatsion va ijtimoiy risklarga ta’sirchan bo‘ladi. Investitsiya bosqichida ko‘proq ilm-texnika riski, moliyaviy risklar, tashqi iqtisodiy risklar va siyosiy risklar o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Ekspluatatsiya bosqichida esa loyiha ishtirokchilari texnologik, ekologik, fors-major, nolikvidlik, iqtisodiy va moliyaviy risklar bilan yuzma-yuz bo‘lish ehtimoli mavjud. Bundan tashqari, loyiha faoliyatida eng ko‘p uchraydigan risklar ham mavjud. Masalan: iqtisodiy qonunlarning va iqtisodiy xolatning o‘zgarib turishi; investitsiyalash va foydadan foydalanish shartlari bilan bog‘liq risklar; savdo va mahsulot etkazib berishga cheklashlar kiritish; chegaralarning berkilishi; siyosiy holatning noaniqligi yoki hududdagi yohud mamlakatdagi noma’qul ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar, texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlar dinamikasi, yangi texnika-

texnologiya parametrlari, mahsulot sifati haqidagi ma’lumotlarning to‘liq emasligi yoki noaniqligi, bozor kon’yunkturasining, ya’ni baho, valyuta kurslari, yalpi ichki mahsulot va boshqalarning o‘zgarib turishi, tabiiy iqlim sharoitlarining o‘zgarishi, tabiiy ofatlarning yuz berishi, ishlab chiqarish texnik risklari – asbob-uskunalarning buzilishi va to‘xtab qolishi; loyiha ishtirokchilari maqsadlarining noaniqligi, ularning moliyaviy holati va ishdagi obro‘si haqidagi ma’lumotlarning to‘liq emasligi va boshqalar.

Tadbirkorlik faoliyatini sug‘urtalash ikki yo‘nalishni nazarda tutadi: tadbirkorlik risklarini sug‘urtalash (ishlab chiqarishda maromiylikning buzilishi, xom ashyo va materiallarni o‘z vaqtida yetkazib bermaslik, ish tashlashlar va boshqa sabablar natijasida paydo bo‘ladigan risklar) va moliyaviy risklarni sug‘urtalash (foydaning boy berilishi riski, foydani to‘liq ololmaslik riski, bankrotlik va boshqa risklar). Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda sug‘urtalash asosan, mulkni sug‘urtalash hamda baxtsiz hodisalardan sug‘urtalash shaklida amalga oshiriladi.

Amaliyotda investisiya loyihalarini amalga oshirishdagi risklar ta’sirini pasaytirish uchun bir qancha yo’llardan foydalaniladi:

- riskdan qochish – risk bilan bog’liq tadbirlardan voz kechishni (demak, bunda foydadan ham voz kechishni) bildiradi. Bunda bir qator riskli faoliyatlardan, ya’ni risk darajasi juda yuqori bo’lgan moliyaviy operasiyalarga pul kiritishdan, katta miqdordagi qarz kapitalidan foydalanishdan hamda aylanma mablag’larini past likvidli aktivlarga yo’naltirishdan voz kechiladi;

- riskni ushlab qolish – investor zimmasiga riskni qoldirish, bunda investor o’z kapitalini riskli tadbirlarga yo’naltirayotganda, risklardan ko’riladigan zararlarni qoplash uchun zahira mablag’lari tashkil etiladi;

- riskni uzatish – investor riskni kimningdir zimmasiga (masalan, sug’urta kompaniyasiga) yuklaydi. Riskni sug’urtalash – muayyan risklarni sug’urta kompaniyalariga berish orqali investorning riskdan qutilish maqsadida daromadning bir qismidan voz kechishi tushuniladi;

- risk darajasini pasaytirish – asosan risklarni diversifikasiyalash, loyiha qatnashchilari o’rtasida taqsimlash, limitlash, zaxiralash (o’z-o’zini sug’urtalash), xejerlash hamda sug’urtalash usullaridan foydalangan holda amalga oshiriladi.

Bizning fikrimizcha, investisiya loyihasiga ta’sir qiluvchi risklarni pasaytirishning aniq vositasini tanlashda ortiqcha tavakkalchilikka yo’l qo’ymaslik, risk oqibatlarini hisobga olish hamda kam samara uchun katta risk

qilmaslik maqsadga muvofiqdir.

Risklarni diversifikasiyalash bir-biriga bog'liq bo'lmagan turli xil faoliyatlar o'rtasida risklarni taqsimlash hisoblanadi. Diversifikasiya turli xil faoliyatlar o'rtasida investisiyalarni taqsimlash asosida riskning bir qismidan qutulish imkonini beradi (investisiya portfelini shakllantirish). Investisiya loyihasiga ta'sir qiluvchi risklarni diversifikasiyalashning quyidagi shakllari mavjud: tovar va xizmatlar, faoliyat turlari bo'yicha diversifikasiyalash; iste'molchilarni diversifikasiyalash; mol yetkazib beruvchilarni diversifikasiyalash; loyiha qatnashchilarini diversifikasiyalash.

Risklarni sug'urtalash bu risklardan og'ish hisoblanib, bunda mukofot evaziga risklarni sug'urta kompaniyalariga berish orqali risklarni pasaytirish hisoblanadi. Investisiya loyihalariga ta'sir qiluvchi risklarni sug'urtalash jarayonida risklarni sug'urtalanadigan va sug'urtalanmaydigan risk turlariga ajratish, sug'urtaning umumiy hamda hayotni sug'urtalash bilan bog'liq shakllariga va ularning klasslariga ajratish, sug'urta hodisasi sodir bo'ladigan shart-sharoitlarni hisobga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Investisiya risklari bo'yicha sug'urta xizmatlari ko'lami ancha keng bo'lishiga qaramay, ayrim risklarni sug'urta qilish mumkin emas.

Barcha rivojlangan mamlakatlarda sug‘urta sektori iqtisodiyotning deyarli barcha sohalarida investitsiya jarayonlarini rivojlantirishda yetakchi rol o‘ynaydi. Sug‘urta kompaniyalarining investitsiya jarayonlarida ishtirok etish imkoniyatlari ularning investitsion potentsiali bilan, ya’ni vaqtincha sug‘urta majburiyatlaridan ozod bo‘lgan va daromad olish maqsadida investitsiyalashga yo‘naltirilgan pul mablag‘lari yig‘indisi bilan belgilanadi. Sug‘urta kompaniyalari ikki xil investitsion potentsialga ega: o‘z mablag‘lari (ustav kapitali, o‘z kapitali va taqsimlanmagan foyda) va jalb qilingan mablag‘lar. Umuman olganda, sug‘urtalashdan investitsiya risklarini boshqarish mexanizmi sifatida foydalanishning quyidagi afzalliklari mavjud:

1. Sug‘urta risklarni samarali boshqarish vositasi hisoblanib, riskni aniqlash (identifikatsiya qilish), tahlil qilish va baholash, shuningdek, risk natijasida yetkazilgan zararning o‘rnini qoplash kabi asosiy bosqichlarni amalga oshirishga imkon beradi;

2. Boshqa risklarni boshqarish usullariga nisbatan sug‘urtaning arzonligi va qulayligi;

3. Agar sug‘urta kompaniyalarining sug‘urta bo‘yicha katta risklarni qabul qilish imkoniyatlari cheklangan bo‘lsa, u holda sug‘urta bozorining

boshqa ishtirokchilari o‘rtasida tegishli zararni qoplash uchun javobgarlikni qayta taqsimlashning maxsus yondashuvi bilan bartaraf etish imkoniyatining mavjudligi;

4. Sug‘urta operatsiyalari bo‘yicha ko‘pincha soliq imtiyozlari beriladi;

5. Investitsiya risklarini baholash va boshqarish uchun sug‘urta kompaniyalarining ekspertlari bilimlari, malakalari va tajribalaridan foydalanish orqali risklarni boshqarishga sarflanadigan ortiqcha xarajatlarni oldini olish imkonini beradi;

6. Sug‘urta kompaniyalarining investitsion potentsialini aks ettiruvchi ko‘rsatkichlarga ta’sir etuvchi bevosita va bilvosita omillarni tahlil qilish orqali sug‘urta kompaniyalarining raqobatbardoshligi aniqlanadi. Investor uchun ham, sug‘urtalanuvchi uchun ham birday qiziq bo‘lgan savollarga to‘g‘ri javob olish, xususan, bozorda ishonchli sherik sifatida qaysi sug‘urta kompaniyasini tanlashga doir to‘g‘ri qarorni qabul qilish imkonini beradi.

26.3. Investitsiya loyihalarini sug‘urtalashda xorij tajribasidan foydalanish

Xorijiy sug‘urta amaliyotida sug‘urta sinfidan kelib chiqqan holda sug‘urtaning biroz boshqacha tasnifi qo‘llanilishini yodda tutish maqsadga muvofiqdir. Bu sug‘urta risklarini bir hil xarakteristikaga ko‘ra guruhlash shaklidir. Eng keng tarqalgan sug‘urta turlari:

– yong‘indan sug‘urtalash (shu jumladan, yong‘in xavfi tufayli tadbirkorlik faoliyatidagi uzilishlarni sug‘urta qilish);

– baxtsiz hodisalardan sug‘urta qilish (shu jumladan o‘g‘irlikdan sug‘urtalash, barcha xavflardan sug‘urta qilish, yo‘ldagi tovarlarni sug‘urta qilish), kredit sug‘urtasi, garov majburiyatlari;

– transport sug‘urtasi;

– fuqarolik javobgarligini sug‘urta qilish (ish beruvchi sug‘urtasi, mahsulot ishlab chiqaruvchi sug‘urta, turli sohalardagi kasbiy faoliyat sug‘urtasi);

– muhandislik sug‘urtasi (bu borada mulkiy zarar va fuqarolik javobgarligini sug‘urtalash);

– dengiz va aviatsiya sug‘urtasi (kema yoki havo kemasi hamda bortda tashilgan yukni sug‘urtalash);

– hayot va pensiya sug‘urtasi. Biznes tuzilmalari uchun sug‘urtaning quyidagi turlarini ajratish odatiy holdir;

– barcha xavf-xatarlarni sug‘urtalash (sug‘urtalovchi odatda ma’lum

bo‘lgan barcha tabiiy ofatlar va tabiatning vayron qiluvchi kuchlarining namoyon bo‘lishi natijasida etkazilgan zararni qoplaydi);

– dengiz sug‘urtasi;

– fuqarolik javobgarligini sug‘urta qilish (mahsulotdan foydalanish jarayonida aniqlangan ichki nuqsonlari, kasbiy majburiyatlarini bajarishi va boshqalar bilan bog‘liq holda sug‘urtalanuvchilar tomonidan uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligi tarzida yetkazilgan zararni qoplash);

– moliyaviy yo‘qotishlardan sug‘urta qilish (sug‘urta qildiruvchi-tadbirkorga mehnat shartnomalari bo‘yicha xodimlarning o‘z xizmat vazifalarini bajarishda firibgarlik, jinoiy ehtiyotsizlik yoki beparvolik tufayli yetkazilgan zarar qoplanadi);

– daromadni yo‘qotishdan sug‘urta qilish (sug‘urta qildiruvchi-tadbirkor yong‘in yoki boshqa ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar natijasida texnologik tsiklning vaqtincha uzilishiga yoki ishlab chiqarishning to‘xtatilishiga olib keladigan zarar, shuningdek biznesning to‘xtatilishi bilan bog‘liq boshqa yo‘qotishlar natijasida qoplanadi) .

Shunday qilib, xorijiy sug‘urta amaliyotida, garchi bir xil bo‘lmasa-da, sug‘urtaning kam rivojlangan tasnifi qo‘llaniladi, ammo bu investitsiya sug‘urtasini alohida tarmoq, sinf yoki hech bo‘lmaganda sug‘urta turi sifatida ajratmaydi. Investitsion loyihalarni amalga oshirish yoki ularni moliyalashtirish jarayonida yuzaga keladigan individual risklarni sug‘urtalash ko‘rib chiqilayotgan tasnifning alohida elementlariga kiritilgan.

Bu to‘g‘rimi va loyihani moliyalashtirishning sug‘urta tavakkalchiligini bir tarmoq yoki bir tur doirasida birlashtirish mantiqiymi? Ehtimol, bu erda ideal echim topishning iloji yo‘q. Axir, agar mavjud bo‘lgan barcha risklar, masalan, investitsiya loyihalarini amalga oshirish paytida, sug‘urtaning bitta maxsus tarmog‘iga kiritilgan bo‘lsa, unda ularning ba’zilarini boshqa tarmoqlarga kiritishdan chiqarib tashlab bo‘lmasa-chi (Shunga o‘xshash pretsedent mavjud, masalan, yurisprudensiyada bir predmetga taalluqli huquq normalari bir vaqtning o‘zida turli huquq sohalarining normativ hujjatlariga kiritilganda)? Va bu tabiiy. Yong‘in yoki tabiiy ofat xavfi korxonani tashkil etishda va uni amalga oshirilayotgan investitsiya loyihasi doirasida loyihalashtirilgan quvvatiga keltirishda yoki o‘sha hududda uzoq vaqtdan beri faoliyat yuritayotgan korxona uchun mavjud bo‘lishi mumkin. investitsiya bosqichi o‘tmishda qoldi va loyiha ishtirokchilari va investorlar o‘rtasidagi barcha munosabatlar allaqachon tugagan. Ko‘rinib turibdiki, bunday uzoq-yillik

korxonani yangi loyiha ob’ekti deb hisoblash noto‘g‘ri. Ehtimol, maqbul yechim sifatida, hech bo‘lmaganda, kelgusi-yillarda, investitsiyalarni sug‘urtalashni alohida tarmoq sifatida kiritishda bir qator risklarni sug‘urta tasnifiga kiritishni (haqiqiy takrorlashni) taklif qilish mumkin.

Bunday sxema investitsiya loyihalarini amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lmagan risklarni sug‘urtalashga xalaqit berishi dargumon. Ammo umumiy va xususiy risklarning keng tizimini o‘z ichiga olgan kompleks investitsiya sug‘urtasi sanoatining paydo bo‘lishi sug‘urtalovchilar va sug‘urtalovchilarga sug‘urta shartnomalarini tuzishda nafaqat ko‘rib chiqilayotgan har bir riskni to‘g‘ri aniqlash, balki etarli darajada to‘liq yo‘naltirish imkonini beradi. har bir shartnomaga kiritilishi kerak bo‘lgan barcha muhim shartlarni aniqlang (Shartnomaning muhim shartlari muallifning "Moliyaviy shartnomalarni tayyorlash va nazorat qilish" asarida batafsil muhokama qilinadi.).

Taxmin qilish mumkinki, yaqin kelajakda barcha sug‘urta kompaniyalarini qoniqtiradigan investitsiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirishda mavjud bo‘lgan barcha risklarning yagona tasnifini ishlab chiqish mumkin emas. Ammo bu haqiqatan ham sug‘urtachilarning bozorning ushbu segmentiga amaliy kirishi uchun zarurmi? Bunday ehtiyoj yo‘q, chunki biron bir sug‘urta kompaniyasi biron bir loyiha uchun har qanday xavfni sug‘urta qilish majburiyatini olishi dargumon. Shubhasiz, ushbu bozorni sug‘urtalovchilar o‘rtasida ixtisoslashtirish va taqsimlash masalasi tug‘iladi. Loyihaning har qanday turiga yoki turli loyihalarning har qanday individual risklariga ixtisoslashganda, agar investitsiyalarni sug‘urtalash sohasida ishlash uchun malakali mutaxassislar va maslahatchilar bo‘lsa, har qanday nufuzli sug‘urta kompaniyasi uchun mumkin bo‘lgan amaliy xavf tasnifini tayyorlang. Agar bunday mutaxassislar bo‘lmasa, birinchi navbatda siz ularning mavjudligiga ishonch hosil qilishingiz va kompaniyada ishni shunga mos ravishda tashkil qilishingiz kerak. Quyidagilarni yodda tutish foydalidir:

1. Sug‘urta bozorining ushbu istiqbolli segmentida muvaffaqiyatli ishlash uchun faoliyatni ma’lum darajada professionallashtirish, shu jumladan kompaniyada mehnat taqsimoti va bo‘limlar va xodimlar o‘rtasidagi hamkorlikning samarali shakllarini joriy etish zarur. Demak, investitsiyalarni sug‘urtalashni tashkil etishning asosiy masalalarini, shu jumladan uslubiy va me’yoriy ta’minotni hal etish sug‘urta kompaniyasining ixtisoslashtirilgan bo‘linmasida jamlanishi lozim. Investitsion loyihalar bilan ishlash uchun malakali mutaxassislarni topish oson emas va standart echimlar va oqilona

yondashuvlarni ishlab chiqadigan, shuningdek, eng murakkab loyihalar uchun xavflarni tahlil qilishda ishtirok etadigan o‘z uslubiy markazimizsiz amalga oshirish mumkin emas.

2. Shu bilan birga, 1-bandda ko‘rsatilgan bo‘linmani yaratishda, mutlaqo barcha funktsiyalarni bajarish nuqtai nazaridan uning haddan tashqari murakkabligiga intilmaslik kerak. Hech bo‘lmaganda, jiddiy tajriba va doimiy mijozlarga ega bo‘lishdan oldin, kompaniya ichida o‘zini o‘zi ta’minlaydigan ixtisoslashgan kompaniya yaratmaslik kerak. Barcha yordamchi va yordamchi robotlar boshqa bo‘limlar tomonidan bajarilishi kerak.

3. Sug‘urta kompaniyasi rahbariyati qanchalik istamasin, katta ehtimol bilan ushbu faoliyat sohasida risklarni tushunadigan, ularni baholashni biladigan va doimiy sug‘urta qilish uchun turli vaziyatlar yuzaga kelishini bashorat qila oladigan eng malakali mutaxassislarni jalb eta olmaydi. ish. Shu sababli, eng malakali mutaxassislar maslahatchi sifatida yoki tegishli to‘lovlar uchun shartnomalar bo‘yicha ishlashni afzal ko‘rishini hisobga olish kerak. Biz bunga chidashimiz kerak, jalb qilingan ekspertlar va maslahatchilardan samarali foydalanishni yo‘lga qo‘yish, alohida to‘la vaqtli xodimlarning shtatdan tashqari xodimlar bilan nohaq “raqobatlashish” urinishlarini tubdan bostirish, yo‘l qo‘yilgan xatolarni o‘z yo‘liga o‘tkazish zarur. ular. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, faoliyat sohasi yoki biznesning o‘ziga xos xususiyatlari qanchalik murakkab bo‘lsa, to‘liq stavkadagi xodimlar va tashqi maslahatchilar va ekspertlar ishining mohirona uyg‘unligi mehnat xarajatlarini optimallashtirish va yaxshi moliyaviy natijalarga erishish imkonini beradi.

4. Ushbu ish uchun mutaxassislarni to‘g‘ri tanlashning ahamiyatini ortiqcha baholab bo‘lmaydi. Kadrlar tanlashni amalga oshirish uchun siz nima va qancha mutaxassislar kerakligini (kasb, malaka va tajriba bo‘yicha) aniq tushunishingiz kerak. Bu shuni anglatadiki, kompaniya rahbariyati ushbu yo‘nalishdagi faoliyatni rivojlantirish uchun ma’lum bir kontseptsiyaga amal qilishi kerak. Ammo kim zarur kontseptsiya yoki ish rejasini tuza oladi (oxir-oqibat, hali tajribali mutaxassislar yo‘q va rahbariyat tegishli tajribaga ega bo‘lishi dargumon)? Bu erda tashqi maslahatchilar va mutaxassislarni jalb qilmasdan, kompaniya xodimlarini ushbu faoliyat sohasiga o‘tkazilishi kerak bo‘lgan xodimlardan jalb qilishni aniqlab bo‘lmaydi. Kontseptsiya ustida ishlash natijasida sug‘urta kompaniyasi mustaqil mutaxassislarning malakasini ham, ushbu ish bo‘yicha o‘z istiqbollarini ham yaqindan ko‘rib chiqish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Ishlab chiqilgan kontseptsiya yoki rivojlanish rejasi

ushbu yo‘nalishdagi keyingi ishlar uchun asos bo‘lishi kerak va birinchi navbatda xodimlarni o‘qitishda foydalanish kerak.

5. Kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirishning samarali shakllaridan foydalanish bu ishlarni oqilona tashkil etishning muhim omili hisoblanadi. Albatta, kompaniya investitsiya sug‘urtasiga kirishni nafaqat ushbu ishda bevosita ishtirok etishi kerak bo‘lgan, balki unda ishtirok etmaydigan menejerlar va xodimlarni o‘qitishdan boshlashi kerak. Ular turli dasturlar bo‘yicha o‘qitilishi kerak. Treningni tugatgandan so‘ng, har bir xodim nafaqat investitsiya sug‘urtasi nima ekanligini va u qanday amalga oshirilishini bilishi, balki unga yuklangan funktsiyani bajarish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak.

Ishbilarmonlik o‘yinlari sug‘urta kompaniyasi xodimlari uchun o‘quv dasturlarining zarur elementi bo‘lishi kerak. Bu mashg‘ulotning eng samarali shaklidir. O‘yinlar haqiqiy amaliy materialda o‘tkazilishi kerak - shunda o‘quvchilar bilimdan tashqari, boshlang‘ich davrda juda zarur bo‘lgan o‘ziga ishonchni ham oladilar. Ilgari tashkil etilgan bo‘linmalarning (shaxsiy sug‘urta, mulkni sug‘urtalash, qayta sug‘urtalash va xalqaro aloqalar, mijozlarga xizmat ko‘rsatish bo‘limlari, hududiy tarmoq va boshqalar) xodimlari ham yangi bo‘linma bilan samarali hamkorlik qilish, uning ishini va ishini tushunish uchun etarli bo‘lgan maxsus tayyorgarlikdan o‘tishlari kerak. vazifalar hal etilmoqda.

6. Sug‘urta kompaniyasining tashkiliy tuzilmasini takomillashtirish. Ko‘rsatilgan kontseptsiyaning (yoki rejaning) mavjudligi, xodimlarni tanlash va ularni o‘qitish sug‘urta kompaniyasida (investitsiyalarni sug‘urtalash bo‘limi) maxsus bo‘linmani shakllantirish, uning vazifa va funktsiyalarini, huquq va majburiyatlarini belgilash uchun ob’ektiv shart-sharoitlarni yaratadi. va boshqa bo‘linmalar bilan aniq tartibga solingan munosabatlarni o‘rnatish. Investitsiya loyihalarini sug‘urtalashni tashkil etish bo‘limi, investitsiyalarni sug‘urtalash metodologiyasi bo‘limi, ekspertlar guruhi va, ehtimol, boshqa xizmatlarni o‘z ichiga oladigan yangi bo‘lim paydo bo‘lgandan so‘ng, vazifalarni, ishlarni va vazifalarni aniq taqsimlash va rasmiy ravishda belgilash zarur. ushbu va kompaniyaning boshqa bo‘linmalari o‘rtasidagi mas'uliyat.

Barcha muhim masalalar hal etilganda va har bir bo‘linma bo‘yicha vazifalar, funktsiyalar, huquqlar, mas'uliyat doirasi va boshqa bo‘linmalar bilan o‘zaro hamkorlik qilish tartibi aniqlangandan so‘ng, natija kompaniya direktorining yangi tashkiliy tuzilish to‘g‘risidagi buyrug‘i bilan mustahkamlanadi. investitsion sug‘urta bo‘limi paydo bo‘lgan tuzilma.

7. Kompaniyaning ichki faoliyatini tartibga soluvchi tashkiliy va

boshqaruv hujjatlari to‘plami. Buyurtmaning chiqarilishi sug‘urtaning yangi sohasida ish allaqachon yo‘lga qo‘yilganligini anglatmaydi. Bo‘limlar to‘g‘risidagi nizomlarni ishlab chiqish, lavozim yo‘riqnomalari va ichki tashkil etish masalalari, bo‘limlar ishi, ishlarni bajarish tartibi va qabul qilingan texnologiyalar tegishli nizom yoki yo‘riqnomalarda aks ettirilishi kerak. Ushbu hujjatlarning barchasi bir-biriga zid bo‘lmasligi kerak, kompaniyaning tashkiliy va boshqaruv hujjatlarining yagona kompleksini tashkil qiladi. Kompaniya bo‘linmalari to‘g‘risidagi nizomlarni ishlab chiqish, kelishish va tasdiqlash jarayoni mohiyatan bo‘linmalar o‘rtasidagi ichki muammolar va qarama-qarshiliklarni aniqlash va hal qilish, samarali va muvofiqlashtirilgan ish uchun shart-sharoitlarni yaratishga aylanadi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. Investitsiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirishda sug‘urta qanday ahamiyatga ega?

2. Investitsion faoliyatni amalga oshirishda qanday risklar yuzaga keladi?

3. Investitsiya loyihalarini sug‘urtalashning qanday shartlarini bilasiz?

4. Sug‘urta kompaniyalarida aktuar hisob-kitoblar qanday tartibga amalga oshiriladi?

5. Sug‘urta kompaniyalari faoliyatida investitsiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirishda risklarni sug‘urtalashda qanday muammolar mavjud?

6. Investitsion loyihalarni amalga oshirish va moliyalashtirish bilan bog‘liq risklarni sug‘urtalashda qanday sug‘urta turlaridan foydalanish mumkin?

7. Mas’uliyatni sug‘urtalash deyilganida qanday sug‘urta nazarda tutiladi?

8. Iqtisodiy risklarni sug‘urtalashning qanday ko‘rinishlari farqlanadi?

9. Tadbirkorlik faoliyatini sug‘urtalash tartibini tavsiflang.

10. O‘zbekistonda investitsiya loyihalarini sug‘urtalashda qanday xorijiy davlatlar tajribasidan foydalanish mumkin?

XXVII BOB. INVESTITSIYA LOYIHALARINI AMALGA OSHIRISH VA MOLIYALASHTIRISH JARAYONLARI MONITORINGI

27.1. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda monitoringning o‘rni va ahamiyati
27.2. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda monitoring olib borish yo‘nalishlari
27.3. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishni nazorat va monitoring qilish avtomatlashtirilgan axborot tizimi.

Tayanch so‘z va iboralar: *investitsiya loyihalari, monitoring, mas’uliyat, monitoring ob’ekti, strategik monitoring, taktik monitoring, operatsion monitoring, joriy monitoring, resurslar monitoringi, muddatlar monitoringi, natijalar monitoringi, dastlabki bosqich, keyingi bosqich, yakuniy bosqich, UZINFOCOM.*

27.1. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda monitoringning o‘rni va ahamiyati

Investitsiya loyihalarini monitoring qilishda raqamli texnologiyalar va axborot tizimlarining roli ortib bormoqda. Raqamli vositalar orqali monitoring jarayonlarini avtomatlashtirish loyihalarning moliyaviy oqimlarini real vaqt rejimida tahlil qilish imkonini yaratadi. Bu esa, o‘z navbatida, xatolarni minimallashtirishga va jarayonlarni samarali boshqarishga yordam beradi. Monitoring tizimlarining raqamlashtirilishi, ayniqsa moliyaviy oqimlarning tahlilida muhim ahamiyatga ega, chunki bu loyihaning to‘g‘ri yo‘nalish bo‘yicha rivojlanishiga imkon yaratadi. Qayta aloqa printsipi yoki qonuni kibernetikaning asosiy qonunlaridan biridir: tizimning (yoki tizimlarning) o‘zaro bog‘langan va o‘zaro ta’sir qiluvchi elementlari va tashqi muhit o‘rtasidagi aloqasiz samarali boshqarish mumkin emas. Korxonalar va tashkilotlarga nisbatan, bu rejalashtirish va boshqaruv tizimiga og‘ishlarni tahlil qilish va nazorat harakatlarini mos ravishda moslashtirish zaruratida namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, monitoringning dolzarbligi aprioridir. Biroq, amaliyot tahlili buning aksini ko‘rsatadi. Shunday qilib, kompaniyalar odatda o‘z strategiyalarining moliyaviy potentsialining atigi 60% ni amalga oshirishdagi xatolar va noaniqlik tufayli amalga oshiradilar, bo‘shliqning sabablari esa rahbariyatga deyarli noma’lum. Bu yerda muammolardan biri tanlangan rivojlanish strategiyasi va uni amalga oshirish uchun shakllantiriladigan, har qanday strategiyani amalga oshirishning asosiy vositasi bo‘lgan investitsiya

loyihalari portfeli o‘rtasida aniq muvofiqlashtirilmaganligidir. Fortune 500 yuqori darajali menejerlarining atigi 25 foizi "ular ishlab chiqqan strategiyalar va amalda nima qilishlari o‘rtasida kuchli bog‘liqlik, mantiqiy izchillik va muvofiqlik bor" deb hisoblashadi. So‘rovda qatnashgan 150 ga yaqin global bosh direktorning atigi 23 foizi o‘z portfellari asosiy biznesiga mos kelishiga ishonishadi. Innovatsion loyihalarning o‘zlari amalga oshirilishi monitoringiga kelsak, bu yerda ishlar unchalik yaxshi emas. Standish Group ma’lumotlariga ko‘ra, loyihalarning atigi 44 foizi o‘z vaqtida yakunlangan. O‘rtacha hisobda loyihalar rejalashtirilgan vaqtning 222 foizini va dastlabki byudjetning 189 foizini talab qiladi. Bu raqamlar so‘nggi paytlarda kamayishni boshlagan bo‘lsa-da, texnologiya va loyihalarni boshqarish vositalarining rivojlanishi bilan umumiy rasm sezilarli darajada o‘zgarmadi.

Monitoringning mohiyati va vazifalarini aniqlashda bir necha yondashuvlar mavjud:

1) eng tor, monitoringni ob’ekt (jarayon) parametrlarini kuzatish va qayd etishning uzluksiz jarayoni sifatida belgilaydi;

2) kengaytirilgan, shu jumladan, axborot to‘plash vazifalariga qo‘shimcha ravishda (shu jumladan, paydo bo‘lgan og‘ishlar bo‘yicha), shuningdek, uni tahlil qilish;

3) monitoringning "mas'uliyati" tuzatuvchi harakatlarni tanlashni asoslashni o‘z ichiga olgan eng keng qamrovli.

Bundan tashqari, ob’ektga qarab turli xil monitoring turlari mavjud (atrof-muhit monitoringi, yoki atrof-muhit monitoringi, jamoatchilik fikri monitoringi, ta’lim monitoringi, elektron monitoring, jo‘natish monitoringi, transport monitoringi, marketing monitoringi, narxlar monitoringi, moliyaviy monitoring, strategiya monitoringi, monitoring dasturlari va loyihalari va boshqalar), shuningdek, boshqa tasniflash mezonlaridan.

Keling, bir qator asosiy qoidalarni shakllantiramiz, ularga ko‘ra, mualliflarning fikriga ko‘ra, investitsiya loyihalarini amalga oshirishni monitoring qilish tizimi qurilishi kerak.

Birinchidan. Rejalashtirish tizimi kabi monitoring tizimi ham ierarxik tuzilishga ega bo‘lishi kerak. Bunday holda, quyidagi darajalar va tegishli monitoring davrlari ajratiladi:

strategik – davriyligi:-yil, olti oy, chorak; tahlil ob’ekti - loyiha portfelining asosiy ko‘rsatkichlarining haqiqiy qiymatlari;

taktik – davriyligi: chorak, oy; tahlil ob’ekti dastur yoki yirik loyihadir;

operatsion – davriyligi: oylik, har 2 haftada bir marta, haftalik; tahlil ob’ekti - asosiy loyiha ko‘rsatkichlarining haqiqiy qiymatlari;

joriy – davriyligi: kunlik; tahlil ob’ekti - samaradorlik ko‘rsatkichlari.

Shuni ta’kidlash kerakki, amalda ko‘pincha faqat bir oydan kamroq vaqt oralig‘ini o‘z ichiga olgan operatsion daraja ko‘rib chiqiladi.

Investitsion loyihalar tashkilot strategiyasini amalga oshirishning asosiy vositasi bo‘lganligi sababli, umuman monitoring tizimining samaradorligi uchun zarur shart - bu loyiha monitoringini strategiyani amalga oshirish monitoringiga "singdirish".

Ikkinchi. Amalga oshirishni monitoring qilish jarayonida muntazam va vaziyatli komponentlarning kombinatsiyasi. Muntazamlik har doim monitoringning muhim xususiyatlaridan biri bo‘lib kelgan. Biroq, tashqi muhit beqarorligining uzluksiz o‘sib borishi sharoitida, tadqiqotchilar soni ortib bormoqda, deb hisoblashadi rejalashtirish (va, demak, monitoring) ma’lum bir vaqt davri bilan aniq aloqasini yo‘qotadi va "vaziyatli" xususiyatga ega bo‘ladi. Bunday holda, vaziyat bo‘yicha biz korxona (tashkilot) faoliyati va rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadigan tashqi va ichki parametrlarning bunday kombinatsiyasini tushunamiz.

"Vaziyat – bu ideal (yoki kerakli) chiziqdan og‘ish", "vaziyat qarorlar qabul qilishga majbur qiladi". Eng umumiy shaklda barcha vaziyatlarni qulay (imkoniyatlar) va noqulay (muammolar, inqirozlar) ga bo‘lish mumkin. Ularni kutish mumkin (rejalashtirilgan - stsenariy usuli yordamida) yoki (ko‘pincha) kutilmagan. Kutilmagan vaziyatlar va bir stsenariydan ikkinchisiga "o‘tish nuqtalari" kuzatilishi kerak bo‘lgan ayniqsa muhim ob’ektlardir. Investitsion loyihalarni amalga oshirish monitoringini bosqichma-bosqich amalga oshirish rejalashtirilmagan noqulay vaziyatlarning yuzaga kelish ehtimolini erta aniqlashga yordam beradi. Ajratilgan bloklarning har biri uchun monitoring vaqtiga ko‘ra o‘z chastotasini belgilash tavsiya etiladi: resurslarni monitoring qilish uchun minimal muddatlar va ishlarni tugatish muddatlari, so‘ngra xavflar va natijalarni monitoring qilish, va nihoyat, loyihaning narxini kuzatish. Bunday holda, intervallarning o‘lchami loyihaning o‘zi davomiyligini hisobga olishi kerak: u qanchalik qisqa bo‘lsa, monitoring oralig‘i shunchalik qisqaroq bo‘lishi kerak.

Monitoringning birinchi bosqichida bezovta qiluvchi ta’sirga ega bo‘lgan va haqiqiy natijalarning rejalashtirilganidan chetga chiqishiga olib keladigan tashqi omillar maksimal darajada hisobga olinadi. Resurslar monitoringi etkazib

berish hajmlari, materiallar oqimi, mehnat unumdorligi rejasiga muvofiqligini tekshirishni o‘z ichiga oladi va ombor zaxiralarini hisobga olgan holda ishlab chiqarish jadvali rejasini oldindan tuzish orqali ta’minlanadi va hokazo. Yirik va o‘rta korxonalarda bu vazifalar: odatda ERP tizimlari (Enterprise Resource Planning - korxona resurslarini boshqarish) yordamida hal qilinadi. Risk monitoringi uning biznes-rejasida aks ettirilgan asosiy loyiha xatarlarini aniqlash, tahlil qilish va baholashni o‘z ichiga oladi.

Ikkinchi bosqichda:

muddatlarning monitoringi – loyihani amalga oshirish davrining haqiqiy ko‘rsatkichlarini rejalashtirilgan ko‘rsatkichlar bilan kuzatish va taqqoslash. Rejalashtirilgan vaqt ko‘rsatkichlari tashqi va ichki muhitni tahlil qilish natijalari asosida aniqlanadi va ishlab chiqarish bosqichlarining ketma-ketligi va xususiyatlarini va ularning davomiyligini hisobga olgan holda tuzilgan jadval shaklida rasmiylashtiriladi. Belgilangan muddatlarni kuzatish uchun turli kalendar jadvallari, Gantt diagrammalari, tarmoq diagrammalari va boshqalar qo‘llaniladi;

natijalar monitoringi – loyihaning asosiy ko‘rsatkichlari rejasidan chetlanishlarni nazorat qilish va tahlil qilish. Bugungi kunda balanslangan ko‘rsatkichlar kartasi ko‘pincha natijalarni monitoring qilishning nazariy va uslubiy asosi sifatida qo‘llaniladi, bu butun tashkilot strategiyasini va uning amaliy vositasi sifatida muayyan loyihani amalga oshirish natijalari o‘rtasidagi munosabatni baholashga imkon beradi. amalga oshirish. Shu bilan birga, aynan loyiha monitoringi strategiya monitoringi tizimining “etakchi elementi” hisoblanadi. Yakuniy bosqich - bu loyihaning muvaffaqiyati, uning o‘zini oqlashi, rentabelligi to‘g‘risida xulosa chiqarishga imkon beradigan va loyihani boshqarish samaradorligining ajralmas ko‘rsatkichi bo‘lgan loyihaning narxini monitoring qilish. Shunday qilib, investitsiya loyihalarini amalga oshirishni monitoring qilishning taklif etilayotgan sxemasi loyihani amalga oshirish jarayonida sabab-oqibat munosabatlarini hisobga olishga asoslanadi va resurslar va muddatlardagi og‘ishlarni aniqlash orqali oldindan tashxis qo‘yish va bajarilmasligini oldini olish imkonini beradi. loyihaning natijalari va narxining asosiy ko‘rsatkichlari.

Uchinchi. Monitoring vositalarini tanlashda integral va ayni paytda selektiv yondashuv. Bunga ehtiyoj quyidagi ikki holat bilan belgilanadi:

birinchidan, loyihani boshqarishning eng ko‘p ishlab chiqilgan vositalari (ular bundan keyin ham muhokama qilinadi) korxonada loyihalarni boshqarish

tizimi mavjud bo‘lsa, "ishlaydi". Biroq, barcha korxonalar bu bilan "maqtana olmaydi" va buning sabablari juda ko‘p: mablag‘larning etishmasligi, loyihalarni boshqarishning keng ko‘lamli tashkiliy innovatsiya sifatida mohiyatini tushunmaslik va uni amalga oshirishning rasmiy xarakteri, tayyor emaslik. va xodimlarning manfaatsizligi, tashkiliy madaniyatga mos kelmasligi va boshqalar;

ikkinchidan, so‘nggi-yillarda qaror qabul qilish jarayonini "vizuallashtirish" tendentsiyasi aniq rivojlanmoqda, uning afzalliklari ilhom va tasavvurni faollashtirish, har bir xodimni ishga faolroq jalb qilish, tushunish va hatto o‘zgartirishdir. aqliy modellar. Buning oqibati loyihalarni amalga oshirishni monitoring qilish vositalarini ishlab chiqishda keng ko‘lamli usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir: diagrammalar, grafiklar va asboblar paneli ko‘rinishidagi ma’lumotlarni odatiy vizualizatsiya qilishdan aqliy xaritalardan foydalanishni o‘z ichiga olgan kognitiv vizualizatsiyagacha.

27.2. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda monitoring olib borish yo‘nalishlari

O‘zbekiston Respublikasining 2021–2023-yillarga mo‘ljallangan Investitsiya dasturida mamlakatimizni yanada ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini barpo etish, aholi bandligini ta’minlash, infratuzilmani rivojlantirish va hududlarni obodonlashtirish, aholi farovonligini oshirishning eng muhim omili bo‘lgan investisiya loyihalarini o‘z vaqtida, sifatli amalga oshirishga erishish zarurligi belgilangan.

Biroq, investitsiya loyihalarini o‘z vaqtida va to‘liq amalga oshirish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish va rivojlantirishga to‘sqinlik qilayotgan ayrim muammolar kuzatilmoqda.

Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Investitsiya dasturini shakllantirishning amaldagi tizimi istiqbolli investitsiya loyihalarini bosqichma-bosqich tayyorlashni, loyiha hujjatlarini o‘z vaqtida ishlab chiqishni ta’minlamayapti, bu moliyalashtirishning kechikishiga, shunga mos ravishda loyihalarni amalga oshirishni boshlash va quvvatlarni o‘z vaqtida ishga tushirishni kechiktirishga olib kelmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 30-martdagi PQ-169-son qarori bilan O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi huzurida yana bir agentlik – Xalqaro hamkorlik va rivojlanish agentligi tashkil etildi, uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

– malakali maslahatchilar va ekspertlarni jalb qilgan holda loyiha tashabbuskorlarining takliflarini loyihadan oldin baholash (shu jumladan, muqobil stsenariylarni ishlab chiqish);

– davlat tashqi qarzi hisobidan moliyalashtiriladigan investitsiya loyihalari doirasida texnik shartlar va texnik-iqtisodiy asoslarni ishlab chiqishda loyiha tashabbuskorlariga ko‘maklashish;

– loyihani tayyorlash va amalga oshirishning har bir bosqichida loyiha xarajatlarini boshqarish tizimini joriy etish;

– loyiha maqsadlari matritsasini shakllantirish, ularni monitoring qilish va baholash tizimini joriy etish;

– investitsiya loyihasini amalga oshirishdagi muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish choralarini ko‘rish;

– loyihalarni boshqarish va ilg‘or jahon tajribasini qo‘llash sohasida raqamli texnologiyalarni joriy etish;

– investitsiya loyihalari samaradorligini baholash va natijalarga erishish tizimini joriy etish nazarda tutilgan texnik-iqtisodiy asoslashda, shu jumladan loyiha samaradorligini baholash hisobotlarining xulosasi va tahlilida ko'rsatilgan;

– loyihani boshqarish guruhlari va loyiha tashabbuskorlarining ixtisoslashtirilgan bo‘limlari faoliyatini muvofiqlashtirish va ularning samaradorligini baholash.

Investitsion loyihalarni investitsiya dasturiga kiritilganidan keyin amalga oshirish jiddiy muammo hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev yirik loyihalar, jumladan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar va xalqaro moliya institutlari ishtirokidagi loyihalarning samarali va o‘z vaqtida amalga oshirilishini ta’minlash zarurligiga alohida e’tibor qaratib, tasdiqlangan tarmoq jadvallarini sifatli va o‘z vaqtida amalga oshirish, ishonchli statistik ma’lumotlar yuritilishini ta’minlash muhimligini ta’kidlaydi.

Mazkur davrda respublikada investitsiya loyihalari monitoringini amalga oshirish maqsadida investitsiya loyihalarini amalga oshirishda ishtirok etuvchi barcha ishtirokchilarni bog‘lagan holda Loyiha boshqaruvi yagona milliy axborot tizimining (http://pmi.gov.uz) tarkibiy qismi bo‘lgan “Investitsiya loyihalarining amalga oshirilishini nazorat qilish va monitoring qilish” avtomatlashtirilgan axborot tizimi ishlab chiqildi. Ushbu tizim quyidagilarga imkon beradi:

– loyihalarni amalga oshirishni hisobga olish, nazorat qilish va

monitoring qilish jarayonlarini avtomatlashtirish;

– loyihalarni amalga oshirish muddatlari, byudjeti, maqsadlari va ko‘rsatkichlari ustidan nazoratni amalga oshirish;

– jalb qilingan va o‘zlashtirilgan investitsiyalar, shu jumladan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi to‘g‘risida ishonchli ma’lumotlarni shakllantirish;

– loyihani amalga oshirish jarayonida quvvatlarni o‘z vaqtida ishga tushirish bilan bog‘liq risklarni aniqlash;

– investitsiyadan keyingi davrda loyiha hujjatlarida nazarda tutilgan maqsadli ko‘rsatkichlarga erishishni nazorat qilish.

Umuman olganda, investitsiya loyihalari monitoringini tashkil etishda investitsiya loyihasining hayot aylanishini hisobga olish kerak.

Loyihalarning investitsiya bosqichini monitoring qilish har bir loyihaning investitsiya bosqichining rivojlanishini tavsiflovchi belgilangan ko'rsatkichlar tizimini kuzatish mexanizmi bo'lib, ushbu og'ishlarni operativ boshqarishni amalga oshirish uchun rejalashtirilgan darajadan chetlanishlarni aniqlash imkonini beradi.

Investitsiyadan keyingi (operatsion) bosqichning monitoringi ob’ektning belgilangan muddatlarda qoplanishini, o'zini oqlash muddatini tezlashtirish imkoniyatini ta’minlashi va investitsiya loyihasi tomonidan qabul qilingan jamlangan samaraga erishishni ta’minlashi kerak.

Investitsion faoliyat ishtirokchilarining funksiyalariga qarab investitsiya loyihalarini amalga oshirish monitoringining quyidagi turlarini ajratish mumkin: marketing, moliyaviy, texnik.

Investitsiya loyihalarini amalga oshirish odatda uchta alohida bosqichni o‘z ichiga oladi:

Dastlabki bosqich loyiha bo‘yicha yakuniy qaror qabul qilishgacha davom etadi;

Keyingi bosqich, loyiha natijalarini amalga oshirilgunga qadar davom etadigan implementatsiya;

Yakuniy bosqich esa loyihaning foydalari amalga oshiriladigan operatsion bosqichidir.

Yuqorida qayd etilgan dastlabki baholash bosqichi – investitsiyalardan oldingi bosqichda bo‘ladi. Loyihalarning bunday oldindan baholanishi erta bosqichda strategik axborotni taqdim etadi. Bu yerda voqealar jarayoniga ta’sir qilish imkoniyati eng tez hisoblanadi. Ushbu yondashuv eng yaxshi loyihalarni

tanlash va mumkin bo‘lgan muqobil loyihalarni konseptual yechim topish imkonini beradi. Boshqacha qilib aytganda, dastlabki baholash, eng yaxshi alternativni taxmin qilingan investitsiya loyihalaridan foyda ko‘rish nuqtai nazaridan aniqlashga qaratilgan. Loyihani amalga oshirishning investitsiya bosqichida oraliq monitoring loyihaning kutilgan natijalari va muvaffaqiyat ko‘rsatkichlarini o‘rta yo‘lda baholaydi. Investitsiyadan keyingi baholash bo‘yicha uning maqsadi, loyihani amalga oshirishdan olingan natijalarni, uning uzoq muddatli barqarorligini va muvaffaqiyatini baholashdan iborat.

Investitsiya loyihalari monitoringini amalga oshirish mexanizmi

Investitsiya loyihalarini monitoring qilish mexanizmini namoyish qilish uchun Yevropa Ittifoqi "investitsiya loyihalarining xarajatlari va foydasini tahlil qilish to‘g‘risida" qo‘llanmasiga murojaat qilish mumkin. Loyihalarni iqtisodiy baholashning ahamiyati shundaki, u nafaqat loyihaning moliyaviy xarajatlarini, balki boshqa jihatlarni ham qamrab oladi. Muqobil loyihalarning samaradorligini iqtisodiy tahlil qilish investitsiya loyihasining pul oqimlarini tahlil qilishga asoslangan va quyidagi bosqichlardan iborat:

* **Bozor narxlarini buxgalteriya narxlariga o‘tkazish.** Ba’zi hollarda bozor narxlari hukumat tomonidan belgilanadi va loyihaning ijtimoiy ahamiyatini aks ettirmaydi. Ushbu bosqichda soya narxlari (soyali ish haqi) va fiskal o‘zgarishlar (QQS, subsidiyalar va sof o‘tkazmalar) hisobga olinishi kerak;

* **Iqtisodiy bo‘lmagan ta’sirlarni monetizatsiya qilish.** Ushbu bosqich loyihaning bozor qiymatiga ega bo‘lmagan jamiyatga nisbatan ta’sirini baholashni talab qiladi va shuning uchun haqiqiy pul qiymatini belgilash orqali aniqlanishi kerak.

* **Qo‘shimcha bilvosita ta’sirlarni kiritish.** Bilvosita ta’sirlar ikkilamchi bozorda paydo bo‘lgan narx yoki miqdor o‘zgarishiga ishora qiladi. Buzilgan ikkilamchi bozor-bu narxlar imkoniyatlarining maksimal ijtimoiy qiymatiga teng bo‘lmagan bozor. Soliqlar, subsidiyalar, monopol hokimiyat va tashqi omillarning mavjudligi bozor buzilishining asosiy sababidir. Shu bilan birga, bunday ta’sirlar faqat buzilishning miqdori yetarli darajada va o‘lchab bo‘lganda hisobga olinishi kerak, umuman olganda, bilvosita ta’sirlarni hisobga olish uchun soya narxlaridan samarali foydalanish va tashqi omillarni yaxshi monetizatsiya qilish kifoya qiladi.

* **Xarajatlar va imtiyozlarni baholashni yangilash.** Investitsiyalarni amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan xarajatlar va imtiyozlar vaqti-

vaqti bilan ijtimoiy chegirma stavkasidan foydalanib, yangilanib turilishi kerak. Bu kelajakda foyda va xarajatlarni qanday o‘lchash kerakligi haqidagi ijtimoiy tasavvurni aks ettiradi.

* **Iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlarini hisoblash.** Iqtisodiy tahlilda, narx-navoning buzilishini hisobga olgan holda va ijtimoiy diskontlash stavkasini tanlagandan so‘ng, bir qator iqtisodiy ko‘rsatkichlarni hisoblash kerak. Shu jumladan, iqtisodiy aniq joriy qiymat (diskontlangan ijtimoiy foyda va xarajatlar o‘rtasidagi farq), iqtisodiy rentabellik darajasi va yangilangan foyda va xarajatlar o‘rtasidagi munosabatlar.

Yuqoridagi iqtisodiy ko‘rsatkichlarning ahamiyatiga qarab, ayrim investitsiya loyihalarini tasdiqlash to‘g‘risida qaror qabul qilinadi. Qoida tariqasida, iqtisodiy rentabellik koeffitsiyenti ijtimoiy chegirma stavkasidan past yoki salbiy sof qiymati bo‘lgan loyihalar rad etilishi kerak, chunki bunday loyihalar kam foyda evaziga juda ko‘p ijtimoiy resurslarni iste’mol qiladi.

Hech kimga sir emaski, xorijiy investor tomonidan har qanday mamlakatda kapitalni joylashtirish rivojlanayotgan mamlakatlarda muayyan darajada ustun bo‘lgan mamlakat xavfiga juda bog‘liq. Shuning uchun xorijiy investorlarga ushbu tavakkalchilik yoki noaniqlik darajasini bilish juda muhim. Chunki uni amalga oshirishning har qanday bosqichida investitsiya loyihalarining samaradorligini baholash uchun ma’lum vositalarni qayta ishlash mumkin. Hatto Norvegiya, Buyuk Britaniya va Daniya kabi rivojlangan davlatlar ham mamlakat xavfining past darajasiga qaramay, milliy yoki tarmoq darajasidagi yirik sarmoyaviy loyihalarni baholashning o‘z mexanizmlariga ega.

O‘zbekistonda bunday mexanizmni to‘laqonli joriy etish, shu jumladan, yuqorida qayd etilgan xorijiy investor pozitsiyasidan, boshqa tomondan, loyihani amalga oshirish uchun mas’ul bo‘lgan mutasaddi idoralarga, respublikaga loyihalarni amalga oshirishning muddatlari, hajmlari, xatarlari va boshqa jihatlari bo‘yicha xorijiy investitsiyalarni har tomonlama amalga oshirish mexanizmini tushunish ikki tomonlama foyda keltirishi mumkin.

Umuman olganda, monitoring loyihaning istalgan vaqtda tegishli maqsadlar va natijalarga nisbatan qanday bosqichda bo‘lishini bilib oladi va natijada yuzaga keladigan muammolar haqida signal beradi. Bundan tashqari, yangi mexanizm "Loyihalarni amalga oshirish natijasida nima sodir bo‘ldi?", ya’ni kutilgan natijalarga erishilganmi degan savolga javob beradi. Loyihalarni amalga oshirishning turli bosqichlarida samarali baholash hamkorlik va

mahalliy hamjamiyatga katta foyda keltiradi. Batafsil baholash loyiha xarajatlarini oqlaydi va qaror qabul qilishda muhim vosita hisoblanadi. Bunday monitoring mexanizmini joriy etish, amalga oshirilayotgan loyihalarning shaffofligi, samaradorligi va barqarorligini yanada kuchaytirish orqali O‘zbekistonda investitsiya muhitini yaxshilaydi.

27.3. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishni nazorat va monitoring qilish avtomatlashtirilgan axborot tizimi

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligi tomonidan “UZINFOCOM” davlat axborot xizmatlarini yaratish va qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha yagona integrator” mas’uliyati cheklangan jamiyati “Investitsiya loyihalarini amalga oshirishni nazorat va monitoring qilish” avtomatlashtirilgan axborot tizimi joriy etilgan.

Loyihalarning amalga oshirilishini nazorat qilish – loyihani amalga oshirish real ko‘rsatkichlarini rejalashtirilgan ko‘rsatkichlarga taqqoslash, tafovutlarni baholash va loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirish yoki uning amalga oshirilishini to‘xtatish to‘g‘risida o‘z vaqtida qaror qabul qilish uchun zarur bo‘lgan tegishli tuzatishlar kiritish hamda bunday holatlarning oldini olish choralarini ko‘rishdir.

O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi – markazlashtirilmagan manbalar, XMI/XHMT va O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining jalb qilingan mablag‘lari hisobidan moliyalashtiriladigan loyihalarning amalga oshirilishini nazorat va monitoring qilish bo‘yicha mas’ul davlat organi.

O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi – budjet tizimining tegishli budjetlari hisobidan moliyalashtiriladigan loyihalarning amalga oshirilishini nazorat va monitoring qilish bo‘yicha mas’ul davlat organi.

Loyihaning amalga oshirilishini monitoring qilish – qarorlar qabul qilish jarayonlarini yaxshilash va loyihani samarali boshqarishni ta’minlash uchun foydalaniladigan loyihani amalga oshirish holati to‘g‘risidagi joriy ko‘rsatkichlar hamda umumiy ma’lumotlarni tizimli ravishda to‘plash, qayta ishlash va tahlil qilish.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligi – axborot tizimini joriy etishga mas’ul bo‘lgan davlat organi.

Ekspertiza organlari – O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi huzuridagi “Loyihalar va import kontraktlarini kompleks ekspertiza

qilish markazi” DUK, Qurilish vazirligi, Moliya vazirligi, Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi.

Axborot tizimining asosiy maqsadi:

loyihalarning amalga oshirilishini hisobga olish, nazorat va monitoring qilinish jarayonlarini avtomatlashtirish;

loyihalarni amalga oshirishni nazorat va monitoring qilish jarayoni ishtirokchilarining faoliyatini avtomatlashtirish;

loyihalarning muddati, budjeti, maqsadlari va ko‘rsatkichlariga rioya qilinishini nazorat qilish;

ijrochi etuvchi agentliklar tomonidan loyihani joriy qilish, shu jumladan axborot tizimiga muddatlar, resurslar, manbalar, maqsad va ko‘rsatkichlar bo‘yicha ma’lumotlarni kiritish va tasdiqlash;

amalga oshiriladigan loyihalar bo‘yicha turli parametrlar kesimida tahliliy hisobotlarni shakllantirish va kiritish;

loyihalarning amalga oshirilish holati bo‘yicha davriy ma’lumotlarni to‘plashni va hisobotlarini tashkil etish;

loyiha faoliyati ishtirokchilari o‘rtasida tashkiliy-boshqaruv jarayonlarni yuritish;

amalga oshirilgan va amalga oshirilayotgan loyihalar bo‘yicha ma’lumotlar bazasini yuritish;

loyihalarni amalga oshirishda tavakkalchiliklarni kuzatish vositasini yaratish;

loyihalar amalga oshirilgandan so‘ng keyingi monitoring jarayonida maqsadli ko‘rsatkichlarga erishishni kuzatish vositasini yaratish.

Axborot tizimi foydalanuvchilarga ma’lumotlar bilan ishlashda axborot tizimining funksiyalaridan foydalanish huquqlarini taqsimlash imkoniyatini ta’minlaydi.

Kompleks tarmoq jadvali tasdiqlangandan so‘ng Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi va Iqtisodiyot va sanoat vazirligi loyihalarning amalga oshirilishini nazorat va monitoring qilish bo‘yicha tegishli tarkibiy bo‘linma rahbarlari tomonidan loyihalar amalga oshirilishini nazorat va monitoring qilish yuzasidan o‘zlarining mas’ul mutaxassislarini tayinlaydi.

Ijro etuvchi agentlik axborot tizimida Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi yoki Iqtisodiyot va sanoat vazirligi loyihalarning amalga oshirilishini nazorat va monitoring qilish bo‘yicha tayinlangan mas’ul mutaxassislar to‘g‘risida xabarnomani oladi.

Loyihaning amalga oshirilishi to‘g‘risidagi hisobotni yig‘ish uning xususiyatidan kelib chiqqan holda har chorakda, har oyda yoki har kuni amalga oshiriladi. Loyihaning amalga oshirilishi to‘g‘risidagi hisobot axborot tizimiga ma’lumotlar dispetcheri tomonidan kiritiladi. Hisobot kiritilgandan so‘ng nazoratchi tomonidan uning to‘g‘riligi, to‘liqligi va ishonchliligi tekshiriladi hamda bu haqda axborot tizimida tegishli belgi qo‘yiladi.

Xatolar aniqlanganda, hisobot ma’lumotlar dispetcheri tomonidan qayta ishlanadi. Axborot tizimida hisobot nazoratchi tomonidan ma’qullangach, tasdiqlovchi tomonidan tasdiqlanadi. Hisobot axborot tizimida tasdiqlovchi tomonidan tasdiqlangandan so‘ng taqdim etilgan hisoblanadi.

Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi yoki Iqtisodiyot va sanoat vazirligining loyihalarning amalga oshirilishini nazorat va monitoring qilish bo‘yicha mutaxassisi hisobotni taqdim etish to‘g‘risidagi xabarni olganidan so‘ng taqdim etilgan hisobotni bir ish kuni ichida nazorat hamda monitoring qiladi.

Nazorat va monitoring yakunlari bo‘yicha hisobot qabul qilinadi yoki rad etiladi. Hisobot rad etilgan taqdirda:

monitoring mutaxassisi axborot tizimida rad etish sabablarini ko‘rsatgan holda belgi qo‘yadi;

ijro etuvchi agentlik bir ish kuni davomida aniqlangan xatolarni bartaraf etadi va tasdiqlovchi hujjatlarni hisobotga biriktiradi.

Monitoring mutaxassisi tomonidan ijobiy qaror qabul qilinganda, axborot tizimida hisobot Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi yoki Iqtisodiyot va sanoat loyihalarning amalga oshirilishini nazorat va monitoring bo‘limi rahbariga yuboriladi. Monitoring bo‘limi rahbari hisobotni bir ish kunida ko‘rib chiqadi va uni qabul qiladi yoki rad etadi.

Hisobot rad etilgan taqdirda, monitoring bo‘limi rahbari axborot tizimida rad etish sabablarini ko‘rsatgan holda belgi qo‘yadi.

Monitoring bo‘limi rahbari tomonidan ijobiy qaror qabul qilinganda, axborot tizimida tegishli belgini qo‘yadi va hisobot qabul qilingan deb hisoblanadi.

Amalga oshirilayotgan barcha loyihalar bo‘yicha hisobotlar yig‘ilib va umumlashtirilganidan so‘ng taqdim etilgan ma’lumotlar Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi yoki Iqtisodiyot va sanoat vazirligining vazir o‘rinbosari yoki boshqa vakolatli shaxslari tomonidan tasdiqlanadi.

Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi yoki Iqtisodiyot va sanoat

vazirligi tomonidan hisobot axborot tizimida tasdiqlangandan so‘ng nazorat qiluvchi organlarga hisobot davrida loyihani amalga oshirish bo‘yicha kiritilgan ma’lumotlarni ko‘rib chiqish imkoniyati beriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi har chorakda axborot tizimida loyihalarning amalga oshirilishi to‘g‘risida umumlashtirilgan hisobotni tayyorlaydi.

Davlat statistika qo‘mitasi axborot tizimida choraklik hisobotni tasdiqlangandan so‘ng nazorat qiluvchi organlarga hisobot davrida kiritilgan ma’lumotlarni ko‘rish imkoniyati beriladi.

Nazorat qiluvchi organlarga loyiha doirasida u yoki bu amalga oshirilayotgan va yakunlangan tadbirlar bo‘yicha axborot tizimida izohlar yoki e’tirozlar qoldirish huquqi beriladi.

Quyidagi hollarda loyiha to‘liq yakunlangan hisoblanadi: barcha ishlar to‘liq bajarilganda; barcha ishlar bo‘yicha ular bajarilganligi to‘g‘risidagi tasdiq belgilangan tartibda olinganda (bajarilgan ishlar bo‘yicha dalolatnomalar, xulosalar, bayonnomalar va hisobot materiallari); uni to‘xtatish to‘g‘risida qaror qabul qilinganda.

Agar kompaniya o'z mablag'lari hisobidan amalga oshirilayotgan investitsiya loyihasi monitoringi haqida gapiradigan bo'lsak, bu erda ham uning barcha sohalarida rejalashtirilgan va amaldagi loyiha ko'rsatkichlarini taqqoslash uchun kompleks ko'rsatkichlar guruhiga ega avtomatlashtirilgan monitoring tizimini yaratish muhimdir.

Investitsion loyihaning iqtisodiy va moliyaviy samaradorligini davriy baholash korxonada loyihani boshqarish bo'yicha asosli qarorlar qabul qilish uchun etarli emas. Loyihaning joriy holati, yuzaga keladigan muammolar, muhim xavflarning paydo bo'lishi va ushbu xavflarning loyihaga ta’sir qilish darajasini aniqlash to'g'risida doimiy ravishda ma’lumotlarni olish muhimdir. Bu kabi barcha ma’lumotlarni tizimlashtirish, rahbariyatga yetkazish va mas’ul bo‘limlarga jo‘natish muhim ahamiyatga ega. Ishonchli ma’lumotlarga ega bo'lgan bunday doimiy ishlaydigan tizimning yaratilishi bizga bo'limlardan kamchiliklarni o'z vaqtida bartaraf etish bo'yicha takliflarni olish imkonini beradi, bu esa investitsiya loyihasini muvaffaqiyatli optimallashtirish nuqtai nazaridan taktik va strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishni tezlashtiradi.

Xulosa qilib shuni ta’kidlashni istardimki, investitsiya loyihalarini boshqarish va nazorat qilish jarayoni bir joyda to'xtamaydi. Agar kerak bo'lsa, loyihani ko'rib chiqish va boshqarish jarayonlariga tuzatishlar kiritiladi.

Kompaniya bo'linmalarning takliflari va tashabbuslarini ko'rib chiqadi, shuningdek, boshqaruvchi kompaniya mutaxassislari o'z takliflarini kiritadilar, ular ko'rib chiqiladi va kerak bo'lsa, choralar ko'riladi.

O‘zini – o‘zi tekshirish uchun savollar:

1. *Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda monitoringning o‘rni va ahamiyatini tavsiflang.*
2. *Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda monitoringning vazifalarini belgilashda qanday yondoshuvlar mavjud?*
3. *Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda monitoringining turlarini tasniflang.*
4. *Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda monitoring qanday bosqichlarda amalga oshiriladi?*
5. *Monitoring vositalarini tanlashning o‘ziga xos jihatlarini aytib bering.*
6. *Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda monitoring olib borishning qanday yo‘nalishlarini bilasiz?*
7. *Muqobil loyihalarning samaradorligini iqtisodiy tahlil qilish investitsiya loyihasining pul oqimlarini tahlil qilish bosqichlarining mohiyatini ajratib bering.*
8. *O‘zbekistonda investitsiya loyihalarini amalga oshirishni nazorat va monitoring qilish avtomatlashtirilgan axborot tizimi qanday shakllantirilgan?*
9. *O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligining faoliyatini ta’riflang.*

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Maxsus iqtisodiy zonalar to’g’risida”gi qonuni. 2020-yil 17 fevral.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni - T.: 2019 y. 25 dekabr.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Lizing to‘g‘risida”gi qonuni. 1999 y. 14 aprel.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiya va pay fondlari to‘g‘risida”gi qonuni. 2015-yil 25 avgust // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2015.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni 2017-yil 7 fevral.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "O‘zbekiston Respublikasi Investitsiya dasturini shakllantirish va amalga oshirishning sifat jihatidan yangi tizimiga o‘tish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-5717-son Farmoni. 14.05.2019 y.
7. Mirziyoev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2020-yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. https://www.prezident.uz/uz/lists/ view/3324
8. Allel Dj. Effektivnie investitsii. Kak zarabativat na roste i padenii aksiy, inflyatsii, skachkax sen na neft … i ne tolko / Per.s angl. Pod red. V.V.Ilina. – SPb.:Piter, 2009. -416 s.: il. - (Seriya «Treyding & investitsii»).
9. Anshin V.M. Investitsionniy analiz. -M.: - Delo”. 2000.
10. Астанақулов О.Т. “Корхоналар инвестиция фаолияти таҳлили методологиясини такомиллаштириш” иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация, Т.: 2020 йил 44-45 б.
11. Bodi Z., Keyn A., Markus A. Prinsipi investitsiy. M.: ID «Vilyams». 2002.
12. Bayxonov B.T O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiyalarning tarmoqlararo taqsimlanishini ekonometrik modellashtirish uslubiyotini takomillashtirish. Monografiya. // Toshkent: “IQTISODIOT”, 2017.-203 bet.
13. Bocharev V.V. Metodi finansirovaniya investitsionnoy deyatelnosti predpriyatiy. – M.: Finansi i statistika, 1998. – s. 6-7.

14. Berens V., Xavranek P.M. Rukovodstvo po otsenke effektivnosti investitsiy: Per. s angl. perer. i dopoln. Izd-vo. – M.: «Interekspert», «Infra-M», 1995. – S. 6.
15. Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O‘quv qo‘llanma. - T.: Moliya, 2010. 328 b.
16. Van Xorn Dj. Osnovi upravleniya finansami. Per. s angl. – M.: Finansi i statistika, 2001. – S. 231.
17. Voronov V.A., Ivina L.V. Osnovnie ponyatiya i termini venchurnogo finansirovaniya. - M.: 2002.
18. Yerigina N.S. Obzor institutov kollektivnogo investirovaniya//Ekonomika i menedjment. – Moskva, 2016. - №1. –S. 93-94.
19. Zayirov L., Nasirov E., Xanova N., Asamxodjayeva Sh. Investitsii. Uchebnoye posobiye. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2019. – 448 s.
20. Zolotogorov V.A. Investitsionnoye proyektirovaniye: Ucheb.pos. – Mn.: «Ekoperspektiva», 1998. – S. 33
21. Igoshin N.V. Investitsii. Organizatsiya, upravleniye i finansirovaniye: Uchebnik. – M.: YUNITI-DANA, 2012. – 360 s.
22. Каримов Н.Ғ. Иқтисодий интеграциялашув шароитида инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг бозор механизмларини жорий этиш масалалари: монография. – Т.: 2007 й., ―Fan va texnologiya, 240 б.
23. Kayumov R.I. Organizatsiya i finansirovaniya investitsiy. Uchebnik. – T.: Fan va texnologiya, 2012. – 367 s.
24. Kempbell R. Makkonell, Stanli L. Bryu. Ekonomiks, prinsipi, problemi i politika. 2-tom. – M.: «Respublika», 1992. – S. 388.
25. Kovalev V.V. Metodi otsenki investitsionnix proyektov. – M.: Finansi i statistika, 2002.
26. Kiseleva N.V., Borovikova T.V., Zaharova G.V.i dr. Investitsionnaya deyatel’nost’:Uchebnoye posobiye M.:KNORUS, 2005. - 432 s.
27. Lorens Dj. Gitman, Maykl D. Djonk. Osnovi investirovaniya. – M.: Delo, 2007, s.10.
28. Lukasevich I. Ya. Investitsii. Uchebnik. – M.: INFRA-M, 2012. – 413 s.
29. Mamatov B.S., Xo’jamqulov D.Yu., Nurbekov O.Sh. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. Darslik. Toshkent moliya instituti. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2014. – 608 b.
30. Margolin A.M. Investitsii. – M.: «RAGS», 2006. – S. 464.

31. Nikolayev V.A. Prioritetnie napravleniya venchurnogo finansirovaniya innovatsionnix proyektov. – M.: Dashkov i K, 2011. – S. 509.
32. Nosirov E. I., Mamatov B. S., Shoislomova N. K., Sharifxodjayeva K. U. Investitsiya risklarini boshqarish. O‘quv qo‘llanma. – T.: Fan va texnologiya, 2011. – 148 b.
33. Nikolayeva I.P. Investitsii. Uchebnik. – M.: Dashkov i K, 2013. – 256 s.
34. Neshitoy A.S. Investitsii: Uchebnik. – 4-ye izd. – M.: «Dashkov i K^0», 2006. – s. 14.
35. N.Hermes, P.Smid, L.Yao. Capital Budgeting practices: A comparative study of the Netherlands and China. International Business Review. Elsevier, vol. 16(5), pages 630-654, 2007.
36. R.Pike. A Longitudinal Survey on Capital Budgeting practices. Journal of Business Finance & Accounting. Vol. 23, pages 79-92, 1996.
37. Sabirova L.Sh., Xujamkulov D.Yu. Investitsiya. Uchebnoye posobiye. - T.: Iqtisod-moliya, 2019.- 254 s.
38. Sergeev I.V., Veretennikova I.I. Organizatsiya i finansirovaniya investitsiy. – M.: Finansi i statistika, 2001. – S. 16.
39. Samuelson P.A. Ekonomika: per. s angl. – M.: «BINOM», 1997. – S. 783.
40. Toshov O. Investitsion faoliyatni moliyalashtirishni takomillashtirish. Monografiya. – T.: Akademnashr, 2012. – 168 b.
41. Tkachenko I.Yu. Investitsii: ucheb. posobiye. – M.: «Akademiya», 2009. – S. 6.
42. Fabotsi F. Upravleniye investitsiyami: Per. s angl. - M.: «INFRAM», 2000. XXVIII, - 932 s. - (Seriya «Universitetskiy uchebnik»).
43. Xashimov A.A., Madjidov Sh.A., Mo‘minova N.M. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtiish. O‘quv qo‘llanma. – T.: Sharq, 2014. – 247 b.
44. Xazanovich E.S. Inostrannie investitsii: uchebnoye posobiye/ E.S.Xazanovich. 2-ye izd., ster. - M.:KNORUS, 2011. -312s.
45. Hamidova F.A. Prioritetnie napravleniya privlecheniya finansovix investitsiy. Monografiya. – T.: Iqtisod-moliya, 2014. – 115 s.
46. Hoshimov J.R. Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni rivojlantirish yo‘nalishlari bo‘yicha iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: TMI, 2022. – 14 b
47. Sharp U. i dr. Investitsii: uchebnik. MIR, 1994. – 704 s.

48. Shimshirt N.D., Kopilevich V.V., Xolodova Ye.I. Sovremennaya investitsionnaya i innovatsionnaya politika gosudarstva: uchebno-metodicheskoye posobiye. – Tomsk: Izdatelskiy Dom TGU, 2016. – C.102.
49. Shramko O.G. Faktorniy analiz investitsionnoy privlekatelnosti regionov // Regionalnaya ekonomika. 2014. №4(331). S.41-50.
50. G‘ozibekov D.G‘. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. T.: “Moliya” nashriyoti. 2013. 26 bet.
51. Yankovskiy K.P., Muhar I.F. Uchebnik. Organizatsiya investitsionnoy i innovatsionnoy deyatelnosti. - SPb: Piter, 2012.
52. Yuliia R. Makarenko, Sergii Kudlaienko, Yuliia V. Roschyna, Lesia Rudych, Inna Suray, 2019, Strategic Investment Management and Formation of Investment Strategy of the Enterprise, Academy of Strategic Management Journal, 18 Issue: 1

MUNDARIJA

KIRISH 3
I BOB. INVESTITSIYALARNING IQTISODIY MAZMUNI VA MOHIYATI 5
1.1. Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati 5
1.2. Investitsiyalarning tasniflanishi 13
1.3. Moliyaviy va real investitsiyalarning o‘zaro bog‘liqligi 22
1.4. Asosiy fondlarning shakllanishida kapital qo‘yilmalarning roli 27
1.5. Investitsiyalarning makro va mikroiqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli 29
II BOB. INVESTITSIYA JARAYONLARINING MAZMUNI VA ASOSIY BOSQICHLARI 33
2.1. Investitsiya jarayonining mazmun-mohiyati 33
2.2. Real investitsiyalarni amalga oshirish va o‘zlashtirish jarayonlari 37
2.3. Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirish xususiyatlari 43
III BOB. INVESTITSIYA FAOLIYATI VA INVESTITSIYA SIYOSATI 55
3.1. Investitsion faoliyat tushunchasi 55
3.2. Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning investitsiya faoliyatini tashkil etish 67
3.3. O‘zbekistonda investitsiya faoliyatining me’yoriy-qonuniy bazasi 72
3.4. Investitsiya siyosati: uning mazmuni, roli, asosiy yo‘nalishlari va amalga oshirish bosqichlari 77
3.5. Zamonaviy investitsiya siyosatini amalga oshirishda chet el investitsiyalari ko‘chishini hisobga olish 83
IV BOB. IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY INVESTITSIYALARNING ROLI 93
4.1. Xorijiy investitsiyalarning mazmun-mohiyati va turlari 93
4.2. Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish turlari va shakllari 99
4.3. To‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el investitsiyalarining iqtisodiyotni modernizatsiyalashdagi roli 105
4.4. Xorijiy investorlarga berilgan imtiyozlar va kafolatlar 112
V BOB. IQTISODIYOTNING XALQARO INTEGRATSIYASIDA XORIJIY INVESTITSIYALARNING O‘RNI VA ULARNING XALQARO HARAKATINI TARTIBGA SOLISH 121
5.1. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasi mazmuni, jarayoni hamda milliy iqtisodiyotning rivojida uning xalqaro integratsiyasini ta’minlash va faolllashtirishning zarurligi 121
5.2. Milliy iqtisodiyot xalqaro integratsiyalashuvining asosiy yo‘nalishlari va hozirgi talablari 128
5.3. O‘zbekistonda milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasiga qaratilgan davlat siyosatining asosiy maqsadi va yo‘nalishlari 133
5.4. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalar ishtirokini

oshirishda xalqaro moliyaviy institutlarning tutgan o‘rni va ularning hamkorlik aloqalari 137
VI BOB. IQTISODIYOTGA INVESTITSIYALARNI JALB ETISHDA ERKIN IQTISODIY HUDUDLARNING O‘RNI 148
6.1. Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati hamda ular rivojlanishining bosqichlari va asoslari 148
6.2. Erkin iqtisodiy hududlarning turlari va ularga jalb etilgan investitsiyalarga nisbatan turli imtiyoz va rag‘batlarning qo‘llanilishi 163
6.3. O‘zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishning tashkiliy-huquqiy asoslari 168
6.4. O‘zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy hududlarga jalb etiluvchi investitsiyalarning asosiy yo‘nalishlari va samaralari 173
VII BOB. IQTISODIYOT VA UNING REAL SEKTORINI RIVOJLANTIRISHDA XUSUSIY INVESTITSIYALARNING O‘RNI VA AHAMIYATI 178
7.1. Iqtisodiyotning real sektori tushunchasi mazmuni va uning milliy iqtisodiyot rivojidagi ahamiyati 178
7.2. Iqtisodiyotning real sektori tarkibiy tuzilishi va shakllanishi 194
7.3. Xususiy investitsiyalarning mazmuni va mulkiy asoslari 202
7.4. Xususiy investitsiyalar yordamida iqtisodiyot va uning real sektorini rivojlantirishning xorij tajribalari 204
7.5. O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan islohotlardan ko‘zlangan maqsad va uning amalga oshirilishi natijalari 210
VIII BOB. INVESTITSIYA FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA INVESTITSIYA MUHITINING O‘RNI 220
8.1. Investitsiya muhiti va unga ta’sir etuvchi omillar 220
8.2. Investitsiya muhitini baholash usullari 225
8.3. O‘zbekiston Respublikasida qulay investitsiya muhitini muntazam ravishda yaxshilab borish vazifalari 231
IX BOB. INNOVATSIYA FAOLIYATINI VA NOMODDIY AKTIVLARGA SAFARBAR ETILADIGAN INVESTITSIYALARNI MOLIYALASHTIRISH 234
9.1. Innovatsiya va innovatsion faoliyat tushunchasi. Innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar 234
9.2. Innovatsiya strategiyasining mohiyati. Korxonalarda innovatsiya strategiyasini shakllantirish 239
9.3. Nomoddiy aktivlar, ularning tarkibi va roli. Nomoddiy aktivlar - investitsiya ob’ekti sifatida 243
9.4. Nomoddiy aktivlarni baholash va “gudvill”. Gudvill tarkibi. Gudvill – investitsiya ob’ekti sifatida 248

X BOB. INSON KAPITALIGA KIRITILADIGAN INVESTITSIYALARNI MOLIYALASHTIRISH 253
10.1. Inson kapitali tushunchasi, mohiyati va turlari 253
10.2. Inson kapitaliga investitsiyalar tarkibida ta'limga yo'naltiriladigan investitsiyalarning roli 255
10.3. Inson kapitalining rivojlanganlik darajasini aniqlashning jahon tajribasi (Inson salohiyatini rivojlantirish indeksi. Global raqobatbardoshlik indeksi. Global innovatsion indeks). 259
XI BOB. INVESTITSIYA FAOLIYATIDA KAPITAL QURILISH 267
11.1. Kapital qurilish va kapital qo'yilmalar. "Qurilish industriya"si tushunchasi 267
11.2. Kapital qurilishda loyihalashtirish va tanlovni tashkil etish 277
11.3. Buyurtmachi va pudratchining huquq va majburiyatlari. Qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati tarkibi va tuzilishi 281
11.4. Kapital qo'yilmalar samaradorligini baholash 287
XII BOB. INVESTITSIYA LOYIHALARINI AMALGA OSHIRISHDA TENDER SAVDOLARINI TASHKIL ETISH VA O'TKAZISH 291
12.1. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda tenderlarini tashkil etishning maqsadi, ahamiyati va ob'ektiv zarurligi 291
12.2. Tender savdolari va ularning tasniflanishi 294
12.3. Loyihalarni amalga oshirishda shartnoma munosabatlari 298
XIII BOB. RIVOJLANTIRISH DAVLAT DASTURLARINI SHAKLLANTIRISH VA MOLIYALASHTIRISH 302
13.1. O'zbekiston Respublikasining rivojlantirish davlat dasturi, uning mazmuni, asosiy maqsadi, tamoyillari, shakllantirish tartibi bosqichlari va muddatlari 302
13.2. Muhim investitsiya takliflarining yig'ma ro'yxati asosida investitsiya loyihalari portfelini shakllantirish va tasdiqlash jarayoni. Rivojlantirish davlat dasturlarini amalga oshirish ustidan nazorat 308
XIV BOB. INVESTITSIYALARNING LOYIHAVIY TAHLILI 314
14.1. Investitsiya loyihalari bo'yicha loyihaviy tahlilning mazmun-mohiyati 314
14.2. Loyihaviy tahlilni amalga oshirish uchun ma'lumotlar bazasi. Loyihaviy tahlilning o'ziga xos xususiyatlari 316
14.3. Loyihaviy tahlilning tarkibiy tuzilishi: moliyaviy-iqtisodiy, texnik, ekologik, institutsional, xuquqiy va boshqalar 319
XV BOB. INVESTITSIYA LOYIHASI BO'YICHA BIZNES-REJA TUZISH 327
15.1. Investitsiya loyihalari bo'yicha biznes-reja tuzish zarurligi va ahamiyati 327
15.2. Biznes reja tuzishda injiniring va konsalting xizmatlarining o'rni va ahamiyati 332

15.3. Biznes-rejaning tarkibiy tuzilishi va uning bo‘limlarining o‘zaro bog‘liqligi 342
XVI BOB. INVESTITSIYA XARAJATLARINI MOLIYALASHTIRISH MANBALARI 348
16.1. Investitsiya harajatlarini moliyalashtirish manbalarining mazmuni va mohiyati..... 348
16.2. Investitsiya harajatlarini moliyalashtirish manbalarining tarkibi. 354
XVII BOB. INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISHNING MAZMUNI VA MOHIYATI 359
17.1. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning iqtisodiy mazmuni va tamoyillari 359
17.2. Iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning ahamiyati 371
XVIII BOB. INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISH MANBALARI VA ULARNI SHAKLLANTIRISH..... 378
18.1. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish manbalari va ularning tasniflanishi 378
18.2. Investitsiya loyihalarini korxonalarning o‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashtirish 382
18.3. Loyihalarni davlat va mahalliy byudjet mablag‘lari hisobidan moliyalashtirish 384
XIX BOB. QARZ MABLAG‘LARI HISOBIGA INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISH 388
19.1. Qarz mablag‘lari hisobiga loyihalarni moliyalashtirish xususiyatlari. Investitsiya loyihalarini bank kreditlari hisobiga moliyalashtirish 388
19.2. Korxonalarning kreditga layoqatligi va ularni aniqlash ko‘rsatkichlari . 392
19.3. Kreditni qaytarish, foiz to‘lovlarini hisoblash va undirish tartibi 397
XX BOB. INVESTITSIYA LOYIHALARINI BUDJETDAN TASHQARI JAMG‘ARMALAR MABLAG‘LARI HISOBIGA MOLIYALASHTIRISH 403
20.1. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda budjetdan tashqari jamg‘armalarning o‘rni va ahamiyati 403
20.2. Budjetdan tashqari jamg‘armalar mablag‘lari hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirish tartibi..... 406
20.3. Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘lari hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirish 409
XXI BOB. QIMMATLI QOG‘OZLARNI MUOMALAGA CHIQARISH HISOBIGA INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISH 412
21.1. Aksiyadorlik kapitali hisobiga loyihalarni moliyalashtirish 412
21.2. Obligatsiyalar chiqarish hisobiga loyihalarni moliyalashtirish 416

21.3. ADR (Amerika depozitar tilxati) va GDR (Global depozitar tilxati) emissiyasi hisobiga loyihalarni moliyalashtirish 419
XXII BOB. XORIJIY INVESTITSIYALAR VA KREDITLAR HISOBIGA LOYIHALARNI MOLIYALASHTIRISH..... 426
22.1. Investitsiya loyihalarini xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga moliyalashtirishning o‘rni va ahamiyati 426
22.2. O‘zbekistonda xorijiy investorlar uchun imtiyozlar tizimi 429
22.3. Xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga loyihalarni moliyalashtirish amaliyoti..... 438
XXII BOB. XORIJIY INVESTITSIYALAR VA KREDITLAR HISOBIGA LOYIHALARNI MOLIYALASHTIRISH..... 444
22.1. Investitsiya loyihalarini xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga moliyalashtirishning o‘rni va ahamiyati 444
22.2. O‘zbekistonda xorijiy investorlar uchun imtiyozlar tizimi 447
22.3. Xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga loyihalarni moliyalashtirish amaliyoti..... 456
XXII BOB. XORIJIY INVESTITSIYALAR VA KREDITLAR HISOBIGA LOYIHALARNI MOLIYALASHTIRISH..... 462
22.1. Investitsiya loyihalarini xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga moliyalashtirishning o‘rni va ahamiyati 462
22.2. O‘zbekistonda xorijiy investorlar uchun imtiyozlar tizimi 465
22.3. Xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga loyihalarni moliyalashtirish amaliyoti..... 474
23.1. Aholi daromadlari va ularni investitsion maqsadlarga yo‘naltirish 480
23.2. Aholi daromadlarini o‘stirish omillari va shart sharoitlari..... 483
23.3. Aholi mablag‘larini investitsiya loyihalariga jalb etish 488
XXIV BOB. INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISHDA LIZING VA FORFEYTINGDAN FOYDALANISH 495
24.2. Lizing krediti hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning afzalliklari va kamchiliklari..... 504
24.3. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda forfeytingdan foydalanish . 523
XXV BOB. INVESTITSIYALARNI LOYIHAVIY MOLIYALASHTIRISH 528
25.1. Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirishning mazmuni va mohiyati. Investitsiya loyihalarini loyihaviy moliyalashtirish xususiyatlari..... 528
25.2. Sindikatli kreditlash va uning yuzaga kelish tarixi. Sindikatli kreditlash xususiyatlari 534
25.3. Sindikatli kreditlashni tashkil etish..... 541
XXVI BOB. INVESTITSIYA LOYIHALARINI AMALGA OSHIRISH VA MOLIYALASHTIRISHDA SUG‘URTANING O‘RNI 547

26.1. Investitsiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirishda sug‘urtaning o‘rni va ahamiyati. Investitsiya loyihalarini sug‘urtalash shartlari 547
26.2. Investitsiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirishda risklarni sug‘urtalash 555
26.3. Investitsiya loyihalarini sug‘urtalashda xorij tajribasidan foydalanish .. 559
27.2. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda monitoring olib borish yo‘nalishlari..... 569
27.3. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishni nazorat va monitoring qilish avtomatlashtirilgan axborot tizimi 574
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR..... 579

BEKTEMIROV A., MAMATQULOV I.A., RUZIBAYEVA N.X.,

MALIKOVA D.M.

INVESTITSIYALARNI MOLIYALASHTIRISH

Darslik

Muharrir: Z.N. Bobodustov
Musahhih: M.O. Mardiyeva
Texnik muharrir: N. Ergashev

Darslik institut Kengashining 2024-yil 27-noyabrdagi majlisda muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (4-sonli majlis bayoni).

“STAP-SEL” MChJ nashriyoti, Samarqand - 2024

ISBN: 978-9910-702-22-8

Tasdiqnoma № 033337 (27.07.2022)
Nashrga ruxsat etildi: 17.12. 2024 y.
© “STAP-SEL” MChJ nashriyoti.

27.12.2024 yilda chop etildi.
Qog‘oz bichimi A5, 60x84 1/16, Ofset qog‘ozi.
“Times New Roman” garniturasi.
Nashr bosma tabog`i 36.87
Buyurtma № 0180A/24. Adadi 100 nusxa

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining matbaa bo`limida chop etildi.
LICENSE № 025316.
REESTR № X-119112.
Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko`chasi 60-uy.